Yılmaz Öztuna

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

BÜYÜK
TÜRKİYE TARİHİ

Başlangıcından Zamanımıza Kadar

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Türkiye'nin siyasî,medenî,kültür,teşkilât ve san'at tarihi

Yılmaz Öztuna

Baş Tarafta Türkiye Dışındaki Türk Devletleri Hakkında Geniş Bir Ansiklopedik Bahsi de İçine Almaktadır.

ONİKİNCİ CİLT

ISTANBUL 1983

ÖTÜKEN YAYINEVİ

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş. Klodfarer Cad. Nu.: 40-7 Divanyolu - İstanbul ★ *KAPAK :* Nur ve Olcay Okan ★ *KAPAK BASKISI*. Kuşak Ofset Tesisleri ★ *DİZGİ, TERTİP ve BASKI :* İrfan Matbaası

II

EYÂLETLER ve SANCAKLARI

Eyâletlerin Kuruluş Târihleri

Devlet henüz imparatorluk olmadığı zamanlarda tek eyaletten ibaretti. 1231 - 1326 arasında 105 yıl prenslik hâlinde olan Osmanlı devleti, zaten eyalet teşkil edecek toprağa sahip değildi. Bu müddet zarfında bir sancaklık toprağı vardı. Bursa'nın fethiyle krallık derecesine yükselen devletin toprakları, artık bir eyalet teşkil edecek büyüklüğe erişti. Bu devirde padişahın, Orhan Gazi'nin oğlu Velîahd-Şehzâde Süleyman Paşa, 1359'da onun ölümüyle de kardeşi Velîahd-Şehzâde Murad Bey (I. Murad), beylerbeyi oldular. 1363'e kadar 37 yıl bu durum devâm etti. Devlet, 1363'te Edirne'nin fethiyle imparatorluk derecesine çıktı. 1363 veya az sonra, 1365'e doğru, iki eyalete ayrıldı : RUMELİ ve ANADOLU. En eski iki eyalet bunlardır. Başlarına birer beylerbeyi getirildi. Daha önce tek olan beylerbeyi, bu sûretle 2'ye çıktı. XVI. asrın başlarında eyâletler çoğalmaya başlayıncaya kadar Rumeli ve Anadolu beylerbeyileri, vezirler derecesinde mühimdi. Zaten sonra da vezir pâyesinde beylerbeyilere verilmeye başlandı. Anadolu ve Rumeli'nde I. Murad (1362 - 1389) ve Yıldırım Bâyezid (1389 - 1402) zamanında baş döndürücü fetihler çağında, bu iki eyalet toprakları büyüdükçe büyüdü, sancak çoğaldı, fakat eyalet sayısı arttırılmadı. Meselâ Yıldırım'ın son yıllarında, 1400'lere doğru Anadolu eyaleti, sonradan bir daha erişemediği en geniş sınırlara vardı, Toroslar'a ve Fırat'a erişti. Ancak Anadolu'nun büyük kısmının bir eyalet hâlinde idaresi gittikçe müşkilleşti ve Anadolu eyaletinden başka eyâletler çıkmaya başladı. 1451'e kadar Anadolu beylerbeyisinin merkezi Ankara idi, bu tarihte, Fâtih tahta geçer geçmez, Kütahya'ya nakledildi.

İlk Rumeli beylerbeyisi Lala Şâhin Paşa ve halefi Timurtaş Paşa'dır. Her ikisi de beylerbeyi olduktan bir müddet sonra vezir pâyesini almışlar, bu sûretle vezir-beylerbeyiler ortaya çıkmıştır. Vezir Timurtaş Paşa, 1397 sonbaharında ilk Karaman beylerbeyisi olmuştur. 1415'te Bâyezid Paşa, gene vezir pâyesiyle Rumeli beylerbeyiliğine getirilmiştir. 1421'de Lala Yörgüç Paşa, vezir pâyesiyle

Rûm (Amasya-Tokat) valisi olmuştur. Gene II. Murad devrinde (1421 - 1451) Timurtaş Paşa-zâde Oruç Paşa, vezir pâyesiyle Anadolu beylerbeyisi ve bu padişah devrinde hepsi vezir pâyesiyle Dâvûd Paşa, Sarıca Paşa, Şehâbeddin Paşa, Kasım Paşa ve Sinan Paşa, Rumeli beylerbeyiliğine getirilmişlerdir.

Bu sûretle, Anadolu eyaletinin en doğudaki toprakları ayrılarak RÛM (veyâ : Rûmiyye-i Sugrâ) eyaleti kuruldu. Merkezi Tokat, bazan Amasya idi, 1526'da Sıvas'a nakledildi. Ancak bu eyaletin daha önce de zaman zaman bulunduğunu kaydetmek îcâb eder. 1470'te Fâtih, merkezi Konya olmak üzere KARAMAN eyaletini kurdu (X.1397 - 28.VII.1402 arasında 5 yıl da bu eyalet mevcuttu). 1512'de Yavuz tahta geçinceye kadar imparatorluk Rumeli, Anadolu, Rûm ve Karaman eyaletleri ile iç işlerinde muhtar ve beylerbeyi tâyin edilmiyen eyaletlerden ibaretti. Eyaletlerin çoğalması, XVI. asırdadır. Yavuz (1512 - 1520) ve Kaanûnî (1520 - 1566) devirlerinde 17 yeni eyâlet kuruldu. Kaanûnî'nin ölümünde (1566) eyalet sayısı 21'e çıkmıştı ve ayrıca beylerbeyi tâyin edilmiyen bir çok eyalet vardı.

Yavuz devrinde, 1514'lerden itibaren Türk Cihan Devleti gerçekleşmiye başlar. 1515'te Safevîler'den fethedilen Güneydoğu Anadolu toprakları üzerinde, merkezi Kara Âmid (Diyarbakır) şehri olmak üzere DİYÂR-I BEKR eyaleti kuruldu. 5. Osmanlı beylerbeyiliği budur. 1516'da Memlûkler'den alınan Doğu Akdeniz toprakları (Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün) ŞAM eyaleti adı altında birleştirildi. 1517'de de MISIR eyaleti kuruldu ve protokolde Rumeli eyaletine takaddüm ederek birinci eyalet sayıldı. Bu eyalet, sâlyâne şeklindeydi, yâni topraklarında tımar-zeâmet teşkilâtı yoktu ve sonra da olmadı. Merkezi Kahire şehri idi. Memlûk imparatorluğunun Afrika toprakları üzerinde kurulmuştu ve Afrika'daki ilk Osmanlı eyaleti idi. Sınırları bugünki Mısır'dan çok daha genişti. Aynı yıl (1517) gene sâlyâne şeklinde YEMEN eyaleti kuruldu. Yemen'in henüz tamamı fethedilmiş değildi. Ülkenin çoğu üzerinde hükmeden Zeydî İmâmı, Mısır Memlûkleri yıkılınca, onun yerine padişaha tâbî olduğunu bildirmişti. Gerçekte Yemen eyaleti Kaanûnî zamanında, sancaklar hâlinde teşkilâtlanarak kuruldu. Yavuz devrinde Yemen beylerbeyisi, ülkedeki kabîleleri ve yerli devletçikleri kontrol ediyordu. 1519'da gene sâlyâne şeklinde ikinci Afrika eyaleti, CEZÂYİR kuruldu. Burası Barbaros Kardeşler'in şahsî teşebbüsüyle fethedilmiş, Barbaros Kardeşler, fethettikleri ülkeyi, Türk İmparatorluğunun bir parçası olarak ilân edince Yavuz, Oruç Reis'e sancak beyi, onun yerine geçen kardeşi Barbaros Hayreddin Paşa'ya da beylerbeyi pâyesi vermiştir.

Aynı zamanda burası, ilk Osmanlı bahriye eyaletidir (province maritime), zira beylerbeyileri daima amiraller arasından seçilmiştir. Bu eyalete «Cezâir-i Garb» da denilir. Zîrâ Osmanlılar, Ege Adaları'na da «Cezâir» ve asıl Cezâyir'den ayrılmak için «Cezâir-i Şark» veya «Cezâir-i Bahr-i Sefîd = Akdeniz Adaları» diyorlardı («cezâir» kelimesi Arabca'da «cezîre = ada» kelimesinin çoğuludur; Cezâyir ülkesi ada değildir ama, böyle adlandırılmıştır). Bu sûretle Yavuz öldüğü zaman (1520) Cihan İmparatorluğu, 9 eyalet ve beylerbeyi atanmıyan tâbî devletlerden müteşekkildi. Oğlu Kaanûnî'nin ölümünde (1566) 9 eyalet sayısı 21'e çıktı. Cihan Devleti tamamen gerçekleşti. Kaanûnî devrinde kurulan eyaletler —sırasıyle— şunlardır :

1521'de HALEB eyaleti kuruldu. Şam eyaletinin kuzey parçaları (Kuzey Suriye) ve Anadolu'dan bazı sancaklar alınarak kurulmuştu, yeni fethedilmiş bir eyalet değildir. 1541'de kurulan BOSNA eyaleti de öyledir. Rumeli eyaletinden Bosna-Hersek ayrılarak kurulmuştur. Fakat eyalet Kaanûnî devrinde yeni fetihlerle gittikçe genişlemiş, Hırvatistan'a doğru yayılmıştır. 1522'de merkezi Mar'aş (Maraş) olmak üzere DULKADIR eyâleti kuruldu. 1534'te ERZURUM eyaleti kuruldu. Bir kısmı Safevîler'den ve Gürcüler'den yeni fethedilmiş, bir kısmı eskiden beri elde bulunan toprak üzerindeydi ve Kuzeydoğu Anadolu'ya yayılıyordu. 1534'de CEZÂYİR-İ BAHR-İ SEFÎD eyaleti kuruldu ve kapdân-ı deryâ yapılan Barbaros Hayreddin Paşa'ya verildi. Bu, ikinci bahriye eyaletidir ve bundan sonra «Kapdan Paşa Eyaleti» diye anılmış, daima beylerbeyilik olarak kapdân-ı deryâ olan zâta verilmiştir. Ege Adaları ile, Batı Anadolu ve Yunanistan üzerindeki bazı kıyı bölgelerini içine almaktadır. Barbaros Hayreddin Paşa, ilk ve son defa olarak, hem kapdân-ı deryâ, hem Cezâyir (Kuzey Afrika) beylerbeyisi, hem de Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyâleti beylerbeyisi oldu; Kuzey Afrika'daki Cezâyir'i oğulluğu I. Hasan Paşa, vekil olarak idare etti. 1535'te Safevîler'den yeni fethedilen Irak toprakları üzerinde sâlyâne şeklinde BAGDAD eyaleti kuruldu. 1548'de Safevîler'den fethedilen Van Gölü çevresinde VAN eyaleti ortaya çıktı. Burası artık her zaman için İran Türk imparatorluğuna karşı sınır eyaleti (la Marche de Perse) oldu. Bağdad eyaletinden sonra ve Van eyaletinden önce BUDİN eyaleti, 15 yıl önce fethedilen Macaristan krallığı toprakları üzerinde kuruldu. Merkezi Budapeşte idi. Bu eyalete protokolde Mısır eyaletinden sonra yer verildi, Rumeli eyaleti protokolde 3.'lüğe ve Anadolu eyaleti 4.'lüğe düştü. 1551'de sâlyâne şeklinde TRABLUSGARB eyaleti kuruldu. Afrika'daki 3. eyaletti; Bingazi dışında bugûnki Libya ile Orta ve Güney Tunus'u

içine alıyor, Orta Afrika'ya doğru yayılıyordu. Trablusgarb'i Turgut Paşa, Saint-Jean Şövalyeleri'nden fethetti. Burası Cezâyir ve Cezâyir-i Bahr-i Sefîd'den sonra 3. bahriye (deniz) eyaletidir, beylerbeyiliği oramirallere verilmiştir. 1552'de sâlyâne rejimiyle BASRA eyaleti kuruldu. Güney Irak'la, Arabistan yarımadasının güneye doğru doğu kıyılarını ve içerilerini (Lahsâ vs.) muhtevî idi. Aynı yıl (1552), TAMEŞVAR beylerbeyiliği kuruldu. Burası o devirde Macar ülkesiydi, bugün Romanya ve bir kısmı Yugoslavya arasında bölüşülmüş, çok küçük bir kısmı Macaristan'da kalmıştır. 1554'te Özdemir Paşa'nın fethettiği topraklara Hicâz'ın kıyı kısmı katılarak, sâlyâne rejimiyle HABEŞ eyaleti kuruldu. Bugünki Eritre'yi içine alıyor, Habeşistan'a, Somali'ye, Sudan'ın Kızıldeniz kıyılarına yayılıyor, beylerbeyi Eritre'de Massava limanında oturuyordu. Sonraları bazı beylerbeyiler gene Kızıldeniz üzerinde Sudan'daki Sevâkin'de, yahut karşı sahildeki Cidde'de oturmuşlardır. Bu beylerbeyilik de —Mısır gibi— esas itibariyle Afrika'da olmakla berâber, bir kısım Asya topraklarını da içine alıyordu. Afrika'daki —Mısır, Cezâyir, Trablusgarb'den sonra— 4. eyaletti. Bu sûretle 1566'da Kaanûnî'nin ölümünde 4'ü Afrika'da, 4'ü Avrupa'da (Rumeli, Bosna, Budin, Tameşvar), 12'si Asya'da, biri Avrupa ve Asya topraklarında (Cezâir-i Bahr-i Sefîd) olmak üzere bazıları çok muazzam olmak ve bugünki bir kaç devleti içine almak üzere 21 eyalet, ayrıca beylerbeyi tayin edilmiyen eyaletler ortaya çıkmıştı.

1520 - 35 sayımlarına (tahrir defterleri) göre Kaanûnî'nin ilk yıllarında bâzı eyâletlerin nüfusu şöyledir : Anadolu (merkez Kütahya) + Karaman (Konya) + Dulkadır (Maraş) + Diyâr-ı Bekr (Âmid = Diyarbakır) + Rûm (Sıvas) eyâletleri toplamı : 1.032.425 hâne × 8 = 8.259.000 nüfus. Rûmeli (Sofya) + Bosna (Bosnasarayı) eyâletleri toplamı : 1.111.799 hâne = 8.894.000 nüfus (% 18'i Müslüman : 1.560.000). Bu 7 eyâletin toplam nüfusu : 17.153.000. Rumeli'ndeki nüfusun en büyük kısmı, XIV. asırdan beri Anadolu'dan gelip yerleşen Türkler'di. Bunlara, XV. asırdan beri İslâm'laşmıya başlıyan Boşnaklar'la Arnavutlar'ı eklemek lâzımdır. 1488'de Bosna'da 100 ve 1491'de 300 Hırvat Bogomil, ihtidâ etmişti. Bu rakamlar, Boşnaklar'daki İslâm'laşma hakkında fikir verir. 1489'da Bosna eyâletinin (o tarihte sınırları XVI. asra nisbetle hayli dardır) nüfusu 29.500 hâne × 8 = 236.000'dan ibâretti ve bunun ancak 36.000'i Müslüman'dı.

1520 - 1580 arasında imparatorluğun 60 yıllık nüfûs artışı bazı iktisat tarihçilerine göre % 41'dir. Şu halde yukarıda işâret edilen yalnız 7 eyâletin nüfusu 1580'de 24.014.000'e çıkmış demek-

tir. 1590'larda ise bütün imparatorlukta —Polonya ve Fas dâhil— herhalde 100.000.000 kadar bir nüfus yaşıyordu. 1490-1528 arasında Rumeli-Bosna eyâletlerinde nüfus artışı 38 yılda % 33 olarak hesâb edilmiştir.

Oğlu II. Selim devrinde (1566 - 1574) şu gelişmeler oldu: 1567'de merkezi San'â olan Yemen eyaletinin bir kısım toprakları üzerinde ZEBÎD eyaleti kurulduysa da, Sokollu'nun idarî bir maskaralığı olan bu duruma 2 yıl sonra 1569'da son verildi ve Yemen gene tek eyalet hâlinde kaldı. II. Selim devrinde 3 eyalet daha kurularak beylerbeyilik sayısı 24'e çıktı: 1570'de TRABLUSŞAM eyaleti, Şam(Suriye) eyaletinden Lübnan toprakları ayrılarak kuruldu, fakat az sonra ilga edildi. Asıl Trablusşâm eyâleti 1593'te kuruldu ve Canbulâd-zâde Hüseyin Paşa, ilk beylerbeyi oldu. Canbulâdzâdeler, Kilis sancak beyliğinde bulundukları için, bir müddet bu sancak da, uzakta kalmasına rağmen, yeni eyâlete bağlandı. 1571'de KIBRIS eyâleti, yeni fethedilen adaya Güney Anadolu kıyılarından bir kaç sancak katılarak kuruldu. 1574'te TUNUS eyâleti —sâlyâne rejimiyle— kuruldu. Burası, Afrika'daki 5. eyâlet ve deniz eyâletlerinin 4.'sü oldu. Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa'nın fethettiği Kuzey Tunus'a, Trablusgarb eyâletine ait Orta ve Güney Tunus toprakları katılarak teşkîl edildi.

II. Selîm'in oğlu III. Murad devri (1574 - 1595), Cihan Devleti'nin âzamî sınırlara eriştiği devirdir.

1578'de merkezi Kerkük olmak üzere ŞEHR-İ ZOR eyaleti, Bağdad eyaletinin bir kısım sancakları üzerinde kuruldu. Zîrâ bu devirdeki dehşetli Türkiye-İran savaşı ve İran'dan yapılan büyük fütûhât, İran sınırlarını çok ehemmiyetli hâle getirmişti. Aynı yıl (1578), Kars'ın kuzey toprakları, Artvin ve Gürcistan'ın bir kısım toprakları üzerinde ÇILDIR eyaleti kuruldu. Merkezi 1603'te Çıldır'dan daha kuzeye, Ahıska'ya götürüldü. Aynı yıl (1578), ABHAZİSTAN eyaleti kuruldu. Merkezi, Gürcistan'ın kuzeyindeki Sohumkal'ası limanı idi, fakat bir müddet sonra bu eyalet ilga edildi. Gene 1578'de, gene Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İran'dan fethettiği topraklar üzerinde Kuzeydoğu Kafkasya'da, Avrupa'da, DAĞISTAN eyaleti kuruldu. Merkezi Türkler'in «Demirkapı», Farslar'ın «Derbend», Arablar'ın «Bâbülebvâb = Kapılar Kapısı» dedikleri Hazar Denizi üzerindeki limandı. Gene 1578'de Özdemiroğlu'nun fethettiği Kuzey Âzerbaycan'ın Hazar kıyıları üzerinde, merkezi Bakû olmak üzere ŞİRVÂN eyaleti kuruldu, bu eyalet 1604'e kadar 26 yıl devâm ettikten sonra İran'a kaptırılmıştır. Gene 1578'de TİFLİS eyaleti, Doğu Gürcistan toprakları üzerinde kuruldu ve 1586'da 8 yıl sonra ilga edildi. Gene 1578'de az devâm

eden KAHATİ eyaleti (Kakheti) kuruldu, Gürcistan'ın Dağıstan'la Kuzey Âzerbaycan'a doğru sokulan en doğusudur. 1579'da FAŞ eyaleti kuruldu. Faş, Poti'ye Osmanlılar'ın verdiği addır. Bu eyalet, Abhazistan ve Çıldır eyaletleri arasına giriyor, bir kısım Gürcistan sahillerini kontrol ediyordu, az devâm etti. Gene 1589'da KARS eyaleti, Çıldır eyaletinin güneyinden alınan topraklarla kuruldu. Gene 1579'da, Basra eyaletinden ayrılarak merkezi Katıyf limanı olmak üzere LAHSÂ(el-Hasâ) eyaleti kuruldu. Bugünki Küveyt'i, Ummân'a kadar Arabistan topraklarını, Basra Körfezi'nin batı sahillerini ve içerilere doğru uzanan Küçük Nüfûd Çölü'nü içine alıyordu. 1581'de KEFE eyaleti kuruldu. Burası Fâtih zamanından beri sancak iken, beylerbeyilik mertebesine çıkarılmıştır. Sonra gene sancak, 23.IV.1602'de kesin şekilde beylerbeyilik oldu. Kefe (Feodosiya), Kırım'ın güneydoğusunda Karadeniz üzerinde bir limandır. O çevre ve Kerç Boğazı'nın öte yakasındaki Kabartay ülkesini içine alıyordu. 1583'te bugünki Ermenistan toprakları üzerinde REVÂN beylerbeyiliği kuruldu, 1604'te İran'a kaptırıldı, 21 yıl devâm etti. Aynı yıl (1583) ŞEMAHI eyaleti, Kuzey Âzerbaycan'ın bir kısım toprakları üzerinde teşekkül etti, kısa müddet sonra ilga edildi. 1584'te Güney Gürcistan'da —az devâm eden —LORİ beylerbeyiliği kuruldu. Aynı yıl yine Güney Gürcistan'da —az devâm eden —TUMANİS eyaleti teşekkül etti. 1585'te Güney Âzerbaycan'da —1603'te İran'a geri verilen— TEBRİZ eyaleti kuruldu. 18 yıl devâm etti. 1588'de bir kısım Gürcistan topraklarında —az devâm eden— GORİ eyaleti ile 1606'ya kadar 18 yıl devâm eden (bir de : 1723 - 1735 = 12 = cem'an 30 yıl) ve İran'a geri verilen 7 sancaklı GENCE eyaleti kuruldu; Kuzey Âzerbaycân'ın Kura nehri güneyinde kalan toprakları üzerinde idi. 1588'de TRABZON sancağı, beylerbeyiliğe yükseltildi ve Anadolu'nun Doğu Karadeniz sahilleri üzerinde yayıldı. 1594'te RAKKA eyaleti kuruldu. Merkezi Ruhâ(Urfa) idi. Güneydoğu Anadolu'nun en güneybatısı (Fırat'ın doğu kıyısındaki bir kısım toprak) ve Fırat ile Dicle yakınlarına kadar olan Kuzeydoğu Suriye ve Kuzeybatı Irak toprakları üzerinde, Bağdad, Haleb ve Diyâr-ı Bekr eyaletlerinden bir kısım toprak alınarak kurulmuştu. Arazisinin büyük kısmı çöl ve Bedevî Arablar'la meskûndu. Gene 1594'te —1598'de 4 yıl sonra Almanya'ya geri verilen— YANIK eyaleti kuruldu. Merkezi, Türkler'in «Yanıkkal'a», Almanlar'ın «Raab», Macarlar'ın «Győr» dedikleri şehirdi. Peşte ile Viyana'nın tam ortasındaydı. Slovakya ve Avusturya'ya bitişikti, Macarlar'la meskûndu, Tuna'nın güneyinde kalıyordu.

Bu sûretle III. Murad devrinde (1574 - 1595), 20 yıl içinde, 21 eyalet kuruldu. Eyalet sayısı 21'den 42'ye, iki misline yükseldi. Yeni 21 eyaletin 18'i Asya'da, 3'ü (Dağıstan, Kefe ve Yanık) Avrupa'da idi.

Oğlu III. Mehmed (1595 - 1603) tahta geçer geçmez, o zamana kadar voyvodalık olarak idare edilen EFLAK (Romanya) ile BOĞDAN (Moldavya) beylerbeyilik hâline getirildiyse de, birer beylerbeyi tayininden sonra bu işten vaz geçildi, eski statü muhafaza edildi. 1596'da Macaristan'ın güneybatı toprakları üzerinde 4 sancaklı SİGETVAR eyaleti kuruldu, 1600'de eyalet merkezi Kanije'ye alındı. Gene 1596'da Kuzeydoğu Macaristan'da 5 sancaklı EĞRİ beylerbeyiliği kuruldu. 1599'da SİLİSTRE eyaleti kuruldu ve merkezi Güney Dobruca'da Silistre'den 1620'de Ukrayna'da, Karadeniz'in kuzey kıyısında —Odesa yakınlarındaki— Özü'ye nakledildi. Bu eyalet, Rumeli eyaletinden ayrılan topraklar üzerinde tesis edilmişti. Batı Karadeniz kıyılarını, Dobruca'yı, Prut'la Dnyester arasında kalan Besarabya'yı, bunun güneyinde Türkler'in «Bucak» dedikleri Akkermân sancağını, oradan doğuya doğru Kırım'a kadar olan Kuzeybatı Karadeniz kıyılarını (Güneybatı Ukrayna) içine alıyordu, mühim eyaletti, bir ara gene Rumeli'ne katıldı, fakat uzun ömürlü oldu. 1603'te —az ömürlü— NAHÇIVAN eyaleti, Orta Aras'ın kuzey topraklarında, Kafkasya'nın en güneyinde kuruldu. Bu sûretle —Eflâk'la Boğdan sayılmazsa— III. Mehmed zamanında 9 yıl içinde 3'ü Avrupa, biri Asya'da 4 yeni eyalet kurulmuş oldu. Ama eyalet sayısı, hiç bir zaman III. Murad devrindeki 42'yi aşmadı. Zirâ o devirde kurulan bazı eyaletler bir kaç yıl sonra —sahaca küçük olduklarından— ya komşu eyaletlere katılarak, veya İran'a geri verilerek ortadan kalktı.

III. Mehmed'in oğlu I. Ahmed'in son yılında, 1617'de BATUM eyaleti ortaya çıkar. Onun oğlu IV. Murâd'ın ilk zamanlarında, 1624'te de MUSUL eyaleti kurulur. IV. Mehmed zamanında (1648 - 1687) 6'sı Avrupa, 2'si Asya'da 8 yeni beylerbeyilik görülür : 1660'da Güney Lübnan ve Filistin için SAYDA eyaleti, Haleb eyaletinden ayrılarak ADANA eyâleti, bir ara Rumeli eyaletinden ayrılarak MORA eyaleti, 1669'da yeni fethedilen GİRİT eyaleti, 1661'de bir kısım Erdel (Transilvanya) toprakları Erdel voyvodalığından alınarak VARAD (Grosswardein) eyâleti, YANOVA (Jenö) eyâleti, 1663'te tekrar fethedilen Güney Slovakya toprakları üzerinde UYVAR eyâleti ve 1674'ten 1699'a kadar 15 yıl için yeni fethedilen PODOLYA eyaleti. Bu sonuncusu Romanya'nın kuzeyinde, bugün Ukrayna'da kalan, o zaman Polonya'dan alınan, Dnyester'in gü-

neyi ile Romanya arasında kalan ülke ile Dnyester'in kuzeyinde kalan Kamaniçe (Kamenets - Podolski) kesimidir.

XVI. Asır Başlarında Durum

Şimdi 1520 - 1530 arasında, Kaanûnî Sultan Süleymân'ın (1520 - 1566) ilk saltanat yıllarındaki eyaletlere daha yakından bir göz atalım. Bugünki Anadolu'nun büyük kısmını içine alan 5 eyâlette durum (arşiv tahrir defterlerinden Ö. L. Barkan, *Türkiyat Mecmuası*, XI, 1 v.dd.) :

ANADOLU BEYLERBEYİLİĞİ (Kütahya) : 5.410.000 Müslim, 45.000 Gayrı Müslim nüfus = 5.455.000, 15 sancak : Germiyan merkez sancağı (Kütahya), Hudâvendigâr (Bursa), Karası (Balıkesir), Biga (Çanakkale), Kocaeli (İzmit), Engürü (Ankara), Aydın, Karahisâr-ı Sâhib (Afyon), İsfendiyâr (Kastamoni), Kengırı (Çankırı), Alâiyye (Alanya), Hamid (Isparta), Menteşe (Muğla), Saruhan (Mağnisâ), Bolu.

KARAMAN BEYLERBEYİLİĞİ (Konya) : 1.433.000 Müslim, 24.000 Gayrı Müslim nüfus = 1.457.000, 7 sancak : Konya merkez sancağı, Beyşehri, Akşehir, Niğde, Aksaray, Kaysariyye (Kayseri), İçel (Silifke).

DULKADIR (ZU'L-KADRİYYE) BEYLERBEYİLİĞİ (Maraş) : 668.000 Müslim, 27.000 Gayrı Müslim nüfus = 695.000, 3 sancak : Mar'aş merkez sancağı, Bozok (Yozgat), Kırşehri.

RÛM BEYLERBEYİLİĞİ (Sıvas) : 1.187.000 Müslim, 553.000 Gayrı Müslim nüfus = 1.740.000, 12 sancak : Sıvas merkez sancağı, Amasya, Çorumlu (Çorum), Tokat, Karahisâr-ı Şarki (Şebinkarahisar), Canik (Samsun), Trabzon, Malatya, Divriği, Dârende, Kemah, Bayburt.

DİYÂR-I BEKR BEYLERBEYİLİĞİ (Diyarbakır) : 727.000 Müslim, 120.000 Gayrı Müslim nüfus = 847.000, 12 sancak : Âmid (Diyarbakır) merkez sancağı, Mardin, Arabgir, Ergani, Çermik, Siverek, Kiği, Çemişkezek, Harput, Ruhâ (Urfa), şu 5'i Kuzey Irak'ta ve Kuzeydoğu Suriye'de kalmaktadır : Mûsul, Ane, Deyrüzzor, Rahbe, Sincâr.

5 Anadolu eyaletinin toplamı : 9.617.000 nüfus (769.000'i Gayrı Müslim). Aslında vergi vermiyen ve «askeri» denilen asker, memur, ilmiye sınıfı mensupları ve aileleri, göçebe aşiretler ve türlü sebeplerle vergiden muâf olan şahıs ve kitleler bu yekûn dışında kaldığı için, nüfusun epey daha yüksek olması icab eder. Maamafih bu devirde henüz nüfus patlaması olmamıştır. Patlama, XVI. asrın sonlarına doğrudur.

Hudâvendigâr (Bursa) sancağında bu tarihte 1.966 köy, Germiyan (Kütahya) sancağında 1.071 köy, Karahisâr-ı Sâhib (Afyon) sancağında 629 köy vardır (T.T.K., *Belgeler*, I, 237).

XVII. Asırda Eyaletler

XVII. asrın ortalarındaki (1633 - 1667) durumu vermiye çalışacağım. Başlıca kaynaklarım Evliyâ Çelebi, Koçi Bey, Ricaut ve Marsigli ile vak'anüvis tarihlerindeki dağınık kayıtlardır. Bunları birleştirmeye çalışıyorum. Yıldan yıla sınırlarda değişiklik olduğu, sancaklar ihdâs veya ilga edildiği, yahut bir sancak bir eyaletten diğerine verildiği, hattâ eyaletler (beylerbeyilikler) ihdas ve ilga edildiği, yeni topraklar fethedilip eskileri kaybedildiği için, çeşitli listelerde bazı değişiklikler vardır. Eyalet ve sancakların mülki

ve idarî tarihleri yazılmamıştır, mutlaka yazılmaları icâb eder. Koçi Bey'in *VIII. Telhis*'i ile Evliyâ'nın I. cildinde verdiği, Ricaut'da (1677 tab'ı, I, 167-74 ve II, 515-30), Marsigli'de (103, 115 v.dd.) bulunan listeleri, Evliyâ'nın bütün ciltlerinde sancaklar hakkında verdiği izahat ve Naîmâ, Râşid ve Silâhdâr'daki münferit kayıtlarla yayınlanan bazı arşiv vesikaları, başlıca mehazlarım olmuştur. O devirde yazılmıyan sonraki listeleri işe karıştırmadım. d'Ohsson'un listesi bir asırdan fazla bir zaman sonraya, XVIII. asrın sonlarına aittir, onu ayrıca ileride vereceğim. Şimdi XVII. asır ortalarındaki durum —bazan 1683 öncelerine de atıf yapılarak— şudur :

RUMELİ EYALETİ (merkezi : Sofya) : Beylerbeyisi daima vezir (mareşal) rütbesindedir. Protokolde numarası —Mısır ve Budin'den sonra, Anadolu'dan önce olmak suretiyle— 3'tür. Sancakları (vilâyet = il karşılığıdır): Sofya (vezir tahtı, beylerbeyinin merkez sancağı), Vidin, Köstendil, Cum'a, Filibe (bu sancaklar bugünki Bulgaristan'da kalmaktadır), Selânik (bahriye sancağı), Tırhala, Yanya (bugünki Yunanistan'da kalır), İskenderiyye (İşkodra), Avlonya, Elbasan, Dukagin (bugünki Arnavutluk'ta kalır), Ohri, Delvine, Üsküb, Alacahisar, Prizrin, İştip, Vulçetrin (bugün Yugoslavya'da kalır), hepsi 19 sancak. Beylerbeyi hassı (yıllık tahsisat) : 1.200.000 akça (26.500.000 TL.). 19 sancak beyinden en yüksek hassı olan Yanya (460.260 akça) ve İşkodra sancak beyidir (459.200 akça = 10.120.000 TL.). Bu eyalet takriben 233.653 km²'dir. Bugünki şu toprakları içine alıyordu : Mora ve Adalar dışında bütün Yunanistan (Attika, Makedonya, Tesalya, Epir, Batı Trakya), Arnavutluk'un tamamı, Bulgaristan'ın orta ve batı kısımları (Karadeniz kıyıları hariç Bulgaristan), Yugoslavya'dan Makedonya, Kosova, Karadağ, Sırbistan'ın güneyi.

Rumeli eyaletinin Mora ve Özü eyaletleri ile beraber bu devirde çıkardığı tımarlı sipâhî 33.000'dir ve XVI. asra nisbetle çok düşük sayıdır. Bu üç eyalette 1.075 zeâmet ve 8.194 tımar kalmıştır.

Gerçekte Rumeli eyâleti, Mora ve Özü ile berâberdi. Fakat bu iki eyâlet XVII. asırda kurularak Rumeli eyaletinden ayrıldı. 1620'den önceki Rumeli eyâletini tasavvur etmek için, aşağıdaki Özü ve Mora eyaletlerini de ona katmak icâb eder (üçü birden : 366.271 km²). 1620'den sonra bu üç eyalet bazan bir arada Rumeli eyaleti olarak, bazan Özü ayrılarak, daha nâdiren de Mora ayrılarak idare edilmiş, yani 1620'den sonraki tarihlerde de bu üç eyaletin bazan birleştirildiği görülmüştür.

MORA EYALETİ (Gördes) : Beylerbeyisi çok defa vezir rütbesindedir. Sancaklar (6 sancak) : Gördes, Ballıbadra (Patras), Mizistre, Koron, Anabolu, Aya Mavra. 21.943 km². olan bu eyalet, bugün Yunanistan'a ait Mora ile İyonya (Yunan) adalarından Aya Mavri (Leukas) adasını içine alıyordu. Rumeli eyaletinden ayrılıp kurulmuştu. Eskiden tek sancak hâlinde Rumeli'ne bağlı idi, «Mora sancağı» denirdi, sancak beyinin hassı 507.760 akça idi (12.000.000 TL.'na yakın); beylerbeyilik hassı 656.000 akçaya çıkarıldı. Bundan sonra Mora, zaman zaman gene Rumeli'ne bağlandı, sonra gene ayrıldı. Onun için klasik Osmanlı eyaletleri arasında sayılmaz.

ÖZÜ (veyâ : Özi) EYÂLETİ (Silistre) : Beylerbeyisi hemen dâimâ vezir rütbesindedir. 1599'da «Silistre Eyâleti» adıyle Rumeli eyâletinden ayrılmış, 1620'de «Özü Eyâleti» adını almıştır. Bir ara gene Rumeli'ne katılmış, sonra tekrar ihdâs edilmiş, XVIII. asırda Rusya harbleri başlayıp sonu gelmez hâle gelince, çok ehemmiyet kazanmış, çünkü ekseri Türk - Rus harbleri bu eyaletin topraklarında cereyân etmiştir. Özü (Özi yazılır), Türkler'in Dnye-

per nehrine verdikleri addır. Eyaletin doğu sınırı bu nehre dayanıyor, daha doğuda Kırım Hanlığı toprakları başlıyordu. Özü eyaletinin kurulmasının sebebi, Istanbul'dan Kırım'a kadar bütün Batı Karadeniz kıyılarını bir vezirin kontrol edebilmesidir. Eyalet merkezi bazan Özü şehrine götürülmüştür ki Ruslar ve Ukranlar «Oczakov» derler; Türkler'in «Hocapaşa» dedikleri o devirde küçük bir iskele olan Odessa'nın çok yakınında bir limandır ve o çağda Odessa'dan çok mühimdi. Beylerbeyinin Silistre ve Özü dışında Edirne, Babadağı (Dobruca'da) ve Akkermân (Besarabya'da Bucak'ta) oturdukları da görülmüştür. Beylerbeyisinin hassı 988.000 akçadır (22.000. 000 TL.). Sancakları şöyledir : Silistre, Niğbolu (bu sancaklar bugün Bulgaristan'dadır), Çirmen (Edirne), Tekfurdağı (Tekirdağı), Vize, Kırkkilise (Kırklareli), Hayrabolu (bugün Türkiye'dedir), Özü, Akkermân, Bender, Kilye, İsmail (bugün Sovyetler Birliği'nin Ukrayna ve Moldavya Müstakil Cumhuriyetleri'ndedir), Babadağı (Romanya'da), hepsi 13 sancak. 127.675 km². Bugünki şu topraklar : Doğu Trakya'nın büyük kısmı (Edirne, Kırklareli, Tekirdağ illeri), Bulgaristan'ın Karadeniz sahilleri, Niğbolu'nun az ötesine kadar Tuna Boyu, Karaorman ve Güney Dobruca kesimleri, Romanya'ya ait Dobruca, Sovyetler Birliği'ne ait Moldavya Cumhuriyeti ve Ukranya Cumhuriyeti'ne ait Güney Besarabya (Türkçe : Bucak) ve Dnyeper (Özü) nehrine kadar olan Karadeniz sahili.

BUDİN EYALETİ (Budin = Buda, Budapeşte) : Beylerbeyisi daima vezirdir. Protokolde Mısır'dan sonra gelen 2. eyalettir. Sancakları : Budin (Budapeşte, vezir tahtı, beylerbeyinin merkez sancağı), Peç, İstolni Belgrad, Estergon, Hatvan, Şimontorna, Fülek, Mohaç, Seçan, Seksar, Soltul, Segedin (bu sancakların hepsi bugünki Macaristan'da kalıyor), Sirem Ösek, Semendire (Belgrad) (bunlar da bugün Yugoslavya'da kalıyor). 105.886 km². Bugünki Macaristan'ın tamamına yakını (kuzeydoğu bölgesi ile kuzeybatıda Avusturya sınırındaki şerit ve güneybatıda Kanije bölgesi ile orta kuzeyde Neograd dağları hariç), bugünki Yugoslavya'da Sırbistan'ın kuzeyi, Voyvodine, Hırvatistan'ın Sava ile Drava arasındaki kısmı. Beylerbeyi hassı : Mûsâ Paşa zamanında 880.000 akça (19.400.000 TL.). Semendire sancak beyinin hassı : 540.260 akça (12.000.000 TL.), en düşük olan Sigetvar sancak beyinin hassı : 66.230 akça (1.350.000 TL.). Budin defterdârının hassı : 105.520 akça (2.350.000 TL.). Eyalette 2.722 zeâmet ve tımardan 60.000 tımarlı sipahi çıkmaktadır. Hepsi 14 sancak. Fakat Belgrad kalesinin hususî idaresi var, buraya vezir pâyesiyle «muhâfız» denen kale kumandanı tâyin ediliyor.

TAMEŞVAR EYALETİ (Tameşvar) : Nâdiren vezir pâyesinde beylerbeyi tayin edilen ikinci derecede eyaletlerden sayılmaktadır. Sancakları : Tameşvar (beylerbeyi tahtı merkez sancağı), Lipova, Yanova (bir ara beylerbeyi burada da oturmuştur), Arşova, Göle, Şebeş, Lugos, Arad, Beşkelek, Modava (Yeni Palanga), Çanad, Kola, hepsi 12 sancak. 27.282 km². Eyâletin tamâma yakını bugün Romanya'dadır (Romanya'nın Timişoara eyâleti ile Transilvanya'nın güneybatı şeridi), Yugoslavya'da kalan Tisa ırmağının doğusundaki Banat'ı buna eklemek lâzımdır. Beylerbeyi bazan Yanova'da da oturmuştur. Beylerbeyi hassı 806.790 akçadır (17.700.000 TL.). Şebeş sancak beyininki 619.155, Çanad sancak beyininki 20.892 (en az), eyalet defterdârınınki 110.000, ikinci defterdârınki 64.889, üçüncü defterdârınki 60.000 akçadır. 1.090 zeâmet ve tımardan 4.328 tımarlı sipahi çıkarmaktadır. Bunların dirliklerinin toplamı 8.507.330 akçadır (187.300.000 TL.) (Ru-

meli, Özü ve Mora eyaletlerinin toplam dirlikleri : 56.857.000 akça = 1.260.000.000 TL.).

EĞRİ EYALETİ (Eğri) : Nâdiren vezir pâyesinde beylerbeyi tayin edilen ikinci derecede eyaletlerdendir. 25.000 km². kadardır. Bugünki Macaristan'ın kuzeydoğusunu içine almaktadır. 1596'da 5 sancak olarak kurulmuş, 1661'de «Varat Eyaleti» adını alarak merkez buraya alınmıştır. Bugünki Romanya'nın kuzey batısında Transilvanya'dan bir şeridi de içine almaktadır. Varat, Almanlar'ın «Grosswardein» dedikleri şehirdir. Sancakları : Eğri, Sonlok (Szolnok), Varat, Debrecin, Salanta, Halmaş, Senki, 7 sancak. Eğri beylerbeyinin hassı 800.080 akça iken, onun yerine kurulan Varat eyâletinde beylerbeyine 790.000, sonra 1.000.000 akça has verildi. 1.081 zeamet, 4.000 tımar vardı. 20.000 askeri vardı.

KANİJE EYALETİ (Kanije) : Bu da Tameşvar, Eğri (Varat), Uyvar eyaletleri gibi XVI. asırda Budin eyaletine dahilken 1600'de 4 sancakla kurulmuştur. Rahoviçe ve Pojega sancakları, Bosna'dan alınmıştır. 15.000 km². kadardır ve Macaristan'ın güneybatısını, Slovenya, Hırvatistan sınırını içine almakta, batıda Avusturya'nın Stirya eyaletine dayanmaktadır. Beylerbeyi hassı 746.060 akçadır. Nâdiren vezir pâyesinde beylerbeyi atanmaktadır. 10 sancaktır : Kanije merkez, Sigetvar, Peç, Pojega, Rahoviçe, Kopan, Valpo, Nadaj, Balaton ve Şaklofça. 77 zeâmet, 1.007 tımar vardı.

Tameşvar, Eğri, Kanije ve Uyvar eyaletleri ile Budin eyaletinin toplamı 201.786 km². etmektedir. Rumeli eyaleti gibi Budin eyaletinden de XVII. asırda yeni eyaletler çıkmış, bunlara yeni fethedilmiş küçük parçalar ilâve edilmiştir. 1594 - 98 arasında Avusturya sınırı üzerinde kurulan Yanık eyaleti, bu devirde Almanya'dadır; aslında tek sancaklık bir sınır vilâyeti idi.

UYVAR EYALETİ (Uyvar) : 1663'te Fâzıl Ahmed Paşa'nın fethettiği topraklar esas alınarak kuruldu. 29.620 km². kadardı. Bazan vezir rütbesinde beylerbeyi tayin edilen ikinci derecede bir eyaletti. Sancakları : Uyvar, Lotre, Love, Neograd, Holok, Bukbak ve Ṭâbi-i Tuna, 7 sancak. Bu toprakların bugünki karşılıkları : Çekoslovakya'nın Slovakya kısmının dağlık olmıyan güney şeridi, doğuya doğru uzanan ve şimdi Sovyetler Birliği'nin Ukrayna Cumhuriyeti'nde kalan Ukrayna Karpatları, Macaristan'ın orta kuzey kısmında küçücük bir parça (Neograd Dağları).

BOSNA EYALETİ (Bosnasarayı) : Bazan vezirlere verilen ikinci derecede eyaletlerdendi. Eskiden Rumeli eyaletine dahilken, Kaanûnî devrinden Rumeli'nden ayrılarak eyalet hâline getirildi. Bugün Yugoslavya'nın Bosna-Hersek cumhuriyetinin tamamını içine aldıktan başka, kuzeyde Hırvatistan cumhuriyetine taşıyordu, zaman zaman Hırvatistan'a ait Dalmaçya'dan da mühim parçaları içine almıştır. 9 sancak : Bosnasarayı (paşa tahtı), Hersek(Mostar, bazan Taşlıca), Klis(Helvine), İzvornik, Yenihisar, Zaçna, Kerke, Banyaluka ve Veçernik. Ortalama büyüklüğü 67.564 km² kadardır. Bu eyâlet de târihî eski Rumeli eyâletine katılırsa, Rumeli'nin büyüklüğü 437.835 km²'ye çıkar. Şâhin Paşa zamanında beylerbeyi hassı 650.000 akça idi (14.400.000 TL.). En yüksek haslı sancak beyi Hersek (420.515) ve en düşük hassı olan Zaçna (17.000) idi. Eyalet birinci defterdârının 85.530, ikinci defterdârının 46.090 akça hassı vardı. 150 zeâmet ve 1.792 tımarın yıllık geliri 12.213.580 akça idi (269.000.000 TL.).

KEFE EYALETİ (Azak) : Bazan vezirlere, daha çok beylerbeyi pâyesindeki beylerbeyilere verilen ikinci derecede eyaletlerdendir. Özü eyaleti nasıl Kırım Hanlığı'nın batısında kalan Karadeniz toprakları için kurulmuş-

sa, bu da hanlığın doğusunda kalan Karadeniz ve Azak Denizi sahilleri için kurulmuştur. Beylerbeyi eskiden Kırım yarımadasının güneydoğusundaki Kefe'de otururken, 1657'de Azak'ta oturmaya başlamıştır. Azak (Azov), bugünki Rostov'un banliyösüdür. 30.000 km² kadardır. Sancakları : Kefe, Kerç, Tat, Dolva, Adahun, Balıklava (bunlar Kırım yarımadasındadır), Azak, Taman, Şefake, Balısıra, hepsi 10 sancak (daha önce 9, bir ara 7 sancaktı). Bu arazi, Kırım yarımadasının en doğusunu, Azak Denizi'nin bütün kıyılarını, Don deltasını (Rostov ve çevresi) içine almakta, toprakları bugün Sovyetler Birliği'nin Ukrayna ve Rusya cumhuriyetlerinde kalmakta, bir sancağı (Şefake) henüz putperest olan Çerkes kabilelerini kontrol etmektedir. Zeâmet-tımar teşkilâtı yoktur, yani sâlyâne rejimi ile idare edilen eyaletlerdendir.

NOGAY (KÜÇÜK NOGAY) EYALETİ. 1548'de Kaanûni tarafından kurulmuş, fakat fazla devâm etmemiştir (1555'ten sonra devâm edip edemediğini tesbit edemedim). Burası Kuzey Kafkasya'nın kuzeyindeki, Rusya'nın güneyindeki ülkedir. Don-Volga nehirlerinin biribirine çok yaklaştığı dirseklerden başlar. Güneyde Kuma ırmağına, batıda Azak Denizi'nin doğusuna kadar uzanır ve doğuda Volga deltasına yaklaşır. Bu ülkenin doğusunda kalan ASTIRHAN EYALETİ, hanlık olarak, zaman zaman Osmanlı'ya tâbi olmuştur.

GİRİT EYALETİ (Hanya, bazan Kandiye) : En küçük eyaletlerden biri olmakla beraber, stratejik ehemmiyeti dolayısıyle buraya vezirler atanmaktadır. Hattâ bazan Kandiye'ye bir, Hanya'ya bir vezir, «muhâfız» sanıyle kale kumandanı olarak gönderilmektedir. Bugün Yunanistan'a ait Girit adasından ibaret bulunan eyalet 8.379 km².'dir. XVII. asır ortalarında, Sultan İbrahim ve IV. Mehmed devirlerinde fethedilmiştir. 5 sancaktır: Kandiye, Hanya, Resmo, Kisoma ve Selne.

CEZÂİR-İ BAHR-İ SEFİD (Gelibolu) : Eyaletin adının mânâsı «Akdeniz Adaları»dır. Bir province maritime'dir, yani daima amirallere verilen bir deniz eyaletidir. Eyaletin tabii valisi, kapdân-ı deryâdır. Yani Osmanlı teşkilâtında kapdân-ı deryâ, hem deniz kuvvetleri kumandanı, hem Divân (kabine) üyesi bahriye nâzırı, hem de bu eyaletin valisidir, binaenaleyh salâhiyetleri, bugünki deniz kuvvetleri kumandanını çok aşmaktadır. Onun içindir ki Osmanlı tarihinde sadrâzam olamıyan vezirler, en çok kapdân-ı deryâ olmayı arzu etmişlerdir. Bu eyâlet, Barbaros Hayreddin Paşa'nın şerefine kurulmuştur, ondan önce sancaktı. XVII. ve sonraki asırlarda kapdân-ı deryâlar hemen daima vezir (büyükamiral) rütbesinde idiler, pek azı beylerbeyi(oramiral)rütbesiyle kapdân-ı deryâ olmuştur. Bu eyalet, ikinci derecede sayılan eyaletlerin en mühimmi addedilmiştir. Eyaletin merkezi eskiden beri Gelibolu ise de, gerçekte eyalet Istanbul'dan idare edilmektedir, zirâ kapdân-ı deryâ makamı Istanbul'dadır. Eyaletin tamamı —yukarıda verilenler gibi— Avrupa kıt'asında değil, bir kısmı Avrupa'da, bir kısmı Asya'dadır. Eyaletin esas gayesi, Ege Denizi'nin tamamını ve Marmara'yı tek elden kontrol edebilmektir. 3 sancağı sâlyâne rejimi ile idare ediliyordu. Sancakları : Gelibolu, Sığla (İzmir), Kocaeli (İzmit), Biga (Çanakkale) (bunlar şimdi Türkiye'de), Rodos, Midilli, Sakız, Ağrıboz adaları, Nakşa (Kiklad adaları), Livadye, Kavala, İnebahtı (Lepanto), Karlıili (Preveze, bâzan Angeli Kasrı) (bunların hepsi şimdi Yunanistan'da). Hepsi 13 sancak (7'si Avrupa, 6'sı Asya'da). Ancak zaman zaman Sığla (İzmir), Kocaeli (İzmit) ve Biga (Çanakkale) sancaklarının bu eyaletten alınıp, Anadolu eya-

letine katıldığı görülür. Nakşa sancağına, ekseriya sancak beyi değil bir Hıristiyan beyin getirildiği görülür. İnebahtı sancağı, Korintos Körfezi'nin kuzey kıyıları üzerindedir. Karlıili sancağının merkezi Preveze'dir, Patras Körfezi ile Arta Körfezi arasındaki sahiller üzerindedir. Bu 2 sancak bazan Mora eyaletine de bağlanmıştır. Bunların hepsi bahriye sancak beylerine (tümamirallere) verilen vilâyetlerdendir. Meselâ Turgut Paşa, Karlıili; Kılıç-Ali Paşa, Sığla (İzmir), sancak beyliğinde bulunmuşlardır. Rumeli beylerbeyiliğine bağlı Mora sancağı da, —eyalet olmadığı zamanlar— deniz sancak beylerine mahsustu; meselâ meşhur Koca Murad Reis, Mora sancak beylerindendir. Eyaletin genişliği 51.300 km²'dir. Kapdân-ı deryâ, bu eyaletin beylerbeyisi olarak 885.000, sonra 1.200.700 akça has alıyordu. Eyalette 124 zeâmet, 1.152 tımarda 2.804 sipahi vardı. Fakat daha çok kadırga çıkaran, donatan ve levend temin eden sancaklardı. Eyalet sancaklarının sayısı bir ara 14'e kadar çıkmıştır. Eyaletin birinci defterdârına 88.390, ikinci defterdârına 63.087 akça has verilir. Ağrıboz sancak beyi 400.000 akça almaktadır (8.850.000 TL.). Barbaros devrinde eyalet, 24.000 denizci çıkarabiliyordu.

EFLÂK EYALETİ (Targovişte, sonra Bükreş) («Eflâk» kelimesinin son k'sı kalındır, «Eflaak» şeklinde talaffuzu lâzımdır) : Burası asıl Romanya'dır. Romanya'nın Ulahya (Valachie) denilen asıl ve güney, Tuna'nın kuzeyinde kalan kısmıdır. Transilvanya, Moldavya, Dobruca dışında kalan Romanya'dır. Burada Bükreş'i güneyden kontrol etmek üzere yalnız Tuna üzerindeki Yerköyü (Giurgiu) kalesi, Rumeli (sonra Özü) eyâletindedir ve karşı kıyıdaki Ruscuk karşısındadır. Eflâk, bir himaye eyaletidir. Fakat iç imtiyazları yok denecek kadar azdır. Hususiyetleri şunlardır : Buraya Istanbul'dan bir Ortodoks bey atanır. Istanbul'a yıllık vergi verir. Ülkede toprak sahibi Müslüman yoktur (sadece ticaretle uğraşan veya asker olan Türkler vardır). Ülkede hiç bir kale yapılamaz ve var olamaz. Olanlar, Türk hâkimiyetinde yıkılmıştır. Beylerine «voyvoda» denir. Hiç bir hususiyetleri yoktur. Bir hânedan teşkil etmezler. Aynı aileden olanları vardır ama, bu, Bâb-ı Âli'nin kaprisine bağlıdır. Boğdan eyaleti ile aynı statüdedir ve orası gibi tamamen Romenler'le meskûndur. Voyvodanın azli ve tayini hiç bir formaliteye bağlı değildir. Derecesi —Boğdan gibi— beylerbeyidir. Protokolde önce Boğdan, sonra Eflâk gelir. Her ikisi de ikinci derecede eyaletlerden sayılır. Güneyde Tuna, kuzeyde Transilvanya Alpleri, batıda Demirkapı, doğuda gene Tuna ve kuzeydoğuda Buzau ırmağı, eyaletin sınırlarını çizer. Sâlyâne rejimi ile idare edilir, yani tımar ve zeâmet yoktur. 76.583 km²'dir. Voyvodanın 6.000 Hıristiyan süvarisi vardır. Emredildiği zaman, Osmanlı ordusuna katılır ve emredilirse ayrıca eyaletinden piyade de toplar. Gerek Eflâk, gerek Boğdan voyvodaları, Rumeli, sonra Özü beylerbeyilerinin kontrolü altındadır. Onların emirlerinden çıkamazlar. Eflâk ve Boğdan Istanbul'a yılda 80.000.000'ar akça (her biri 1.800.000.000 TL.) vergi öderler. Ayrıca padişah sarayına ait yiyecek maddelerinin çoğunu bu beylikler sağlar. Bunların değeri her yıl, fevkalâde meblağlara erişir. Devlet bu voyvodalıklardan bazan kaide dışı para ve mal da ister.

BOĞDAN EYALETİ (Suçava, sonra Yaş) : Eflâk için söylenen her şey burası için de câridir. Burası Prut'la Bistriça arasında kalan Romen ülkesidir. Osmanlı toplumuna Eflâk'tan daha geç dahil olmuştur, daha önce Polonya krallığına tâbi idi. 51.869 km²'dir. Voyvodanın 6.000 süvarisi vardır.

ERDEL EYALETİ (Erdel Belgradı = Alba Julia) : 75.000 km² kadardır.

4 sancaktır. Bir Macar ülkesi idi. Bugün Romanya'da kalan Transilvanya'nın en büyük kısmını teşkil eder (kuzeyden güneye doğru en batıdaki şerit hâriç). Burası da beylerbeyi tayin edilmiyen, Türkler'in toprak sahibi olmadığı bir eyâlettir. Yalnız statüsü Eflâk ve Boğdan'dan farklıdır. Muhtariyeti, çok daha fazladır. Divân, Erdel voyvodasını istediği rastgele bir Hıristiyan'dan değil, Erdelli Macar asilleri arasından tayin etmektedir. Bunlardan bir ikisine —taltif etmek için— «kral» sanını da vermiştir. 7.000 süvarisi, Osmanlı ordusunun emrindedir. Vergisi, Eflâk ve Boğdan gibi 2.000 kesedir (80.000.000 akça).

KIRIM EYALETİ (Bağçesarayı) : Bunun muhtariyeti de Erdel gibi, yani fazladır, hattâ daha fazladır. Zîra eyalete han olarak sadece tek aileden Cengizoğulları'nın Cuci Ulusu'ndan prensler tayin edilebilmektedir. Bu şartla 1475'te Fâtih devrinde Türkiye imparatorluğuna katılmıştır. Savaşta Osmanlı ordusuna 100.000 süvari vermiye mecburdur. Daha fazla da asker çıkarabilmektedir. Tamamen atlılara dayanan askeri bir devlettir. Krallık derecesindedir. Eflâk ve Boğdan voyvodaları beylerbeyi derecesinde olduğu halde, Erdel prensi veyâ kralı ile Kırım hanı, vezir derecesindedir. «Kalgay» denen veliahd, ülkenin en büyük şehri olan Akmescid'de oturur. 9 sancaktır : Bağçesarayı, Akmescid, Nahcivan («nûreddin» denen 2. veliahde mahsustur), Mangut, Cengşe, Arbat, Corgana, Urkapısı, Gözleve. XVI. asırda Rusya ve Ukrayna'nın büyükçe bir kısmına hâkimdi. XVII. asır ortalarında toprakları, Kırım yarımadası ile Ukrayna'nın Özü (Dnyeper) ve Donets nehirleri arasında uzanan kalın dilimden ibaretti. Fakat bazan Rusya'ya kadar Ukrayna'yı, Kuzey Kafkasya'nın bir kısmını elinde tutuyor veya kontrol ediyordu. Asıl topraklarının 121.000 km² kadar olduğu söylenebilir. Kuzey sınırı çok dalgalıdır. Çünki kuzeydeki Ukrayna Kazak hetmanları bazan Kırım Hanı'na, bazan doğrudan doğruya Türkiye'ye bağlanıyor, bazan Polonya'ya kayıyorlardı. Rusya henüz Ukrayna'ya inememişti. Ukrayna hetmanlığını, bu dalgalı durumundan dolayı, tâbi Türk eyaletleri arasında saymıyorum. Kırım hanının 1.200.000 akça hassı vardır.

ISTANBUL : Edebî dilde «Der-Saâdet», bazan «Der-Aliyye» denen Istanbul şehri, gerek Asya'daki, gerek Anadolu'daki banliyöleri ve aşağı yukarı bugünki Istanbul ili sınırlarıyle, başlı başına bir eyaletti. Fakat beylerbeyisi yoktu. Doğrudan doğruya sadrâzamın idaresindeydi. Belediye başkanı ve başhâkimi, Istanbul Efendisi denen kadı idi. Sadrâzam, yeniçeri ağası ve sadâret kedhudâsı (iç işleri bakanı) vasıtasıyle, şehri idare ederdi. Bu da Cezâyir-i Bahr-i Sefîd gibi iki kıt'a (Avrupa ve Asya) üzerinde uzanan bir idârî bölümdü. Büyüklüğü takriben —daha fazlası Avrupa'da olmak üzere— 5.500 km²'dir.

Bu 17 Avrupa eyaletinin toprak büyüklüğü 1.056.252 km²'dir (yalnız Cezâir-i Bahr-i Sefîd ve Istanbul'un küçük parçaları Asya'da kalmaktadır). Şimdi Asya eyaletlerine geçiyorum.

ANADOLU EYALETİ (Kütahya) : Beylerbeyisi daima vezir olan birinci sınıf eyaletlerdendir. Protokolde Mısır, Budin, Rumeli eyaletlerinden sonra 4. gelmektedir. 223.114 km²'dir. Türkiye'nin bugünki Balıkesir, Bursa, Bolu, Zonguldak, Kastamonu, Çankırı, Ankara, Eskişehir, Bilecik, Afyon, Isparta, Antalya, Burdur, Muğla, Denizli, Aydın, Manisa, Uşak, Kütahya illerini (19 il) içine almaktadır (bazan Kocaeli ve İzmir sancakları da Cezâir-i Bahr-i Sefîd'den alınıp bu eyalete verilmiştir). Sancakları : Germiyan (Kütahya, vezir tahtı merkez sancağı), Saruhan (Manisa), Aydın (Ti-

re), Hudâvendigâr (Bursa), Kastamoni, Menteşe (Muğla), Bolu, Ankara, Karahisâr-ı Sâhib (Afyon), Teke (Antalya, bazan Elmalı), Çankırı, Hamid (Isparta), Sultânönü (Eskişehir), Karası (Balıkesir), hepsi 14 sancak. Merkez sancağı Kütahya, bugünkü Kütahya, Uşak ve Denizli illeri üzerindedir. Beylerbeyi hassı 1.000.000 akça (22.500.000 TL.). 625 zeâmet, 8.576 tımarda 25.320 sipahi ve 37.310.700 akça yıllık gelir (7.499.490.750 TL.). Beylerbeyinin kedhudâsının hassı 100.912, eyalet defterdârınınki 90.596 akçadır. Sancak beylerinin en büyüğü, 640.000 akça ile Saruhan sancak beyidir. Bursa 618.079, Aydın 613.460, Kastamonu 500.000, Menteşe 400.800 akça hasılı büyük sancaklardır. En az hassı olan 240.399 akça ile Karahisâr-ı Sâhib (Afyon) sancak beyidir. Ankara sancak beyininki ise 264.300 akçadır. Germiyan (Kütahya) sancağında 29 zeâmet ve 939 tımar, Saruhan (Manisa) sancağında 41 zeâmet ve 874 tımar, Aydın sancağında 19 zeâmet ve 572 tımar, Karahisar sancağında 15 zeâmet ve 616 tımar, Kastamonu sancağında 24 zeâmet ve 578 tımar, Bursa sancağında 30 zeâmet ve 1.005 tımar, Bolu sancağında 14 zeâmet ve 551 tımar, Hamid (Isparta) sancağında 9 zeâmet ve 585 tımar, Ankara sancağında 10 zeâmet ve 257 tımar, Çankırı sancağında 7 zeâmet ve 182 tımar, Karası (Balıkesir) sancağında 7 zeâmet ve 381 tımar, Teke (Antalya) sancağında 7 zeâmet ve 393 tımar, Menteşe (Muğla) sancağında 53 zeâmet ve 381 tımar vardır. Tımarlı sipahiler dışında bu eyaletten seferde icabında 27.908 talimli piyade de alınmaktadır.

KARAMAN EYALETİ (Konya) : 78.518 km²'dir. Bugünkü 5 ili içine alır (Konya, Niğde, Kayseri, Nevşehir, Kırşehir). Beylerbeyi hassı 660.071 akçadır. Bazan vezir tayin edilen ikinci derecede eyaletlerdendir. 73 zeâmet, 2.165 tımar, 5.184 sipahisi vardır. Dirliklerin sipahilere sağladığı yıllık gelir 10.500.175 akçadır (236.500.000 TL.). 7 sancaktır : Konya, Niğde, Kayseriyye (Kayseri), Aksaray, Akşehir, Beyşehri ve Kırşehri. Konya sancağında 13 zeâmet ve 512 tımar, Kayseri'de 12 zeâmet ve 200 tımar, Niğde'de 14 zeâmet ve 255 tımar, Beyşehri'nde 12 zeâmet ve 244 tımar, Akşehir'de 9 zeâmet ve 22 tımar, Kırşehri'nde 4 zeâmet ve 130 tımar, Aksaray'da 13 zeâmet ve 288 tımar vardır. Eyalet defterdârının 65.000, ikinci defterdârın 65.000, eyalet kedhudâsının 35.000 akça zeâmetleri vardır. Sancak beylerinin hasları : Beyşehri 390.000, Kaysariyye 350.000, Aksaray 350.000, Akşehir 310.000, Kırşehri 257.540 akça.

RÛM EYALETİ (Sıvas) : 82.500 km². Bugünkü 7 ili içine alır (Sıvas, Amasya, Çorum, Samsun, Sinop, Yozgat, Tokat). Beylerbeyi hassı 900.000 akçadır. Bazan vezir atanan ikinci derecede eyaletlerdendir. 108 zeâmet, 3.029 tımar, 6.922 sipahisi vardır. Bunların yıllık gelir toplamı 13.087.327 akçadır (287.000.000 TL.). Eyalete «Rûmiyye-i Suğrâ = Küçük Rumeli» ve «Sıvas Eyaleti» dendiği de olmuştur. Bazan 6 sancak hâlinde, bazan da şu 10 sancakla idare edilmiştir : Sıvas, Amasya, Bozok (Yozgat), Divriği, Canik (Samsun), Arabgir, Çorum, Tokat, Zile, Keskin. Amasya ve Çorum sancak beyleri hassı 300.000'er akça (6.650.000 TL.), Divriği'ninki 250.360, Canik'inki 270.224, Arabgir'inki 210.000, Bozok'unki 21.275 akçadır. Eyaletin birinci ve ikinci defterdârının zeâmetleri 82.550 ve 80.200 akçadır.

DULKADİR EYALETİ (Mar'aş) : Arabca «Zu'l-Kadriyye» veya «Maraş Eyaleti» de denilir. Eski Dulkadir beyliğidir. Nâdiren vezir pâyesinde beylerbeyi atanan ikinci derecede eyaletlerdendir. 29 zeâmet, 612 tımar, 2.169 sipahisi, bunların yılda 9.420.317 akça gelirleri vardır (208.000.000 TL.). Beylerbeyi hassı 628.450 akçadır (13.800.000 TL.). Maraş, Adıyaman, Malat-

ya (Arabgir hariç), Gaziantep (Kilis hariç) illeri ile Adana ilinin kuzeydoğusunu içine alır ve aşağı yukarı bugünki 4 ile tekabül eder. Büyüklüğü takriben 41.755 km²'dir. 5 sancağı vardır : Mar'aş, Malatya, Ayntab (Gaziantep), Samsat ve Kars-ı Dulkadır (Kadirli). Malatya 500.000 akça (11.250.000 TL.) hasla en büyük sancaklardan sayılmaktadır. Cebelileriyle 5.500 sipahi çıkarmaktadır.

ADANA EYALETİ (Adana) : Nâdiren vezir pâyesinde beylerbeyi atanan ikinci derecede eyaletlerdendir. Beylerbeyi hassı 1.095.000 akçadır (Evliyâ, IX, 333). Haleb eyaletinden ayrılarak bir ara eyalet olmuş, sonra zaman zaman gene Haleb eyaletine katılmış, Kıbrıs eyaletinden de bazı sancaklar buraya bağlanmıştır. Esas itibariyle bugünki Adana, ve İçel illerine tekabül eder ve takriben 34.994 km² kadardır. 5 sancaktır : Adana, Tarsus, Silifke, Sis (Kozan) ve Karataş. 43 zeâmet ve 1.550 tımarının 11 zeâmet ve 1.190 tımarı Adana merkez sancağındadır.

KIBRIS EYALETİ (Lefkoşe) : Nâdiren vezir pâyesinde beylerbeyi gönderilen ikinci derecede eyaletlerdendir. Adana eyaleti kurulunca Kıbrıs eyaleti çok darlaşmıştır. Zira 4 sancak (Tarsus, Silifke, Sis ve Karataş) Kıbrıs eyâletinden alınmış, buna Haleb eyâletinden alınan büyük Adana sancağı eklenerek, tarihi Ramazan beyliği sınırlarından daha geniş olarak Adana beylerbeyiliği kurulmuştur. Bu sûretle Kıbrıs eyaletinde, Kıbrıs adası ile bugünki Antalya ilinin doğu yarısı kalmıştır. Takriben 18 - 20.000 km². 5 sancak : Lefkoşe, Mağusa (Magosa), Baf, Girne ve Alâiyye (Alanya). Sâlyâne rejimi tatbik edilmektedir. Kıbrıs'ta her zaman 30.000 Türk askeri bulundurulmaktadır. Ada mâmurdur. 300.000 kadar nüfusu Rumlar'la Türkler arasında yarı yarıyadır. Beylerbeyi hassı 501.000 akçadır (11.272. 500 TL.). En büyük sancağı Alâiyye'dir ve yalnız burası salyâne değildir, 9 zeâmet ve 153 tımarı vardır. Bu eyaletin sancak beyliklerine çok defa amiraller gönderilmektedir.

DİYÂR-I BEKR EYÂLETİ (Kara Âmid = Diyarbakır) : Çok defa vezir gönderilen, ikinci derecedeki eyaletlerin en mühimlerindendir. 71.272 km² kadardır. Bugünki 6,5 il üzerinde kurulmuştur (Diyarbakır, Elazığ, Siirt, Kiğı hariç Bingöl, Mardin, Tunceli, ayrıca Urfa ilinin doğu yarısı ile Erzincan'ın Kemaliye ilçesi). Beylerbeyi hassı 1.200.660 akçadır. (25.000.000 TL.). 106 zeâmeti, 540 tımarı, 3.732 sipahisi vardır. Bazı sancakları salyâne rejimi ile idare edilmektedir ve buradaki Kürd aşiretlerinden İran'la savaş olduğu takdirde süvari birlikleri alınmaktadır. Böylece bütün eyalet 37.000 atlı çıkarmaktadır. Bazı sancaklarına merkezden değil, mahallî Kürd beylerinden vâli tâyin edildiği için, sancakları diğer eyâletlerdeki gibi değil, çok dardır. Bu şekilde 24 sancağın 12'si merkezden atanan sancak beyleri ile, 7'si de «ocaklık» denilen sâlyâne rejimi ile idare edilmektedir; ocaklık olan sancaklara merkezden de, Kürd beylerinden de bey atanmakta, fakat daha çok beylerbeyi, kendi adamlarından birini bu sancaklara tâyin etmektedir; bu tarz sancaklarda dirlikler (tımar ve zeâmet) ve tımarlılar yoktur, vergiler her yıl maktû olarak alınmaktadır ve sancak beyi, bu maktû vergiyi her yıl merkeze göndermekten mes'uldür. Bu eyalet, Kürdler'in en çok bulundukları bölgedir. Mezhepleri de Türkler gibi Hanefî değil, Arablar gibi Şâfiî'dir. Hanefî mezhebine geçiş, Türkleşme alâmeti sayılmaktadır. Sancak sayıları azalıp çoğalmaktadır. Meselâ Evliyâ Çelebi, eyaletin 19 sancak olduğunu, sancak beylerinin on birinin merkezden (Istanbul'dan) gönderildiğini, 8'inin Kürd beylerine verildiğini bildirmektedir. Kürd sancakla-

ri, dâimâ aynı âilenin elindedir. Beylerbeyi sancak beyini beğenmezse değiştirmekte, fakat gene aynı âileden beğendiği bir beye vermekte, dışarıdan tayin yapamamaktadır. Bu durum, Yavuz Sultan Selim'in bir kaanûn-nâmesine dayanmakta ve «Sultan Selim Kaanûnu» diye anılmaktadır. Beyleri Istanbul'dan gönderilen sancaklar şunlardır : Diyâr-ı Bekr (Diyarbakır) merkez sancağı, Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf), Akçakal'a, Hâbûr, Sincar, Meyyâfârikıyn (Silvan), Siird, Çemişkezek, hepsi 12 sancak. Kürd beylerine verilen sancaklar : Çapakçur, Çermik, Pertek, Genc, Eğin (Kemaliye), Cezire, Haküt, Atak, Tercil, Kulp, Sığman, Mihrâsi, Haro, hepsi 13 sancak. Bunlar çok küçük sancaklardır ve daha çok Kürd beylerini «sancak beyi» pâyesiyle taltif etmek ve çeşitli Kürd hânedanlarını tatmin etmek için kurulmuşlardır. Yukarıda sayılan sancakların toplamı 25'tir. Sancak sayısı zamanla azalıp çoğalmaktdır. Bu Kürd beylerinden bazılarına çok itibar edilmekte ve Istanbul'dan bunlara «cenâbları» diye hitâb edilmektedir (Anadolu Beylikleri hânedanlarına mensup Türkmen prensleri gibi). Eyaletin birinci, ikinci ve üçüncü defterdarları sırasıyle 140.395, 100.924 ve 80.000 akça has almaktadırlar. Sancak beylerinin hasları 427.900 akça ile 26.905 akça arasında oynamaktadır. En çok dirlik olan sancak Siverek'tir (4 zeâmet, 163 tımar).

VAN EYALETİ (Van) : İran'a karşı serhad eyaletidir. Çok defa vezir tayin edilen ikinci derecedeki eyaletlerin mühimlerindendir. 60.705 km² kadardır. Bugünki 5 il üzerine kurulmuştur (Van, Bitlis, Hakkâri, Malazgirt hâriç, Muş, Ağrı). İran Âzerbaycanı'ndan da Kotur'u içine almaktadır. Beylerbeyi hassı 1.132.200 akçadır. 182 zeâmeti, 826 tımarı, 3.132 sipahisi vardır. Bunların yıllık geliri 20.000.079 akçadır (450.000.000 TL.). Sancakların 5'inde dirlik yoktur ve bunlar Kürd beylerine verilmektedir. En ünlüleri Hakkâriye Beyleri ile Bitlis Hanları (Şerefhanlar)'dır. Bunlar çok eski Kürd hânedanlarıdır. Osmanlılar bazan bunları iktidardan uzaklaştırıp cezalandırmakta, sancaklarını resmî sancak beylerine vermekte, on yirmi yıl sonra tekrar aynı aileden sancak beyi seçmektedirler. Bu hususlarda çok para da dönmektedir. Kürd beyleri, sancak beyi olabilmek için, beylerbeyilerine büyük rüşvet vermekte, beylerbeyi de bir sebep gösterip Divân-ı Hümâyûn'dan o şahıs için sancak beyliği almaktadır. Bu gibi yolsuzluklar bilhassa tasvir ettiğimiz XVII. asırda başlamıştır. Van eyâletinin sancakları şunlardır : Van (paşa tahtı), Âdilcevaz, Erciş, Muş, Bargiri, Kârgâr, Kesâni, Âsiberd, Ağakes, Kotur, Bâyezid (Doğubayazıt), Berdaa, Ovacık, Bitlis, Ahlat, Varto, Kanbaz, Yarloyek, Peralaker, Yakça, Suricek, Zeyreki, Pinyâniş, Şûreger, Mahmûdi. 25 sancak etmektedir. Büyük sancakları Âdilcevâz (450.346 akça sancak beyi hassı), Muş (410.000), Ovacık (385.000), Erciş (300.000)'dir. Van sancağında 48 zeâmet, 35 tımar, Âdilcevâz'da 9 zeâmet, 101 tımar, Bâyezid'de 4 zeâmet, 125 tımar vardır. Bazı sancakları sâlyâne'dir.

ERZURUM EYALETİ (Erzen-i Rûm = Erzurum) : Çok defa vezir gönderilen ikinci derecede eyaletlerin mühimlerindendir. Beylerbeyi hassı 1.214.600 akçadır (27.000.000 TL.). 122 zeâmeti, 5.458 tımarı, 12.072 sipahisi vardır. Bunların yıllık geliri 5.960.120 akçadır. Bugünki —Oltu hâriç— Erzurum, —Kemâliye hâriç— Erzincan illeri ile Giresun ilinden Şebinkarahisar, Muş ilinden Malazgirt, Bingöl ilinden Kiğı ilçelerini içine almaktadır. Takriben 41.724 km²'dir. Sancakları : Erzurum, Karahisâr-ı Şarki (Şebinkarahisar), Kiğı, Pasin-i Ulyâ, İspir, Hınıs, Malazgirt, Tekmen, Kuzu-

cân, Tortum, Mecinkerd, Nâmrevân, hepsi 12 sancak. Eyalet defterdârının 150.000, Malazgirt sancak beyinin 500.000, İspir sancak beyinin 300.000 akça hasları vardır. Erzurum merkez sancağında 56 zeâmet, 2.215 tımar, Kiğı'da 8 zeâmet, 229 tımar, Hınıs'ta 2 zeâmet, 425 tımar, Malazgirt'te 9 zeâmet, 282 tımar, Tekmen'de bir zeâmet, 253 tımar, Karahisâr-ı Şarkî'de 4 zeâmet, 940 tımar vardır.

TRABZON EYALETİ (Trabzon) : Bazan vezir gönderilen ikinci derecede eyaletlerdendir. 29.239 km² kadardır. Bugünki Trabzon, Ordu, Gümüşhane, Rize, —Şebinkarahisar hariç— Giresun illeri üzerindedir. Beylerbeyisi 734.800 akça has alır. 56 zeâmeti, 398 tımarı, 1.144 sipahisi vardır. Sancakları 5'tir : Trabzon, Rize, Gümüşhâne, Maçka, Gönye.

KARS EYALETİ (Kars) : Bazan vezir gönderilen ikinci derecede bir eyalettir. 22.880 km² kadardır. —Çıldır hariç— bugünki Kars ili ile Erzurum'un Oltu ilçesi ve Nahcivan üzerinde kurulmuştur. 821.000 akça beylerbeyi hassı vardır. Zeâmet ve 1.263 tımarının hâsılatı 9.004.119 akçadır. Sancakları : Kars (bâzan yerine : Pasin-i Süflâ), Ardahan, Kağızman, Keçvan, Zaroşat, Nahcivan, Hocacan, hepsi 7 sancak. Sancakları küçüktür, en büyüğünün bey hassı 240.000 akçadır. Burası İran'a karşı bir serhad eyaletidir. Eyaletin Nahcivan sancağı, İran'la alınıp verilmektedir. Nahcivan Aras'ın öte yakasındadır. Şimdi Sovyetler Birliği'nin Âzerbaycan Cumhuriyeti'nindir. Aras'ın kuzeyinde, Ermenistan'ın güneyinde kalan bir Türk ülkesidir. 1828'de İran'dan Rusya'ya geçmiştir.

ÇILDIR EYALETİ (Çıldır, sonra Ahıska) : Bazan vezir gönderilen ikinci derecedeki eyaletlerden biridir. Görevi, Gürcü beyliklerini kontrol etmek, onları İran'ın nüfuzundan korumak, ayaklanmalarını önlemektir. 925.000 akça beylerbeyi hassı vardır. 106 zeâmeti, 659 tımarı, 2.166 sipahisi bulunmaktadır. Koçi Bey, 1.380 zeâmet ve tımarının gelirini 9.386.000 akça gösterir ve beylerbeyisinin Sefer Paşa olduğunu söyler. Evliyâ Çelebi, 4 sancağının Gürcü beylerine verildiğini yazar. Sancakları şunlardır : Çıldır, Oltu, Ardanuç, Hartuş, Hacerek, Şavşat, Kütayis, Acara (Batum), Livana, Levâne, Nısf-ı Levâne, Pertekrek, Ahıska, Ahılkelek, Penek, Bostancı, Acirek (Küle), Bezerek, Mahcil, Postho, hepsi 20 küçük sancaktır. En çok Oltu'da dirlik vardır (3 zeâmet, 123 tımar). Bu eyalet, bugünki Artvin ili, Kars ilinin Çıldır ilçesi, Erzurum ilinin Oltu ilçesi, Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti'nden Acaristan (Batum), güneybatı toprakları (Kütayis, Ahıska, Ahılkelek) üzerinde kurulmuştur. Takriben 22.255 km²'dir. Pertekrek ve Penek sancak beyi hasları 462.190 ve 400.000 akçadır.

RAKKA EYALETİ (Urfa) : Bazan vezir gönderilen ikinci derecede bir eyalettir. Bu eyalete «Cezire Eyaleti», «Urfa Eyaleti», «Ruhâ Eyaleti» de denmektedir. Beylerbeyi umûmiyetle —o zamanda daha çok «Ruhâ» denilen— Urfa'da, bazan Rakka'da oturmaktadır. Takriben 60.075 km²'dir. Urfa ilinin batı yarısının, Suriye'nin Cezire (Hâssake) ve Irak'ın Düleym (Ramadi) sancaklarını içine almakta, Fırat'la Dicle arasında uzanmakta, onun için bu bölgeye el-Cezire (Mezopotamya) denmektedir. Halk daha çok göçebedir, Türkmen, Arab ve az sayıda Kürd aşiretleri yaşamaktadır. Beylerbeyi hassı 681.056 akçadır. 60 zeâmeti, 666 tımarı, 1.812 sipahisi vardır. Sancak beyi hasları 100.000 ilâ 400.000 akça arasındadır. Rakka sancağında 3 zeâmet, 132 tımar, Urfa'da 9 zeâmet, 291 tımar, Birecik'te 15 zeâmet, 109 tımar, Ane'de 6 zeâmet, 129 tımar vardır. 9 sancağı vardır : Urfa, Sürûc,

Birecik (bunlar bugün Türkiye'de kalıyor), Rakka, Cemâse, Hâbûr, Deyr-i Rahbe, Benî-Rabîa, Ane (bunlar Suriye ve Irak'ta kalıyor).

MÛSUL EYALETİ (Mûsul) : Rakka eyaleti, 1594'te Haleb eyaletinden ayrılarak kurulduğu gibi, Mûsul eyaleti de 1624'te Şehr-i Zor eyaletinden ayrılarak kurulmuş, bazan vezir gönderilen ikinci derecede eyaletlerdendir. 682.000 akça beylerbeyi hassı vardır (Koçi Bey, Süleyman Paşa'nın beylerbeyiliğinde 581.000 akça olduğunu yazar). 274 dirliğinin hâsılâtı 2.240.000 akçadır (Evliyâ : 66 zeâmet ve 1.004 tımar). Sancakları : Mûsul merkez, Tekrit, Bacvanlı, Hârun, Eski Mûsul, Bâne, 6 sancak. Sancak beyleri hassı 200-300 bin arasındadır. Bu eyalet, Tanzimat'tan sonraki Mûsul eyaletinin 5 sancağından sadece merkez sancağı üzerinde kurulmuştur (bugünkü Mûsul livâsı), Bâne sancağı ise bugün İran'dadır (Ardelân = Kürdistan eyâleti). 34.568 km²'dir.

ŞEHR-İ ZOR EYALETİ (Kerkük) : Bazan vezir gönderilen ikinci derecede eyaletlerden biridir. Bugünki Irâk'ın Kerkük, Erbil, Süleymâniye ve Diyâle (Hânikıyn, Bâkuubâ) sancakları üzerinde kurulmuştur. 64.000 km²'dir. Bu da 1578'de Bağdad eyaletinden ayrılarak kurulmuştur. Beylerbeyi hassı 1.000.000 akçadır (Câfer Paşa zamanında). 85 zeâmet ve 806 tımarı vardır. Evliyâ Çelebi beylerbeyi hassını 1.100.000 akça göstermektedir. Burası İran'a karşı serhad eyaletlerindendir. Halk Türk ve Kürd'dür, Araplar azınlıktır (Mûsul eyaletinde Arablar çoğunluk, Türkler ve Kürdler azınlıktı). Kerkük ve Erbil, Türkler'in çoğunlukla, Süleymâniye ve Diyâle ise Kürdler'in çoğunlukla yaşadıkları bölgelerdir. Zeâmet ve tımarların bazıları Türkmen ve Kürd aşiret beylerine verilmektedir. Sancakları : Şehr-i Zor (Kerkük), Kal'a-i Gaazî-Küşân (beylerbeyi bir ara burada oturmuştur), Sürûcek, Erbil, Keşaf, Şehr-i Bâzâr, Cebel-i Hümreyn, Hezârmürd, Tolcuvân, Merkâde, Acur, Cengüle, Yakberle, Belkas, Uşnî, Tel(Tarî), Seyyid-Burencîn, İrmân, Dadan, Berend, Harîr(Dudin), Habel, Mihrbân, Mâverân, Pâk, hepsi 25 küçük sancak. Zaman zaman sancak sayıları artıp eksilmektedir.

BAĞDAD EYALETİ (Bağdâd) : Daima vezirlere verilen birinci derecede eyâletlerdendir. Gerçekte burası bir imparatorluk tâcıdır. Protokolde Mısır, Budin, Rûmeli ve Anadolu eyaletlerinden sonra 5.'dir. Bugünki Irâk'ın orta kısmı, Bağdad, Divâniyye, Kerbelâ, Hille ve Kût sancaklarıdır, Dertenk sancağı ise bugün İran'da kalmaktadır. 193.814 km²'dir. Üçte ikisi çöldür. Şiî Arablar çoğunluk, Sünnî (Şâfiî) Arablar azınlıktır. Bir az Türk de vardır. Çölde az sayıda Bedevî kabileler yaşar. Az sayıda Hıristiyan da vardır (Âsûrî, Süryânî). Beylerbeyi maaşı 1.700.000 akçadır (36.500.000 TL.) (Evliyâ Çelebi'de 1.060.000 akça) Sâlyâne ile idare edilen eyalet olduğu için beylerbeyi has değil, maaş alır. Koçi Bey, Derviş Paşa zamanında beylerbeyi maaşını 1.400.000 akça gösterir. Sancaklarının yalnız 6'sında zeâmet ve tımar vardır, gerisi sâlyânedir. Bağdad şehrinde 8.000 yeniçeri, 3.000 başka sınıflardan Türk askeri, 4.000 Bedevî asker bulunması kanundur. Zirâ İran'ın gözü daima buradadır. Evliyâ'da beylerbeyi maaşı 1.200.000 akçadır. Tımar ve zeâmetli 6 sancağı şunlardır : Hille, Zengâbâd, Remâhiyye, Karadağ, Cengüle, Cevâzer. Sâlyâne ile idare edilen sancakları : Vezir tahtı Bağdad, Dertenk, Semâvât, Bayat, Derne, Dübâlâ, Vâsıt, Demirkapı, Kâzımiyye, Geylân, Kerend, Kazaniyye, Amâdiye, Sayh, 14 sancak. Böylece 20 sancak olmaktadır. Defterdârının hassı 100.000 akçadır. Büyük sancak beylerinin hasları şöyledir : Karadağ 804.287, Remâhiyye 445.000, Dertenk 420.000, Derne 406.931, Zengâbâd 270.000.

BASRA EYALETİ : Bazan vezir gönderilen ikinci derecede eyaletlerdendir. Sâlyâne ile idâre edilir. Bugünki Irâk'ın Basra, Muntafık (Nâsıriyye), Şatra'l-Amâre sancakları ile Güney Çölü'nü içine almaktadır. 121.525 km²dir. Beylerbeyi maaşı 1.000.000 akçadır (22.500.000 TL.). Sancakları : Basra merkez, Kurna, Hâbân, Gazân, Sehiyye, Dirkivit, Meyûsi, Sadrevâ, Satalu, Sattarîl, Sûs, Satfuru, Sanyâze, Beni-Mansûr, Virdiralle, Tarakuk, hepsi 16 sancak. Bu eyâlette Arablar yaşamaktadır. Şiîler, Sünnîler'den az fazladır.

LAHSÂ EYALETİ (Katıyf) : Bazan vezir gönderilen ikinci derecede eyaletlerdendir. 1579'da Basra eyaletinden ayrılarak kurulmuştur. «el-Hasâ» veya «el-Ahsâ» da denilmektedir. 1.444.552 km²'dir ve tamamına yakını çöldür. Yani bugünki iki Türkiye büyüklüğündedir. Burada çoğunluğu Hanbelî mezhebinden Arablar otururlar ve en büyük kısmı Bedevî'dir. Eyalet, Basra ile Hürmüz Boğazı arasındaki Basra Körfezi'nin bütün batı kıyılarını içine almaktadır. Bugün bu topraklarda Küveyt, Katar, Bahreyn, Arab Emirlikleri (Ummânü'l-Mutasâlih) devletleri ile Suûdî Arabistan'ın Lahsâ ve Necd eyaletleri vardır. Bahreyn adaları, bu eyalete bağlıdır. Beylerbeyi, daha çok bu büyük ülkedeki kabileleri, şeyhler ve emîrler vasıtasıyle kontrol etmektedir. Katıyf, Bahreyn Adaları'nın az kuzeyinde, Basra Körfezi'nin batı sâhilinde bir limandır. Eyâlet Katıyf, Bahreyn (Manâma), Hufûf sancaklarına ayrılmıştır.

Bazan sancak sayısı 7'ye kadar çıkmıştır. Sâlyâne ile idare edilmektedir. Beylerbeyi maaşı 888.000 akçadır. Sonradan sadrâzam olan meşhur Özdemiroğlu Osman Paşa, bu eyaletin ilk beylerbeyisidir.

Bağdad + Basra +Mûsul + Şehr-i Zor + Lahsâ eyaletlerinin toplam büyüklüğü = 1.858.459 km²'dir. Bu eyaletler 1535'te kurulan Bağdad (Irak) eyaletinde toplu halde idi. Birer ikişer Bağdad eyaletinden ayrılmışlar, önce Basra ayrılmış, Lahsâ, Basra'dan ayrılmıştır.

UMMÂN EYALETİ (Maskat) : 212.775 km². Burası bir himaye eyaleti, yani tâbi devlettir. Ummân İmâmı, zaman zaman —II. Abdülhamid devrine kadar— padişaha tâbi olmuştur. Başkent Maskat'ı Türk denizcileri bir kaç defa zabt etmişlerse de bu geçici olmuştur (meselâ meşhur Pîrî Reis). Ummân İmâmı, ne Sünnî'dir, ne de Şiî. Hârici/İbâdî mezhebindendir. Bu mezhep Ummân'a mahsustur. % 30 da Sünnî Arab vardır. Kuzey kıyısı Umman Körfezi'ne, doğu ve güney kıyıları Umman Denizi'ne, Hind Okyanusu'na açılan ülkenin mühim kısmı çöldür (er-Rub'i'l-Hali). Evliyâ Çelebi Ummân İmâmı'nın Istanbul'a da, Bağdad beylerbeyisine de her yıl hediyeler gönderdiklerini, Kaanûni devrinden beri bunun mecbûri olduğunu yazar.

YEMEN EYALETİ (San'â) : 446.125 km²'dir. Daima vezir gönderilen birinci derecede eyalettir. Sâlyâne ile idare edilir. Bugünki Yemen'den başka, Suûdî Arabistan'dan Asîr eyaletini, Güney Yemen (eski Hadramût) devletini içine almaktadır. Ülkede Arablar oturmaktadır. Asıl Yemen'de Arablar yarı yarıya Sünnî ve Şiî/Zeydî'dir. Diğer ülkelerde Sünnî'dir (çoğunlukla Hanbelî). Zeydî İmâmı, burada oturur. Bunlar en mûtedil Şiî olup, Osmanlı padişahını halife-tanırlar (diğer Şiîler tanımazlar). Beylerbeyi, başta Zeydî İmâmı olduğu halde, bir çok şeyh ve emîri, çöl ve dağ kabilesini kontrol etmektedir. Ülke Arabistan'ın hem en dağlık, hem en sıcak bölgesidir. Onun için bu eyalette çok Türk harcanmıştır. Bu eyalet, Asya kıt'asının en güneydoğu ucunu teşkil eder. Bâbülmendeb ile Afrika'dan ayrılır ve bu boğaz, Kızıldeniz'le Aden Körfezi'ni, binâenaleyh Hind Okyanusu'-

nu birleştirir. Asıl Hadramût, himaye bölgesidir ve burada bir kaç Arab emîri vardır. Bir ara eyâlet, iki eyâlete ayrılmışsa da, az sonra gene birleştirilmiştir. Sancakları : San'â, Aden, Zebîd, Taiz, Rua, İmrân, Tağar, Şemsüddin, Vâdîkubân, Abdülvahîd, Alî, Nataranî, Fatânina, Ümmü Kays, Zufar, Rulân, Evye, Sûde, Sulyân, Havsav, Ceble, Usât, Ciblân, hepsi 23 sancak.

HİCÂZ EYÂLETİ (Cidde) : 500.000 km²'dir. Bugünki Suûdî Arabistan'ın Hicâz eyâletinden müteşekkildir. Cidde'de oturan beylerbeyi eyâleti kontrol etmektedir. Yalnız Mekke şehri, Mekke Şerîfi veya Emîri denilen ve —Umman İmâmı gibi— vezir pâyesinde sayılan ve aynı aileden gelen bir zâtın elindedir. Medine'ye ise, yaşlı vezirlerden biri «Şeyhulharem» unvânıyle gönderilmektedir. Gerek Şerif, gerek Şeyhulharem, bu iki şehrin belediye reisi gibidir. Asıl otorite, devletin asıl temsilcisi, Cidde'de oturan beylerbeyindedir. Yalnız bu eyalet, bazan Habeş eyaleti ile birleştirilmiştir. Cidde, Mekke, Medine, Yenbû olarak 4 sancaktır.

SAYDA EYALETİ (Sayda) : Bazan vezir gönderilen, ikinci derecede eyâletlerin mühimlerindendir. 1660 sonunda Şam beylerbeyisi Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın teklifi ve babası Köprülü Mehmed Paşa'nın tasdiki ile (Evliyâ, IX, 425), Şam eyâletinin güney toprakları alınarak kurulmuştur. Sayda (Sidon), Beyrut'un güneyinde bir limandır. Beylerbeyi bazan Beyrut'ta da oturmaktadır. Akkâ'da oturduğu da olmuştur. Bugünki Ürdün devletinin tamamını, Lübnan'ın güney yarısını (Beyrut dahil), Sinâ hariç ve Gazze dahil İsrâil devletinin tamamını içine almaktadır. Takriben 123.533 km²'dir. Sancakları; Sayda, Beyrut (Beyrut'a «Muz» da denmektedir, Evliyâ, IX, 417) (bunlar şimdi Lübnan'da), Akkâ, Lecûn, Sefed (bunlar şimdi İsrâil'de), Gazze (İsrâil işgalinde, Mısır), Kudüs (İsrâil - Ürdün), Nâblus (İsrâil işgalinde, Ürdün), Aclûn, Kerek, Şüveyk (bunlar Mâverây-ı Ürdün'de), hepsi 11 sancak (sonuncu sancak çok defa Kerek'e katılmış tır). 94 zeâmet ve 984 tımarı vardır. Sayda, Beyrut, Kerek ve Şüveyk sancaklarının idaresi sâlyâne iledir. Kudüs sancak beyinin hassı 353.485, Nâblus 396.450, Safed 273.800, Lecûn 200.000 akçadır.

ŞÂM (SÛRİYYE) EYALETİ (Şâm) : Çok defa vezir gönderilen ikinci derecede eyaletlerin en mühimlerindendir. 1.000.000 akça beylerbeyi hassı, 128 zeâmet ve 1.865 timarı vardır. Sancakları : Şâm, Tedmür, Bika'a. Tedmür sâlyâne ile idare edilmektedir. Şâm ve Bikaa sancakları, dirlikli sancaklardır. Eyalet defterdârının hassı 140.335 akçadır. Bu eyalet, bugünki Suriye'nin Dimaşk(Şâm), Süveyde (Cebel-Drûz) ve Havrân (Dar'a) sancaklarını kaplamaktadır. 17.836 km²'dir.

TRABLUSŞAM EYALETİ (Trâblusşâm) : 1570'de ve kesin şekilde 1593'te Şâm (Suriye) eyaletinden ayrılmıştır. Bazan vezir gönderilen ikinci derecede eyaletlerdendir. Meşhur Köprülü Mehmed Paşa, bu eyaletin beylerbeyiliğinde bulunmuştur. Beylerbeyi hassı 786.000 akçadır. 63 zeâmeti, 570 tımarı, 1.640 sipahisi, bunların yılda 5.608.400 akça dirlikleri vardır. Sancakları : Trâblusşâm, Cebliyye, Selmiyye, Hamâ, Hums, Lâzıkıyye, Gülbün, Hüsnâbâd, Kademus, Maan olmak üzere 10'dur. En büyük sancak Hamâ'dır (294.030 akça). Trâblusşâm merkez sancağında 12 zeâmet ve 37 tımar, Hums'ta 9 zeâmet ve 169 tımar, Cebliyye'de 9 zeâmet ve 91 tımar, Selmiyye'de 22 zeâmet ve 129 tımar vardır. Bu eyalet, bugünki Lübnan'ın Beyrut'un kuzeyinde başlıyan kuzey yarısı ile Cebel Lübnan (Lübnan Dağları) kısmını, bugünki Suriye'nin Hamâ, Hums, Lâzıkıyye sancaklarını içine al-

maktadır. Cübeyl ırmağı, eyaleti Sayda eyaletinden ayrılmaktadır (Evliyâ, IX, 416-7). 70.043 km²'dir.

HALEB EYALETİ (Haleb) : Çok defa vezir gönderilen ikinci derecede eyaletlerin mühimlerindendir. Bugünki Suriye'nin Haleb sancağı ile Türkiye'nin Hatay ili ve Kilis ilçesi üzerinde ve 28.211 km²dir. 99 zeâmet, 833 tımarının 7.713.120 akça geliri vardır. Beylerbeyi hassı 817.760 akçadır. Haleb merkez, Kilis, Maarratü'n-Nûmân, Ulu Türkmen (Uzeyr), Mezik (bu ikisi sâlyâne), Antakya, Azâz, Bâlis diye 8 sancaktır. Bunların 2'si bugün Türkiye'de kalmaktadır. Şâm ve Trâblusşâm eyâletlerinde az Türk olduğu halde bu eyalette Türk ve Arab nüfusu biribirine eşit gibidir. Eyalet defterdârının hassı 127.626 akçadır. En büyük sancağı Kilis'tir (sancak beyi hassı 523.868 akça). Merkez sancağında 18 zeâmet ve 295 tımar, Kilis'te 17 zeâmet ve 295 tımar, Azâz'da 2 zeâmet ve 190 tımar, Bâlis'te 6 zeâmet ve 57 tımar, Maarra'da 9 zeâmet ve 89 tımar vardır.

Yavuz Sultan Selim, Memlûk imparatorluğundan henüz fethettiği topraklar üzerinde 1516'da Şâm(Sûriyye) eyâletini kurmuştur. Bu, muazzam bir eyaletti. Bu eyaletten önce 1521'de Haleb eyaleti ayrıldı. Sonra 1570'de Trâblusşâm, 1660'ta Sayda eyaletleri ayrılmıştır. Sonra Haleb eyaletinden de 1594'te Rakka (Urfa) ve sonra Adana eyaletleri ayrılmıştır. Demek ki netice itibariyle Yavuz'un 1516'da kurduğu tek eyalet, 6 eyalet hâline gelmiştir. Bunların toplam büyüklüğü 334.692 km²'dir. Bu durum sadece 5 yıl sürmüş, 1521'de büyük eyaletten Haleb eyaleti ayrılmıştır. Bu durumda 1521'de ortaya, 211.412 km² kalmış Şâm ve 123.280 km²'lik Haleb eyâletleri çıkmıştır. 1594'te ve daha sonra Haleb eyâletinden 2 eyâlet daha çıkmıştır. Şam eyaletinden ise 1570 ve 1660'ta 2 eyâlet daha hâsıl olmuştur.

Böylece Asya eyaletlerini tamamlamış oluyorum. Ancak saydıklarım, devamlı eyaletlerdir. Bir de kısa müddet, bir kaç yıl, yahut on, yirmi, otuz yıl devâm etmiş eyaletler vardır (bu bahsin başında eyaletlerin kuruluşlarını kronolojik olarak verdiğim zaman bunları anmıştım). Bu eyaletleri imparatorluk uzun zaman muhafaza edememiş, kaptırmıştır. Bunlar bilhassa, İran'dan III. Murad zamanında fethedilip beş, on, yirmi yıl sonra gene İran'a bırakılan Kafkasya eyaletleridir. Şimdi bu eyaletleri de görelim :

GENCE EYALETİ (Gence) : 7 sancak : Gence merkez (12 kazâ), Berza'da (5 kazâ), Haçin (9 kazâ), Ahıs-Âbâd (5 kazâ), Dızak (3 kazâ), Hekerri (4 kazâ) ve Verende (bir kazâ) (hepsi 39 kazâ = ilçe) (Başbakanlık Arşivi, *Tapu*, 699). Bu eyâlet 1588 - 1606 = 18 + 1723 - 1735 = 12 = 30 yıl Osmanlı idaresinde kalmıştır. Eyâletin sâhası : Âzerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Kura nehri güneyinde kalan yarısı, takriben 36.700 km².

IRÂK-I ACEM EYALETİ (Hemedân) : 1534'te kurulan çok büyük bir eyalettir. Kaanûnî'nin I. İran Sefer-i Hümâyûnu sırasında kurulmuş, bir yıl bile elde tutulamamış, fakat Hemedân, Kâşân, Kum ve başka yerlere sancak beyleri tayin edilmiştir. İran'ın Hemedân, Kâşân, Tahrân (Reyy) ve Hâmse (Zencân) eyâletlerine tekabül eder. 125.514 km²'dir. Hemedân ve Hâmse (ikisi : 58.453) eyaletleri IV. Murad (1623 - 1640) ve III. Ahmed (1703 - 1730) zamanlarında da kısa müddet Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Hemedân'da Osmanlı hâkimiyeti 1723'ten sonra yıllarca devâm etmiştir.

İran'ın Osmanlı nüfûzuna, hattâ hâkimiyetine giren bir bölgesi de, Esterâbâd Türkmen bölgesidir. Buradaki Türkmenler, Hazar'a dökülen Terek ırmağı yöresinde yaşarlar (bu ırmak bugün İran ile Türkmenistan Sovyet

Cumhuriyeti arasında sınırdır), 1403'te Anadolu'dan ayrılan Timur'un beraberinde götürüp buraya iskân ettiği Ege ve Marmara bölgesi Türkmenleri'dir. Kaanûnî (1520 - 1566) ve torunu III. Murad (1574 - 1595) devirlerindeki bütün Osmanlı - Safevî savaşlarında bilhassa Osmanlılar'dan emir almışlar ve doğudan Safeviler'e cephe açmışlardır. Bunlar tamamen Sünnî kalmış, Safeviler tarafından Şiî'leştirilememiştir. 1582'de bunların başında «Yaka Türkmeni hanı Hâcim Han» bulunuyordu. Bunlara «Yaka Türkmeni» denmiştir.

GEYLÂN EYALETİ (Reşt) : Hazar'ın güneyindeki Geylân eyaletinin yarısı, İshâkıy Emîrliği, 1534'te padişaha tâbi oldu. 8.000 km² kadardır.

MUSÂŞÂ EYALETİ (Musâşâ) : «İran Arabistanı» da denilen Hûzistan eyaleti, Basra Körfezi'nin kuzeyindedir. Burada Âbâbân-Hurremşehr, Ahvâz, Dizful, Şüster gibi şehirleri vardır. 88.154 km²'dir. Bu ülkenin tamamı veya bir kısmı 1534'te padişaha tâbi bir emîrlik oldu. Sonra IV. Murad ve III. Ahmed devirlerinde de zaman zaman kısa müddet burada kısmî veya tamamen Osmanlı hâkimiyeti kuruldu. XIX. asırda bile bu eyaletin bazı parçacıkları Türkiye'de idi.

KÜRDİSTAN EYALETİ (Kirmân-Şâh, bazan Sinne) : Batı İran'da çoğunlukla Kürdler'in oturduğu —güneyden kuzeye Irak sınırı boyunca— Lûristan, Kirmân-Şâh, Ardelân (Kürdistân) eyaletleridir. Toplamı 92.939 km²'dir. Burası 1534'te kısa müddet, bir müddet IV. Murad devrinde Husrev Paşa'nın seferinde, daha uzun müddet de 1723'ten itibaren Osmanlı idaresinde kalmıştır. Aslında 3 eyalettir. Kısmen veya tamamına yakın kısımları, kısa müddetler Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Bu 3 eyalette Şâfiî mezhebinde Kürdler yaşar. Türkler ve İranlılar azınlıktır. İran'ın Âzerbaycan, Hâmse ve Hemedân eyaletleri ise —bunlar daha büyük eyaletlerdir— Türk ülkeleridir.

REVÂN EYALETİ : Bugünki Ermenistan'dır. O zaman burası bir Türk ülkesi idi. XIX. asır sonlarında Ermeniler burada toplanarak Türkler'i kovmuş veya azınlık hâline getirmişlerdir. 29.800 km²'dir. 1583-1604'te 21 yıl, sonra IV. Murâd'ın fethiyle gene bir yıl kadar, nihayet 1723'ten sonra uzunca bir müddet Osmanlı hâkimiyetinde beylerbeyilik olduktan sonra, I. Abdülhamîd devrinde (1774 - 1789) Revân hanına «beylerbeyi» pâyesi verilerek bu defa Türkiye tâbiiyet ve himayesine alınmıştır (Cevdet, VI, 214).

TEBRİZ EYALETİ (Tebriz) : Van beylerbeyiliğine bağlı Kotur sancağı ile İran'da kalan en doğuda Hazar kıyılarındaki Erdebil sancağı dışında İran'ın Âzerbaycan eyaleti, yani Güney Azerbaycan'dır. Bu mühim beylerbeyiliğin genişliği 91.605 km²'dir. 1585 - 1603 arasında 18 yıl, sonra 1723 - 1730 arasında 7 yıl devâm etmiştir. Fakat Yavuz, Kaanûnî ve IV. Murad devirlerinde de Tebriz, daha kısa müddetler içinde, bir kaç defa daha Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Eyâletin kuzey sınırını Aras çizmektedir. Burası tamamen bir Türk ülkesidir, bugün de öyledir.

ŞİRVÂN EYALETİ (Bakû) : 1578 - 1586 arasında 8 yıl devâm etmiştir. Daha önce tâbiiyet yoluyle de Kaanûnî devrinde Osmanlı toplumuna katılmıştı. Burası Âzerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Hazar Denizi kıyıları ve takrîben 20.000 km²'dir.

ŞEMÂHI EYALETİ (Şemâhı) : 1583'te kurulan ve bir müddet devâm eden takrîben 25.500 km² büyüklüğündeki bu beylerbeyilik, Âzerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Kura nehrinin kuzeyinde kalan kısmıdır.

ABHAZİSTAN EYALETİ (Sohumkal'a) : 1568'de kurulan bu eyalet, bugün Gürcistan'a bağlı bir muhtar cumhûriyettir. Fakat eyâlet toprakları, bu cumhuriyet topraklarını Karadeniz kıyıları boyunca kuzeybatıya, Kerç Boğazı'na, Kuban nehrine ve Azak Denizi'ne kadar uzatmaktadır. Takriben 28.600 km²'dir. Bir kısmı Asya, bir kısmı Avrupa kıt'asında kalmaktadır. Bu topraklar, beylerbeyilik olarak, fakat merkezi bazan Soçi'ye, çok defa en kuzeydeki Anapa limanına götürülerek, XIX. asır başlarına kadar asırlarca Osmanlılar'da kalmış, fakat beylerbeyisine daha çok «muhâfız» adı verilmiştir.

TİFLİS EYALETİ,
GORİ EYALETİ,
KAKHETİ EYALETİ,
LORİ EYALETİ ve
TUMANİS EYALETİ : Hepsi bugünki Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti'nin Abhazistan ve Acaristan dışındaki topraklarıdır ve 5'inin toplamı 58.100 km² olan küçük beylerbeyiliklerdir. En mühimleri olan Tiflis 1573 - 1586 arasında 8 yıl sürmüştür. Lori ve Tumanis beylerbeyilikleri 1584'te, Gori 1588'de, Kakheti ise Tiflis'le beraber 1578'de kurulmuşlardır. Aslında Gürcistan'da bu beylerbeyilikler Osmanlı beylerbeyileri idaresinde ömürlü olmamıştır ama, tâbi Gürcü prens ve kralları, asırlarca Osmanlı idaresinde yaşamışlardır. Hele Gürcistan'ın batı yarısı, daimî denecek şekilde XIX. asrın başlarına kadar Osmanlı tâbiiyetinde kalmıştır.

AÇE : Asya'daki Osmanlı topraklarını tamamlamak için, tâbi Açe sultanlığını (krallığını) da anmak lâzımdır. Kaanûnî devrinin sonlarına doğru Türkiye'ye tâbi olmuş, bu tâbiiyet en az çeyrek asır devâm etmiştir. Bu devlet, bugünki İndonezya'nın Sumatra adasının kuzey yarısını, Singapur devletini, Malezya devletinin güney yarısını ve İndonezya'nın Riu adalarını içine alıyordu. Takriben —en geniş şekliyle— 330.000 km².

DOĞU TÜRKİSTAN (Kâşgar) : Bu Türk yurdu, Sultân Abdülaziz zamanında (1861 - 1876) Yâkub Han vasıtasıyle Çinliler'den yakasını kurtarmış, Türkiye'ye tâbi olmuştur. Doğu Türkistan'ın takriben yarısını ihtivâ eder. Yaklaşık olarak 800.000 km².

1827'de Çin, yeniden Doğu Türkistan'ı istilâ etmişti. 1845'te Mehmed Emin Han, ülkenin batısını eline aldıysa da Çinliler, bu idareye de son verdiler. 1863'te Kâşgar kuşbeyi (kumandanı) Mehmed Yâkub Bey, ülkeden Çinliler'i kovup istiklâlini ilân etti. İngiltere, Rusya ve Türkiye, Yâkub Han'ı ve Doğu Türkistan devletini resmen tanıdılar. İngiltere ile Rusya, Yâkub Han'ı kendi taraflarına celb etmek için kesif faaliyete geçtikleri anda o, bu hususta bir şey yapmıyan Osmanlı devletine tâbi olduğunu ilân etti. Yeğenini Istanbul'a göndererek Abdülaziz Hân'a biat etti. Sultân Aziz, Doğu Türkistan'ın tâbiiyetini kabûl etti. Kâşgar'a bir askeri hey'et ve lüzumlu malzeme gönderdi. Yâkub Han, Sultân Aziz adına para bastırdı (Mehmed Âtıf, *Kâşgar Târihi*, Istanbul, 1300 = 1882 ve Charles Boulger, *The Life of Jakoub Bey*, Londra, 1879 adlı kitaplarda bu hususta geniş tafsilât vardır).

Bu sûretle Asya kıt'ası bitmiş oldu. Asya kıt'asında yukarıda sayılan Osmanlı beylerbeyilikleri veya tâbi devletlerin toprak toplamı 6.502.031 km²'dir. Osmanlılar bu ülkelerde asırlarca kalmışlar, bazılarını kısa müddet ellerinde tutabilmişlerdir. Esas eyaletler, asırlarca Türk idaresinde kalmıştır. Haleb eyaletinden sonra sayılanlarda Osmanlı idare veya hâkimiyeti azdır.

Bu topraklardan 4.767.099 km²'si daimî Osmanlı eyaletleri, 1.734.932 km²'si de geçici olanlardır.

Şimdi geçici Avrupa eyâlet ve tâbî devletlerine de bir göz atmak istiyorum. Daimî olanlar, liste başında verilmişti :

YANIK EYALETİ (Yanıkkal'a) : Kaanûnî'nin fethettikten sonra yaktığı için «Yanıkkal'a» dediği, Türkler'in kısaca «Yanık» da dedikleri şehir, Macarlar'ın «Györ»ü, Almanlar'ın «Raab»ıdır. Burası, Peşte - Viyana yolunun ortasındadır. Eyalet, bugünkü Macaristan'ın kuzeybatısında, Avusturya sınırında bir şerittir, Raba (Raab) ırmağının batı yakasında kalan arazidir. Kaanûnî devrinde bir müddet Türkler'in elinde bulunmuş, 1594-93 arasında beylerbeyilik olmuş, 1598'de bir gaflet neticesi gene Almanlar'a kaptırılmıştır. Takriben 3.000 km².

PODOLYA EYALETİ (Kamaniçe) : 1674 - 99 arasında 15 yıl devam eden bu beylerbeyilik, bugün Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti'nde kalan ve Dnyester'in iki kıyısına yayılan eski bir Leh ülkesidir. Takriben 35.000 km².

DAĞISTAN EYALETİ (Demirkapı = Derbend) : 1578'de Özdemiroğlu'nun beylerbeyi olduğu bu eyalet, Kuzeydoğu Kafkasya'dır. Hazar kıyılarıdır. Burada Türkler de olmakla beraber daha ziyade Lezgiler ve başka Kuzey Kafkas kavimleri yaşar. Şeyh Şâmil buralıdır. Burada «şamhal» denilen bir Lezgi prensi ve çeşitli kabile başkanları vardır. Beylerbeyi, daha çok bunları kontrol etmiştir. Ülke 34.000 km²'dir. XVI. asırdan sonra da Dağıstan, tâbiiyet yoluyle, Osmanlı toplumuna katılmıştır. Sünnî olan halk, Şiî İran'la Rusya arasında sıkıştığı için, kendisine en yakın olarak Türkiye'yi görmüştür.

ASTIRHAN HANLIĞI (Astırhan) : Rus işgalinden önce bu hanlık, 1543 - 1557 arasında, Kaanûnî devrinde, Osmanlı nüfuz ve tâbiiyetine düşmüş, sonra çok kısa müddet II. Selim devrindeki meşhur Don-Volga kanalı teşebbüsünde Astırhan şehri işgal edilmiştir. Burası bir Türk krallığıdır. Kırım, Kazan ve Kasım hanlıkları gibi hânedânı, Cengizoğulları'nın Cuci Ulusu'ndandır. Volga deltasını, Dağıstan'ın kuzeyinden başlayıp Hazar Denizi'nin bütün kuzeyini kaplıyarak —Asya ile Avrupa arasında sınır çizen— Ural nehrine kadar içine alıyordu. Takriben 300.000 km².

KASIM HANLIĞI (Kasîm = Han-Kirmân) : Bu Türk devletinin başında 1486 - 1512 arasında Kırım Hanları bulunduğu için, dolayısiyle Türkiye'ye tâbî olmuştur (II. Bâyezid devri). Bugün Ryazan eyaletinin kuzey yarısını veya kuzeydoğusunu kaplıyordu. Moskova'nın hemen güneydoğusundadır. Takriben 20.000 km².

KAZAN HANLIĞI (Kazan) : Bu Türk krallığı, başlarında Kırım Hanları'nın bulunduğu 1521 - 1531 = 10 + 1533 - 1546 = 13 + 1546 - 1551 = 5 = 28 yıl, Kaanûnî zamanında, dolayısiyle Türkiye'ye tâbî olmuştur. Takriben 770.000 km² (bugünkü Rusya Sovyet Cumhuriyeti'nin Tataristan, Başkurdistan, Udmuristan, Çavuşistan, Mordvinistan muhtar cumhuriyetleri ile Volgagrad, Saratov, Ulyanovsk, Penza, Kuibişev, Orenburg eyaletleri).

KIRIM HANLIĞI (Bağçesarayı) : XVII. asır eyaletleri içinde Kırım'ı, o çağın sınırları ile göstermiştim. XV. asrın son çeyreği ile XVI. asırda ise Kırım, çok daha genişti. Ukrayna'nın büyük kısmını, Moskova varoşlarına kadar Güney Rusya'yı elinde tutuyordu. Eyaletler kısmında asıl toprağının 121.000 km² kadar olduğunu, fakat kuzey sınırlarının çok dalgalı olduğunu

söylemiştim. Hanlığın XVII. asırdan önceki büyüklüğü ise 900.000 km²'dir. Şu halde hanlık, zamanla 679.000 km² kadar toprak kaybetmiştir.

Avusturya, Çekoslovakya, Almanya, İtalya, Fransa, İspanya, Malta gibi ülkelerin bir çok parçası, kısa veya uzunca bir müddet Türk işgalinde kalmıştır. Buralar daha çok akın sahalarıdır ve işgalleri kara ve deniz akınlarının neticesidir. Bunların içinde Zenta, Kefalonya, Gozo adaları gibi Türk idaresinde yaşıyanları da vardır. Fakat bu derecede teferrüâta girmek istemiyorum. Bu hususları, Türkiye imparatorluğunun mufassal tarihi coğrafyasını yazacak müstakbel ilim adamına bırakıyorum. Fakat Avrupa'yı tamamlamak için, XVI. asrın son çeyreğinde kesin vekilde Türk tâbiiyetine, XVII. asırda da II. Osman ve IV. Mehmed devirlerinde Türk nüfuzuna düşen Polonya (Lehistan) krallığından bahsetmiye mecburum :

POLONYA KRALLIĞI (Krakovi, sonra Varşova) : 697.000 km².

Bu sûretle Türkiye, XVII. asırda ve devamlı şekilde Avrupa kıt'asında 1.056.252 km² toprağa sahip olduğu halde, 2.538.000 km² toprağı geçici olarak elinde bulundurmuştur. Avrupa kıt'ası için ikisinin toplamı 3.594.252 km²'dir. Bu toplama, Avrupa tarihçilerinin Türkiye'ye tâbi saydıkları Rusya, Avusturya gibi devletler ve akınlarda geçici olarak işgal olunan topraklar dahil değildir.

Şimdi Afrika kıt'asındaki devamlı Türk beylerbeyiliklerine geçiyorum:

MISIR EYALETİ (Kaahire) : Devamlı vezir gönderilen ve protokolde birinci eyalet sayılan beylerbeyiliktir. 1517'de Yavuz tarafından kurulan bu eyalet, 1914'e kadar imparatorluk içinde kalmış, 1923 Lausanne Muâhedesi ile bırakılmıştır. Sâlyâne rejimi ile idare edilmiştir. Asıl Mısır, 994.300 km²'dir ve bunun 59.000 km²'si Asya kıt'asında kalan Sinâ yarımadasıdır. Fakat Türk beylerbeyiliği, Sudan (Sûdân)'a da yayılmaktadır. Sudan'ın Kuzey eyaletinin Kızıldeniz kıyıları (takriben 200.000 km²) 1554'te kurulan Habeş beylerbeyiliğine bağlanmıştır. Sudan'ın geri kalan kısmı, Vâdi Halfa'dan ve 2. Şelâle'den başlıyan Nil kıyıları, güneye doğru inildikçe, beylerbeyinin hâkimiyetindedir. Fakat ülkenin en büyük kısmında Müslüman Zenci devletcikler vardır, en mühimmi Dârfûr'dur. Bunlar, Türkiye'ye tâbidir ve beylerbeyinin kontrolündedir. XVII. asırda durum budur. Sudan'ın 3 güney eyaleti (Yukarı Nil, Bahrülgazal ve Hatt-ı İstivâ, üçü 741.778 km²) ise bu devirde Putperest'tir ve hemen hemen meçhul ülkelerdir. Bu 3 eyalet, sonradan Mısır'a bağlanmıştır. Onun için Mısır eyaletinin genişliğini, Sudan'ı dahil ederek, yalnız ülkenin Kızıldeniz kıyılarını —Habeş eyaletinde hesâb etmek üzere— dışarıda bırakarak 2.999.835 km² olarak veriyorum.

Mısır beylerbeyisi, kavuğunda iki sorguç taşımaktadır. Bu imtiyaz ona mahsustur. Maaşı 1.247.000 akçadır. Mısır'da devlet, 100.000 kadar asker bulundurmaktadır. Bunun 20.000 kadarı merkezden gönderilmiş Osmanlı askeridir. Gerisi Memlûk beylerinin Türk atlıları ve başka yerli birliklerdir. Mısır'a yalnız beylerbeyi merkezden gönderilir. Bir de İskenderiyye ve Dümyât ile Reşid ve Süveyş, amirallere mahsus bahriye sancaklarıdır, oralara da merkezden tayin yapılır. Diğer sancak beylerine yerliler «kâşif» veya «keşşâf» derler. Bunlar Mısır'da yerleşmiş Memlûk beyleri arasından beylerbeyi tarafından seçilir. Türk olan Memlûkler, ülkenin bütün zenginliğini ellerinde tutan yüksek ve askerî tabakadır. Eyaletin mülkî teşkilâtı, ileride Mısır bahsinde anlatılacaktır.

Sancakları : Kahire vezir tahtı (imparatorluk tâcı), İskenderiyye, Dümyât, Reşîd, Süveyş (bu 4'ü deniz sancakları ve amirallere mahsustur, sonuncusu Kızıldeniz üzerinde, diğerleri Akdeniz'de); Garbiyye(Tanta), Mahalletü'l-Kübrâ, Dakaliye(Mansûre), Şarkiyye(Zekâzik), Buhayre(Demenhûr), Menûfiyye(Şibînü'l-Kûm), Kalyûbiyye(Benhâ) (bunların hepsi Aşağı Mısır = Nil Deltası'ndadır); Asyût, Circe(Sohâg), Kana, Minye, Feyyûm, Beni Süeyf, Menfelût, İbrim, Vâhât, Cize, Asvân (bunlar da Yukarı = Güney Mısır'da), hepsi 23 sancak. Sancaklar azalıp çoğalabilmekte, değişebilmektedir.

HABEŞ EYALETİ (önce Massava, sonra Sevâkin, sonra Cidde) : Bu eyalete başkentlik yapan üç şehir de Kızıldeniz üzerinde limandır. İlki Habeşistan'da(Eritre), ikincisi Sudan'da, Cidde ise Asya yakasındadır. Burada Habeş eyaletini, Asya eyaletleri arasında incelediğimiz Hicâz eyaletinden ayırarak zikredeceğiz. Zaman zaman bu iki eyalet birleştirilmiştir. Sâlyâne ile idare edilen eyaletlerdendir. Habeşistan Fâtihi Özdemir Paşa tarafından kurulmuştur. Ekseriya vezir gönderilen ikinci derecede eyaletlerin mühimlerindendir. Beylerbeyi maaşı 1.000.000 akçadır (22.500.000 TL.) (Mostarlı Mustafa Paşa zamanında). Bu eyalet, beylerbeyilikle yönetilen Osmanlı ülkelerinin en güneyde kalanıdır (Yemen de öyle). Onun için bir beylerbeyi burada fazla kalamamakta, İstanbul'a dönmek veya başka eyalete gitmek istemektedir. Maaşının fazla olmasına rağmen böyledir. Onun için Divân buraya, üç yıllık beylerbeyiler göndermektedir. Bir beylerbeyi 3 yıl için yollanmakta, bu müddet içinde geri alınmamakta ve fazla da tutulmamaktadır. Binâenaleyh buraya gönderilen paşa, üç yıl kalacağını peşin olarak bilmektedir. Hicâz ile birleştiği zamanları hesaba katmazsak eyalet, çok geniş iki sancak hâlinde idare edilmektedir. Takriben 200.000 km² olan Sevâkin sancağı, bugünkü Sudan'ın bütün Kızıldeniz sahilini, Mısır'dan Habeşistan (Eritre) sınırına kadar kontrol etmektedir. Massava sancağı ise XVII. asırda küçülmüştür. XVI. asırda Habeşistan'ın Eritre eyaletini, 10° arzın kuzeyinde kalan ülkelerini, Somali'ye yakın Harar ülkesini, Cibûti'yi, bugünkü Somali'nin kuzeyini (eski İngiliz Somalisi) kontrol etmekte, buralarda yaşıyan Sâmî ve Hâmî kabileleri, hükümdarcıkları, Müslüman ve Putperest kavimleri kontrol etmekteydi. Güneyde Ortodoks Habeş Krallığı, Osmanlı hâkimiyetine direnmekte ve Portekiz yardımı almakta idi. Bir de Hindiyye sancağı vardır. XVI. asır sonlarına doğru eyalet aşağı yukarı 1.037.255 km² toprağı kontrol ediyordu.

TRÂBLUSGARB EYALETİ (Trâbusgarb) : Sâlyâne rejimi ile idare edilen, pek nâdiren vezir atanan, ikinci derecede bir eyaletti. Deniz eyaleti idi, amiraller getiriliyordu. XVII. asırda ocaklık olmuştur. Bugünkü Libya'dır. 1.759.540 km²'dir.

TÛNUS EYALETİ (Tûnus) : Sâlyâne ve ocaklık bir eyalettir. Nâdiren vezir atanan ikinci derecede bir deniz eyaletidir. Libya, Orta ve Güney Tûnus'u Turgut Reis(Paşa), Kuzey Tûnus'u önce Barbaros, sonra nihâî şekilde Kılıç-Ali Paşa, Cezâyir'i ise Oruç Reis ve kardeşi Barbaros fethetmişlerdir. Bugünkü Tûnus devletidir. 125.180 km²'dir. Libya'nın en büyük kısmı çöl olduğu halde, Tûnus'ta çöl daha azdır.

CEZÂYİR EYALETİ (Cezâyir) : Sâlyâne, ocaklık ve deniz eyaletidir. Beylerbeyisinin maaşı 885.000 akçadır(yılda). 2.204.864 km²'dir. Fakat Atlas Dağları'nın güneyi Büyük Sahrâ'dır, hemen tamâmen çöldür.

Afrika'daki daimi Osmanlı eyaletleri Mısır, Habeş, Trâblus, Tûnus ve Cezâyir'den ibarettir. Hepsi 8.126.674 km²'dir. Trâblus, Tûnus ve Cezâyir eyaletinin sancaklarından, hem siyasi tarih bahsinde, hem de korsan sınıfını anlatırken bahsetmiştik. Üçünde 12 kadar sancak vardır. Sancaklar çok geniş ve ekşeriya çok mühimdir. Meselâ Cezâyir'in Tlemsen sancağı, bir Arab krallığının üzerine kurulmuştur (Abdülvâdîler).

Ancak bir de devamlı olmıyan, zaman zaman Osmanlılar'a tâbi olan Afrika ülkeleri vardır. Bunları da sayalım :

FAS SULTANLIĞI : Bir Arab, daha doğrusu Arab'laşmış Berberi imparatorluğudur. 1730'lara kadar büyük devletler arasındadır. Taht şehri zaman zaman değişmektedir (Fâs, Merrâkeş, Miknâse, Rabat). Yerli halk — Libya, Tûnus ve Cezâyir gibi— Sünni/Mâliki'dir. Mâlikilik, Şâfii'liğe, hele Hanbeli'liğe nisbetle Hanefi'liğe daha yakındır. Fas imparatorluğunu Cezâyir beylerbeyisi meşhur amiral Çanakkaleli Sâlih Paşa, Kaanûni devrinde fethetmiş, fakat bir kaç yıl sonra imparatorluktan kopmuştur. Nihâi olarak büyük amiral Ramazan Paşa, III. Murad devrinin başında fethetmiş, bunun üzerine bu büyük devlet padişahı metbû tanımıştır. Bu durum XVII. asırda da tamamen veya kısmen devâm etmiştir, siyasi tarih kısmında tarihler verilerek anlatılmıştı. Fas, asıl Fas'tan başka, güneye doğru Batı Afrika'nın mühim parçalarını kontrol etmekte, buradaki Müslüman Zenci devletlerinin metbûu bulunmaktadır. En geniş sınırları, bugünki siyasi vaziyete göre şöyledir : Fas, Moritanya, Mali, İspanyol Sahrâsı (Rio de Oro), kısmen Senegal ve Gambia. Yaklaşık olarak 2.108.661 km²'dir.

BORNÛ SULTANLIĞI : Zaman zaman padişâhı metbû tanıyan (hattâ Sultân Aziz devrinde) Müslüman (Sünni/Mâliki) Orta Afrika Zenci devletleri vardır. En süreklisi ve büyüğü Bornû Sultanlığı'dır. Bu Afrika devletciklerinin bugünki durumu şöyledir, şu toprakları içine almaktadır : Nijer, Çad, Kamerun'un kuzeyi, Nijerya'nın kuzeyi, hepsi 3.100.000 km².

DOĞU AFRİKA : Güney Somali, bilhassa Kenya ve Tanzanya kıyıları, XVI. asırda Türk denizcileri tarafından dolaşılmış, hattâ Mozambik'in kuzeyindeki Arab Şirâzî devleti, Yavuz'u metbû-ı mufahhâmı tanımıştı. XIX. asırda Tanzanza (Tanganyika ve Zengibâr adaları), Ummân İmamlığı'na bağlandığı zaman, burada da Osmanlı hâkimiyeti dolayısıyle tekrar görünmüştür. Hattâ Ummân İmamları'nın nüfuzu, bugünki Ruanda ve Burundi'ye de erişmiş, Kongo sınırlarını yalamıştır (esir, fildişi, altın tozu ticareti). Gene XIX. asırda Mısır hâkimiyeti bir ara Uganda'yı nüfuzuna almış ve Habeşistan'a girmiştir. Bu suretle XVI. asrın başlarından XIX. asrın sonlarına kadar Doğu Afrika'da şu topraklarda, kesikli, sathî ve dolayısıyle de olsa Osmanlı nüfuz ve hâkimiyeti tecelli etmiştir : Tanzanya, Ruanda, Burundi, Uganda, Mozambik'in kuzey kesimi kıyıları, Güney Somali (Mogadişu Sultanlığı) (Evliyâ, X, 959), Kongo'nun Tanganika ve Albert Gölleri arasındaki şeridi, Habeşistan'ın batısından bir şerit, Kenya kıyıları ve bazı kesimleri, hepsi yaklaşık olarak 2.189.522 km².

Bu suretle takriben 5.398.183 km² Afrika toprağı, geçici müddetlerle, Osmanlı hâkimiyet ve nüfuzuna girmiştir. Devamlı Afrika toprakları katılınca, bütün kıt'ada Osmanlı kesimi yaklaşık 13.524.857 km²'dir. Şu halde döküm şöylece ortaya çıkmaktadır :

Asırlarca elde tutulan devamlı Osmanlı toprakları : Avrupa'da 1.056.252 km², Asya'da 4.767.099 km², Afrika'da 8.126.674 km² = 14.950.025 km², geçi-

ci topraklar Avrupa'da 2.538.000 km², Asya'da 1.734.932 km², Afrika'da 5.398.183 km² = 9.671.115, hepsi birden : 24.621.140 km².

24.321.140 km²'nin kıt'alara dökümü : Avrupa 3.594.252 km² + Asya 6.502.031 km² + Afrika 13.524.857 km².

Akın sahaları ile beraber 25.000.000 km²'yi geçmektedir. Bu, o çağlarda bilinen dünyanın en büyük parçasıdır. Bu, bir anda elde tutulan topraklar değil, Osmanlı Türk aktivitesinin aktığı topraklardır.

Kaanûnî devrinde 91.600'ü Anadolu, 74.200'ü Rumeli eyaletlerinden olmak üzere her zaman emre âmâde 166.200 tımarlı sipahisi vardı. XVII. asırda bu sayı, Kapıkulları'nın lehine, azalmıştır.

Sancak beylerinin, Istanbul'la doğrudan doğruya muhâbere hakları vardı. Müstakil, yani bir beylerbeyiliğe bağlı olmıyan sancak yoktu. Tek sancaklı beylerbeyilikler de, pek nâdiren görülmüştür.

Şimdi, tâbî eyaletler dışında kalan, doğrudan doğruya merkezden idare edilen beylerbeyiliklerdeki sancak sayılarını toplıyabiliriz. Tabiî sancak sayıları devamlı azalıp çoğaltıldığı için, biz ancak, umumî bir fikir edinebileceğiz.

Bugünki «il = vilâyetlerin» tam karşılığı olan ve bazan Arabca'laştırılarak «livâ» da denilen (sancak beyi = mîr-i livâ, mîr-livâ) sancak sayısı : Avrupa'da 131, Asya'da 322, Afrika'da 38 sancak = 491 sancak.

Cevdet Paşa, büyük eserinin giriş cildi olan I. cildinde, şu hususa dikkat eder ve der ki : XIX. asır ortalarında devletin elinde, aşağı yukarı Yavuz Sultan Selîm'in bıraktığı ve Kaanûnî Sultan Süleymân'ın devraldığı topraklar kalmıştır. III. Murad devri fetihleri daha XVII. asra varmadan kaybedildiği gibi, Kaanûnî devri fetihleri de —Irak gibi bir kaç yer dışında— 1683'ten sonra XIX. asra kadar devir devir harcanmış ve kaybedilmiştir. Fakat Yavuz'un Arab ülkeleri fetihleri, gerçekten 1918'e kadar devletin elinde kalmıştır. Gene aynı yerde Cevdet Paşa, ilk 10 padişahın, asırlarının yektâ insanları olduklarını, tarihte hiç bir devletin böyle ve bu çapta on hükümdârı ardarda çıkaramadığını, onun için imparatorluğun temellerinin çok sağlam atıldığını, bu sûrctle devâmının kaabil olduğunu söyler.

Doğu Anadolu'da Kürd beylerine verilen bazı sancaklar «ocaklık» veya «yurdluk»dur. Ocaklık sancak, belirli bir Kürd ailesinin elinde, babadan oğula veya kardeşe geçen sancak demektir. Yurdluk ise, hayat boyu sancak beyliğidir; fakat sancak beyi ölünce sancak aynı aileye geçmez; devlet dilediği bir başkasına verir. Tâbî devletlerin büyük kısmı da böyle ocaklık ve yurdluk diye ayrılabilir. Meselâ Erdel (Transilvanya), Eflâk (Ulahya), Boğdan (Moldavya) eyâletleri yurdluk, fakat Kırım, Ummân gibi yerler ocaklık'tır.

Rumeli Kazaskerliği'ne Bağlı Kadılıklar (1668)

1078(1678) yılında düzenlenen Rumeli kadılıkları defterinde, bu tarihteki Rumeli kazaskerliğine bağlı kadılıkların listesi vardır. Aşağıya naklediyorum. IV. Mehmed (1648 - 1687) padişah, Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa sadrâzam (1661 - 76), Minkarî-zâde Yahyâ Efendi şeyhulislâm (1662-74) ve Baba-zâde Abdülkaadir Efendi de 2. defa (1667-8) Rumeli kazaskeridir (bu defter, *İ.H.Uzunçarşılı'ya Armağan*, T.T.K., 1976'da yayınlanmıştır).

Kazâ(kadılık) adları hurûf-ı hecâ tertibiyle eski elifbâ'ya göre sıralanmıştır. Her birinin Istanbul'dan kaç konak mesafede olduğu, kadı'sının günde kaç akça üzerinden maaş aldığı (tahsîsat hâriçtir ve gösterilmemiştir), kazânın hangi sancağa (vilâyet = il) bağlı bulunduğu gösterilmiştir. Ben, ilâve olarak, bugün bu kazâların hangi devletlerin toprakları içinde kaldığını kısaltarak işâret ettim (Tür. = Türkiye, S.B. = Sovyetler Birliği, Rom. = Romanya, Mac. = Macaristan, Yun. = Yunanistan, Bul. = Bulgaristan, Arn. = Arnavutluk, Kıb. = Kıbrıs, Çek. = Çekoslovakya). Defterin aslında her kazânın diğer hangi kazâlarla çevrili olduğu da yazılmış, bu tafsilâtı almıyorum. Kazâlar, ehemmiyetlerine göre 12'ye ayrılmıştır. Bu derecelendirmeyi nakletmeye de lüzum görmedim. Eyâlet ve sancak merkezlerinin kadılarının ehemmiyetleri âşikârdır. Kadı maaşından, kazâsının ehemmiyeti de ortaya çıkmaktadır. XVII. asrın 3. çeyreğinde 1 akça'nın bugünki(1979) değeri aşağı yukarı 25 TL.'dır. Kadı'nın maaşını bulmak için 25 X 30 X akça sayısı işlemini yapmak lâzımdır. Zirâ bir ayda 30 gün vardır ve Osmanlı devletinde maaşın, gündelik şeklinde hesaplanarak, fakat gene ayda bir ve bâzan 3 ayda bir verildiğini hatırlamak lâzımdır. Bu sûretle 300 akçalık kadı demek, aylık maaşı 9.000 akça olan kadı demektir ki bu da bugünkü para ile 225.000 TL. eder. Ebced, eski harflerin alfabetik sırasıyle Rumeli Kazaskerliği'ne bağlı kadılıkların listesini veriyorum (eyâlet ve sancak merkezi olan kadılıklar majüskül dizilmiştir) :

ÜSKÜB (Yug.) (günde 300 akça) (Istanbul'dan 19 konak) (sancak merkezi); AĞRIBOZ (Yun.) (300) (20 konak); Kızanlık (o zamanki adı : Akça Kızanlık) (Bul). (300) (9 konak) (Çirmen sancağı); Ahyolu (Bul.) (300) (8 konak) (Silistre sancağı); Atina (Yun.) (300) (20 konak) (Ağrıboz sancağı); Alasonya (Yun.) (300) (16 konak) (Tırhala = Tesalya sancağı); İzdin (Yun.) (300) (18 konak) (Ağrıboz sancağı); İstanköy (Yun.) (300) (600 deniz mili) (Rodos sancağı); İLBASAN (Arn.) (200) (18 konak); Uzice (Yun.) (200) (23 konak) (Semendire sancağı); İştib (Yug.) (200) (15 konak) (Köstendil sancağı); OHRİ (Yug.) (200) (16 konak); İvranya (Yug.) (200) (16 konak) (Köstendil sancağı); İslimye (Bul.) (200) (8 konak) (Niğbolu sancağı); İstife (Yun.) (200) (21 konak) (Ağrıboz sancağı); Arnavud Belgradı (Arn.) (200) (18 konak) (Avlonya sancağı); Usturumca (Yug.) (200) (14 konak) (Köstendil sancağı); Alakilise (Bul.) (200) (10 konak) (Niğbolu sancağı); UYVAR (Çek.) (200) (36 konak); EĞRİ (Mac.) (200) (30 konak); Evreşe (Tür.) (200) (4 konak) (Gelibolu sancağı); ALACAHİSÂR (Yug.) (200) (19 konak); Angeli Kasrı (Yun.) (200) (22 konak) (Karlıili sancağı); İskıradin (Yug.) (200) (30 konak) (Klis sancağı); İpek (Yug.) (200) (19 konak) (Dukagin sancağı); İNEBAHTI (Yun.) (200) (20 konak); İbrâil (Rom.) (200) (15 konak) (Silistre sancağı); Akhisâr (Yug.) (200) (30 konak) (Klis sancağı); İSKENDERİYYE (İŞKODRA) (Arn.) (200) (23 konak); Ayamavra (Yun.) (150) (24 konak) (Karlıili sancağı) (Santa Maura = Leukas adası); Ergiri Kasrı (Arn.) (150) (18 konak) (Avlonya sancağı); İster (Yug.) (150) (22 konak) (Bosna sancağı) (bu kazânın geliri Hadice Tarhan Vâlide-Sultân'a hass olarak verilmiş); İpsala (Tür.) (150) (5 konak) (Sofya sancağı); AKKERMÂN (S.B.) (150) (15 konak); Akçahisâr (Kroya) (Arn.) (150) (21 konak) (Ohri sancağı); Anabolu (Nauplion) (Yun.) (150) (23 konak) (Mora sancağı); İZVORNİK (Yug.) (150) (24 konak); İzladi (Bul.) (150) (14 konak) (Sofya sancağı); Eski Cum'a (Bul.) (150) (9 konak) (Niğbolu sancağı); İnecik (Tür.) (150) (4 konak) (Gelibolu

sancağı); Enez (Tür.) (150) (8 konak) (Sofya sancağı); Ösek (Yug.) (150) (26 konak) (Pozega sancağı); İzenbol (Bul.) (150) (16 konak) (Sofya sancağı); Uzuncaova (Bul.) (150) (8 konak) (Çirmen sancağı); Andıra (Andros adası) (Yun.) (150) (500 deniz mili) (Ağrıboz sancağı); AVLONYA (Arn.) (150) (22 konak); İstarova (Arn.) (150) (16 konak) (Ohri sancağı); İrmiye (Yun.) (150) (17 konak) (İnebahtı sancağı); İmocka (Yug.) (130) (24 konak) (Hersek sancağı); İrşova (Rom.) (130) (20 konak) (Morava sancağı); Ölenderik (Yun.) (130) (20 konak) (İnebahtı sancağı); Olahor (Yun.) (130) (21 konak) (Karlıili sancağı); Usat (Yug.) (130) (19 konak) (İzvornik sancağı); İskırapar (Arn.) (130) (19 konak) (Avlonya sancağı); İvrece (Bul.) (130) (15 konak) (Niğbolu sancağı); İşim (Arn.) (130) (22 konak) (Ohri sancağı); Ülgünbar (Yug.) (130) (22 konak) (İşkodra sancağı); İsakca (Rom.) (130) (15 konak) (Silistre sancağı); İsfirlik Banası (Bul.) (130) (16 konak) (Vidin sancağı); İrik (Yug.) (130) (22 konak) (Sirem sancağı); Eğribucak (Bul.) (130) (14 konak) (Sofya sancağı); Ostrova (Yun.) (130) (14 konak) (Sofya sancağı); Aydonat (Arn.) (130) (19 konak) (Delvine sancağı); İsmâil (S.B.) (130) (15 konak) (Silistre sancağı); AZAK (Azov/Rostov) (S.B.) (37 konak) (130); İşbat (Arn.) (100) (18 konak) (İlbasan sancağı); Andurusa (Yun.) (100) (26 konak) (Mora sancağı); Olova (Yug.) (100) (25 konak) (Bosnasarayı sancağı); Omorfa (Kıb.) (100) (Kıbrıs sancağı); Apokri (Yun.) (100) (22 konak) (İnebahtı sancağı); Umurfakıyh (Rom.) (100) (10 konak) (Silistre sancağı); Arhoz (Yun.) (100) (21 konak) (Mora sancağı); Ayapetri (Yun.) (100) (23 konak) (Mora sancağı); İsfirlik (Bul.) (15 konak) (100) (Vidin sancağı); ÖZİ (S.B.) (100) (17 konak); İlok (Yug.) (100) (24 konak) (Sirem sancağı)); İSTOLNİ BELGRAD (Mac.) (100) (20 konak); İhtiman (Bul.) (100) (14 konak) (Sofya sancağı); Evidim (Kıb.) (100) (Kıbrıs sancağı); Esedâbâd (Yun.) (100) (19 konak) (Ağrıboz sancağı); Eğrine (Bul.) (100) (9 konak) (Silistre sancağı); Opar (Arn.) (100) (17 konak) (Sofya sancağı); Altunili (Arn.) (100) (19 konak) (Dukagin sancağı); İkşeromoroz (Yun.) (100) (23 konak) (Karlıili sancağı); Apokoron (Yun.) (100) (Hanya sancağı); İmroz (Tür.) (100) (Limni sancağı).

Babadağ (Rom.) (300) (12 konak) (Silistre sancağı); Banaluka (Yug.) (300) (34 konak) (Bosnasarayı sancağı); Balyabadra (Patras) (Yun.) (200) (21 konak) (Mora sancağı); BUDİN (BUDAPEŞTE) (Mac.) (200) (34 konak); PEÇUY (PEÇ) (Mac.) (200) (21 konak); Balçık (Bul.) (200) (11 konak) (Silistre sancağı); Burgos (Burgaz) (Bul.) (200) (4 konak) (Vize sancağı); Pravişte (Yun.) (200) (9 konak) (Sofya sancağı); Benefşe (Yun.) (200) (Mora sancağı); Prepol (Yug.) (150) (20 konak) (Hersek sancağı); Pirlepe (Yug.) (150) (15 konak) (Üsküb sancağı); Böğürdelen (Yug.) (150) (20 konak) (İzvornik sancağı); Baba-i Atıyk (Babaeski) (Tür.) (150) (5 konak) (Kırkkilise sancağı); Piriştine (Yug.) (150) (18 konak) (Vulçitrin sancağı); POZEGA (Yug.) (150) (25 konak); Batracık (Yun.) (150) (19 konak) (İnebahtı sancağı); Plevne (Bul.) (150) (12 konak) (Niğbolu sancağı); Peline (Yug.) (150) (24 konak) (İvzornik sancağı); Pınarhisar (Tür.) (150) (4 konak) (Vize sancağı); Polomya (Bul.) (150) (13 konak) (Niğbolu sancağı); Berkofça (Yug.) (150) (16 konak) (Sofya sancağı); Boganya (Arn.) (150) (19 konak) (Avlonya sancağı); Preveze (Yun.) (150) (22 konak) (Yanya sancağı); Bardonya (Yun.) (150) (26 konak) (Mizistre sancağı); Baf (Kıb.) (150) (Kıbrıs sancağı); Pravnik (Yug.) (150) (20 ko-

nak) (İzvornik sancağı); PRİZRİN (Yug.) (150) (18 konak); BAC (Mac.) (150) (26 konak); Prespe (Yug.) (150) (16 konak) (Sofya sancağı); Bihor (Yug.) (150) (20 konak) (Prizrin sancağı); Bekin (Arn.) (150) (19 konak) (İlbasan sancağı); Bereketli (Yun.) (150) (10 konak) (Sofya sancağı); Pirepoy (Yug.) (150) (22 konak) (Bosnasarayı sancağı); Pozarefce (Pasarofça) (Yug.) (150) (19 konak) (Semendire sancağı); Bozcaada (Tür.) (150) (Limni sancağı); Polatomone (Yun.) (150) (14 konak) (Tırhala sancağı); Pozegacık (Yug.) (150) (20 konak) (Semendire sancağı); Petriç (Bul.) (130) (13 konak) (Köstendil sancağı); Premedi (Arn.) (100) (19 konak) (Avlonya sancağı); BECKEREK (Yug.) (100) (20 konak); Preznik (Bul.) (100) (15 konak) (Sofya sancağı); Pirot (Yug.) (100) (27 konak) (Bosnasarayı sancağı); Bare (Yun.) (100) (700 mil) (Mora sancağına bağlı ada); Bihlişte (Arn.) (100) (17 konak) (Sofya sancağı); Berenvar (Mac.) (100) (20 konak) (Peç sancağı); Plaşce (Yug.) (100) (19 konak) (Vulçitrin sancağı); Belgradcık (Yug.) (100) (20 konak) (Hersek sancağı); Pançova (Rom.) (100) (21 konak) (Tameşvar sancağı); Blagay (Yug.) (100) (16 konak) (Hersek sancağı); Baya (Mac.) (100) (25 konak) (Backa sancağı); Bendaya (Kıb.) (80) (Kıbrıs sancağı); Perakin (Yug.) (80) (17 konak) (Alacahisar sancağı); Piskopi (Kıb.) (80) (Kıbrıs sancağı); Plav (Yug.) (80) (22 konak) (Dukagin sancağı); Bihorine (Yug.) (80) (23 konak) (İzvornik sancağı).

TIRHALA (Yun.) (200) (17 konak); Demirhisar (Yun.) (200) (13 konak) (Sofya sancağı); Tekfurgölü (Rom.) (200) (11 konak) (Silistre sancağı); Timok (Yug.) (200) (15 konak) (Semendire sancağı); Taman (S.B.) (35 konak) (denizden 800 mil) (Kefe sancağı); Tepedelen (Arn.) (150) (19 konak) (Avlonya sancağı); Tikveş (Yug.) (130) (14 konak) (Köstendil sancağı); Tulca (Rom.) (130) (15 konak) (Silistre sancağı); Timorica (Yug.) (130) (18 konak) (Sofya sancağı); Teşne (Yug.) (130) (27 konak) (Bosnasarayı sancağı); Titel (Yug.) (100) (27 konak) (Sirem sancağı); Tirgovişte (Yug.) (100) (18 konak) (Prizrin sancağı); Trebce (Yug.) (100) (18 konak) (Vulçitrin sancağı).

Çatalca (Yun.) (300) (18 konak) (İnebahtı sancağı); Cum'apazarı (Yun.) (200) (14 konak) (Sofya sancağı); Çelebipazarı (Yug.) (150) (25 konak) (Bosnasarayı sancağı); Çorlu (Tür.) (150) (4 konak) (Vize sancağı); ÇİRMEN (Türk.) (150) (6 konak); Çırpan (Bul.) (150) (9 konak) (Sofya sancağı); Çağlayık (Yun.) (130) (8 konak) (Sofya sancağı); Çaynice (Yug.) (130) (24 konak) (Hersek sancağı); Çaçka (Yug.) (130) (20 konak) (Semendire sancağı); Çerniçe (Yug.) (130) (24 konak) (Hersek sancağı); Cisr-i Ergene (Uzunköprü) (Tür.) (100) (9 konak) (Sofya sancağı); Çanat (Rom.) (100) (22 konak) (Tameşvar sancağı); Çakova (Rom.) (100) (22 konak) (Tameşvar sancağı); Çartak (Rom.) (100) (13 konak) (Silistre sancağı); Cibre (Bul.) (80) (14 konak) (Niğbolu sancağı).

Hulumic (Yun.) (300) (20 konak) (Mora sancağı); Hacıoğlupazarı (Rom.) (200) (9 konak) (Silistre sancağı); Hurbişte (Bul.) (150) (Sofya sancağı); Hıram (Yug.) (130) (19 konak) (Semendire sancağı); HATVAN (Mac.) (100) (27 konak); Hayrabolu (Tür.) (100) (4 konak) (Vize sancağı).

Havâss-ı Mahmudpaşa (Tür.) (100) (5 konak) (Kırkkilise sancağı); Harmanlı (Bul.) (100) (6 konak) (Çirmen sancağı); Hâtûnili (Bul.) (100)

(7 konak) (Vize sancağı); Hırsova (Rom.) (100) (13 konak) (Silistre sancağı); Hırsofi (Kıb.) (100) (Kıbrıs sancağı).

Drama (Yun.) (300) (10 konak) (Sofya sancağı); Dubnice (Bul.) (300) (13 konak) (Köstendil sancağı); Debre (Yug.) (150) (17 konak) (Ohri sancağı); Dömenek (Dömeke) (Yun.) (150) (17 konak) (Tırhala sancağı); Draca (Draç) (Arn.) (150) (20 konak) (İlbasan sancağı); DELVİNE (Arn.) (150) (20 konak); Despot Bordu (Erod) (Yug.) (150) (25 konak) (Pozega sancağı); Diyakova (Yug.) (150) (13 konak) (Dukagin sancağı); Değirmenlik (Yun.) (100) (Ağrıboz sancağında ada).

Ruscuk (Bul.) (300) (10 konak) (Niğbolu sancağı); RODOS (Yun.) (700 mil) (300); Razlık (Bul.) (300) (13 konak) (Sofya sancağı); Rahova (Bul.) (13 konak) (Niğbolu sancağı); Radomir (Bul.) (13 konak) (Köstendil sancağı); Rusikasrı (Bul.) (7 konak) (Silistre sancağı); Radovişte (Yug.) (14 konak) (Köstendil sancağı); Rasova (Yug.) (17 konak) (Semendire sancağı); RODOSCUK veya TEKFURDAĞI (TEKİRDAĞ) (Tür.) (5 konak); Raca (Yug.) (23 konak) (Sirem sancağı); Rudnik (Yug.) (18 konak) (Semendire sancağı); Racubze (Yug.) (25 konak) (Pozega sancağı); Ropoz (Yun.) (21 konak) (Ağrıboz sancağı).

Zihne (Yun.) (10 konak) (Sofya sancağı); Zağra-i Atıyk (Eski Zağra) (Bul.) (7 konak) (Sofya sancağı); Ziştovi (Bul.) (10 konak) (Niğbolu sancağı); Zağra-i Cedid (Yeni Zağra) (Bul.) (9 konak) (Çirmen sancağı); Zadrima (Arn.) (19 konak) (Dukagin sancağı).

Siroz (Serez) (Yun.) (499) (12 konak) (Sofya sancağı); Serfice (Yun.) (150) (14 konak) (Sofya sancağı); SEGEDİN (Mac.) (150) (24 konak); Serbreniçe (Yug.) (150) (24 konak) (İzvornik sancağı); SİGETVAR (Mac.) (150) (26 konak); Şrişnik (Bul.) (130) (14 konak) (Sofya sancağı); Semâdirek (Yun.) (100) (200 mil) (Limni sancağı); SEKSAR (Mac.) (180) (26 konak); Silova (Arn.) (70) (19 konak) (İlbasan sancağı).

Şehirköyü (Yug.) (300) (15 konak) (Sofya sancağı); Şumnu (Bul.) (300) (9 konak) (Silistre sancağı); Şaktoz (Yun.) (100) (Ağrıboz sancağında ada); Şekerhâne (Kıb.) (100) (Kıbrıs sancağı); Şıkloş (Mac.) (100) (25 konak) (Peç sancağı); ŞİMTORNA (Mac.) (100) (27 konak).

Samakov (Bul.) (100) (11 konak) (Sofya sancağı); SONBUR (Mac.) (100) (26 konak); SONLUK (Mac.) (100) (26 konak); Salone (Yun.) (100) (19 konak) (Ağrıboz sancağı); Sarıgöl (Yun.) (150) (14 konak) (Sofya sancağı); Susam (Sisam) (Yun.) (150) (Sakız sancağı); Sarata (S.B.) (150) (17 konak) (Bender sancağı); Soğdak (S.B.) (150) (700 mil veya 22 konak) (Kefe sancağı); Suhuryaka (Yug.) (70) (18 konak) (Prizrin sancağı).

Tırnovi (Bul.) (300) (14 konak) (Niğbolu sancağı); Doyran (Yun.) (300) (14 konak) (Köstendil sancağı); TAMEŞVAR (Rom.) (300) (24 konak); Tuzla (Kıb.) (300) (Kıbrıs sancağı); Trapoliçe (Yun.) (300) (23 konak) (Mora sancağı); Taşlıca (Yug.) (150) (23 konak) (Hersek sancağı); Talande (Yun.) (130) (20 konak) (Ağrıboz sancağı); Dağardı (Yun.) (100) (9 konak) (Sofya sancağı); Doğana (Mac.) (100) (25 konak) (Seksar sancağı).

Avrathisârı (Yun.) (100) (15 konak) (Selânik sancağı).

Gabele (Yug.) (130) (25 konak) (Hersek sancağı); Gradcanice (Yug.) (130) (20 konak) (İzvornik sancağı).

Ferecik (Yun.) (150) (6 konak) (Sofya sancağı); Fethü'l-İslâm (Yug.) (150) (15 konak) (Vidin sancağı); Florina (Yun.) (150) (14 konak) (Sofya sancağı); Fener (Yun.) (100) (14 konak) (Mora sancağı); Foça (Yug.) (100) (24 konak) (Hersek sancağı); Fonya (Yun.) (70) (23 konak) (Mora sancağı).

Karasu Yenicesi (Yun.) (300) (10 konak) (Sofya sancağı); Kratova (Yug.) (300) (15 konak) (Köstendil sancağı); Kalavrita (Yun.) (300) (25 konak) (Mora sancağı); Karaferye (Yun.) (300) (13 konak) (Selânik sancağı); Karitene (Yun.) (200) (24 konak) (Mora sancağı); Karinâbâd (Bul.) (200) (8 konak) (Silistre sancağı); KIRKKİLİSE (KIRKLARELİ) (Tür.) (150) (5 konak); Karaguyefce (Yug.) (150) (19 konak) (Semendire sancağı); Kalkandelen (Yug.) (150) (17 konak) (Üsküb sancağı); Kızılhisâr (Yun.) (130) (24 konak) (Ağrıboz sancağı); KANİJE (Mac.) (130) (29 konak); Kalonya (Yun.) (130) (Midilli sancağı); Kurşunlu (Yug.) (130) (17 konak) (Alacahisar sancağı); Koçanya (Yug.) (130) (17 konak) (Semendire sancağı); Kaçanik (Yug.) (120) (17 konak) (Üsküb sancağı); Koron (Yun.) (130) (26 konak) (Mizistre sancağı); KAVALA (Yun.) (100) (9 konak); Kladine (Yug.) (100) (25 konak) (Bosnasarayı sancağı); KOPAN (Mac.) (100) (27 konak); Koniçe (Yun.) (100) (19 konak) (Yanya sancağı); Kızılağaç (Bul.) (100) (7 konak) (Çirmen sancağı); Kostaniçe (Yug.) (100) (12 konak) (Bosnasarayı sancağı); Kroleş (Arn.) (100) (20 konak) (Delvine sancağı); Karaağaç (Bul.) (100) (9 konak) (Silistre sancağı); Kotar (Yug.) (100) (34 konak) (Kırga sancağı); Kolonya (Arn.) (100) (17 konak) (Sofya sancağı); Kamengrad (Yug.) (80) (32 konak) (Bosnasarayı sancağı); Kravari (Yun.) (80) (23 konak) (İnebahtı sancağı); Koznik (Yug.) (80) (18 konak) (Alacahisar sancağı); Karacadağ (Arn.) (80) (20 konak) (İşkodra sancağı); KIRGA (Yug.) (80) (32 konak); Korondos (Yun.) (80) (19 konak) (Yanya sancağı); Kulhızır (Yun.) (80) (19 konak) (İnebahtı sancağı); Koyun Adası (Mac.) (80) (29 konak) (Budin sancağı).

KEFE (S.B.) (200 mil veya karadan 22 konak); Gördes (Korintos) (Yun.) (20 konak) (Mora sancağı); Kesriye (Yun.) (18 konak) (Sofya sancağı); KÖSTENDİL (Bul.) (14 konak); Grebene (Yun.) (16 konak) (Sofya sancağı); Köprülü (Yug.) (16 konak) (Sofya sancağı); Kerpeniş (Yun.) (28 konak) (İnebahtı sancağı); Gölhisar (Yug.) (28 konak) (Klis sancağı); Görice (Arn.) (18 konak) (Sofya sancağı); Göle (Rom.) (29 konak) (Tameşvar sancağı); Keşan (Tür.) (6 konak) (Sofya sancağı); Göğercinlik (Yug.) (17 konak) (Semendire sancağı); Kili (S.B.) (18 konak) (Silistre sancağı); Kirenye (Yun.) (16 konak) (Yanya sancağı); KLİS (Yug.) (32 konak); KERÇ (S.B.) (24 konak); Geylân (Kıb.) (Kıbrıs sancağı); Girine (Kıb.) (Kıbrıs sancağı); Kifse (Yun.) (20 konak) (Ağrıboz sancağı); Gülşâret (Bul.) (7 konak) (Sofya sancağı).

LUGOŞ (Rom.) (100) (24 konak); Lubin (Yug.) (300) (29 konak) (Hersek sancağı); Lofca (Bul.) (300) (12 konak) (Niğbolu sancağı); LEFKOŞE (Kıb.) (300); Leskofça (Yug.) (15 konak) (Alacahisar sancağı); Livadya (Yun.) (19 konak) (Ağrıboz sancağı); Leymasun (Kıb.) (Kıbrıs sancağı); Lefke (Kıb.) (Kıbrıs sancağı); LİMNİ (Yun.); Livadar (Yun.) (25 konak) (Mora sancağı); Leş (Arn.) (19 konak) (Dukagin sancağı); Lipova (Rom.) (24 konak) (Tameşvar sancağı).

Malkara (Tür.) (4 konak) (Gelibolu sancağı); Molva (Yun.) (Midilli sancağı); MİDİLLİ (Yun.) (300); Memlehateyn (Yug.) (23 konak) (İzvor-

nik sancağı); Mankalya (Rom.) (200) (13 konak) (Silistre sancağı); Mitrofice (Yug.) (150) (24 konak) (Sirem sancağı); Menlik (Bul.) (150) (13 konak) (Köstendil sancağı); Misivri (Bul.) (150) (6 konak) (Silistre sancağı); Mazarak (Arn.) (150) (20 konak) (Delvine sancağı); MOSTAR (Yug.) (150) (27 konak) (Hersek sancağının merkezi); Mankûb (S.B.) (150) (24 konak) (Kefe sancağı); Moton (Yun.) (130) (26 konak) (Mora sancağı); MİZİSTRE (Yun.) (300) (26 konak); MANASTIR (Yug.) (300) (15 konak); MOHAÇ (Mac.) (26 konak); Mcgri (Yun.) (7 konak) (Sofya sancağı); Mezakye (Arn.) (130) (20 konak) (Avlonya sancağı); Modonic (Yun.) (100) (19 konak) (Ağrıboz sancağı); MODAVA (Yun.) (80) (18 konak); Morovik (Yug.) (80) (20 konak) (Sirem sancağı); Mat (Arn.) (70) (20 konak) (Ohri sancağı); Magosa (Kıb.) (70) (Kıbrıs sancağı); Mürted Adası (Yun.) (70) (Ağrıboz sancağı); Mesarya (Kıb.) (70) (Kıbrıs sancağı); Maçin (Rom.) (70) (14 konak) (Silistre sancağı); Medöke (Yug.) (70) (17 konak) (Alacahisar sancağı); Mora (Yug.) (70) (11 konak) (Vulçitrin sancağı); Mitrofcacık (Yug.) (60) (21 konak) (Bosnasarayı sancağı); Mâ'den-i İpek (Yug.) (70) (17 konak) (Semendire sancağı); Makova (Rom.) (70) (26 konak) (Tameşvar sancağı); Megara (Yun.) (70) (12 konak) (Ağrıboz sancağı).

NİĞBOLU (Bul.) (300) (12 konak); Narda (Yun.) (21 konak) (Sofya sancağı); Nevrekop (Bul.) (12 konak) (Sofya sancağı); Niş (Yug.) (16 konak) (Sofya sancağı); Naslic (Yug.) (16 konak) (Sofya sancağı); Novac (Bul.) (8 konak) (Kırkkilise sancağı); Nemçe (Yug.) (22 konak) (Sirem sancağı); Novaberde (Yug.) (17 konak) (Vulçitrin sancağı); Nakşa (Naksos adası) (Yun.) (Ağrıboz sancağı); Nevesin (Yug.) (22 konak) (Hersek sancağı); Novesel (Yug.) (22 konak) (Klis sancağı); Nova (Yug.) (27 konak) (Hersek sancağı).

VİDİN (Bul.) (300) (13 konak); Varna (Bul.) (300) (10 konak) (Silistre sancağı); Vardar Yenicesi (Yun.) (200) (13 konak) (Selânik sancağı); Valyeva (Yug.) (100) (23 konak) (Semendire sancağı); Varadin (Yug.) (150) (23 konak) (Sirem sancağı); Velesin (Yun.) (130) (16 konak) (Tırhala sancağı); Vişegrad (Yug.) (130) (23 konak) (Bosnasarayı sancağı); Vostice (Yun.) (130) (23 konak) (Mora sancağı); Valpova (Yug.) (26 konak) (Pozega sancağı); Valtoz (Yun.) (100) (23 konak) (Karlıili sancağı); Velika (Yug.) (100) (32 konak) (Bosnasarayı sancağı); Vulkovar (Yug.) (100) (23 konak) (Sirem sancağı); Vince (Yun.) (100) (14 konak) (Sofya sancağı); VULÇİTRİN (Yug.) (80) (19 konak); Vonice (Yun.) (70) (23 konak) (Karlıili sancağı); VARAT (Rom.) (200) (24 konak).

Hezargrad (Bul.) (10 konak) (Niğbolu sancağı); Hutalic (Bul.) (10 konak) (Niğbolu sancağı).

Yanbolu (Bul.) (300) (8 konak) (Silistre sancağı); YANYA (Yun.) (200) (21 konak); Yenipazar (Yug.) (150) (24 konak) (Bosnasarayı sancağı); Yagodine (Yug.) (150) (16 konak) (Semendire sancağı); Yanova (Yug.) (80) (18 konak) (Vulçitrin sancağı); diğer Yanova (Yug.) (80) (29 konak) (Bosnasarayı sancağı); Yergöğü (Rom.) (80) (18 konak) (Niğbolu sancağı); Yakova (Yug.) (80) (24 konak) (Pozega sancağı); Yacağaç (Yun.) (18 konak) (İnebahtı sancağı); YANOVA-İ CEDÎD (Rom.) (80); Yadra ma'a Atpınar (Yug.) (80) (22 konak) (İzvornik sancağı).

391 kazâ gösteren bu liste eksiktir. Aynı yıllara ait diğer bir listede, Rumeli kazaskerliğine bağlı kazâ sayısı 477 olduğu görülür ki, esâsen daha

1631'de Koçi Bey'de 450'dir. Kazâlara bağlı nâhiyeleri gösteren bir liste elimizde yoksa da, Evliyâ Çelebi'den bile böyle bir liste çıkarmak mümkindir.

Beylerbeyi'nin Mes'uliyeti

Padişah, bütün beylerbeyileri mutlaka şahsen tanırdı. Sancak beylerinin bazılarını şahsen tanır, diğerlerinin adını ve şahsiyetini bilirdi. Devlet işleriyle fazla uğraşmıyan padişahlar, sancak beylerinin hepsinin adını bilmezlerdi. Beylerbeyi, eyaletine girmeden mutlaka sadrâzam ve bir mani yoksa ayrıca padişah tarafından kabûl edilirdi. Dünyanın öteki ucunda pâdişâhın mutlak temsilcisi olduğu için, bu kabûllerde tören yapılır ve paşaya hıl'at-i fâhire giydirilir, padişah ekseriya : «Bağdad'ı (veya nereye gidiyorsa orayı) iyi muhâfaza edesin, halkı ve fukarâyı gözetesin, zinhâr zulüm yapmıyasın, yoksa başın keserim, göreyim seni, nasıl hizmet edersin, Cenâb-ı Hak muvaffak eyleye» tarzında iki veya üç cümle söylerdi.

Bilhassa uzak eyaletlerde, serhad eyaletlerinde adalet ve gazâya çok ehemmiyet verilirdi. Zalimler ve gazâdan kaçanlar, böyle eyaletlerden uzak tutulurlardı. Kaanûnî Sultan Süleyman, Türkler'in «Kızıl Saray» dedikleri Macaristan krallarının Budapeşte'deki saraylarının büyük salonunun duvarına el yazısıyle :

Gaaziler meskenidir bunda beyim gayr olmaz
Bunda zulm eyliyenin â'kıbeti hayr olmaz

dehşetli beytini, bunun altına da gene *Bir saat adalet, yetmiş yıllık ibâdetten hayırlıdır* meâlindeki hadis-i şerifin Arabca'sını kendi eliyle yazmıştı. Macaristan krallarının büyük kabûl salonu, Budin Beylerbeyisi denilen haşmetlû vezirin divân-hâne'si idi. Her beylerbeyi, Macaristan'ın kaderiyle ilgili kararlarını verirken, Macaristan Fâtihi'nin elyazısından gözlerini ayıramazdı. 138 yıl sonra, 1664 başlarında Evliyâ Çelebi, Divân-hâne'yi gezerken, Kaanûnî'nin duvardaki elyazısını görmüştü. -

Sancaklar kazâlara (ilçe), kazâlar nahiyelere (bucak) ayrılıyor, her nahiyenin «karye» denilen bir çok köyü oluyordu. Meselâ Karahisâr-ı Sâhib(Afyon) sancağı 9, Saruhan (Manisa) sancağı 5, Aydın (Tire) sancağı 14, Silifke (İçel) sancağı 11, Tarsus sancağı 5, Arnavutluk'ta Avlonya sancağı 9 kazâya ayrılmıştı (Evliyâ, IX. 29, 68, 162, 319, 329). Her sancağın kazâlarını, eyâletleri ayrı ayrı anlatırken, etrâfıyle tasvîr edeceğim.

1592'de Türk Devletleri'nin Durumu

1592'ye doğru Türkiye imparatorluğu, âzamî sınırlarına erişmişti : 19.902.000 km² ve 100.000.000 nüfus. Aynı yıl diğer Türk imparatorluklarının durumu şöyleydi : İran Türk Safevî İmparatorluğu 1.621.000 km² ve 15.000.000 nüfus, Hindistan Timuroğulları Türk İmparatorluğu 3.674.000 km² ve 120.000.000 nüfus, Türkistan (Doğu Türk) İmparatorluğu 5.513.000 km² ve 12.000.000 nüfus, Güney Hindistan Âdil-Şâh Türk İmparatorluğu 453.000 km² ve 22.000.000 nufus, ikinci derecede Türk devletleri : Güney Hindistan'da Kutb-Şâh Türk Karakoyunlu Krallığı 295.000 km² ve 10.000.000 nüfus,

Batı Sibirya'da Türk Sibir Krallığı (Cuci Ulusu'ndan bir hanlık) 3.000.000 km² ve 750.000 nüfus.

1592'de Türk devletlerinin toplamı : 34.458.000 km² ve 279.750.000 nüfus. Dünya nüfusu 450.000.000 kadardı. Bunun yarısından fazlasının Türk devletlerinde yaşadığı görülüyor. Mukayese için, diğer büyük devletlerin 1592'deki durumlarını veriyorum :

Çin İmparatorluğu 12.268.000 km² ve 80.000.000 nüfus, İspanya Krallığı 24.575.000 km² ve 33.000.000 nüfus, Almanya İmparatorluğu 659.000 km² ve 17.500,000 nüfus, Fransa Krallığı 1.142.000 km² ve 15.000.000 nüfus, İngiltere Krallığı 347.000 km² ve 5.900.000 nüfus, Venedik Cumhuriyeti 55.000 km² ve 3.800.000 nüfus, Rusya İmparatorluğu 5.000.000 km² ve 7.000.000 nüfus. Büyük Devlet (Grande Puissance) sayılmıyan en mühim devletler : Japonya İmparatorluğu 374.000 km² ve 14.000.000 nüfus, İsveç Krallığı 1.058.000 km² ve 2.550.000 nüfus, Papalık 45.000 km² ve 1.900.000 nüfus, Habeşistan Krallığı 1.000.000 km² ve 3.000.000 nüfus, Siyam Krallığı 745.000 km² ve 3.900.000 nüfus, Birmanya Krallığı 678.000 km². ve 3.500.000 nüfus, Annam (Viet-Nam) Krallığı 334.000 km² ve 4.400.000 nüfus, Güney Hindistan'daki Müslüman Nizâm-Şâh ve Berid-Şâh krallıkları ikisi birden 200.000 km² ve 7.000.000 nüfus, Danimarka Krallığı 559.000 km² ve 1.550.000 nüfus, Savoie Dukalığı 43.000 km² ve 1.700.000 nüfus, İsviçre Cumhuriyeti 40.000 km² ve 1.300.000 nüfus. Diğer bütün devletlerin nüfusları bir milyondan azdı.

XVIII. Asrın Sonlarında Eyaletler

Şimdi yukarıdaki büyük listeden bir buçuk asır kadar sonra, XVIII. asrın son çeyreğinde eyaletlerin durumunu kısaca görelim. Başlıca kaynakların, Cevdet Paşa'nın VI. cilt sonunda III. Selim devri (1789 - 1807) eyâletlerine ait paragrafları ile, bundan az önceki I. Abdülhamid devrine (1774 - 1789) ait d'Ohsson'un (VII, 297 - 307) etraflı listesidir. Bazı noktalar, diğer kaynakların yardımıyle düzeltilmiştir. Şimdi 2 asırdan daha yakın bir zaman önce Türkiye İmparatorluğu'nun mülki durumuna göz gezdirelim :

Devlet-i Aliyye eyaletleri şunlardır : Mısır, Şam, Bağdad, Basra, Şehr-i Zor, Haleb, Karaman, Rakka, Diyâr-ı Bekr, Adana, Sayda, Musul, Anadolu, Erzurum, Çıldır, Kars, Van, Mar'aş, Sıvas, Cidde, Trâblusşam, Girit, Rumeli, Silistre, Bosna, Mora, Cezâir-i Bahr-i Sefid, Anapa. Bu eyaletlerin vâlilerinden yalnız Basra, Şehr-i Zor ve Trâblusşam eyaletininkiler beylerbeyi pâyesi, Anapa eyaletininki bazan beylerbeyi, bazan vezir pâyesi, geri kalanların hepsi vezîri pâyesi taşır. Ayrıca Belgrad ve Vidin kalelerinin muhâfızları da vezir pâyesindedir. Halbuki devlette vezir pâyeliler, bu eyalet sayısından fazladır. Onun için bir çok vezir kızaktadır. Devletin ayrıca Cezâyir, Tûnus ve Trâblusgarb eyaletleri vardır ama, oralara vali şimdi Istanbul'dan gönderilmemekte, o eyâletlerde bulunanlar arasından beylerbeyi seçilmektedir.

Yukarıdaki paragrafı, Cevdet Paşa'dan aldım. XVIII. asrın son ve XIX. asrın ilk yıllarını aks ettirmektedir. Şimdi bu târihlerden 20 yıl kadar önceki durumu, d'Ohsson'un muhteşem eserinden hulâsa ediyorum :

Nefs-i ISTANBUL 600.000 nüfustur. Şehrin banliyö nüfusu, bu rakama

dahil değildir. Istanbul'un idaresinden sadrâzam, o şehirde değilse sadâret kaymakamı olan vezir mes'uldür. (bugün Türkiye'de). Hususî idareleri olan diğer yerler şunlardır :

MEKKE : 1517'den beri Osmanlı idaresinde bir şerif tarafından yönetilir. Şerifler, Istanbul'a gelmezler. İlk defa 1721'de Şerif Yahyâ, Istanbul'a gelmiştir. Padişah, şeriflere ferman, ziblin kürk ve altın kılıç göndererek görevlerine tayin eder (bugün Suûdî Arabistan'da).

MEDÎNE valisine «Şeyhu'l-Harem» denilir. Ekseriya Topkapı Sarayı'ndan emekli olmuş yüksek rütbeli ve itimad edilir, çok dindar Habeş hadımları veya eski kızlarağası, bu göreve getirilmektedir (bugün Suûdî Arabistan'da).

EFLÂK : Romanya'dır. İç imtiyazlarını gittikçe kaybetmiştir. Istanbul bu eyâlette 7 yıl için Istanbul Rumları'ndan bir voyvoda gönderir. Voyvoda, beylerbeyi pâyesindedir, vezir pâyesi verilmez (bugün Romanya'da).

BOĞDAN : Moldavya'dır. Durumu tastamam Eflâk'ınki gibidir (bugün Romanya ve Rusya'da).

EKRÂD BEYLİĞİ : Kürdler'le meskûn 19 küçük kazâdan ibaret bir sancaktır. Çıldır eyaletinin sancaklarından biridir. İrsî Kürd beylerinin idaresindedir (bugün Türkiye'de).

EKRÂD BEYLİĞİ : Bu da irsî Kürd beylerine verilen, Diyâr-ı Bekr eyaletine bağlı 8 kazâlı bir sancaktır (bugün Türkiye'de).

EKRÂD HÜKÛMETİ : Diyâr-ı Bekr eyaletine bağlı 5 kazâlı bir Kürd sancağıdır. Beyi, Kürd beyleri arasından seçilir, yalnız irsî değil, seçimledir (bugün Türkiye'de).

EKRÂD HÜKÛMETİ : Kürd beyleri arasından sancak beyi seçilen diğer bir sancaktır. 2 kazâlıdır. Mûsul eyaletine bağlıdır (bugün Irak'ta).

TÜRKMEN AĞALIĞI : Sivas eyaletine bağlı 6 kazâlı bir sancaktır. «Türkmen Ağası» denilen sancak beyi, Istanbul'dan yollanır. Sancağın hususiyeti, göçebe Türkmen aşiretleriyle meskûn olmasıdır (bugün Türkiye'de).

ÇİNGENE VOYVODALIĞI : Asya eyaletlerinde Çingeneler, hükûmete karşı mes'ul, hükûmetçe tayin edilen ve «voyvoda» denilen reisleri vasıtasıyle idare ve kontrol edilirler (bugün Türkiye'de).

CEZÂYİR EYALETİ : Beylerbeyisi Istanbul'dan gönderilmez, mahallin Türk ileri gelenleri arasından seçilir. Suriye, Anadolu ve Mora kıyılarından Türk asıllı levend yazma hakkına sahiptir. Büyük bir imtiyazdır. Toplanan ve gönüllü gitmesi şart bulunan bu levendler, oralarda beylerbeyiliğe kadar yükselebilirler (bugün Cezâyir'de).

TÛNUS EYALETİ : Aynen Cezâyir eyaletinin durumundadır (bugün Tûnus'ta).

TRÂBLUSGARB EYALETİ : Bu da aynen Cezâyir eyaletinin durumundadır (bugün Libya'da).

DUBROVNİK CUMHÛRİYETİ : Dalmaçya üzerinde küçük bir devletciktir, Türkiye'ye vergi verir (bugün Yugoslavya'da.)

GÜRCÜ PRENSLİKLERİ : Bunlar da padişahı metbû tanırlar (bugün Rusya'da).

Ehemmiyetsizleri hariç, hususî idareleri olan bölgeler, bunlardır. Standart şekilde idare edilen eyaletler ise, şöyledir :

RUMELİ EYALETİ (Manastır) : Sancakları : Manastır, Yanya, Selânik, Tırhala, İşkodra, Ohri, Avlonya, Köstendil, İlbasan, Pirizrin, Dukagin,

Üsküb, Delvine, Vulçetrin, Kavala, Alacahisar = 16 (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bu sancaklar bugün Yugoslavya, Yunanistan, Arnavutluk'ta kalıyor).

BOSNA EYALETİ (Bosnasarayı) : Sancakları : Bosnasarayı, Vidin, Klis, İzvornik, Ada-i Kebir, Hersek, Niğbolu = 7 (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bu sancaklar bugün Yugoslavya ve Bulgaristan'da kalıyor).

SİLİSTRE EYALETİ (Silistre) : Sancakları : Silistre, Semendire (Belgrad), Çirmen (Edirne), Vize, İbrâil, Kırkkilise (Kırklareli) = 6 (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bu sancaklar bugün Türkiye, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'da kalıyor).

CEZÂİR-İ BAHR-İ SEFÎD EYALETİ (İzmit): Sancakları : Kocaeli (İzmit), Çanakkale, Karlıili (Uluhor), Mora (Trapoliçe), Ağrıboz, İnebahtı, Mizestre, Gördes, Sığla (İzmir), Biga, Midilli, Rodos, Gelibolu, Kıbrıs (Lefkoşe), Kiklad Adaları = 15 (makamı Istanbul'da olan vezir pâyesinde kapdân-ı deryâ, bu eyaletin beylerbeyisidir) (bu sancaklar bugün Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs'ta kalıyor).

ÖZÜ (Özü) : Sancakları : Özü, Bender, Hotin, Akkerman, Kili = 5 (bunlar bugün Rusya'da kalıyor). Bu sancakların bir kısmı 1792'de, bir kısmı da 1812'de Rusya'ya geçmiş, bu sûretle Karadeniz'in kuzeyinde, Kırım'ın batısında kalan bu eyâleti Türkiye, tamâmen kaybetmiştir (vezir pâyesinde beylerbeyi).

GİRİT EYALETİ (Kandiye) : Sancakları : Kandiye, Resmo, Espiye, Hanya = 4 (bugün Yunanistan'da kalıyor) (vezir pâyesinde beylerbeyi).

ANADOLU EYALETİ (Kütahya) : Sancakları : Germiyan (Kütahya), Aydın (Güzelhisar = Aydın), Karahisâr-ı Sâhib (Afyon), Hudâvendigâr (Bursa), Sultânönü (Karacaşehir = Eskişehir), Engürü (Ankara), Saruhan (Manisa), Karası (Balıkesir), Menteşe (Muğla), Teke (Antalya), Hamid (Isparta), Bolu, Kastamoni, Çankırı = 14 (bugün hepsi Türkiye'de) (vezir pâyesinde beylerbeyi).

MISIR EYALETİ (Kahire) : 23 sancak (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bugün Mısır ve Sûdan'da kalıyor).

BAĞDAD EYALETİ (Bağdad) : Sancakları : Bağdad, Basra, Hille = 3 (bugün Irak'ta kalıyor) (vezir pâyesinde beylerbeyi).

RAKKA EYALETİ (Urfa) : Sancakları : Ruhâ (Urfa), Rakka, Siverek, Birecik = 4 (bugün Türkiye ve Suriye'de kalıyor) (vezir pâyesinde beylerbeyi).

SURİYE EYÂLETİ (Şam): Sancakları: Şam, Kuds-i Şerif, Nâblus, Lecûn, Hamâ, Selmiyye, Hums, Cebeliyye, Gazze = 10 (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bugün Suriye, İsrâil, Lübnan, Ürdün, ve Mısır'da kalıyor).

ERZURUM EYALETİ (Erzurum) : Sancakları : Erzurum, Pasin, Tortum, İspir, Kegri, Mecenkerd, Hınıs, Malazgird, Tekman, Karahisâr-ı Şarki (Şebinkarahisar) = 10 (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bugün Türkiye'de kalıyor).

SIVAS EYALETİ (Sıvas) : Sancakları : Sıvas, Amasya, Çorum, Bozok (Yozgat), Cânik (Bafra), Arabgir, Divriği = 7 (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bugün Türkiye'de kalıyor).

SAYDA EYALETİ (Sayda) : Sancakları : Sayda, Safed = 2 (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bugün Lübnan ve İsrâil'de).

ÇILDIR EYALETİ (Ahıska) : Sancakları : Ahıska, Gönye (Faş), Çıldır (Cânbâz) = 3 (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bugün Türkiye ve Rusya'da).

CİDDE EYALETİ (Cidde) : Tek sancak (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bugün Suûdi Arabistan, Sudan ve Habeşistan'da).

HALEB EYALETİ (Haleb) : Sancakları : Haleb, Uzeyr, Kilis, Maarra = 4 (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bugün Suriye ve Türkiye'de).

KARAMAN EYALETİ (Konya) : Sancakları : Konya, Kayseri, Niğde, Beyşehri, Akşehir, Aksaray, Kırşehir = 7 (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bugün Türkiye'de).

DİYAR-I BEKR EYALETİ (Âmid = Diyarbakır) : Sancakları : Âmid (Diyarbakır), Kulp, Hısnkeyf, Harput, Mazkerd, Sared, Nusaybin, Akçakal'a, Sancar, Havur, Çemişkezek, Deyr, Ergani, Cemâse = 14 (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bugün Türkiye'de).

ADANA EYALETİ (Adana) : Sancakları : Adana, İçel (Ermenek), Alâiyye (Alanya), Sis (Kozan), Tarsus = 5 (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bugün Türkiye'de).

TRABZON EYALETİ (Trabzon) : Sancakları : Trabzon, Sucak, Batum = 3 (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bugün Türkiye ve Rusya'da).

MÜSUL EYALETİ (Müsul) : Tek sancaklı (vezir pâyesinde beylerbeyi) (bugün Irak'ta).

TRÂBLUSŞÂM EYÂLETİ (Trâblusşâm) : Tek sancaklı (beylerbeyi pâyesinde beylerbeyi) (bugün Lübnan'da).

ELBİSTAN EYALETİ (Mar'aş) : Mar'aş, Kars-ı Mar'aş, Malatya, Ayntab (Gaziantep) = 4 (beylerbeyi pâyesinde beylerbeyi) (bugün Türkiye'de).

KARS EYALETİ (Kars) : Sancakları : Kars, Ardahan, Kağızman, Huçvan, Keçvan, Şuregil, Zaruşad = 7 (beylerbeyi pâyesinde beylerbeyi) (bugün Türkiye ve Rusya'da).

ŞEHR-İ ZÛL : Sancakları : Şehr-i Zûl, Kerkük, Erbil, Ane = 4 (beylerbeyi pâyesinde beylerbeyi) (bugün Irak'ta).

VAN EYALETİ (Van) : Sancakları : Van, Bitlis, Ahlat, Muş, Erciş = 5 (beylerbeyi pâyesinde beylerbeyi) (bugün Türkiye'de).

KIRIM HANLIĞI : 1771'de Rus işgaline uğradı. 1783 te Türkiye'den tamamen ayrılıp Rusya'ya geçti (bugün Rusya'da).

YEMEN İMAMLIĞI, UMMÂN İMAMLIĞI gibi ülkelerin (bugünki Yemen ve Ummân) Türkiye ile râbıtaları çok zayıflamıştı.

Netice : Sancakların durumu şöyleydi :

27 sancak, eyalet merkezi olarak, 22'si vezir, 5'i beylerbeyi pâyesinde beylerbeyilerin elinde idi (beylerbeyiler aynı zamanda merkez sancak beyleri oldukları için).

18 sancak, bazan vezir, bazan beylerbeyi pâyesinde sancak beyleri tarafından idare ediliyordu. Vezirler çoğaldığı için, bir kaç mühim sancağa vezir pâyesinde valiler gönderildiği oluyordu.

27 sancak, beylerbeyi pâyesinde sancak beyi tarafından idare ediliyordu.

Bu 72 sancağa «paşalık» da deniliyordu. Zirâ başlarında «Paşa» denilen ve ya vezir, ya beylerbeyi pâyesinde valiler vardı. Valileri paşa olmıyan sancaklar şöyleydi :

62 sancağı «müsellim» denilen sancak beyi vekili idare ediyordu. 2 sancağa, bahriye sancak beyi gönderiliyordu. 21 sancağı mâlikâne-i miri rejimiyle «voyvoda» denen sancak beyi vekilleri yönetiyordu. Bir sancak mâden emini, bir sancak «muhassıl» denilen sadrâzamın adamı tarafından

idare ediliyordu. Bir sancağa da, küçük Ege Adaları için, Kapdân-ı Deryâ'nın «voyvoda» denilen bir adamı gönderiliyordu.

Bu sûretle 160 sancak ediyordu. Fakat Afrika sancakları buna dâhil değildir. Afrika sancaklarına, her eyaletten yerli, oraya yerleşmiş Türkler arasından beylerbeyi tarafından sancak beyi seçiliyordu. Bunlar doğudan batıya Mısır, Trâblus, Tûnus ve Cezâyir eyaletleri idi.

Tâbî devletler tabiî bu yekûnların ve hesapların dışında kalmaktadır. Bu sûretle, XVIII. asrın son yıllarında sancak sayısı şöyleydi (tâbî devletler hâriç) :

Asya'da 124, Avrupa'da 49 ve Afrika'da 34 = 207.

III

İMPARATORLUĞUN SON DEVRİNDE EYÂLETLER ve SANCAKLARI (1839 - 1922)

Tanzîmat Yıllarında Durum

Tanzîmat devrinde gene eyâletler ve sancaklar vardır. Bazı unvanlar değişmiş, eyâlet sınırları ve isimlerinde değişme olmuştur :

«Beylerbeyi» yerine umumî valilere artık «vali» (vâlî) denmektedir. «Sancak beyi» yerine de «mutasarrıf» tâbiri yerleşmiştir. Tanzimat'tan önce beylerbeyiler, eyaletlerinin ve sancak beyleri, sancaklarının hem mülkî, hem askerî bütün salâhiyetlerini nefislerinde toplamışlardı. Esasen beylerbeyiler ve sancak beyleri, asker sınıfından idiler. Tanzimat'ın valileri ve mutasarrıfları ise sivildir ve sadece mülkî âmirdirler. Askerden de vali ve mutasarrıf tayin edildiği olmaktadır ama, onların durumu da mülkiye'den gelenler gibidir. Nâdiren bir vali ve mutasarrıfa askerî kumandanlıklar da verilmektedir. Bu sûretle mülkî idare, tamamen sivilleşmiştir. Bir eyalette vali ve bir sancakta mutasarrıf, protokol ve salâhiyet bakımından, eyalet ve sancaktaki kumandanlara daima takaddüm etmektedir.

Kazâları artık ilmiye sınıfından kadılar değil, mülkiye sınıfından kaymakamlar yönetmektedir. Nahiyeleri de ilmiye sınıfından nâibler (kadı muâvinleri) değil, gene siviller idâre etmektedir. Demek hem askerî, hem ilmî-dinî-kazâî sınıf, mülkî idâreden alınmışlardır.

Nâhiye ve kazâ tâbirleri eskisi gibi kullanılmaktadır. Sancak tâbiri de öyle. Bugünki il'e, Tanzimat'tan önce olduğu gibi, Tanzimat'tan sonra da «sancak» denilmektedir. Yalnız sancak beyi Türkçe tâbiri Arabca «mutasarrıf» ile değiştirilmiştir. «Eyâlet» ve «beylerbeyilik» denilen umumî valiliklere ise Tanzimat'tan sonra kesin şekilde «vilâyet» denmiştir. 1922'ye kadar kullanılan bu «vilâyet»i bugünün il'i, vilâyet'i ile karıştırmamalıdır. Bugünün il'i Tanzimat'ın sancağıdır. Tanzimat'ın vilâyet'i ise eski beylerbeyilikler veya eyaletlerdir ki, Cumhuriyet Tarihi'nde karşılığı yoktur. Çok geniş idarî ünitelerdir.

Aşağıda pek sık kullanacağım vilâyet ve vali, sancak ve mutasarrıf, kazâ ve kaymakam, nahiye ve müdür (nahiye müdürü) tâbirlerinin yanlış değerlendirilmemesi için, bu kısa izahatı vermem zarurî idi. Mahalle ve köy muhtarlıkları, eskisi gibidir ve seçimledir. Nahiye müdürleri, kaymakamlar, mutasarrıflar ve valiler ise, dâhiliye nâzırı tarafından tayin edilen memurlardır.

Her vilâyet'in (eyâlet) genel sekreteri vardı ve «mektubcu» denirdi. Aynı şekilde nezâretlerin (bakanlıkların) de «mektubcu» denen genel sekreterleri bulunuyordu. Bunlar nezâret ve vilâyetin nâzır ve vâlî'den sonra gelen başlıca âmirlerinden idiler. Vilâyet mektubcusu yükselirse mutasarrıf, nezâret mektubcusu müsteşar veyâ müsteşar muâvini veyâ buna eş bir makama gelirdi. Cumhuriyet devrinde «vilâyet» denen eski sancaklarda (il'lerde) mektubculuk görevi,-1947'ye kadar devâm etti ve bu târihte kaldırıldı.

1840'ta Türk Şehirleri

Tanzimat'ın ilk yılı içinde, 1840'ta Türkiye, şehirleşme bakımından hâlâ ileridedir, hattâ en ileridedir. Fakat hemen bu yıllarda, imtiyazlı durumunu kaybedecektir. Zirâ sanayileşme başlamış, yayılmaktadır. Avrupa ve sonra Amerika'da, çok büyük şehirler teşekkül etmek üzeredir ve bunlar, Türk imparatorluğunun şehirlerini gölgede bırakacaklardır. Ama 1840'ta durumun henüz böyle olmadığı, aşağıda görülecektir. Şehir nüfuslarını, J.J. Hellert'in Hammer'in 18 cildine zeyl olarak hazırladığı muhteşem *Atlas de l'Empire Ottoman*'ından alıyorum (Paris, 1844). Ancak gerçek bir nüfus sayımı olmadığı için rakamlar, değişik kaynaklarda, değişik şekillerde verilmektedir. Hellert'in verdiği rakamlardan farklı rakamları ben, parantez içinde yazdım. Parantez içindeki rakamlar, o şehrin nüfusu için 1840 sıralarında itimada değer diğer kaynaklarda verilenlerdir. Hellert (s. 22b), bu tarihte Türkiye imparatorluğunda 553.000 köy bulunduğunu, 75.000 köyün de ortadan kalkmış, fakat yerleri belli olduğunu söylüyor. Demek XIX. asırdan önce 628.000 köy varmış. Fakat daha fazla olması icab etmektedir. Zira uzak ülkelerde ve bazı tâbî devletlerde köy sayısı, bu rakama dahil edilmemiştir. Gene Hellert, devletin 240.000.000 akça geliri varken, şimdi (1840) 191.600.000 akçaya düştüğünü söylemektedir. Istanbul nüfusu olarak verilen rakam, nefs-i Istanbul'dur. Istanbul bahsinde bu şehrin nüfusu uzun boylu çeşitli kaynaklardan nakledileceği için münakaşasına girmiyorum. Bakalım I. Abdülmecid'in ilk yılı içinde imparatorluğun şehirlerinin nüfusu nedir (bugün Türkiye dışında kalan şehirlerin hangi devletlerde kaldıkları işâret edilmiştir) :

Istanbul	628.000
Kaahire	350.000(333.000) (Mısır)
Haleb	200.000(150.000) (Suriye)
Şâm	150.000(218.000) (Suriye)
Tûnus	130.000(111.000) (Tûnus)
İzmir	130.000(150.000)

Bağdâd	100.000(160.000) (Irak)
Bursa	100.000(173.000)
Edirne	100.000(175.000)
Erzurum	100.000(144.000)
Hamâ	100.000(40.000) (Suriye)
Tokat	100.000(40.000)
Bükreş	80.000(105.000) (Romanya)
İskenderiyye	75.000(152.000) (Mısır)
Selânik	70.000(86.000) (Yunanistan)
Afyon	60.000(51.000)
Bosnasarayı	60.000(72.000) (Yugoslavya)
Diyârbekir	60.000(86.000)
Mûsul	60.000(106.000) (Irak)
Basra	60.000(40.000) (Irak)
Bolu	50.000(40.000)
Kütahya	50.000(90.000)
Mekke	50.000(165.000) (Suûdî Arabistan)
Trabzon	50.000(58.000)
Urfa	50.000(75.000)
Sofya	45.000(88.000) (Bulgaristan)
Kayrevân	40.000(40.000) (Tûnus)
Manisa	40.000(96.000)
Tekirdağ	40.000(40.000)
Yaş	40.000(45.000) (Romanya)
Ankara	35.000(54.000)
Adana	30.000(52.000)
Belgrad	30.000(53.000) (Yugoslavya)
Filibe	30.000(64.000) (Bulgaristan)
Konya	30.000(141.000)
Rodos	30.000(30.000) (Yunanistan)
Ruscuk	30.000(30.000) (Bulgaristan)
Serez	30.000(30.000(Yunanistan)
Sıvas	30.000(49.000)
Şumnu	30.000(30.000) (Bulgaristan)
Tarsus	30.000(30.000)
Tire	30.000(30.000)
Yenişehir (Tesalya)	30.000(30.000) (Yunanistan)
Beyrût	30.000(60.000) (Lübnan)
Dümyât	25.000(45.000) (Mısır)
Kayseri	25.000(103.000)
Trâblusgarb	25.000(25.000) (Libya)
Akkâ	20.000(İsrâil)
Asyût	20.000(Mısır)
Ayntab	20.000
Bitlis	20.000
Cizre	20.000
Erzincan	20.000
Kaabız	20.000(Tûnus)
İslimye	20.000 (Bulgaristan)
Kudüs	20.000 (İsrâil)

Niğbolu	20.000(Bulgaristan)
Silistre	20.000 (68.000) (Bulgaristan)
Tantâ	20.000 (Mısır)
Van	20.000
Vidin	20.000 (Bulgaristan)
Ziştovi	20.000 (Bulgaristan)
Antakya	18.000
Antalya	18.000
Mahalletül-kübrâ	18.000 (Mısır)
Gelibolu	17.000 (55.000, 1815'te : 80.000)
Lefkoşe	16.000 (Kıbrıs)
Trâblusşâm	16.000 (Lübnan)
Varna	16.000 (Bulgaristan)
Akşehir	15.000
Bâyezid	15.000
Dimetoka	15.000 (Yunanistan)
Eski Zağra	15.000 (Bulgaristan)
İzmit	15.000
Kandiye	15.000 (Yunanistan)
Manastır	15.000 (Yugoslavya)
Reşîd	15.000 (Mısır)
İzvornik	15.000 (Yugoslavya)
Feyyûm	14.000 (Mısır)
Kilis	12.000
Manastır	12.000 (Tûnus)
Medîne	12.000 (85.000) (Suûdî Arabistan)
Ahmîm	10.000 (Mısır)
Girge	10.000 (Mısır)
Hamâme	10.000 (Tûnus)
Kene	10.000 (Mısır)
Kızanlık	10.000 (Bulgaristan)
Sinop	10.000
Tatarpazarcığı	10.000 (Bulgaristan)
Trebinye	10.000 (Yugoslavya)
(San'â	75.000) (Yemen)
(Üsküb	61.000) (Yugoslavya)
(Hartûm	50.000) (Sûdan)
(Kalas	45.000) (Romanya)

Şimdi mukayese edebilmek için, 1840'ta diğer Büyük Devletler'in 50.000'in üzerindeki bütün şehirlerini göstermek istiyorum. 1840'ta Fransa şehirleri : Paris 1.199.000, Lyon 201.000, Marsilya 163.000, Bordeaux 112.000, Lille 96.000, Rouen 86.000, Nantes 82.000, Toulouse 72.000, Sainte Etienne 67.000, Toulon 61.000, Strasburg 58.000, Le Havre 53.000, Brest 49.000.

Rusya şehirleri : Petersburg (Leningrad) 376.000, Moskova 280.000, Varşova 128.000, Odesa 87.000, Kişnev 68.000, Astırhan 65.000, Riga 56.000, Vilna 50.000, Kiev 49.000.

Prusya şehirleri : Berlin 351.000, Breslau 103.000, Kolonya 75.000, Königsberg 70.000, Magdeburg 62.000, Danzig 58.000, Aachen 45.000.

Avusturya şehirleri : Viyana 353.000, Milano 210.000, Peşte 153.000, Venedik 129.000, Prag 116.000, Lwow 57.000, Trieste 54.000, Segedin 53.000, Graz 51.000, Brunn 48.000.

İspanya şehirleri : Madrid 323.000, Barselona 152.000, Sevilla 106.000, Valencia 101.000, Murcia 79.000, Granada 73.000, Malaga 70.000, Cadiz 66.000, Havana 59.000, Saragoza 59.000, Cordoba 50.000.

Birleşik Amerika şehirleri : New York 646.000, Philadelphia 292.000, Baltimore 122.000, Boston, 115.000, New Orleans 95.000, Cincinnati 88.000.

Bu tarihte diğer büyük devletler İngiltere ile Çin'dir. Bu devletlerdeki şehirleri almıya lüzum görmüyorum.

1908'de Eyalet ve Sancaklar

1908'de Türkiye İmparatorluğu : 9.129.880 km², 62.689.000 nüfus (dünya nüfusunun 27'de 1'i). Asya'da : 3.582.112 km², 30.177.000 nüfus, Afrikada : 5.213.180 km², 17.671.000 nüfus, Avrupa'da : 333.588 km², 14.841.000 nüfus.

I. Vilâyetler ve Müstakil Sancaklar(*) : 4.161.825 km², 36.655.000 nüfus :

ISTANBUL : 3.900 km², 1.400.000 nüfus (şehir : 1.300.000) (10 dâire-i belediyye).

ÇATALCA SANCAĞI : 1.900 km², 85.000 nüfus (3 kazâlı 1. sınıf sancak).

EDİRNE VİLÂYETİ : 46.400 km², 1.524.000 nüfus (nüfus yoğunluğu : km²'ye 33 kişi), Edirne şehri 140.000. Sancakları : 7 kazâlı Edirne merkez (1. sınıf sancak), 7 kazâlı Kırkkilise (Kırklareli) (1. sınıf), 3 kazâlı Dedeağaç (2. sınıf), 6 kazâlı Gümülcine (3. sınıf), 5 kazâlı Gelibolu (3. sınıf), 4 kazâlı Tekfurdağı (Tekirdağ) (3. sınıf) = 6 sancak(il) ve 32 kazâ(ilçe).

SELÂNİK VİLAYETİ : 35.000 km², 1.415.000 nüfus (yoğunluk : 40,5), Selânik şehri 250.000, Serez(**). Sancakları : 14 kazâlı Selânik merkez (1. sınıf), 8 kazâlı Siroz(Serez)(2. sınıf), 5 kazâlı Drama (3. sınıf), tek kazâlı Taşoz (3. sınıf) = 4 sancak ve 28 kazâ.

MANASTIR VİLÂYETİ : 28.500 km², 1.061.000 nüfus (yoğunluk : 37), Manastır. Sancakları : 6 kazâlı Manastır merkez (1.), 6 kazâlı Serfice (2.), 4 kazâlı Debre (2.), 4 kazâlı Görice (3.), 3 kazâlı Elbasan (3.) = 5 sancak ve 23 kazâ.

KOSOVA VİLÂYETİ : 32.000 km², 1.726.000 nüfus (yoğunluk : 52). Sancakları : 11 kazâlı Üsküb merkez (1.), 6 kazâlı Priştine (2.), 5 kazâlı İpek (2.), 4 kazâlı Prizrin (2.), 4 kazâlı Senice (2.), 2 kazâlı Taşlıca (3.) = 6 sancak ve 32 kazâ.

Yekûn : Vilâyât-ı Selâse (Makedonya) : 96.400 km², 4.202.000 nüfus (Selânik, Manastır, Kosova vilâyetlerinin üçü birden, merkezi Selânik'te olmak üzere «Vilâyât-ı Selâse = 3 Vilâyet» adı altında müfettiş-i umûmîlik idi).

(*) Bir eyalete (vilâyete) değil de, vilâyetler gibi doğrudan doğruya dâhiliye nezâretine bağlı sancaklara, «müstakil sancak» denmektedir. «Muhtar, iç idaresinde serbest» sancak mânâsında değildir.

(**) Nüfusları gösterilmiyen şehirler, 50.000 - 100.000 arası orta büyüklükte şehirlerdir.

İŞKODRA VİLÂYETİ : 10.800 km², 368.000 nüfus (yoğunluk : 34), İşkodra. Sancakları : 5 kazâlı İşkodra merkez (1.), 5 kazâlı Draç (3.) = 2 sancak ve 10 kazâ.

YANYA VİLÂYETİ : 17.900 km², 649.000 nüfus (yoğunluk : 36). Sancakları : 7 kazâlı Yanya merkez (1.), 6 kazâlı Ergiri (2.), 4 kazâlı Berât (2.), 3 kazâlı Piruze (2.) = 4 sancak ve 20 kazâ.

Yekûn : Rûmeli : 177.300 km², 8.228.000 nüfus (şimdiye kadar sayılan 7 vilâyet ve 1 sancağa «Rûmeli» denilmektedir); bunun 158.100 km² ve 6.158.000 nüfuslu kısmı Balkan Harbi'nde 1912-13'te kaybedilmiştir; bu kayıp rakamlarına —aşağıdaki— Cezâir-i Bahr-i Sefîd vilâyeti dâhil edilmiştir.

CEZÂİR-İ BAHR-İ SEFİD VİLÂYETİ : 6.900 km², 415.000 nüfus = 60 (nüfus yoğunluğu). Sancakları : 6 kazâlı Rodos merkez (1.), 4 kazâlı Sakız (1.), 3 kazâlı Midilli (1.), 3 kazâlı Limni (3.) = 4 sancak ve 16 kazâ.

İZMİT SANCAĞI : 8.100 km², 349.000 nüfus (6 kazâ, 1. sınıf).

BİGA (Çanakkal'a) SANÇAĞI : 6.600 km², 187.000 nüfus (6 kazâlı 1. sınıf sancak).

HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ : 65.800 km², 1.890.000 nüfus, Bursa 100.000, Afyon 120.000. Sancakları: 7 kazâlı Bursa merkez (1.), 9 kazâlı Karası (Balıkesir) (3.), 5 kazâlı Kütahya (3.), 4 kazâlı Ertuğrul (Bilecik) (3.), 4 kazâlı Karahisar (Afyon) (3.) = 5 sancak ve 29 kazâ.

AYDIN VİLÂYETİ : 55.900 km², 1.873.000 nüfus, İzmir 300.000, Manisa 100.000, Aydın. Sancakları : 13 kazâlı İzmir merkez (1.), 11 kazâlı Saruhan (Manisa) (1.), 6 kazâlı Aydın (2.), 6 kazâlı Denizli (3.), 6 kazâlı Menteşe (Muğla) (3.) = 5 sancak ve 42 kazâ.

KONYA VİLÂYETİ : 102.100 km², 1.380.000 nüfus, Konya. Sancakları : 11 kazâlı Konya merkez (1.), 7 kazâlı Niğde (3.), 5 kazâlı Hamîd(Isparta) (3.), 5 kazâlı Teke(Antalya) (3.), 2 kazâlı Burdur (3.) = 5 sancak ve 30 kazâ.

ADANA VİLÂYETİ : 39.900 km², 538.000 nüfus, Adana. Sancakları : 3 kazâlı Adana merkez (1.), 4 kazâlı Kozan (2.), 4 kazâlı İçel (Silifke) (2.), 5 kazâlı Cebel-i Bereket (3.), 2 kazâlı Mersin (3.) = 5 sancak ve 18 kazâ.

ANKARA VİLÂYETİ : 70.900 km², 1.277.000 nüfus, Ankara, Kayseri. Sancakları : 10 kazâlı Ankara merkez (1.), 3 kazâlı Kaysariyye (Kayseri) (2.), 3 kazâlı Yozgat (2.), 4 kazâlı Çorum (3.), 4 kazâlı Kırşehri (3.) = 5 sancak ve 24 kazâ.

KASTAMONİ VİLÂYETİ : 50.700 km², 1.211.000 nüfus. Sancakları : 8 kazâlı Kastamoni merkez (1.), 9 kazâlı Bolu (3.), 3 kazâlı Sinop (3.), 2 kazâlı Kengırı (Çankırı) (3.) = 4 sancak ve 22 kazâ.

SIVAS VİLÂYETİ : 62.100 km², 1.318.000 nüfus, Sıvas. Sancakları : 22 kazâlı Sıvas merkez (1.), 7 kazâlı Amasya (3.), 5 kazâlı Karahisâr-ı Şarki (Şebinkarahisar) (3), 4 kazâlı Tokat (3.) = 4 sancak ve 27 kazâ.

TRABZON VİLÂYETİ : 32.400 km², 1.589.000 nüfus, Trabzon. Sancakları : 9 kazâlı Trabzon merkez (1.), 6 kazâlı Cânik (Samsun) (1.), 3 kazâlı Lâzistan (Rize) (2.), 4 kazâlı Gümüşhâne (3.) = 4 sancak ve 22 kazâ.

ERZURUM VİLÂYETİ : 49.700 km², 859.000 nüfus, Erzurum 140.000. Sancakları : 8 kazâlı Erzurum merkez (1.), 5 kazâlı Bâyezid (Ağrı) (1.), 5 kazâlı Erzincan (2.), 1 kazâlı Hınıs (3.) = 4 sancak ve 19 kazâ.

MÂMÛRETÜ'L-AZİZ VİLÂYETİ : 32.900 km², 502.000 nüfus, Malatya. Sancakları : 6 kazâlı Mâmûretü'l-Azîz(Elazığ) merkez (1.), 5 kazâlı Malatya (2.), 5 kazâlı Dersim (Tunceli) (2.) = 3 sancak ve 16 kazâ.

BİTLİS VİLÂYETİ : 27.100 km², 451.000 nüfus. Sancakları : 4 kazâlı Bitlis merkez (1.), 5 kazâlı Muş (1.), 5 kazâlı Siird (1.), 3 kazâlı Genc (Bingöl) (1.) = 4 sancak ve 17 kazâ.

VAN VİLÂYETİ : 39.300 km², 315.000 nüfus, Van. Sancakları : 6 kazâlı Van merkez (1.), 5 kazâlı Hakkâri (1.) = 2 sancak ve 11 kazâ.

DİYÂR-I BEKR VİLÂYETİ : 37.500 km², 468.000 nüfus, Diyâr-ı Bekr (Diyarbakır). Sancakları : 6 kazâlı Diyâr-ı Bekr merkez (1.), 5 kazâlı Mardin (1.), 3 kazâlı Ergani Mâdeni (3.) = 3 sancak ve 14 kazâ.

Yekûn : 13 Anadolu vilâyeti ile 2 müstakil sancak : 687.900 km², 14. 632.000 nüfus (Haleb eyaletine bağlı Anadolu sancakları hâriç).

HALEB VİLÂYETİ : 86.600 km², 1.040.000 nüfus (yoğunluk 12), Haleb 240.000, Urfa, Ayntab, Mar'aş. Sancakları : 14 kazâlı Haleb merkez (1.), 5 kazâlı Urfa (2.), 5 kazâlı Mar'aş (2.) = 3 sancak ve 24 kazâ.

SÛRİYYE (ŞÂM) VİLÂYETİ : 95.900 km², 973.000 nüfus (yoğunluk : 10), Şâm 320.000, Hums, Hamâ. Sancakları : 10 kazâlı Şâm merkez (1.), 7 kazâlı Havrân (2.), 4 kazâlı Hamâ (2.), 4 kazâlı Kerek (4.) = 4 sancak ve 25 kazâ.

DEYRÜ'Z-ZOR SANCAĞI : 78.000 km², 90.000 nüfus (yoğunluk : 1) (4 kazâlı 1. sınıf sancak).

BEYRÛT VİLÂYETİ : 16.000 km², 801.000 nüfus, Beyrût 170.000 (yoğunluk : 50). Sancakları : 4 kazâlı Beyrût merkez (1.), 4 kazâlı Akkâ (1.), 4 kazâlı Trâblusşâm (2.), 3 kazâlı Nâblus (2.), 4 kazâlı Lâzıkıyye (3.) = 5 sancak ve 19 kazâ.

LÜBNAN SANCAĞI : 3.100 km², 550.000 nüfus (yoğunluk : 177,5) (iç idaresinde muhtar sancak, merkez Dayrü'l-Kamer, Lübnan Dağları'nı içine almaktadır).

KUDÜS (Kuds-i Şerif) SANCAĞI : 17.100 km², 420.000 nüfus (yoğunluk : 25), Kudüs 100.000, Yâfa (6 kazâlı 1. sınıf sancak).

MÛSUL VİLÂYETİ : 91.000 km², 420.000 nüfus (yoğunluk : 25), Mûsul 100.000, Kerkük. Sancakları : 6 kazâlı Mûsul merkez (1.), 6 kazâlı Kerkük (1.), 5 kazâlı Süleymâniyye (1.) = 3 sancak ve 17 kazâ.

BAĞDAD VİLÂYETİ : 182.000 km², 888.000 nüfus (yoğunluk : 5), Bağdâd 200.000, Kerbelâ. Sancakları : 12 kazâlı Bağdâd merkez (1.), 4 kazâlı Divâniyye (1.), 4 kazâlı Kerbelâ (2.) = 3 sancak ve 20 kazâ.

BASRA VİLÂYETİ : 184.500 km², 819.000 nüfus (yoğunluk : 4,5), Basra. Sancakları : 4 kazâlı Basra merkez (1.), 3 kazâlı Necd = Ahsâ (2.), 4 kazâlı Müntefik (2.), 2 kazâlı Amâre (3.) = 4 sancak ve 13 kazâ.

Yekûn : Suriye - Filistin - Irak (6 vilâyet ve 3 sancak) : 794.200 km², 6.020.000 nüfus.

YEMEN VİLÂYETİ : 197.000 km², 3.000.000 nüfus (yoğunluk : 15), San'â 100.000, Hudeyde. Sancakları : 9 kazâlı San'â merkez (1.), 9 kazâlı Hudeyde (1.), 7 kazâlı Asîr (1.), 6 kazâlı Taizz (1.) = 4 sancak ve 31 kazâ.

HİCAZ VİLÂYETİ : 589.975 km², 3.200.000 nüfus (yoğunluk : 5,5), Mekke 100.000, Medîne. Sancakları : 1 kazâlı Mekke merkez (1.), 4 kazâlı Medîne (1.), 2 kazâlı Cidde (1.) = 3 sancak ve 7 kazâ (Mekke'de : Şerîf).

Yekûn : Arabistan (Yemen ve Hicâz vilâyetleri) : 786.975 km², 6.200.000 nüfus.

TRABLUSGARB VİLÂYETİ : 1.059.450 km², 900.000 nüfus (yoğunluk : 1), Trâblusgarb. Sancakları : 9 kazâlı Trâblusgarb merkez (1.), 5 kazâlı Fizân (1.), 5 kazâlı Hums (3.), 4 kazâlı Cebel-i Garbî (3.) = 4 sancak ve 23 kazâ.

BİNGAAZİ SANCAĞI : 700.000 km², 330.000 nüfus (yoğunluk : 0,5), Bingaazi (5 kazâlı 1. sınıf sancak).

Yekûn : Libya (Trâblusgarb vilâyeti ve Bingaazi sancağı) : 1.759.450 km², 1.230.000 nüfus (1912'de Türkiye'den ayrılmıştır).

Yekûn : Yukarıda sayılan ve bugün Türkiye'de kalan 352 kazâlı 63 sancak + bugün Türkiye dışında kalan 327 kazâlı 62 sancak = 679 kazâlı 125 sancak.

II. MISIR HİDİVİYYETİ (1914'te Türkiye'den ayrılmıştır) : 3.468.900 km², 16.466.000 nüfus (yoğunluk : 5) : *Mısır Hıdiviyyeti :* 994.300 km², 12.416.000 nüfus (yoğunluk : 13), Kaahire 752.000, İskenderiyye 402.000, Tantâ, Port-Saîd, Mansûre, Asyût, Dümyât, Demenhûr, Feyyûm, Zegâzig. 20 sancak : Kaahire, İskenderiyye, Dümyât, Kanal (Port-Saîd), Süveyş, Sînâ (el-Arîş); Garbiyye (Tantâ), Dakaliye (Mansûre), Şarkıyye (Zegâzîk), Buhayre (Damanhûr), Menûfiyye (Şibînü'l-Kûm), Kalyûbiyye (Benhâ) (Aşağı = Kuzey Mısır sancakları bitti); Yukarı = Güney Mısır Sancakları : Asyût, Girge (Sohâg), Kena, Minye, Cize, Feyyûm, Beni-Süeyf, Nübye (Asvân).— *Mısır Sûdânı :* 2.294.600 km², 4.050.000 nüfus (yoğunluk : 2), Hartûm. 9 sancak : Mâvi Nil (Vâd Meydânî), Kordofan (Ubeyd), Dârfûr (Faşer), Yukarı Nil (Malakal), Kassala, Bahrü'l-Gazel (Vo), Nübye (Damer), Hartûm, Hatt-ı İstivâ (Cûbe).

III. BULGARİSTAN PRENSLİĞİ (1908'de Türkiye'den ayrıldı): 96.345 km², 4.338.000 nüfus (yoğunluk : 46), Sofya 103.000, Filibe, Varna. Asıl Bulgaristan : 63.751 km², 3.088.000 nüfus, 48 yoğunluk; Doğu Rumeli : 32.594 km², 1.250.000 nüfus, 38,5 yoğunluk. Asıl Bulgaristan 9 sancak : Sofya, Şumnu, Köstendil, Plevne, Ruscuk, Tırnova, Varna, Vidin, Vraça; Doğu Rumeli 3 sancak : Filibe, Burgaz, Eski Zağra.

IV. GEÇİCİ ECNEBİ İŞGALİNDE BULUNAN YERLER : 60.846 km², 2.345.000 nüfus.— Bosna-Hersek Vilâyeti : 51.564 km², 1.932.000 nüfus, 37 yoğunluk. Bosnasarayı, 6 sancak : Bosnasarayı, Banyaluka, Bihaç, Tuzla, Travnik, Hersek (Mostar) (Avusturya - Macaristan işgalinde) (1908'de Türkiye'den ayrıldı).— Yenipazar Sancağı : 133.000 nüfus (Avusturya - Macaristan işgalinde. 1908'de işgal kalktı, 1912'de Türkiye'den ayrıldı).— Kıbrıs Sancağı : 9.282 km², 280.000 nüfus, 30 yoğunluk, 6 kazâ (İngiltere işgalinde) (1914'te Türkiye'den ayrıldı).

V. MUHTAR RÛM ADALARI : 9.212 km², 424.000 nüfus.— Girit Vilâyeti : 8.379 km², 344.000 nüfus, 41 yoğunluk, 1897'ye kadar 19 kazâlı 5 sancak : 4 kazâlı Hanya, 5 kazâlı Kandiye, 3 kazâlı Resmo, 4 kazâlı Lâşid. 3 kazâlı İsfâkiyâ.— Sisam Adası : 833 km² 80.000 nüfus, 96 yoğunluk, 4 kazâlı prenslik (her iki ada da 1912'de Türkiye'den ayrıldı).

VI. TÂBİ BEDEVİ EMİRLİKLERİ : 1.779.177 km², 3.895.000 nufus (1918'e kadar olan yıllarda parça parça Türkiye'den ayrıldı), şunlar : Necd 1.390.000 km² ve 2.800.000 nüfus (2 yoğunluk), Küveyt 5.000 km² ve 55.000 nüfus (11 yoğunluk), Bahreyn 552 km² ve 55.000 nüfus (100 yoğunluk), Katar 2.000 km² ve 20.000 nüfus (10 yoğunluk), Ummânü'l-Mütesâlih (Arab Emirlikleri) 15.000 km² ve 65.000 nüfus (4 yoğunluk), Maskat (Umman) 212.775 km² ve 500.000 nüfus (2,5 yoğunluk), Hadramût 153.850 km²

ve 400.000 nüfus (7,5 yoğunluk) (Lahc merkez olmak üzere 9 Nâhiye : Taizz Sancağı'na bağlı).

50.000'den fazla şehirlerin yekûnu : 55, toplam nüfusları : 7.744.000.— Bunlardan : 50-100 bin arasında 2.800.000 nüfuslu 36 şehir + 100.000'den fazla 4.944.000 nüfuslu 19 şehir.— 1918'de 100.000'den fazla nüfuslu şehir sayısı : 16.

Türkiye nüfus bakımından dünya devletleri arasında : 1861'de 4. (Çin, İngiltere, Rusya'dan sonra), 1877'de 5. (ve Fransa'dan sonra), 1908'de 8., 1913'de 11., 1928'de 19., 1950'de 21., 1975'te 17.

1918'de İmparatorluktan Kalan

1918'de imparatorluğun elinde 3.606.254 km² toprak kalmıştı : Bugünkü Türkiye, Suriye, Lübnan, İsrâil, Ürdün, Irak, Yemen, Suûdi Arabistan devletlerini içine alıyordu (8 devlet). Devamlı harbler (1911 - 1922), Türkiye'yi mahvetmişti. 1910'da Bilecik'in nüfusu 10.500 iken, 1950'de hâlâ 4.886'dır. Şehirleşme tükenmiş, asırlarca gerilemişti. 1955'lerde şehirleşme yeniden başlıyacak ve 1965'ten sonra Türkiye tarihinde görülmemiş bir çizgiye ulaşacaktır.

İmparatorluğun Nüfuzu

XX. asrın ilk çeyreğinde Türkiye, bir cihan imparatorluğunun enkazı idi. Ancak devlet öylesine sağlam temellere oturtulmuş, öylesine şanlı bir târih yaşamıştı ki, bu enkaz bile göz kamaştırıyor, haset uyandırıyordu. Nüfuzu da hâlâ büyüktü, telkin ettiği saygı azametliydi.

Bir imparatorluk, mütecânis ve millî devletler gibi değildir. İdaresi çok daha san'at ve tecrübeye bağlıdır. Bir imparatorluğun, en Allah'ın belâsı diyarlarda toprakları vardır. İmparatorluğun sahibi de umumiyetle tek millettir (Osmanlı devletinde Türkler, Britanya devletinde Britanyalılar, Roma'da Latinler vs.). Nâdiren iki millettir (Avusturya - Macaristan). O tek milletin sadece askerî gücü, o kadar dağınık ve çeşitli şartlardaki ülkeleri tutmaya kâfi değildir. O ülkeleri ve milletleri tutmak bir san'attır ki, imparatorluk sahibi olmamış milletler bu san'atı hiç bilmezler. İngilizler'in Hindistan'ı ne kadar az askerle tuttuklarına hayret edilir. Fransızlar ve Ruslar ise, cihan devleti tecrübesine sahip milletler olmadıkları için, imparatorluklarını tutabilmek uğruna büyük ölçüde asker kullanmış ve harcamışlardır.

Türkler de imparatorluklarını çok defa askerle tutmamışlardır. Zaten bir çizgiden itibaren artık Türk askeri bu işe yetişemezdi. Son devirde II. Abdülhamîd, imparatorluk san'atının üstâdı idi. Âdetâ irsen tevârüs edilmiş bir kabiliyetle bu işi yaptı. Bunun

ne büyük bir incelik olduğunu kavrıyamıyan ve bu san'atı hiç bilmiyen İttihadcılar, muazzam mirası kolayca harcadılar. Türk imparatorluğu 1683'ten bu yana büyük parçalarını kaybetmişti ama, ceste ceste, âdetâ hesapla kaybetmişti. Hesapsız harcama, İttihad ve Terakki'nin eseridir ve imparatorluğu yıkmıştır.

İmparatorluk gelenek, görenek, rütbe, nişan demektir. Bunların başardığı iş, zamânında orduların yapamadığı ölçüde olmuştur. Mahmud Şevket Paşa'nın 32 taburluk akıl almaz bir kuvvetle bastıramadığı Arnavut isyanını, Sultan Reşâd'ın Arnavutluk'ta bir görünmesi, sükûna erdirmiştir. Refik Hâlid şöyle yazar *(Bugünün Saraylısı,* 110) :

«Türlü türlü mülkiye, askeriye, ilmiye rütbelerinin hepsi bir sebebe istinâd eder. Türkiye böyle, şimdiki gibi avuç içi kadar yerden ibaret değildi ; koskoca imparatorluktu. İçinde çeşit çeşit ırk ve cinsten, zihniyetleri geri insanlar yaşardı. İşte o gibi yerlerde sivil idarenin başındaki zâtın, yâni kaymakam ve mutasarrıfın da paşa unvânı taşıması icab ederdi. «Paşa» sihirli bir kelime idi. «Paşa» değilseniz Trâblusgarb, Yemen, Suriye, Irak çöllerindeki urbân ile aşîret şeyhleri nazarında henüz kemâle ermemiş, padişâha hulûl edememiş küçük bir me'mur sayılırdınız. Paşalığa lâyık görülmemiş bir adam! Kaç para eder ki? İşte sivil vali, mutasarrıf ve kaymakamların, daha nüfuzlu olmaları, bir de âsâyişi muhâfaza etsin diye yerli mütegallibenin hükûmete daha bağlı kalmaları için, o üç derece sivil paşalık ihdâsı behemehâl lâzımdı... Hıristiyan eşrâfı da taltife lüzum görülünce gelsin bir ufacık paşalık... Paşa ama, askerî rütbelerden yarbaya müsâvî derecede paşa... Gençliğimin meşhur doktorlarından Zambako, Kanburoğlu da galibe o çeşit paşalardandı. İlim ve şöhret sahibi koca adamlar bile paşa oiduk diye sevinirlerdi. İmparatorluk idaresinde elkaab, rütbe, nişan şarttır».

Yarbaya eşit rütbedeki küçük sivil paşalık mühim şeydi ama, Türk subaylığı da çok ehemmiyetliydi. Zâbit vekili (asteğmen) rütbesi, Türk subayı sıfatının tekevvünü için kâfi idi ve bu kadarcık bir rütbe, çok itibar görürdü.

Abdülazîz İbni's-Suûd, Suûdî Arabistan kralı olunca, Türk ordusunda basit bir süvari yüzbaşısı olan Filibeli Tahsîn Efendi'yi taht şehri Riyâd'ın kumandanı, topçu teğmeni olan Câfer Efendi'yi de Suûdî Arabistan ordusu topçu kumandanı yapmıştır. Osmanlı ordusunda teğmenlikten ileri rütbe alamıyan genç Câfer Efendi, aradaki rütbelerin hiç birinden geçmeden, Suûdî Arabistan ordusunda birden «Câfer Paşa» olmuştur. Böyle yüzlerce misal vardır. Bir başkası : Manavoğlu Nevres Efendi, Türk ordusun-

da mütevazı bir kıdemli yüzbaşı idi. Önce Hicâz kralı Ali'nin hizmetine girdi. Cidde kumandanlığına getirildi. Cidde'yi, Vehhâbîler'e karşı hârikalı bir şekilde savundu. Demirci dükkânlarının köhne örs ve çekiç ve körükleri ile el bombaları ve kara mayınları imal ettirmeye muvaffak oldu. Melik Ali, Hicâz'ı Vehhâbîler'e kaptırınca Kolağası (kıdemli yüzbaşı) Nevres Efendi, Ammân'a gitti, Emîr Abdullah'ın (şimdiki Ürdün kralı Hüseyin'in büyükbabası) ordu müfettişi oldu ve def'aten mîrlivâ rütbesiyle «Nevres Paşa» hâline geldi (T. M. Göztepe, *Vahideddin*, II, 98-9, 185).

Böyle rütbe kırıntıları, imparatorluğun dış ülkelerinde bu derecede geçerli idi. Vezir ve dâmâd gibi pâyeler ise, havsala almaz şeylerdi. Bir Osmanlı vezîri ve bir padişah dâmâdı, bugün ancak kralların gördüğü itibarı görürdü. Meselâ Ahmed Nâmi Bey, Ayşe Sultân'la evlenip boşanmıştı. Boşanınca «dâmâd» unvânının düşeceği tabiîdir; üstelik Sultan, bir başkasıyle, bir kurmay albayla evlenmiş, «dâmâd» unvânını o almıştı. Bu sıralarda Suriye, Türkiye'den ayrıldı. Ahmed Nâmi Bey, Suriye devlet başkanlığına adaydı. En kuvvetli propaganda unsuru «dâmâd»lığı idi. Aslında o unvânı çoktan kaybettiği gibi, Türkiye de çoktan cumhuriyet olduğu için, öyle bir unvânı devâm etse bile, artık ehemmiyeti yoktu. Ama orası Suriye idi, Türkiye değil ki... Sultân Abdülhamîd gibi efsaneleşmiş bir hâkanın kızlarından biriyle bir müddet evli kalmak, akıl almaz bir prestij unsuru idi. Ahmed Nâmi Bey, seçim propagandasında bir an bile «Dâmâd» unvânından vaz geçmedi. Her yere bu unvânı, sâbık unvânı, sanki devâm ediyormuş gibi yazıldı, her yerde söylendi. Ve Suriye devlet başkanı seçildi de.

Türk subayının imparatorluğun en uzak diyarlarında ne demek olduğunu kavrıyabilmek için, Refik Hâlid'in *Gurbet Hikâyeleri*'nden *Yara* ile *Fener'i* okumak kâfidir. «Ben yokken bir Bedevî gelip bir tay bırakmış, 'Paşa'ya vâdetmiştim, kendisi bilir' demiş, gitmiş. Paşa dediği bendim. Daha o zaman mülâzimdim. Fakat Bedevî'nin gözünde bir Türk zâbiti daima Paşa'dır» (s. 7). Bir Türk yüzbaşısı Çöl'de, Meşrutiyet'ten evvel, «güneşi bile geri çevirmeye kaadir bir üstün adam sayılırdı. 'Şakku'l-Kamer' mûcizesi onun için hiçti. Gazetelerde okuduğuma göre şimdi (1939) meselâ bir Aneze aşîreti reisi, İngiliz yüksek komiserleriyle, başvekillerle düşüp kalkıyor, bir masada yiyor, bir otomobilde geziyormuş, 'emîr' unvânını almış, meb'us çıkarıyormuş, hükûmete kafa tutuyormuş. Ben onun dedesini tanırdım. Yüzbaşı idim, Çavuş Şebinkarahisarlı Kara Ömer'in katırı önünde, yayan, on beş saat yürütür, Deyr-i Zor'a mütasarrıf beyefendinin huzûruna gönderirdim. Kızıverirsem, bu şeyhi kırk katırın kuyruğuna bağlatır, masallarda-

ki gibi kırk parça ederdim. Hiç bir Türk zâbiti böyle bir şey yapmamıştı ama, bunu yapabileceğinden şüphe eden yoktu» (s. 21).

Ben de *Hayat Tarih Mecmuası*'nın Mart 1969 sayısına yazdığım bir makalede, genç bir Türk subayının, bir teğmenin, dört ayrı gerçek hikâyesini anlatmıştım.

1893'te Eyaletler ve Sancaklar

Şimdi, 1312 (1894) târihli *Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*'den *(50. Sene)*, 1893 yılında imparatorluğun idarî taksimatını ve «taşra» denilen Istanbul dışında bulundurduğu başlıca görevlileri, kısa şekilde özetliyorum (s. 505-904 : Vilâyât-ı Şâhâne ve Elviye-i Müstakille = İmparatorluk Eyaletleri ve Müstakil Sancakları) :

HİCÂZ VİLÂYETİ (Mekke) : Vâli Hacı Hasan Hilmi Bey (bâlâ, I. Osmânî ve I. Mecidî nişanlarını hâiz), defterdar Ahmed Şâkir Efendi (ûlâ, III. Mecidî), mektubcu Subhi Bey (mütemâyiz, IV. Osmanî ve Mecidî), meclis-i idâre başkâtibi Ali Yümnî Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî), evrak müdürü Muhyiddin Nûri Efendi (mütemâyiz), PTT başmüdürü Hacı Hakkı Bey (mütemâyiz). Vilâyet merkezine tâbi 1 nahiye vardır.— Mekke-i Mükereme Emâret-i Celîlesi : Emir Şerîf Avnürrefik Paşa (vezir, hepsi murassâ İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), kadı Sâlim Efendi (Haremeyn, II. Mecîdî), Harem-i Şerîf (Kâbe) müdürü Sâbit Efendi (mütemâyiz).— Medîne-i Münevvere Sancağı : Şeyhu'l-Harem-i Hazret-i Nebevî Mehmed Âdil Paşa (müşir, I. Osmânî ve Mecidî), baş hatîb Ahmed Es'ad Efendi (Rûmeli kazaskeri, I. Osmânî ve Mecidî), muhâfız ve mutasarrıf Osman Ferid Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecidî), kadı Yûsuf Sıdkı Efendi (Haremeyn, III. Mecidî), Ravza-i Mutahhara Hazînesi (Kutsal Emânetler) başkâtibi Hâfız Nizâmeddin Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecidî), Ravza-i Mutahhara hazînedârı Mehmed Mercân Ağa (mütemâyiz, III. Mecidî), Ravza-i Mutahhara müdürü Mehmed Vehbi Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecidî), Ravza-i Mutahhara rûznâmçe kalemi başkâtibi Abdülcelîl Efendi (mütemâyiz), Ravza-i Mutahhara nâibi Mehmed Tahsin Ağa, Ravza-i Mutahhara mütesellimi Abdüsselâm Ağa; el-Vech kazâsı muhâfız ve kaymakamı Mehmed Tevfik Paşa (mîrülümerâ).— Cidde Sancağı : Mutasarrıf ve Kızıldeniz komodoru Mehmed Sâmi Bey (bahriye miralayı, III. Osmânî ve Mecidî), rüsûmât nâzırı (gümrük müdürü) Hacı Ârif Efendi (mütemâyiz); sancağa bağlı kazâ: Mâmûretü'l-Hamîd.— Toplam 3 sancak, 5 kazâ, 6 nahiye.

YEMEN VİLÂYETİ (San'â) : Vali ve VII. Ordu kumandanı Ahmed Feyzi Paşa (müşir, murassâ Osmânî, I. Mecidî), defterdar Hasan Vâhib Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, II. Mecidî), mektubcu Cemal Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), PTT başmüdürü İbrâhim Kâmil Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), rüsûmât nâzırı Hasan Tahsin Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî). San'â merkez kazâsına bağlı : 10 nahiye, 152 köy.— San'â merkez sancağına bağlı kazâlar : Cebel Harâz (kaymakam Abdülvehhâb Efendi, mütemâyiz) (4 nahiye, 39 köy), Kevkebân (kaymakam Hamdi Bey, mütemâyiz, IV. Mecidî) (3 nahiye, 31 köy), Ânis(*) (4 nahiye, 525 köy), Hicce (5 nahiye,

(*) Mütemâyiz = Miralay rütbesinden aşağı rütbelerdeki kaymakamların adlarını vermiyorum.

39 köy), Zemâr (2 nahiye, 31 köy), Berim (190 köy), Ridâ (3 nahiye, 11 köy), İmrân (2 nahiye, 12 köy).— Hudeyde Sancağı : Mutasarrıf İbrahim Edhem Efendi, mütemâyiz), merkez kazâsına bağlı : 3 nahiye, diğer kazâlar : Zebîd (4 nahiye), Lihye (2 nahiye), Zeydiyye (2 nahiye), Cebel (4 nahiye), Hucûr (7 nahiye), Beytü'l-Fakıyh (1 nahiye), Bâcil (3 nahiye), Ebû-Ariş (2 nahiye).— Asir Sancağı : Mutasarrıf Mehmed Emin Paşa (mirlivâ, IV. Osmâni ve Mecidi), merkez kazâsına bağlı 4 nahiye, 109 köy, diğer kazâlar : Muhâil (28 kabile), Ricâlü'l-Mâ (12 kabile), Kunfude (3 nahiye, 50 kabile), Beni-Şühr (8 nahiye, 61 kabile), Gaamid (kaymakam Şeyh Said bin Âız Bey, mütemâyiz) (4 nahiye, 29 kabile), Subyâ (3 nahiye, 34 köy).— Taiz (Ta'izz) Sancağı : Mutasarrıf Râşid Paşa (mirülümerâ, IV. Osmâni), merkez kazâsı : 5 nahiye, 161 köy, diğer kazâlar : Âb (2 nahiye, 51 köy), Udeyn (2 nahiye, 71 köy), Kaatıbe (4 nahiye, 52 köy), Huceriyye (3 nahiye, 108 köy), Muhâ (3 köy), Havlân (nahiyesi ve köyü yok), Haraz (kaymakam Sâlih Hulûsi Paşa, mirülümerâ).— Toplam : 4 sancak, 31 kazâ, 106 nahiye, 1.816 köy.

BASRA VİLÂYETİ : Vali Mahmud Hamdi Paşa (ferik, III. Osmâni, I. Mecidi), defterdar Mehmed Necib Efendi (mütemâyiz), mektubcu Abdüllatif Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmâni), muhâsebe kalemi mümeyyizi Mehmed Tevfik Efendi (mütemâyiz), merkez sancağının merkez kazâsı : 6 nahiye, 99 köy, Kurne kazâsı (5 nahiye, 22 köy). Müntefik Sancağı : Mutasarrıf Sâlih Paşa (mirmirân, IV. Osmâni), merkez kazâsı : 6 nahiye, diğer kazâlar : Sûku'ş-Şüyûh (8 nahiye), Şutre (3 nahiye, 5 köy), Hay (3 nahiye, 1 köy), Necd (kaymakam İbrâhim Fevzi Paşa, mirmirân) (2 nahiye, 31 köy), Katıyf (Lahsâ) (1 nahiye, 16 köy), Kustar (1 nahiye, 19 köy).— Amâre Sancağı : Mutasarrıf Mehmed Mehdi Paşa (mirmirân, II. Osmâni), merkez kazâsı : 6 nahiye, 10 köy, diğer kazalar : Sutre-i Diğer (1 nahiye, 4 köy), Zübeyr (yok), Devberic (yok).— Toplam : 4 sancak, 14 kazâ, 41 nahiye, 217 köy.

BAĞDAD VİLÂYETİ : Vali Hacı Hasan Refik Paşa (vezir, I. Osmâni ve Mecidi), kadı Mehmed Aziz Efendi (Haremeyn, II. Osmâni, III. Mecidi), defterdar Mehmed Nûri Efendi (ûlâ), mektubcu Mehmed Şâkir Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), adliye müfettişi Mehmed Hüsnü Efendi (ûlâ), rüsûmât nâzırı Mehmed Şükrü Efendi (mütemâyiz), evkaf muhâsebecisi Vâsıf Bey (ûlâ sânisi), PTT başmüdürü Hacı Ali Rızâ Efendi (mütemâyiz, IV. Mecidi), evrak müdürü Mahmud Râmiz Efendi (mütemâyiz, IV. Mecidi), merkez sancağının merkez kazâsına bağlı 2 nahiye, diğer kazâlar : Horasan (3 nahiye), Aziziyye (2 nahiye, 22 köy), Kâzımiyye (1 nahiye, 5 köy), Cezire (2 nahiye, 19 köy), Düleym (4 nahiye, 1 köy), Kütü'l-Amâre (3 nahiye, 13 köy), Hânikıyn (kaymakam Mehmed Tâhir Efendi, mütemâyiz) (3 nahiye), Mendeli (1 nahiye), Sâmerrâ (2 nahiye), Ane (4 nahiye).— Divâniyye Sancağı : Mutasarrıf Said Paşa (Rûmeli, II. Mecidi), muhâsebeci Sâlih Zeki Efendi (mütemâyiz), merkez kazâsı : 3 nahiye, diğer kazâlar : Hille (2 nahiye), Semâve (3 nahiye), Şâmiyye (2 nahiye).— Kerbelâ Sancağı : Mutasarrıf Mehmed Ferid Paşa (mirmirân), merkez kazâsı : 4 nahiye, diğer kazâlar : Hindiyye (kaymakam Mehmed Reşid Efendi, mütemâyiz, III. Osmâni ve Mecidi) (2 nahiye), Necef-i Eşref (3 nahiye), Rezâze (1 nahiye).— Toplam : 3 sancak, 19 kazâ, 46 nahiye, 60 köy.

MÜSUL VİLÂYETİ : Vali Aziz Paşa (vezir, II. Osmânî), defterdar Mehmed Cemal Bey (mütemâyiz), mektubcu Fikret Efendi (ûlâ sânisi), mektûbî kalemi mümeyyizi Sâdık Efendi (mütemâyiz), meclis-i idâre başkâtibi Mehmed Raûf Efendi (mütemâyiz), merkez sancağının merkez kazâsı : 3 nahiye, 506 köy, diğer kazâlar : Ukre (2 nahiye, 132 köy), Zîbâr (3 nahiye, 185 köy), Dehûk (2 nahiye, 215 köy), Zâho (2 nahiye, 109 köy), Sincâr (1 nahiye).— Kerkük Sancağı : Mutasarrıf Hacı Ârifî Paşa (mirmirân, II. Mecidî), kadı Mustafa Kâzım Efendi (bilâd-ı hamse), merkez kazâsı : 6 nahiye, 352 köy, diğer kazâlar : Revândûz (4 nahiye, 283 köy), Erbil (kaymakam Abdullah Paşa, mirmirân, III. Mecidî), (1 nahiye, 10 köy), Köysancak (1 nahiye, 121 köy), Salâhiyye (1 nahiye, 91 köy), Raniye (1 nahiye, 90 köy), İmâdiyye (1 nahiye).— Süleymâniyye Sancağı : Mutasarrıf Mehmed Râsim Paşa (mirlivâ, II. Mecidî), Bidâyet Cezâ reisi Bekir Efendi (Haremeyn, III. Mecidî), merkez kazâsı : 1 nâhiye, 139 köy, 4 aşiret, diğer kazâlar : Gül'anber (kaymakam Osman Paşa, mirmirân) (4 nahiye, 473 köy), Bâzyân (2 nahiye, 159 köy, 7 aşiret), Mürge (kaymakam Abdülkaadir Paşa, mirülümerâ, IV. Osmânî) (3 nahiye, 176 köy), Şehr-i Bâzâr (1 nahiye, 125 köy).— Toplam : 3 sancak, 17 kazâ, 39 nahiye, 3.342 köy.

HALEB VİLÂYETİ : Vali Hasan Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecidî), defterdar Osman Ferid Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî, IV. Mecidî), mektubcu Ömer Âli Efendi (ûlâ sânisi), istînâf müddei-i umûmîsi Mehmed Tayyib Bey (mütemâyiz), Mahkeme-i Ticâret reisi Mehmed Mer'î Efendi (mütemâyiz), vergi müdürü Reşid Bey (mütemâyiz, IV. Mecidî), PTT başmüdürü Mehmed Bedri Efendi (ûlâ sânisi, IV. Mecidî), muhâsebe mümeyyizi Tahsin Bey: merkez sancağına bağlı kazâlar : Ayntab (Gaziantep) (kaymakam Rif'at Bey, mütemâyiz, IV. Mecidî) (8 nahiye, 194 köy), Kilis (Kaymakam Mahmud Bey, ûlâ sânisi, IV. Mecidî) (11 nahiye, 491 köy), Beylân (1 nahiye, 41 köy), İskenderun (rüsûmât nâzırı Rahmi Efendi, mütemâyiz) (2 nahiye, 25 köy), Antakya (kaymakam Aziz Bey, mütemâyiz) (5 nahiye, 162 köy), Hârim (3 nahiye, 140 köy), Cisr-i Şükuur (3 nahiye, 101 köy), İdlib (kaymakam Ahmed Nazif Efendi, mütemâyiz) (4 nahiye, 120 köy), Maarratü'n-Nûmân (1 nahiye, 30 köy), Bâb-ı Cebûl (4 nahiye, 192 köy), Menbic (1 nahiye, 215 köy), Cebel-i Sem'ân (102 köy, 122 padişah çiftliği), Rakka (1 nahiye).— Urfa Sancağı : Mutasarrıf Yahyâ Nüzhet Bey (mütemâyiz), kadı Mehmed Fevzi Efendi (bilâd-ı hamse, IV. Mecidî), merkez kazâsı : 8 nahiye, 318 köy, diğer kazâlar : Rûmkal'a (5 nahiye, 168 köy), Sürûc (1 nahiye, 237 köy), Birecik (1 nahiye, 129 köy).— Mar'aş Sancağı : Mutasarrıf Şükrü Paşa (Rûmeli, IV. Mecidî), merkez kazâsı : 8 nâhiye, 114 köy, diğer kazâlar : Elbistân (2 nahiye, 135 köy), Zeytûn (kaymakamı Tevfik Bey, ûlâ sânisi, IV. Osmânî) (1 nâhiye, 28 köy), Pazarcık (1 nâhiye, 76 köy), Andırın (2 nahiye, 81 köy).— Toplam : 3 sancak, 23 kazâ, 73 nahiye, 3.383 köy.

SÛRİYYE VİLÂYETİ (Şâm) : Vali Hacı Osman Nûri Paşa (müşir, I. Mecidî), kadı Hacı Hulûsi Efendi (Haremeyn, III. Mecidî), defterdar Rif'at Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecidî), mektubcu Celâl Bey (mütemâyiz), müftü Mehmed Efendi (Haremeyn, II. Mecidî), evkaf muhâsebecisi Abdülkaadir Efendi (ûlâ sânisi), mevkib-i hacc-ı şerîf muhâfızı Abdurrahman Paşa (mirmirân, III. Osmânî ve Mecidî), vergi müdürü Mehmed Nâzım Efen-

di (mütemâyiz, IV. Mecidî), istinâf cezâ reisi Hâfız Efendi (mütemâyiz), istinâf müddei-i umûmisi Abdürrahim Bedrân Efendi (mütemâyiz), mesâlih-i ecnebiyye müdürü Halil Hûri Efendi (ûlâ sânisi, II. Mecidî), PTT başmüdürü Mahmud Hilmi Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecidî), muhâsebe mümeyyizi Said Efendi (mütemâyiz, III. Mecidî), mektûbî kalemi mümeyyizi Emin Efendi (mütemâyiz, IV. Mecidî), ticâret mahkemesi reisi Mehmed Hüsnü Efendi (mütemâyiz); kazâlar : Baalbekk (kaymakam Hasan Tahsin Efendi, mütemâyiz) (1 nahiye, 76 köy), Bikaa'l-Aziz (2 nahiye, 60 köy, 12 mezraa), Vâdi'l-Acm (kaymakam Ali Şevket Bey, miralay, III. Mecidî) (1 nahiye, 82 köy, 23 mezraa), Cebel-i Kalmûn (Dûmâ) (1 nahiye, 74 köy, 19 mezraa), Nebek (kaymakam Mustafa Bey, mütemâyiz) (1 nahiye, 30 köy, 3 mezraa), Hâsbiyâ (1 nahiye, 18 köy), Râşeyâ (1 nahiye, 17 köy).— Hamâ Sancağı : Mutasarrıf Ahmed Cevdet Paşa (Rûmeli), muhâsebeci Mehmed Necîb Efendi (mütemâyiz), merkez kazâsı : 1 nahiye, 95 köy), diğer kazâlar : Hums (kaymakam İhsan Bey, mütemâyiz) (3 nahiye, 109 köy), Hamidiyye (2 nahiye, 61 köy), Selimiyye (1 nahiye, 51 köy).— Havrân Sancağı : Mutasarrıf Ali Rızâ Paşa (Rûmeli, II. Osmânî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 52 köy, diğer kazâlar : Kuneytıre (2 nahiye, 41 köy, 51 mezraa), Busrâ (1 nahiye, 36 köy), Der'â (2 nahiye, 31 köy), Cebel-i Dürûz (kaymakam Yûsuf Rızâ Paşa, mirülümerâ) (8 nahiye, 58 köy), Aclûn (2 nahiye, 120 köy).— Maan Sancağı : Mutasarrıf Hüseyin Hilmi Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecidî), merkez kazâsı : 1 nahiye, diğer kazâlar : Salt (2 nahiye, 25 köy), Maan, Tufeyle.— Toplam : 4 sancak, 22 kazâ, 40 nahiye, 2.137 köy.

BEYRUT VİLÂYETİ : Vali Halil Hâlid Bey (bâlâ, II. Mecidî), kadı Abdullah Kemâleddin Efendi (bilâd-ı hamse), defterdar Hanîf Efendi (mütemâyiz), mektubcu Abdullah Necîb Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecidî), istinâf cezâ reisi İsmail Hakkı Bey (mütemâyiz), ticâret mahkemesi reisi Abdülkaadir Dânâ Efendi (ûlâ sânisi, II. Mecidî), rüsûmât nâzırı Kâmil Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecidî), maârif müdürü Mahmud Celâleddin Bey (mütemâyiz, IV. Mecidî), PTT başmüdürü Mehmed Hamdi Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecidî), umûr-ı ecnebiyye müdürü Mişel Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), kazâları : Saydâ (kaymakam Mahmud Bey, mütemâyiz) (4 nahiye, 149 köy), Sûr (4 nahiye, 153 köy), Merc-i Uyûn (3 nahiye, 59 köy).— Akkâ Sancağı : Mutasarrıf Sâdık Paşa (Rûmeli, III. Osmânî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 58 köy, diğer kazâlar : Hayfâ (kaymakam Hüsnü Efendi, ûlâ sânisi) (2 nâhiye, 62 köy), Taberiyye (1 nâhiye, 30 köy), Safed (1 nâhiye, 78 köy), Nâsıra (1 nahiye, 27 köy).— Trâblusşâm Sancağı : Mutasarrıf Abdurrahman Hasan Bey (ûlâ, II. Mecidî), defter-i hâkaanî memuru Mehmed Ömrî Efendi (mütemâyiz), merkez kazâsı : 6 nahiye, 91 köy, diğer kazâlar : Sâfitâ (1 nahiye, 302 köy), Akkâr (1 nahiye, 174 köy), Hısnü'l-Ekrâd (1 nahiye, 106 köy).— Lâzıkıyye Sancağı : Mutasarrıf Mehmed Râşid Bey (ûlâ, IV. Osmânî), merkez kazâsı : 5 nahiye, 181 köy, diğer kazâlar : Cebele (5 nahiye, 256 köy), Merkab (6 nahiye, 569 köy), Sayhûn (5 nahiye, 434 köy).— Belkaa (Nâblus) Sancağı : Mutasarrıf Hüseyin Şükrü Efendi (ûlâ, II. Mecidî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 46 köy, diğer kazâlar : Cenin (3 nahiye, 90 köy), Benî-Saab (3 nahiye, 43 köy), Cemâayn (3 nahiye, 49 köy).— Toplamı : 5 sancak, 21 kazâ, 64 nahiye, 2.957 köy.

TRÂBLUSGARB VİLÂYETİ : Vâli Ahmed Râsim Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecidî), kadı Mehmed Ziyâeddin Efendi (Haremeyn, III. Mecidî),

defterdar Ahmed Tevfik Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), mektubcu Hâfız Mehmed Sa'id Efendi (mütemâyiz), PTT başmüdürü Mehmed Şevket Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî), meclis-i idâre başkâtibi Mehmed Kâmil Efendi (mütemâyiz), merkez sancağının merkez kazâsı : 7 nahiye, diğer kazâlar : Kuloğulları Başağalığı (başağa : Hacı Mehmed Sağıyr Ağa) (6 nahiye), Garbân (kaymakam Hasan Bey, mütemâyiz) (1 nahiye), Urfelle (1 nahiye), Terhûne (1 nahiye), Zâviye (kaymakam Hacı Yûsuf Paşa, mirülümerâ, III. Mecîdî), Uceylât (1 nahiye).— Hums Sancağı : Mutasarrıf ve kumandan Ahmed Rif'at Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebeci Mustafa Vehbi Efendi (mütemâyiz), merkez kazâsı : 1 nahiye, diğer kazâlar : Missurâta (1 nahiye), Sert (1 nahiye), Zulteyn (1 nahiye), Mislâte (3 nahiye).— Cebel-i Garbî Sancağı : Mutasarrıf ve kumandan Zihnî Bey (mîralay, IV. Mecîdî), merkez kazâsı : 1 nâhiye, diğer kazâlar : Gadâmes (1 nahiye), Nâlût (1 nahiye), Fesâtû (1 nahiye), Havz (3 nahiye).— Fizân Sancağı : Mutasarrıf Safvet Paşa (mirmirân, II. Mecîdî), merkez kazâsı : 1 nahiye, diğer kazâlar : Sûkne (1 nahiye), Şâtıy (1 nâhiye), Gaat (9 nâhiye).— Toplam : 4 sancak, 20 kazâ, 43 nâhiye.

HUDÂVENDİĞÂR VİLÂYETİ (Bursa) : Vâli Ahmed Münir Paşa (vezir, murassâ Osmânî ve Mecîdî), kadı Mehmed Kâmil Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), vali muâvini Bahâ Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), defterdar Hâlid Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), mektubcu Muhiddin Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), istînâf cezâ reîsi Hacı Âsım Bey (ûlâ sânisi, IV. Mecîdî), istînâf müddeî-i umûmîsi Reşid Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî), defter-i hâkaanî memuru Necat Bey (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), evkaf muhâsebecisi Süleyman Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecîdî), vergi müdürü Hâfız Osman Zeki Efendi (mütemâyiz IV. Mecîdî), düyûn-ı umûmiyye nâzırı Mustafa Râsim Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), mektûbî kalemi mümeyyizi Mehmed Şâkir Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebe kalemi mümeyyizi Ahmed Subhî Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), evrak müdürü Hacı Ali Bey (mütemâyiz), zirâat ve nâfia müşâviri Ahmed Cemal Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî), PTT başmüdürü Osman Nûreddîn Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî), meclis-i idâre başkâtibi Cemil Bey (mütemâyiz), PTT merkez müdürü Kadri Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî); merkez sancağının merkez kazâsı : 1 nahiye, 130 köy, diğer kazâlar : Gemlik (kaymakam Said Bey, mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî) (2 nahiye, 21 köy), Pazarköy (1 nahiye, 23 köy), Mihaliç (1 nahiye, 81 köy), Mudanya (kaymakam Hasan Fehmi Efendi, mütemâyiz, V. Mecîdî) (3 nahiye, 18 köy), Kirmastı (Mustafakemalpaşa) (2 nahiye, 139 köy), Atranos (4 nahiye, 178 köy).— Ertuğrul (Bilecik) Sancağı : Mutasarrıf Hasan Efendi (mütemâyiz), merkez kazâsı : 6 nahiye, 185 köy, diğer kazâlar : Söğüd (4 nahiye, 85 köy), İnegöl (3 nâhiye, 105 köy), Yenişehir (2 nâhiye, 85 köy).— Kütahya Sancağı : Mutasarrıf Ahmed Fuad Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), kadı Osman Fehmi Efendi (bilâd-ı hamse), merkez kazâsı : 9 nahiye, 340 köy, diğer kazâlar : Eskişehir (2 nahiye, 152 köy), Uşak (3 nahiye, 157 köy), Gediz (1 nahiye, 76 köy), Simav (2 nahiye, 125 köy).— Karahisâr-ı Sâhib (Afyon) Sancağı : Mutasarrıf Ahmed Hamdi Paşa (mirmirân, II. Mecîdî), merkez kazâsı : 2 nâhiye, 138 köy, diğer kazâlar : Bolvadin (2 nâhiye, 29 köy), Sandıklı (4 nahiye, 215 köy), Aziziyye (2 nahiye, 55 köy).— Karası (Balıkesir) sancağı : Mutasarrıf İbrahim Sârım Bey (ûlâ, I. Mecîdî), merkez kazâsı : 7 nahiye, 423 köy, diğer kazâlar : Ayvalık (kaymakam Muharrem

Bey, mütemâyiz, IV. Mecîdî), (1 nahiye, 41 köy), Kemer - Edremid (1 nahiye, 41 köy), Edremid (3 nahiye, 123 köy), Erdek (kaymakam Abdullah Paşa, mirülümerâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî) (4 nahiye, 44 köy); Bandırma (3 nahiye, 89 köy), Gönen (1 nahiye, 73 köy), Bigadic (1 nahiye, 51 köy), Sındırgı (1 nahiye, 68 köy).— Toplam : 5 sancak, 29 kazâ, 77 nahiye, 3.300 köy.

KONYA VİLÂYETİ : Vali Ali Kemâl Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecîdî), kadı Mehmed Es'ad Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), defterdar Zühdü Bey (ûlâ, II. Osmânî, IV. Mecîdî), mektubcu Hayri Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), vergi müdürü Hasan Şükrü Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 86 köy, diğer kazâlar : Akşehir (kaymakam Edîb Efendi, mütemâyiz) (3 nahiye, 90 köy), Beyşehri (2 nahiye, 76 köy), Seydişehri (1 nahiye, 43 köy), Ilgın (1 nahiye, 43 köy), Bozkır (1 nâhiye, 91 köy), Karaman (Lârende) (3 nâhiye, 84 köy), Hâdim (1 nâhiye, 18 köy), Ereğli (2 nahiye, 62 köy), Karapınar (1 nahiye, 34 köy), Koçhisar (1 nahiye, 80 köy).— Niğde Sancağı : Mutasarrıf Emin Paşa (mîrmîrân, III. Mecîdî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 91 köy, diğer kazâlar : Nevşehir (kaymakam İsmail Zühdü Efendi, mütemâyiz, III. Mecîdî) (1 nahiye, 34 köy), Ürgüb (1 nahiye, 28 köy), Aksaray (kaymakam Hâlis Efendi, mütemâyiz) (1 nâhiye, 160 köy), Bor (1 nâhiye, 22 köy), Mâden (Hamidiyye) (1 nahiye, 43 köy), Arabsun (1 nahiye, 14 köy).— Burdur Sancağı : Mutasarrıf Fehim Paşa (Rûmeli, III. Mecîdî), muhâsebeci Mehmed Hilmi Efendi (mütemâyiz), merkez kazâsı : 1 nahiye, 76 köy, diğer kazâlar : Tefenni (2 nahiye, 53 köy).— Isparta (Hamidâbâd) Sancağı : Mutasarrıf Yahyâ Dede Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), kadı Neş'et Efendi (bilâd-ı hamse), merkez kazâsı : 1 nahiye, 46 köy, diğer kazâlar : Uluborlu (1 nahiye, 11 köy), Eğridir (2 nahiye, 63 köy), Karaağaç (2 nahiye, 46 köy), Yalvaç (1 nahiye, 33 köy).— Antalya (Teke) Sancağı : Mutasarrıf Ahmed Şevki Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), kadı Mehmed Fuâd Efendi (bilâd-ı hamse), merkez kazâsı : 5 nahiye, 163 köy, diğer kazâlar : Elmalı (3 nahiye, 75 köy), Alâiyye (Alanya) (kaymakam Hasan Bey, mütemâyiz, IV. Mecîdî) (3 nahiye, 106 köy), Akseki (2 nahiye, 65 köy), Kaş (1 nahiye, 63 köy).— Toplâm : 5 sancak, 30 kazâ, 54 nahiye, 1.939 köy.

ANKARA VİLÂYETİ : Vali Mehmed Memduh Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), defterdar Mustafa Tevfik Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), mektubcu Mustafa Rükneddin Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), istînâf cezâ reîsi Ahmed Edîb Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), evkaf muhâsebecisi Hüseyin Hüsnü Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), defter-i hâkaanî memuru Reşid Bey (mütemâyiz), düyûn-ı umûmiyye nâzırı Mehmed Âsım Efendi (mütemâyiz), meclis-i idâre başkâtibi Sâlih Sâmi Efendi (mütemâyiz), PTT başmüdürü Bahâeddin Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), merkez sancağının merkez kazâsı : 1 nahiye, 43 köy, diğer kazâlar : Ayaş (kaymakam Mustafa Tevfik Efendi, mütemâyiz, IV. Mecîdî) (2 nahiye, 42 köy), Beypazarı (kaymakam Mehmed Vasfi Efendi, mütemâyiz) (2 nahiye, 46 köy, 24 çiftlik), Suruhisar (2 nahiye, 76 köy), Nallıhan (1 nahiye, 59 köy, 3 çiftlik), Haymana (2 nahiye, 145 köy), Bâlâ (2 nahiye, 75 köy), Zeber (1 nâhiye, 92 köy), Çubuk-Âbâd (1 nâhiye, 81 köy), Yaban-Âbâd (2 nâhiye, 175 köy), Mihaliççik (2 nahiye, 57 köy, bunun 7 köyü Akköprü padişah korusunda), Kal'acık (3 nahiye, 131 köy).— Kırşehri Sancağı : Mu-

tasarrıf Mehmed Emin Paşa (Rûmeli, IV. Mecîdî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 158 köy, diğer kazâlar : Mecîdiyye (1 nahiye, 70 köy), Keskin (kaymakam Âsaf Bey, mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî) (1 nahiye, 121 köy), Avanos (1 nâhiye, 56 köy).— Kaysariyye (Kayseri) Sancağı : Mutasarrıf Feham Paşa (mîrmîrân, III. Osmânî, IV. Mecîdî), merkez kazâsı : 1 nahiye, 102 köy, diğer kazâlar : Develi (2 nahiye, 57 köy), İncesu (2 nahiye, 22 köy).— Yozgad Sancağı : Mutasarrıf Cafer Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 305 köy.— Çorum Sancağı : Mutasarrıf Rüşdü Paşa (mîrmîrân), merkez kazâsı : (1 nahiye, 196 köy), diğer kazâlar : Mâden (1 nahiye, 165 köy), Sungurlu (2 nahiye, 171 köy), Boğazlıyan (2 nahiye, 113 köy).— Toplam : 5 sancak, 25 kazâ, 41 nahiye, 2.431 köy.

AYDIN VİLÂYETİ (İzmir) : Vâlî Hasan Fehmi Paşa (vezir, murassâ İftihâr, Osmânî ve Mecîdî), kadı Emîn Efendi(*) (Istanbul, II. Osmânî ve Mecîdî), defterdar Refik Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), mektubcu Ahmed Hayri Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), istînâf cezâ reîsi Ahmed Ismet Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), istînâf müddeî-i umûmîsi Diran Efendi (mütemâyiz, V. Mecîdî), evkaf muhâsebecisi Câfer Sâdık Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), rüsûmât nâzırı Muhyiddin Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), rüsûmât müfettişi Hakkı Bey (ûlâ), düyûn-ı umûmiyye nâzırı Ismet Bey (mütemâyiz), defter-i hâkaanî müfettişi Âtıf Bey (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), defter-i hâkaanî müdürü Süleyman Şevket Bey (ûlâ, II. Osmânî), ticâret mahkemesi reîsi Mehmed Safvet Bey (mütemâyiz), PTT başmüdürü Reşâd Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), PTT müfettişi Hilmi Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), mesâlih-i ecnebiyye müdürü Armanak Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî), demiryolu komiseri Rubliski Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), sıhhıye müfettişi Dr. Ali Rızâ Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî), pasaport memuru Hayri Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî); merkez sancağının (İzmir) merkez kazâsı : 6 nâhiye, 140 köy, diğer kazâlar : Kuşadası (kaymakam Tâhir Bey, mütemâyiz) (2 nahiye, 28 köy), Çeşme (3 nahiye, 13 köy), Tire (kaymakam Osman Nûri Efendi, mütemâyiz, IV. Mecîdî) (1 nahiye, 76 köy), Ödemiş (4 nahiye, 114 köy), Urla (1 nâhiye, 21 köy), Foça (2 nâhiye, 8 köy), Bayındır (1 nâhiye, 44 köy), Menemen (1 nahiye, 45 köy), Bergama (kaymakam Mustafa Nizâmeddin Bey, mütemâyiz) (8 nahiye, 173 köy), Seferihisar (2 nahiye, 13 köy).— Saruhan (Mağnîsâ) Sancağı : Mutasarrıf Mehmed Câvid Paşa (Rûmeli, III. Osmânî, II. Mecîdî), kadı Ali Haydar Efendi (Rûmeli kazaskeri, I. Mecîdî), defter-i hâkaanî me'mûru Cemâl Efendi (mütemâyiz), merkez kazâsı : 4 nahiye, 196 köy, diğer kazâlar : Kasaba (Turgutlu) (3 nahiye, 33 köy), Alaşehir (2 nahiye, 66 köy), Kula (3 nahiye, 98 köy), Akhisar (2 nahiye, 60 köy), Sâlihli (2 nahiye, 86 köy), Gördes (2 nahiye, 135 köy), Demirci (1 nahiye, 128 köy), Eşme (2 nahiye, 36 köy), Kırkağaç (2 nahiye, 23 köy), Soma (1 nahiye, 72 köy).— Aydın Sancağı : Mutasarrıf Râgıb Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), muhâsebeci Mustafa Nûri Efendi (mütemâyiz), merkez kazâsı : 5 nahiye, 148 köy, diğer kazâlar : Nâzilli (5 nahiye, 93 köy), Bozdoğan (2 nahiye, 53 köy), Söke (1 nahiye, 54 köy), Çine (1 nahiye, 92 köy).— Menteşe (Muğla) Sancağı : Mutasarrıf Tâhir Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 55 köy, diğer kazâlar : Milâs (1 nahiye, 95 köy), Mekri (2 nahiye, 81 köy), Bodrum (1 nahiye, 29 köy), Köy-

(*) Sâdeddin Arel'in babası.

ceğiz (1 nahiye, 29 köy), Marmaris (2 nahiye, 23 köy).— Denizli Sancağı Mutasarrıf Bahri Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecîdî), kadı Mehmed Râşid Efendi (bilâd-ı hamse), tahrirât müdürü Hilmi Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), merkez kazâsı : 2 nahiye, 123 köy, diğer kazâlar : Tavas (1 nahiye, 36 köy), Çal (2 nâhiye, 61 köy), Buldan (2 nâhiye, 41 köy), Saray (2 nahiye, 38 köy), Garbî Karaağaç (2 nahiye, 86 köy).— Toplam : 5 sancak, 39 kazâ, 90 nahiye, 2.797 köy.

ADANA VİLÂYETİ : Vali Abdülhâlik Nasûhî Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), kadı Ârif Efendi (bilâd-ı hamse, IV. Mecîdî), defterdar Mehmed Midhat Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), mektubcu Ali Galib Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), istînâf cezâ reisi, Eşref Bey (mütemâyiz), bidâyet hukuk reisi Ârif Hikmet Bey (mütemâyiz), evkaf muhâsebecisi Ali Rızâ Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), düyûn-ı umûmiyye merkez müdürü Raûf Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 347 köy, diğer kazâlar : Karaisâlı (1 nahiye, 88 köy), Muhâcirîn (1 nâhiye, 44 köy).— Mersin Sancağı : Mutasarrıf Ahmed Ârifî Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 2 nahiye, 88 köy, diğer kazâlar : Tarsus (3 nahiye, 181 köy).— Cebel-i Bereket Sancağı : Mutasarrıf Mustafa Rıfkı Paşa (mîrmîrân, IV. Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 8 köy, diğer kazâlar : Islaahiye (1 nahiye, 67 köy), Payas (2 nahiye, 46 köy), Osmâniye (4 nahiye, 41 köy), Hassa (1 nahiye, 38 köy), Bulanık (1 nahiye, 40 köy).— Kozan Sancağı : Mutasarrıf Tevfik Bey (ûlâ sânîsi), merkez kazâsı : 2 nahiye, 94 köy, diğer kazâlar : Kars-ı Zu'l-Kadriyye (1 nahiye, 50 köy), Haçin (1 nahiye, 66 köy), Feke (Beylânköy) (2 nahiye, 91 köy).— İçel (Silifke) Sancağı : Mutasarrıf Mehmed Hâlis Paşa (Rûmeli, IV. Osmânî, III. Mecîdî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 36 köy, diğer kazâlar : Ermenek (2 nahiye, 47 köy), Mut (1 nahiye, 65 köy), Gülnar (2 nahiye, 52 köy), Anamur (2 nahiye, 77 köy).— Toplam : 5 sancak, 20 kazâ, 41 nâhiye, 1.636 köy.

KASTAMONİ VİLÂYETİ : Vali Mustafa Fâik Paşa (Rûmeli, I. Mecîdî), kadı Mehmed Hayreddîn Efendi (Istanbul, II. Osmânî ve Mecîdî), defterdar Osmân Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), mektubcu Mehmed Remzi Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), istînâf cezâ reisi Ali Rızâ Efendi (mütemâyiz), istînâf müddei-i umûmisi Nâfiz Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), evkaf muhâsebecisi Mustafa Neş'et Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), PTT başmüdürü Ömer Hilmi Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 237 köy, diğer kazâlar : İnebolu (3 nahiye, 238 köy), Safranbolu (kaymakam Mûsâ Kâzım Efendi, mütemâyiz) (4 nahiye, 243 köy), Taşköprü (2 nahiye, 163 köy), Daday (2 nahiye, 157 köy), Cide (2 nahiye, 163 köy), Tosya (2 nahiye, 73 köy), Araç (3 nahiye, 170 köy).— Bolu Sancağı : Mutasarrıf Ziyâ Paşa (Rûmeli), merkez kazâsı : 1 nahiye, 190 köy, diğer kazâlar : Ereğli (1 nahiye, 148 köy), Bartın (2 nahiye, 215 köy), Gerede (2 nahiye, 173 köy), Göynük (1 nahiye, 78 köy), Düzce (2 nahiye, 167 köy), Mudurnu (1 nahiye, 142 köy), Hamidiyye (2 nahiye, 173 köy).— Kengırı (Çankırı) Sancağı : Mutasarrıf Abdülvehhab Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 208 köy, diğer kazâlar : İskilib (1 nahiye, 115 köy), Çerkeş (4 nahiye, 208 köy).— Sinop Sancağı : Mutasarrıf Fazlı Paşa (mirmirân), merkez kazâsı : 2 nahiye, 145 köy, diğer kazâlar : Boyâbâd (kaymakam Mahmud Kâmil Bey, mütemâyiz, IV. Osmânî) (2 nâhiye, 211 köy), Ayancık (İstefan) (2 nahiye, 131 köy).— Toplam : 4 sancak, 22 kazâ, 50 nahiye, 3.853 köy.

SIVAS VİLÂYETİ : Vali Halil Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), kadı Hasan Sıdkı Efendi (bilâd-ı hamse, III. Osmânî, IV. Mecîdî), defterdar Mustafa Vasfi Efendi (ûlâ), mektubcu Mehmed Mukbil Bey (ûlâ), nüfus nâzırı Edhem Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), istînâf cezâ reisi Mehmed Râşid Efendi (mütemâyiz); merkez sancağının merkez kazâsı : 15 nâhiye, 210 köy, diğer kazâlar : Aziziyye (32 nahiye, 286 köy), Koçgiri (20 nahiye, 38 köy), Divriği (20 nahiye, 124 köy), Dârende (7 nahiye, 14 köy), Gürün (4 nahiye, 40 köy), Hafik (17 nahiye, 151 köy), Tonos (14 nahiye, 138 köy), Yıldızeli (10 nahiye, 15 köy).— Amasya Sancağı : Mutasarrıf Bekir Sıdkı Paşa (mîrmîrân, IV. Osmânî, II. Mecîdî), merkez kazâsı : 5 nahiye, 128 köy, diğer kazâlar : Merzifon (4 nahiye, 47 köy), Köprü (9 nahiye, 160 köy), Mecîdözü (7 nahiye), Osmancık (6 nahiye, 49 köy), Lâdik (5 nahiye, 68 köy), Havsa (5 nahiye, 86 köy), Gümüşhacıköyü (6 nahiye, 45 köy).— Karahisâr-ı Şarkî (Şebinkarahisar) Sancağı : Mutasarrıf Mustafa Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), merkez kazâsı : 7 nahiye, 110 köy, diğer kazâlar : Suşehri (7 nahiye, 130 köy), Hamîdiyye (11 nahiye, 140 köy), Koyulhisar (10 nahiye, 96 köy), Alucra (5 nahiye, 76 köy).— Tokad Sancağı : Mutasarrıf Mahmud Bey (mütemâyiz), merkez kazâsı : 17 nahiye, 237 köy, diğer kazâlar : Erbaa (8 nâhiye, 155 köy), Zile (kaymakam Rif'at Bey, mütemâyiz, III. Mecîdî) (14 nahiye, 183 köy), Niksar (10 nahiye, 83 köy).— Toplam : 4 sancak, 26 kazâ, 259 nahiye, 3.071 köy.

DİYÂR-I BEKR (Diyarbakır) VİLÂYETİ : Vâli Sırrı Paşa (vezir, I. Mecîdî), kadı İsmail Râmiz Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), defterdar Mehmed Sâbit Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), mektubcu Süleyman Fâik Efendi (ûlâ, II. Osmâni), istînâf cezâ reisi Şâkir Efendi (mütemâyiz), istînâf müddeî-i umûmîsi Mahmûd Efendi (mütemâyiz), PTT başmüdürü Âsaf Bey (ûlâ sânîsi), evrak müdürü Zulfekar Hakkı Efendi (mütemâyiz, V. Mecîdî), muhâsebe mümeyyizi Mustafa Âsım Efendi (mütemâyiz), mektûbî kalemi mümeyyizi Abdülkaadir Fâik Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî); merkez sancağının merkez kazâsı : 9 nahiye, 418 köy, diğer kazâlar : Siverek (8 nahiye, 487 köy), Silvân (4 nahiye, 222 köy), Lice (2 nahiye, 133 köy), Dirik (5 nahiye, 78 köy).— Mardin Sancağı : Mutasarrıf Enis Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebeci Mehmed Necîb Efendi (mütemâyiz), merkez kazâsı : 10 nahiye, 230 köy, diğer kazâlar : Nusaybin (8 nahiye, 234 köy), Cizre (14 nahiye, 219 köy), Midyât (21 nahiye, 216 köy), Avniyye (6 nahiye, 114 köy).— Ergani Mâdeni Sancağı : Mutasarrıf Abdurrahman Paşa (mîrmîrân, III. Mecîdî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 229 köy, diğer kazâlar : Palu (9 nâhiye, 316 köy), Çermik (2 nâhiye, 119 köy).— Toplam : 3 sancak, 13 kazâ, 98 nahiye, 3.012 köy.

BİTLİS VİLÂYETİ : Vali Tahsin Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), mektubcu İlyas Sâmi Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî), istînâf müddeî-i umûmîsi Ahmed Hamdi Efendi (mütemâyiz), bidâyet cezâ reisi Hacı Hasan Efendi (mütemâyiz); merkez sancağının merkez kazâsı : 1 nahiye, 100 köy, diğer kazâlar : Ahlat (1 nahiye, 32 köy), Hizân (1 nahiye, 173 köy), Mutki (kaymakam Hüseyîn Rüşdü Efendi, mütemâyiz) (3 nahiye, 129 köy).— Muş Sancağı : Mutasarrıf Celâl Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), merkez kazâsı : 1 nahiye, 194 köy, diğer kazâlar : Malazgird (1 nahiye, 135 köy), Bulanık (1 nâhiye, 50 köy), Varto (1 nâhiye, 93 köy), Sason (1 nâhiye, 118 köy).— Siird Sancağı : Mutasarrıf Ali Rızâ Efendi (ûlâ sânîsi, II. Osmânî), kadı Fâzıl Efendi (bilâd-ı hamse), merkez kazâsı : 2 nahiye, 65 köy,

diğer kazâlar : Şirvân (2 nâhiye, 111 köy), Pervari (1 nahiye, 61 köy), Garzan (1 nâhiye, 138 köy), Erve (2 nâhiye, 207 köy).— Genc (Bingöl) Sancağı : Mutasarrıf İbrâhim Kâmil Paşa (mîrmîrân), merkez kazâsı : 3 nahiye, 226 köy, diğer kazâlar : Çapakçur (1 nahiye, 89 köy), Kulp (1 nahiye, 80 köy).— Toplam : 4 sancak, 13 kazâ, 20 nahiye, 1.989 köy.

ERZURUM VİLÂYETİ : Vali İsmail Hakkı Paşa (vezir, I. Mecîdî), kadı Mahmûd Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), defterdar Mehmed Kudsi Efendi (mütemâyiz), mektubcu Osman Zeki Bey (ûlâ, III. Mecîdî), PTT başmüdürü Tahsîn Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), rüsûmât nâzırı Mehmed Memduh Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), düyûn-ı umûmiyye nâzırı Kirkor Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî); merkez sancağının merkez kazâsı : 4 nahiye, 35 köy, diğer kazâlar : Bayburd (13 nahiye, 144 köy), Pasinler (18 nâhiye, 199 köy), Hınıs (13 nâhiye, 206 köy), Kiğı (11 nahiye, 119 köy), Tercân (14 nahiye, 167 köy), Tortum (5 nahiye, 145 köy), İspir (14 nâhiye, 143 köy), Keskin (14 nâhiye, 61 köy).— Bâyezîd (Ağrı) Sancağı : Mutasarrıf Ömer Şevkı Paşa (mîrmîrân); merkez kazâsı : 3 nahiye, 58 köy, diğer kazâlar : Diyâdîn (4 nahiye, 79 köy), Karakilise (Karaköse) (4 nahiye, 56 köy), Eleşkird (5 nahiye, 103 köy), Antâb (2 nahiye, 25 köy).— Erzincân Sancağı : Mutasarrıf Ali Nâmık Bey (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), merkez kazâsı : 12 nahiye, 143 köy, diğer kazâlar : Kemah (8 nahiye, 75 köy), Kuruçay (6 nahiye, 61 köy), Refâhiye (8 nahiye, 159 köy), Kucuzân (Pülümür) (1 nâhiye, 81 köy).— Toplam : 3 sancak, 19 kazâ, 184 nahiye, 2.190 köy.

MÂMÛRETÜ'L-AZÎZ (Elazığ) VİLÂYETİ (Harput) : Vali Mehmed Enis Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecîdî), defterdar Mustafa Bey (ûlâ sânisi), mektubcu Mehmed Ârif Efendi (mütemâyiz), istînâf cezâ reîsi Abdürrahim Nâcim Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), istînâf müddeî-i umûmîsi Osman Nûri Bey (mütemâyiz), maârif müdürü Murâd Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî); merkez sancağının merkez kazâsı : 1 nahiye, 320 köy, diğer kazâlar : Arabgir (kaymakam Mustafa Sabri Efendi, mütemâyiz, V. Mecîdî) (1 nâhiye, 84 köy), Keban Mâdeni (2 nâhiye, 111 köy), Eğin (Kemâliye) (2 nahiye, 104 köy).— Malatya Sancağı : Mutasarrıf Ahmed Sâbit Paşa (mîrmîrân), merkez kazâsı : 3 nahiye, 86 köy, diğer kazâlar : Hısn-ı Mansûr (Adıyaman) (8 nahiye, 310 köy), Bihesni (6 nahiye, 166 köy), Akçadağ (8 nâhiye, 162 köy), Kâhta (6 nâhiye, 380 köy).— Dersim (Tunceli) Sancağı : Mutasarrıf İbrahim Hakkı Bey (ûlâ), merkez kazâsı : 1 nahiye, 121 köy, diğer kazâlar : Ovacık (1 nahiye, 97 köy), Çemişkezek (1 nâhiye), Mazgird (1 nâhiye, 142 köy), Kızılkilise (1 nâhiye, 94 köy), Pâh (1 nâhiye, 85 köy), Çâr-Sancak (2 nahiye, 111 köy).— Toplam : 3 sancak, 16 kazâ, 45 nahiye, 2.301 köy.

VAN VİLÂYETİ : Vali Bahri Paşa (ferik, III. Osmânî, I. Mecîdî), mektubcu Rif'at Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî), müftü Hüseyin Hüsnü Efendi (bilâd-ı hamse, IV. Osmânî, III. Mecîdî), nüfus nâzırı Hasan Bey (mütemâyiz), vergi müdürü Fethullah Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî); merkez sancağının merkez kazâsı : 18 nahiye, 154 köy, diğer kazâlar : Şitak (7 nahiye, 157 köy), Karaçegân (6 nahiye, 79 köy), Gevaş (6 nahiye, 59 köy), Âdilcevâz (6 nahiye, 44 köy), Erciş (7 nahiye, 122 köy), Bârgîrî (5 nahiye, 121 köy), Meks (4 nahiye, 63 köy).— Hakkârî Sancağı : Mutasarrıf Mustafa Paşa (mîrmîrân, III. Osmânî, V. Mecîdî), merkez kazâsı : 5 nahiye, 165 köy, diğer kazâlar : Gevâr (7 nahiye, 184 köy), Şemdî-

nân (5 nahiye, 129 köy), Elbak (9 nahiye, 154 köy), Mahmûdi (6 nahiye, 83 köy), Mâmûretü'l-Hamîd (3 nahiye, 34 köy), Beytü'ş-Şebâb (8 nahiye, 46 köy).— Toplam : 2 sancak, 15 kazâ, 120 nahiye, 1.595 köy.

TRABZON VİLÂYETİ : Vali Mehmed Kadri Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), kadı Necmeddin Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), defterdar Mehmed Emin Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), mektubcu Zeynülâbidin Reşid Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), istînâf cezâ reîsi Mehmed Hamdi Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), istînâf müddei-i umûmîsi Galib Bey (ûlâ sânîsi), vergi müdürü Ahmed Nûri Bey (mütemâyiz), defter-i hâkaanî memuru Hacı Lutfullah Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî), bidâyet hukuk reîsi Zıyâ Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), rüsûmât nâzırı İbrahim Örfi Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), nüfus nâzırı Mustafa Fâzıl Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), PTT başmüdürü Nâhid Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî); merkez sancağının merkez kasâsı : 5 nahiye, 172 köy, diğer kazâlar : Ordu (kaymakam Şâkir Efendi, mütemâyiz, V. Mecîdî) (6 nahiye, 237 köy), Giresun (3 nahiye, 138 köy), Tirebolu (1 nahiye, 114 köy), Görele (1 nahiye, 56 köy), Vakf-ı Kebîr (1 nahiye, 55 köy), Sürmene (1 nahiye, 69 köy), Of (1 nahiye), Akçaâbâd (kaymakam Mehmed Zıyâ Paşa, mîrülümerâ, IV. Mecîdî) (1 nahiye, 82 köy).— Cânik Sancağı (Samsun) : Mutasarrıf Mustafa Nûri Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 2 nahiye, 183 köy, diğer kazâlar : Bafra (2 nahiye, 161 köy), Ünye (2 nahiye, 117 köy), Fatsa (1 nahiye, 84 köy), Çarşanba (kaymakam Mûsâ Kâzım Paşa, mîrülümerâ, IV. Osmânî) (1 nahiye, 261 köy), Terme (1 nahiye, 158 köy).— Lâzıstân (Rize) Sancağı : Mutasarrıf Ârif Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 218 köy, diğer kazâlar : Atina (2 nahiye, 102 köy), Hopa (3 nahiye, 44 köy).— Gümüşhâne Sancağı : Mutasarrıf Mehmed Şevkı Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 99 köy, diğer kazâlar : Kelkit (1 nahiye, 85 köy), Şîrân (1 nahiye, 72 köy), Torul (2 nahiye, 94 köy).— Toplam : 4 sancak, 22 kazâ, 46 nahiye, 2.738 köy.

CEZÂİR-İ BAHR-İ SEFÎD VİLÂYETİ (Rodos) : Vâli Âbidin Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî), defterdar Mehmed Nûri Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), mektubcu Râif Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), istînâf cezâ reîsi İbrahim Necîb Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), istînâf müddei-i umûmîsi Hamdi Bey (mütemâyiz, V. Mecîdî), bidâyet hukuk reîsi Mehmed Sırrı Efendi (mütemâyiz); merkez sancağının merkez kazâsı : 4 nâhiye, 45 köy, diğer kazâlar : Kaşot (kaymakam Ali Nasîb Efendi, mütemâyiz, V. Mecîdî) (1 nahiye), Meis (1 nahiye), Sömbeki (2 nahiye), Kerpe (1 nahiye, 9 köy), İstanköy (2 nahiye, 5 köy), Sığrı (1 nahiye).— Midilli Sancağı : Mutasarrıf Hıfzı Paşa (Rûmeli, III. Osmânî), muhâsebeci Mehmed Kemal Bey (mütemâyiz), tahrîrât müdürü Râif Bey (mütemâyiz), düyûn-ı umûmiyye nâzırı Hacı Şefik Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî), rüsûmât müdürü Ali Nevzad Bey (mütemâyiz), merkez kazâsı : 7 nahiye, 75 köy, diğer kazâlar : Pilmar (kaymakam Mustafa Bey, mütemâyiz) (1 nahiye, 4 köy), Molova (1 nahiye, 2 köy), Yunda (1 nahiye).— Sakız Sancağı : Mutasarrıf Reşid Paşa (mîrmîrân, III. Osmânî), evkaf müdürü Sûbgatullah Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 57 köy, diğer kazâlar : Kalimnoz (2 nahiye), Liryoz (2 nahiye), Karyot (kaymakam Petridi, mütemâyiz, IV. Mecîdî) (1 nahiye), İpsara (1 nahiye).— Limni Sancağı (Mondros) : Mutasarrıf Sâib Efendi (sâniye), merkez kazâsı : 3 nahiye, 35 köy, diğer

kazâlar : İmroz (2 nahiye, 6 köy), Bozcaada (kaymakam Yûsuf Bey, ûlâ sânîsi) (1 nahiye).— Toplam : 4 sancak, 18 kazâ, 37 nahiye, 238 köy.

GİRİD VİLÂYETİ (Hanya) : Vali Mahmud Celâleddin Paşa (vezir, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Müşâvir Corci Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecîdî), defterdar Hacı Es'ad Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), mektubcu İzzet Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Rumca muhâberâta bakan mektubcu Nikola Papazaki Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî), istînâf reîsi Nikola Metratozaki Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), baş müddeî-i umûmî Hasan Cevdet Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), rüsûmât nâzırı Tevfik Bey (mütemâyiz), evrak müdürü Emin Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), muhâsebe mümeyyizi Mehmed Ali Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), tahrîrât-ı ecnebiyye kâtibi Yanko Akselos Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), menâfî sandığı müdürü Osman Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî), başmühendis Savaki Efendi (ûlâ sânîsi); merkez sancağının merkez kazâsı : 1 nahiye, diğer kazâlar : Selne (4 nahiye, 48 köy), Kisamo (7 nahiye, 165 köy), Kizonya (8 nahiye, 69 köy).— Kandiye Sancağı : Mutasarrıf ve kumandan Hasan Tahsin Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), merkez kazâsı : 1 nahiye, diğer kazâlar : Maloviz (1 nahiye, 60 köy), Pezdiye (1 nâhiye, 92 köy), Kenuryo (1 nâhiye, 70 köy), Rizo (1 nâhiye, 121 köy).— Resmo Sancağı : Mutasarrıf Nusret Paşa (mîrmîrân, III. Osmânî), merkez kazâsı : 1 nahiye, 87 köy, diğer kazâlar : Milopotomo (1 nahiye, 100 köy), Amarya (1 nâhiye, 45 köy).— Laşid Sancağı : Mutasarrıf Kostaki Aksilos Efendi (ûlâ sânîsi, II. Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 9 nahiye, 35 köy, diğer kazâlar : Yirepetre (kaymakam Mustafa Bey, mütemâyiz, V. Mecîdî), (5 nahiye, 16 köy), Uyano (4 nahiye, 16 köy), Estiye (6 nahiye, 62 köy).— İskafiye Sancağı : Mutasarrıf Mihayil Papazaki Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), merkez kazâsı : 5 nahiye, 56 köy, diğer kazâlar : İsfakiye (7 nahiye, 23 köy), Ayi Vasil (5 nahiye, 42 köy).— Toplam : 5 sancak, 19 kazâ, 31 nahiye, 1.104 köy.

EDİRNE VİLÂYETİ : Vali Abdurrahman Paşa (vezir, murassâ İmtiyâz, Osmânî ve Mecîdî), kadı Mustafa Rüşdü Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), jandarma kumandanı Hasan Edîb Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), defterdar Mehmed Râgıb Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), adliye müdürü Mustafa Fehmi Efendi (ûlâ), vali muâvini Hâzım Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), mektubcu Tevfik Bey (ûlâ sânîsi), maârif müdürü Said Bey (mütemâyiz), defter-i hâkaanî müdürü Süleyman Müfid Bey (ûlâ, IV. Osmânî ve Mecîdî), evkaf muhâsebecisi Şevkı Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî), PTT başmüdürü Hasan Hayri Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), istînâf cezâ reîsi Tayyib Efendi (mütemâyiz, V. Mecîdî), istînâf müddeî-i umûmîsi Hulûsi Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî), bidâyet hukuk reîsi Ali Râtib Bey (ûlâ sânîsi), matbaa müdürü Şevket Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), rüsûmât nâzırı Mehmed Celâl Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî); merkez sancağının merkez kasâsı : 4 nahiye, 106 köy, diğer kazâlar : Cisr-i Mustafapaşa (kaymakam Ali Rızâ Bey, mütemâyiz) (4 nahiye, 52 köy), Dimetoka (5 nahiye, 43 köy), Kırcaali (kaymakam Mehmed Bey, mütemâyiz, IV. Mecîdî) (9 nahiye, 94 köy), Cisr-i Ergene (Uzunköprü) (4 nahiye, 67 köy), Havsa (2 nahiye, 23 köy), Ortaköy (6 nahiye, 57 köy).— Tekfurdağı (Tekirdağ) Sancağı : Mutasarrıf Hasan Hayri Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), kadı Sâbit Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), merkez kazâsı : 6 nahiye, 75 köy, diğer kazâlar : Malkara (kaymakam Sâlih Münir Bey, mütemâ-

yiz, III. Mecidî) (5 nahiye, 63 köy), Hayrabolu (4 nahiye, 83 köy), Çorlu (3 nahiye, 44 köy).— Gümülcine Sancağı : Mutasarrıf Süleyman Bey (ûlâ, II. Mecidî), kadı Ahmed Şâkir Efendi (Istanbul), merkez kazâsı : 8 nahiye, 278 köy, diğer kazâlar : İskeçe (bidâyet mahkemesi reisi Ahmed Fethi Bey, mütemâyiz) (6 nahiye, 108 köy), Sultanyeri (6 nahiye, 146 köy), Ahiçelebi (kaymakam İzzet Bey, mütemâyiz) (7 nahiye, 42 köy), Eğridere (7 nahiye, 71 köy), Darıdere (3 nahiye, 30 köy), Robcoz (4 nahiye, 26 köy).— Dedeağaç Sancağı : Mutasarrıf Rauf Bey (ûlâ, IV. Mecidî), merkez kazâsı : 6 nahiye, 42 köy, diğer kazâlar : İnoz (Enez) (2 nahiye, 18 köy), Sofulu (7 nahiye, 98 köy).— Kırkkilise (Kırklareli) Sancağı : Mutasarrıf Mustafa Neş'et Paşa (mirmirân), merkez kazâsı : 7 nahiye, 57 köy, diğer kazâlar : Midye (2 nâhiye, 5 köy), Babay-ı Atıyk (Babaeski) (4 nâhiye, 31 köy), Ahtapoli (2 nâhiye, 14 köy), Vize (5 nâhiye, 46 köy), Tırnova(cık) (5 nâhiye, 24 köy), Lüleburgaz (3 nahiye, 38 köy).— Gelibolu Sancağı : Mutasarrıf Abdülaziz Paşa (mirmirân, II. Osmânî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 22 köy, diğer kazâlar : Keşan (4 nahiye, 41 köy), Mürefte (3 nahiye, 12 köy), Şarköy (3 nahiye, 31 köy), Eceâbâd (1 nahiye, 16 köy).— Toplam : 6 sancak, 39 kazâ, 158 nahiye, 1.941 köy.

SELÂNİK VİLÂYETİ : Vâli Mustafa Zihni Paşa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecidî), vali muâvini Ahmed Şükrü Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecidî), defterdar Mehmed Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecidî), mektubcu Mustafa Kâmil Efendi (ûlâ, III. Mecidî), rüsûmât nâzırı Cemâl Efendi (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecidî), düyûn-ı umûmiyye nâzırı Ali Rızâ Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî), evkaf muhâsebecisi Ahmed Fahreddin Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî), bidâyet hukuk reisi Hakkı Bey (mütemâyiz), nüfus nâzırı Câfer Derviş Bey (mütemâyiz, IV. Mecidî), istinâf müddei-i umûmisi Aziz Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî), merkez telgraf müdürü Ahmed Fethi Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecidî), nâfıa sermühendisi Horasan Efendi (mütemâyiz); merkez sancağının merkez kazâsı : 3 nahiye, 101 köy, diğer kazâlar : Kesendire (2 nahiye, 87 köy), Karaferye (2 nahiye, 45 köy), Yenice (2 nahiye, 99 köy), Vodine (3 nahiye, 80 köy), Lağkoza (1 nahiye, 98 köy), Gevgeli (1 nahiye, 57 köy), Avrathisâr (2 nahiye, 142 köy), Toyran (1 nahiye, 85 köy), Ustrumca (1 nahiye, 65 köy), Tikveş (kaymakam Nimeti Haydar Bey, mütemâyiz, III. Osmânî) (1 nahiye, 93 köy), Köprülü (3 nahiye, 91 köy), Katrin (3 nahiye, 72 köy), Aynaroz (kaymakam Muharrem Bey, mütemâyiz) (1 nahiye).— Siroz (Serez) Sancağı : Mutasarrıf Ahmed Hamdi Bey (ûlâ, II. Mecidî), merkez kazâsı : 1 nahiye, 163 köy, diğer kazâlar : Menlik (1 nahiye, 50 köy), Zihne (1 nahiye, 47 köy), Razlık (1 nahiye, 12 köy), Petric (1 nahiye, 70 köy), Demirhisâr (2 nahiye, 77 köy), Cum'a-i Bâlâ (1 nahiye, 42 köy, 8 çiftlik), Nevrekop (kaymakam İsmail Hakkı Efendi, mütemâyiz) (7 nahiye, 120 köy).— Drama Sancağı : Mutasarrıf Hurşid Bey (ûlâ sânisi, II. Mecidî), merkez kazâsı : 3 nâhiye, 131 köy, diğer kazâlar : Kavala (kaymakam Ahmed Said Efendi, mütemâyiz) (1 nahiye, 21 köy), Sarışâbân (1 nahiye, 62 köy), Pravişte (1 nahiye).— Toplam : 3 sancak, 26 kazâ, 48 nahiye, 1.868 köy.

KOSOVA VİLÂYETİ (Üsküb) : Vali Hâfız Mehmed Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecidî), defterdar Ahmed Muhyiddin Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidî), mektubcu Mahmud Tal'at Bey (ûlâ sânisi), istinâf müddei-i umûmisi Osman Fâik Efendi (mütemâyiz), mektûbî kalemi mümeyyizi İsmail Kemâl Efendi (mütemâyiz), evkaf muhâsebecisi İbrahim Edhem Efendi

(mütemâyiz, IV. Osmâni), evkaf muhâsebecisi İbrâhim Edhem Efendi (mütemâyiz, IV. Osmâni), merkez sancağının merkez kazâsı : 1 nahiye, 152 köy, diğer kazâlar : Kopanik (1 nahiye, 19 köy), İştib (2 nahiye, 140 köy), Koçana (2 nahiye, 92 köy), Maliş (2 nahiye, 13 köy), Kratova (kaymakam İsmail Hakkı Bey, mütemâyiz) (1 nahiye, 42 köy), Kumanova (1 nahiye, 108 köy, 1 mezraa), Radovişte (1 nahiye, 54 köy), Pilka (1 nahiye, 56 köy).— Priştine Sancağı : Mutasarrıf Muharrem Efendi (ûlâ sânisi, IV. Mecidi), muhâsebeci İsmail Râif Efendi (mütemâyiz), merkez kazâsı : 1 nahiye, 241 köy, diğer kazâlar : Geylân (1 nahiye, 190 köy), Debreniçe (1 nahiye), Preşov (1 nahiye, 134 köy), Vulçetrin (1 nahiye, 125 köy), Mitroviçe (1 nahiye, 170 köy).— Yenipazar Sancağı : Mutasarrıf Hacı Raûf Paşa (mirmirân, III. Osmâni), merkez kazâsı : 1 nahiye, 137 köy, diğer kazâlar: Yenipazar (kaymakam Husrev Bey, mütemâyiz, V. Mecidi) (1 nahiye, 364 köy), Kulaşin (4 nahiye, 32 köy), Yenivaroş (1 nahiye, 19 köy), Akova (5 nahiye, 133 köy).— İpek Sancağı : Mutasarrıf Sâlih Paşa (Rûmeli, II. Osmâni ve Mecidi), merkez kazâsı : 1 nahiye, 190 köy, diğer kazâlar : Yakova (1 nahiye, 149 köy), Birane (kaymakam Mehmed Bey, miralay, III. Osmâni ve Mecidi), (1 nahiye, 24 köy), Gosine (2 nahiye, 8 köy), Tirgovişte (1 nahiye, 62 köy).— Taşlıca Sancağı : Mutasarrıf İsmail Hakkı Paşa (ferik, II. Osmâni ve Mecidi), merkez kazâsı : 1 nahiye, 44 köy, diğer kazâlar : Prepol (2 nahiye, 29 köy).— Prizrin Sancağı : Mutasarrıf Nâzım Paşa (Rûmeli, II. Mecidi), kadı Mehmed Âsım Efendi (bilâd-ı hamse, III. Osmâni), merkez kazâsı : 2 nahiye, 190 köy, diğer kazâlar : Kalkandelen (1 nahiye, 161 köy), Loma (2 nahiye, 49 köy).— Toplam : 6 sancak, 27 kazâ, 45 nahiye, 3.121 köy.

YANYA VİLÂYETİ : Vali Ahmed Hıfzı Paşa (ferik, III. Osmâni, I. Mecidi), kadı Abdüllatıyf Efendi (Haremeyn, III. Mecidi), defterdar Ahmed Necib Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), mektubcu Hasan Vefik Efendi (mütemâyiz, IV. Osmâni), istinâf cezâ reisi Âsaf Bey (mütemâyiz), istinâf müddei-i umûmisi Mihail Efendi (mütemâyiz); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 229 köy, diğer kazâlar : Leskovik (1 nahiye), Koniçe (1 nâhiye), Aydonat (1 nâhiye), Filat (1 nâhiye), Mahçova (1 nâhiye).— Ergiri(Kasrı) Sancağı : Mutasarrıf Mustafa Tevfik Paşa (mirmirân, III. Mecidi), merkez kazâsı : 1 nahiye, 68 köy, diğer kazâlar : Delvine (2 nahiye, 101 köy), Permedi (1 nahiye), Tepedelen (1 nahiye, 6 köy), Korveleş (2 nahiye, 14 köy).— Preveze Sancağı : Mutasarrıf Abdürrefi Efendi (ûlâ), tahrirât müdürü Rûhi Efendi (mütemâyiz), rüsûmât nâzırı Hacı Mehmed Bey (mütemâyiz, IV. Osmâni, III. Mecidi), merkez kazâsı : 1 nahiye, 38 köy, diğer kazâlar : Loros (kaymakam Pertev Bey, mütemâyiz, IV. Osmâni, III. Mecidi) (2 nahiye, 68 köy); Margıliç (2 nahiye, 73 köy).— Berat Sancağı : Mutasarrıf Ahmed Ferid Paşa (mirmirân, III. Osmâni ve Mecidi), merkez kazâsı : 7 nahiye, 433 köy, diğer kazâlar : Avlonya (kaymakam İsmâil Hakkı Bey, mütemâyiz) (1 nahiye, 660 köy), Timoriçe (1 nahiye, 44 köy), Iskrapar (1 nahiye, 58 köy).— Toplam : 4 sancak, 19 kazâ, 33 nahiye, 1.353 köy.

İŞKODRA VİLÂYETİ : Vali Osman Paşa (ferik, I. Osmâni, II. Mecidi), defterdar Edhem Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), mektubcu Hasan Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecidi); merkez sancağının merkez kazâsı : 6 nahiye, 77 köy, diğer kazâlar : Leş (3 nahiye, 39 köy), Akçahisâr (2 nahiye, 49 köy), Tuz (1 nâhiye, 24 köy), Poka (1 nahiye, 46 köy), Merdina (1 nâhiye, 5

köy).— Draç Sancağı : Mutasarrıf Rif'at Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmâni), merkez kazâsı : 1 nahiye, 5 köy, diğer kazâlar : Tiran (1 nahiye, 101 köy), Kovaye (1 nâhiye, 57 köy), Şiyak (3 nâhiye, 56 köy).— Toplam : 2 sancak, 10 kazâ, 20 nahiye, 476 köy.

MANASTIR VİLÂYETİ : Vali Mehmed Fâik Paşa (Rûmeli, II. Osmâni, I. Mecidi), defterdar Mehmed Bahâeddin Bey (ûlâ sânisi), mektubcu Hacı Kadri Bey (ûlâ, IV. Osmâni, III. Mecidi), istinâf cezâ reisi Hacı Zühdü Efendi (mütemâyiz), PTT müfettişi Niyâzi Efendi (mütemâyiz), defter-i hâkaani memuru Mehmed Münif Efendi (mütemâyiz), terceman Aleksandri Efendi (mütemâyiz, V. Mecidi); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 240 köy, diğer kazâlar : Pirlepe (2 nahiye, 131 köy), Ohri (3 nahiye, 103 köy), Kırçova (1 nahiye, 113 köy), Florina (3 nahiye, 76 köy).— Serfice Sancağı : Mutasarrıf Emin Bey (ûlâ, IV. Osmâni, III. Mecidi), kadı Abdurrahmân Efendi (bilâd-ı hamse), merkez kazâsı : 2 nahiye, 29 köy, diğer kazâlar : Kozana (2 nahiye, 81 köy), Nasliç (kaymakam Cemal Bey, mütemâyiz, V. Mecidi) (3 nahiye, 93 köy), Kayalar (Cum'a) (3 nahiye, 54 köy), Girebine (1 nahiye, 78 köy), Alasonya (4 nahiye, 72 köy).— Debre Sancağı : Mutasarrıf Memduh Paşa (mirlivâ, II. Osmâni ve Mecidi), merkez kazâsı : 1 nahiye, 117 köy, diğer kazâlar : Mat (kaymakam Cemal Paşa, mirülümerâ, IV. Mecidi) (1 nahiye, 32 köy), Debre-i Zir (Aşağı Debre) (1 nâhiye, 37 köy). Rakalar (1 nâhiye, 44 köy).— İlbasan Sancağı : Mutasarrıf Yûnus Zühdü Efendi (molla, II. Mecidi), merkez kazâsı : 1 nâhiye, 155 köy, diğer kazâlar : Gramiş (1 nahiye, 66 köy), Peklin (1 nahiye, 53 köy).— Görice Sancağı : Mutasarrıf Ahmed Şâkir Efendi (ûlâ, III. Mecidi), merkez kazâsı : 3 nâhiye, 158 köy, diğer kazâlar : Kesriye (4 nâhiye, 118 köy), Kolonya (1 nâhiye, 53 köy), İstarova (2 nâhiye, 56 köy).— Toplam : 5 sancak, 29 kazâ, 53 nahiye, 1.170 köy.

KUDS-İ ŞERİF (Kudüs) SANCAĞI(*) : Mutasarrıf İbrâhim Hakkı Paşa (Rûmeli, II. Osmâni ve Mecidi), muhâsebeci Abdurrahman Şevki Efendi (mütemâyiz, III. Osmâni), tahrirât müdürü Âsım Efendi (mütemâyiz, IV. Osmâni), evkaf muhâsebecisi Nimetullah Efendi (ûlâ sânisi), maârif müdürü Ârif Hikmet Bey (mütemâyiz, IV. Mecidi); merkez kazâsı : 2 nahiye, 126 köy, diğer kazâlar : Yâfa (2 nahiye, 126 köy), Gazze (1 nahiye, 71 köy), Halilü'r-Rahmân (1 nahiye, 52 köy).— Toplam : 3 kazâ, 5 nahiye, 328 köy.

BİN-GAAZÎ SANCAĞI : Mutasarrıf Tâhir Paşa (ferik, III. Osmâni ve Mecidi), muhâsebeci İbrahim Edhem Efendi (ûlâ sânisi), PTT merkez müdürü Hacı Ahmed Efendi (mütemâyiz, IV. Osmâni, III. Mecidi); merkez kazâsı : 6 nahiye, diğer kazâlar : Derne (4 nahiye), Merc (2 nahiye), Evcille (1 nahiye).— Toplam : 4 kazâ, 13 nahiye.

ZOR (DEYRÜ'Z-ZOR) SANCAĞI : Mutasarrıf Mehmed Sâlih Paşa (Rûmeli, III. Osmâni), merkez kazâsı : 5 nahiye, 72 köy, diğer kazâlar : Aşâre (2 nahiye, 34 köy), Re'sü'l-Ayn (1 nahiye, 14 köy), Ebû-Kemâl (1 nahiye, 19 köy).— Toplam : 4 kazâ, 9 nahiye, 149 köy.

İZMİD SANCAĞI : Mutasarrıf Selim Sırrı Paşa (Rûmeli, III. Osmâni, I. Mecidi), kadı Mustafa Tevfik Efendi (bilâd-ı hamse, IV. Osmâni, III. Mecidi), PTT merkez müdürü Hasan Efendi (mütemâyiz), evkaf müdürü

(*) Bu ve aşağıdaki sancaklar, bir vilâyete değil, doğrudan doğruya dâhiliye nezâretine bağlı olanlardır.

Mahmud Nedim Bey (mütemâyiz), merkez kazâsı : 2 nahiye, 66 köy, diğer kazâlar : Karamürsel (2 nahiye, 60 köy), Adapazarı (kaymakam Mehmed Nüzhet Efendi, ûlâ sânisi, III. Mecidî) (4 nahiye, 205 köy), Kandıra (6 nahiye, 167 köy), Geyve (kaymakam Ali Behcet Bey, mütemâyiz) (3 nâhiye, 108 köy).— Toplam : 5 kazâ, 17 nahiye, 606 köy.

KAL'A-İ SULTÂNİYYE (Çanakkale) SANCAĞI : Mutasarrıf Mehmed Cemil Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî, IV. Mecidî), muhâsebeci Mehmed Hâlid Efendi (mütemâyiz), tahrîrât müdürü Mustafa Tevfik Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecidî); merkez kazâsı : 2 nahiye, 39 köy, diğer kazâlar : Biga (kaymakam Muhlis Efendi, mütemâyiz) (4 nahiye, 175 köy), Lapseki (3 nahiye, 86 köy), Ezine (3 nahiye, 126 köy), Ayvacık (1 nahiye, 57 köy).— Toplam : 5 kazâ, 12 nahiye, 453 köy.

ÇATALCA SANCAĞI : Mutasarrıf Mustafa Cevad Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecidî), muhâsebeci İbrahim Edhem Efendi (mütemâyiz, IV. Mecidî), tahrîrât müdürü Naim Efendi (mütemâyiz, IV. Mecidî), bidâyet cezâ reisi Atâ Efendi (bilâd-ı hamse); merkez kazâsı : 2 nahiye, 55 köy, diğer kazâlar : Silivri (kaymakam Bahâeddîn Bey, mütemâyiz, IV. Mecidî) (1 nahiye, 17 köy), Büyükçekmece (1 nahiye, 21 köy).— Toplam : 3 kazâ, 4 nahiye, 93 köy.

CEBEL-İ LÜBNÂN SANCAĞI (Dayrü'l-Kamer) : Mutasarrıf Naum Paşa (vezir, II. Osmânî, I. Mecidî), meclis-i idâre reis vekili Mîr-Efendî Şihâb Efendi (mütemâyiz), muhâsebeci Hüseyin Haşmet Efendi (mütemâyiz, III. Mecidî), alay beyi Selim Bey (mîralay, III. Osmânî, IV. Mecidî), umûr-ı ecnebiyye müdürü İskender Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecidî), tahrîrât-ı ecnebiyye müdürü Fransua Diyâb Efendi (mütemâyiz, IV. Mecidî); kazâlar : Şûf (kaymakam Mîr Mustafa Arslan Bey, ûlâ sânisi) (13 nahiye, 310 köy), Metn (6 nahiye, 177 köy), Kesrevân (11 nahiye, 226 köy), Betrûn (9 nahiye, 151 köy), Cebrîn (3 nahiye, 107 köy), Zahle (1 nahiye, 1 köy), Kevre (4 nahiye, 50 köy), Dayrü'l-Kamer merkez (1 nahiye, 7 köy).— Toplam : 8 kazâ, 48 nahiye, 931 köy.

SİSAM EMÂRETİ : Bey Aleksandr Karatodori Paşa (vezir, murassâ Osmânî ve Mecidî), idâre kalemi müdürü Apamnondra İstematalyadi Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî, II. Mecidî).

MISIR HIDÎVİYYETİ : Hıdîv Abbas Hilmi Paşa (sadâret, murassâ İmtiyâz, Osmânî ve Mecidî), kadı Abdullah Cemâleddîn Efendi (Anadolu kazaskeri, III. Osmânî, I. Mecidî), telgraf müdürü Emîl Efendi (ûlâ sânisi, IV. Mecidî).

BULGARİSTAN EMARETİ ve ŞARKÎ RÛMELİ VİLÂYETİ : Emîr ve Vali Prens Ferdinand (müşir)

BOSNA VİLÂYETİ : Kadı Mustafa Hilmi Efendi (İzmîr, IV. Mecidî). Geçici Avusturya - Macaristan işgalinde.

KIBRIS SANCAĞI : Geçici İngiltere işgalinde.

TÛNUS VİLÂYETİ : Vali ve Bey Ali Paşa (vezir). Fransız işgalinde, fakat Bâb-ı Âlî bu işgali tanımamakta ve ülkeyi sâl-nâmelere almakta devâm etmektedir.

HADRAMÛT (LAHC) EMÂRETİ : Emîr Seyyid Fazl Paşa (vezir).

Son 7 üniteye «Eyâlât-ı Mümtâze = İmtiyaz Verilmiş Eyaletler» denilmektedir, bunlar iç işlerinde muhtardır.

Yekûn : 1894'te : Asya'da 22 + Avrupa'da 8 + Afrika'da 1 = 31 VİLÂYET, Asya'da 94 + Avrupa'da 32 + Afrika'da 5 = 131 SANCAK, Asya'da

478 + Avrupa'da 183 + Afrika'da 24 = 685 KAZÂ, Asya'da 1.674 + Avrupa'da 395 + Afrika'da 56 = 2.125 NAHİYE, Asya'da 49.637 + Avrupa'da 11.201 = 60.838 KÖY.— Son 7 paragrafta sayılan Mümtâz Eyaletler, bu yekûnların dışındadır; çünki oralara mülkî memurlar Istanbul'dan gönderilmemekte, mahallinden seçilmektedir.

1897'de Eyaletler ve Sancaklar

Sâl-Nâme, Elli Üçüncü Sene, 1315 (1897), s. 339-594'ten sadece vilâyet ve sancaklarla vali ve mutasarrıflarını alıyorum :

HİCAZ VİLÂYETİ (Mekke) : Vali Ahmed Râtib Paşa (bahriyye müşiri, murassâ İftihâr ve Osmânî, I. Mecidî), Mekke emîri Şerîf Avnürrefik Paşa (vezir, murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmâni ve Mecidî), Şeyhu'l-Harem-i Hazret-i Nebevî Mehmed Âdil Paşa (müşir, I. Osmânî ve Mecidî), Ravza-i Mutahhara başkâtibi Ahmed Es'ad Efendi (Rûmeli kazaskeri, I. Osmâni, murassâ Mecidî).— Sancak mutasarrıfları : Medine : Osman Ferid Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecidî), Cidde : o sırada münhal.

YEMEN VİLÂYETİ : (San'â) : Vali ve VII. Orduy-ı Hümâyûn Kumandanı Ahmed Feyzi Paşa (müşir, murassâ Osmânî, I. Mecidî); sancak mutasarrıfları : Hudeyde : Rüşdü Paşa (Rûmeli, III. Mecidî), Asîr : İsmail Hakkı Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî), Taiz : Mustafa Hikmet Paşa (mirmîrân).

BASRA VİLÂYETİ : Vâli İsmâil Ârif Paşa (Rûmeli, II. Osmâni ve Mecidî), Müntefik : Mustafa Hulûsi Efendi (ûlâ sânisi, II. Mecidî), Amâre : Mustafa Paşa (mîrmîrân, III. Mecidî), Necd : Said Paşa (Rûmeli).

BAĞDAD VİLÂYETİ : Vali Atâullah Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecidî), Divâniyye : Hacı Hakkı Efendi (ûlâ, III. Osmâni, II. Mecidî), Kerbelâ : Abdüllatıyf Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmâni).

MÜSUL VİLÂYETİ : Vali Zühdü Bey (bâlâ, II. Osmâni, I. Mecidî), Kerkük : Cemil Paşa (Rûmeli, III. Mecidî), Süleymâniyye : Rif'at Bey (ûlâ sânisi).

HALEB VİLÂYETİ : Vali Râif Paşa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecidî), Urfa : Yahyâ Dede Paşa (Rûmeli, II. Mecidî), Mar'aş : Ârif Paşa (mîrmirân, II. Mecidî).

SÛRİYYE VİLÂYETİ (Şâm) : Vali Hacı Hasan Refik Paşa (vezir, I. Osmâni, murassâ Mecidî), Havrân : Ömer Şevki Paşa (Rûmeli), Kerek (Maan) : Sâdık Paşa (Rûmeli, III. Mecidî), Hamâ : Bedri Paşa (Rûmeli, II. Osmâni).

BEYRÛT VİLÂYETİ : Vali Nâzım Paşa (vezir, I. Osmâni ve Mecidî), Akkâ : Hüseyin Efendi (ûlâ, II. Osmâni), Trâblusşâm : Ziyâ Paşa (Rûmeli), Lâzıkıyye : Abdülgani Paşa (mîrmîrân), Bilkaa (Nâblus) : Şefik Bey (ûlâ, III. Mecidî).

TRABLUSGARB VİLÂYETİ : Vali Nâmık Bey (bâlâ, II. Osmâni, I. Mecidî), Hums : münhal, Cebel-i Garbî : Zihni Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecidî), Fizân : Ahmed Nûri Paşa (mîrmîrân, IV. Osmâni, III. Mecidî).

HUDAVENDİGÂR VİLÂYETİ (Bursa) : Vâlî Ahmed Münir Paşa (vezir, murassâ Osmânî ve Mecidî), Ertuğrul (Bilecik) : Mustafa Bey (ûlâ sânisi), Kütahya : Ahmed Fuad Paşa (Rûmeli, II. Mecidî), Karahısâr-ı Sâhib (Afyon) : Şeref Paşa (Rûmeli), Karası (Balıkesir) : Ömer Âli Bey (ûlâ).

KONYA VİLÂYETİ : Vali Ali Kemal Paşa (Rûmeli, I. Osmâni ve Mecidi), Niğde : Ali Galib Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni ve Mecidi), Burdur : Ali Râtib Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), Hamid-Âbâd (Isparta) : Hüsnü Efendi (ûlâ, III. Osmâni, IV. Mecidi), Antalya (Teke) : Ahmed Sâbit Paşa (mirmirân).

ANKARA VİLÂYETİ : Vâli Tevfik Paşa (müşir, murassâ Osmâni, I. Mecidi), Kaysariyye (Kayseri) : Âtıf Bey (ûlâ, III. Osmâni, II. Mecidi), Yozgad : Ahmed Edib Efendi (ûlâ, IV. Mecidi), Kırşehri : Safvet Paşa (mirmirân, II. Mecidi), Çorum : Âsaf Paşa (mirmirân).

AYDIN VİLÂYETİ (İzmir) : Vâli Kâmil Paşa (vezir, murassâ İmtiyâz ve Osmâni, I. Mecidi), Saruhân (Mağnisâ) : Mehmed Câvid Paşa (Rûmeli, II. Osmâni ve Mecidi), Aydın : Abdullah Râgıb Paşa (Rûmeli, II. Osmâni ve Mecidi), Menteşe (Muğla) : Rızâ Bey (ûlâ sânisi), Denizli : Ahmed Şevkı Efendi (ûlâ).

ADANA VİLÂYETİ : Vali Hüseyin Hilmi Efendi (bâlâ, I. Mecidi), Mersin : Mehmed Nâzım Paşa (mirmirân, III. Osmâni ve Mecidi), Cebel-i Bereket : Sâlih Sâib Paşa (Rûmeli, IV. Mecidi), Kozan : Mehmed Rızâ Paşa (mirmirân), İçel (Silifke) : Mehmed Hâlis Paşa (Rûmeli, IV. Osmâni, III. Mecidi).

KASTAMONİ VİLÂYETİ : Vâli Refik Bey (bâlâ, I. Mecidi), Bolu : Mustafa Zihni Paşa (Rûmeli), Kengırı (Çankırı) : Sâdeddin Paşa (Rûmeli), Sinop : münhal.

SIVAS VİLÂYETİ : Vali Hacı Hasan Hilmi Paşa (vezir, murassâ Osmâni, I. Mecidi), Amasya : Kemal Bey (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi), Karahisâr-ı Şarkî (Şebinkarahisar) : Ali Râif Efendi (ûlâ, II. Mecidi), Tokad : Bekir Paşa (mirmirân, IV. Osmâni, II. Mecidi).

DİYÂR-I BEKR (Diyarbakır) VİLÂYETİ : Vali Mehmed Hâlid Bey (bâlâ, I. Osmâni ve Mecidi), Mardin : Şükrü Paşa (Rûmeli, IV. Mecidi), Ergani Mâdeni : Nusret Paşa (mirmirân, IV. Mecidi).

BİTLİS VİLÂYETİ : Vâli Ömer Sabri Bey (bâlâ, II. Mecidi), Siird : Behrâm Sâib Paşa (Rûmeli, IV. Mecidi), Muş : Reşid Bey (sâniye), Genc (Bingöl) : Osmân Efendi (mütemâyiz, II. Mecidi).

ERZURUM VİLÂYETİ : Vali Şerif Mehmed Rauf Paşa (vezir, I. Osmâni ve Mecidi), Erzincan : Ali Nâmık Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), Bâyezid (Ağrı) : Hacı Ârifî Paşa (mirmirân, II. Mecidi).

MÂMÛRETÜ'L-AZİZ (Elazığ) VİLÂYETİ (Harput) : Vali Rauf Bey (ûlâ, II. Mecidi), Malatya : Hacı Âsaf Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmâni, III. Mecidi), Dersim (Tunceli) : Yahyâ Nüzhet Bey (mütemâyiz).

VAN VİLÂYETİ : Vali Şemsi Paşa (ferik), Hakkâri : Zıyâ Bey (sâniye, IV. Mecidi).

TRABZON VİLÂYETİ : Vali Mehmed Kadri Bey (bâlâ, I. Osmâni ve Mecidi), Lâzistân (Rize) : Mustafa Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), Cânik (Samsun) : Halil Hamdi Bey (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi), Gümüşhâne : Mehmed Cemal Bey (ûlâ sânisi, II. Mecidi).

CEZÂİR-İ BAHR-İ SEFİD VİLÂYETİ (Rodos) : Vali Âbidin Paşa (vezir, I. Osmâni ve Mecidi), Midilli : Hıfzı Paşa (Rûmeli, II. Osmâni), Sakız : Reşid Paşa (Rûmeli, II. Osmâni), Limni : Sâib Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmâni, V. Mecidi).

GİRİD VİLÂYETİ (Hanya) : Vali Konyadi Bey (bâlâ, I. Mecidi), Kandiye : Zühdü Paşa (mirlivâ), Resmo : Hüsnü Paşa (mirlivâ), Laşid : Kosta-

ki Akyalos Efendi (ûlâ sânisi, II. Osmâni ve Mecidi), İsfakiya : Nikolaos Kalmakâri Efendi (mütemâyiz, III. Osmâni ve Mecidi).

EDİRNE VİLÂYETİ : Vâli Mehmed Ârif Paşa (müşir, I. Osmâni ve Mecidi), Gümülcine : münhal, Kırkkilise (Kırklareli) : Mustafa Neş'et Paşa (Rûmeli, II. Mecidi), Dedeağaç : Hâzım Bey (ûlâ, III. Mecidi), Tekfurdağı (Tekirdağ) : Hasan Hayri Paşa (Rûmeli, II. Mecidi), Gelibolu : İbrâhim Sârım Bey (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidi).

SELÂNİK VİLÂYETİ : Vali Hüseyin Rızâ Paşa (vezir, I. Osmâni ve Mecidi), Siroz (Serez) : Mustafa Nûri Paşa (Rûmeli, II. Osmâni ve Mecidi), Drama : münhal,

KOSOVA VİLÂYETİ (Üsküb) : Vali Hâfız Mehmed Paşa (Rûmeli, I. Osmâni ve Mecidi), Priştine : Rükneddin Bey (ûlâ, III. Osmâni, IV. Mecidi), Yenipazar : Mustafa Kâmil Efendi (ûlâ), İpek : İbrahim Fevzi Paşa (Rûmeli, II. Osmâni ve Mecidi), Taşlıca : Süleyman Hakkı Paşa (ferik, II. Osmâni, I. Mecidi), Prizrin : Muharrem Efendi (ûlâ sânisi, IV. Mecidi) :

YANYA VİLÂYETİ : Vâli Ahmed Hıfzı Paşa (ferik, murassâ Osmâni, I. Mecidi), Ergeri (Kasrı) : Cevdet Paşa (Rûmeli), Preveze : Hasan Vefik Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmâni), Berât : Hacı Rauf Paşa (mirmirân, III. Osmâni).

İŞKODRA VİLÂYETİ : Vali ve Kumandan Mehmed Edib Paşa (ferik, II. Osmâni, I. Mecidi), Draç : Muharrem Bey (mütemâyiz, IV. Mecidi).

MANASTIR VİLÂYETİ : Vali Abdülkerim Paşa (ferik, murassâ Osmâni, I. Mecidi), Serfiçe : Hıfzı Paşa (mirmirân, III. Osmâni ve Mecidi), İlbasan : Hacı Kadri Bey (ûlâ, III. Osmâni ve Mecidi), Görice : Ferid Paşa (Rûmeli, III. Mecidi), Debre : Hüseyin Fâik Paşa (mirlivâ, III. Osmâni, II. Mecidi).

KUDS-İ ŞERİF (Kudüs) SANCAĞI : İbrahim Hakkı Paşa (Rûmeli, II. Osmâni ve Mecidi).

BİN-GAAZÎ SANCAĞI : Ahmed Tâhir Paşa (ferik, II. Osmâni ve Mecidi).

ZOR SANCAĞI : İsmail Zühdü Bey (bâlâ, II. Osmâni, I. Mecidi).

İZMİD SANCAĞI : Mûsâ Kâzım Bey (ûlâ, III. Mecidi).

KAL'A-İ SULTÂNİYYE (Çanakkale) SANCAĞI : Cemil Paşa (Rûmeli, III. Osmâni, II. Mecidi).

ÇATALCA SANCAĞI : Mustafa Cevad Bey (bâlâ, II. Osmâni ve Mecidi).

CEBEL-İ LÜBNÂN SANCAĞI : Naûm Paşa (vezir, II. Osmâni, I. Mecidi).

ADAKALE NAHİYESİ : Selim Efendi (sâniye).

MISIR HIDÎVİYYETİ (Kaahire) : Abbas Hilmi Paşa (sadâret, murassâ Hânedân-ı Âl-i Osmân, İmtiyâz, Osmâni, Mecidi), kadı Abdullah Cemâleddin Efendi (Anadolu kazaskeri, III. Osmâni, I. Mecidi).

BULGARİSTAN EMÂRETİ ve ŞARKÎ RÛMELİ EYÂLETİ (Sofya, Filibe) : Ferdinand Paşa (müşir, murassâ İmtiyâz ve Osmâni), Bulgaristan fevkalâde komiseri Nasûhî Bey (bâlâ, II. Osmâni, I. Mecidi).

SİSAM EMÂRETİ : İstefanaki Musurus Bey (bâlâ, II. Osmâni, I. Mecidi).

TÛNUS VİLÂYETİ : Ali Paşa (vezir).

HADRAMÛT EMÂRETİ : Seyyid Fazl Paşa (vezir).

1907 Sonunda Eyaletler ve Sancaklar

Sâl-Nâme, 64. Sene, 1326 = 1908, s. 691-1.006'dan kısa hulâsa çıkararak, Meşrutiyet'in arifesinde imparatorluğun durumunu ele alıyorum. Vilâyet ve sancaklardaki yalnız en yüksek memurları alıyorum : Ûlâ sânisi = mirlivâ = Haremeyn = mîrmîrân (= tümgeneral) rütbesinin altındaki memurları göstermiyorum :

HİCÂZ VİLÂYETİ (Mekke) : Vâli ve Kumandan ve Şeyhu'l-Harem Ahmed Râtib Paşa (bahriyye müşiri, murassâ İftihâr, Osmâni, Mecidi), Mekke-i Mükerreme emîri Şerif Ali Paşa (vezir, murassâ İmtiyâz, I. Osmâni ve Mecidi), kadı Hasan Fehmi Efendi (Haremeyn, III. Osmâni ve Mecidi), defterdar Sâdullah Zühdü Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), Hayrât-ı Seniyye Komisyonu reisi Said Paşa (mirlivâ), sıhhiye komisyonu reisi Dr. Fuad Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), Arabca başkâtibi Mehmed Ali Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmâni), Kâbe anahtarcısı (miftâhdâr) Mehmed Sâlih Şeybi Efendi (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi).— Merkez sancağının (Mekke) merkez kazâsı : 2 nâhiye.— Medîne-i Münevvere Sancağı : Mutasarrıf ve Muhâfız ve Şeyhu'l-Harem Osman Ferid Paşa (I. ferik, I. Osmâni, murassâ Mecidi), kadı Abdülhalîm Efendi (Haremeyn, III. Mecidi), baş kâtib İbrahim Es'ad Efendi (Anadolu kazaskeri, I. Mecidi), sancak kadısı Mustafa Behcet Efendi (Haremeyn, III. Mecidi), Harem-i Şerif müdürü Hâfız Nizâmeddin Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), Harem-i Şerif hazinedârı Râsim Ağa, muâvini Abdüsselâm Ağa (III. Osmâni, II. Mecidi); merkez kazâsı : 2 nahiye. Diğer kazâlar : Yenbû(I)(*)(2 nahiye), Vech(I) (4 nahiye), Sevâkıyn(III).— Cidde Sancağı: Mutasarrıf Hüseyin Hüsnü Efendi (mütemâyiz, III. Osmâni, V. Mecidi), merkez kazâsı : 2 nâhiye. Diğer kazâ : Mâmûretü'l-Hamid(III).— Toplam : 3 sancak, 7 kazâ, 14 nahiye.

YEMEN VİLÂYETİ(San'â) : Vali ve VII. Orduy-ı Hümâyûn Kumandanı Ahmed Feyzi Paşa (müşir, murassâ İmtiyâz, Osmâni, Mecidi), rüsûmât nâzırı Ali Rızâ Bey (ûlâ, IV. Osmâni); merkez sancağının (San'â) merkez kazâsı : 10 nahiye, 996 köy; diğer kazâlar : Harâz(I) (5 nahiye, 937 köy), Kevkebân(I)(3 nahiye, 178 köy), Ânes(I) (4 nahiye, 582 köy), Hicce (II) (Kaymakam Hüseyin Paşa, mirlivâ) (6 nahiye, 41 köy), Zamân(II) (2 nahiye, 339 köy), Yerîm(II) (1 nâhiye, 19 köy), Redân(I) (3 nahiye, 314 köy), Umrân(II) (2 nahiye, 256 köy), Sûde(II) (kaymakam Hüzâm Paşa, mîrmîrân) (1 nahiye).— Hudaybe Sancağı (I. sınıf sancak) : Mutasarrıf Abdülvehhâb Efendi (ûlâ sânisi), merkez kazâsı : 4 nahiye, 49 köy, diğer kazâlar : Zebîd(I) (kaymakam Kâmil Bey, ûlâ sânisi) (4 nahiye, 394 köy), Lihye(I) (3 nahiye, 61 köy), Zeydiyye(II) (2 nahiye), Cebel Rîme(I) (4 nahiye. 805 köy), Hücûr(I) (5 nâhiye, 45 köy), Beytü'l-Fakıyh(II) (1 nâhiye, 30 kabile), Bâcil(II) (2 nahiye, 152 köy), Ebû-Ariş(II) (3 nahiye, 8 kabile).— Asîr Sancağı(I) : Mutasarrıf Hakkı Paşa (mirlivâ), merkez kazâsı : 2 nahiye, 109 kabile), diğer kazâlar : Mahâil(I) (2 nahiye), Ricâlü'l-Mâ(I) (1 nahiye, 50 kabile), Beni-Şuhr(I) (1 nahiye, 61 kabile), Gaamid(I) (2 nahiye), Sâbyâ(I) (2 nâhiye), Kunfude(I) (2 nâhiye).— Taiz (Ta'izz) Sancağı(I) : Mutasarrıf Tâhir Efendi (ûlâ sânisi), merkez kazâsı : 5 nâhiye, 902 köy,

(*) Kazâların yanındaki Romen rakamları (I, II, III) kaçıncı sınıf kazâ olduğunu gösterir.

diğer kazâlar : Eb(I) (3 nahiye, 561 köy), Udeyn(I) (2 nahiye, 780 köy), Kaatıbe(I) (4 nahiye, 570 köy), Hicriyye(I) (4 nahiye, 453 köy), Muhâ(I) (1 nahiye, 13 köy).— Toplam : 4 sancak, 31 kazâ, 95 nahiye, 8.707 köy.

BASRA VİLÂYETİ : Vali Abdürrahman Hasan Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), kumandan Mehmed İzzet Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), defterdar İsmail Râif Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecîdî), emlâk-i hümâyûna me'mur Hacı Mahmud Paşa (Rûmeli, I. Osmânî, II. Mecîdî); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 99 köy, diğer kazâlar : Kurne(I) (5 nahiye, 22 köy), Fâv(I) (1 nahiye), Küveyt (kaymakam Mübârek Sabâh Paşa, mîrmîrân)(I) (1 nahiye)(*).— Müntefik Sancağı(II) : Mutasarrıf Necîb Bey (ûlâ sânisi), merkez kazâsı : 3 nahiye, diğer kazâlar : Sûku'ş-Şeyh(I) (3 nahiye), Şutre(I) (3 nahiye, 5 köy), Hayy(I) (3 nahiye, 1 köy).— Necd Sancağı(I) : Mutasarrıf Reşîd Paşa (mîrmîrân, II. Osmânî), merkez kazâsı : 5 nahiye, 32 köy, diğer kazâlar : Katıyf(I) (1 nahiye, 19 köy), Katar(I) (kaymakam Câsim Sânî Efendi, kapıcıbaşı)(**) (1 nahiye, 19 köy).— Amâre Sancağı(III) : Mutasarrıf Abdüsselâm Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî), merkez kazâsı : 7 nâhiye, 10 köy, diğer kazâsı : Şutre'l-Amâre(II) (1 nahiye).— Toplam : 4 sancak, 13 kazâ, 37 nahiye, 210 köy.

BAĞDÂD VİLÂYETİ : Vâli Hâzım (Tepeyran) Bey (bâlâ) (murassâ Osmânî ve Mecîdî), VI. Orduy-ı Hümâyûn kumandanı Sıdkı Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), kadı Mehmed Rif'at Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), vali muâvini Muhtar Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî, II. Mecîdî), defterdar Âguuş Efendi (ûlâ), nakıybü'l-eşrâf Abdurrahmân Efendi (Istanbul, II, Osmânî, I. Mecîdî), arâzî-i seniyye komisyonu reisi Ziyâ Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), evkaf muhâsebecisi Vâsıf Bey (ûlâ), maârif müdürü Mehmed Tevfik Bey (ûlâ sânisi), arâzî-i seniyye idâre müdürü Mehmed Fuâd Efendi (ûlâ sânisi, I. Mecîdî), istînâf cezâ reisi Mehmed Remzî Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), arâzî-i seniyye keşif müdürü Zeki Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), rüsûmât nâzırı Ahmed Fâiz Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî, II. Mecîdî); merkez sancağının merkez kazâsı : 2 nahiye, diğer kazâlar : Horasan(I) (5 nahiye), Aziziyye(II) (2 nahiye), Kâzımiyye(II) (1 nahiye), Cezîre(II) (1 nahiye), Düleym(I) (5 nahiye), Kûtü'l-Amâre(II) (1 nahiye), Hânikıyn(I) (3 nahiye), Mendeli(II) (1 nahiye), Sâmerrâ(III) (2 nahiye), Bedre(II) (2 nahiye), Ane (III) (4 nahiye).— Dîvâniyye Sancağı(I) : Mutasarrıf Mehmed Tâhir Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 3 nahiye, diğer kazâlar : Hille(I) (6 nahiye), Semâve(II) (3 nahiye), Şâmiye(I) (5 nahiye).— Kerbelâ Sancağı (II) : Mutasarrıf Hüsnü Paşa (mîrmîrân), merkez kazâsı : 3 nahiye, diğer kazâlar : Necef-i Eşref (kaymakam Şevket Paşa, mîrmîrân) (2 nahiye), Hindiyye(I) (kaymakam Sâlih Paşa, mîrmîrân) (2 nahiye), Razâze(III) (1 nahiye).— Toplam : 3 sancak, 20 kazâ, 54 nahiye.

MÜSUL VİLÂYETİ : Vali Mustafa Yümnî Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), emlâk-i hümâyûn komisyonu reisi İbrahim Bey (ûlâ sânisi); merkez sancağının merkez kazâsı : 3 nahiye, 506 köy, diğer kazâlar : İmâdiyye(I) (3 nahiye, 185 köy), Zaho(II) (2 nahiye, 109 köy), Dühûk(III) (2

(*) Küveyt kaymakamı olan Mübârek Sabâh Paşa (sivil paşa), bugünki Küveyt hükümdârının büyükbabasının babasıdır.

(**) Katar kaymakamı olan ve binbaşı'ya eşit kapıcıbaşı rütbesi taşıyan bu zât, şimdiki Katar hükümdârının büyükbabasının babasıdır.

nahiye, 215 köy), Akre(III) (3 nahiye, 132 köy), Sincâr(II) (2 nahiye).— Kerkük Sancağı(I) : Mutasarrıf Sâlih Sâlim Paşa (mirmirân, IV. Osmânî), merkez kazâsı : 6 nahiye, 348 köy, diğer kazâları : Revândüz(I) (5 nahiye, 283 köy), Köysancak(III) (2 nahiye, 121 köy), Râniye(III) (1 nahiye, 90 köy), Erbil(II) (3 nâhiye, 230 köy), Salâhiyye(II) (2 nâhiye, 91 köy).— Süleymâniyye Sancağı : Mutasarrıf Tevfik Paşa (Rûmeli), merkez kazâsı : 1 nahiye, 139 köy, 4 aşiret, diğer kazâları : Gül'anber(II) (kaymakam Osman Paşa, mirmirân, IV. Osmânî) (5 nahiye, 473 köy), Mâmûretü'l-Hamid (III) (3 nahiye, 177 köy), Bâzyân(II) (1 nahiye, 159 köy, 7 aşiret), Şehrbâzâr(III) (1 nahiye, 125 köy).— Toplam : 3 sancak, 17 kazâ, 45 nahiye, 3.394 köy.

HALEB VİLÂYETİ : Vali Mehmed Nâzım Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecidî), kadı Mehmed Tevfik Efendi (Haremeyn, II. Osmânî, III. Mecidî), defterdar Ali Rızâ Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî, II. Mecidî), mektubcu Zeynülâbidin Reşid Bey (ûlâ, II. Mecidî), emlâk-i seniyye müdürü Hâmid Paşa (mirlivâ, IV. Osmânî, II. Mecidî), meclis-i idâre başkâtibi Sâmi Paşa (mirmirân, III. Osmânî), PTT başmüdürü Âgâh Efendi (ûlâ sânisi, IV. Mecidî), maârif müdürü Mehmed Nâdir Bey (ûlâ sânisi), evkaf muhâsebecisi Ahmed Râsim Efendi (ûlâ sânisi, II. Mecidî), reji nâzırı İsmâil Rızâ Bey (ûlâ sânisi, V. Mecidî), emlâk-i seniyye muhâsebecisi Hüseyin Hüsnü Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî), başmühendis İskender Efendi (ûlâ sânisi); merkez sancağının merkez kazâsı : 1 nahiye, diğer kazâları : Ayntab (Gaaziantep)(I) (9 nâhiye, 202 köy), Kilis(I) (8 nâhiye, 460 köy), Antakya(I) (kaymakam Rauf Paşa, mirmirân, IV. Osmânî) (5 nahiye, 175 köy), İskenderun(I) (2 nahiye, 24 köy), Beylan(II) (1 nahiye, 48 köy), Hârim(II) (3 nahiye, 131 köy), Cisr-i Şuguur(II) (3 nahiye, 75 köy), Edâb(II) (4 nahiye, 105 köy), Maarratü'n-Nûmân(II) (1 nahiye, 127 köy), Bâb-ı Cübeyl(II) (4 nahiye, 182 köy), Menbic(III) (1 nahiye, 232 köy), Cebel-i Sem'ân(III) (1 nahiye, 113 köy), Rakka(III) (1 nahiye, 148 köy).— Urfa Sancağı(II) : Mutasarrıf : münhal, merkez kazâsı : 6 nahiye, 407 köy, diğer kazâları : Birecik(II) (4 nahiye, 133 köy), Rûmkal'a(III) (1 nahiye, 171 köy), Sürûc (III) (4 nahiye, 360 köy), Harrân(III) (2 nahiye, 348 köy).— Mar'aş Sancağı(II) : Mutasarrıf Reşid Paşa (Rûmeli, II. Mecidî), muhâsebeci İsmâil Hakkı Efendi (ûlâ sânisi, V. Mecidî); merkez kazâsı : 9 nahiye, 110 köy, diğer kazâları : Zeytûn(I) (1 nahiye, 28 köy), Elbistân(II) (11 nahiye, 151 köy), Andırın(III) (1 nâhiye, 82 köy), Pazarcık(III) (11 nâhiye, 88 köy).— Toplam : 3 sancak, 24 kazâ, 96 nahiye, 3.800 köy.

SÛRİYYE VİLÂYETİ(Şâm) : Vali Şükrü Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecidî), Hamidiyye Demiryolu inşâât ve muâmelât nâzırı Kâzım Paşa (müşir, murassâ İftihâr, Osmânî ve Mecidî), Hamidiyye Demiryolu işletme nâzırı Rızâ Pş.(müşir, I. Osmânî ve Mecidî), V. Orduy-ı Hümâyûn kumandanı Mustafa Nûri Paşa (I. ferik, I. Osmânî ve Mecidî), kadı Mehmed Ismet Efendi (Istanbul, II. Osmânî, I. Mecidî), defterdar Mustafa Rif'at Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecidî), PTT başmüdürü Mahmud Hilmi Efendi (ûlâ, III. Mecidî), muhâsebe mümeyyizi Mahmud Said Efendi (ûlâ, I. Osmânî ve Mecidî), Mevkib-i Hacc-ı Şerîf muhâfızı Abdurrahman Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecidî), Hamidiyye Demiryolu idâre müdürü Mehmed Fevzi Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecidî), Hamidiyye Demiryolu başmühendisi Mayester Paşa (Rûmeli, murassâ İftihâr, I. Osmânî ve Mecidî), Hamidiyye Demiryolu işletme umum müdürü Gordon Efendi (ûlâ sânisi, II. Osmânî,

I. Mecîdi), umum müdür muâvini Cevad Paşa (mirlivâ, II. Osmânî), meclis-i idâre başkâtibi Ahmed Fâik Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), Hamidiyye Demiryolu başkâtibi İbrahim Edhem Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî, V. Mecidi), sıhhiye müfettişi Dr. Suad Bey (ûlâ sânisi); merkez sancağının merkez kazâsı : 1 nahiye, 55 köy, diğer kazâları : Baalbekk(I) (3 nahiye, 76 köy), Bikaa'l-Aziz(I) (2 nahiye, 60 köy, 12 mezraa), Vâdi'l-Ucm(III) (2 nahiye, 39 köy, 32 mezraa), Dûmâ(II) (2 nahiye, 46 köy, 19 mezraa), Nebk(II) (3 nahiye, 30 köy, 3 mezraa), Kuneytıre(II) (4 nahiye, 46 köy, 61 mezraa), Hâsbiyâ(III) (1 nahiye, 18 köy), Râşeyâ(III) (1 nahiye, 21 köy), Zûbyânî(II) (1 nahiye, 31 köy).— Kerek Sancağı(I) : Mutasarrıfı mümhal, merkez kazâsı : 3 nahiye, 36 köy, diğer kazâları : Salt(I) (4 nahiye, 9 köy, 21 mezraa), Maan(I) (2 nahiye), Tufeyle(II) (1 nahiye).— Hamâ Sancağı(II) : Mutasarrıf Âsaf Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecidi), müftü Mehmed Hariri Efendi (Haremeyn, II. Osmânî ve Mecidi); merkez kazâsı : 3 nahiye, 95 köy, diğer kazâları : Hums(I) (6 nahiye, 109 kazâ), Süleymâniyye(II) (3 nâhiye, 52 köy), Hamidiyye(III) (4 nâhiye, 61 köy).— Havrân Sancağı(II) : Mutasarrıf Mûsâ Kâzım Paşa (mirmirân), merkez kazâsı : 3 nahiye, 120 köy, diğer kazâları : Aclûn(I) (3 nahiye, 120 köy), Süveyde(II) (2 nahiye, 94 köy), Busra'l-Harîr(II) (1 nahiye, 36 köy), Der'â(II) (2 nahiye, 31 köy), Salhad(II) (1 nahiye), Âhire(II) (2 nahiye, 35 köy).— Toplam : 4 sancak, 25 kazâ, 60 nahiye, 1.275 köy.

BEYRÛT VİLÂYETİ : Vali İbrahim Halil Paşa (vezir, murassâ Osmânî ve Mecidi), mektubcu Ahmed Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecidi), rüsûmân nâzırı Hasan Şevkı Bey (ûlâ sânisi, II. Mecidi), maârif müdürü Abdülkaadir Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecidi), PTT başmüdürü Ali Rızâ Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecidi), evrak müdürü Hüseyin Hüsnü Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî ve Mecidi); merkez kazâsı : 1 nahiye, diğer kazâları : Saydâ(I) (4 nâhiye, 149 köy), Cûr(II) (4 nâhiye, 145 köy), Merc-i Uyûn(II) (3 nahiye, 59 köy).— Akkâ Sancağı(I) : Mutasarrıf Mehmed Ferid Paşa (Rûmeli, I. Mecidi), merkez kazâsı : 4 nahiye, 48 köy, diğer kazâları : Hayfâ(I) (kaymakam Mahmud Kâmil Bey, ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecidi)(*) (2 nahiye, 62 köy), Taberiyye(II) (1 nahiye, 30 köy), Safed(II) (1 nahiye, 78 köy).— Trâblusşâm Sancağı(II) : Mutasarrıf Aziz Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî ve Mecidi), merkez kazâsı : 7 nahiye, 91 köy, diğer kazâları : Sâfitâ(II) (1 nahiye, 301 köy), Akkâr(II) (1 nahiye, 174 köy), Hısnü'l-Ekrâd(II) (1 nahiye, 106 köy).— Lâzıkıyye Sancağı : Mutasarrıf Abdüllatıyf Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecidi), merkez kazâsı : 5 nahiye, 181 köy, diğer kazâları : Cûble(I) (5 nahiye, 256 köy), Merkab(III) (6 nahiye, 569 köy), Sayhûn(III) (5 nahiye, 434 köy).— Bilkaa (Nâblus) Sancağı : Mutasarrıf Mehmed Emîn Efendi (ûlâ, II. Mecidi), merkez kazâsı : 4 nahiye, 105 köy, diğer kazâları : Beni-Saab(II) (3 nahiye, 43 köy), Cenîn(II) (3 nahiye, 90 köy).— Toplam : 5 sancak, 19 kazâ, 61 nahiye, 2.959 köy.

TRÂBLUSGARB VİLÂYETİ : Vali ve Kumandan Receb Paşa (müşir, murassâ İftihâr, Osmânî, Mecidi), kadı Mustafa Zeyneddîn Efendi (Haremeyn, II. Osmânî, III. Mecidi), mektûbî mümeyyizi Nijâd Bey (ûlâ sânisi, IV. Mecidi); merkez kazâsı : 4 nahiye, diğer kazâları : Erbaa (5 nahiye) (II), Garyân(I) (1 nahiye), Urfelle(I) (1 nahiye), Terhûne(I) (1 nahiye), Zâviye(I) (1 nahiye), Zeyûre(II) (1 nahiye), Aziziyye(II) (1 nahiye), Uceylât(III) (1 nahiye).— Hums Sancağı : Mutasarrıf İzzet Paşa (Rûmeli, II.

(*) İsmail Hâmi Dânişmend'in babası.

Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 1 nâhiye, diğer kazâları : Missurâta(I) (1 nahiye), Zulteyn(II) (1 nahiye), Mislâte(II) (1 nahiye), Sert(II) (kaymakam Ömer Paşa, mirmirân) (3 nahiye).— Cebel-i Garbî Sancağı(III) : Mutasarrıf Bekir Sâmi Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), merkez kazâsı : 4 nâhiye, diğer kazâları : Gadâmes(III) (1 nahiye), Nâlût(II) (1 nahiye), Fesâtû(II) (1 nahiye).— Fizân Sancağı(I) : Mutasarrıf Celâl Bey (sâniye). merkez kazâsı : 8 nahiye, diğer kazâları : Sûkine(III) (1 nahiye), Şâtıyy (III) (1 nahiye), Gaat(I) (2 nahiye), Tibûrşârde(III) (1 nahiye).— Toplam : 4 sancak, 23 kazâ, 46 nahiye.

HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ (Bursa) : Vâli Tevfik Bey (bâlâ, murassâ İftihâr ve Osmânî, I. Mecîdî), vâli muâvini İzzet Bey (ûlâ, I. Mecîdî), defterdar Zihni Efendi (ûlâ, IV. Mecîdî), mektubcu Süleyman Nazif Bey(*) (ûlâ sânîsi), maârif müdürü Azmi Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), nafıa müdürü Şefik Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebe mümeyyizi Ahmed Subhi Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), evrak müdürü Hacı Ali Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), nâfıa tahsil memuru Râgıb Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî).— Merkez (Bursa) sancağının merkez kazâsı : 1 nâhiye, 158 köy, diğer kazâları : Gemlik(II) (1 nâhiye, 32 köy), Pazarköy (III) (2 nahiye, 31 köy), Mihaliç(II) (1 nahiye, 72 köy), Mudanya(II) (3 nahiye, 24 köy), Kirmastı (Mustafakemalpaşa)(III) (1 nahiye, 146 köy), Atranos (Orhaneli) (III) (kaymakam Mir'et Bey, ûlâ sânîsi, V. Mecîdî) (3 nâhiye, 201 köy).— Ertuğrul(Bilecik) Sancağı(III) : Mutasarrıf Hacı Osman Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), merkez kazâsı : 6 nahiye, 193 köy, diğer kazâları : Söğüd(I) (4 nahiye, 88 köy), İnegöl(III) (3 nahiye, 132 köy), Yenişehir(III) (2 nahiye, 114 köy).— Kütahya Sancağı(III): Mutasarrıf Ahmed Fuad Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebeci Abdurrahmân Efendi (ûlâ sânîsi); merkez kazâsı : 9 nahiye, 380 köy, diğer kazâları : Eskişehir (I)(2 nahiye, 217 köy), Gediz(III) (2 nahiye, 96 köy), Uşak(II) (3 nahiye, 165 köy), Simav(III) (2 nahiye, 124 köy).— Karahisâr-ı Sâhib (Afyon) Sancağı(III) : Mutasarrıf Edhem Sabri Efendi (bâlâ, II. Mecîdî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 153 köy, diğer kazâları : Bolvadin (III) (2 nahiye, 35 köy), Sandıklı(III) (4 nahiye, 260 köy), Aziziyye(III) (2 nahiye, 70 köy).— Karası (Balıkesir) Sancağı (III) : mutasarrıf Mehmed Ali Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 6 nahiye, 328 köy, diğer kazâları : Ayvalık(I) (1 nahiye, 1 köy), Burhâniye(III) (2 nahiye, 55 köy), Edremid(II) (2 nahiye, 102 köy), Erdek(II) (4 nahiye, 46 köy), Bandırma(II) (3 nâhiye, 80 köy), Gönen(III) (1 nâhiye, 75 köy), Sındırgı(III) (1 nahiye, 71 köy), Balya(III) (1 nahiye, 158 köy).— Toplam : 5 sancak, 29 kazâ, 77 nahiye, 3.607 köy.

KONYA VİLÂYETİ : Vali Mehmed Cevad Bey (bâlâ, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), kadı Mehmed Mes'ûd Efendi (Haremeyn, IV. Osmânî, III. Mecîdî), defterdar Bahâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), mektubcu Süreyyâ Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), PTT başmüdürü Hacı Ali Rızâ Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), nüfus nâzırı Muhyiddin Bey (ûlâ sânîsi), istinâf müddei-i umûmîsi Râgıb Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), evkaf muhâsebecisi İbrahim Bey (ûlâ sânîsi).— Merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nâhiye, 81 köy, diğer kazâları : Akşehir(III) (2 nâhiye, 90 köy), Beyşehri(III) (2 nahiye, 76 köy), Seydişehri(III) (1 nahiye, 43 köy), Ilgın(III)

(*) Meşhur edib ve şâir.

(2 nahiye, 51 köy), Bozkır(II) (2 nahiye, 105 köy), Karaman (Lârende) (III) (3 nahiye, 108 köy), Ereğli(III) (2 nahiye, 62 köy), Sultâniyye(III) (1 nahiye, 35 köy), (Şerefli) Koçhisâr(III) (1 nahiye, 107 köy), Ermenek (III) (2 nahiye, 47 köy).— Niğde Sancağı (III) : Hacı Âsaf Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecîdî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 67 köy, diğer kazâları : Nevşehir(I) (1 nahiye, 34 köy) : Ürgüb(III) (1 nahiye, 28 köy), Aksaray (III) (1 nahiye, 160 köy), Bor(III) (1 nahiye, 22 köy), Mâden (Hamîdiyye) (III) (1 nahiye, 43 köy), Arabsun(III), (1 nahiye, 43 köy).— Burdur Sancağı(III) : Mutasarrıf Mustafa Zihni Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecîdî), merkez kazâsı : 2 nâhiye, 89 köy, diğer kazâları : Tefenni(III) (2 nâhiye, 33 köy).— Hamîd-Âbâd (Isparta)(III) : Mutasarrıf Mahmud Nâzım Paşa (mîrmîrân, III. Osmânî, II. Mecîdî), merkez kazâsı : 2 nahiye, 51 köy, diğer kazâları : Uluborlu(III) (2 nahiye, 10 köy), Eğridir (3 nahiye, 65 köy), Yalvaç(III) (2 nahiye, 35 köy), (Şarkî) Karaağaç (III) (2 nahiye, 46 köy).— Teke (Antalya) Sancağı(III) : Mutasarrıf Hüsnü Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), merkez-kazâsı : 7 nahiye, 206 köy, diğer kazâları : Elmalı(III) (3 nahiye, 75 köy), Âlâiyye(Alanya)(I) (kaymakam Nâhid Bey, ûlâ sânîsi, III. Mecîdî)(3 nahiye, 191 köy), Akseki(III) (2 nahiye, 60 köy), Kaş(III) (1 nahiye, 65 köy).— Toplam : 5 sancak, 30 kazâ, 64 nahiye, 2.135 köy.

ANKARA VİLÂYETİ : Vâlî Ahmed Reşid(Rey) Bey (bâlâ, murassâ Osmânî ve Mecîdî), kadı Ali Atâullah Efendi (Istanbul, II. Osmânî ve Mecîdî), mektubcu Hacı Rif'at Efendi (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), jandarma kumandanı Aziz Paşa (mîrmîrân, II. Osmânî ve Mecîdî), mektubcu muâvini Ken'an Bey (ûlâ sânîsi); merkez sancağının merkez kazâsı : 3 nahiye, 45 köy, diğer kazâları : Ayaş (III) (2 nahiye, 41 köy), Beypazarı (III) (1 nahiye, 41 köy, 24 çiftlik), Sivrihisâr(III) (2 nahiye, 96 köy), Nallıhan (1 nahiye, 59 köy, 3 çiftlik), Bâlâ(III) (2 nahiye, 91 köy), Mihalıççık(III) (1 nahiye, 65 köy), Yabanâbâd (III) (2 nahiye, 175 köy), Haymana(III) (2 nahiye, 156 köy), Kalecik(III) (3 nahiye, 136 köy).— Yozgad Sancağı(II) : Mutasarrıf Hacı Reşid Paşa(mîrmîrân), merkez kazâsı : 4 nahiye, 228 köy, diğer kazâları : Akdağmâdeni(III) (2 nahiye, 165 köy), Boğazlıyan(III) (2 nahiye, 113 köy).— Kaysariyye(Kayseri) Sancağı(II) : Mutasarrıf Ahmed Ârifî Bey (ûlâ, I. Mecîdî), muhâsebeci Muhibb Efendi (ûlâ sânîsi); merkez kazâsı : 1 nahiye, 124 köy, diğer kazâları : Develi(II) (2 nahiye, 75 köy), İncesu(III) (2 nahiye, 45 köy).— Kırşehri Sancağı(III) : Mutasarrıf Rızâ Paşa (Rûmeli), merkez kazâsı : 3 nahiye, 158 köy, diğer kazâları : Keskin (III) (2 nahiye, 198 köy), Mecîdiyye(III) (1 nahiye, 70 köy), Avanos(III) (1 nahiye, 95 köy).— Çorum Sancağı(III) : Mutasarrıf Haydar Bey (ûlâ sânîsi), merkez kazâsı : 2 nahiye, 1.273 köy, diğer kazâları : Osmancık (III) (2 nahiye, 95 köy), Sungurlu(III) (1 nahiye, 104 köy), İskilib(III) (1 nahiye, 116 köy).— Toplam : 5 sancak, 24 kazâ, 44 nahiye, 2.746 köy.

AYDIN VİLÂYETİ (İzmir) : Vali Fâik Bey (bâlâ, murassâ Osmânî ve Mecîdî), kadı Mehmed Emîn Efendi (Anadolu kazaskeri, II. Osmânî, I. Mecîdî), vali muâvini Ahmed Şevkı Efendi (bâlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), defterdar Abdülmecid Sâbit Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), mektubcu Âdem Vehbi Efendi (ûlâ, III. Osmânî), müftü Mehmed Saîd Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), istînâf cezâ reisi İshak Şevkı Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), rüsûmât nâzırı Nizâmeddin Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), defter-i hâkaanî müdürü Süleyman Şevket Bey (ûlâ, II. Osmânî, III.

Mecîdî), evkaf muhâsebecisi Mustafa Neş'et Efendi (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), umûr-ı ecnebiyye müdürü Fuad Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, III. Mecîdî), PTT başmüdürü Ömer Bey (ûlâ, II. Mecîdî), orman ve mâdenler müdürü Mehmed Şükrü Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), Aydın demiryolu komiseri Edvar Rubliski Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî).— Merkez sancağının (İzmir) merkez kazâsı : 4 nâhiye, 87 köy; diğer kazâları : Nif (III) (1 nahiye, 31 köy), Karaburun(III) (1 nahiye, 22 köy), Kuşadası (II) (2 nahiye, 27 köy), Çeşme(III) (3 nahiye, 13 köy), Tire(I) (kaymakam Halil Rüşdü Efendi, ûlâ sânîsi, III. Osmânî) (1 nahiye, 26 köy), Ödemiş(II) (4 nâhiye, 141 köy), Urla(II) (1 nâhiye, 21 köy), Foça(Foçtin)(III) (2 nâhiye, 8 köy), Bayındır (III) (1 nahiye, 44 köy), Menemen(III) (1 nahiye, 45 köy), Seferihisâr(III) (2 nahiye, 13 köy), Bergama(II) (8 nahiye, 173 köy).— Saruhân(Mağnisâ) Sancağı(I) : Mutasarrıf Mehmed Galib Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), kadı Mehmed Subhi Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 196 köy, diğer kazâları : Kasaba (Turgutlu)(II) (3 nahiye, 33 köy), Alaşehir(II) (2 nahiye, 66 köy), Kula(III) (3 nahiye, 98 köy), Akhisâr(III) (2 nahiye, 60 köy), Demirci(III) (1 nahiye, 128 köy), Eşme(III) (2 nahiye, 36 köy), Kırkağaç(III) (2 nahiye, 23 köy), Soma(III) (1 nahiye, 72 köy).— Aydın Sancağı(II) : Mutasarrıf Mehmed Ali Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecîdî), muhâsebeci Cemil Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 5 nahiye, 148 köy, diğer kazâları : Nâzilli (II) (4 nahiye, 74 köy), Bozdoğan(III) (2 nahiye, 53 köy), Söke(III) (kaymakam Ali Bey, ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî) (1 nahiye, 54 köy), Çine(III) (1 nahiye, 92 köy), Karacasu(III) (1 nahiye, 19 köy).— Menteşe(Muğla) Sancağı(III) : Mutasarrıf Cemal Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 55 köy, diğer kazâları : Milas (III) (1 nahiye, 95 köy), Mekri(III) (2 nahiye, 81 köy), Marmaris(III) (2 nahiye, 23 köy), Bodrum(III) (1 nahiye, 29 köy), Köyceğiz(III) (1 nahiye, 69 köy).— Denizli Sancağı(III) : Mutasarrıf İsmâil Kemal Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, II. Mecîdî), merkez kazâsı : 2 nahiye, 123 köy, diğer kazâları : Tavas(III) (1 nahiye, 75 köy), Buldan(III) (2 nahiye, 41 köy), Sarayköy(III) (2 nahiye, 38 köy), Çal(III) (2 nahiye, 63 köy), Garbîkaraağaç (III) (2 nahiye, 78 köy).— Toplam : 5 sancak, 42 kazâ, 90 nahiye, 2.854 köy.

ADANA VİLÂYETİ : Vali Bahri Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), kadı Mehmed Sun'Ullaah Efendi (Haremeyn, II. Mecîdî), vâli muâvini Nasri Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), defterdar Hayri Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), mektubcu Râmiz Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), PTT başmüdürü Hilmi Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 449 köy, diğer kazâları : Karaisâlı(III) (1 nahiye, 88 köy), Hamîdiyye(III) (2 nahiye, 62 köy).— Mersin Sancağı(III) : Mutasarrıf Neşât Bey (ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 2 nahiye, 88 köy, diğer kazâsı : Tarsus(I) (3 nâhiye, 181 köy).— Çebel-i Bereket Sancağı(III) : Mutasarrıf Mahmud Nedim Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 8 köy, diğer kazâları : Islahiye(I) (1 nahiye, 67 köy), Osmâniye(II) (3 nahiye, 23 köy), Hassa(III) (1 nahiye, 38 köy), Bağçe(I) (1 nahiye, 40 köy).— Kozan Sancağı(II) : Mutasarrıf Mûsâ Kâzım Bey (sâniye, III. Mecîdî), merkez kazâsı : 2 nahiye, 94 köy, diğer kazâları : Kars-ı Zu'l-Kadriyye(II) (2 nahiye, 50 köy), Haçin(I) (2 nahiye, 66 köy), Feke (Beylânköy)(I) (2 nahiye, 90 köy).— İçel(Silifke) Sancağı(II) : Mutasar-

rıf Mehmed Nüzhet Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecidî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 36 köy, diğer kazâları : Mut(III) (1 nahiye, 65 köy), Gülnar(III) (2 nahiye, 29 köy), Anamur(III) (2 nahiye, 77 köy).— Toplam : 5 sancak, 18 kazâ, 40 nahiye, 1.597 köy.

KASTAMONİ VİLÂYETİ : Vali Mustafa Nâzım Paşa (vezir, murassâ Osmânî ve Mecidî), fırka kumandanı Ali Rızâ Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecidî), kadı Mustafa Şerîf Efendi (Haremeyn, II. Osmânî, I. Mecidî), defterdar Abdülkerim Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecidî); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 289 köy, diğer kazâları : İnebolu(II) (3 nahiye, 244 köy), Safranbolu(II) (4 nahiye, 243 köy), Taşköprü(III) (kaymakam Hasan Hâlis Bey, ûlâ sânisi, IV. Osmânî ve Mecidî) (2 nahiye, 163 köy), Daday(III) (2 nahiye, 157 köy), Cide(III) (2 nahiye, 163 köy), Tosya(III) (1 nahiye, 62 köy), Arac(III) (3 nahiye, 125 köy).— Bolu Sancağı(III) : Mutasarrıf İsmail Hakkı Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecidî), merkez kazâsı : 1 nahiye, 227 köy, diğer kazâları : Ereğli(II) (1 nahiye, 124 köy), Bartın(II) (2 nahiye, 227 köy), Gerede(III) (2 nahiye, 207 köy), Göynük (III) (1 nahiye, 87 köy), Düzce(II) (2 nahiye, 271 köy), Hamidiyye(III) (2 nahiye, 123 köy), Mudurnu(III) (1 nahiye, 158 köy), Zonguldak(III) (1 nahiye, 69 köy).— Kengırı(Çankırı) Sancağı(III) : Mutasarrıf Cevdet Paşa (Rûmeli, I. Mecidî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 245 köy, diğer kazâları: Çerkeş(III) (4 nahiye, 368 köy).— Sinop Sancağı(III) : Mutasarrıf Bekir Paşa (Rûmeli, I. Mecidî), merkez kazâsı : 2 nahiye, 58 köy, diğer kazâları : Boyâbâd(III) (2 nahiye, 211 köy), Ayancık(III) (2 nahiye, 204 köy).— Toplam : 4 sancak, 22 kazâ, 49 nahiye, 4.015 köy.

SIVAS VİLÂYETİ : Vali Reşid Âkif Paşa (vezir, murassâ İftihâr, Osmânî ve Mecidî), vali muâvini Aristidi Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecidî), defterdar Fâzıl Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecidî), mektubcu Es'ad Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecidî), istînâf müddei-i umûmisi Ali Yâver Efendi (ûlâ sânisi); merkez sancağının merkez kazâsı : 4 nahiye, 101 köy, diğer kazâları : Aziziyye(II) (6 nahiye, 211 köy), Bünyân-ı Hamid(III) (4 nahiye, 98 köy), Yenihan(III) (4 nahiye, 124 köy), Tonos(III) (4 nahiye, 134 köy), Hafik(III) (5 nahiye, 177 köy), Zara (Koçgiri)(II) (5 nahiye, 249 köy), Divriği(III) (6 nahiye, 129 köy), Dârende(III) (2 nahiye, 21 köy), Gürün(III) (3 nahiye, 46 köy), Kangal(III) (5 nahiye, 112 köy).— Amasya Sancağı(III) : Mutasarrıf Cevdet Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecidî), merkez kazâsı : 5 nahiye, 137 köy, diğer kazâları : Merzifon(I) (2 nahiye, 63 köy), Köprü(I) (2 nahiye, 176 köy), Mecidözü(III) (3 nahiye, 139 köy), Lâdik(III) (2 nahiye, 80 köy), Havza(III) (2 nahiye, 84 köy), Gümüşhacıköyü(III) (3 nahiye, 54 köy).— Karahisâr-ı Şarkî (Şebinkarahisar), merkez kazâsı : 1 nahiye, 94 köy, diğer kazâları : Suşehri(III) (3 nahiye, 149 köy), İskefser(III) (1 nâhiye), Hamidiyye(III) (2 nâhiye, 90 köy), Koyulhisâr(III) (2 nâhiye, 83 köy), Alucra(III). (2 nâhiye, 80 köy).— Tokad Sancağı(III) : Mutasarrıf Celâl Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecidî), merkez kazâsı : 8 nahiye, 261 köy, diğer kazâları : Erbaa(III) (6 nahiye, 127 köy), Zile(II) (4 nahiye, 195 köy), Niksâr(III) (4 nahiye, 95 köy).— Toplam : 4 sancak, 27 kazâ, 97 nahiye, 3.160 köy.

DİYÂR-I BEKR VİLÂYETİ : Vali Mahmûd Ârif Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecidî), vali muâvini Mînâ Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecidî), defterdar Rif'at Efendi (ûlâ, II. Osmânî), mektûbî mümeyyizi Zülfe-

kar Hakkı Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecidî); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 297 köy, diğer kazâları : Siverek(II) (6 nahiye, 497 köy), Silvân (Meyyâfârikıyn) (III), (6 nahiye, 221 köy), Lice(III) (3 nahiye, 133 köy), Beşiri(III) (3 nahiye, 173 köy), Derik(III) (5 nahiye, 78 köy).— Mardin Sancağı(I) : Mutasarrıf Hacı Ârifi Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecidî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 230 köy, diğer kazâları : Nusaybin (I) (3 nahiye, 243 köy), Cizre (Cezîretü İbni Ömer) (II) (3 nahiye, 219 köy), Midyât(III) (6 nahiye, 226 köy), Savur(III) (3 nahiye, 114 köy).— Ergani Mâdeni Sancağı(III) : Mutasarrıf İbrahim Lutfi Paşa (mirmirân), merkez kazâsı : 12 nahiye, 258 köy, diğer kazâları : Palu(III) (8 nahiye, 321 köy), Çermik(III) (6 nahiye, 128 köy).— Toplam : 3 sançak, 14 kazâ, 73 nahiye, 3.138 köy.

BİTLİS VİLÂYETİ : Vali Tâhir Paşa (Rûmeli, murassâ Osmânî, I. Mecidî), defterdar Âsım Efendi (ûlâ sânisi), bidâyet cezâ reisi Tevfik Bey (ûlâ sânisi); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 188 köy, diğer kazâları : Ahlat(I) (2 nahiye, 33 köy), Hıyzân(I) (3 nahiye, 168 köy), Mutki(I) (1 nahiye, 52 köy).— Muş Sancağı(I) : Mutasarrıf Safvet Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecidî), merkez kazâsı : 5 nahiye, 191 köy, diğer kazâları : Malazgird(I) (3 nahiye, 126 köy), Bulanık(I) (2 nahiye, 63 köy), Varto(I) (3 nâhiye, 69 köy), Sason(I) (2 nâhiye, 118 köy).— Siird Sancağı(I) : Mutasarrıf Feyzi Bey (mütemâyiz), merkez kazâsı : 2 nahiye, 70 köy, diğer kazâları : Pervârî(I) (1 nahiye, 61 köy), Garzân(I) (4 nahiye, 182 köy), Şirvân(I) (4 nahiye, 160 köy), Erûh(I) (4 nahiye, 205 köy).— Genc (Bingöl) Sancağı(I) : Mutasarrıf İbrahim Muhlis Bey (ûlâ sânisi, II. Mecidî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 219 köy, diğer kazâları : Çapakçur(I) (2 nahiye, 91 köy), Kulb(III) (2 nahiye, 113 köy).— Toplam : 4 sancak, 17 kazâ, 48 nahiye, 2.040 köy.

ERZURUM VİLÂYETİ : Vali Abdülvehhab Paşa (Rûmeli, murassâ Osmânî, I. Mecidî), kadı Ebû-Bekir Hilmi Efendi (Haremeyn), vali muâvini İbrahim Sêlim Susa Efendi (ûlâ sânisi, II. Mecidî), defterdar Hüseyin Hüsnü Efendi (ûlâ sânisi, II. Mecidî), mektubcu Râif Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî); merkez sancağının merkez kazâsı : 6 nahiye, 231 köy, diğer kazâları : Bayburd(I) (4 nahiye, 169 köy), Pasinler(III) (4 nahiye, 236 köy), Kiğı(III) (5 nahiye, 233 köy), Tercân(III) (4 nahiye, 231 köy), İspir(III) (3 nahiye, 134 köy), Nâmervân(III) (3 nahiye, 122 köy), Keskim(III) (4 nahiye, 68 köy).— Erzincan Sancağı(II) : Mutasarrıfı münhal, merkez kazâsı : 6 nahiye, 157 köy, diğer kazâları : Kemah(III) (4 nahiye, 89 köy), Refâhiye(III) (4 nahiye, 148 köy), Kuruçay(III) (3 nahiye, 58 köy), Kuzucân (Pülümür)(II) (3 nahiye, 60 köy).— Bâyezid(Ağrı) Sancağı(I) : Mutasarrıf Ahmed Hamdi Paşa (Rûmeli), merkez kazâsı : 2 nahiye, 110 köy, diğer kazâları : Diyâdin(I) (2 nahiye, 78 köy), Karakilise (Karaköse)(I) (3 nâhiye, 155 köy), Eleşkird(III) (2 nâhiye, 111 köy), Tutak(Antâb)(I) (3 nahiye, 96 köy).— Hınıs Sancağı(III) : Mutasarrıf Mâcid Bey (ûlâ sânisi, I. Mecidî), merkez kazâsı : 5 nâhiye, 276 köy.— Toplam : 4 sancak, 19 kazâ, 89 nahiye, 2.762 köy.

MÂMÛRETÜ'L-AZİZ (Elazığ) VİLÂYETİ : Vâli Hâlid Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecidî); merkez sancağının merkez kazâsı : 8 nahiye, 363 köy, diğer kazâları : Arabgir(III) (3 nahiye, 61 köy), Kebân Mâdeni(III) (6 nâhiye, 97 köy), Eğin (Kemâliye)(III) (6 nâhiye, 83 köy), Harput(III)

(1 nahiye, 60 köy), Pötürge(III) (8 nahiye, 105 köy).— Malatya Sancağı (II) : Mutasarrıf Ali Nevzad Bey (mütemâyiz, III. Osmânî), merkez kazâsı: 5 nahiye, 66 köy, diğer kazâları : Hısn-ı Mansûr (Adıyaman)(III) (6 nahiye, 174 köy), Bihesnî(III) (9 nahiye, 110 köy), Akçadağ(III) (7 nahiye, 101 köy), Kâhta(III) (4 nahiye, 146 köy).— Dersim (Tunceli) Sancağı(II): Mutasarrıf Ziyâ Bey (ûlâ sânisi, II. Osmânî, I. Mecîdî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 106 köy, diğer kazâları : Mâzgird(III) (4 nahiye, 201 köy), Çârsancak(III) (4 nahiye, 110 köy), Çemişkezek(III) (4 nahiye, 95 köy), Kızılkilise(III) (3 nahiye, 33 köy), Ovacık(III) (4 nahiye, 83 köy).— Toplam : 3 sancak, 17 kazâ, 86 nahiye, 1.800 köy.

VAN VİLÂYETİ : Vâli Ali Rızâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), vâli muâvini Ohannes Ferid Efendi (ûlâ sânisi, II. Mecîdî); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 293 köy, diğer kazâları : Mahmûdî(I) (2 nahiye, 83 köy), Şıtak(I) (2 nahiye, 162 köy), Âdılcevâz(I) (1 nahiye, 44 köy), Gevâş(I) (3 nahiye, 181 köy), Erciş(I) (1 nahiye, 122 köy).— Hakkâri Sancağı(I) : Mutasarrıfı münhal; merkez kazâsı : 2 nahiye, 144 köy, diğer kazâları : Çölemerik(I) (2 nahiye, 196 köy), Şemdinân (Şemdinli)(I) (2 nahiye, 131 köy), Mâmûretü'l-Hamîd(I) (1 nahiye, 34 köy), Gevâr(I) (3 nahiye, 184 köy).— Toplam : 2 sancak, 15 kazâ, 28 nahiye, 1.574 köy.

TRABZON VİLÂYETİ : Vali Ferid Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî), vali muâvini Vogleri Efendi (bâlâ, II. Mecîdî), mektubcu Ahmed Rif'at Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, II. Mecîdî), rüsûmât nâzırı Mehmed Şükrü Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî), maârif müdürü Mehmed Bey (ûlâ sânisi), meclis-i idâre başkâtibi Ârif Hikmet Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî, II. Mecîdî), sıhhıye müfettişi Dr. Abdülkerîm Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecîdî); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 112 köy, diğer kazâları : Ordu(II) (kaymakam Hacı Halil İbrahim Paşa, mirmirân, III. Mecîdî), (6 nahiye, 237 köy), Giresun(II) (kaymakam İzzet Bey, ûlâ sânisi, III. Osmânî) (5 nahiye, 138 köy), Tirebolu(III) (1 nahiye, 114 köy), Görele(III) (1 nahiye, 56 köy), Vakf-ı Kebîr(III) (1 nahiye, 55 köy), Akçaâbâd(III) (1 nâhiye, 82 köy), Sürmene(III) (1 nâhiye, 69 köy), Of(III) (1 nahiye, 122 köy).— Cânik(Samsun) Sancağı(I) : Mutasarrıf Cemal Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), kadı Mehmed Servet Efendi (Haremeyn, III. Osmânî, II. Mecîdî); merkez kazâsı : 2 nahiye, 215 köy, diğer kazâları : Bafra(III) (2 nahiye, 161 köy), Ünye(III) (2 nahiye, 117 köy), Fatsa(III) (1 nahiye, 84 köy), Çarşanba(III) (1 nahiye, 361 köy), Terme(III) (1 nahiye, 158 köy).— Lâzistân(Rize) Sancağı(II) : Mutasarrıf Muhyiddin Paşa (mirmirân, III. Mecîdî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 218 köy, diğer kazâları : Atina(III) (3 nahiye, 102 köy), Hopa(III) (3 nahiye).— Gümüşhâne Sancağı(III) : Mutasarrıfı münhal, merkez kazâsı : 3 nahiye, 50 köy, diğer kazâları : Kelkit(III) (1 nahiye, 99 köy), Şirân(III) (1 nahiye, 75 köy), Torul (III) (2 nahiye, 49 köy).— Toplam : 4 sancak, 22 kazâ, 49 nahiye, 2.718 köy.

CEZÂİR-İ BAHR-İ SEFÎD VİLÂYETİ (Rodos) : Vali Hüseyin Nâzım Paşa (vezir, murassâ İftihâr, Osmânî ve Mecîdî), kadı Mustafa Naim Efendi (Haremeyn, II. Mecîdî), defterdar Ziyâ Bey (ûlâ, III. Mecîdî), mektubcu Mahmud Şemseddin Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî), jandarma kumandanı Şâhin Paşa (mirlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), istinâf cezâ reisi Atâullah Efendi (Haremeyn), meclis-i idâre başkâtibi Fevzi Efendi (ûlâ sânisi, IV.

Mecidî); merkez sancağının(Rodos) merkez kazâsı : 4 nahiye, 45 köy, diğer kazâları : Kaşot(I) (kaymakam Abdullah Sıddık Bey, ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecidî) (1 nahiye), Meis(Mis)(II) (1 nahiye), Sömbeki(I) (2 nahiye), Kerpe(II) (1 nahiye, 10 köy), İstanköy(I) (kaymakam Rif'at Bey, ûlâ sânisi, IV. Mecidî)(2 nahiye, 7 köy).— Midilli Sancağı(I) : Mutasarrıf Ali Nusret Paşa (Rûmeli, III. Osmânî, I. Mecidî), muhâsebeci Hasan Râsıh Efendi (ûlâ sânisi, II. Mecidî); merkez kazâsı : 5 nahiye, 37 köy, diğer kazâları : Pilmar(I) (2 nahiye, 15 köy), Molova(II) (3 nahiye, 25 köy).— Sakız Sancağı(I) : Mutasarrıf Âtıf Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecidî), evkaf müdürü Subgatullah Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecidî); merkez kazâsı : 5 nahiye, 58 köy, diğer kazâları : Kalimnoz(I) (2 nahiye), Liroz(I) (kaymakam Muharrem Paşa, mirmirân, II. Osmânî) (2 nâhiye), Karyot(II) (1 nâhiye).— Limni Sancağı(III) : Mutasarrıf Neş'et Bey(bâlâ, I. Osmânî ve Mecidî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 35 köy, diğer kazâları : İmroz(II) (2 nahiye, 5 köy), Bozcaada(II) (1 nahiye).— Toplam : 5 sancak, 16 kazâ, 37 nahiye, 236 köy.

GİRİD VİLÂYETİ : Muhtar.

EDİRNE VİLÂYETİ : Vali Ziver Bey (bâlâ, murassâ Mecidî, I. Osmânî), kadı Abdurrahmân Efendi (Istanbul, I. Mecidî), defterdar Nâci Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî, II. Mecidî), mektubcu Kâzım Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecidî), jandarma kumandanı İbrahim Paşa (mirlivâ), adliye müdürü Mehmed Sırrı Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecidî), rüsûmât nâzırı Hacı Ârif Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî), vergi müdürü Bâdi Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî, II. Mecidî), mektûbi mümeyyizi Ahmed Galib Efendi (ûlâ sânisi, IV. Mecidî), umûr-ı ecnebiyye müdürü Rubro Mizrahi Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî ve Mecidî), rüsûmât muhâsebecisi Ahmed Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî).— Merkez sancağının merkez kazâsı : 4 nahiye, 96 köy, diğer kazâları : Cisr-i Mustafapaşa(I) (4 nahiye, 52 köy), Kırcaali(I) (9 nahiye, 94 köy), Cisr-i Ergene (Uzunköprü) (II) (4 nahiye, 67 köy), Dimetoka(II) (kaymakam Ahmed Şâkir Bey, ûlâ sânisi, IV. Osmânî, V. Mecidî) (5 nahiye, 42 köy), Ortaköy(II) (6 nahiye, 75 köy), Havsa(III) (2 nahiye, 35 köy).— Gümülcine Sancağı(III) : Mutasarrıf Cemil Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecidî), muhâsebeci İsmail Hakkı Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî), merkez kazâsı : 9 nahiye, 289 köy, diğer kazâları : Sultanyeri(I) (6 nahiye, 143 köy), Ahiçelebi(I) (8 nahiye, 41 köy), İskeçe(II) (6 nahiye, 102 köy), Eğridere(II) (6 nahiye, 67 köy), Darıdere (II) (3 nahiye, 30 köy).— Kırkkilise (Kırklareli) Sancağı(I) : Mutasarrıf Galib Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecidî), merkez kazâsı : 7 nahiye, 64 köy, diğer kazâları : Tırnova(I) (5 nâhiye, 24 köy), Ahtapoli(II) (2 nâhiye, 14 köy), Lüleburgaz(II) (3 nâhiye, 58 köy), Vize(II) (5 nâhiye, 50 köy), Midye(III) (2 nahiye, 7 köy), Babay-ı Atıyk (Babaeski)(III) (4 nahiye, 31 köy).— Dedeağaç Sancağı(II) : Mutasarrıf Hasan Re'fet Bey (bâlâ, II. Mecidî), merkez kazâsı : 6 nahiye, 42 köy, diğer kazâları : Enez(III) (2 nahiye, 18 köy), Sofulu(III) (7 nahiye, 110 köy).— Tekfurdağı(Tekirdağ) Sancağı(III) : Mutasarrıf Şihâbeddin Bey (ûlâ, I. Osmânî ve Mecidî), tahrirât müdürü Mustafa Mirât Efendi (ûlâ sânisi), merkez kazâsı : 6 nahiye, 75 köy, diğer kazâları : Malkara(II) (5 nahiye, 79 köy), Çorlu(II) (3 nahiye, 39 köy), Hayrabolu(III) (4 nahiye, 83 köy).— Gelibolu Sancağı(III) : Mutasarrıf Abdülgani Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecidî), merkez kazâsı :

4 nahiye, 24 köy, diğer kazâları : Keşân(III) (4 nahiye, 46 köy), Şarköy (III) (2 nahiye, 35 köy), Mürefte(III) (3 nahiye, 12 köy), Eceâbâd(III) (1 nahiye, 16 köy).— Toplam : 6 sancak, 32 kazâ, 147 nahiye, 1.950 köy.

SELÂNİK VİLÂYETİ : Vali Mehmed Rauf Paşa (vezir, murassâ Osmâni, I. Mecidi), kadı Abdurrahman Nesîb Efendi (Istanbul, III. Osmâni, II. Mecidi), vali muâvini Kostantınidi Paşa (Rûmeli, II. Osmâni, I. Mecidi), defterdar Rif'at Bey (ûlâ, III. Osmâni, I. Mecidi), rüsûmât nâzırı Behcet Bey (ûlâ, IV. Osmâni, I. Mecidi), PTT başmüdürü Hamdi Efendi (ûlâ, II. Mecidi), mahkeme-i fevkalâde reisi Said Hulûsi Bey (ûlâ sânisi), nâfıa müdürü Osman Bey (ûlâ sânisi), nüfus nâzırı Câfer Derviş Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmâni ve Mecidi), mektûbi mümeyyizi Mustafa Tevfik Efendi (ûlâ sânisi).— Merkez sancağının merkez kazâsı : 2 nahiye, 101 köy, diğer kazâları : Kesendire(I) (3 nahiye, 75 köy), Karaferye(II) (2 nahiye, 80 köy), Yenice-i Vardar(II) (2 nahiye, 65 köy), Vodine(III) (2 nahiye, 44 köy), Langoza(III) (1 nahiye, 98 köy), Gevgili(II) (2 nahiye, 64 köy), Avrathisârı(II) (2 nahiye, 128 köy, 34 çiftlik), Toyran(III) (1 nahiye, 85 köy), Ustrumca(II) (2 nahiye, 65 köy), Tikveş(III) (3 nahiye, 93 köy), Katrin(III) (3 nâhiye, 33 köy), Aynaroz(II) (1 nâhiye), Karacaâbâd(II) (2 nâhiye, 44 köy).— Siroz(Serez) Sancağı(II): Mutasarrıf Reşid Paşa (Rûmeli, IV. Osmâni, III. Mecidi), merkez kazâsı : 4 nahiye, 163 köy, diğer kazâları : Menlik(III) (2 nahiye, 65 köy), Zihne(III) (1 nahiye, 47 köy), Razlık(II) (1 nahiye, 12 köy), Petriç(III) (2 nahiye, 70 köy), Demirhisâr(III) (2 nahiye, 77 köy), Cum'a-i Bâlâ (1 nahiye, 42 köy, 8 çiftlik), Nevrekop(I) (1 nahiye, 120 köy).— Drama Sancağı(III) : Mutasarrıf Zıyâ Paşa (Rûmeli, II. Osmâni, I. Mecidi), merkez kazâsı : 3 nahiye, 131 köy, diğer kazâları : Kavala(II) (1 nahiye, 21 köy), Sarışâbân (III) (1 nahiye, 52 köy), Praviştе(III) (2 nahiye, 62 köy), Rubcoz(III) (2 nahiye, 26 köy).— Taşoz Sancağı(III) : Mutasarrıf Mûsâ Celâl Bey (ûlâ), tahrirât müdürü Hilmi Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmâni, II. Mecidi), merkez kazâsı : 1 nahiye, 11 köy.— Toplam : 4 sancak, 28 kazâ, 53 nahiye, 1.954 köy.

KOSOVA VİLÂYETİ (Üsküb) : Vali Mahmud Şevket Paşa (I. ferik, I. Osmâni, murassâ Mecidi), vali muâvini Dâniş Efendi (ûlâ, I. Osmâni ve Mecidi), mektubcu Mazhar Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni, IV. Mecidi), PTT başmüdürü Edhem Bey (ûlâ sânisi); merkez sancağının (Üsküb) merkez kazâsı : 1 nâhiye, 152 köy, diğer kazâları : Orhâniye(III) (1 nâhiye, 19 köy), İştib(II) (3 nahiye, 140 köy), Koçana(III) (2 nahiye, 102 köy), Osmâniye (III) (1 nahiye, 13 köy), Kratova(III) (1 nahiye, 69 köy), Komanova(III) (1 nahiye, 108 köy, 1 mezraa), Radoviştе(III) (1 nahiye, 54 köy), Planka (II) (1 nahiye, 46 köy), Köprülü(I) (3 nahiye, 91 köy).— Priştine Sancağı (II) : Mutasarrıf İsmail Paşa (mirmirân, II. Osmâni ve Mecidi), merkez kazâsı : 2 nahiye, 241 köy, diğer kazâları : Geylân(III) (1 nahiye, 190 köy), Preşova(III) (2 nahiye, 134 köy), Mitroviçe(III) (1 nahiye, 170 köy), Vulçetrin(III) (1 nahiye, 125 köy), Yenipazar(I) (1 nahiye, 364 köy).— Seniçe Sancağı(II) : Mutasarrıf Mehmed Hüsnü Bey (ûlâ, II. Mecidi), merkez kazâsı : 1 nahiye, 137 köy, diğer kazâları : Kulaşin-i Zir(III) (4 nahiye, 32 köy), Yenivaroş(II) (1 nahiye, 19 köy), Akova(II) (5 nahiye, 138 köy).— İpek Sancağı(II) : Mutasarrıf Hasan Bey (miralay, IV. Osmâni ve Mecidi), merkez kazâsı : 1 nahiye, 190 köy, diğer kazâları : Yakova(II) (1 nahiye, 149 köy), Brana(II) (1 nahiye, 24 köy), Gosine(II) (1 nahiye, 8 köy), Tar-

goviŞte (III) (1 nahiye, 62 köy).— Taşlıca Sancağı(III) : Mutasarrıf ve Kumandan Süleyman Hakkı Paşa (I. ferik, murassâ İftihâr, Osmâni ve Mecidi), merkez sancağının merkez kazâsı : 1 nâhiye, 44 köy, diğer kazâsı : Prepol(I) (2 nahiye, 29 köy).— Prizrin Sancağı(II) : Mutasarrıf Haydar Bey (sâniye), merkez kazâsı : 2 nahiye, 190 köy, diğer kazâları : Kalkandelen(II) (1 nâhiye, 161 köy), Gostivar(II) (1 nâhiye), Loma(III) (1 nâhiye, 49 köy).— Toplam : 6 sancak, 32 kazâ, 48 nahiye, 3.251 köy.

YANYA VİLÂYETİ : Vâli Hilmi Paşa (ferik), kadı Mehmed Vecih Ef. (Haremeyn, III. Mecidi), defterdar Hilmi Efendi (ûlâ, III. Osmâni ve Mecidi), mektubcu Nâzım Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni, IV. Mecidi), jandarma kumandanı Tevfik Paşa (mirmirân, III. Mecidi), mektûbi mümeyyizi İsmail Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecidi); merkez sancağının merkez kazâsı : 3 nâhiye, 223 köy, diğer kazâları : Aydonat(III) (1 nâhiye, 62 köy), Filat (III) (1 nahiye, 68 köy), Maçova(III) (1 nahiye, 3 köy), Leskovik(III) (1 nahiye, 49 köy), Koniçe(III) (1 nahiye, 34 köy).— Ergiri (Kasrı) Sancağı (II) : Mutasarrıf Salâhaddin Bey (ûlâ sânisi), merkez kazâsı : 1 nahiye, 66 köy, diğer kazâları : Delvine(II) (2 nahiye, 38 köy), Premedi(II) (2 nahiye, 99 köy), Pogun(III) (1 nahiye, 38 köy), Tepedelen(III) (1 nahiye, 63 köy), Kroliş (Hamara)(II) (2 nâhiye, 13 köy).— Preveze Sancağı(II) : Mutasarrıf Rızâ Bey (ûlâ sânisi, II. Osmâni), rüsûmât nâzırı Hacı Mustafa Nûri Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecidi), merkez kazâsı : 1 nâhiye, 36 köy, diğer kazâları : Loros(I) (kaymakam İbrahim Hakkı Efendi, ûlâ sânisi, III. Osmâni ve Mecidi) (2 nâhiye, 68 köy), Margıliç(II) (3 nâhiye, 71 köy).— Berât Sancağı(II) : Mutasarrıf Hacı Hasan Fehmi Efendi (ûlâ sânisi, II. Mecidi), merkez kazâsı : 2 nahiye, 318 köy, diğer kazâları : Avlonya(III) (1 nahiye, 71 köy), Loşine(III) (2 nahiye, 315 köy), Iskrapar(III) (1 nahiye, 101 köy).— Toplam : 4 sancak, 20 kazâ, 29 nahiye, 1.736 köy.

İŞKODRA VİLÂYETİ : Vali ve Kumandan Seyfullah Paşa (I. ferik, I. Osmâni ve Mecidi), mektubcu Sadri Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni); merkez sancağının merkez kazâsı : 6 nahiye, 78 köy, diğer kazâları : Leş(III) (3 nahiye, 44 köy), Tuz(II) (1 nahiye, 24 köy), Merdita(III)*(1 nahiye,), Puka (III) (1 nahiye, 46 köy).— Draç Sancağı : Mutasarrıf Hasan Hulûsi Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmâni, IV. Mecidi), merkez kazâsı : 1 nahiye, 6 köy, diğer kazâları : Tiran (II)(*) (1 nahiye, 101 köy), Kovaya(II) (1 nahiye, 57 köy), Şiyak (III) (3 nahiye, 56 köy), Akçahisâr(Kroya)(III) (2 nahiye, 62 köy).— Toplam : 2 sancak, 10 kazâ, 20 nahiye, 474 köy.

MANASTIR VİLÂYETİ : Vali Hıfzı Paşa (Rûmeli, I. Osmâni ve Mecidi), vali muâvini İstefanaki Bey (ûlâ sânisi, II. Osmâni, I. Mecidi), defterdar İsmail Zihni Efendi (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi), mektubcu Sâdık Vicdâni Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmâni ve Mecidi); merkez sancağının merkez kazâsı : 6 nâhiye, 262 köy, diğer kazâları : Pirlepe(II) (4 nâhiye, 126 köy), Florina(II) (4 nahiye, 76 köy), Krçova(II) (2 nahiye, 115 köy), Ohri(III) (3 nahiye, 103 köy).— Serfiçe Sancağı(II) : Mutasarrıf Celâl Bey (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidi), merkez kazâsı : 2 nahiye, 29 köy, diğer kazâları : Kozana(III) (2 nahiye, 85 köy), Cum'a (Kayalar)(III) (3 nahiye, 40 köy), Grebine(II) (2 nahiye, 114 köy), Nasliç(III) (3 nâhiye, 333 köy), Alasonya (II) (4 nahiye, 72 köy).— Debre Sancağı(II) : Mutasarrıf Hüseyin Hüsnü

(*) Bugünki Arnavutluk'un başkenti.

Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 111 köy, diğer kazâları : Mat(II) (1 nahiye, 32 köy), Debre-i Zir(II) (1 nahiye, 37 köy), Rikalar(II) (1 nahiye, 44 köy).— İlbasan Sancağı(III) : Mutasarrıf Hasan Sabri Paşa (mirlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), merkez kazâsı : 1 nahiye, 155 köy, diğer kazâları : Grameş(III) (1 nahiye, 66 köy), Peklin(II) (1 nahiye, 53 köy).— Görice Sancağı(III) : Mutasarrıf Alâeddin Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 161 köy, diğer kazâları : Kesriye(II) (6 nahiye, 120 köy), İstarova(III) (2 nahiye, 100 köy), Kolonya(III) (1 nahiye, 54 köy).— Toplam : 5 sancak, 23 kazâ, 57 nahiye, 1.998 köy.

KUDS-İ ŞERÎF (Kudüs) SANCAĞI(I) : Mutasarrıf Ali Ekrem (Bolayır) Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî)(*), muhâsebeci Hasan Enver Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), evkaf muhâsebecisi Râgıb Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî, III. Mecîdî); merkez kazâsı : 6 nâhiye, 126 köy, diğer kazaları : Yâfa (I) (3 nahiye, 126 köy), Birü's-Seb'(I) (1 nahiye, 5 aşiret), Gazze(II) (4 nâhiye, 15 köy), Halilü'r-Rahman(III) (3 nâhiye, 52 köy), Nâsıra(II) (1 nahiye, 28 köy).— Toplam : 6 kazâ, 18 nahiye, 407 köy, 5 aşiret.

BİN-GAAZÎ SANCAĞI(I) : Mutasarrıf Ömer Âli Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), merkez kazâsı : 5 nâhiye, diğer kazâları : Derne (5 nahiye)(II), Merc(III) (3 nahiye), Ucelle ve Câlû(I) (2 nahiye), Cüdâbiye (III) (2 nahiye).— Toplam : 5 kazâ, 17 nahiye.

(DEYRÜ'Z-)ZOR SANCAĞI(I) : Mutasarrıf Mehmed Râşid Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 72 köy, diğer kazâları : Re'sü'l-Ayn(II) (1 nahiye, 14 köy), Aşâre(III) (2 nahiye, 34 köy), Ebû-Kemâl(III) (1 nahiye, 19 köy).— Toplam : 4 kazâ, 8 nahiye, 139 köy.

İZMİD SANCAĞI(I) : Mutasarrıf Mûsâ Kâzım Bey (ûlâ, III. Mecîdî), kadı Zeynü'l-Âbidin Efendi (Haremeyn, II. Mecîdî); merkez kazâsı : 3 nahiye, 93 köy, diğer kazâları : Adapazarı(II) (kaymakam Rif'at Bey, ûlâ sânisi, II. Mecîdî) (5 nahiye, 273 köy), Karamürsel(III) (1 nahiye, 41 köy), Yalova(III) (1 nahiye, 34 köy), Geyve(III) (3 nahiye, 136 köy), Kandıra (III) (4 nahiye, 528 köy).— Toplam : 6 kazâ, 17 nahiye, 1.105 köy.

BİGA SANCAĞI (Çanakkale)(I) : Mutasarrıf Hasan Muharrem Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 1 nahiye, 40 köy, diğer kazâları : Biga(I) (3 nahiye, 175 köy), Lâpseki(III) (3 nahiye, 86 köy), Ezine (III) (2 nâhiye, 64 köy), Ayvacık(III) (1 nâhiye, 57 köy), Bayramiç(III) (1 nahiye, 77 köy).— Toplam : 6 kazâ, 11 nahiye, 499 köy.

ÇATALCA SANCAĞI(I) : Mutasarrıf Said Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, II. Mecîdî), muhâsebeci İbrahim Edhem Efendi (ûlâ sânisi, II. Osmânî ve Mecîdî); merkez kazâsı : 2 nahiye, 55 köy, diğer kazâları : Silivri(III) (1 nahiye, 19 köy, 9 çiftlik), Büyükçekmece (III) (1 nahiye, 21 köy).— Toplam : 3 kazâ, 3 nahiye, 95 köy, 9 çiftlik.

CEBEL-İ LÜBNÂN SANCAĞI(I) (Dayrü'l-Kamer) : Mutasarrıf Yûsuf Franko Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî), meclis-i idâre reis vekili Mir Kaplan Bey (ûlâ sânisi), muhâsebeci Hüseyin Haşmet Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), tahrirât müdürü Nâsıyf Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecîdî); kazâları : Şûf (13 nahiye, 210 köy), Metn (6 nahiye, 178 köy), Kesrevân (10 nahiye, 226 köy), Betrûn (9 nahiye, 151 köy), Cezin (3 nahi-

(*) Nâmık Kemâl'in tek oğlu.

ye, 107 köy), Kevre (4 nahiye, 50 köy), Zahle (1 nahiye, 1 köy), Dayrü'l-Kamer (1 nahiye, 7 köy).— Toplam : 8 kazâ, 49 nahiye, 930 köy.

MISIR HİDİVİYYETİ (Kaahire) : Hıdiv Abbas Hilmi Paşa (sadâret-i uzmâ pâyesi, hepsi murassâ Hânedân-ı Âl-i Osmân, İmtiyâz, İftihâr, Osmâni ve Mecidi), Mısır kadısı Yahyâ Reşid Efendi (Istanbul, II. Osmâni ve Mecidi), telgraf müdürü Emil Efendi (ûlâ sânisi, IV. Mecidi).

TÛNUS EYALETİ : Fransız işgalinde.

BOSNA VİLÂYETİ(Bosnasarayı) : Avusturya-Macaristan'ın geçici işgalinde, hukukan Türkiye'ye ait.

KIBRIS SANCAĞI (Lefkoşe) : İngiltere'nin geçici işgalinde, hukukan Türkiye'ye ait.

BULGARİSTAN EMÂRETİ (Sofya) ve ŞARKÎ RÛMELİ EYÂLETİ (Filibe) : Prens ve vali Ferdinand Paşa (müşir, murassâ İmtiyâz ve Osmâni), fevkalâde komiser Azım-zâde Sâdık Müeyyed Paşa (I. ferik, I. Osmâni ve Mecidi), başkâtib Refik Bey (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi), Fransızca başkâtibi Sâlih Bey (ûlâ, III. Osmâni, II. Mecidi).

SİSAM EMÂRETİ : Sisam adası beyi Andriya Kopas Efendi (bâlâ, I. Osmâni ve Mecidi).

HADRAMÛT EYÂLETİ (Lahc) : Seyyid Fazl Paşa (vezir).

Yekûn : 1908 başında : Asya'da 23 + Avrupa'da 7 + Afrika'da 1 = 31 VİLÂYET, Asya'da 85 + Avrupa'da 31 + Afrika'da 5 = 121 SANCAK, Asya'da 491 + Avrupa'da 153 + Afrika'da 28 = 672 KAZÂ, Asya'da 1.345 + Avrupa'da 357 + Afrika'da 63 = 1.765 NAHİYE, Asya'da 56.244 + Avrupa'da 11.398 = 67.642 KÖY. Hicâz, Bağdâd, Trâblusgarb vilâyetleri ile Bingaazi sancağının köyleri bu yekûna dahil değildir. İç idarelerinde muhtar olan, Istanbul'dan me'mur yollanmıyan, kendi kendilerini idâre eden «eyâlât-ı Mümtâze» denen imparatorluk topraklarının mülkî üniteleri, yukarıdaki rakamlara dahil edilmemiştir. II. Abdülhamid, tasarruf gayesiyle son yıllarda bazı kazâ ve nahiye, hattâ bir iki sancağı ilga etmiştir. Sancak sınırları bugünki il sınırlarından, kazâ sınırları bugünki ilçe sınırlarından, nahiye sınırları bugünkilerden umûmiyetle daha, bâzan pek çok geniştir. Şimdi, Meşrutiyet devrinin idarî ünitelerini göstereceğim. İdare umumiyetle tecrübesiz ve mazisiz adamların eline geçmiştir. Yukarıda, II. Abdülhamid'in 1908 temmuzu sonunda İttihadçılar'a teslim ettiği imparatorluğun tablosunu gösterdim. Bu muazzam tablo, 10 yıl içinde mahvolacaktır.

1911 Sonunda Vilâyetler ve Sancakları

1911 sonunda, II. Meşrutiyet'te, Balkan felâketinden önceki durumu aşağıda hulâsa ediyorum *(Sâl-Nâme, 66. Sene,* 1327 = 1911, s. 477 - 928) :

EDİRNE VİLÂYETİ(I)(*) : Valisi münhal, defterdar Abdülkerim Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), tahrirât müdürü Tevfik Bey ûlâ, IV. Osmâni, II. Mecidi), adliye müdürü Emin Bey (ûlâ, III. Osmâni, II. Mecidi), defter-i hâkaani müdürü Abdullah Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), tahrirât mümeyyizi Ahmed Galib Efendi (ûlâ sânisi, IV. Mecidi), PTT başmüdürü Ahmed Fethi Efendi (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi), nâfia sermühendisi Hasan

(*) Vilâyet(eyalet), sancak(il) ve kazâ(ilçe) adlarının yanındaki rakamlar, kaçıncı sınıf vilâyet, sancak ve kazâ sayıldıklarını göstermektedir

Şefik Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni ve Mecidi).— Merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 133 köy, diğer kazâları : Cisr-i Mustafapaşa(I) (4 nahiye, 50 köy), Kırcaali(I) (9 nahiye, 94 köy), Cisr-i Ergene (Uzunköprü)(II) (5 nahiye, 76 köy), Dimetoka(II) (5 nahiye, 39 köy), Ortaköy(I) (6 nahiye, 75 köy), Gümülcine Sancağı(III) : Mutasarrıf Mazhar Müfid(Kansu) Bey (mütemâyiz, IV. Osmâni), merkez kazâsı : 9 nahiye, 289 köy, diğer kazâları : Sultanyeri(I) (6 nahiye, 143 köy), Ahiçelebi(I) (7 nahiye, 42 köy), İskeçe(I) (6 nahiye, 92 köy), Eğridere(II) (6 nahiye, 69 köy), Darıdere(I) (3 nahiye, 30 köy).— Kırkkilise(Kırklareli) Sancağı(I) : Mutasarrıf Re'fet Azmi Bey, merkez kazâsı : 5 nahiye, 45 köy, diğer kazâları : Ahiçelebi(II) (2 nâhiye, 17 köy), Lüleburgaz(II) (1 nâhiye, 35 köy), Tırnova(I) (5 nâhiye, 24 köy), Vize(II) (5 nahiye, 50 köy), Midye(III) (2 nahiye, 5 köy), Babay-ı Atıyk(Babaeski)(III) (4 nahiye, 31 köy), Pınarhisâr(III) (2 nahiye, 23 köy).— Dedeağaç Sancağı(II) : Mutasarrıf Dikran Efendi(sâniye), tahrirât müdürü Süleyman Vedad Bey (ûlâ sânisi, IV. Mecidi), rüsûmât başmüdürü Nûri Bey (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi); merkez kazâsı : 5 nahiye, 40 köy, diğer kazâları : İnoz (Enez)(III) (2 nahiye, 18 köy), Sofulu(II) (7 nahiye, 120 köy).— Tekfurdağı(Tekirdağ) Sancağı(III) : Mutasarrıf İbrahim Hüseyin Hüsnü Bey, müftü Ömer Râci Efendi (Istanbul, IV. Osmâni); merkez kazâsı : 4 nahiye, 71 köy, diğer kazâları : Malkara(II) (5 nahiye, 71 köy), Çorlu(II) (3 nahiye, 39 köy), Hayrabolu(III) (4 nahiye, 70 köy).— Gelibolu Sancağı(II) : Mutasarrıf Cemal Bey (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidi), merkez kazâsı : 4 nahiye, 28 köy, diğer kazâları : Keşân(II) (4 nahiye, 47 köy), Şarköy (III) (2 nahiye, 29 köy), Mürefte(II) (3 nahiye, 14 köy), Eceâbâd(III) (2 nahiye, 17 köy).— Toplam : 6 sancak, 32 kazâ, 140 nahiye, 2.027 köy.

ERZURUM VİLÂYETİ(I) : Vali Mehmed Emin(Yurdakul) Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmâni), defterdar Hüsnü Bey (ûlâ sânisi); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 197 köy, diğer kazâları : Bayburd(I) (4 nahiye, 169 köy), Pasinler(Hasankal'a)(II) (4 nahiye, 236 köy), Kiğı(II) (5 nahiye, 233 köy), Tercân(II) (4 nahiye, 231 köy), Tortum(III) (1 nahiye, 34 köy), Keskim(II) (4 nahiye, 68 köy), İspir(II) (3 nahiye, 134 köy), Nâmrevân(II) (3 nahiye, 102 köy), Hınıs(II) (5 nahiye, 276 köy).— Erzincan Sancağı(I) : Mutasarrıf Es'ad Rauf Bey (ûlâ), merkez kazâsı : 6 nahiye, 157 köy, diğer kazâları : Kemah(III) (4 nahiye, 89 köy), Refâhiye(II) (4 nahiye, 148 köy), Kuruçay(II) (3 nahiye, 58 köy), Pülümür (Kuzucân) (II) (3 nahiye, 60 köy).— Bâyezîd(Ağrı) Sancağı(I) : Mutasarrıf Ulvi Bey (sâniye), merkez kazâsı : 2 nahiye, 110 köy, diğer kazâları Diyâdin(I) (2 nahiye, 78 köy), Karakilise(Karaköse)(I) (3 nahiye, 155 köy), Eleşgird(I) (2 nahiye, 111 köy), Tutak(Antâb)(I) (3 nahiye, 96 köy).— Toplam : 3 sancak, 20 kazâ, 70 nahiye, 2.742 köy.

ISTANBUL VİLÂYETİ(II)(*) : Vali Emin Bey (II. Mecidi), umûr-ı ecnebiyye müdürü Abdülvehhab Bey (ûlâ sânisi), evrak müdürü Mustafa Muhtar Bey (ûlâ sânisi), tercüman İsmail Bey (ûlâ sânisi); merkez sancağının kazâları : Adalar(I) (4 nahiye), Makrıköy(Bakırköy)(II) (3 nâhiye,

(*) Istanbul'un 2. sınıf vilâyet(eyalet) olması, II. Meşrutiyet devrine has nice garabetlerden biridir. Belki devletin gerçek başkentinin Selânik olduğu ima edilmek istenmiştir(!).

35 köy).— Üsküdar Sancağı(III) : Mutasarrıf Ahmed Fâik Bey, merkez kazâsı : 1 nahiye, diğer kazâları : Gekbûze(Gebze)(II) (2 nahiye, 42 köy), Beykoz(II) (1 nâhiye, 18 köy).— Kartal(II) (1 nâhiye, 24 köy), Şile(III) (1 nahiye, 87 köy).— Beyoğlu Sancağı(I) (Istanbul'un iç kazâlarına o zamanlar «dâire-i belediyye» denilmektedir, Şehremâneti = belediye başkanlığınca idare edilmektedir).— Toplam : 3 sancak, 16 kazâ, 19 nahiye, 206 köy.

İŞKODRA VİLÂYETİ(III) : Vali Mustafa Nedim Bey (sâniye), defterdar Mehmed Hâlid Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecidî), tahrirât müdürü Ali Sâib Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî); merkez sancağının merkez kazâsı : 9 nâhiye, 95 köy, diğer kazâları : Selimiyye(II) (3 nâhiye, 44 köy), Tuz(II) (3 nahiye, 34 köy), Merdina(II) (3 nahiye, 35 köy), Puka(III) (3 nahiye, 46 köy).— Draç Sancağı(III) : Mutasarrıf Leon Bey (sâniye), merkez kazâsı : 2 nahiye, 13 köy, diğer kazâları : Tiran(I) (3 nahiye, 99 köy), Kovaya(II) (1 nahiye, 57 köy), Şiyak(II) (1 nahiye, 56 köy), Akçahisâr(Kroya) (II) (2 nahiye, 30 köy).— Toplam : 2 sancak, 10 kazâ, 30 nahiye, 559 köy.

ADANA VİLÂYETİ(II) : Vali Muammer Bey, PTT başmüdürü Âgâh Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 129 köy, diğer kazâları : Karaisâlı(II) (1 nahiye, 88 köy), Ceyhan(II) (1 nahiye, 62 köy).— Mersin Sancağı : Mutasarrıf Vagleri Efendi (bâlâ, II. Mecidî), merkez kazâsı : 2 nahiye, 88 köy, diğer kazâları : Tarsus(I) (3 nahiye, 181 köy).— Cebel-i Bereket Sancağı(II) : Mutasarrıf Tahsin Efendi, merkez kazâsı, 4 nahiye, 8 köy, diğer kazâları : Islahiye(II) (1 nahiye, 67 köy), Umrâniye(II) (2 nahiye, 23 köy), Bağçe(III) (1 nahiye, 40 köy), Hassa(III) (1 nahiye, 38 köy).— Kozan Sancağı(III) : Mutasarrıf Anastaş Efendi, merkez kazâsı : 2 nâhiye, 94 köy, diğer kazâları : Feke (Beylânköy)(II) (2 nâhiye, 90 köy), Kars-ı Zu'l-Kadriyye(II) (2 nahiye, 50 köy), Haçin(I) (2 nahiye, 66 köy).— İçel Sancağı (Silifke) (III) mutasarrıf : Mûsâ Kâzım Efendi, merkez kazâsı : 4 nahiye, 46 köy, diğer kazâları : Mut (II) (1 nahiye, 65 köy), Göknar(II) (2 nahiye, 29 köy), Anamur(II) (2 nahiye, 76 köy).— Toplam : 5 sancak, 18 kazâ, 38 nahiye, 1.280 köy.

ANKARA VİLÂYETİ(I) : Vali Reşid Paşa(Rûmeli), kadı Abdurrahmân Efendi (Istanbul, I. Mecidî); merkez sancağının merkez kazâsı : 3 nahiye, 45 köy, diğer kazâları : Ayaş(III) (2 nahiye, 41 köy), Beypazarı(III) (1 nahiye, 41 köy, 24 çiftlik), Nallıhan(III) (1 nahiye, 59 köy), Mihalıççık(III) (2 nahiye, 65 köy), Sivrihisâr(II) (2 nahiye, 96 köy), Haymana(II) (2 nahiye, 173 köy), Bâlâ(III) (2 nahiye, 91 köy), Yaban-Âbâd(II) (3 nahiye, 175 köy), Kalecik (3 nahiye, 124 köy).— Yozgad Sancağı(II) : Mutasarrıf Ömer Mümtaz Bey (sâniye), merkez kazâsı : 3 nahiye, 228 köy, diğer kazâları : Akdağmâdeni(II) (3 nahiye, 165 köy), Boğazlıyan(II) (2 nahiye, 113 köy).— Kayseri Sancağı(II) : Mutasarrıf Cemal Bey, merkez kazâsı : 1 nahiye, 124 köy, diğer kazâları : Develi(II) (3 nâhiye, 75 köy), İncesu(III) (2 nahiye, 16 köy).— Kırşehri Sancağı(II) : Mutasarrıf Nâbi Bey, merkez kazâsı : 3 nahiye, 158 köy, diğer kazâları : Keskin(II) (3 nahiye, 198 köy), Mecidiyye(III) (1 nâhiye, 70 köy), Avanos(III) (1 nâhiye, 95 köy).— Çorum Sancağı(II): Mutasarrıf Hilmi Bey (sâniye, IV. Mecidî), merkez kazâsı : 2 nahiye, 273 köy, diğer kazâları : Osmancık(III) (2 nahiye, 84 köy), Sungurlu(III) (1 nahiye, 111 köy), İskilip(II) (2 nahiye, 165 köy).— Toplam : 5 sancak, 24 kazâ, 43 nahiye, 2.812 köy.

AYDIN VİLÂYETİ(I)(İzmir) : Vali Nâzım Paşa (vezir, murassâ Osmâni ve Mecidî), kadı Abdülhamid Râfii Efendi (Haremeyn, II. Osmâni, I. Mecidî), tahrirât müdürü Ahmed Burhâneddin Bey (ûlâ, III. Osmâni, II. Mecidî), umûr-ı ecnebiyye müdürü Armanak Efendi (ûlâ, IV. Osmâni, III. mecidî), düyûn-ı umûmiyye başmüdürü Ömer Besim Bey (ûlâ, III. Osmâni, II. Mecidî); merkez sancağının (İzmir) merkez kazâsı : 4 nahiye, 116 köy, diğer kazâları : Nif(III) (1 nahiye, 35 köy), Karaburun(III) (2 nahiye, 28 köy), Kuşadası(II) (2 nahiye, 32 köy), Çeşme(II) (3 nahiye, 12 köy), Tire (II) (1 nâhiye, 84 köy), Ödemiş(II) (4 nâhiye, 82 köy), Urla(II) (1 nâhiye, 27 köy), Foça(III) (2 nâhiye, 8 köy), Bayındır(III) (2 nâhiye, 44 köy), Menemen(III) (1 nahiye, 50 köy), Seferihisâr(III) (2 nahiye, 13 köy), Bergama(II) (8 nahiye, 173 köy).— Saruhan Sancağı(II) (Manisa) : Mutasarrıf Mehmed Tevfik Bey, merkez kazâsı : 2 nahiye, 235 köy, diğer kazâları : Turgutlu(Kasaba)(II) (3 nahiye, 31 köy), Alaşehir(II) (2 nahiye, 55 köy), Kula(III) (3 nahiye, 90 köy), Akhisâr(III) (2 nahiye, 58 köy), Sâlihli(III) (2 nahiye, 84 köy), Gördes(III) (2 nahiye, 135 köy), Demirci(III) (1 nahiye, 137 köy), Eşme(III) (2 nahiye, 82 köy), Kırkağaç(III) (2 nahiye, 34 köy), Soma(III) (1 nahiye, 61 köy).— Aydın Sancağı(II) : Mutasarrıf Feyzi Bey (mütemâyiz), merkez kazâsı : 5 nahiye, 184 köy, diğer kazâları : Nâzilli(II) (4 nahiye, 73 köy), Bozdoğan(III) (2 nahiye, 54 köy), Söke(III) (1 nahiye, 54 köy), Çine(III) (2 nahiye, 57 köy), Karacasu(III) (1 nahiye, 21 köy).— Menteşe(Muğla) Sancağı(III) : Mutasarrıf Rauf Bey, merkez kazâsı : 3 nahiye, 89 köy, diğer kazâları : Milâs(II) (1 nahiye, 137 köy), Mekri(III) (2 nahiye, 81 köy), Marmaris(III) (2 nahiye, 20 köy), Bodrum (III) (1 nahiye, 43 köy), Köyceğiz(III) (2 nahiye, 69 köy).— Denizli Sancağı(II) : Mutasarrıf Muhyiddin Paşa (mirmirân, III. Mecidî), merkez kazâsı : 2 nâhiye, 85 köy, diğer kazâları : Tavas(III) (2 nâhiye, 64 köy), Buldan(III) (2 nahiye, 43 köy), Sarayköy(III) (2 nahiye, 36 köy), Çal(II) (2 nahiye, 63 köy), Garbîkaraağaç(III) (2 nahiye, 84 köy).— Toplam : 5 sancak, 42 kazâ, 90 nahiye, 2.934 köy.

BİTLİS VİLÂYETİ(II) : Vali Mehmed Ali Ayni Bey (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidî); merkez sancağının merkez kazâsı : 4 nahiye, 136 köy, diğer kazâları : Ahlat(I) (2 nahiye, 33 köy), Hıyzân(I) (3 nahiye, 168 köy), Mutki(I) (2 nahiye, 118 köy).— Muş Sancağı(I) : Mutasarrıf Cevdet Bey (sâniye), merkez kazâsı : 5 nahiye, 189 köy, diğer kazâları : Bulanık(I) (2 nahiye, 57 köy), Malazgird(I) (3 nahiye, 126 köy), Varto(I) (3 nahiye, 92 köy), Sasun(I) (2 nahiye, 118 köy).— Siird Sancağı(I) : Mutasarrıf Sadreddin Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni), merkez kazâsı : 2 nâhiye, 70 köy, diğer kazâları : Pervârî(I) (1 nahiye, 61 köy), Garzân(I) (4 nahiye, 182 köy), Eruh(I) (4 nahiye, 205 köy), Şirvân(I) (4 nahiye, 160 köy).— Genc (Bingöl) Sancağı (I) : Mutasarrıf Mehmed Hikmet Bey (ûlâ sânisi), merkez kazâsı : 4 nahiye, 121 köy, diğer kazâları : Çapakçur(I) (3 nâhiye, 91 köy), Kulp(I) (2 nahiye, 113 köy).— Toplam : 4 sancak, 17 kazâ, 49 nahiye, 2.030 köy.

BASRA VİLÂYETİ(I) : Vali Hasan Rızâ Bey (topçu miralayı), defterdar Hüsnü Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni, II. Mecidî); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 99 köy, diğer kazâları : Kurne(I) (6 nahiye, 22 köy), Fâv(I) (1 nahiye), Küveyt(I) (kaymakam Mübârek Sabâh Paşa, mirmirân) (1 nahiye).— Müntefik Sancağı(I) : Mutasarrıf Mûsâ Kâzım Paşa (mirmirân), merkez kazâsı : 3 nâhiye, diğer kazâları : Sûku'ş-Şâyûh(I) (3

nahiye), Şutre'l-Müntefik(I) (3 nahiye, 5 köy), Hayy(I) (3 nahiye, 1 köy).— Necd Sancağı(I) (Hufûf) : Mutasarrıf Nedîm Bey, merkez kazâsı : 5 nahiye, 31 köy, diğer kazâları : Katıyf(I) (2 nahiye, 19 köy), Katar(III) (kaymakam Câsim Sânî Efendi, kapıcıbaşı) (6 nahiye, 19 köy), Riyâd(*) (III) (1 nahiye, 9 köy).— Amâre Sancağı(I) : Mutasarrıf Ali Suad Bey, merkez kazâsı : 6 nahiye, 10 köy, diğer kazâları : Şutre'l-Amâre(II) (1 nahiye), Mecr-i Kebîr(III) (1 nâhiye), Çihle(III) (1 nâhiye), Ale'l-Garbî (III) (1 nahiye). —Toplam : 4 sancak, 17 kazâ, 49 nahiye, 215 köy.

BAĞDAD VİLÂYETİ(I) : Vâli Cemal Bey(**)(erkân-ı harbiyye binbaşısı, IV. Osmânî ve Mecidî), vali muâvini Lutfi Bey, kadı Âsım Efendi (Haremeyn), defterdar İsmail Râif Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecidî), nakıybü'l-eşrâf kaymakamı Abdurrahmân Efendi (Istanbul, II. Osmânî, I. Mecidî), müftü Said Efendi (Haremeyn); merkez sancağının merkez kazâsı : 2 nahiye, diğer kazâları : Horasan(I) (5 nahiye), Aziziyye(II) (2 nahiye), Kâzımiyye(III) (1 nâhiye), Cezire(III) (1 nâhiye), Düleym(I) (5 nâhiye), Kûtü'l-Amâre(II) (1 nâhiye), Hânikıyn(I) (kaymakamı Râşid Paşa) (3 nâhiye), Mendeli(II) (1 nâhiye), Sâmerrâ(II) (2 nâhiye), Bedre(II) (2 nâhiye). Ane(II) (3 nahiye).— Divâniyye Sancağı(I): Mutasarrıf Midhat Bey, merkez kazâsı : 3 nahiye, diğer kazâları : Hille(I) (6 nahiye), Semâve (II) (3 nahiye), Şâmiye(I) (5 nahiye).— Kerbelâ Sancağı(I) : Mutasarrıf Tâhir Efendi, merkez kazâsı: 3 nâhiye, diğer kazâları: Necef-i Eşref(I) (2 nâhiye), Hindiyye(I) (2 nâhiye, Rezâze(III) (1 nâhiye).— Toplam: 3 sançak, 20 kazâ, 54 nâhiye.

BEYRÛT VİLÂYETİ(I) : Vali Hâzım(Tepeyran) Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecidî), kadı Fahreddin Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecidî), defterdar Nâci Efendi (ûlâ sânisi), demiryolu serkomiseri Ahmed Fehmi Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecidî), nâfıa müfettişi Tevfik Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecidî); merkez sancağının merkez kazâsı : 1 nahiye, diğer kazâları : Saydâ(I) (2 nahiye, 149 köy), Sûr(II) (2 nahiye, 145 köy), Merc-i Acûn(II) (2 nahiye, 59 köy).— Akkâ Sancağı(II) : Mutasarrıf İsmail Rahmi Bey (ûlâ, I. Osmânî ve Mecidî), merkez kazâsı : 2 nahiye, 48 köy, diğer kazâları : Hayfâ(I) (2 nahiye, 44 köy), Taberiyye (1 nahiye, 30 köy), Safed(II) (kaymakam Hüseyin Hüsnü Efendi, ûlâ sânisi, IV. Osmânî ve Mecidî) (1 nahiye, 78 köy), Nâsıra(II) (1 nahiye).— Trâblusşâm Sancağı(II) : Mutasarrıf Kerim Bey (ûlâ sânisi), merkez kazâsı : 7 nahiye, 91 köy, diğer kazâları : Sâfitâ(II) (1 nahiye, 301 köy), Akkâr(II) (1 nahiye, 174 köy), Hısnü'l-Ekrâd(II) (1 nahiye, 406 köy).— Lâzıkıyye Sancağı(III) : Mutasarrıf Emin Râşid Bey (sânîye), merkez kazâsı : 3 nahiye, 181 köy, diğer kazâları : Seyhûn(II) (2 nahiye, 434 köy), Merkab(II) (3 nahiye, 569 köy), Ceble(I) (1 nahiye, 306 köy).— Nâblus(Bilkaa) Sancağı(II) : Mutasarrıf Fethi Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecidî), merkez kazâsı : 2 nahiye, 95 köy, diğer kazâları : Cüneyn(II) (2 nahiye, 90 köy), Beni-Saab(II) (2 nahiye, 43 köy).— Toplam : 5 sancak, 20 kazâ, 37 nahiye, 3.243 köy.

(*) Bugün Suûdî Arabistan'ın başkenti.

(**) Meşhur I. Ferik Büyük Cemâl Paşa, İttihâd-ü Terakkî Triomvirası'nın 3.'sü. O tarihe kadar bir binbaşının değil umumî vali, mutasarrıf (vali) olduğu bile görülmemişti.

CEZÂİR-İ BAHR-İ SEFÎD(II) (Rodos) : Vali Subhi Bey (ûlâ, II. Mecidî), defterdar Reşad Bey (ûlâ), meclis-i idâre başkâtibi Fevzi Efendi (ûlâ sânisi, IV. Mecidî), maârif müdürü İsmail Nâil Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî); merkez sancağının (Rodos) merkez kazâsı : 4 nahiye, 45 köy, diğer kazâları : Kaşot(II) (1 nahiye), Mis(Meis)(II) (1 nahiye), Sömbeki(II) (2 nahiye), Kerpe(II) (1 nahiye, 10 köy), İstanköy(I) (2 nahiye, 8 köy).— Midilli Sancağı(II) : Mutasarrıf Fâik Âli (Ozansoy) Bey, düyûn-ı umûmiyye başmüdürü (ûlâ sânisi, III. Osmânî); merkez kazâsı : 5 nahiye, 37 köy, diğer kazâları : Pilmar(I) (2 nahiye, 15 köy), Molova(II) (3 nahiye, 25 köy).— Sakız Sancağı(I) : Mutasarrıf Kâzım Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecidî), merkez kazâsı : 5 nahiye, 58 köy, diğer kazâları : Kalimnoz(II) (2 nahiye), Liryoz(II) (2 nahiye), Karyot (II) (1 nahiye, 25 köy).— Limni Sancağı(II) : Mutasarrıf Ohannes Ferid Efendi (ûlâ sânisi, II. Osmânî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 35 köy, diğer kazâları : İmroz (Gökçeada) (1 nahiye, 5 köy), Bozcaada (1 nahiye).— Toplam : 4 sancak, 16 kazâ, 38 nahiye, 236 köy.

HALEB VİLÂYETİ(I) : Vâli Mazhar Bey; merkez sancağının merkez kazâsı : 1 nahiye, diğer kazâları : Ayntâb (Gaziantep)(I) (9 nahiye, 225 köy), Kilis(I) (10 nahiye, 469 köy), Antakya(I) (5 nahiye, 175 köy), İskenderun(I) (2 nahiye, 30 köy), İdlib(II) (4 nahiye, 117 köy), Beylân(II) (1 nahiye, 52 köy), Hârim(II) (4 nahiye, 186 köy), Cisr-i Şuguur(II) (5 nahiye, 169 köy), Maarretü'n-Nûmân(II) (1 nahiye, 186 köy), Bâb-ı Cübûl (II) (2 nâhiye, 198 köy), Menbic(II) (2 nâhiye, 350 köy), Cebel-i Sem'ân (II) (2 nahiye, 113 köy), Rakka (1 nahiye, 83 köy).— Mar'aş Sancağı(II) : Mutasarrıf Nâhid Bey, merkez kazâsı : 9 nahiye, 112 köy, diğer kazâları : Zeytûn(I) (1 nahiye, 36 köy), Elbistân(II) (2 nahiye, 153 köy), Pazarcık (II) (8 nahiye, 88 köy), Göksun(III) (2 nahiye, 82 köy).— Toplam : 2 sancak, 19 kazâ, 70 nahiye, 2.924 köy.

HİCÂZ VİLÂYETİ(I)(Mekke) : Vali ve Şeyhu'l-Harem Halil Bey, defterdar Âguuş Efendi(ûlâ); Mekke-i Mükerreme emîri Şerîf Hüseyin Paşa (vezir, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî ve Mecidî); Kâbe anahtarcısı Sâlih Şeybî Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecidî); merkez sancağı (Mekke) : 2 nahiyeli kazâ.— Cidde Sancağı : Mutasarrıf Tâhir Bey, rüsûmât başmüdürü Fâiz Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî, II. Mecidî); merkez kazâsı : 2 nahiye, Mâmûretü'l-Hamîd (Leyt) kazâsı : 1 nahiye.— Toplam : 2 sancak, 3 kazâ, 5 nahiye.

HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ(I)(Bursa) : Vali Hüsnü Bey (ûlâ, II. Mecidî), defter-i hâkaanî müdürü Hacı Fâik Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecidî), tahrîrât mümeyyizi Ahmed Münir Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî ve Mecidî), PTT başmüdürü Ahmed Niyâzi Efendi (ûlâ, IV. Mecidî); merkez sancağının (Bursa) merkez kazâsı : 1 nahiye, 157 köy, diğer kazâları : Gemlik(II) (2 nahiye, 33 köy), Pazarköy(III) (2 nahiye, 28 köy), Mihalıççık(II) (1 nahiye, 95 köy), Mudanya(II) (3 nahiye, 25 köy), Kirmastı (Mustafakemalpaşa(III) (1 nahiye, 146 köy), Atranos (Orhaneli)(II) (3 nahiye, 199 köy).— Ertuğrul (Bilecik) Sancağı(III) : Mutasarrıf Galib Bey (mütemâyiz), merkez sancağı : 6 nahiye, 204 köy, diğer kazâlar : Söğüd(I) (4 nahiye, 90 köy), İnegöl(II) (3 nahiye, 131 köy), Yenişehir(II) (1 nahiye, 60 köy).— Kütahya Sancağı(II) : Mutasarrıf İsmail Kemâl Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, II. Mecidî), muhâsebeci Abdurrahman Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî); merkez kazâsı : 7 nahiye, 381 köy, diğer kazâları : Eskişe-

hir(I) (2 nahiye, 212 köy), Uşak(I) (4 nahiye, 164 köy), Gediz(III) (2 nahiye, 124 köy), Simav(III) (2 nahiye, 124 köy).— Karahisâr-ı Sâhib(Afyon) Sancağı(II) : Mutasarrıf Haydar Bey (sâniye), merkez kazâsı : 3 nahiye, 153 köy, diğer kazâları : Bolvadin(II) (3 nahiye, 38 köy), Sandıklı(I) (2 nâhiye, 148 köy), Aziziyye(II) (2 nâhiye, 114 köy), Dinar(III) (2 nâhiye, 89 köy).— Toplam : 4 sancak, 21 kazâ, 55 nahiye, 2.615 köy.

DİYÂR-I BEKR VİLÂYETİ(III) : Vali Hüseyin Celâl Bey, tahrîrât müdürü(*) Şerif Muhtar Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni); merkez sancağının merkez kazâsı : 3 nahiye, 297 köy, diğer kazâları : Silvân(Meyyâfârikıyn) (II) (2 nahiye, 221 köy), Lice(II) (2 nahiye, 133 köy), Dirik(II) (2 nahiye, 78 köy), Beşîrî(II) (2 nahiye, 173 köy).— Mardin Sancağı(II) : Mutasarrıf Şevket Bey, merkez kazâsı : 2 nahiye, 230 köy, diğer kazâları : Nusaybin (I) (3 nahiye, 343 köy, Cizre (Cezîret'İbn'Ömer)(I) (2 nahiye, 219 köy), Midyât(II) (4 nahiye, 226 köy), Savur(Avniyye)(II) (1 nahiye, 114 köy).— Siverek Sancağı(II) : Mutasarrıf Cemâl Azmi Efendi, merkez kazâsı : 4 nahiye, 382 köy, diğer kazâları : Çermik(II) (2 nahiye, 128 köy), Virânşehir(II) (1 nahiye, 115 köy).— Ergani Mâdeni Sancağı(III) : Mutasarrıf Sâlih Bey, merkez kazâsı : 3 nahiye, 258 köy, diğer kazâsı : Palu(II) (2 nahiye, 321 köy).— Toplam : 4 sancak, 15 kazâ, 36 nahiye, 2.924 köy.

SELÂNİK VİLÂYETİ(I) : Vali İbrahim Bey (ûlâ, III. Osmâni, I. Mecidi), rüsûmât başmüdürü Şevkı Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmâni, II. Mecidi), orman müdürü Yûsuf Bey (ûlâ sânisi), düyûn-ı umûmiyye başmüdürü Mehmed Tevfik Bey (ûlâ sânisi); merkez sancağının merkez kazâsı : 2 nahiye, 101 köy, diğer kazâları : Kesendire(I) (3 nahiye, 75 köy), Karaferye (II) (2 nahiye, 80 köy), Yenice-i Vardar(II) (2 nahiye, 65 köy), Vodine (III) (2 nahiye, 44 köy), Languza(II) (1 nahiye, 98 köy), Gevgili(II) (2 nahiye, 66 köy), Avrathisâr(II) (2 nahiye, 128 köy, 34 çiftlik), Toyran(III) (1 nahiye, 75 köy, 7 çiftlik), Ustrumca(II) (2 nahiye, 65 köy), Tikveş(II) (3 nâhiye, 93 köy), Katrin(III) (3 nâhiye, 33 köy), Aynaroz (Karis)(II) (1 nahiye), Karaca-Âbâd(III) (2 nahiye, 43 köy).— Siroz(Serez) Sancağı(I) : Mutasarrıf Azmi Bey, merkez kazâsı : 5 nahiye, 156 köy, diğer kazâları : Menlik(II) (2 nahiye, 65 köy), Zihne(III) (1 nahiye, 41 köy), Razlık(II) (2 nahiye, 13 köy), Petriç (II) (2 nahiye, 80 köy), Demirhisâr(II) (2 nahiye), Cum'a-i Bâlâ(II) (1 nahiye, 35 köy), Nevrekop(I) (1 nahiye, 120 köy).— Drama Sancağı(II) : Mutasarrıf Tahsin Bey (mütemâyiz, III. Mecidi), merkez kazâsı : 3 nahiye, 89 köy; diğer kazâları : Kavala(I) (1 nahiye, 23 köy), Sarışâbân(II) (2 nâhiye, 52 köy), Pravişte(III) (2 nâhiye, 41 köy), Taşoz (I) (1 nahiye, 11 köy), Rupçoz(II) (3 nahiye, 25 köy).— Toplam : 3 sancak, 30 kazâ, 57 nahiye, 1.761 köy, 41 çiftlik.

SÛRİYYE VİLÂYETİ(I)(Şâm) : Vali Galib Bey (ûlâ, III. Mecidi), istînâf cezâ reisi Kâmil Sâlih Bey (ûlâ sânisi), tahrîrât mümeyyizi Fâik Efendi (ûlâ sânisi, II. Osmâni); merkez sancağının (Şâm) merkez kazâsı : 1 nahiye, 55 köy, diğer kazâları : Baalbekk(I) (2 nahiye, 76 köy), Bikaa'l-

---

(*) Meşrutiyet'te nezâret mektubcu'larına «kalem-i mahsûs müdiri», vilâyet(eyalet) mektubcuları'na «tahrîrât müdîri» denmiye başlandı. Mektubcu'lar, genel sekreter gibiydiler, selâhiyetleri bugünki özel kalem müdürlerinin çok üzerindeydi. Tanzimat'tan önce «dîvân efendisi» denilirdi. Çok meşhur ilim ve edebiyat adamları bu görevde bulunmuşlardır.

Azîz(I) (2 nahiye, 60 köy, 12 mezraa), Dûmâ(II) (2 nahiye, 46 köy, 19 mezraa), Nebk(II) (3 nahiye, 30 köy, 3 mezraa), Kuneytıre(II) (3 nahiye, 46 köy, 61 mezraa), Zübyânî(III) (1 nâhiye, 21 köy), Vâdi'l-Acm(III) (2 nâhiye, 39 köy, 32 mezraa), Hâsbiyâ(III) (1 nahiye, 18 köy), Râşeyâ(III) (1 nahiye, 31 köy).— Hamâ Sancağı(II) : Mutasarrıf Behcet Bey, merkez kazâsı : 3 nahiye, 85 köy, diğer kazâları : Hums(I) (6 nahiye, 109 köy), Süleymâniyye(II) (3 nâhiye, 52 köy), Umrâniyye(II) (4 nâhiye, 86 köy).— Havrân Sancağı(I) : Mutaşarrıf Fehim Bey, merkez kazâsı : 2 nahiye, 35 köy, diğer kazâları : Aclûn(I) (3 nahiye, 120 köy), Ezrû(II) (2 nahiye, 42 köy), Süveydiye(I) (2 nahiye, 42 köy), Busrâ(II) (1 nahiye, 48 köy), Mesmiyye (II) (1 nahiye, 24 köy).— Kerek Sancağı(I) : Mutasarrıf Suad Bey, merkez kazâsı : 2 nahiye, 26 köy, diğer kazâları : Salt(I) (4 nahiye, 9 köy, 21 mezraa), Maan(I) (3 nahiye), Tufeyle(II) (1 nahiye).— Toplam : 4 sancak, 35 kazâ, 183 nahiye, 1.248 köy.

SIVAS VİLÂYETİ(II) : Vali Alâeddin Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî), tahrîrât müdürü Nûri Bey (ûlâ sânisi, IV. Mecîdî), sıhhıye müfettişi Dr. Mustafa Hilmi Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecîdî); merkez sancağının merkez kazâsı : 4 nahiye, 101 köy, diğer kazâları : Aziziyye(II) (6 nahiye, 221 köy), Tonos(II) (4 nahiye, 134 köy), Yenihan(Yıldızeli)(III) (4 nahiye, 124 köy), Bünyân (Sarımsaklı)(III) (4 nahiye, 98 köy), Hafik (Koçhisâr)(II) (4 nâhiye, 152 köy), Zâra(Koçgîrî) (5 nâhiye, 289 köy), Divriği(III) (6 nahiye, 109 köy), Dârende(III) (3 nahiye, 21 köy), Gürün(III) (3 nâhiye, 46 köy), Kangal(III) (5 nâhiye, 112 köy).— Amasya Sancağı(II) : Mutasarrıf Mâcid Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, I. Mecîdî), merkez kazâsı : 5 nahiye, 127 köy, diğer kazâları : Merzifon(III) (2 nahiye, 63 köy), Köprü(III) (3 nâhiye), Mecîdözü(III) (4 nâhiye, 144 köy), Lâdik(III) (2 nâhiye, 80 köy), Havsa(III) (2 nahiye, 84 köy), Gümüşhacıköyü(III) (4 nahiye, 54 köy).— Karahisâr-ı Şarkî(Şebinkarahisar) Sancağı(III) : Mutaşarrıf Cemal Bey, merkez kazâsı : 2 nahiye, 94 köy, diğer kazâları : Suşehri(III) (3 nâhiye, 149 köy), Mesûdiyye(III) (2 nâhiye, 90 köy), Koyulhisâr(III) (2 nâhiye, 83 köy), Alucra(III) (2 nâhiye, 80 köy).— Tokad Sancağı(III) : Mutasarrıf Vassaf Bey, merkez kazâsı : 8 nahiye, 261 köy, diğer kazâları : Reşâdiyye(Eskefser) (III)(2 nahiye), Erbaa(Herek)(II) (8 nahiye, 112 köy), Zile(I) (4 nahiye, 195 köy), Niksâr(III) (3 nahiye, 95 köy).— Toplam: 4 sancak, 28 kazâ, 106 nahiye, 3.128 köy.

TRÂBLUSGARB VİLÂYETİ(I) : Vali Bekir Sâmi(Kunduk) Bey (ûlâ sânisi, III. Mecîdî); merkez sancağının merkez kazâsı : 4 nahiye, diğer kazâları : Nevâhî-i Erbaa(II) (4 nahiye), Nijâd(Cûş)(II) (1 nahiye), Garyân(I) (1 nahiye), Urfelle(II) (1 nahiye), Terhûne(I) (1 nahiye), Zâviye (I) (1 nahiye), Zevâre(III) (1 nahiye), Aziziyye(II) (1 nahiye), Uceylât (II) (1 nahiye).— Lebde(Hums) Sancağı(II) : Mutasarrıf Şefik Bey, merkez kazâsı : 3 nahiye, diğer kazâları : Missurâta(I) (1 nahiye), Zaltîn(II) (1 nahiye), Mislâte(Kassâb)(II) (1 nahiye), Sirt(II) (1 nahiye).— Cebel-i Garbî Sancağı(III) : Mutasarrıf Edhem Bey, merkez kazâsı : 5 nahiye, diğer kazâları : Gadâmes(II) (1 nahiye), Nâlût(II) (1 nahiye), Fesâtû(Câdû) (II) (1 nahiye).— Fizân Sancağı(I) : Mutasarrıf Sâmi Bey (bahriyye kola-

ğası)(*), merkez kazâsı : 7 nahiye, diğer kazâları : Sûkine(III) (1 nahiye), Şâtıyy(III) (1 nahiye), Gaat(II) (3 nahiye), Tibûrşâde(Bârdây)(III).— Toplam : 4 sancak, 24 kazâ, 44 nâhiye.

TRABZON VİLÂYETİ(II) : Vâli Süleyman Nazif Bey (ûlâ sânisi)(**), defterdar Ali Râif Bey (ûlâ sânisi, II. Mecidî), bidâyet cezâ reisi Ahmed Aziz Bey (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecidî), sıhhiye müfettişi Dr. Abdülkerim Efendi (ûlâ sânisi); merkez sancağının merkez kazâsı : 4 nahiye, 188 köy, diğer kazâları : Ordu(I) (6 nahiye, 312 köy), Giresun(I) (4 nahiye, 109 köy), Tirebolu(II) (1 nahiye, 114 köy), Görele(III) (1 nahiye, 56 köy), Vakf-ı Kebîr(III) (1 nahiye, 55 köy), Akça-Âbâd(III) (1 nahiye, 82 köy), Sürmene(III) (1 nahiye, 69 köy), Of(II) (1 nahiye, 122 köy), Maçka(III) (2 nahiye, 101 köy).— Lâzistân(Rize) Sancağı(II) : Mutasarrıf Reşid Bey, merkez kazâsı : 4 nahiye, 215 köy, diğer kazâları : Atina(III) (3 nahiye, 101 köy), Hopa(III) (3 nahiye, 57 köy).— Gümüşhâne Sancağı(III) : Mutasarrıf Dikran Efendi, merkez kazâsı : 3 nahiye, 116 köy, diğer kazâları : Şirân(III) (1 nâhiye, 81 köy), Kelkit(III) (1 nâhiye, 100 köy), Torul(III) (2 nahiye, 134 köy).— Toplam : 3 sancak, 17 kazâ, 39 nahiye, 1.993 köy.

KASTAMONİ VİLÂYETİ(I) : Vali Galib Paşa (Rûmeli), evkaf müdürü Ali Şükrü Efendi (ûlâ sânisi); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 289 köy, diğer kazâları : İnebolu(I) (3 nahiye, 264 köy), Safranbolu(II) (4 nahiye, 207 köy), Taşköprü(II) (2 nahiye, 163 köy), Cide(II) (2 nahiye, 146 köy), Daday(II) (2 nâhiye, 159 köy), Tosya(III) (1 nâhiye, 46 köy), Araç(II) (4 nahiye, 153 köy).— Kengırı (Çankırı) Sancağı(III) : Mutasarrıf Hüseyin Nazmi Bey, merkez sancağı : 4 nahiye, 295 köy, diğer kazâsı : Çerkeş(II) (4 nahiye, 368 köy).— Sinop Sancağı(III) : Mutasarrıf Edhem Fehmi Bey (sâniye, IV. Mecidî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 151 köy, diğer kazâları : Boyâbâd(II) (2 nahiye, 211 köy), Ayancık (İstefan)(III) (2 nahiye, 124 köy).— Toplam : 3 sancak, 14 kazâ, 39 nahiye, 2.746 köy.

KOSOVA VİLÂYETİ(II)(Üsküb) : Vali Mazhar Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî, II. Mecidî), defterdar Rif'at Bey (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecidî); merkez sancağının (Üsküb) merkez kazâsı : 3 nahiye, 152 köy, diğer kazâları : Orhâniye(II) (2 nahiye, 19 köy), İştib(II) (3 nahiye, 140 köy), Koçana(II) (2 nahiye, 101 köy), Osmâniye(III) (1 nahiye, 13 köy), Kratova(III) (1 nahiye, 69 köy), Komanova(II) (1 nahiye, 209 köy), Radovişte(III) (1 nahiye, 54 köy), Palanga(II) (1 nahiye, 46 köy), Köprülü(I) (3 nahiye, 91 köy).— Priştine Sancağı(III) : Mutasarrıf Nâzım Bey, merkez kazâsı : 1 nahiye, 241 köy, diğer kazâları : Geylân(II) (3 nahiye, 193 köy), Preşova (II) (3 nahiye, 114 köy), Mitroviçe(I) (1 nahiye, 170 köy), Vulçetrin(II) (2 nahiye, 125 köy), Yenipazar(I) (1 nahiye, 347 köy), Firzovik(III) (1 nahiye, 63 köy).— Seniçe Sancağı(II) : Mutasarrıf Câvid Bey, merkez kazâsı : 1 nahiye, 137 köy, diğer kazâları : Kolaşin-i Zir(III) (2 nahiye, 32 köy), Yenivaroş(III) (1 nahiye, 19 köy), Akova(II) (3 nahiye, 138 köy).— İpek San-

---

(*) Bir deniz kıdemli yüzbaşının bugünki Türkiye büyüklüğünde olan Fizân sancağına vali olması da bu devrin garâbetlerindendir. Bu yüzbaşı, İttihad ve Terakki Komitesi'nden kim bilir kimin adamı idi. Normal şekilde bir yüzbaşının vali olması mümkin değildi.

(**) Meşhur şâir ve edîb. Babası da umûmî vâlilerdendi.

cağı(II) : Mutasarrıf Ali Rızâ Efendi, merkez kazâsı : 3 nahiye, 190 köy, diğer kazâları : Yakova(II) (4 nahiye, 149 köy), Brana(II) (1 nahiye, 24 köy), Goşine(II) (1 nâhiye, 8 köy), Tirgovişte(III) (1 nâhiye, 62 köy).— Taşlıca Sancağı(III) : Mutasarrıf Ahmed Besim Bey, merkez sancağı : 1 nahiye, 44 köy, diğer kazâsı : Prepol(I) (2 nahiye, 29 köy).— Prizrin Sancağı(II) : Mutasarrıf Hasan Tosun Bey (erkân-ı harbiyye kaymakamı), merkez kazâsı : 2 nahiye, 190 köy, diğer kazâları : Kalkandelen(II) (1 nahiye, 161 köy), Loma(III) (2 nahiye, 49 köy), Gostivar(II) (2 nahiye), Gore(III) (1 nahiye).— Toplam : 6 sancak, 33 kazâ, 57 nahiye, 3.380 köy.

KONYA VİLÂYETİ(I) : Vâli Ârifi Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), defterdar Sâmi Bey (ûlâ sânisi), İstinâf müddei-i umûmîsi Âsım Efendi (ûlâ sânisi, II. Mecîdî), tahrîrât mümeyyizi Mehmed Ali Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), nüfus müdürü Muhyiddin Bey (ûlâ sânisi); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 86 köy, diğer kazâları : Akşehir(II) (3 nahiye, 95 köy), Beyşehri (II) (2 nahiye, 76 köy), Seydişehri (III) (1 nahiye, 43 köy), Ilgın(III) (2 nahiye, 51 köy), Bozkır(II) (2 nahiye, 105 köy), Karaman (Lârende)(II) (3 nahiye, 108 köy), Ereğli(III) (2 nahiye, 62 köy), Sultâniyye(III) (1 nâhiye, 35 köy), (Şerefli)Koçhisâr(III) (1 nahiye, 107 köy), Ermenek(III) (2 nahiye, 47 köy).— Niğde Sancağı(I): Mutasarrıf Şevket Bey, merkez kazâsı : 4 nahiye, 67 köy, diğer kazâları : Nevşehir(III) (1 nahiye, 34 köy), Ürgüb(III) (1 nahiye, 28 köy), Aksaray (II) (1 nahiye, 160 köy), Bor(III) (1 nahiye, 22 köy), Ulukışla(III) (1 nahiye, 43 köy), Arabsun(III) (1 nahiye, 43 köy).— Burdur Sancağı(III) : Mutasarrıf Salâhaddin Bey, merkez kazâsı : 4 nahiye, 123 köy, diğer kazâsı : Tefenni(III) (2 nahiye, 33 köy).— Hamid-Âbâd (Isparta) Sancağı(II) : Mutasarrıf Behcet Bey (mütemâyiz), merkez kazâsı : 2 nahiye, 52 köy, diğer kazâları : Uluborlu(III) (2 nahiye, 11 köy), Eğridir(III) (3 nahiye, 62 köy), (Şarki)Karaağaç(III) (2 nahiye, 48 köy), Yalvaç(III) (2 nahiye, 36 köy).— Teke(Antalya) Sancağı(I) : Mutasarrıf Hayri Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), merkez kazâsı : 7 nâhiye, 201 köy, diğer kazâları : Elmalı(III) (2 nahiye, 60 köy), Akseki(III) (2 nahiye, 62 köy), Kaş(III) (1 nahiye, 65 köy), Alâiyye(Alanya)(II) (3 nahiye, 186 köy).— Toplam : 5 sancak, 30 kazâ, 65 nahiye, 2.060 köy.

MÂMÛRETÜ'L-AZÎZ(Elazığ) VİLÂYETİ(III) : Vali Nâzım Bey (ûlâ sânisi, III. Mecîdî); merkez sancağının merkez kazâsı : 8 nahiye, 237 köy, diğer kazâları : Harput(II) (2 nahiye, 60 köy), Kebân(II) (6 nahiye, 61 köy), Arabgir(II) (3 nahiye, 61 köy), Eğin (Kemâliye)(II) (6 nahiye, 83 köy), Pötürge(II) (8 nâhiye, 105 köy).— Malatya Sancağı(II) : Mutasarrıf Abdullah Bey (ûlâ sânisi, II. Mecîdî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 126 köy, diğer kazâları : Akçadağ(III) (7 nahiye, 143 köy), Behisni(Besni)(II) (9 nahiye, 115 köy), Hısn-ı Mansûr(Adıyaman)(II) (6 nahiye, 243 köy), Kâhta (II) (5 nahiye, 168 köy).— Dersim(Tunceli) Sancağı(I) : Mutasarrıf Sâbit Bey, merkez kazâsı(Hozat) : 4 nahiye, 51 köy, diğer kazâları : Çâr-Sancak(I) (4 nahiye, 201 köy) (kazâ merkezi : Perî), Mâzgird(I) (4 nahiye, 201 köy), Çemişkezek(I) (4 nahiye, 95 köy), Nâzımiyye(I)) (3 nahiye, 93 köy), Ovacık(I) (3 nâhiye, 83 köy).— Toplam : 3 sancak, 17 kazâ, 86 nâhiye, 1.800 köy.

MANASTIR VİLÂYETİ(II) : Vali Ali Münif Bey, defterdar Hüsnü Bey (ûlâ sânisi), düyûn-ı umûmiyye başmüdürü Cemil Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî); merkez sancağının merkez kazâsı : 4 nahiye, 188 köy, diğer kazâ-

ları : Pirlepe(II) (4 nahiye, 130 köy), Florina(II) (4 nahiye, 76 köy), Kırçova(I) (2 nahiye, 115 köy), Resne(II) (2 nahiye, 56 köy), Ohri(II) (3 nahiye, 103 köy).— Serfiçe Sancağı(I) : Mutasarrıf Re'fet Bey (mütemâyiz), merkez kazâsı : 2 nahiye, 29 köy, diğer kazâları : Kozana(III) (2 nahiye, 85 köy), Kayalar(Cum'a) (3 nahiye, 40 köy), Nasliç(II) (3 nahiye, 33 köy), Grebine(II) (2 nahiye, 114 köy), Alasonya(II) (5 nahiye, 72 köy).— Debre Sancağı(II) : Mutasarrıf Ali Osman Bey (sâniye, IV. Osmâni, III. Mecidi), merkez kazâsı : 3 nahiye, 111 köy, diğer kazâları : Mat(III) (1 nahiye, 32 köy) (kazâ merkezi : Lis), Debre-i Zir(II) (1 nahiye, 45 köy) (kazâ merkezi : Pişkobye), Rakalar(II) (1 nâhiye, 45 köy) (kazâ merkezi : Zirnanice).— Elbasan Sancağı(III) : Mutasarrıf Kemal Bey, merkez kazâsı : 1 nahiye, 107 köy, diğer kazâları : Peklin(III) (1 nahiye, 66 köy), Gramiş(III) (1 nahiye, 70 köy).— Görice Sancağı(III) : Mutasarrıf Ahmed Münir Bey, merkez kazâsı : 4 nahiye, 161 köy, diğer kazâları : Kesriye(I) (6 nahiye, 110 köy), Kolonya(III) (1 nâhiye, 57 köy) (kazâ merkezi : Hersek), İstarve (III) (2 nahiye, 99 köy) (kazâ merkezi : Bogradiç).— Toplam : 5 sancak, 23 kazâ, 58 nahiye, 1.944 köy.

MÛSUL VİLÂYETİ(II) : Vali Tâhir Paşa (Rûmeli, murassâ Osmâni, I. Mecidi); merkez sancağının merkez kazâsı : 3 nahiye, 506 köy, diğer kazâları : İmâdiye(I) (6 nahiye, 175 köy), Zaho(I) (1 nahiye, 110 köy), Dehûk (I) (2 nahiye, 215 köy), Akre(I) (2 nahiye, 132 köy), Sincâr(I) (2 nahiye) (kazâ merkezi : Beled).— Kerkük Sancağı(I) : Mutasarrıf Avnullah Kâzımî Bey (IV. Osmâni), merkez kazâsı : 6 nâhiye, 348 köy, diğer kazâları : Revândûz(I) (5 nahiye, 283 köy), Köysancak(I) (2 nahiye, 121 köy), Râniye (I) (1 nahiye, 90 köy), Erbil(I) (3 nahiye, 230 köy), Salâhiye(I) (3 nahiye, 91 köy) (kazâ merkezi : Keğri).— Süleymâniyye Sancağı(I) : Mutasarrıf Hüsnü Bey (III. Mecidi), merkez kazâsı : 2 nahiye, 139 köy, diğer kazâları : Gül'anber(I) (3 nahiye, 472 köy) (kazâ merkezi : Ilıca), Mâmûretü'l-Hamid(I) (3 nahiye, 137 köy) (kazâ merkezi : Kal'a-i Dize), Bâzyân(I) (3 nâhiye, 159 köy, 7 aşiret) (kazâ merkezi : Çemçemâl), Şehr-i Bâzâr(I) (2 nahiye) (kazâ merkezi : Seng).— Toplam : 3 sancak, 17 kazâ, 50 nahiye, 3.208 köy, 7 aşiret.

VÂN VİLÂYETİ(I) : Vali İsmail Hakkı Bey (erkân-ı harbiyye binbaşısı); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 293 köy, diğer kazâları : Mahmûdi(I) (2 nahiye, 83 köy), Şitak(I) (2 nahiye, 163 köy), Âdilcevâz (I) (1 nâhiye, 44 köy), Gevâş(I) (3 nâhiye, 181 köy), Erciş(I) (1 nâhiye, 122 köy).— Hakkâri Sancağı(I) : Mutasarrıf Cevdet Bey, merkez kazâsı : 2 nahiye, 184 köy (merkez : Başkal'a), diğer kazâları : Çölemerik(I) (2 nahiye, 196 köy), Gevâr(I) (3 nahiye, 184 köy), Şemdinân(I) (2 nahiye, 131 köy), Hoşâb(I) (1 nahiye, 34 köy).— Toplam : 2 sancak, 11 kazâ, 24 nahiye, 1.574 köy.

YANYA VİLÂYETİ(III) : Vali Mustafa Zihni Paşa (Rûmeli, II. Osmâni, I. Mecidi), defterdâr Abdurrahmân Efendi (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi), tahrirât müdürü Tevfik Bey (ûlâ sânisi); merkez sancağının merkez kazâsı : 5 nahiye, 223 köy, diğer kazâları : Koniçe(II) (1 nahiye, 34 köy), Maçova(II) (1 nahiye, 3 köy), Leskovik(II) (1 nahiye, 48 köy).— Ergeri Sancağı(II) : Mutasarrıf Hilmi Bey(mütemâyiz), merkez kazâsı : 3 nahiye, 63 köy, diğer kazâları : Delvine(II) (2 nahiye, 87 köy), Permedi(II) (2 nahiye, 94 köy), Pogon(II) (1 nahiye, 38 köy), Tepedelen(II) (1 nahiye, 63 köy), Himara (1 nahiye, 13 köy).— Preveze Sancağı(II) : Mutasarrıf Re-

şid Paşa (mirmirân, II. Mecidî), rüsûmât başmüdürü Mustafa Nûri Efendi (ûlâ sânisi), merkez kazâsı : 1 nahiye, 36 köy, diğer kazâsı : Loros(I) (2 nahiye, 68 köy).— Berât Sancağı(II) : Mutasarrıf Rüşdü Bey, merkez kazâsı : 2 nahiye, 208 köy, diğer kazâları : Avlonya(I) (2 nahiye, 61 köy), İskapar(II) (1 nahiye, 108 köy), Loşine(III) (3 nahiye, 215 köy).— Çamlık Sancağı(III) : Mutasarrıf İhsan Bey (bâlâ, II. Mecidî), merkez kazâsı : 1 nahiye, 28 köy (merkez : Reşâdiye), diğer kazâları : Margıliç(II) (3 nahiye, 38 köy), Aydonat(II) (1 nahiye, 62 köy), Filat(II) (2 nahiye, 68 köy).— Toplam : 5 sancak, 20 kazâ, 36 nahiye, 1.568 köy.

YEMEN VİLÂYETİ(I)(San'â) : Vali Mehmed Ali Paşa (mirlivâ), vali muâvini Receb Bey (sâniye, V. Mecidî); merkez sancağının (San'â) merkez kazâsı : 12 nahiye, 761 köy, diğer kazâları : Harâz(I) (5 nahiye, 836 köy) (kazâ merkezi : Menâha), Kevkebân(I) (3 nâhiye, 178 köy), Ânes(I) (4 nahiye, 582 köy), Hicce(II) (6 nahiye, 40 köy), Zemâr(II) (2 nahiye, 239 köy), Yerîm(II) (1 nahiye, 19 köy), Redâa(I) (3 nahiye, 314 köy) İmrân II) (4 nahiye, 256 köy).— Hudeyde Sancağı(I) : Mutasarrıf İbrahim Paşa (mirmirân), merkez kazâsı : 4 nâhiye, 49 köy, diğer kazâları : Zebîd(I) (4 nahiye, 394 köy), Lîhye(I) (3 nahiye, 61 köy), Zeydiyye(II) (2 nahiye), Cebel Remye(I) (4 nâhiye, 405 köy), Hücûr(I) (4 nâhiye), Beytü'l-Fakıyh (II) (1 nâhiye, 30 kabile), Bâcil(I) (2 nâhiye, 152 köy).— Taiz'Ta'izz) Sancağı(I) : Mutasarrıf İzzet Bey (sâniye), merkez kazâsı : 4 nahiye, 902 köy, diğer kazâları : Eb(I) (3 nahiye, 561 köy), Udeyn(I) (2 nahiye, 870 köy), Kaatıbe(II) (4 nahiye, 570 köy), Hicriyye(II) (4 nahiye, 453 köy), Muhâ (I) (1 nahiye, 32 köy), Kamâire(II) (1 nahiye).— Toplam : 3 sancak, 24 kazâ, 82 nâhiye, 7.874 köy, 30 kabile.

URFA SANCAĞI(I) : Mutasarrıf İsmail Paşa (mirmirân, II. Osmânî ve Mecidî), merkez kazâsı : 1 nahiye, 407 köy, diğer kazâları : Birecik(II) (1 nahiye, 133 köy), Rûmkal'ası(II) (1 nahiye, 171 köy) (kazâ merkezi : Halfeti), Sürûc(III) (2 nahiye, 360 köy), Harrân(III) (1 nahiye, 348 köy).— Toplam : 5 kazâ, 6 nahiye, 1.419 köy.

İZMİT SANCAĞI(I) : Mutasarrıf Mehmed Nüzhet Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecidî), muhâsebeci Fuad Bey (ûlâ sânisi, IV. Mecidî), maârif müdürü Dâvud Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî), merkez kazâsı : 3 nahiye, 181 köy, diğer kazâları : Adapazarı(II) (5 nâhiye, 304 köy), Geyve(II) (3 nahiye, 142 köy), Yalova(II) (1 nahiye, 35 köy, 12 çiftlik), Karamürsel (III) (2 nahiye, 97 köy), Kandıra(II) (4 nahiye, 528 köy).— Toplam : 6 kazâ, 18 nahiye, 1.299 köy.

BİN-GAAZİ SANCAĞI(I) : Mutasarrıf Murad Fuad Bey, merkez kazâsı : 5 nahiye, diğer kazâları : Derne(I) (6 nahiye), Merc(I) (2 nahiye), Urcule(I) (1 nahiye), Güdâbiye(I) (2 nahiye), Küfre(I) (1 nahiye).— Toplam : 6 kazâ, 17 nahiye.

BOLU SANCAĞI(I) : Mutasarrıf Süleyman Kâni Bey, merkez kazâsı : 1 nahiye, 233 köy, diğer kazâları : Bartın(I) (2 nahiye, 227 köy), Ereğli (II) (1 nahiye, 124 köy), Devrek(II) (2 nahiye, 123 köy), Düzce(II) (2 nahiye, 261 köy), Zonguldak(II) (1 nahiye, 69 köy), Gerede(II) (2 nahiye, 207 köy), Göynük(II) (1 nâhiye, 87 köy), Mudurnu(III) (1 nâhiye, 158 köy).— Toplam : 9 kazâ, 13 nâhiye, 1.489 köy.

CÂNİK(SAMSUN)SANCAĞI(I) : Mutasarrıf Mehdi Bey (mütemâyiz, II. Mecidî), merkez kazâsı(Samsun) : 2 nahiye, 210 köy, diğer kazâları : Bafra(II) (2 nahiye, 222 köy), Çarşanba(II) (1 nahiye, 361 köy), Terme

(III) (1 nahiye, 158 köy), Ünye(II) (2 nahiye, 117 köy), Fatsa(III) (1 nahiye, 84 köy).— Toplam : 6 kazâ, 11 nahiye, 1.157 köy.

CEBEL-İ LÜBNÂN SANCAĞI(I) (Dayrü'l-Kamer) : Mutasarrıf Yûsuf Franko Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecidî), meclis-i idâre reis vekili Mir Kaplan Bey (ûlâ sânisi), muhâsebeci Halim Bey (ûlâ sânisi, II. Osmânî, III. Mecidî), tahrirât müdürü Nâsıyf Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmnî, III. Mecidî); kazâları : Şûf(kaymakam Mir Şekib Arslan Bey, ûlâ sânisi) (13 nahiye, 210 köy), Metn (6 nahiye, 178 köy), Kesrevân (10 nahiye, 186 köy), Cezin (3 nahiye, 107 köy), Zahle (1 nahiye, 1 köy), Kûre (4 nahiye, 50 köy), Dayrü'l-Kamer (1 nahiye, 7 köy).— Toplam : 8 kazâ, 48 nahiye, 890 köy.

ÇATALCA SANCAĞI(I) : Mutasarrıf Mahmud Celâleddin Bey (mütemâyiz, III. Mecidî), merkez kazâsı : 2 nahiye, 61 köy, 28 çiftlik, diğer kazâları : Silivri(III) (1 nahiye, 16 köy, 7 çiftlik), Büyükçekmece(III) (1 nahiye, 22 köy, 26 çiftlik).— Toplam : 3 kazâ, 4 nahiye, 99 köy, 61 çiftlik.

(DEYRÜ'Z-)ZOR SANCAĞI(I) : Mutasarrıf Mehmed Celâleddin Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecidî), merkez kazâsı : 4 nahiye, 74 köy, diğer kazâları : Re'sü'l-Ayn(II) (1 nahiye, 14 köy), Aşâre(II) (2 nahiye, 32 köy), Ebû-Kemâl(II) (2 nahiye, 26 köy).— Toplam : 4 kazâ, 9 nahiye, 146 köy.

ASİR SANCAĞI(I)(Ebhâ) : Mutasarrıf Süleyman Paşa (mirlivâ), merkez kazâsı(Ebhâ) : 2 nahiye, 534 köy, diğer kazâları : Muhâil(I) (2 nahiye, 24 köy), Ricâlü'l-Mâ(I) (1 nahiye, 13 kabile), Beni-Şuhr(I) (1 nahiye, 71 kabile), Kunfüde(I) (2 nahiye, 7 kabile), Ebû-Ariş(I) (2 nahiye, 8 kabile).— Toplam : 8 kazâ, 14 nahiye, 534 köy, 190 kabile.

KUDS-İ ŞERİF SANCAĞI(I)(Kudüs) : Mutasarrıf Cevdet Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecidî), merkez kazâsı : 6 nahiye, 120 köy, 9 kabile, diğer kazâları : Yâfa(I) (3 nahiye, 95 köy), Gazze(I) (4 nahiye, 62 köy), Halilü'r-Rahmân(II) (3 nahiye, 62 köy), Birü's-Seb'(I) (3 nahiye, 5 kabile).— Toplam : 5 kazâ, 19 nahiye, 339 köy, 14 kabile.

KARASI SANCAĞI(I) (Balıkesir) : Mutasarrıf Sâmih Bey, merkez kazâsı(Balıkesir) : 7 nahiye, 399 köy, diğer kazâları : Ayvalık(I) (2 nahiye, 1 köy), Bandırma(II) (3 nahiye, 80 köy), Edremid(II) (2 nahiye, 102 köy), Burhâniye(III) (2 nahiye, 55 köy), Erdek(II) (4 nahiye, 46 köy), Gönen (III) (2 nahiye, 75 köy), Sındırgı(III) (1 nahiye, 71 köy), Balya(II) (1 nahiye, 86 köy).— Toplam : 9 kazâ, 24 nahiye, 915 köy.

KAL'A-İ SULTÂNİYYE(Çanakkale) SANCAĞI(I) : Mutasarrıf Ali Râşid Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecidî), muhâsebeci İbrahim Fahri Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecidî); merkez kazâsı : 2 nahiye, 40 köy, diğer kazâları : Biga(I) (4 nahiye, 175 köy), Ayvacık(II) (1 nahiye, 57 köy), Ezine (III) (2 nahiye, 64 köy), Lâpseki(III) (3 nahiye, 87 köy), Bayramiç(III) (1 nahiye, 77 köy).— Toplam : 6 kazâ, 13 nahiye, 500 köy.

MEDİNE-İ MÜNEVVERE SANCAĞI(I) : Mutasarrıf ve Şeyhu'l-Harem-i Hazret-i Nebevî Ziver Bey (bâlâ, I. Osmânî, murassâ Mecidî), şeyhu'l-hutebâ İbrahim Es'ad Efendi (Anadolu kazaskeri, I. Mecidî), hazinedâr-ı Harem-i Nebevî Muzaffer Ağa (ûlâ sânisi, II. Osmânî, I. Mecidî), nâib-i Harem-i Nebevî Râsim Ağa, Hazine-i Harem-i Nebevî müdürü Hacı Fâik Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî), muhâfız Hasan Basri Bey (erkân-ı harbiyye miralayı).— Merkez kazâsı : 2 nahiye, diğer kazâları : Yenbû'l-Bahr(I) (2 nahiye), el-Vech(I) (2 nahiye), Akabe(I) (1 nahiye), Süvârikıyye(III) (1 nahiye), el-Alâ(I) (1 nahiye).— Toplam : 6 kazâ, 9 nahiye.

SİSAM EMÂRETİ : Sisam beyi Androyakopaşi Efendi (bâlâ, I. Osmâni, murassâ Mecidi).

MISIR HIDİVİYYETİ(Kaahire) (ve Sûdân Eyâleti) : Hıdîv Abbas Hilmi Paşa (sadâret-i uzmâ, hepsi murassâ Hânedân-ı Âl-i Osmân, İftihâr, İmtiyâz, Osmâni ve Mecidi), Mısır fevkalâde komiseri Mehmed Rauf Paşa (vezir, murassâ Osmâni, I. Mecidi), Mısır kadısı Abdurrahman Nesîb Efendi(*)(Istanbul, III. Osmâni, II. Mecidi).

KIBRIS SANCAĞI : Kadı Ali Rif'at Efendi (Haremeyn, III. Osmâni ve Mecidi) (geçici İngiliz işgalinde).

GİRİD VİLÂYETİ : Muhtar.

TÛNUS EYALETİ : Fransız işgalinde, fakat Bâb-ı Âli bu işgali 1882'den beri tanımamakta direniyor.

BOSNA-HERSEK ile BULGARİSTAN - ŞARKİ RÛMELİ, 1908'de kaybedilmiştir.

HADRAMÛT(LAHC) EMÂRETİ : Emîr Seyyid Fazl Paşa (vezir).

Yekûn : 1911 sonunda : Asya'da 22 + Avrupa'da 7 + Afrika'da 1 = 30 VİLÂYET, Asya'da 93 + Avrupa'da 29 + Afrika'da 5 = 127 SANCAK, Asya'da 623 + Avrupa'da 161 + Afrika'da 30 = 812 KAZÂ, Asya'da 1.502 + Avrupa'da 391 + Afrika'da 61 = 1.954 NAHİYE, Asya'da 56.471 + Avrupa'da 11.475 = 67.946 KÖY. Hicâz, Bağdâd, Trâblusgarb vilâyetleri ile Bingaazi ve Medîne sancaklarının köyleri, bu yekûna dahil değildir. İç idarelerinde muhtar olan ve «Eyâlât-ı Mümtâze» denilen imparatorluk topraklarının mülki idareleri gösterilmediği gibi, yukarıdaki toplamlara da alınmamıştır. II. Meşrutiyet'te idarî ünite sayıları, meselâ kazâ ve nahiyeler, bir az arttırılmıştır. Doğrudan doğruya dâhiliye nezâretine bağlı sancakların sayıları da çoğaltılmış, evvelce Haleb vilâyetine bağlı olan Urfa sancağı, evvelce Kastamoni vilâyetine bağlı olan Bolu sancağı, evvelce Trabzon vilâyetine bağlı olan Cânik (Samsun) sancağı, evvelce Hudâvendigâr (Bursa) vilâyetine bağlı olan Karası (Balıkesir) sancağı, evvelce Yemen vilâyetine bağlı olan Asîr sancağı, evvelce Hicâz vilâyetine bağlı olan Medîne sancağı, böyle sancaklar hâline getirilmiştir. Bu sûretle doğrudan doğruya dâhiliye nezâretine bağlı olup bir vilâyete bağlı bulunmıyan sancak sayısı, Meşrûtiyet'ten önce 7 iken, Meşrûtiyet'ten sonra 13'e çıkmıştır.

Tanzimat'tan sonra mülki durum bu şekildeydi. Osmanlı ülkelerini ayrı ayrı incelerken, bir kaç vilâyet sâl-nâmesinin (almanak, yıllık) hulâsalarını da vereceğim. Bu şekilde, Osmanlı vilâyetlerinin Tanzimat'tan sonraki idareleri hakkında daha etraflı fikir edinmek mümkin olacaktır.

Istanbul'dan başlıyarak Osmanlı ülkelerinin tasvirine geçmeden önce, Tanzimat devrinde Türkiye'nin dünya üzerindeki mevkiini çok bâriz ve mukayeseli şekilde ortaya çıkarabilmek için, XIX ve XX. asırlarda dünya devletlerini gözden geçireceğiz.

(*) Bu görevden hemen bu sıralarda şeyhulislâm olarak Kaahire'den Istanbul'a geldi.

IV

XIX. ve XX. ASIRLARDA DÜNYA DEVLETLERİ

Büyük Türkiye Tarihi'nin siyasî tarih kısmında, son defa 1800 yılı için dünya devletleri ve nüfusları hakkında liste vermiştim. Şimdi, Tanzimat Türkiyesi'nin dünyadaki yerini daha iyi belirtmek için, XIX. ve XX. asra ait bu şekilde bir kaç liste daha veriyorum.

1825'te Devletler

1.) BÜYÜK BRİTANYA KRALLIĞI (Londra) : 20.706.331 km², 119.884.000 nüfus. Kral : IV. George (1820 - 1830). Avrupa'da : İngiltere ve Galler 151.849 km² ve 12.442.000 nüfus + İskoçya 78.740 km² ve 1.113.000 nüfus + İrlanda 83.849 km² ve 6.850.000 nüfus + Cebelitârık 5 km² ve 5.000 nüfus + Malta 316 km² ve 125.000 nüfus + Hanover Krallığı (İngiltere kralı, aynı zamanda Hanover kralı idi) : 38.478 km² ve 1.464.000 nüfus = 353.237 km² ve 22.999.000 nüfus. Asya'da : Seylan 66.203 km² ve 1.750.000 nüfus + İngiliz Hindistanı 1.213.611 km² ve 91.000.000 nüfus (Bengal, Madras - Andhara, Bombay, Orissa, Bihar eyaletleri) + Singapur 414 km² ve 30.000 nüfus + Malezya 93.259 km² ve 1.000.000 nüfus (Kedah, Treng., Kelantan ve Perlis hariç bugünki Malezya) = 1.373.487 km² ve 93.780.000 nüfus. Okyanusya'da : Avustralya 7.703.272 km² ve 400.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Kanada ve Newfounland 9.952.733 km² ve 1.500.000 nüfus + İngiliz Antilleri 26.676 km² ve 650.000 nüfus (Jamaika, Barbados, Bahama, Bermuda, —St. Lucia hariç— Rüzgâr Adaları) + İngiliz Honduras 22.965 km² ve 10.000 nüfus + Washington 179.032 km² ve 75.000 nüfus (bugünki A.B.D.'nin Washington eyaleti, Pasifik'te) = 10.181.396 km² ve 2.235.000 nüfus. Güney Amerika'da : İngiliz Guyanası 214.962 km² ve 100.000 nüfus. Afrika'da : Mauritius ve Seychelle Adaları 2.500 km² ve 140.000 nüfus + St. Helena Adası 419 km² ve 5.000 nüfus + Freetown 1.212 km² ve 30.000 nüfus + Barhurst 55 km² ve 5.000 nüfus + Orange 128.580 km² ve 50.000 nüfus + Cape 716.867 km² ve 100.000 nüfus + Basutoland 30.344 km² ve 40.000 nüfus = 879.977 km² ve 370.000 nüfus. Büyük şehirler : Londra 1.500.000, Kalküta 450.000, Manchester 280.000, Glasgow 210.000, Liverpool 208.000, Bombay 200.000, Madras 180.000, Dublin 170.000, Birmingham 160.000. Benâres 150.000. Leeds 150.000, Patna 140.000, Bristol 115.000, Sheffield 110.000, Edinburgh 95.000, Newcastle 90.000, Belfast 89.000, Madûra 70.000, Kolombo 60.000, Dhâka 50.000, Triçinopoli 50.000. 21 büyük şehrin nüfus toplamı : 4.527.000.

2.) FRANSA KRALLIĞI (Paris) : 845.690 km², 32.143.000 nüfus. Kral : X. Charles (1824 - 1830). Avrupa'da : Fransa 536.406 km² ve 31.150.000 nüfus. Afrika'da : Réunion adası 2.511 km² ve 70.000 nüfus + Komor adaları 2.167 km² ve

14.000 nüfus + Senegal 209.970 km² ve 600.000 nüfus = 214.648 km² ve 684.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : St. Pierre ve Miquélon adaları 241 km² ve 1.000 nüfus + Martinique adası 1.106 km² ve 80. 000 nüfus + Guadeloupe adası 1. 780 km² ve 71.000 nüfus = 3.127 km² ve 152.000 nüfus. Güney Amerika'da : Fransız Guyanası 91.000 km² ve 17.000 nüfus. Asya'da Fransız Hindistanı 509 km² ve 140.000 nüfus. Şehirler : Paris 1.000.000, Lyon 146.000, Marsilya 116.000, Bordeaux 94.000, Rouen 90.000, Nantes 79.000, Lille 86.000, Toulouse 54.000, Strasburg 50.000 = 1.715.000.

3.) RUSYA İMPARATORLUĞU (Petersburg = Leningrad) : 20.185. 775 km², 47.819.000 nüfus. İmparator : I. Aleksandr (1801 - 1825) ve kardeşi I. Nikola (1825 - 1855). Avrupa'da : 5.214.146 km² ve 44. 119.000 nüfus. Asya'da Sibirya 13. 279.552 km² ve 2.200.000 nüfus + Gürcistan 70.000 km² ve 750.000 nüfus + Kuzey Âzerbaycan 85.500 km² ve 700.000 nüfus = 13.435.052 km² ve 3.650.000 nüfus. Şehirler : Petersburg 320.000, Moskova 260. 000, Varşova 100.000, Astırhan 55.000 = 735.000.

4.) TÜRKİYE İMPARATORLUĞU (Istanbul) : 11.844.192 km², 58.308.000 nüfus. İmparator : II. Mahmud (1808 - 1839). Avrupa'da : Istanbul ve Doğu Trakya 23. 975 km² ve 2.050.000 nüfus + Batı Trakya 8.586 km² ve 180.000 nüfus + Bulgaristan 110.842 km² ve 3.370.000 nüfus + Batı Makedonya 26.494 km² ve 800.000 nüfus + Bosna-Hersek 51.564 km² ve 1.445. 000 nüfus + Sırbistan 45.427 km² ve 1.565.000 nüfus + Dobruca 15. 800 km² ve 275.000 nüfus + Arnavutluk 28.744 km² ve 520.000 nüfus + Kosova 19.955 km² ve 445. 000 nüfus + Girit 8.379 km² ve 240.000 nüfus + Doğu Makedonya 34.603 km² ve 850.000 nüfus + Epir 9.552 km² ve 155.000 nüfus + Tesalya 13.488 km² ve 340.000 nüfus + Attika 20.835 km² ve 440.000 nüfus + Ağrıboz 4.297 km² ve 70. 000 nüfus + Mora 21.643 km² ve 615.000 nüfus + Kikladlar 2.649 km² ve 180.000 nüfus + Karadağ 4.427 km² ve 105.000 nüfus + Romanya 119.356 km² ve 4.500.000 nüfus + İyonya Adaları 1.947 km² ve 240.000 nüfus = 572.565 km² ve 18.835.000 nüfus. Asya'da : Asya Adaları 6.582 km² ve 465.000 nüfus + Kıbrıs 9.251 km² ve 68.000 nüfus (39.000 Rum + 29.000 Türk) + Anadolu 743.605 km² ve 12.000. 000 nüfus + Arabistan, Suriye, Irak, Lübnan, Filistin, Ürdün, Yemen vs. 3.074.706 km² ve 9.750.000 nüfus + Batum 4.300 km² ve 165.000 nüfus = 3.898.444 km² ve 22.448.000 nüfus. Afrika'da : Tûnus 125.180 km² ve 1.750.000 nüfus + Libya 1.759.540 km² ve 825.000 nüfus + Cezâyir 2.204.864 km² ve 2.800.000 nüfus + Mısır, Sûdan, Eritre, Cibûti 3.340.957 km² ve 12.000.000 nüfus + Zengibâr 2.642 km² ve 100.000 nüfus = 7.433.183 km² ve 17.475.000 nüfus. Şehirler : Istanbul 1.300.000, Kahire 310.000, Edirne 300.000, Şâm 220.000, Bursa 175.000, Bağdad 160.000, Haleb 150.000, Erzurum 150.000, Mekke 150.000, İzmir 150.000, Konya 140.000, İskenderiyye 130.000, Cezâyir 120.000, Tûnus 110.000, Mûsul 105.000, Kayseri 100.000, Manisa 95.000, Sıvas 90.000, Kütahya 85.000, Diyârbekir 80.000, Medine 80.000, Bükreş 79.000, Sofya 76.000, Selânik 72.000, Urfa 70.000, San'a 70.000, Bosnasarayı 66.000, Silistre 63.000, Vahrân 60.000, Filibe 60. 000, Trabzon 60.000, Üsküb 58.000, Belgrad 55.000, Adana 50.000, Afyonkarahisar 50.000, Ankara 50. 000, Beyrut 50.000, Gelibolu 50. 000, Zengibâr 50.000 = 5.284.000.

5.) ÇİN İMPARATORLUĞU (Pekin) : 11.765.119 km², 320.000.000 nüfus. İmparator : Tao Kuang (1820 - 1850). Çin, Mançurya, Kore, Moğolistan, İç Moğolistan, Tibet, Formoza, Doğu Türkistan. Şehirler : Pekin 1.300.000, Kanton 1.100.000, Tiençin 950.000, Hanko 700.000, Fuçov 400.000, Nankin 200.000, Seul 200.000, Ningpo 180.000, Şanghay 150.000, Çungking 150.000, Mukden 130.000, Çangşun 120.000, Çangşa 110.000, Hançov 100.000, Harbin 100.000, Hveining 100.000, Çengtu 100.000, Tsingtao 100.000, Kâşgar 85.000, Taipeh 80.000, Çingkiang 80.000, Fuzan 65.000, Kaifeng 65.000, Amoy 60.000, Liçeng 60.000, Siangtan 60.000, Çengteh 55.000, Çihfeng 55.000, Hsingan 50.000, Takao 50.000, Vençov 50.000, Yârkend 50.000, Yunnan 50.000 = 7.105.000.— Çin'in nüfusu : M. Ö. 280'de 14.000.000, M. S. 200'de 28.000.000, 726'da 41.500.000, 1644'de 89.000.000, 1743'te 150.000.000 (Will Durant, I, 769).

6.) AVUSTURYA İMPARATORLUĞU (Viyana) : 682.909 km², 30.007.000 nüfus. İmparator : II. Franz (1792 - 1835). Büyük - Avusturya : . 300.191 km² ve 14.090.000 nüfus + Büyük - Macaristan 323.854 km² ve 11.576.000 nüfus + Venedik 34.960 km² ve Lombardiya 23.804 km² ve ikisi birden 4.161.000 nüfus. Şehirler : Viyana 305.000, Milano 180.000, Venedik 140.000, Peşte 120.000, Prag 104.000 = 849.000.

7.) PRUSYA KRALLIĞI (Berlin) : 274.873 km², 11.370.000 nüfus. Kral : III. Friedrich - Wilhelm (1797 - 1840). Şehirler : Berlin 290.000, Breslau 94.000, Königsburg 66.000, Danzig 56.000, Kolonya 50.000 = 556.000.

8.) İSPANYA KRALLIĞI (Madrid) : 937.398 km², 19.167.000 nüfus. Kral : VII. Ferdinand (1814-1833). Avrupa'da : İspanya 495.788 km² ve 14.000.000 nüfus. Asya'da : Filipinler 296.285 km² ve 3.400.000 nüfus. Afrika'da : Kanarya Adaları 7.273 km² ve 190.000 nüfus + Presidios 213 km² ve 11.000 nüfus + Gine Adaları 2.052 km² ve 6.000 nüfus = 9.538 km² ve 207.000 nüfus. Okyanusya'da : Mikronezya Adaları 2.232 km² ve 10.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Küba 114.659 km² ve 1.200.000 nüfus + Porto Riko 8.896 km² ve 350.000 nüfus = 123.555 km² ve 1.550.000 nüfus. Şehirler : Madrid 265.000, Barselona 105.000, Sevilla 90.000, Valencia 85.000, Granada 64.000, Cadiz 60.000, Malaga 50.000 = 719.000.

9.) İRAN İMPARATORLUĞU (Tahrân) : 1.671.458 km², 11.500.000 nüfus. İmparator : Feth-Ali Şâh Kaçar (1796 - 1834). İran 1.641.558 km² ve 11.100.000 nüfus + Ermenistan 29.900 km² ve 400.000 nüfus. Şehirler : Tebriz 250.000, Isfahân 200.000, Tahrân 150.000, Meşhed 100.000, Şirâz 50.000, Keşân 50.000, Kavzin 50.000, Kirmân 50.000, Reşt 50.000, Yezd 50.000 = 1.000.000.

10.) BİRLEŞİK AMERİKA CUMHURİYETİ (Washington) : 5.116.470 km², 11.138.000 nüfus (1.800.000'i Köle). Başkan : J. Monroe (1817 - 1825) ve J. Q. Adams (1825 - 1829). Bugünki 40 devlet (state). Şehirler : New York 300.000, Philadelphia 175.000, Boston 90.000, Baltimore 88.000, New Orleans 70.000, Cincinnati 60.000 = 783.000.

Büyük devletler bitti. Büyük devletler, ehemmiyet sırasıyle sıralanmıştır. Diğer 1825 devletleri :

Portekiz Krallığı : 488.354 km², 5.400.000 nüfus (Portekiz ve Ada-

ları: 91.721 km² ve 3.600.000 nüfus + Portekiz Afrikası 358.657 km² ve 1.100.000 nüfus + Portekiz Hindistanı 3.983 km² ve 400.000 nüfus + Portekiz Timoru 33.990 km² ve 300.000 nüfus). Şehirler: Başkent Lizbon 250.000, Oporto 50.000.— Holanda Krallığı: 727.205 km², 12.528.000 nüfus (Holanda 32.370 km² ve 2.650.000 nüfus + Belçika 29.438 km² ve 2.926.000 nüfus + Lüksenburg 2.530 km² ve 265.000 nüfus + Surinam 142.822 km² ve 60.000 nüfus + Holanda Antilleri 992 km² ve 27.000 nüfus + İndonezya Adaları (Borneo, Sumatra ve Yeni Gine hariç) 518.943 km² ve 7.000.000 nüfus). Şehirler: Amsterdam 220.000, Brüksel 180.000, Batavya (Cakarta) 100.000, Gand 72.000, Anvers 70.000, Rotterdam 70.000, Liège 64.000, Başkent Haag (Lahey) 50.000.— Danimarka Krallığı: 1.336.733 km², 2.046.000 nüfus (Danimarka 39.048 km² ve 1.206.000 nüfus + Dukalıklar 17.523 km² ve 732.000 nüfus + Faroer Adaları 1.399 km² ve 7.000 nüfus + İzlanda 102.819 km² ve 48.000 nüfus = 160.789 km² ve 1.993.000 nüfus; Kuzey Amerika'da: Grönland 1.175.600 km² ve 7.000 nüfus + Danimarka Antilleri 344 km² ve 46.000 nüfus = 1.175.944 km² ve 53.000 nüfus). Şehirler: Başkent Kopenhag 105.000.— İsveç Krallığı: 835.989 km², 3.360.000 nüfus (İsveç Krallığı: 449.165 km² ve 2.470.000 nüfus + Norveç Krallığı: 386.824 km² ve 890.000 nüfus). Şehirler: Başkent Stockholm 82.000, Christiania 62.000 (Oslo).— İsviçre Cumhuriyeti: 41.295 km², 1.855.000 nüfus (ancak 1815'te katılan Genève, Neuchâtel ve Valais kantonları dahil).— Sicilyateyn Krallığı: 98.921 km², 7.122.000 nüfus (Sicilya Krallığı: 25.707 km² ve 1.737.000 nüfus + Napoli Krallığı: 73.214 km² ve 5.386.000 nüfus). Şehirler: Başkent Napoli 400.000, Palermo 135.000, Catania 60.000.— Sardunya Krallığı: 72.749 km², 4.130.000 nüfus (Sardunya 24.090 km² ve 490.000 nüfus + Piemonte, Aosta, Liguria, Nice ve Savoie 48.659 km² ve 3.640.000 nüfus). Şehirler: Başkent Torino 130.000, Genova 105.000.— Toskana Büyük - Dukalığı: 21.489 km², 1.242.000 nüfus, başkent Floransa 95.000, Livorno 60.000.— Papalık: 47.433 km², 2.425.000 nüfus (Lazio, Umbria, Marchese, Emilia eyaletleri), başkent Roma 165.000, Bologna 85.000.— Parma Dukalığı: 4.000 km², 437.000 nüfus.— Lucca Dukalığı: 1.500 km², 143.000 nüfus.— Bavyera Krallığı: 76.405 km², 3.631.000 nüfus, başkent Münih 85.000, Augsburg 50.000.— Saksonya Krallığı: 14.993 km², 1.387.000 nüfus, başkent Dresden 90.000.— Würtemberg Krallığı: 19.507 km², 1.446.000 nüfus.— Baden Büyük - Dukalığı: 15.070 km², 1.091.000 nüfus.— Hessen Büyük - Dukalığı: 8.788 km², 688.000 nüfus.— Hessen Elektörlüğü: 10.085 km², 585.000 nüfus.— Hamburg Serbest Şehri (cumhuriyet): 415 km², 135.000 nüfus, Hamburg şehri: 130.000.— Bremen Serbest Şehri (cumhuriyet): 250 km², 49.000 nüfus.— Lubeck Serbest Şehri (cumhuriyet): 297 km², 35.000 nüfus.— Frankfurt Serbest Şehri (cumhuriyet): 88 km², 52.000 nüfus, Frankfurt şehri: 50.000.— Mecklenburg - Schwerin Büyük - Dukalığı: 13.127 km², 417.000 nüfus.— Mecklenburg - Strelitz Büyük - Dukalığı: 2.930 km², 76.000 nüfus.— Oldenburg Büyük - Dukalığı: 6.429 km², 241.000 nüfus.— Nassau Dukalığı: 15.895 km², 329.000 nüfus.— Brunswick Dukalığı: 3.672 km², 230.000 nüfus.— Sachsen - Weimar Büyük - Dukalığı: 3.616 km², 206.000 nüfus.— Sachsen - Meiningen Dukalığı: 2.468 km², 56.000

nüfus.— Sachsen - Koburg Dukalığı : 83.000 nüfus, Sachsen - Gotha Dukalığı : 193.000 nüfus, Sachsen - Hild. Dukalığı : 32.000 nüfus (üçü birden : 3.301 km²).— 3 Anhalt Dukalıkları : 2.299 km², 128.000 nüfus.— Schwarzburg - Rudolstadt Prensliği : 341 km², 55.000 nüfus.— Schwarzburg - Sonderhausen Prensliği : 862 km², 47.000 nüfus.— Liechtenstein Prensliği : 159 km, 6.000 nüfus.— Waldeck Prensliği : 1.121 km², 54.000 nüfus.— Küçük Reuss Prensliği : 827 km², 54.000 nüfus.— Büyük Reuss Prensliği : 316 km², 23.000 nüfus.— Schaumburg - Lippe Prensliği : 440 km², 26.000 nüfus.— Lippe Prensliği : 1.215 km², 71.000 nüfus.— Hessen - Homburg Prensliği : 100 km², 20.000 nüfus.— Hohenzollern - Hechingen Prensliği : 300 km², 15.000 nüfus.— Hohenzollern - Sigmaringen Prensliği : 1.000 km², 38.000 nüfus.— Monako Prensliği : 1,5 km², 7.000 nüfus.— San Marino Cumhuriyeti: 61 km², 7.000 nüfus.— Andorra Cumhuriyeti : 452 km², 4.000 nüfus.

Japonya İmparatorluğu : 444. 599 km², 24.000.000 nüfus (Sahalin adası dahil, Kuril adaları yok), Tokyo 500.000, Osaka 300.000, başkent Kyoto 240.000, Nagoya 100.000, Kanazawa 60.000, Yokohama 55. 000, Hiroşima 50.000.— Afganistan İmparatorluğu : 761.642 km², 8.000.000 nüfus (Müslüman) (Afganistan ve Pathanistan), başkent Kâbil 80.000, Herât 80.000, Kandehâr 70.000.— Türkistan Krallıkları : 3.952.800 km², 10.000.000 nüfus (Müslüman), başkent Buhârâ 215.000, Semerkand 155.000, Taşkend 150.000, başkent Hıyve 130. 000, Hokand 100.000, Nemengân 65.000.— Malezya - İndonezya Devletleri (Müslüman) : 1.206.536 km², 4.500.000 nüfus (Sumatra, Borneo, Kedah, Treng., Kelantan, Perlis).— Siyam Krallığı : 744.955 km², 6.300.000 nüfus (Siyam ve Laos), başkent Bangkok 300.000.— Birmanya Krallığı : 677.955 km², 5.400.000 nüfus, Rangun 75.000, başkent Mandalay 50.000.— Annam Krallığı: 334.334 km², 7.400. 000 nüfus (Kuzey ve Güney Viet-Nam).— Kamboç Krallığı : 181 000 km², 1.400.000 nüfus.— Nepal Krallığı : 140.000 km², 2 400. 00 nüfus, başkent Katmandu 50.00. Butan Prensliği : 46.600 km², 140. 000 nüfus.— Maratha Krallığı : 331.343 km², 4.000.000 nüfus (Nagpûr eyaleti), başkent Pûna 120.000, Nagpûr 80.000, Şolapûr 60.000.— Sikh Krallığı : 135.676 km², 5.300. 000 nüfus (Doğu Pencâb), başkent Lâhûr 250.000, Amriçar 135.000, Multân 50.000.— Hayder - Âbâd Krallığı : 260.166 km², 13.300.000 nüfus (Müslüman), başkent Hayder-Âbâd 260.000.— Timur İmparatorluğu ve tâbii Ûd Krallığı : 292.887 km², 31.300.000 nüfus (Müslüman), başkent Luknov 350.000, Delhi 340.000, Agra 250.000, Hanpûr 175.000, Allaahâbâd 150. 000, Barelli 80.000, Mirât 50.000.— Racastan Krallıkları : 338.860 km², 13.300.000 nüfus (2'si Müslüman 22 devlet, en mühimleri : Ceypûr), başkent Codhpûr 70.000, başkent Ceypûr 100.000.— Gücerât Devletleri : 76.456 km², 2.100.000 nüfus (223 devlet), başkent Ahmedâbâd 110.000, Sûrat 100.000.— Bhôpâl Krallığı : 17.923 km², 650.000 nüfus (Müslüman).— Kişmir Krallığı : 213.039 km², 2.700.000 nüfus, başkent Srinagar 70.000.— Assam Devletleri : 191.700 km², 2.700.000 nüfus.— Maysûr Krallığı : 80.412 km², 3.300.000 nüfus, başkent Maysûr 55.000.— Trivankur Krallığı : 23.709 km², 2.000.000. nüfus.— Kolhapûr Krallığı : 8.048 km², 450.000 nüfus.— İndûr Krallığı : 22.802 km², 650.000 nüfus, başkent İndûr 60. 000.— Rewa Krallığı : 32.075 km²,

650.000 nüfus.— Patiyâla Krallığı : 14.855 km², 650.000 nüfus.— Barûda Krallığı : 20.588 km², 1.600.000 nüfus.— Gvalyûr Krallığı : 63.101 km², 1.800.000 nüfus, başkent Gvalyûr 50.000.— Sind Krallığı : 140.324 km², 5.300.000 nüfus (Müslüman).- Belûcistan Krallığı : 447.060 km², 2.900.000 nüfus (Müslüman).

Fas İmparatorluğu : 2.841.729 km², 7.400.000 nüfus (Müslüman) (Fas, Rio de Oro, Moritanya, Mali), başkent Fas 200.000, Miknâse 90.000, Merrâkeş 80.000.— Habeşistan Krallığı : 1.782.686 km², 6.000.000 nüfus (Somali ile).— Bornû Krallığı : 3.040.260 km², 7.000.000 nüfus (Müslüman) (arada bir nazarî olarak Türkiye'ye tâbî) (Nijer, Kuzey Nijerya, Çad), başkent Kuka 60.000.— Madagaskar Krallığı : 590.033 km², 2.700.000 nüfus.— Siyah Afrika : 12.220.646 km², 35.000.000 nüfus (Uganda, Kenya, Tanganyika, İç Mozambik, Rodezya, Malavi, Zambiya, Baçuanaland, Transval, Natal, Swaziland, Güneybatı Afrika, Kongo, Ruanda, Burundi, İç Angola, Gabon, Kamerun, Orta Kongo, Orta Afrika, Güney Nijerya, Dahomey, Togo, Altın Sâhili, Volta, Fildişi Sâhili, Gine, Sierra Leone, Liberya, Gambiya, hepsi meçhul ülkeler).

Havay Prensliği : 16.773 km², 107.000 nüfus.— Meçhul Ülkeler (Yeni Gine, Yeni Zelanda ve Okyanusya adaları) : 1.530.658 km², 2.215.000 nüfus.

Meksika Cumhuriyeti : 4.466.730 km², 8.500.000 nüfus (Meksika, Kaliforniya, Colorado, Teksas, Arizona, Utah, Nevada, New Mexico), başkent Mexico 145.000.— Haiti Cumhuriyeti : 76.192 km², 725.000 nüfus (Haiti ve Dominikana).— Orta Amerika Devletleri : 441.270 km², 1.700.000 nüfus (5 devlet : Guatemala, Kosta Rika, Salvador, Nikaragua, Honduras).

Brezilya İmparatorluğu : 8.313.844 km², 5.300.000 nüfus, başkent Rio 155.000, Bahia 94.000.— Kolombiya Cumhuriyeti : 2.410.423 km², 4.050.000 nüfus (Kolombiya, Venezuela, Panama, Ekvator), Carthagena 65.000, Quito 55.000.— Peru Cumhuriyeti : 2.497.630 km², 2.122.000 nüfus (Peru, Bolivya), başkent Lima 60.000.— Arjantin Cumhuriyeti : 2.977.298 km², 1.670.000 nüfus (Arjantin, Uruguay, Falkland adaları), başkent Buenos Ayres 100.000.— Şili Cumhuriyeti : 591.767 km², 1.656.000 nüfus, başkent Santiago 50.000.— Paraguay Cumhuriyeti : 606.732 km², 500.000 nüfus.

1825'te Dünya nüfusu : 956.332.000 (1800 : 839.205.000), bu nüfusun kıt'alara dağılışı : Asya 625.408.000 (% 65,5), Avrupa 210.601.000 (% 22), Afrika 77.436.000 (% 8,1), Kuzey Amerika 24.630.000 (% 2,5), Güney Amerika 15.525.000 (% 1,6), Okyanusya 2.732.000 (% 0,3) (1800'e nisbetle yalnız Okyanusya'nın nüfusu azalmıştır).

1825'te dünyada nüfusu 50.000'in üzerinde 227 şehir vardır (1975'te nüfusu milyonun üzerinde aşağı yukarı bu sayıda şehir bulunmaktadır). Bunların 106'sının nüfusu 100.000'in üzerindedir. Milyonun üzerinde sadece 5 şehir (Londra, Istanbul, Pekin, Kanton ve Paris), yarım milyonla bir milyon arasında da 3 şehir (Tiençin, Hanko, Tokyo) vardır. 400-500 bin arasında da sadece 3 şehir bulunmaktadır (Kalküta, Fuçow, Napoli). Fakat sanayi devrinin eşiğindeyiz ve şehirleşme başlamak üzeredir.

1850'de Devletler

1.) BÜYÜK BRİTANYA KRALLIĞI (Londra) : 24.233.937 km², 258.797.000 nüfus. Kraliçe : Victoria (1837 - 1901). Avrupa'da : İngiltere ve Galler 151.849 km² ve 17.

728.000 nufus + İskoçya 78.740 km² ve 2.808.000 nüfus + İrlanda 83. 849 km² ve 7.300.000 nüfus + Malta 318 km² ve 139.000 nüfus + Cebelitârık 5 km² ve 6.000 nüfus = 314. 759 km² ve 27.981.000 nüfus. Asya'-da : Hindistan 3.663.325 km² ve 221.484.000 nüfus + Seylan 66.203 km² ve 2.028.000 nüfus + Aden 579 km² ve 22.000 nüfus + Hong Kong 1.013 km² ve 33.000 nüfus + Singapur 414 km² ve 40.000 nüfus + Malezya 131.509 km² ve 1.500. 000 nüfus = 3.863.043 km² ve 225. 107.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Kanada 9.842.055 km² ve 2.560.000 nüfus + Newfoundland 110.678 km² ve 101.000 nüfus + İngiliz Hondurası 22.965 km² ve 12.000 nüfus + Jamaika 12.169 km² ve 387.000 nüfus + Barbados 431 km² ve 135.000 nüfus + Bermuda 54 km² ve 11.000 nüfus + Bahama 11.404 km² ve 28.000 nüfus + Rüzgâr Adaları 3.121 km² ve 187.000 nüfus = 10.002.977 km² ve 3.402. 000 nüfus. Güney Amerika'da : Trinidad ve Tabago 5.128 km² ve 72.000 nüfus + Falkland Adaları 21.860 km² ve 3.000 nüfus + İngiliz Guyanası 214.962 km² ve 127. 000 nüfus = 241.950 km² ve 202.000 nüfus + Afrika'da : Oranj 128.580 km² ve 80.000 nüfus + Transvaal 286.053 km² ve 100.000 nüfus + Kap, Basutoland ve Swaziland 717.839 km² ve 195.000 nüfus + Natal 91.382 km² ve 90.000 nüfus + Mauritius ve Seyşel Adaları 2.500 km² ve 187.000 nüfus + Freetown 1.212 km² ve 35.000 nüfus + Barhurst 55 km² ve 6.000 nüfus + Altın Sâhili 61.900 km² ve 384.000 nüfus = 1.289.940 km² ve 1.086.000 nüfus. Okyanusya'da : 8.521.268 km² ve 1.000.000 nüfus (Avustralya, Yeni Zelanda ve bazı adalar). Büyük şehirler : Londra 2.337.000, Kalküta 580.000, Manchester 569. 000, Liverpool 396.000, Bombay 354.000, Glasgow 351.000, Leeds 307.000, Birmingham 263.000, Luknov 260.000, Delhi 250.000, Madras 245.000, Hayder - Âbâd 226.000, Dublin 225.000, Agra 200.000, Lâhûr 200.000, Sheffield 174.000, Benâres 161.000, Allaahâbâd 150.000, Hanpûr 150.000, Edinburgh 150.000, Bristol 137.000, Patna 135.000, Amriçar 134.000, Ceypûr 110.000, Ahmed-Âbâd 108.000, Belfast 106. 000, Pûna 106.000, Melbourne 97. 000, Newcastle 97.000, Barelli 88. 000, Hull 88.000, Sûrat 88.000, Barûda 85.000, Portsmouth 85.000, Corc 82.000, Dundee 80.000, Nagpûr 80.000, Codhpûr 76.000, Madûra 76. 000, Srinagar 76.000, Preston 74. 000, Kolombo 72.000, Şolapûr 72.000, Sunderland 71.000, Brighton 69. 000, İndûr 68.000, Sydney 68.000, Aberdeen 66.000, Norwich 66.000, Nottingham 66.000, Gwalyûr 64.000, Bolton 62.000, Dhâka 60.000, Cabalpûr 60.000, Leicester 60.000, Balackburn 56.000, Plymouth 56.000, Wolterhampton 55.000, Mirât 54. 000, Montréal 54.000, Multân 54.000, Triçinopoli 52.000, Maysûr 50.000. 63 büyük şehrin nüfus toplamı : 10.904.000.

2.) FRANSA CUMHURİYETİ (Paris) : 1.078.486 km², 39.223.000 nüfus. Cumhurbaşkanı : Prens Louis Napoléon (1848 - 1852, imparator : 1852 - 1870). Avrupa'da : Fransa 536.406 km² ve 35.425.000 nüfus. Afrika'da Cezâyir 209.636 km² ve 2.554.000 nüfus + Senegal 209.970 km² ve 650.000 nüfus + Komor adaları 2.167 km² ve 20.000 nüfus + Réunion adası 2.511 km² ve 100.000 nüfus = 424.234 km² ve 3.324.000 nüfus. Asya'da : Fransız Hindistanı 509 km² ve 209.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Martinik adası 1.106 km² ve 70.000 nüfus + Guadeloupe 1.780 km² ve 73.000 nüfus + St.-Pierre ve Miquelon 241 km² ve 2.000 nüfus = 3.127 km² ve 145.000 nüfus. Güney

Amerika'da : Fransız Guyanası 91.000 km² ve 20.000 nüfus. Okyanusya'da : Yeni Kaledonya adası 18.653 km² ve 60.000 nüfus + Polinezya adaları 4.007 km² ve 40.000 nüfus = 22.660 km² ve 100.000 nüfus. Şehirler : Paris 1.398.000, Lyon 255.000, Marsilya 209.000, Bordeaux 130.000, Lille 106.000, Nantes 92.000, Toulouse 90.000, Rouen 82. 000, St. Etienne 74.000, Toulon 68. 000, Strasbourg 66.000, Le Havre 59.000, Brest 54.000, Cezâyir 50.000, Amiens 50.000, Nimes 50.000. 17 büyük şehrin nüfus toplamı : 2.883. 000.

3.) RUSYA İMPARATORLUĞU (St. Petersburg = Leningrad): 22.951.277 km², 67.670.000 nüfus. İmparator : Çar I. Nikola (1825 - 1855). Avrupa'da : Rusya 2.976.501 km² ve 25.112.000 nüfus + Polonya 127.317 km² ve 4.840.000 nüfus +Finlandiya 382.801 km² ve 1.658. 000 nüfus + Ukrayna 573.355 km² ve 12.797.000 nüfus + Beyaz Rusya 315.000 km² ve 8.022.000 nüfus + Kırım 26.000 km² ve 609.000 nüfus + Tataristan (Kazan) 67. 100 km² ve 1.700.000 nüfus + Başkurdistan 140.500 km² ve 1.350.000 nüfus + Astırhan 99.400 km² ve ve 600.000 nüfus + Kuzey Kafkasya 108.642 km² ve 700.000 nüfus + Estonya 47.980 km² ve 290.000 nüfus + Letonya 66.465 km² ve 821. 000 nüfus + Litvanya 62.550 km² ve 539.000 nüfus + Besarabya 86.535 km² ve 872.000 nüfus + Dağıstan 34.000 km² ve 479.000 nüfus = 5.214.146 km² ve 60.389.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Alaska 1. 536.577 km² ve 50.000 nüfus. Asya'da : Ermenistan 29.900 km² ve 294.000 nüfus + Gürcistan 70.000 km² ve 797.000 nüfus + Kuzey Âzerbaycan 85.000 km² ve 703.000 nüfus + Sibirya 13.179.564 km² ve 2.437.000 nüfus + Kazakıstan 2. 715.600 km² ve 3.000.000 nüfus = 16.180.554 km² ve 7.231.000 nüfus. Şehirler : St. Petersburg 432.000, Moskova 318.000, Varşova 155.000, Odesa 97.000, Kişnev 76.000, Astırhan 75.000, Riga 62.000, Vilno 55. 000, Kiev 54.000, Nikolaev 52.000, Kazan 50.000, Nijniy Novgorod (Gorky) 50.000, Orel 50.000, Tiflis 50.000, Tula 50.000. 15 büyük şehrin nüfus toplamı : 1.626.000.

4.) TÜRKİYE İMPARATORLUĞU (Istanbul) : 9.789.468 km², 54.417.000 nüfus. İmparator (padişah - halife) : I. Abdülmecid (1839 - 1861). Avrupa'da : Istanbul ve Batı Trakya 23.975 km² ve 1.900.000 nüfus + Kosova 19.955 km², 450.000 nüfus + Bulgaristan 110.842 km² ve 3.240.000 nüfus + Dobruca 15.800 km² ve 270.000 nüfus + Arnavutluk 28.744 km² ve 540.000 nüfus + Batı Makedonya 26.494 km² ve 585.000 nüfus + Bosna - Hersek 51.564 km² ve 1.445. 000 nüfus + Niş 1.872 km² ve 180. 000 nüfus + Girit 8.379 km² ve 240.000 nüfus + Epir 9.552 km² ve 160.000 nüfus + Tesalya 34.603 km² ve 850.000 nüfus = 353.854 km² ve 10.380.000 nüfus + İyonya(Yunan) Adaları 1.947 km² ve 232.000 nüfus + Karadağ 4.427 km² ve 110.000 nüfus + Sırbistan 43.555 km² ve 1.350.000 nüfus + Romanya 119.356 km² ve 4.800.000 nüfus = 169.285 km² ve 6.492.000 nüfus = Avrupa : 523.139 km², 16.872.000 nüfus. Asya'da : Anadolu 743.605 km² ve 12.000.000 nüfus + Sisam 550 km² ve 35.000 nüfus + Asya Adaları 6.032 km² ve 430. 000 nüfus + Kıbrıs 9.251 km² ve 200.000 nüfus + Batum 4.300 km² ve 180.000 nüfus + Arabistan, Irak, Suriye, Filistin vs. 3.286.904 km² ve 10.000.000 nüfus = 4.050. 652 km² ve 22.845.000 nüfus. Afrika'da : Tûnus 125.180 km² ve 1.800. 000 nüfus + Libya 1.759.540 km² ve 900.000 nüfus + Mısır, Sûdan,

Eritre ve Cibûti 3.340.957 km² ve 12.000.000 nüfus = 5.225.677 km² ve 14.700.000 nüfus. Şehirler : Istanbul 1.400.000, Kaahire 355.000, Şâm 215.000, Edirne 200.000, İskenderiyye 184.000, Mekke 180.000, Bursa 170.000, Bağdâd 160.000, Haleb 150.000, İzmir 150.000, Konya 141.000, Erzurum 138.000, Bükreş 131.000, Tûnus 111.000, Mûsul 107. 000, Kayseri 105.000, Selânik 100. 000, Sofya 100.000, Sıvas 98.000, Manisa 96.000, Kütahya 95.000, Diyâr-ı Bekir 94.000, Medine 90.000, San'â 80.000, Bosnasarayı 80.000, Urfa 75.000, Silistre 72.000, Beyrût 70.000, Filibe 68.000, Üsküb 64.000, Gelibolu 59.000, Ankara 58.000, Hartûm 56.000, Trabzon 56.000, Adana 53.000, Afyonkarahisar 52.000, Belgrad 50.000, Dümyât 50.000, Kalas 50.000, Yaş 50.000. 40 büyük şehrin nüfus toplamı : 5.613.000.

5.) ÇİN İMPARATORLUĞU (Pekin) : 11.764.090 km², 380.000. 000 nüfus. İmparator : Tao-Kuang (1820 - 1850) ve oğlu Hsien-Feng (1850 - 1861). Arazi : Çin, Mançurya, Kore, İç ve Dış Moğolistan, Tibet, Formoza, Doğu Türkistan. Şehirler : Pekin 1.100.000, Kanton 1.000.000, Tiençin 800.000, Hanko 600.000, Fuçow 360.000, Şanghay 242.000, Seul 200.000, Ningpo 180. 000, Çungking 152.000, Nankin 150.000, Mukden 136.000, Çangçun 123.000, Çangşa 112.000, Harbin 112.000, Hançow 112.000, Hweining 112.000, Çentgu 112.000, Tsingtao 112.000, Taipeh 106.000, Çingkiang 96.000, Kâşgar 85.000, Fuzan 75.000, Kaifeng 75.000, Liçeng 75.000, Siangtan 75.000, Takao 75.000, Çengteh 75.000, Çihfeng 75.000, Amoy 73.000, Hsingan 60.000, Vençow 60.000, Yunnan 60.000, Keelung 53.000. 33 büyük şehrin nüfus toplamı : 6.923.000.

6.) AVUSTURYA İMPARATORLUĞU (Viyana) : 682.909 km², 39.477.000 nüfus. İmparator: Franz Joseph (1848 - 1916). Avusturya 83.851 km² ve 5.135.000 nüfus + Silezya 5.148 km² ve 469.000 nüfus + Bohemya 52.062 km² ve 4.704.000 nüfus + Moravya 21.659 km² ve 1.932.000 nüfus + Bukovina 10.451 km² ve 423.000 nüfus + Galiçya 101.607 km² ve 5.955.000 nüfus + Trieste 4.886 km² ve 341.000 nüfus + Slovenya 20.527 km² ve 684.000 nüfus = Avusturya İmparatorluğu : 300.191 km² ve 19.543.000 nüfus.— Macaristan Krallığı : Macaristan 93.011 km² ve 7.000.000 nüfus + Transilvanya 74.414 km² ve 2.246.000 nüfus + Banat 18.715 km² ve 543.000 nüfus + Slavonya 32.488 km² ve 1.000.000 nüfus + Slovakya 48.957 km² ve 1.551.000 nüfus + Hırvatistan 56 269 km² ve 2.000.000 nüfus = 323.854 km² ve 14.340.000 nüfus.— İtalya Eyaletleri : Lombardiya 23.804 km² ve 3.100.000 nüfus + Venedik 34.960 km² ve 2.494.000 nüfus = 58.764 km² ve 5.594.000 nüfus. Şehirler : Viyana 400.000, Milano 239.000, Peşte 186.000, Prag 128.000, Venedik 118.000, Lemberg(Lwow) 63. 000, Trieste 60.000, Segedin 59.000, Graz 57.000, Brünn 53.000, Verona 53.000, Padova 50.000. 12 büyük şehrin nüfus toplamı : 1.456.000.

7.) PRUSYA KRALLIĞI (Berlin) : 276.173 km², 16.596.000 nüfus. Kral : IV. Friedrich - Wilhelm (1840 - 1861). Şehirler : Berlin 412.000, Breslau 112.000, Kolonya 100.000, Königsberg 74.000, Magdeburg 69.000, Danzig 59.000, Aachen 50.000. 7 büyük şehrin nüfus toplamı : 876.000.

8.) A. B. D. (Washington) : 7.839.065 km², 23.192.000 nüfus (bunun 3.204.000'i Köle). Başkan: Z. Taylor (1849 - 1850) ve M. Fillmore (1850 - 1853). Şehirler : New

York 991.000, Philadelphia 409.000, Baltimore 168.000, Boston 139.000, New Orleans 119.000, Cincinnati 116.000. 6 büyük şehrin nüfus toplamı : 1.942.000.

9.) İSPANYA KRALLIĞI (Madrid) : 937.398 km², 19.734.000 nüfus. Kraliçe : II. Isabela (1833-1868). Avrupa'da : İspanya 495. 788 km² ve 14.028.000 nüfus. Afrika'da : Kanarya Adaları 7.273 km² ve 260.000 nüfus + Presidios 213 km² ve 13.000 nüfus + Gine Adaları 2.052 km² ve 7.000 nüfus = 9.538 km² ve 280.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Küba 114.659 km² ve 1.210.000 nüfus + Porto Riko 8.896 km² ve 390.000 nüfus = 123.555 km² ve 1.600.000 nüfus. Asya'da : Filipinler 296.285 km² ve 3.816.000 nüfus. Okyanusya'da : Mikronezya Adaları 2.232 km² ve 10.000 nüfus. Şehirler : Madrid 381.000, Barselona 202.000, Sevilla 122.000, Valencia 117.000, Malaga 90.000, Murcia 87.000, Granada 81.000, Cadiz 72. 000, Havana 66.000, Saragoza 66. 000, Cordoba 55.000. 11 büyük şehrin nüfus toplamı : 1.339.000.

Ehemmiyetleri sırasıyle sıralanan 1850'nin Büyük Devletleri bitti. Şimdi diğer devletleri veriyorum; önce orta büyüklüktekiler :

JAPONYA İMPARATORLUĞU (Kyoto) : 444.599 km², 27.000. 000 nüfus (Sahalin dahil, Kuriller hariç). Şehirler : Tokyo 602.000, Osaka 314.000, Kyoto 240.000, Nagoya 109.000, Kanazawa 77.000, Yokohama 71.000, Hiroşima 66.000, Tokuşima 57.000, Wakayama 56. 000, Sendai 55.000.

HOLANDA KRALLIĞI (Lahey) : 2.272.885 km², 18.759.000 nüfus. Avrupa'da : Holanda 32.370 km² ve 3.230.000 nüfus + Lüksenburg 2.580 km² ve 189.000 nüfus; Asya'da : İndonezya 1.677.129 km² ve 15.000.000 nüfus; Okyanusya'da : Batı Yeni Gine (İrian) : 416.000 km² ve 250.000 nüfus; Güney Amerika'da : Surinam 143. 814 km² ve 60.000 nüfus, Holanda Antilleri 992 km² ve 30.000 nüfus. Şehirler : Amsterdam 237.000, Batavya (Cakarta) 100.000, Rotterdam 92.000, Lahey 70.000, Surabaya 50.000.

İRAN İMPARATORLUĞU (Tahrân) : 1.641.558 km², 11.000. 000 nüfus. Şehirler : Tebriz 183. 000, Isfahân 180.000, Tahrân 167.000, Meşhed 90.000, Keşân 60.000, Şirâz 50.000, Kazvin 50.000, Kirmân 50.000, Reşt 50.000, Yezd 50.000.

BREZİLYA İMPARATORLUĞU (Rio de Janeiro) : 8.313.844 km², 6.053.000 nüfus (bunun 900.000'i Köle). Şehirler : Rio 270.000, Bahia 120.000.

AFGANİSTAN KRALLIĞI (Kâbil) : 650.000 km², 6.500.000 nüfus. Şehirler : Kâbil 80.000, Kandehâr 70.000, Herât 65.000.

PORTEKİZ KRALLIĞI (Lizbon) : 488.657 km², 6.188.000 nüfus. Avrupa'da : Portekiz 88.620 km² ve 3.800.000 nüfus + Asor Adaları 2.304 km² ve 234.000 nüfus. Afrika'da : Madeira adası 797 km² ve 107. 000 nüfus + Yeşilburun adaları 4.033 km² ve 84.000 nüfus + Portekiz Gine Adaları 964 km² ve 15.000 nüfus + Portekiz Ginesi 36.125 km² ve 210.000 nüfus + Angola kıyıları 346.700 km² ve 600.000 nüfus + Mozambik kıyıları 71.125 km² ve 300.000 nüfus = 359.668 km² ve 1.316.000 nüfus. Asya'da : Makao 16 km² ve 30.000 nüfus + Portekiz Hindistanı 3.983 km² ve 408.000 nüfus + Timor adası 33.990 km² ve 400.000 nüfus = 37.989 km² ve 838.000 nüfus. Şehirler : Lizbon 224.000.

İSVEÇ KRALLIĞI (Stockholm): 835.989 km² ve 4.868.000 nüfus. İsveç: 449.165 km² ve 3.480.000 nüfus + Norveç Krallığı 386.824 km² ve 1.388.000 nüfus. Şehirler: Stockholm 92.000, Christiania (Oslo) 79.000.

FAS İMPARATORLUĞU (Fâs): 3.642.307 km², 6.500.000 nüfus. Şehirler: Fâs 180.000, Miknâse 84.000, Merrâkeş 75.000.

TÜRKİSTAN KRALLIKLARI (Buhârâ): 1.237.200 km², 7.500.000 nüfus. Şehirler: Buhârâ 200.000, Taşkent 150.000, Semerkand 140.000, Hıyve 126.000, Hokand 100.000, Nemengan 67.000.

MEKSİKA CUMHURİYETİ (Mexico): 1.969.367 km², 7.485.000 nüfus. Şehirler: Mexico 169.000, Puebla 72.000, Guadalajara 63.000.

BELÇİKA KRALLIĞI (Brüksel): 29.498 km², 4.419.000 nüfus. Şehirler: Brüksel 221.000, Gand 100.000, Anvers 98.000, Liège 82.000.

SİYAM KRALLIĞI (Bangkok): 744.847 km², 6.800.000 (Laos dahil). Şehir: Bangkok 300.000.

BİRMANYA KRALLIĞI (Mandalay): 677.955 km², 6.000.000 nüfus. Şehirler: Rangun 100.000, Mandalay 55.000.

ANNAM KRALLIĞI (Hue): 334.334 km², 8.000.000 nüfus.

BORNU KRALLIĞI (Kuka): 3.040.260 km², 7.000.000 nüfus (Nijer, Kuzey Nijerya, Çad). Şehir: Kuka 120.000.

BAVYERA KRALLIĞI (Münih): 76.409 km², 4.505.000 nüfus. Şehirler: Münih 125.000, Nürnberg 55.000.

SİCİLYATEYN KRALLIĞI (Napoli): 98.921 km², 8.568.000 nüfus: Sicilya Krallığı 25.707 km² ve 2.098.000 nüfus + Napoli Krallığı 73.214 km² ve 6.470.000 nüfus (Napoli Krallığı'nın eyaletleri: Kalabriya 15.055 km² ve 1.104.000 nüfus + Pulya 19.347 km² ve 911.000 nüfus + Kampanya 13.595 km² ve 2.900.000 nüfus + Lukanya 9.988 km² ve 353.000 nüfus + Abruzzi ve Molise 15.228 km² ve 1.202.000 nüfus). Şehirler: Napoli 408.000, Palermo 175.000, Messina 93.000, Catania 62.000.

SARDUNYA KRALLIĞI (Torino): 72.749 km², 5.017.000 nüfus: Sardunya 24.090 km² ve 559.000 nüfus + Ligurya (Ceneviz) 5.417 km² ve 632.000 nüfus + Piemonte 25.400 km² ve 3.009.000 nüfus + Aosta 3.262 km² ve 40.000 nüfus + Savoie Dukalığı 11.074 km² ve 596.000 nüfus + Nice Kontluğu 3.506 km² ve 181.000 nüfus. Şehirler: Torino 185.000, Genova 124.000, Alexandria 51.000.

PAPALIK (Roma): 47.433 km², 3.963.000 nüfus: Lazio 17.184 km² + Umbria 8.460 km² + Marchese 9.692 km² + Emilia 12.097 km². Şehirler: Roma 177.000, Bologna 100.000, Ferrara 61.000, Modena 50.000, Ravenna 50.000.

Orta büyüklükteki 1850 devletleri bunlardır. Şimdi küçük devletler:

DANİMARKA KRALLIĞI (Kopenhag): 2.336.733 km², 2.370.000 nüfus. Avrupa'da: Danimarka 39.048 km², 1.427.000 nüfus + Scleswig, Holstein ve Lauenburg 17.523 km² ve 827.000 + Faeroe Adaları 1.399 km² ve 8.000 nüfus + İzlanda 102.819 km² ve 59.000 nüfus. Kuzey Amerika'da: Grönland: 1.175.600 km² ve 10.000 nüfus + Danimarka Antilleri 344 km² ve 39.000 nüfus. Şehir: Kopenhag 129.000.

İSVİÇRE CUMHURİYETİ (Bern) : 41.295 km², 2.393.000 nüfus.

TOSKANA BÜYÜK - DUKALIĞI (Floransa) : 22.989 km², 1. 726.000 nüfus. Şehirler: Floransa 113.000, Livorno 88.000.

KOLOMBİYA CUMHURİYETİ (Bogota) : 1.212.365 km², 2.263.000 nüfus (bunun 200.000'i Panama). Şehir : Carthagena 75.000.

NEPAL KRALLIĞI (Katmandu) : 140.000 km², 3.000.000 nüfus. Şehir : Katmandu 50.000.

YUNANİSTAN KRALLIĞI (Atina) : 49.424 km², 1.235.000 nüfus: Attika 20.835 km² ve 430.000 nüfus, Ağrıboz 4.297 km² ve 70.000 nüfus, Mora 21.643 km² ve 575.000 nüfus, Kikladlar 2.649 km² ve 160.000 nüfus. Şehir : Atina 60.000.

SAKSONYA KRALLIĞI (Dresden) : 14.993 km², 1.944.000 nüfus. Şehirler : Dresden 102.000, Leipzig 66.000.

VÜRTENBERG KRALLIĞI (Stuttgart) : 19.507 km², 1.698.000 nüfus. Şehir : Stuttgart 50.000.

HANOVER KRALLIĞI (Hannover) : 38.478 km² 1.803.000 nüfus. Şehir : Hannover 74.000.

BADEN BÜYÜK - DUKALIĞI (Karlsruhe) : 15.070 km², 1.330.000 nüfus.

PERU CUMHURİYETİ (Lima): 1.349.049 km², 2.064.000 nüfus. Şehir : Lima 73.000.

BOLİVYA CUMHURİYETİ (La Paz) : 1.148.581 km², 1.570.000 nüfus.

VENEZUELA CUMHURİYETİ (Caracas) : 912.050 km², 1.342.000 nüfus.

ŞİLİ CUMHURİYETİ (Santiago) : 591.767 km², 1.244.000 nüfus. Şehir : Santiago 78.000.

KAMBOÇ KRALLIĞI (Pnom Penh) : 181.000 km², 1.600.000 nüfus.

MADAGASKAR KRALLIĞI (Tananariv) : 590.033 km², 3.000. 000 nüfus.

ZENGİBÂR KRALLIĞI (Zengibâr) : 441.968 km², 2.000.000 nüfus (Doğu Tanganyika dahil). Şehir : Zengibâr 70.000 (bu devlet, nazarî olarak Türkiye'ye tâbîdir).

HESSEN BÜYÜK - DUKALIĞI (Darmstadt) : 8.788 km², 907.000 nüfus.

ARJANTİN CUMHURİYETİ (Buenos Ayres) : 2.788.049 km², 924.000 nüfus. Şehir : Buenos Ayres 180.000.

MODENA DUKALIĞI (Modena) : 6.033 km², 592.000 nüfus.

PARMA DUKALIĞI (Parma) : 4.000 km², 500.000 nüfus.

NASSAU DUKALIĞI(Nassau): 15.895 km², 425.000 nüfus.

HESSEN ELEKTÖRLÜĞÜ (Kassel) : 10.085 km², 740.000 nüfus.

MEKLENBURG - SCHWERİN BÜYÜK - DUKALIĞI (Schwerin) : 13.127 km², 518.000 nüfus. Şehir : Stettin 57.000.

HAMBURG CUMHURİYETİ : 415 km², 200.000 nüfus. Şehir : Hamburg 159.000.

BELÛCİSTAN KRALLIĞI (Kelât) : 447.060 km², 650.000 nüfus.

LİBERYA CUMHURİYETİ (Monrovia) : 95.400 km², 650.000 nüfus.

HAİTİ KRALLIĞI (Port - au-Prince) : 27.750 km², 550.000 nüfus.

GUATEMALA CUMHURİYETİ (Guatemala) : 108.889 km², 807.000 nüfus.

EKVATOR CUMHURİYETİ (Quito) : 276.008 km², 784.000 nüfus. Şehir : Quito 69.000.

SALVADOR CUMHURİYETİ (San Salvador) : 21.393 km², 540.000 nüfus.

PARAGUAY CUMHURİYETİ (Asuncion) : 606.732 km², 800.000 nüfus.

Çok küçük devletlerse şunlardır :

Havay Prensliği 16.773 km² ve 73.000 nüfus, Bhutan Prensliği 46.600 km² ve 170.000 nüfus, Monako Prensliği 1,5 km² ve 7.000 nüfus, Leichtenstein Prensliği 159 km² ve 8.000 nüfus, San Marino Cumhuriyeti 61 km² ve 7.000 nüfus, Andorra Cumhuriyeti 452 km² ve 4.000 nüfus, Uruguay Cumhuriyeti 186.926 km² ve 245.000 nüfus, Dominikana Cumhuriyeti 48. 442 km² ve 200.000 nüfus, Honduras Cumhuriyeti 112.088 km² ve 315.000 nüfus, Nikaragua Cumhuriyeti 148.000 km² ve 260.000 nüfus, Kosta Rika Cumhuriyeti 50.900 km² ve 100.000 nüfus, Oldenburg Büyük - Dukalığı 6.429 km² ve 279.000 nüfus, Brunswick Dukalığı 3.672 km² ve 264.000 nüfus, Sachsen - Weimar Büyük - Dukalığı 3.616 km² ve 254.000 nüfus, Anhalt (3 ayrı dukalık) : 2.299 km² ve 150. 000 nüfus, Sachsen - Meiningen Dukalığı 2.468 km² ve 161.000 nüfus, Sachsen - Koburg - und - Gotha Dukalığı 1.977 km² ve 146.000 nüfus, Sachsen - Altenburg Dukalığı 1.324 km² ve 128.000 nüfus, Bremen Cumhuriyeti 250 km² ve 80.000 nüfus (Bremen şehri 58.000), Lippe Prensliği 1.215 km² ve 104.000 nüfus, Mecklemburg - Strelitz Büyük - Dukalığı 2.930 km² ve 101.000 nüfus, Reuss Cadett Prensliği 827 km², 77.000 nüfus, Reuss Prensliği 316 km² ve 33.000 nüfus Schwarzburg - Rudolstadt Prensliği 341 km² ve 69.000 nüfus, Schwarzburg-Sonderhausen Prensliği 862 km² ve 59.000 nüfus, Waldeck Prensliği 1.121 km² ve 60.000 nüfus, Lubeck Cumhuriyeti 297 km² ve 54.000 nüfus, Frankfurt Cumhuriyeti 88 km² ve 77.000 nüfus (Frankfurt şehri 62.000), Hessen - Homburg Prensliği 100 km² ve 24.000 nüfus, Schaumburg - Lippe Prensliği 440 km² ve 30.000 nüfus.

Meçhul Zenci Afrika : 12.422. 952 km², 30.000.000 nüfus (şu ülkeler : Uganda, Kenya, Batı Tanganika, İç Mozambik, Rodezya, Malavi, Zambiya, Beçuanaland, Güneybatı Afrika, İç Angola, Kongo, Ruanda, Burundi, Gabon, Kamerun, Orta Kongo, Çad, Güney Nijerya, Mali, Dahomey, Togo, Volta, Kuzey Gana, Fildişi Sâhili, Gine, Sierra Leone, Gambiya).

1850'de Dünya nüfusu : 1.137. 330.000 (1825 : 956.332.000), bu nüfusun kıt'alara dağılışı : Asya 738. 134.000 (% 65), Avrupa 265.299. 000 (% 23), Afrika 76.249.000 (% 7), Kuzey Amerika 38.816.000 (% 3,4), Güney Amerika 17.399.000 (% 1,5), Okyanusya 1.433.000 (% 0,1). 1825'e nisbetle Afrika ve Okyanusya kıt'alarında nüfus azalmıştır.

1850'de dünyada nüfusu 50. 000'in üzerinde 291 şehir vardır (1825'de 227 idi). Bunların 115'inin nüfusu 100.000'in üzerindedir (1825'de 106 şehir). Milyonun üzerinde —1825'te olduğu gibi aynen— sadece 5 şehir vardır (Londra, Istanbul, Paris, Pekin ve Kanton). Yarım milyonla bir milyon arasında 6 şehir bulunmaktadır (1825'te 3 idi): New York, Tiençin, Tokyo,

Hanko, Kalküta, Manchester. 400 - 500 bin arasında 1825'te 3 olan şehir sayısı da 5'e yükselmiştir : Petersburg, Berlin, Philadelphia, Napoli, Viyana. Avrupa'da sanayi devri ve şehirleşme başlamış durumdadır.

1875'de Devletler

1.) BÜYÜK BRİTANYA KRALLIĞI (Londra) : 24.017.905 km², 302.615.000 nüfus. Kraliçe : Victoria (1837 - 1901). Avrupa'da : İngiltere ve Galler 151.849 km² ve 23.802.000 nüfus + İskoçya 78.740 km² ve 3.495.000 nüfus + İrlanda 83.849 km² ve 5.332.000 nüfus + Malta 316 km² ve 157.000 nüfus + Cebelitârık 5 km² ve 26.000 nüfus + Heligoland adası 0,5 km² ve 2.000 nüfus = 314.759,5 km² ve 32.814.000 nüfus. Asya'da : Hindistan 3.673.325 km² ve 250.173.000 nüfus + Nepal 140.000 km² ve 3.800.000 nüfus + Bhutan 46.600 km² ve 200.000 nüfus + Seylan 66.203 km² ve 2.525.000 nüfus + Aden 579 km² ve 24.000 nüfus + Malezya 131.509 km² ve 2.000.000 nüfus + Singapur 414 km² ve 102.000 nüfus + Hong Kong 1.013 km² ve 130.000 nüfus = 4.449. 643 km² ve 259.954.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Kanada 9.842.055 km² ve 4.055.000 nüfus + Newfoundland 110.678 km² ve 165.000 nüfus + İngiliz Hondurası 22.965 km² ve 28.000 nüfus + Jamaika 12. 169 km² ve 540.000 nüfus + Barbados 431 km² ve 168.000 nüfus + Bahama 11.404 km² ve 41.000 nüfus + Bermuda 54 km² ve 16.000 nüfus + Rüzgâr Adaları 3.221 km² ve 244.000 nüfus = 10.002.977 km² ve 5.257.000 nüfus. Güney Amerika'da : Trinidad 5.128 km² ve 134. 000 nüfus + İngiliz Guyanası 214. 962 km² ve 226.000 nüfus + Falkland adaları 21.860 km² ve 1.000 nüfus = 241.950 km² ve 361.000 nüfus. Afrika'da : Kap, Bazotuland ve Swaziland 717.839 km² ve 754.000 nüfus + Natal 91.382 km² ve 305. 000 nüfus + Mauritius ve Seyşel adaları 2.500 km² ve 347.000 nüfus + St. Helena 419 km² ve 6.000 nüfus + Gana 61.900 km² ve 546.000 nüfus + Lagos 5.000 km² ve 63.000 nüfus + Freetown 1.212 km² ve 42.000 nüfus + Barhurst 55 km² ve 15.000 nüfus = 880.307 km² ve 2.078. 000 nüfus. Okyanusya'da : Avustralya ve Tasmanya 7.703.272 km² ve 1.888.000 nüfus + Yeni Zelanda 267.821 km² ve 300.000 nüfus + Yeni Gine'nin batı kısmı ve başka adalar 550.175 km² ve 963.000 nüfus = 8.521.268 km² ve 3.151.000 nüfus. Büyük şehirler : Londra 3.988. 000, Kalküta 932.000, Manchester 698.000, Bombay 676.000, Liverpool 666.000, Glasgow 645.000, Birmingham 508.000, Madras 438.000, Leeds 388.000, Hayder-Âbâd 370.000, Dublin 315.000, Luknov 301.000, Edinburgh 286.000, Sheffield 268.000, Melbourne 256.000, Newcastle 255. 000, Stoke 198.000, Bristol 196.000, Lâhûr 185.000, Benâres 184.000, Belfast 182.000, Patna 166.000, Delhi 160.000, Agra 154.000, Allaah-Âbâd 151.000, Bangalûr 150.000, Amriçar 144.000, Sydney 143.000, Ceypûr 137.000, Hull 131.000, Hong Kong 130.000, Hanpûr 129.000, Dundee 125.000, Pûna 124.000, Ahmed-Âbâd 123.000, Portsmouth 122.000, Montréal 112.000, Sûrat 112.000, Sunderland 110.000, Barelli 108.000, Barûda 106.000, Singapûr 102.000, Leicester 100.000, Nagpûr 100.000, Brighton 95.000, Codhpûr 95.000, Madûra 95.000, Srinagar 95.000, Aberdeen 92.000, Nottingham 92.000, Kolombo 90.000, Preston 90.000, Şolapûr 90.000, Bolton 87.000, İndûr 85.000, Corck 84.000, Norwich 83.000, Blackburn 80.000, Gwalyûr 80.000, Dhâka 75.000, Cabalpûr 75.000, Huddersfield 74.000, Wolterhampton 72.000, Mirât 70.000, Multân 70.000, Halifax 69.000, Ballarat 67.

000, Buchdale 66.000, Triçinopoli 65.000, Québec 63.000, Grenock 61. 000, Maysûr 60.000, Peşâver 60.000, Şikârpûr 60.000, Siyalkut 60.000, Swansea 60.000, Toronto 59.000, Southampton 57.000, Bath 55.000, Cemşidpûr 55.000, Râvelpindi 55.000, Merthyr Tydf. 54.000, Derby 52.000, Ecmîr 50.000, Karaçi 50.000, Katmandu 50.000. 86 büyük şehrin toplam nüfusu : 17. 811.000.

2.) ALMANYA İMPARATORLUĞU (Berlin) : 540.857 km², 42. 355.000 nüfus. İmparator - Kral : Kayzer I. Wilhelm (1861 - 1887). İmparatorluğu teşkil eden devletler : Prusya Krallığı 348.792 km² ve 25.516.000 nüfus, Bavyera Krallığı 75.859 km² ve 4.990.000 nüfus, Saksonya Krallığı 14.993 km² ve 2.654.000 nüfus, Vürtenberg Krallığı 19.507 km² ve 1.887.000 nüfus, Alsas ve Loren 14.522 km² ve 1.597. 000 nüfus, Baden Büyük - Dukalığı 15.070 km² ve 1.520.000 nüfus, Hessen Büyük - Dukalığı 7.688 km² ve 887.000 nüfus, Mecklenburg - Schwerin Büyük - Dukalığı 13.127 km² ve 670.000 nüfus, Hamburg Serbest Şehri (cumhuriyet) 415 km² ve 351. 000 nüfus, Oldenburg Büyük - Dukalığı 6.429 km² ve 323.000 nüfus, Braunschweig Dukalığı 3.672 km² ve 322.000 nüfus, Sachsen - Weimar Büyük - Dukalığı 3.616 km² ve 295.000 nüfus, Anhalt Dukalığı 2. 299 km² ve 209.000 nüfus, Sachsen-Meiningen Dukalığı 2.468 km² ve 194.000 nüfus, Sachsen - Koburg-und-Gotha Dukalığı 1.977 km² ve 180.000 nüfus, Sachsen - Altenburg Dukalığı 1.324 km² ve 147.000 nüfus, Bremen Serbest Şehri 250 km² ve 126.000 nüfus, Lippe Prensliği 1.215 km² ve 114.000 nüfus, Mecklenburg - Strelitz Büyük - Dukalığı 2.930 km² ve 100.000 nüfus, Reuss Cadett Prensliği 827 km² ve 92.000 nüfus, Schwarzburg - Rudolstadt Prensliği 941 km² ve 79.000 nüfus, Schwarzburg - Sonderhausen Prensliği 862 km² ve 69.000 nüfus, Waldeck Prensliği 1.121 km² ve 58.000 nüfus, Lübeck Serbest Şehri 297 km² ve 54.000 nüfus, Reuss Prensliği 316 km² ve 47.000 nüfus, Schaumburg - Lippe Prensliği 440 km² ve 34.000 nüfus. Şehirler : Berlin 1.194.000, Essen - Düsseldorf 491.000, Hamburg 432.000, Breslau 223.000, Münih 189.000, Dresden 186.000, Frankfurt 175.000, Kolonya 147.000, Leipzig 142.000, Nürnberg 127.000, Magdeburg 121. 000, Königsberg 118.000, Hannover 110.000, Bremen 99.000, Danzig 95. 000, Strassburg 90.000, Stuttgart 90.000, Stettin 80.000, Chemnitz 79. 000, Aachen 78.000, Poznan 63.000, Braunschweig 61.000, Mulhausen 60.000, Halle 56.000, Augsburg 54. 000, Metz 54.000, Mainz 53.000, Kassel 51.000, 28 şehrin toplam nüfusu : 4.718.000.

3.) RUSYA İMPARATORLUĞU (St. Petersburg) : 21.728.600 km², 89.417.000 nüfus. İmparator : Çar II. Aleksandr (1855 - 1881). Avrupa'da : Rusya 2.976.501 km² ve 37.853.000 nüfus + Polonya 127.317 km² ve 6.327.000 nüfus + Finlandiya 382.801 km² ve 1.860.000 nüfus + Ukrayna 573.355 km² ve 16.530. 000 nüfus + Beyaz Rusya 315.000 km² ve 6.226.000 nüfus + Kırım 26.000 km² ve 371.000 nüfus + Tataristan (Kazan) 67.100 km² ve 1.790.000 nüfus + Başkurdistan 140.500 km² ve 1.433.000 nüfus + Astırhan 99.400 km² ve 632.000 nüfus + Kuzey Kafkasya 108.642 km² ve 706.000 nüfus + Estonya 47.980 km² ve 680.000 nüfus + Letonya 66.465 km² ve 1.576.000 nüfus + Litvanya 62.550 km² ve 1.272.000 nüfus + Besarabya 36.381 km² ve 1.183.000 nüfus + Dağıstan 34.000 km² ve 471.000 nüfus = 5.163.992 km² ve 78.910.000 nüfus. Asya'da :

Ermenistan 29.900 km² ve 475.000 nüfus + Gürcistan 70.000 km² ve 1.365.000 nüfus + Kuzey Âzerbaycan 85.500 km² ve 1.085.000 nüfus + Sibirya 13.299.554 km² ve 3.601.000 nüfus + Rus Türkistanı 3.059.500 km² ve 3.981.000 nüfus = 16.543.954 km² ve 10.507.000 nüfus. Şehirler : St. Petersburg 830.000, Moskova 642.000, Varşova 294.000, Odesa 171.000, Kişnev 113.000, Riga 112.000, Saratov 101.000, Kazan 87.000, Vilna 87.000, Taşkend 80.000, Kiev 78.000, Nikolaev 75.000, Tula 64.000, Berdiçev 58.000, Astırhan 53.000, Kherson 51.000. 16 şehrin nüfus toplamı : 2.897.000.

4.) FRANSA CUMHURİYETİ (Paris) : 2.521.485 km², 44.596.000 nüfus. Cumhur başkanı : Thiers (1871 - 1875). Avrupa'da : Fransa 528.577 km² ve 36.626.000 nüfus. Afrika'da : Cezâyir 1.138.364 km² ve 2.534.000 nüfus + Senegal 209.970 km² ve 800.000 nüfus + Gabon 277.000 km² ve 200.000 nüfus + Réunion adası 2.511 km² ve 223.000 nüfus + Komor adaları 2.167 km² ve 30.000 nüfus = 1.630.012 km² ve 3.787.000 nüfus. Asya'da : Fransız Hindistanı 509 km² ve 270.000 nüfus + Koşinşin 64.700 km² ve 1.431.000 nüfus + Kamboç 181.000 km² ve 2.000.000 nüfus = 246.209 km² ve 3.701.000 nüfus. Kuzey Amerika'da: Martinik 1.106 km² ve 161.000 nüfus + Guadeloupe 1.780 km² ve 176.000 nüfus + St.-Pierre ve Miquelon 241 km² ve 5.000 nüfus = 3.127 km² ve 342.000 nüfus. Güney Amerika'da : Fransız Guyanası 91.000 km² ve 25.000 nüfus. Okyanusya'da : Yeni Kaledonya 18.653 km² ve 60.000 nüfus + Polinezya Adaları 4.007 km² ve 30.000 nüfus = 22.660 km² ve 90.000 nüfus. Şehirler : Paris 2.210.000, Lyon 339.000, Marsilya 329.000, Bordeaux 204.000, Lille 164.000, Raubaix 138.000, Toulouse 132.000, St. Etienne 117.000, Nantes 116.000, Rouen 107.000, Le Havre 92.000, Reims 75.000, Toulon 72.000, Brest 69.000, Amiens 67.000, Nimes 65.000, Angers 61.000, Montpellier 61.000, Limoges 58.000, Nancy 56.000, Rennes 55.000, Cezâyir 54.000, Nice 54.000, Besançon 52.000, Le Mans 50.000, Vahrân(Oran) 50.000. 26 büyük şehrin nüfus toplamı : 5.697.000.

5.) TÜRKİYE İMPARATORLUĞU (Istanbul) : 11.827.170 km², 64.343.000 nüfus(*).İmparator: Abdülaziz Han (1861 - 1876) (padişah-halife). Avrupa'da : Istanbul ve Doğu Trakya 23.975 km² ve 1.943.000 + Kosova 19.955 km² ve 500.000 nüfus + Bulgaristan 110.842 km² ve 3.600.000 nüfus + Dobruca 15.800 km² ve 300.000 nüfus + Arnavutluk 28.744 km² ve 600.000 nüfus + Batı Makedonya 26.494 km² ve 650.000 nüfus + Bosna - Hersek 51.564 km² ve 1.605.000 nüfus + Niş 1.872 km² ve 180.000 nüfus + Girit 8.379 km² ve 240.000 nüfus + Batı Trakya 8.586 km² ve 185.000 nüfus + Epir 9.552 km² ve 180.000 nüfus + Tesalya13.488 km² ve 340.000 nüfus + Doğu Makedonya 34.603 km² ve 900.000 nüfus = 353.854 km² ve 11.223.000 nüfus. Muhtar Eyaletler : Karadağ 4.427 km² ve 120.000 nüfus + Sırbistan 43.555 km² ve 1.384.000 nüfus + Romanya 169.510 km² ve 5.800.000 nüfus = 217.492 km² ve 7.304.000 nüfus. Asya'da : Sisam 550 km² ve 36.000 nüfus + Asya Adaları (Cezâir-i Bahr-i Sefîd) 6.032 km² ve 430.000 nüfus + Kıbrıs 9.251 km² ve 190.000 nüfus + Anadolu 743.605

(*) *Almanach de Gotha, 1878*, p. 980 : 57.415.616 (Karadağ alınmamış, Romanya için eski bir sayım verilmiş, Doğu Türkistan'la Güney Arabistan da dahil edilmemiştir).

km² ve 12.500.000 nüfus + Batum (Acaristan) 4.300 km² ve 160.000 nüfus + Arabistan, Suriye, Filistin, Irak vs. 3.286.904 km² ve 11.000.000 nüfus + Doğu Türkistan 1.560.000 km² ve 2.500.000 nüfus=5.610.652 km² ve 26.816.000 nüfus. Afrika'da : Tûnus 125.180 km² ve 2.000.000 nüfus + Libya 1.759.540 km² ve 1.000.000 nüfus + Mısır Hıdivliği (Mısır, Sûdan, Uganda, Eritre, Cibûti, Kuzey Somali) 3.760.452 km² ve 16.000.000 nüfus = 5.645.172 km² ve 19.000.000 nüfus. Şehirler : Istanbul 1.200.000, Kaahire 425.000, İskenderiyye 233.000, Şâm 222.000, Bükreş 218.000, İzmir 205.000, Edirne 180.000, Tûnus 133.000, Bağdâd 120.000, Beyrût 120.000, Bursa 120.000, Selânik 111.000, Haleb 100.000, Yaş 100.000, Erzurum 95.000, Kâşgar 90.000, Kalas 88.000, Manisa 72.000, Kayseri 70.000, Tantâ 70.000, Bosnasarayı 60.000, Trabzon 60.000, Urfa 60.000, Mekke 55.000, Mûsul 55.000, Sıvas 55.000, Filibe 54.000, Adana 50.000, Afyonkarahisar 50.000, Ankara 50.000, Belgrad 50.000, Diyarbekir 50.000, Hartûm 50.000, Konya 50.000, Kütahya 50.000, Medine 50.000, San'â 50.000, Sofya 50.000, Zekâzik 50.000. 39 büyük şehrin nüfus toplamı : 4.980.000.

6.) AVUSTURYA - MACARİSTAN İMPARATORLUĞU (Viyana) : 624.045 km² ve 37.603.000 nüfus. İmparator - Kral : I. Franz Joseph (1848 - 1916). Avusturya İmparatorluğu : Avusturya 83.851 km² ve 4.855.000 nüfus + Silezya 5.148 km² ve 539.000 nüfus + Bohemya 52.062 km² ve 5.398.000 nüfus + Moravya 21.659 km² ve 2.138.000 nüfus + Bukovina 10.451 km² ve 539.000 nüfus + Galiçya 101.607 km² ve 6.861.000 nüfus + Trieste 4.886 km² ve 361.000 nüfus + Slovenya 20.527 km² ve 730.000 nüfus = 300.191 km² ve 21.415.000 nüfus. Macaristan Krallığı : Macaristan 93.011 km² ve 7.609.000 nüfus + Transilvanya 74.414 km² ve 3.321.000 nüfus + Banat 18.715 km² ve 500.000 nüfus + Slavonya 32.488 km² ve 500.000 nüfus + Hırvatistan 56.269 km² ve 1.958.000 nüfus + Slovenya 48.957 km² ve 1.900.000 nüfus = 323.854 km² ve 16.188.000 nüfus. Şehirler : Viyana 1.021.000, Peşte 284.000, Prag 201.000, Trieste 114.000, Lwow 91.000, Graz 85.000, Brünn 78.000, Segedin 74.000, Bratislava 53.000, Subotica 53.000, Krakovi 52.000. 11 büyük şehrin nüfus toplamı : 2.156.000.

7.) ÇİN İMPARATORLUĞU (Pekin) : 10.204.090 km², 430.134.000 nüfus. İmparator : Tung-çi (1861 - 1875) ve Kuang-hsu (1875-1908). Çin 4.443.395 km² ve 401.927.nüfus + Mançurya 944.814 km² ve 6.187.000 nüfus + Kore 220.788 km² ve 9.000.000 nüfus + Moğolistan (İç ve Dış) 2.700.352 km² ve 4.000.000 nüfus + Tibet 1.858.780 km² ve 6.000.000 nüfus + Formoza 35.961 km² ve 3.020.000 nüfus. Şehirler : Pekin 1.649.000, Kanton 1.000.000, Tiençin 930.000, Hanko 800.000, Fuço 600.000, Ningpo 400.000, Amoy 300.000, Şanghay 291.000, Seul 250.000, Takao 219.000, Çungking 208.000, Mukden 181.000, Çangçun 163.000, Harbin 150.000, Hweining 150.000, Nankin 150.000, Çangşa 150.000, Çengtu 150.000, Çinkiang 150.000, Tsingtao 150.000, Taipeh 139.000, Fuzan 100.000, Kaifeng 100.000, Liçeng 100.000, Siangtan 100.000, Çengteh 100.000, Çihfeng 100.000, Hsingan 80.000, Wençow 80.000, Yunnan 80.000, Keelung 70.000, Wuhu 60.000, Swatow 50.000, Çifu 50.000. 34 büyük şehrin nüfus toplamı 9.468.000.

8.) BİRLEŞİK AMERİKA CUMHURİYETİ (Washington) : 9.375.642 km² ve 44.818.000 nüfus (bundan Alaska 1.536.577 km² ve

74.000 nüfus) Başkan : U. S. Grant (1869 - 1877). Şehirler : New York 1.912.000, Philadelphia 741.000, Boston 452.000, St. Louis 342.000, Chicago 330.000, Baltimore 295.000, Cincinnati 237.000, New Orleans 211.000, San Francisco 165.000, Albany 145.000, Buffalo 129.000, Washington 120.000, Louisville 111.000, Cleveland 103.000, Pittsburg 100. 000, Indianapolis 93.000, Detroit 88. 000, Milwaukee 78.000, Providence 76.000, Rochester 68.000, Allentown 58.000, New Haven 56.000, Charleston 54.000, Richmond 50.000. 24 büyük şehrin nüfus toplamı : 6.218. 000.

9.) İTALYA KRALLIĞI (Roma) : 296.305 km², 27.351.000 nüfus. Kral : II. Vittorio - Emmanuele (1849 - 1878). Şehirler : Napoli 437.000, Roma 221.000, Milano 210. 000, Torino 202.000, Palermo 195. 000, Genova 136.000, Venedik 134. 000, Floransa 129.000, Bologna 95. 000, Catania 87.000, Livorno 85.000, Messina 74.000, Verona 63.000, Bari 52.000. 14 büyük şehrin nüfus toplamı : 2.150.000.

10.) İSPANYA KRALLIĞI (Madrid) : 953.398 km², 25.483.000 nüfus. Kral : XII. Alfonso (1868 - 1885). Avrupa'da : İspanya 495.788 km² ve 16.602.000 nüfus. Afrika'da : Kanarya Adaları 7.273 km² ve 298.000 nüfus + Gine Adaları 2.052 km² ve 30.000 nüfus + İspanyol Ginesi 26.000 km² ve 50.000 nüfus + Presidios 213 km² ve 40.000 nüfus = 35.538 km² ve 418.000 nüfus. Asya'da : Filipinler 296.285 km² ve 6.300.000 nüfus. Okyanusya'da : Mikronezya Adaları 2.232 km² ve 37.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Küba 114.659 km² ve 1.470.000 nüfus + Porto Riko 8.896 km² ve 656.000 nüfus = 123.555 km² ve 2. 126.000 nüfus. Şehirler : Madrid 349.000, Barselona 209.000, Manilla 200.000, Sevilla 130.000, Valencia 119.000, Malaga 105.000, Havana 100.000, Murcia 97.000, Cadiz 79. 000, Granada 74.000, Saragoza 74. 000, Carthagena 59.000, Palma 58. 000, Jerez 57.000, Lorca 53.000. 15 büyük şehrin toplam nüfusu : 1.773.000.

Büyük Devletler bitti. Orta büyüklükteki devletler şunlardır :

JAPONYA İMPARATORLUĞU (Tokyo) : 444.599 km², 33.111.000 nüfus. Sahalin adası dahil, Kuril adaları hâriç. Şehirler : Tokyo 674. 000, Kyoto 374.000, Osaka 373.000 Kumamato 150.000, Nagoya 115. 000, Kagoşima 100.000, Kanazawa 95.000, Nagasaki 80.000, Yokohama 72.000, Hiroşima 69.000, Tokuşuma 60.000, Wakayama 51.000, Sendai 50.000.

HOLANDA KRALLIĞI (Lahey): 2.287.885 km², 29.378.000 nüfus. Avrupa'da : Holanda 32.370 km² ve 3.768.000 nüfus + Lüksenburg 2.580 km² ve 200.000 nüfus = 34.950 km² ve 3.968.000 nüfus. Asya'da : İndonezya 1.692.129 km² ve 25.000.000 nüfus. Güney Amerika'da : Surinam 143.814 km² ve 70.000 nüfus + Holanda Antilleri 992 km² ve 40.000 nüfus = 144.806 km² ve 110.000 nüfus. Okyanusya'da : Batı Yeni Gine (İrian) 416.000 km² ve 300.000 nüfus. Şehirler : Amsterdam 290.000, Rotterdam 167.000, Surabaya 145.000, Lahey 135.000, Batavya (Cakarta) 130.000, Surakarta 75.000, Semarang 70.000, Utrecht 65.000, Bandung 50.000, Cokyakarta 50.000.

İRAN İMPARATORLUĞU (Tahrân) : 1.641.558 km², 12.000.000 nüfus. Şehirler : Tebriz 183.000, Tahrân 169.000, Isfahân 100.000, Meşhed 90.000, Kâşân 60.000, Kazvin 50.000, Kirmân 50.000, Reşt 50.000, Yezd 50.000.

BREZİLYA İMPARATORLUĞU (Rio de Janeiro) : 8.513.844 km², 9.894.000 nüfus (bunun 1.506. 000'i Köle). Şehirler : Rio 308.000, Bahia 130.000, Recife 120.000.

AFGANİSTAN KRALLIĞI(Kâbil) : 650.000 km², 7.000.000 nüfus. Şehirler : Kâbil 80.000, Kandehâr 70.000, Herât 65.000.

PORTEKİZ KRALLIĞI (Lizbon) : 2.173.657 km², 10.637.000 nüfus. Avrupa'da : Portekiz 88.620 km² ve 4.092.000 nüfus + Asor Adaları 2.304 km² ve 262.000 nüfus = 90.924 km² ve 4.354.000 nüfus. Asya'da : Portekiz Hindistanı 3.983 km² ve 580.000 nüfus + Makao 16 km² ve 78.000 nüfus + Portekiz Timoru 18.990 km² ve 250.000 nüfus = 22.989 km² ve 808.000 nüfus. Afrika'da : Madeira adası 797 km² ve 120.000 nüfus + Gine Adaları 964 km² ve 25.000 nüfus + Portekiz Ginesi 36.125 km² ve 250.000 nüfus + Yeşilburun Adaları 4.033 km² ve 80.000 nüfus + Angola 1.246. 700 km² ve 2.000.000 nüfus + Mozambik 771.124 km², 3.000.000 nüfus = 2.059.744 km² ve 5.475.000 nüfus. Şehirler : Lizbon 230.000, Opörto 91.000.

İSVEÇ KRALLIĞI (Stockholm) : 835.989 km², 6.142.000 nüfus. İsveç Krallığı : 449.165 km² ve 4.342.000 nüfus + Norveç Krallığı 386.824 km² ve 1.800.000 nüfus. Şehirler : Stockholm 155.000, Christiana (Oslo) 74.000, Goteburg 65. 000.

FAS İMPARATORLUĞU(Fâs): 2.713.579 km², 7.000.000 nüfus. Şehirler : Fâs 179.000, Merrâkeş 70. 000, Miknâse 60.000.

TÜRKİSTAN KRALLIKLARI (Buhârâ) : 895.300 km², 7.000.000 nüfus. Şehirler : Hiyve 120.000, Hokand 90.000, Nemengan 70.000, Buhârâ 50.000, Semerkand 50.000.

MEKSİKA CUMHURİYETİ (Mexico) : 1.969.367 km², 9.457.000 nüfus. Şehirler : Mexico 253.000, Leon 100.000, Guadalajara 72.000, Puebla 69.000, Guarajuato 63.000.

HABEŞİSTAN KRALLIĞI (Addis Ababa) : 1. 606.573 km², 7.000.000 nüfus.

BELÇİKA KRALLIĞI (Brüksel) : 29.498 km², 5.334.000 nüfus. Şehirler : Brüksel 365.000, Liège 158.000, Anvers 141.000, Gand 128. 000, Bruges 50.000.

SİYAM KRALLIĞI (Bangkok): 744.847 km², 7.300.000 nüfus. Siyam Krallığı 513.447 km² ve 6.500.000 nüfus + Laos Krallığı 231.400 km² ve 800.000 nüfus. Şehir : Bangkok 550.000.

BİRMANYA KRALLIĞI (Mandalay) : 677.955 km², 6.500.000 nüfus. Şehirler : Rangun 140.000, Mandalay 55.000.

ANNAM KRALLIĞI (Hue) : 269.634 km², 8.000.000 nüfus.

Orta büyüklükte devletler burada bitti. Şimdi Küçük Devletler :

BORNU KRALLIĞI (Kuka) : 641.260 km², 5.500.000 nüfus. Şehir: Kuka 60.000.

BELÛCİSTÂN KRALLIĞI (Kelât) : 447.060 km², 600.000 nüfus.

KOLOMBİYA CUMHURİYETİ (Bogota) : 1.212.365 km², 3.056.000 nüfus. Kolombiya 1.138.355 km² ve 2.824.000 nüfus + Panama 74.010 km² ve 232.000 nüfus. Şehir : Bogota 55.000.

ARJANTİN CUMHURİYETİ (Buenos Ayres) : 2.778.412 km², 2.021.000 nüfus. Şehir : Buenos Ayres 197.000.

PERU CUMHURİYETİ(Lima) : 1.349.049 km², 2.625.000 nüfus. Şehir : Lima 168.000.

İSVİÇRE CUMHURİYETİ (Bern) : 41.295 km², 2.719.000 nüfus. Şehirler : Genève (Cenevre) 75.000, Zurich 63.000, Basel 50.000.

ŞİLİ CUMHURİYETİ (Santiago) : 591.767 km², 2.068.000 nüfus. Şehirler : Santiago 148.000, Valparaiso 98.000.

BOLİVYA CUMHURİYETİ (Sucre) : 1.148.581 km², 2.000.000 nüfus. Şehir : La Paz 84.000.

VENEZUELA CUMHURİYETİ (Caracas) : 912.050 km², 1.802.000 nüfus. Şehir : Caracas 50.000.

EKVATOR CUMHURİYETİ (Quito) : 276.008 km², 1.308.000 nüfus. Şehir : Quito 80.000.

GUATEMALA CUMHURİYETİ (Guatemala) : 108.889 km², 1.194.000 nüfus. Şehir : Guatemala 50.000.

HAİTİ CUMHURİYETİ (Port-au-Prince) : 27.750 km², 800.000 nüfus.

LİBERYA CUMHURİYETİ (Monrovia) : 95.400 km², 790.000 nüfus.

MADAGASKAR KRALLIĞI (Tananarive) : 590.033 km², 4.000.000 nüfus. Şehir : Tananarive 80.000.

YUNANİSTAN KRALLIĞI (Atina) : 51.371 km², 1.532.000 nüfus. Şehir : Atina 70.000. Attika 20.835 km² ve 408.000 nüfus + Ağriboz 4.297 km² ve 87.000 nüfus + Mora 21.643 km² ve 678.000 nüfus + Kikladlar 2.649 km² ve 129.000 nüfus + İyonya Adaları 1.047 km² ve 230.000 nüfus.

DANİMARKA KRALLIĞI (Kopenhag) : 2.319.210 km², 2.012.000 nüfus. Avrupa'da : Danimarka 39.048 km² ve 1.880.000 nüfus + Faroer Adaları 1.399 km² ve 11.000 nüfus + İzlanda 102.819 km² ve 72.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Grönland 2.175.600 km² ve 10.000 nüfus + Danimarka Antilleri 344 km² ve 39.000 nüfus. Şehir : Kopenhag 220.000.

ZENGİBÂR KRALLIĞI (Zengibâr) (Müslüman/Hârici) : 441.968 km², 2.200.000 nüfus. Zengibâr ve Pemba adaları 2.642 km² ve 200.000 nüfus + Doğu Tanganyika 439.326 km² ve 2.000.000 nüfus. Şehir : Zengibâr 88.000.

URUGUAY CUMHURİYETİ (Montevideo) : 186.926 km², 460.000 nüfus. Şehir : Montevideo 110.000.

SALVADOR CUMHURİYETİ (San Salvador) : 21.393 km², 630.000 nüfus.

Şimdi en küçük devletlere geliyorum :

Transval Cumhuriyeti 286.053 km², 348.000 nüfus. Oranj Cumhuriyeti 128.580 km², 258.000 nüfus. Havay Prensliği 16.773 km², 60.000 nüfus. Dominikana Cumhuriyeti 48.442 km², 290.000 nüfus, Paraguay Cumhuriyeti 406.732 km², 230.000 nüfus. Honduras Cumhuriyeti 112.088 km², 370.000 nüfus. Nikaragua Cumhuriyeti 148.000 km², 263.000 nüfus. Kosta Rika Cumhuriyeti 50.900 km², 204.000 nüfus, Monako Prensliği 1,5 km², 7.000 nüfus. Liechtenstein Prensliği 159 km², 9.000 nüfus. San Marino Cumhuriyeti 61 km², 8.000 nüfus. Andorra Cumhuriyeti 452 km², 4.000 nüfus. Vatikan (Papalık) 0,5 km², 1.000 nüfus.

Meçhul Zenci Afrika : 12.570.570 km², 32.500.000 nüfus (şu ülkeler : Kenya, Batı Tanganyika, Beçuanaland, Güneybatı Afrika, Kongo, Ruanda, Burundi, Kamerun, Orta Kongo, Çad, Orta Afrika, Nijer, Kuzey Nijerya, Batı Sudan, Dahomey, Togo, Gana, Volta, Gine, Sierra Leone, Gambiya, Fildişi Sâhili).

1875'te Dünya nüfusu : 1.326.427.000 (1850 : 1.137.330.000). Bu nüfusun kıt'alara dağılışı : Asya 843.731.000 (% 64), Avrupa 316.129.000 (% 24), Afrika 71.244.000 (% 5), Kuzey Amerika 65.874.000 (% 5), Güney Amerika 25.786.000 (% 2), Okyanusya 3.663.000 (% 0,3). Yalnız Afrika'da nüfus çeyrek asır öncesine nisbetle azalmış, diğer

kıt'alarda artmıştır. Asya ve Afrika'nın Dünya nüfusu içindeki payları da çeyrek asır öncesine nisbetle azalmış durumdadır.

1875'te dünyâda nüfusu 50.000'in üzerinde 375 şehir vardır (1850'de 291 idi). Bunların 183'ünün nüfusu 100.000'in üzerindedir (1850'de 115 şehir). Milyonun üzerindekiler 8 şehirdir (1850'de 5) (Londra, Paris, New York, Pekin, Istanbul, Berlin, Viyana, Kanton). Yarım milyonla bir milyon arasında 14 şehir bulunmaktadır (1850'de 6) (Kalküta, Tiençin, Petersburg, Hanko, Philadelphia, Manchester, Bombay, Tokyo, Liverpool, Glasgow, Moskova, Fuço, Bangkok, Birmingham). 400-500 bin arasında 7 şehir vardır (1850'de 5) (Essen, Boston, Madras, Napoli, Hamburg, Kaahire, Ningpo). Sanâyileşme ve şehirleşme Avrupa ve Birleşik Amerika'da iyice gelişmiştir, azmak üzeredir.

Devlet Sayısı

1875'te devlet sayısı çok azalmış, müstakil devletler 58'e düşmüştür. Bunun sebebi, Alman ve İtalyan birliğinin gerçekleşmesi, dağınık Alman ve İtalyan devletlerinin tek devlet hâline gelmesi, İngilizler'in —Türkler'den sonra— bir defa daha Hindistan'ı birleştirip yerli devletlerin istiklâllerine son vermeleri gibi sebeplerdir. Bu sûretle 1850'de 92 olan devlet sayısı, 1875'te 58'e düşmüştür. Sonraki gelişmeler şöyledir : 1900'de en az sayıya, 53 devlete düşer. Bu, yanılmıyorsam, hiç olmazsa son 2.000 yıllık tarihin en düşük devlet sayısıdır. Bunun mânâsı nedir? Emperyalizmin şâhikasına ulaşması, emperyalist devletlerin, bir çok müstakil devleti yutmalarıdır. Bu mekanizma bilhassa Asya ve Afrika'da işlemiştir. XX. asırda devlet sayısı artmıştır. İkinci Cihan Harbi'nden sonra Batılı devletler sömürgelerine, hattâ yamyamlarla meskûn olanlara, alelâde kabile bölgelerine istiklâl vermişler, Rusya ile Çin, sömürgelerini tasfiye etmemekte direnmişlerdir. Bu sûretle Türk kavimleri, Türk ırkı, tarihinin —diğer milletlere nisbetle— en kötü durumuna düşmüştür. 1850'den bu yana müstakil devlet sayısı şöyledir :

1850'de 92 Devlet
1875'te 58 Devlet
1900'de 53 Devlet
1915'te 55 Devlet
1925'te 67 Devlet(*)
1940'ta 68 Devlet
1950'de 88 Devlet
1974'te 151 Devlet
1979'da 166 Devlet

1900'de Devletler

1.) İNGİLTERE KRALLIĞI : 29.120.357 km², 381.874.000 nüfus. Büyük Britanya Birleşik Krallığı Kraliçesi ve Hindistan İmparatoriçesi : Victoria (1837 - 1901). Avrupa'da : İngiltere ve Galler 151.849 km² ve 32.528.000 nüfus + İskoçya 78.740 km² ve 4.472.000 nüfus + İrlanda 83.849 km² ve 4.450.000 nüfus + Cebelitârık 5 km² ve 27.000 nüfus + Malta 316 km² ve 186.000 nüfus = 314.759 km² ve 41.672.000 nüfus. Asya'da : Hindistan 4.109.876 km² ve 284.680.000 nüfus + Birmanya 677.955 km² ve 10.492.000 nüfus + Nepal 140.000 km² ve 4.000.000 nüfus + Bhutan 46.600 km² ve 200.000 nüfus + Seylan 65.905 km² ve 3.546.000 nüfus + Malezya 131.246 km² ve 1.230.000 nüfus + Singapur 414 km² ve 228.000 nüfus + Hong Kong ve Weihai - wei 1.751 km² ve 520.000 nüfus + İngiliz Borneosu 203.783 km² ve 550.000 nüfus + Maldiv adaları 298 km² ve 30.000

(*) 1940 ortalarında Letonya, Litvanya, Estonya ve Tanu Tuva, Sovyetler'e katılınca, devlet sayısı 63'e düştü.

nüfus + Aden ve Kamaran adaları 308 km² ve 43.000 nüfus = 5.378.136 km² ve 305.519.000 nüfus. Afrika'da : İngiliz Somalisi 176.113 km² ve 154.000 nüfus + Kap 716.867 km² ve 2.020.000 nüfus + Natal 91.382 km² ve 829.000 nüfus + Rodezya ve Nyassa (Zambia, Malavi) 1.257.010 km² ve 2.080.000 nüfus + İngiliz Nijeryası 833.847 km² ve 13.700.000 nüfus + Sierra Leone 72.356 km² ve 1.080.000 nüfus + Gambiya 10.536 km² ve 90.000 nüfus + Gana 204.090 km² ve 1.500.000 nüfus + Mauritius 2.096 km² ve 370.000 nüfus + Uganda 243.382 km² ve 1.650.000 nüfus + Kenya 572.624 km² ve 2.500.000 nüfus + Seyşel Adaları 404 km² ve 20.000 nüfus + St. Helena adası 419 km² ve 10.000 nüfus + Beçuanaland 712.000 km² ve 147.000 nüfus + Swaziland 17.366 km² ve 100.000 nüfus + Bazotuland 30.344 km² ve 264.000 nüfus + Zengibâr 2.642 km² ve 210.000 nüfus = 4.943.478 km² ve 27.124.000 nüfus. Okyanusya'da : Avustralya 7.703.272 km² ve 3.769.000 nüfus + Yeni Zelanda 267.821 km² ve 770.000 nüfus + Papua 234.490 km² ve 200.000 nüfus + Okyanusya adaları 33.474 km² ve 320.000 nüfus = 8.239.057 km² ve 5.059.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Kanada ve Newfoundland 9.952.733 km² ve 5.592.000 nüfus + Bermuda adaları 54 km² ve 17.000 nüfus + Bahama adaları 11.404 km² ve 53.000 nüfus + Jamaika 12.169 km² ve 755.000 nüfus + İngiliz Hondurası 22.965 km² ve 37.000 nüfus + Barbados 431 km², 195.000 nüfus + Rüzgâr Adaları 3.221 km² ve 285.000 nüfus = 10.002.977 km² ve 6.934.000 nüfus. Güney Amerika'da : Trinidad 5.128 km² ve 269.000 nüfus + İngiliz Guyanası 214.962 km² ve 295.000 nüfus + Falkland Adaları 21.860 km² ve 2.000 nüfus = 241.950 km² ve 566.000 nüfus. Büyük şehirler : Londra 6.136.000, Kalküta 1.301.000, Manchester 1.074.000, Liverpool 1.069.000, Glasgow 1.006.000, Leeds 777.000, Bombay 776.000, Birmingham 750.000, Newcastle 516.000, Madras 509.000, Melbourne 493.000, Sydney 487.000, Hayder-Âbâd 448.000, Sheffield 439.000, Edinburgh 431.000, Dublin 373.000, Belfast 348.000, Bristol 328.000, Montréal 326.000, Hong Kong 290.000, Luknov 264.000, Bolton 248.000, Hull 240.000, Nottingham 239.000, Rangun 234.000, Singapûr 220.000, Leicester 211.000, Benâres 209.000, Delhi 208.000, Toronto 208.000, Lâhûr 202.000, Hanpûr 197.000, Portsmouth 189.000, Agra 188.000, Ahmed-Âbâd 185.000, Mandalay 183.000, Plymouth 182.000, Allaah-Âbâd 172.000, Capetown 169.000, Cardiff 164.000, Amriçar 162.000, Adelaide 160.000, Ceypûr 160.000, Bangalûr 159.000, Middlesborough 156.000, Aberdeen 153.000, Pûna 153.000, Sunderland 146.000, Patna 135.000, Barelli 131.000, Blackburn 127.000, Nagpûr 127.000, Brighton 123.000, Srinagar 122.000, Brisbane 119.000, Sûrat 119.000, Mirât 118.000, Karaçi 116.000, Rhondda 113.000, Preston 112.000, Norwich 111.000, Derby 105.000, Madûra 105.000, Halifax 104.000, Southampton 104.000, Triçinopoli 104.000, Barûda 103.000, Zengibâr 100.000. 69 büyük şehrin nüfus toplamı : 25.529.000.

2.) ALMANYA İMPARATORLUĞU (Berlin) : 3.276.014 km², 65.801.000 nüfus. Almanya imparatoru ve Prusya kralı : II. Wilhelm (1888 - 1918). İmparatorluğu teşkil eden monarşiler : Prusya Krallığı 348.792 km² ve 34.473.000 nüfus + Bavyera Krallığı 75.859 km² ve 6.176.000 nüfus + Saksonya Krallığı 14.993 km² ve 4.202.000 nüfus + Vürtemberg Krallığı 19.507 km² ve 2.169.000 nüfus + Baden Büyük - Dukalığı 15.070 km² ve 1.868.000 nüfus + Alzas-Loren eya-

leti 14.522 km² ve 1.719.000 nüfus + Hessen Büyük - Dukalığı 7.688 km² ve 1.120.000 nüfus + Hamburg Serbest Şehri (cumhuriyet) 415 km² ve 768.000 nüfus + Mecklemburg - Schwerin Büyük - Dukalığı 13.127 km² ve 608.000 nüfus + Braunschweig Dukalığı 3.672 km² ve 464.000 nüfus + Oldenburg Büyük-Dukalığı 6.429 km² ve 399.000 nüfus + Sachesen - Weimar Büyük-Dukalığı 3.610 km² ve 363.000 nüfus + Anhalt Dukalığı 2.299 km² ve 316.000 nüfus + Sachsen - Meiningen Dukalığı 2.468 km² ve 251.000 nüfus + Sachsen - Koburg - und - Gotha Dukalığı 1.977 km² ve 230.000 nüfus + Bremen Serbest Şehri 250 km² ve 225.000 nüfus + Sachsen - Altenburg Dukalığı 1.324 km² ve 195.000 nüfus + Lippe Prensliği 1.215 km² ve 139.000 nüfus + Reuss Caddett Prensliği 827 km² ve 139.000 nüfus + Mecklemburg - Strelitz Büyük - Dukalığı 2.930 km² ve 103.000 nüfus + Lübeck Serbest Şehri 297 km² ve 97.000 nüfus +Schwarzburg - Rudolstadt Prensliği 941 km² ve 93.000 nüfus + Schwarzburg - Sonderhausen Prensliği 862 km² ve 81.000 nüfus + Reuss Prensliği 316 km² ve 68.000 nüfus + Waldeck Prensliği 1.121 km² ve 58.000 nüfus + Schaumburg - Lippe Prensliği 440 km² ve 43.000 nüfus = Almanya İmparatorluğu : 540.857 km² ve 56.367.000 nüfus. Afrika'da : Tanganyika 939.326 km² ve 4.000.000 nüfus + Kamerun 553.266 km² ve 2.000.000 nüfus + Togo 90.276 km² ve 750.000 nüfus + Ruanda ve Burundi 54.172 km² ve 2.000.000 nüfus + Güneybatı Afrika 822.876 km² ve 200.000 nüfus = 2.459.916 km² ve 8.950.000 nüfus. Asya'da : Kiauçeu 552 km² ve 168.000 nüfus. Okyanusya'da : Kuzeydoğu Yeni Gine ve adaları 239.202 km² ve 300.000 nüfus + Batı Samoa 2.934 km² ve 32.000 nüfus + Nauru 21 km² ve 2.000 nüfus + Solomon Adaları 30.300 km² ve 50.000 nüfus + Okyanusya adaları 2.232 km² ve 100.000 nüfus = 274.689 km² ve 484.000 nüfus. Şehirler : Berlin 2.418.000, Essen 1.318.000, Hamburg 952.000, Münih 500.000, Dresden 476.000, Leipzig 456.000, Breslau 422.000, Kolonya 372.000, Frankfurt 371.000, Magdeburg 356.000, Nürnberg 346.000, Hannover 313.000, Katowice 236.000, Mannheim 224.000, Stettin 210.000, Chemnitz 206.000, Königsberg 189.000, Stuttgart 176.000, Bremen 163.000, Halle 156.000, Strassburg 151.000, Wiesbaden 144.000, Dortmund 142.000, Danzig 140.000, Aachen 135.000, Braunschweig 128.000, Kiel 121.000, Posen 117.000, Kassel 106.000, 29 büyük şehrin nüfus toplamı : 11.044.000.

3.) FRANSA CUMHURİYETİ (Paris) : 11.393.572 km², 76.391.000 nüfus. Cumhur başkanı : Emile Loubet (1899 - 1906). Avrupa'da : Fransa 528.577 km² ve 38.962.000 nüfus. Asya'da : Fransız Hindistanı 509 km² ve 273.000 nüfus + Kamboç 181.000 km² ve 2.000.000 nüfus + Laos 231.400 km² ve 605.000 nüfus + İndoşin 334.334 km² ve 12.000.000 nüfus + Luang-Çeu 842 km² ve 100.000 nüfus+Şeyhu's-Saîd 1.622 km² ve 1.000 nüfus = 749.706 km² ve 14.979.000 nüfus. Afrika'da : Tûnus 125.180 km² ve 1.906.000 nüfus + Cezâyir 2.204.864 km² ve 4.800.000 nüfus + Fransız Batı Afrikası 4.675.470 km² ve 10.000.000 nüfus + Fransız Ekvator Afrikası 2.370.000 km² ve 2.500.000 nüfus + Madagaskar 590.003 km² ve 2.505.000 nüfus + Komor adaları 2.167 km² ve 88.000 nüfus + Réunion adası 2.511 km² ve 88.000 nüfus + Cibûti 21.700 km² ve 50.000 nüfus + Güney Kutbu Adaları 6.776 km², nüfussuz = 9.998.701 km² ve 21.935.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Martinik adası 1.106 km² ve 207.000 nüfus + Gua-

deloupe adası 1.780 km² ve 182.000 nüfus + St. Pierre ve Miquelon 241 km² ve 6.000 nüfus = 3.127 km² ve 395.000 nüfus. Güney Amerika'da : Fransız Guyanası 91.000 km² ve 31.000 nüfus. Okyanusya'da : Yeni Kaledonya 18.653 km² ve 51.000 nüfus + Polinezya Adaları 4.007 km² ve 38.000 nüfus = 22.660 km² ve 89.000 nüfus. Şehirler : Paris 4.095.000, Marsilya 491.000, Lille 474.000, Lyon 459.000, Bordeaux 210.000, Saygon 190.000, Tûnus 170.000, Toulouse 149.000, Cezâyir 147.000, St. Etienne 146.000, Nantes 132.000, Le Havre 130.000, Rouen 116.000, Reims 108.000, Nice 105.000, Hanoy 103.000, Nancy 101.000, Toulon 101.000. 18 büyük şehrin nüfus toplamı : 7.427.000.

4.) RUSYA İMPARATORLUĞU (St. Petersburg) : 22.624.409 km², 133.456.000 nüfus. Çar : II. Nikola (1894 - 1918). Avrupa'da : Rusya 2.976.501 km² ve 49.298.000 nüfus + Polonya 127.317 km² ve 9.402.000 nüfus + Finlandiya 382.801 km² ve 2.816.000 nüfus + Ukrayna 573.355 km² ve 30.000.000 nüfus + Beyaz Rusya 315.000 km² ve 7.500.000 nüfus + Kırım 26.000 km² ve 750.000 nüfus + Tataristan (Kazan) 67.100 km² ve 2.171.000 nüfus + Başkurdistan 140.500 km² ve 1.600.000 nüfus + Astırhan 99.400 km² ve 500.000 nüfus + Kuzey Kafkasya 108.642 km² ve 1.650.000 nüfus + Estonya 47.980 km² ve 826.000 nüfus + Letonya 66.465 km² ve 1.350.000 nüfus + Litvanya 62.550 km² ve 1.575.000 nüfus + Dağıstan 34.000 km² ve 571.000 nüfus + Besarabya 36.381 km² ve 1.935.000 nüfus + Moldavya 50.154 km² ve 1.200.000 nüfus = 5.214.146 km² ve 113.134.000 nüfus. Asya'da : Ermenistan 29.900 km² ve 830.000 nüfus + Gürcistan 70.000 km² ve 1.610.000 nüfus + Kuzey Âzerbaycan 85.500 km² ve 1.806.000 nüfus + Sibirya 13.300.428 km² ve 5.759.000 nüfus + Batum 4.300 km² ve 180.000 nüfus + Kars ve Artvin 25.335 km² ve 390.000 nüfus + Türkistan 3.894.800 km² ve 9.747.000 nüfus = 17.410.263 km² ve 20.322.000 nüfus. Şehirler : St. Petersburg 1.439.000, Moskova 1.139.000, Varşova 702.000, Odesa 446.000, Lodz 347.000, Riga 311.000, Kiev 272.000, Harkov 193.000, Tiflis 177.000, Taşkend 174.000, Vilna 155.000, Saratov 151.000, Kazan 145.000, Yekaterina 133.000, Bakû 125.000, Rostov 120.000, Astırhan 113.000, Tula 111.000, Kişnev 109.000, Nijni Novgorod (Gorky) 105.000, Nikolaiev 102.000, Minsk 100.000, Samara (Kuibişev) 100.000. 23 büyük şehrin nüfus toplamı : 6.768.000.

5.) A. B. D. (Washington) : 9.812.654 km², 85.748.000 nüfus. Başkan : W. McKinley (1896 - 1901). Kuzey Amerika'da : A. B. D. 7.839.065 km² ve 75.995.000 nüfus + Alaska 1.536.577 km² ve 63.000 nüfus + Küba 114.524 km² ve 1.573.000 nüfus + Porto Riko 8.896 km² ve 954.000 nüfus = 9.499.062 km² ve 78.585.000 nüfus. Asya'da : Filipinler 296.285 km² ve 7.000.000 nüfus. Okyanusya'da : Havay 16.773 km² ve 154.000 nüfus + Guam adası 534 km² ve 9.000 nüfus = 17.307 km² ve 163.000 nüfus. Şehirler : New York 4.515.000, Chicago 1.699.000, Philadelphia 1.507.000, Boston 862.000, St. Louis 575.000, Baltimore 509.000, San Francisco 451.000, St. Paul-Minneapolis 402.000, Cincinnati 391.000, Cleveland 382.000, Buffalo 352.000, Manilla 350.000, Pittsburg 322.000, New Orleans 287.000, Detroit 286.000, Milwaukee 285.000, Washington 279.000, Havana 236.000, Louisville 205.000, Albany 177.000, Providence 176.000, Indianapolis 169.000, Kansas City 164.000, Rochester 163.000, Denver 134.000. Toledo 132.000, Allentown

130.000, Columbus 126.000, Worcester 118.000, New Haven 108.000, Syracuse 108.000, Fall River 105.000, Omaha 103.000, St. Joseph 103.000, Los Angeles 102.000, Memphis 102.000, Scranton 102.000. 37 büyük şehrin nüfus toplamı : 16.442.000.

6.) AVUSTURYA - MACARİSTAN İMPARATORLUĞU (Viyana): 624.045 km² ve 45.406.000 nüfus. Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı : I. Franz Joseph (1848 - 1916). Avusturya İmparatorluğu : Avusturya 83.851 km² ve 6.308.000 nüfus + Bohemya 52.062 km² ve 6.319.000 nüfus + Moravya 21.659 km² ve 2.438.000 nüfus + Silezya 5.148 km² ve 680.000 nüfus + Bukovina 10.451 km² ve 730.000 nüfus + Galiçya 101.607 km² ve 7.816.000 nüfus + Trieste 4.886 km² ve 524.000 nüfus + Slovenya 20.527 km² ve 1.335.000 nüfus = 300.191 km² ve 26.151.000 nüfus. Macaristan Krallığı : Macaristan 93.011 km² + Transilvanya 74.414 km² + Banat 18.715 km² + Slavonya 32.488 km² + Hırvatistan 56.269 km² + Slovakya 48.957 km² = 323.854 km² ve 19.255.000 nüfus. Şehirler : Viyana 1.675.000, Peşte 716.000, Prag 202.000, Lemberg (Lwow) 160.000, Graz 138.000, Trieste 134.000, Brünn 109.000, Segedin 100.000. 8 büyük şehrin nüfus toplamı : 3.234.000.

7.) TÜRKİYE İMPARATORLUĞU (Istanbul): 9.127.029 km², 56.945.000. Sultan - Halife : II. Abdülhamîd (1876 - 1909). Avrupa'da : Istanbul Şehremâneti 3.721 km² ve 1.312.000 nüfus (bunun Asya'da kalan kısmı : 2.053 km² ve 350.000 nüfus) + Çatalca Sancağı 1.900 km² ve 72.000 nüfus + Edirne Vilâyeti 35.562 km² ve 1.234.000 nüfus + Selânik Vilâyeti 34.603 km² ve 1.357.000 nüfus + Manastır Vilâyeti 28.000 km² ve 934.000 nüfus + Kosova Vilâyeti 23.262 km² ve 1.142.000 nüfus + İşkodra Vilâyeti 10.744 km² ve 323.000 nüfus + Yanya Vilâyeti 17.552 km² ve 580.000 nüfus = Rûmeli : 155.344 km² ve 6.954.000 nüfus + Girit 8.379 km² ve 304.000 nüfus + Bosna - Hersek 51.564 km² ve 1.737.000 nüfus + Bulgaristan Prensliği 63.751 km² ve 2.644.000 nüfus + Şarkî Rûmeli 32.594 km² ve 1.100.000 nüfus = Muhtar Eyaletler : 156.288 km² ve 5.785.000 nüfus = Avrupa topraklarının umumî yekûnu (Istanbul'un Asya kısmı hariç): 309.579 km² ve 12.389.000 nüfus.— Asya'da : Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti 6.533 km² ve 355.000 nüfus + İzmit Sancağı 8.364 km² ve 279.000 nüfus + Biga Sancağı 8.379 km² ve 123.000 nüfus + Hudâvendigâr Vilâyeti 82.181 km² ve 1.952.000 nüfus + Aydın Vilâyeti 56.622 km² ve 1.677.000 nüfus + Konya Vilâyeti 99.202 km² ve 1.283.000 nüfus + Adana Vilâyeti 31.614 km² ve 506.000 nüfus + Ankara Vilâyeti 78.518 km² ve 1.020.000 nüfus + Kastamoni Vilâyeti 47.622 km² ve 1.153.000 nüfus + Sıvas Vilâyeti 42.705 km² ve 1.165.000 nüfus + Trabzon Vilâyeti 39.949 km² ve 1.139.000 nüfus + Erzurum Vilâyeti 49.493 km² ve 775.000 nüfus + Elaziz Vilâyeti 36.180 km² ve 690.000 nüfus + Bitlis Vilâyeti 23.557 km² ve 479.000 nüfus + Van Vilâyeti 34.806 km² ve 380.000 nüfus + Diyâr-ı Bekr Vilâyeti 26.313 km² ve 566.000 nüfus = Anadolu : 672.098 km² ve 13.541.000 nüfus + Haleb Vilâyeti 86.600 km² ve 1.500.000 nüfus (Urfa, Ayntab ve Hatay bu vilâyete bağlı) + Sûriyye Vilâyeti 61.919 km² ve 1.060.000 nüfus + Deyrü'z-Zor Sancağı 78.000 km² ve 150.000 nüfus + Beyrût Vilâyeti 16.000 km² ve 800.000 nüfus + Cebel-i Lübnân Muhtar Sancağı 3.100 km² ve 300.000 nüfus + Kudüs Sancağı 21.845 km² ve 510.000 nüfus + Mûsul Vilâyeti 122.000 km² ve 530.000

nüfus + Bağdâd Vilâyeti 151.500 km² ve 920.000 nüfus + Basra Vilâyeti 179.000 km² ve 650.000 nüfus = Suriye - Filistin - Irak : 719.964 km² ve 5.420.000 nüfus + Hicâz Vilâyeti 589.975 km² ve 2.200.000 nüfus + Yemen Vilâyeti 197.000 km² ve 2.500.000 nüfus = Arabistan : 786.975 km² ve 4.700.000 nüfus + Kıbrıs 9.251 km² ve 243.000 nüfus + Sisam 550 km² ve 53.000 nüfus = Muhtar Adalar : 9.801 km² ve 296.000 nüfus + Necd 1.290.000 km² ve 2.000.000 nüfus + Ummân 212.775 km² ve 500.000 nüfus + Bahreyn 552 km² ve 100.000 nüfus + Küveyt 18.000 km² ve 100.000 nüfus + Katar 21.000 km² ve 25.000 nüfus + Arab Emirlikleri (Ummânü'l-Mütesâlih) 15.000 km² ve 70.000 nüfus + Lahc 15.007 km² ve 140.000 nüfus + Hadramût 153.850 km² ve 400.000 nüfus = Muhtar Arabistan : 1.726.184 km² ve 3.295.000 nüfus = Asya toprakları : 3.976.075 km² ve 27.611.000 nüfus (Istanbul'un Asya kısmı ve Sinâ yarımadası dahil).— Afrika'da : Trâblusgarb Vilâyeti 904.140 km² ve 700.000 nüfus + Bingaazî Sancağı 855.400 km² ve 300.000 nüfus = Libya: 1.759.540 km² ve 1.000.000 nüfus + Mısır 994.300 km² ve 10.454.000 nüfus (buradan Asya'ya ait Sinâ : 59.000 km² ve 9.000 nüfus) + Sûdan 2.205.535 km² ve 5.500.000 nüfus = Mısır Hıdiviyyeti : 3.199.835 km² ve 15.954.000 nüfus = Afrika toprakları : 4.841.375 km² ve 16.945.000 nüfus (Sinâ hariç). Şehirler : Istanbul 1.272.000, Kaahire 684.000, İskenderiyye 352.000, İzmir 221.000, Bağdâd 160.000, Şâm 154.000, Haleb 140.000, Beyrût 131.000, Selânik 116.000, Edirne 100.000, Bursa 100.000. 11 büyük şehrin toplam nüfusu 3.430.000.

8.) JAPONYA İMPARATORLUĞU (Tokyo) : 640.474 km², 56.028.000 nüfus. İmparator : Mutsuhito (1867 - 1912). Japonya 383.725 km² ve 43.770.000 nüfus (Sahalin hariç, Kuriller dahil) + Formoza 35.961 km² ve 2.758.000 nüfus + Kore 220.788 km² ve 9.500.000 nüfus. Şehirler : Tokyo 1.441.000, Osaka 822.000, Kyoto 354.000, Nagoya 245.000, Kobe 216.000, Yokohama 194.000, Seul 193.000, Hiroşima 123.000, Nagasaki 108.000. 9 büyük şehrin toplam nüfusu : 3.696.000.

9.) İTALYA KRALLIĞI (Roma) : 922.300 km², 33.270.000 nüfus. Kral : I. Umberto (1878 - 1900) ve oğlu III. Vittorio - Emmanuele (1900 - 1945). Avrupa'da İtalya 296.305 km² ve 32.470.000 nüfus. Afrika'da : İtalyan Somalisi 506.573 km² ve 400.000 nüfus + Eritre 119.422 km² ve 400.000 nüfus = 625.995 km² ve 800.000 nüfus. Şehirler : Napoli 563.000, Milano 491.000, Roma 462.000, Torino 335.000, Palermo 309.000, Genova 234.000, Floransa 205.000, Bologna 152.000, Venedik 151.000, Catania 149.000, Messina 149.000. 11 büyük şehrin toplam nüfusu : 3.049.000.

10.) ÇİN İMPARATORLUĞU (Pekin) : 11.505.821 km², 347.500.000. İmparator : Kuang-hsu (1875-1908). Çin 4.441.785 km² ve 315.000.000 nüfus + Mançurya 944.814 km² ve 15.000.000 nüfus + Moğolistan (İç ve Dış) 2.700.352 km² ve 7.100.000 nüfus + Tibet 1.858.780 km² ve 8.000.000 nüfus + Doğu Türkistan 1.560.000 km² ve 2.500.000 nüfus. Şehirler : Pekin 1.000.000, Kanton 850.000, Hanko 850.000, Hangçeu 700.000, Tiençin 700.000, Fuçeu 650.000, Şanghay 620.000, Suçeu 500.000, Çungking 300.000, Kâşgar 250.000, Mukden 250.000, Ning-po 250.000, Nankin 225.000, Harbin 200.000, Hsingan 200.000, Lançeu 200.000, Çangşa 200.000, Hsinking 150.000, Çinkiang 140.000, Wuhu 102.000, Amoy 100.000, Çengteh 100.

000, Çihfeng 100.000, Yârkend 100. 000. 24 büyük şehrin nüfus toplamı : 8.535.000.

Büyük Devletler'i, ehemmiyet sırasıyle bu şekilde sıraladık. Şimdi Orta Devletler (ehemmiyet sırası bahis mevzuu değil) :

BREZİLYA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Rio de Janeiro) : 8.513. 844 km², 16.000.000 nüfus. Şehirler: Rio 800.000, Sao Paulo 260.000, Bahia 230.000, Recife 120.000, Belem 100.000.

İRAN İMPARATORLUĞU (Tahrân): 1.643.558 km², 11.000.000 nüfus. Şehirler : Tahrân 250.000, Tebriz 200.000, Isfahân 100.000, Meşhed 100.000.

AFGANİSTAN KRALLIĞI(Kâbil) : 650.000 km², 6.500.000 nüfus. Büyük şehri yok.

İSVEÇ KRALLIĞI (Stockholm): 835.989 km², 7.376.000 nüfus. İsveç Krallığı 449.165 km² ve 5.136. 000 nüfus + Norveç Krallığı 386.824 km² ve 2.240.000 nüfus. Büyük şehirler : Stockholm 303.000, Christiania (Oslo) 228.000, Göteborg 132. 000.

İSPANYA KRALLIĞI (Madrid) (1898'de Büyük Devletler arasından çıktı) : 816.326 km², 18.714. 000 nüfus. Avrupa'da : İspanya 495.788 km², 18.210.000 nüfus. Afrika'da : Kanarya Adaları 7.273 km² ve 358.000 nüfus + Presidios 213 km² ve 50.000 nüfus + İfni 2.500 km² ve 10.000 nüfus + Güney Fas 25.000 km² ve 5.000 nüfus + Rio de Oro 257.500 km² ve 10.000 nüfus + İspanyol Ginesi 26.000 km² ve 50.000 nüfus + Gine Adaları 2. 052 km² ve 21.000 nüfus = 320.538 km² ve 504.000 nüfus. Büyük şehirleri : Madrid 540.000, Barselona 533.000, Valencia 214.000, Sevilla 148.000, Malaga 130.000, Murcia 112.000, Carthagena 100.000. Zaragoza 100.000.

FAS İMPARATORLUĞU(Fâs): 418.866 km², 5.500.000 nüfus. Büyük şehri : Fâs 150.000.

HOLANDA KRALLIĞI (Lahey): 2.080.530 km², 39.289.000 nüfus. Avrupa'da : Holanda 32.370 km² ve 5.104.000 nüfus. Asya'da : İndonezya 1.488.346 km² ve 33.792. 000 nüfus. Okyanusya'da : Batı Yeni Gine (İrian) 416.000 km² ve 250.000 nüfus. Güney Amerika'da : Surinam 142.822 km² ve 81.000 nüfus + Holanda Antilleri 992 km² ve 52.000 nüfus = 143.814 km² ve 133.000 nüfus. Büyük şehirleri : Amsterdam 607.000, Rotterdam 404.000, Lahey 275.000, Surabaya 147.000, Batavya (Cakarta) 116.000, Surakarta 109.000, Utrecht 107.000.

PORTEKİZ KRALLIĞI (Lizbon) : 2.173.657 km², 12.699.000 nüfus. Avrupa'da : Portekiz ve Adaları 91.721 km² ve 5.428.000 nüfus. Afrika'da : Mozambik 771.125 km² ve 2.300.000 nüfus + Angola 1.146. 700 km² ve 3.800.000 nüfus + Yeşilburun Adaları 4.033 km² ve 147. 000 nüfus + Portekiz Ginesi 36.125 km² ve 170.000 nüfus + Gine Adaları 964 km² ve 42.000 nüfus = 2.058.947 km² ve 6.459.000 nüfus. Asya'da : Portekiz Hindistanı 3.983 km² ve 532.000 nüfus + Makao 16 km² ve 80.000 nüfus + Portekiz Timoru 18.990 km² ve 200.000 nüfus = 22.989 km² ve 812.000 nüfus. Büyük şehirler : Lizbon 357.000, Oporto 172.000.

SİYAM KRALLIĞI (Bangkok): 513.447 km², 6.500.000 nüfus. Büyük şehri : Bangkok 600.000.

HABEŞİSTAN KRALLIĞI (Addis Ababa) : 1.100.000 km², 7.500. 000 nüfus. Büyük şehri : yok.

MEKSİKA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Mexico) : 1.969.367 km², 13.605.000 nüfus. Büyük şehirleri Mexico 541.000, Guadalajara 101.000.

ARJANTİN BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Buenos Ayres) : 2.778. 412 km², 4.794.000 nüfus. Büyük şehirleri : Buenos Ayres 850.000, Rosario 112.000.

KOLOMBİYA CUMHURİYETİ (Bogota) : 1.212.365 km², 4.750.000 nüfus (buradan Panama : 74.010 km², 350.000 nüfus). Büyük şehri: Bogota 120.000.

PERU CUMHURİYETİ (Lima): 1.249.049 km², 4.600.00 nüfus. Büyük şehri : Lima 177.000.

ROMANYA KRALLIĞI (Bükreş) : 135.156 km², 5.913.000 nüfus. Büyük şehri : Bükreş 283.000.

BELÇİKA KRALLIĞI (Brüksel): 2.373.428 km², 13.693.000 nüfus. Avrupa'da : Belçika 29.498 km² ve 6.693.000 nüfus. Afrika'da : Kongo 2.343.930 km² ve 7.000.000 nüfus. Büyük şehirleri : Brüksel 596.000, Anvers 272.000, Liège 205. 000, Gand 160.000.

Burada Orta Devletler de bitti. Şimdi Küçük Devletler :

SIRBİSTAN KRALLIĞI (Belgrad) : 45.427 km², 2.500.000 nüfus. Büyük şehri yok.

YUNANİSTAN KRALLIĞI (Atina) : 64.859 km², 2.534.000 nüfus. Büyük şehri : Atina 171.000.

VENEZUELA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Caracas) : 912.050 km², 2.518.000 nüfus. Büyük şehri: Caracas 200.000.

ŞİLİ CUMHURİYETİ (Santiago) : 741.767 km², 3.050.000 nüfus. Büyük şehirleri : Santiago 291.000, Valparaiso 135.000.

İSVİÇRE BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Bern) : 41.295 km², 3.315. 000 nüfus. Büyük Şehirleri : Zürih 158.000, Basel 114.000, Cenevre 107.000.

LİBERYA CUMHURİYETİ (Monrovia) : 95.600 km², 1.300.000 nüfus.

DANİMARKA KRALLIĞI (Kopenhag) : 2.319.210 km², 2.498.000 nüfus. Avrupa'da : Danimarka 39. 048 km², 2.357.000 nüfus + Faroer Adaları 1.399 km², 15.000 nüfus + İzlanda 102.819 km², 78.000 nüfus = 143.266 km², 2.450.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Grönland 2.175. 600 km², 10.000 nüfus + Danimarka Antilleri 344 km², 30.000 nüfus = 2.175.944 km² ve 40.000 nüfus. Büyük şehri : Kopenhag 476. 000.

ORANJ CUMHURİYETİ (Blomfontein) : 128.580 km², 380. 000 nüfus.

TRANSVAL CUMHURİYETİ (Pretoria) : 286.053 km², 1.350.000 nüfus. Büyük şehri : Johannesburg 159.000.

EKVATOR CUMHURİYETİ (Quito) : 176.008 km², 1.204.000 nüfus.

BOLİVYA CUMHURİYETİ (Sucre) : 1.098.581 km², 1.853.000 nüfus.

HAİTİ CUMHURİYETİ (Port-au-Prince) : 27.750 km², 1.420.000 nüfus.

GUATEMALA CUMHURİYETİ (Guatemala) : 108.889 km², 1.574. 000 nüfus.

URUGUAY CUMHURİYETİ (Montevideo) : 186.926 km², 950.000 nüfus. Büyük şehri : Montevideo 273.000.

DOMİNİK CUMHURİYETİ (Santo Domingo) : 48.442 km², 417. 000 nüfus.

SALVADOR CUMHURİYETİ (San Salvador) : 21.393 km², 916.000 nüfus.

HONDURAS CUMHURİYETİ (Tegucigalpa) : 112.088 km², 600. 000 nüfus.

PARAGUAY CUMHURİYETİ (Asuncion) : 406.732 km², 636.000 nüfus.

NİKARAGUA CUMHURİYETİ (Managua) : 148.000 km², 400.000 nüfus.

Çok Küçük Devletler ise şunlardır:

KARADAĞ PRENSLİĞİ: 9.427 km² ve 228.000 nüfus, Kosta Rika Cumhuriyeti 50.900 km² ve 310.000 nüfus, Lüksenburg Büyük - Dukalığı 2.586 km² ve 286.000 nüfus, Vatikan (Papalık) 0,5 km² ve 1.000 nüfus, Monako Prensliği 1,5 km² ve 15.000 nüfus, Liechtenstein Prensliği 159 km² ve 9.000 nüfus, Andorra Cumhuriyeti 452 km² ve 5.000 nüfus, San Marino Cumhuriyeti 61 km² ve 10.000 nüfus.

1900'de Dünya nüfusu: 1.491.339.000 (1875'te: 1.326.427.000). Bu nüfusun kıt'alara dağılışı: Asya 837.731.000 (% 56), Avrupa 400.427.000 (% 27), Kuzey Amerika 105.450.000 (% 7), Afrika 98.747.000 (% 6,6), Güney Amerika 42.939.000 (% 3), Okyanusya 6.045.000 (% 0,4). Asya'nın nüfusu ve nüfus nisbeti 1875'e nisbetle azalmıştır. Nüfus bakımından dünyanın 3. kıt'ası olan Afrika da, tarihte ilk defa olarak, 4.'lüğe düşmüş, 3. yere Kuzey Amerika kıt'ası oturmuştur.

1900'de dünyada 100.000'den fazla nüfuslu büyük şehir sayısı 291'dir (1875'te 183 idi). Milyonun üzerindekiler 17'dir (1875'te 8 idi) (Londra, New York, Paris, Berlin, Chicago, Viyana, Philadelphia, Tokyo, Petersburg, Essen, Kalküta, Istanbul, Moskova, Manchester, Liverpool, Glasgow, Pekin). Yarım milyonla bir milyon arasındakiler 30'dur (1875'te 14 idi): Hamburg, Boston, Buenos Ayres, Kanton, Hankon, Osaka, Rio, Leeds, Bombay, Birmingham, Peşte, Varşova, Hangçeu, Tiençin, Kaahire, Fuçeu, Şanghay, Amsterdam, Bangkok, Brüksel, St. Louis, Napoli, Meksiko, Madrid, Barselona, Newcastle, Baltimore, Madras, Münih, Suçeu. Avrupa ve Birleşik Amerika'da sanayi ve emperyalizm devleşmiştir ve büyümeğe devam etmektedir (şehir nüfusları için başlıca kaynaklarım: *Almanach de Gotha*, 1900 v.dd.; *Statesman's Year - Book*, 1900 v.dd.).

1915'te Devletler

1.) İNGİLTERE KRALLIĞI (Londra): 33.066.153 km², 460.844.000 nüfus. Büyük Britanya kralı ve Hindistan imparatoru: V. George (1910 - 1936). Avrupa'da: İngiltere ve Galler 151.849 km² ve 37.387.000 nüfus + İskoçya 78.740 km² ve 4.761.000 nüfus + İrlanda 83.849 km² ve 4.390.000 nüfus + Cebelitârık 5 km² ve 18.000 nüfus + Malta 316 km² ve 221.000 nüfus = 314.759 km² ve 46.777.000 nüfus.— Asya'da: Hindistan 4.109.876 km² ve 310.743.000 nüfus + Birmanya 677.955 km² ve 12.779.000 nüfus + Nepal 140.000 km² ve 5.000.000 nüfus + Bhutan 46.600 km² ve 230.000 nüfus+Seylan 65.905 km², 4.277.000 nüfus + Malezya 131.246 km² ve 2.895.000 nüfus + Singapur 414 km² ve 278.000 nüfus + Hong Kong ve Wei-hai-wei 1.751 km² ve 659.000 nüfus + İngiliz Borneosu 203.783 km² ve 730.000 nüfus + Maldiv Adaları 298 km² ve 30.000 nüfus + Aden ve Kamaran Adaları 308 km² ve 46.000 nüfus + Sinâ 59.000 km² ve 10.000 nüfus + Kıbrıs 9.251 km² ve 291.000 nüfus + Ummân, Bahreyn, Küveyt, Katar, Hadramût, Ummânü'l-Mütesâlih 421.177 km² ve 1.271.000 nüfus = 5.867.564 km² ve 341.238.000 nüfus.— Afrika'da: İngiliz Somalisi 176.113 km² ve 360.000 nüfus + Kap 716.867 km² ve 2.646.000 nüfus + Natal 91.382 km² ve 1.242.000 nüfus + Rodezya - Nyassa (Malavi ve Zambiya) 1.257.010 km² ve 3.120.000 nüfus + Nijerya 833.847 km² ve 17.500.000 nüfus + Sierra Leone 72.356 km² ve 1.543.000 + Gambiya 10.536 km² ve 146.000 nüfus + Gana 204.090 km² ve 1.853.000 nüfus + Mauritius

2.096 km² ve 383.000 nüfus + Uganda 243.382 km² ve 2.930.000 nüfus + Kenya 572.624 km² ve 2.618.000 nüfus + Seyşel Adaları 404 km² ve 27.000 nüfus + St. Helena adası 419 km² ve 4.000 nüfus + Beçuanaland 712.000 km² ve 154.000 nüfus + Swaziland 17.366 km² ve 109.000 nüfus + Basotuland 30.344 km² ve 394.000 nüfus + Zengibâr 2.642 km² ve 200.000 nüfus + Oranj 128.580 km² ve 621.000 nüfus + Transval 286.053 km² ve 1.956.000 nüfus + Mısır ve Sûdan 3.040.835 km² ve 18. 397.000 nüfus = 8.398.946 km² ve 56.114.000 nüfus.— Okyanusya'da : Avustralya 7.703.272 km² ve 4.675. 000 nüfus + Yeni Zelanda 267.821 km² ve 1.102.000 nüfus + Papua 234. 490 km² ve 220.000 nüfus + Okyanusya Adaları 33.474 km² ve 352.000 nüfus = 8.239.057 km² ve 6.349.000 nüfus.— Kuzey Amerika'da : Kanada ve Newfoundland 9.952.733 km² ve 8.193.000 nüfus + Bermuda adaları 54 km² ve 21.000 nüfus + Bahama 11.404 km² ve 58.000 nüfus + Jamaika 12.169 km² ve 895. 000 nüfus + İngiliz Hondurası 22. 965 km² ve 42.000 nüfus + Barbados 431 km² ve 181.000 nüfus + Rüzgâr Adaları 3.221 km² ve 297.000 nüfus = 10.002.977 km² ve 9.687.000 nüfus.— Güney Amerika'da : Trinidad 5.128 km² ve 365.000 nüfus + Falkland Adaları 21.860 km² ve 2.000 nüfus + İngiliz Guyanası 214.962 km² ve 312.000 nüfus = 241.950 km² ve 679.000 nüfus.— Büyük şehirler: Londra 7.313.000, Glasgow 1.451.000, Birmingham 1.393.000, Manchester 1.364.000, Liverpool 1.359.000, Kalküta 1.283.000, Bombay 1.029.000, Leeds 940.000, Kaahire 800.000, Sydney 665.000, Melbourne 619.000, Newcastle 619.000, Sheffield 591.000, Madras 545.000, Hayder-Âbâd 526. 000, Hong Kong 500.000, Montréal 494.000, Johannesburg 474.000, Edinburg 448.000, İskenderiyye 414. 000, Dublin 406.000, Belfast 399.000, Toronto 395.000, Bristol 362.000, Rangun 308.000, Hull 287.000, Singapur 278.000, Luknov 273.000, Bolton 267.000, Nottingham 260.000, Delhi 244.000, Portsmouth 242.000, Lâhûr 240.000, Stoke 240.000, Leicester 231.000, Ahmed-Âbâd 227.000, Kolombo 222.000, Plymouth 218.000, Benâres 214.000, Hanpur 205.000, Middlesbrough 202.000, Brighton 201.000, Adelaide 200.000, La Valetta 200.000, Bangalûr 199.000, Agra 195. 000, Cardiff 187.000, İbadan 184.000, Allaah-Âbâd 181.000, Dundee 179. 000, Capetown 169.000, Pûna 167.000, Aberdeen 164.000, Amriçar 161.000, Karaçi 160.000, Rhondda 153.000, Sunderland 152.000, Brisbane 145. 000, Mandalay 145.000, Ceypûr 144. 000, Patna 143.000, Nagpûr 142.000, Winnipeg 142.000, Madûra 140.000, Barelli 135.000, Auckland 134.000, Blackburn 134.000, Srinagar 132.000, Triçinopoli 128.000, Derby 126.000, Norwich 123.000, Southampton 123. 000, Mirât 122.000, Sûrat 121.000, Swansea 119.000, Preston 118.000, Dhâka 115.000, Huddersfield 111.000, Perth 111.000, Burnley 109.000. Georgetown 106.000, Cabalpûr 106.000, Vancouver 105.000, Barûda 104.000, Multân 104.000, Peşâver 103.000, Halifax 101.000, Chatham 100.000, Hartlepool 100.000, Katmandu 100. 000. 90 şehrin toplam nüfusu : 34. 783.000.

2.) ALMANYA İMPARATORLUĞU (Berlin) : 3.276.014 km², 78. 957.000 nüfus. Almanya imparatoru ve Prusya kralı : II. Wilhelm (1888 - 1918). İmparatorluğu meydana getiren monarşiler : Prusya Krallığı 348.792 km² ve 42.172.000 nüfus + Bavyera Krallığı 75.859 km² ve 7.231.000 nüfus + Saksonya Krallığı 14.993 km² ve 5.047.000 nüfus + Vürtemberg Krallığı 19.507 km² ve ve 2.559.000 nüfus + Baden Büyük - Dukalığı 15.070 km² ve 2.

250.000 nüfus + Alsas ve Loren 14. 522 km² ve 1.968.000 nüfus + Hessen Büyük - Dukalığı 7.688 km² ve 1.346.000 nüfus + Hamburg Serbest Şehri (cumhuriyet) 415 km² ve 1.065.000 nüfus + Mecklemburg-Schwerin Büyük - Dukalığı 13.127 km² ve 672.000 nüfus + Braunschweig Dukalığı 3.672 km² ve 518.000 nüfus + Oldenburg Büyük - Dukalığı 6.429 km² ve 507.000 nüfus + Sachsen - Weimar Büyük - Dukalığı 3.610 km² ve 438.000 nüfus + Anhalt Dukalığı 2.299 km² ve 347. 000 nüfus + Bremen Serbest Şehri 250 km² ve 315.000 nüfus + Sachsen - Meiningen Dukalığı 2.468 km² ve 301.000 nüfus + Sachsen - Koburg - und - Gotha Dukalığı 1.977 km² ve 279.000 nüfus + Sachsen - Altenburg Dukalığı 1.324 km² ve 236. 000 nüfus + Reuss Cadett Prensliği 827 km² ve 160.000 nüfus + Lippe Prensliği 1.215 km² ve 158.000 nüfus + Lübeck Serbest Şehri 297 km² ve 122.000 nüfus + Mecklemburg - Strelitz Büyük - Dukalığı 2.930 km² ve 111.000 nüfus + Schwarzburg - Rudolstadt Prensliği 941 km² ve 106.000 nüfus + Schwarzburg - Sonderhausen Prensliği 862 km² ve 94.000 nüfus + Reuss Prensliği 316 km² ve 76.000 nüfus + Waldeck Prensliği 1.121 km² ve 65.000 nüfus + Schaumburg-Lippe Prensliği 440 km² ve 45.000 nüfus = Almanya İmparatorluğu : 540.857 km² ve 68.168.000 nüfus.— Afrika Sömürgeleri : Tanganyika 939.326 km² ve 4.181.000 nüfus + Kamerun 553. 266 km² ve 2.270.000 nüfus + Togo 90.276 km² ve 845.000 nüfus + Ruanda ve Burindi 54.172 km² ve 2.500.000 nüfus + Güneybatı Afrika 822.876 km² ve 261.000 nüfus = 2.459.916 km² ve 10.057.000 nüfus.— Asya : Kiauçeu 552 km² ve 200.000 nüfus.— Okyanusya'da : Kuzeydoğu Yeni Gine ve adaları 239.202 km² ve 330.000 nüfus + Batı Samoa 2. 934 km² ve 35.000 nüfus + Nauru 21 km² ve 2.000 nüfus + Solomon adaları 30.300 km² ve 55.000 nüfus + Okyanusya'da diğer adalar 2.232 km² ve 110.000 nüfus = 274.689 km² ve 532.000 nüfus.— Büyük şehirleri : Berlin 3.833.000, Essen 3. 280.000, Hamburg 1.421.000, Kolonya 940.000, Leipzig 675.000, Münih 669.000, Frankfurt 650.000, Dresden 607.000, Breslau 567.000, Nürnberg 484.000, Hannover 461.000, Stuttgart 416.000, Mannheim 350.000, Chemnitz 333.000, Magdeburg 308. 000, Katowice 292.000, Wiesbaden 275.000, Dortmund 272.000, Königsberg 271.000, Stettin 261.000, Bremen 258.000, Kiel 220.000, Danzig 201.000, Strassburg 197.000, Halle 189.000, Posen 173.000, Aachen 172. 000, Kassel 168.000, Augsburg 163. 000, Braunschweig 158.000, Münster 132.000, Karlsruhe 147.000, Erfurt 136.000, Plauen 133.000, Mulhausen 116.000, Saarbrücken 116.000, Lübeck 115.000, 37 şehrin nüfus toplamı : 18.610.000.

3.) A. B. D. (Washington) : 9. 812.654 km², 110.856.000 nüfus. Başkan : T. W. Wilson (1913 - 1921). A. B. D. 7.839.065 km² ve 100.399.000 nüfus + Alaska 1.536.577 km² ve 65.000 nüfus + Porto Riko 8.896 km² ve 1.198.000 nüfus + Panama Kanalı 1.422 km² ve 31.000 nüfus = 9.385.960 km² ve 101.693.000 nüfus. Okyanusya'da : Havay 16.772 km² ve 212.000 nüfus + Guam 534 km² ve 13.000 nüfus = 17.307 km² ve 225.000 nüfus. Asya'da : Filipinler 296.285 km² ve 8.938.000 nüfus. Büyük şehirler : New York 7.114.000, Chicago 2.498.000, Philadelphia 2. 031.000, Boston 1.322.000, St. Louis 882.000, San Francisco 730.000, Cleveland 674.000, St. Paul - Minneapolis 671.000, Baltimore 590.000, Pittsburg 579.000, Detroit 572.000, Cincinnati 523.000, Los Angeles 509. 000, Buffalo 469.000, Milwaukee

437.000, Manilla 427.000, New Orleans 372.000, Washington 365.000, Seattle 349.000, Kansas City 298.000, Portland 295.000, Indianapolis 272.000, Denver 261.000, Rochester 256.000, Providence 255.000, Louisville 239.000, Albany 218.000, Columbus 215.000, Toledo 192.000, Atlanta 191.000, Birmingham 182.000, Omaha 165.000, Worcester 163.000, Richmond 157.000, Syracuse 155.000, New Haven 150.000, Spokane 150.000, Memphis 149.000, Scranton 147.000, Fall River 128.000, Dayton 127.000, Grand Rapids 127.000, Dallas 125.000, San Antonio 124.000, Bridgeport 122.000, New Bedford 118.000, Nashville 117.000, Salt Lake City 117.000, Lowell 113.000, Tacoma 113.000, Houston 112.000, Trenton 112.000, Hartford 111.000, Reading 109.000, Youngstown 108.000, Springfield 106.000, Forth Worth 105.000, Des Moines 102.000, Lawrence 101.000. 59 şehrin toplam nüfusu : 27.880.000.

4.) FRANSA CUMHURİYETİ (Paris) : 11.792.189 km², 83.957.000 nüfus. Cumhur başkanı : Raymond Poincaré (1913 - 1920, 1929 - 1934). Avrupa'da : Fransa 528.577 km², 39.800.000 nüfus. Asya'da : Fransız Hindistanı 509 km² ve 290.000 nüfus + Kamboç 181.000 km² ve 2.233.000 nüfus + Laos 231.400 km² ve 641.000 nüfus + İndoşin (Viet - Nam) 334.334 km² ve 14.371.000 nüfus + Luang-çeu 842 km² ve 154.000 nüfus + Şeyhu's-Said 1.622 km² ve 1.000 nüfus = 749.707 km² ve 17.690.000 nüfus. Afrika'da : Fas 398.627 km² ve 4.500.000 nüfus + Tûnus 125.180 km² ve 2.021.000 nüfus + Cezâyir 2.204.864 km² ve 5.842.000 nüfus + Fransız Batı Afrikası 4.675.470 km² ve 11.802.000 nüfus + Fransız Ekvator Afrikası 2.370.000 km² ve 2.814.00 nüfus + Madagaskar 590.033 km² ve 3.154.000 nüfus + Komor Adaları 2.167 km² ve 94.000 nüfus + Réunion adası 2.511 km² ve 174.000 nüfus + Cibûti 21.700 km² ve 27.000 nüfus + Güney Kutbu Adaları 6.776 km², nüfussuz = 10.397.328 km² ve 30.428.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Martinique adası 1.106 km² ve 185.000 nüfus + Guadeloupe adası 1.780 km² ve 212.000 nüfus + St. Pierre ve Miquelon (Kanada kıyısında) 241 km² ve 4.000 nüfus = 3.127 km² ve 401.000 nüfus. Güney Amerika'da : Fransız Guyanası 91.000 km² ve 49.000 nüfus. Okyanusya'da : Yeni Kaledonya adası 18.653 km² ve 51.000 nüfus + Polinezya Adaları 4.007 km² ve 38.000 nüfus = 22.660 km² ve 89.000 nüfus. Büyük şehirler : Paris 4.568.000, Marsilya 551.000, Lyon 524.000, Lille 466.000, Saygon 310.000, Bordeaux 262.000, Tûnus 183.000, Cezâyir 172.000, Nantes 171.000, Hanoy 150.000, Toulouse 150.000, St. Etienne 149.000, Long Xuyen 148.000, Nice 143.000, Le Havre 136.000, Rouen 125.000, Vahrân(Oran) 123.000, Nancy 120.000, Reims 115.000, Merrâkeş 111.000, Toulon 105.000, Fâs 101.000. 22 şehrin nüfus toplamı : 8.882.000.

5.) RUSYA İMPARATORLUĞU (St. Petersburg) : 22.853.320 km², 181.180.000 nüfus. Çar : II. Nikola (1894 - 1918). Avrupa'da : Rusya 2.976.502 km² + Polonya 127.317 km² + Finlandiya 382.801 km² + Ukrayna 573.355 km² + Beyaz Rusya 315.000 km² + Kırım 26.000 km² + Tataristan (Kazan) 67.100 km² + Başkurdistan 140.500 km² + Astırhan 99.400 km² + Kuzey Kafkasya 108.642 km² + Estonya 66.465 km² + Letonya 66.465 km² + Litvanya 62.550 km² + Dağıstan 34.000 km² + Besarabya 36.381 km² + Moldavya 50.154 km² = 5.214.146 km² ve 146.559.000 nüfus. Asya'da : Ermenistan 29.900 km² + Gürcistan 70.000 km² + Kuzey Âzerbaycan 85.500 km² + Sibirya 13.300.428

km² + Acaristan (Batum) 4.300 km² + Kars ve Artvin 25.335 km² + Türkistan 3.094.800 km² + Buhârâ (muhtar Türk krallığı) 205.000 km² ve 1.500.000 nüfus + Hıyve (muhtar Türk krallığı) 60.000 km² ve 600.000 nüfus = 17.639.174 km² ve 34.421.000 nüfus (Güney Sahalin, Japonya'ya verilmiş ve düşülmüştür). Büyük şehirler : Petrograd (St. Petersburg = Leningrad) 2.133.000, Moskova 1.817.000, Varşova 789.000, Odesa 663.000, Kiev 626.000, Riga 558.000 Lodz 416.000, Tiflis 307.000, Taşkend 275.000, Harkov 250.000, Saratov 235.000, Bakû 232.000, Ekaterinoslav 231.000, Rostov 205.000, Kazan 194.000, İvanovo 168.000, Helsinki 167.000, Astırhan 162.000, Samara (Kuibişev) 144.000, Omsk 137.000, Kişnev 128.000, Hokand 125.000, Yaroslavl 119.000, Divinsk 117.000, Minsk 117.000, Tomsk 115.000, Nijniy Novgorod (Gorky) 112.000, Vitebsk 108.000, Ekaterinodar 107.000, Nikolaiev 106.000, Çaritsin 106.000, Gomel 105.000, Bielostok 103.000, Buhârâ 100.000, Kremançug 100.000, Orenburg 100.000, Ufa 100.000, Semerkand 100.000, Sosnovitsy 100.000. 39 şehrin toplam nüfusu : 11.678.000.

6.) JAPONYA İMPARATORLUĞU (Tokyo) : 740.206 km², 77.831.000 nüfus. İmparator : Yoşihito (1912 - 1926). Japonya 383.725 km² ve 55.965.000 nüfus + Formoza 35.961 km² ve 3.753.000 nüfus + Kore 220.788 km² ve 17.520.000 nüfus + Güney Sahalin 36.089 km² ve 52.000 nüfus + Kwantung 63.643 km² ve 541.000 nüfus. Büyük şehirler : Tokyo 2.050.000, Osaka 1.395.000, Kyoto 509.000, Nagoya 452.000, Kobe 442.000, Yokohama 398.000, Seul 269.000, Hiroşima 167.000, Nagasaki 161.000, Kanazawa 130.000, Kure 128.000, Sendai 104.000, Hakodate 101.000, Fukuoka 100.000, Sapparo 100.000, Taipeh 100.000. 16 şehrin nüfus toplamı : 6.606.000.

7.) AVUSTURYA - MACARİSTAN İMPARATORLUĞU (Viyana) : 675.609 km², 55.257.000 nüfus. Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı : Franz Joseph (1848 - 1916). Avusturya İmparatorluğu : Avusturya 83.851 km² + Bohemya 52.062 km² + Moravya 21.659 km² + Silezya 5.148 km² + Bukovina 10.451 km² + Galiçya 101.607 km² + Trieste 4.886 km² + Slovenya 20.527 km² = 300.191 km² ve 30.653.000 nüfus. Macaristan Krallığı : Macaristan 93.011 km² + Transilvanya 74.414 km² + Banat 18.715 km² + Slovenya 32.488 km² + Hırvatistan 56.269 km² + Slovakya 48.957 km² = 323.854 km² ve 22.575.000 nüfus. Avusturya ve Macaristan monarşilerinin müştereken idâre ettikleri eyalet : Bosna - Hersek 51.564 km² ve 2.029.000 nüfus. Büyük şehirler : Viyana 2.234.000, Peşte 968.000, Prag 246.000, Lemberg (Lwow) 227.000, Trieste 177.000, Krakovi 169.000, Graz 167.000, Brünn 139.000, Segedin 130.000, Subotica 105.000, Debrecen 102.000. 11 şehrin nüfus toplamı : 4.664.000.

8.) İTALYA KRALLIĞI (Roma) : 2.684.922 km², 38.084.000 nüfus. Kral : III. Vittorio - Emmanuele (1900 - 1945). İtalya 296.305 km² ve 36.120.000 nüfus. Asya'da : Rodos ve Oniki Ada 2.682 km² ve 105.000 nüfus. Afrika'da : Libya 1.759.540 km² ve 900.000 nüfus + Somali 506.573 km² ve 526.000 nüfus + Eritre 119.422 km² ve 433.000 nüfus = 2.385.535 km² ve 1.859.000 nüfus. Büyük şehirler : Napoli 848.000, Milano 663.000, Roma 591.000, Torino 452.000, Palermo 346.000, Genova 292.000, Floransa 242.000, Catania 217.000, Bologna 190.000, Venedik 168.000, Messina 133.000, Bari 109.000, Livorno 109.000, Padova

105.000, Ferrara 103.000. 15 şehrin nüfus toplamı : 4.578.000.

9.) TÜRKİYE İMPARATORLUĞU (Istanbul) : 3.504.782 km², 29. 089.000 nüfus. Padişah - halife : V. Mehmed Reşad (1909 - 1918). Istanbul Vilâyeti 3.721 km² ve 1.488. 000 nüfus (Asya'da kalan kısmı : 2.053 km² ve 375.000 nüfus) + Edirne Vilâyeti 21.650 km² ve 1.288.000 nüfus + Çatalca Sancağı 1.900 km² ve 86.000 nüfus = Avrupa toprakları : 25.218 km² ve 2.862.000 nüfus.— Asya'da : İzmit Sancağı 8.364 km² ve 349.000 nüfus + Biga Sancağı 8.379 km² ve 188.000 nüfus + Hudâvendigâr (Bursa) Vilâyeti 82. 181 km² ve 1.941.000 nüfus (Karası = Balıkesir Sancağı dahil) + Aydın (İzmir) Vilâyeti 56.622 km² ve 1.860.000 nüfus + Konya Vilâyeti 99.202 km² ve 1.385.000 nüfus + Adana Vilâyeti 31.614 km² ve 543.000 nüfus + Ankara Vilâyeti 78.518 km² ve 1.277.000 nüfus + Kastamoni Vilâyeti 47.622 km² ve 1.227.000 nüfus (Bolu Sancağı dâhil) + Sıvas Vilâyeti 42.705 km² ve 1.319.000 nüfus + Trabzon Vilâyeti 39.949 km² ve 1.577.000 nüfus (Cânik = Samsun Sancağı ile) + Erzurum Vilâyeti 49.493 km² ve 835. 000 nüfus + Elaziz Vilâyeti 36.180 km² ve 563.000 nüfus + Bitlis Vilâyeti 23.557 km² ve 448.000 nüfus + Van Vilâyeti 34.806 km² ve 339.000 nüfus + Diyâr-ı Bekir Vilâyeti 26. 313 km² ve 611.000 nüfus = Anadolu : 672.098 km² ve 14.462.000 nüfus. Haleb Vilâyeti 86.600 km² ve 1.500. 000 nüfus (Urfa ve Ayntab Sancakları dahil) + Sûriyye (Şam) Vilâyeti 61.919 km² ve 1.060.000 nüfus + Deyrü'z-Zor Sancağı 78.000 km² ve 150.000 nüfus + Beyrût Vilâyeti 16.000 km² ve 800.000 nüfus + Cebel-i Lübnân Sancağı 3.100 km² ve 300.000 nüfus + Kudüs Sancağı 21. 845 km² ve 510.000 nüfus + Müsul Vilâyeti 122.000 km² ve 636.000 nüfus + Bağdâd Vilâyeti 151.500 km² ve 1.134.000 nüfus + Basra Vilâyeti 179.000 km² ve 780.000 nüfus + Hicâz Vilâyeti (Medine Sancağı ile) 589.975 km² ve 2.200.000 nüfus + Yemen Vilâyeti 197.000 km² ve 2.750.000 nüfus + Lahc Emâreti (Nevâhi-i Tis'a = 8 Nahiye) 15.007 km² ve 145.000 nüfus + Necd 1.290. 000 km² ve 2.000.000 nüfus = Asya toprakları : 3.479.564 km² ve 26.127. 000 nüfus. Büyük şehirler : Istanbul 1.440.000, İzmir 400.000, Şâm 300. 000, Haleb 240.000, Beyrût 16.8.000, Bağdâd 156.000, Erzurum 144.000, Edirne 135.000, Afyon 114.000, Manisa 108.000, Kudüs 101.000, Bursa 100.000, Mûsul 100.000. 13 şehrin nüfus toplamı : 3.506.000.

10.) ÇİN CUMHURİYETİ (Pekin) : 11.502.280 km², 398.386.000 nüfus. Cumhur başkanı : Yüan Şih-k'ai (1912 - 1916). Çin 4.441.875 km² ve 360.000.000 nüfus + Mançurya (Kwantung hariç) 941.273 km² ve 20.000.000 nüfus + Moğolistan (İç ve Dış) 2.700.352 km² ve 6.250.000 nüfus + Tibet 1.858.780 km² ve 9. 500.000 nüfus + Doğu Türkistan 1.560.000 km² ve 2.636.000 nüfus. Büyük şehirler : Hanko 1.321.000, Şanghay 1.000.000, Kanton 900.000, Pekin 845.000, Tiençin 800.000, Fuçeu 624.000, Hangçeu 595.000, Çunking 518.000, Suçeu 500.000, Ningpo 460.000, Nankin 369.000, Mukden 300.000, Hsingan 250.000, Kâşgar 250.000, Harbin 250.000, Lançeu 250. 000, Çangşa 250.000, Hsinking 200. 000, Çinkiang 128.000, Yârkend 125. 000, Çengteh 120.000, Çihfenk 120. 000, Amoy 114.000, Hasi 105.000, Wençeu 100.000, Wuhu 100.000. 26 şehrin toplam nüfusu : 10.594.000.

Büyük Devletler'i bu şekilde ehemmiyet sırasıyle sıraladık. Şimdi —hiç bir sıra takib etmeksizin— Orta Devletler :

BREZİLYA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Rio de Janeiro): 8.513.844 km², 27.142.000 nüfus. Büyük şehirler: Rio 1.106.000, Sao Paulo 450.000, Salvador 300.000, Recife 250.000, Belem 200.000, Porto Alegre 147.000.

İRAN İMPARATORLUĞU (Tahrân): 1.643.558 km², 11.500.000 nüfus. Büyük şehirler: Tahrân 308.000, Tebriz 240.000, Meşhed 156.000, Isfahân 100.000.

AFGANİSTAN KRALLIĞI (Kâbil): 650.000 km², 8.250.000 nüfus. Büyük şehri: Kâbil 140.000.

İSVEÇ KRALLIĞI (Stockholm): 449.165 km², 5.758.000 nüfus. Büyük şehirleri: Stockholm 409.000, Göteborg 192.000, Malmö 112.000.

NORVEÇ KRALLIĞI (Christiania = Oslo): 386.824 km², 2.545.000 nüfus. Büyük şehri: Christiania 257.000.

İSPANYA KRALLIĞI (Madrid): 836.535 km², 21.117.000 nüfus. Avrupa'da: İspanya 495.788 km² ve 19.886.000 nüfus. Afrika'da: Kanarya Adaları 7.273 km² ve 470.000 nüfus + Presidios 213 km² ve 68.000 nüfus + İfni 2.500 km² ve 15.000 nüfus + Güney Fas 25.000 km² ve 8.000 nüfus + Rio de Oro 257.500 km² ve 15.000 nüfus + Rif 19.656 km² ve 500.000 nüfus + Tanca 553 km² ve 60.000 nüfus + İspanyol Ginesi 26.000 km² ve 70.000 nüfus + Gine Adaları 2.052 km² ve 25.000 nüfus = 340.757 km² ve 1.231.000 nüfus. Büyük şehirler: Barselona 836.000, Madrid 660.000, Valencia 256.000, Sevilla 174.000, Carthagena 150.000, Malaga 150.000, Murcia 138.000, Zaragoza 123.000, Bilbao 103.000, Cadiz 102.000.

HOLANDA KRALLIĞI (Lahey): 2.080.530 km², 54.988.000 nüfus. Avrupa'da: Holanda 32.370 km² ve 6.583.000 nüfus. Asya'da: İndonezya 1.488.346 km² ve 47.862.000 nüfus. Okyanusya'da: İrian (Batı Yeni Gine) 416.000 km² ve 375.000 nüfus. Güney Amerika'da: Surinam 142.822 km² ve 111.000 nüfus + Holanda Antilleri 992 km² ve 57.000 nüfus = 143.814 km² ve 168.000 nüfus. Büyük şehirleri: Amsterdam 746.000, Rotterdam 604.000, Lahey 408.000, Surabaya 200.000, Batavya (Cakarta) 185.000, Surakarta 158.000, Semarang 129.000, Utrecht 123.000, Padang 121.000, Cokyakarta 107.000.

BELÇİKA KRALLIĞI (Brüksel): 2.373.428 km², 15.571.000 nüfus. Avrupa'da: Belçika 29.498 km² ve 7.571.000 nüfus. Afrika'da: Kongo 2.343.930 km² ve 8.000.000 nüfus. Büyük şehirleri: Brüksel 757.000, Anvers 413.000, Liège 236.000, Gand 212.000.

PORTEKİZ CUMHURİYETİ (Lizbon): 2.173.657 km², 14.861.000 nüfus. Avrupa'da: Portekiz ve Adaları 91.721 km² ve 6.110.000 nüfus. Afrika'da: Mozambik 771.125 km² ve 3.120.000 nüfus + Angola 1.146.700 km² ve 4.120.000 nüfus + Yeşilburun Adaları 4.033 km² ve 150.000 nüfus + Portekiz Ginesi 36.125 km² ve 244.000 nüfus + Gine Adaları 964 km² ve 59.000 nüfus = 2.058.947 km² ve 7.693.000 nüfus. Asya'da: Portekiz Hindistanı 3.983 km² ve 605.000 nüfus + Macao 16 km² ve 75.000 nüfus + Portekiz Timoru 18.990 km² ve 378.000 nüfus = 22.989 km² ve 1.058.000 nüfus. Büyük şehirleri: Lizbon 457.000, Oporto 204.000.

SİYAM KRALLIĞI (Bangkok): 513.447 km², 8.149.000 nüfus. Büyük şehirleri: Bangkok 690.000, Ayuthia 150.000.

HABEŞİSTAN KRALLIĞI (Addis Ababa): 1.100.000 km², 7.750.000 nüfus. Büyük şehri yok.

MEKSİKA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Mexico) : 1.969.367 km², 15.502.000 nüfus. Büyük şehirleri : Mexico 518.000, Guadalajara 131.000, Puebla 105.000.

ARJANTİN BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Buenos Ayres) : 2. 778.412 km², 8.198.000 nüfus. Büyük şehirleri : Buenos Ayres 1.839. 000, Rosario 220.000, La Plata 137. 000, Cordoba 135.000.

KOLOMBİYA CUMHURİYETİ (Bogota) : 1.138.355 km², 5.323. 000 nüfus. Büyük şehri : Bogota 133.000.

PERU CUMHURİYETİ (Lima) : 1.249.049 km², 5.580.000 nüfus. Büyük şehri : Lima 272.000.

ROMANYA KRALLIĞI (Bükreş) : 137.902 km², 7.806.000 nüfus. Büyük şehri : Bükreş 346.000.

Orta Devletler bitti. Şimdi Küçük Devletler :

SIRBİSTAN KRALLIĞI (Belgrad) : 87.300 km², 4.942.000 nüfus. Büyük şehri : Belgrad 100.000.

YUNANİSTAN KRALLIĞI (Atina) : 120.060 km², 4.900.000 nüfus (Asya'da kalan kısmı : 3.901 km² ve 280.000 nüfus). Büyük şehri : Atina 289.000.

VENEZUELA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Caracas) : 912.050 km², 2.816.000 nüfus. Büyük şehri : Caracas 113.000.

ŞİLİ CUMHURİYETİ (Santiago) : 741.767 km², 3.641.000 nüfus. Büyük şehirleri : Santiago 408.000, Valparaiso 244.000, Conception 102.000.

İSVİÇRE BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Bern) : 41.295 km², 3.861.000 nüfus. Büyük şehirler : Zürih 207.000, Basel 137.000, Cenevre 136.000, Bern 100.000.

LİBERYA CUMHURİYETİ (Monrovia) : 95.600 km², 1.400.000 nüfus.

DANİMARKA KRALLIĞI (Kopenhag) : 2.319.210 km², 3.069.000 nüfus. Avrupa'da : Danimarka 39.048 km² ve 2.921.000 nüfus + Faroer Adalar Adaları 1.399 km² ve 20.000 nüfus + İzlanda 102.819 km² ve 85.000 nüfus = 143.266 km² ve 3.026.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Grönland 2.175.600 km² ve 13.000 nüfus + Danimarka Antilleri 344 km² ve 30.000 nüfus = 2.175.944 km² ve 43.000 nüfus. Büyük şehri : Kopenhag 817.000.

EKVATOR CUMHURİYETİ (Quito) : 276.008 km², 1.600.000 nüfus. Büyük şehri : Guayaquil 110.000.

BOLİVYA CUMHURİYETİ (La Paz) : 1.098.581 km², 2.890.000 nüfus. Büyük şehri : La Paz 100. 000.

HAİTİ CUMHURİYETİ (Port-au-Prince) : 27.750 km², 1.757.000 nüfus. Büyük şehri : Port-au-Prince 100.000.

GUATEMALA CUMHURİYETİ (Guatemala) : 108.889 km², 2.084. 000 nüfus. Büyük şehri yok.

URUGUAY CUMHURİYETİ (Montevideo) : 186.926 km², 1.316. 000 nüfus. Büyük şehri : Montevideo 378.000.

DOMİNİK CUMHURİYETİ (Santo Domingo) : 48.442 km², 725. 000 nüfus.

SALVADOR CUMHURİYETİ (San Salvador) : 21.393 km², 1.254. 000 nüfus.

HONDURAS CUMHURİYETİ (Tegucigalpa) : 112.088 km², 880. 000 nüfus.

PARAGUAY CUMHURİYETİ (Asuncion) : 406.732 km², 732.000 nüfus.

NİKARAGUA CUMHURİYETİ (Managua) : 148.000 km², 600.000 nüfus. Büyük şehri : Managua 100.000.

KÜBA CUMHURİYETİ (Havana) : 114.524 km², 2.525.000 nüfus. Büyük şehri : Havana 359. 000.

ARNAVUTLUK PRENSLİĞİ (Tirana) : 28.734 km², 800.000 nüfus.

BULGARİSTAN KRALLIĞI (Sofya) : 121.602 km², 5.322.000 nüfus. Büyük şehri : Sofya 113.000.

En Küçük Devletler :

Panama Cumhuriyeti 74.010 km² ve 352.000 nüfus, Kosta Rika Cumhuriyeti 50.900 km² ve 431.000 nüfus, Lüksenburg Büyük - Dukalığı 2.586 km² ve 250.000 nüfus, Karadağ Prensliği 15.017 km² ve 435.000 nüfus, Vatikan (Papalık) 0,5 km² ve 1.000 nüfus, Monako Prensliği 1,5 km² ve 23.000 nüfus, Liechtenstein Prensliği 159 km² ve 11.000 nüfus, Andorra Cumhuriyeti 452 km² ve 5.000 nüfus, San Marino Cumhuriyeti 61 km² ve 11.000 nüfus.

1915'te Dünya nüfusu : 1.781. 719.000 (1900'de : 1.491.339.000). Bu nüfusun kıt'alara dağılışı : Asya 982.500.000 (% 56,2), Avrupa 473.555.000 (% 25,6), Kuzey Amerika 138.205.000 (% 7,7), Afrika 120.032.000 (% 6,7), Güney Amerika 59.857.000 (% 3,4), Okyanusya 7.570.000 (% 0,4).

1900'den sonra Avrupa nüfusunun dünya nüfusuna olan nisbeti düşmeye başlamıştır (1900'de % 27). 1900'den evvelse, yükselmiştir. XX. asra girerken, dünyada meçhul ülke ve dışa kapalı devlet kalmamış, hepsi keşfedilmiş ve açılmıştır. Sanayi ve emperyalizm son derece azgınlaşmış, Avrupa ve Birleşik Amerika şehirleri çok büyümüştür. Birleşik Amerika'nın rolü artık cihanşümûl olmuş ve çok zenginleşmiştir.

1915'te dünyada 100.000'den fazla nüfuslu büyük şehir sayısı 402'dir (1900'de 291 idi). Milyonun üzerindekiler 25'tir (1900'de 17 idi) (sırasıyle : Londra, New York, Paris, Berlin, Essen, Chicago, Viyana, Petrograd = Leningrad, Tokyo, Philadelphia, Buenos Ayres, Moskova, Glasgow, Istanbul, Hamburg, Osaka, Birmingham, Manchester, Liverpool, Boston, Hanko, Kalküta, Rio, Bombay, Şanghay). Yarım milyonla bir milyon arasındakiler 50'dir (1900'de 30 idi), sırasıyle : Peşte, Kolonya, Leeds, Kanton, St. Louis, Napoli, Pekin, Barselona, Kopenhag, Kaahire, Tiençin, Varşova, Brüksel, Amsterdam, San Francisco, Bangkok, Leipzig, Cleveland, St. Paul - Minneapolis, Münih, Sydney, Milano, Odesa, Madrid, Frankfurt, Kiev, Fuçeu, Melbourne, Newcastle, Dresden, Rotterdam, Hangçeu, Roma, Sheffield, Baltimore, Pittsburg, Detroit, Breslau, Riga, Marsilya, Madras, Hayder-Âbâd, Lyon, Cincinnati, Mexico, Çungkink, Kyoto, Los Angeles, Hong Kong, Suçeu, Almanya, Birleşik Amerika ve İngiltere'de XX. asrın ilk 15 yılındaki gelişme korkunç olmuş, bu hıza diğer devletler yetişememiş, geride kalmışlardır. 1908 - 1915 arasında Türkiye, toprakça üç defa küçülmüştür. 1918'de bir kaç defa daha küçülüp Büyük Devletler arasından çıkacaktır (şehir nüfusları için başlıca kaynaklarım : *Almanach de Gotha*, 1915 v.dd.; *The Statesman's Year-Book*, 1915 v.dd.).

1925'te Devletler

1.) İNGİLTERE KRALLIĞI (Londra)(*) 34.956.158 km², 481. 345.000 nüfus. Büyük Britanya kralı ve Hindistan imparatoru : V. George (1910 - 1936). Avrupa'da : İngiltere ve Galler 151.849 km² ve 39.206.000 nüfus + İskoçya 78.740 km² ve 4.882.000 nüfus + Kuzey İrlanda 13.565 km² ve 1.256.000 nüfus + İrlanda 70.283 km² ve 2.973. 000 nüfus + Cebelitârık 5 km² ve 17.000 nüfus + Malta 316 km² ve 235.000 nüfus = 314.759 km² ve 48.569.000 nüfus.— Asya'da : Hindistan 4.109.876 km² ve 324.080.000 nüfus + Birmanya 677.955 km² ve 13.736.000 nüfus + Irak 452.500 km² ve 2.992.000 nüfus + Filistin ve Mâverây-i Ürdün 118.363 km² ve 960.000 nüfus + Nepal 140.000 km² ve 5.640.000 nüfus + Bhutan 46.600 km² ve 250.000 nüfus + Ummân 212.775 km² ve 550.000 nüfus + Seylan 65.905 km² ve 5.124. 000 nüfus + Malezya 131.246 km² ve 3.069.000 nüfus + Singapur 414 km² ve 492.000 nüfus + Hong Kong ve Wei-hai-wei 1.751 km² ve 968. 000 nüfus + Maldiv 298 km² ve 70.000 nüfus + Kıbrıs 9.251 km² ve 331.000 nüfus + İngiliz Borneosu 203.783 km² ve 894.000 nüfus + İngiliz Arabistanı 223.716 km² ve 608.000 nüfus = 6.393.993 km² ve 357.764.000 nüfus.— Afrika'da : Güney Afrika Birliği 1.222.835 km² ve 7.274.000 nüfus + Gana 204.090 km² ve 2.213.000 nüfus + Rodezya ve Nyassa (Zambiya ve Malavi) 1.257.010 km² ve 4.162.000 nüfus + Sûdan 2.205.535 km² ve 6.469.000 nüfus + Nijerya 833.847 km² ve 19.387.000 nüfus + Kamerun 131.266 km² ve 667.000 nüfus + Togo 33.776 km² ve 197.000 nüfus + Sierra Leone 72.356 km² ve 1.594.000 nüfus + Tanganyika 939.326 km² ve 4.361.000 nüfus + Kenya 572.624 km² ve 2.736.000 nüfus + Gambiya 10.536 km² ve 222. 000 nüfus + Uganda 243.382 km² ve 3.148.000 nüfus + Mauritius 2.096 km² ve 398.000 nüfus + İngiliz Somalisi 176.113 km² ve 346. 000 nüfus + Zengibâr 2.642 km² ve 232.000 nüfus + Seyşel Adaları 404 km² ve 26.000 nüfus + St. Helena adası 419 km² ve 4.000 nüfus + Güneybatı Afrika 824.158 km² ve 261.000 nüfus + Bazotuland 30. 344 km² ve 524.000 nüfus + Swaziland 17.866 km² ve 118.000 nüfus + Beçuanaland 712.000 km² ve 160.000 nüfus = 9.492.025 km² ve 54.499.000 nüfus.— Okyanusya'da : Avustralya 7.703.272 km² ve 5.862. 000 nüfus + Yeni Zelanda 267.821 km² ve 1.392.000 nüfus + Doğu Yeni Gine ve adaları 473.692 km² ve 560.000 nüfus + Batı Samoa, Cook vs. adaları 3.493 km² ve 55. 000 nüfus + diğer Okyanusya adaları 62.236 km² ve 427.000 nüfus = 8.510.514 km² ve 8.296.000 nüfus.— Kuzey Amerika'da : Kanada ve Newfoundland 9.952.733 km² ve 9. 625.000 nüfus (yalnız Newfoundland : 110.678 km²) + Bermuda adaları 54 km² ve 30.000 nüfus + Bahama 11.404 km² ve 55.000 nüfus + Jamaika 12.169 km² ve 916. 000 nüfus + İngiliz Hondurası 22. 965 km² ve 46.000 nüfus + Rüzgâr Adaları 38.221 km² ve 293.000 nüfus + Barbados 431 km² ve 169.000 nüfus = 10.002.977 km² ve 11.634. 000 nüfus.— Güney Amerika'da :

(*) Bu tarihte İngiltere, Roma ve Osmanlı imparatorluklarını geride bırakarak, Moğol İmparatorluğu hariç, tarihin en geniş devlet sınırlarına erişmiştir. Fakat bu sınırları Roma ve Osmanlı gibi uzun müddet muhafaza edememiş, Moğollar gibi kısa müddet sahip olmuş, üstelik imparatorluğun dağılması ânî denecek şekilde gelişmiştir.

Trinidad 5.128 km² ve 376.000 nüfus + Guyana 214.962 km² ve 305. 000 nüfus + Falkland Adaları 21. 860 km² ve 2.000 nüfus = 241.950 km² ve 683.000 nüfus.— Büyük şehirler : Londra 7.806.000, Glasgow 1.666.000, Liverpool 1.440.000, Manchester 1.395.000 Kalküta 1.392.000, Bombay 1.225.000, Birmingham 1. 219.000, Sidney 1.150.000, Melbourne 1.078.000, Leeds 917.000, Sheffield 736.000, Montréal 733.000, Hong Kong 698.000, Madras 553.000, Toronto 548.000, Newcastle 527.000, Singapur 492.000, Edinburgh 487. 000, Johannesburg 487.000, Belfast 482.00, Dublin 482.000, Hayder-Âbâd 424.000, Bristol 384.000, Adelaide 367.000, Rangun 359.000, Brisbane 354.000, Delhi 319.000, Lâhûr 295.000, Hull 294.000, Ahmed-Âbâd 287.000, Stoke 276.000, Nottingham 268.000, Bolton 257.000, Cardiff 256. 000, Luknov 253.000, Bangalûr 249. 000, İbadan 249.000, Portsmouth 247.000, Leicester 242.000, La Valetta (Malta) 235.000, Capetown 233. 000, Karaçi 228.000, Hanpur 227.000, Pûna 226.000, Middelsborough 220. 000, Benâres 208.000, Plymouth 203.000, Agra 200.000, Auckland 192. 000, Winnipeg 192.000, Katmandu 185.000, Perth 179.000, Wolverhampton 176.000, Dundee 170.000, Southampton 169.000, Amriçar 168. 000, Allah-Âbâd 165.000, Sunderland 164.000, Rhondda 163.000, Swansea 163.000, Bağdâd 160.000, Bournemouth 159.000, Aberdeen 159.000, Mandalay 156.000, Durban 154.000, Nagpûr 152.000, Merthyr Ydfil 150.000, Srinagar 149.000, Madûra 146.000, Hartûm 143.000, Chatham 141.000, Brighton 140.000, Derby 137.000, Barelli 135.000, Coventry 128.000, Mirât 128.000, Ceypûr 126.000, Triçinopoli 126.000 Dhâka 125.000, Balckburn 124.000. Norwich 124.000, Preston 124.000. Sûrat 124.000, Vancouver 123.000. Wellington 121.000, Ecmir 119.000, Hamilton 119.000, Christchurch 118. 000, Şolapûr 116.000, Cabalpûr 114. 000, Ottawa 113.000, Huddersfield 112.000, Peşâver 109.000, Râwalpindi 106.000, Lagos 105.000, Southend 104.000, Georgetown 101.000, Benoni 100.000, Barûda 100.000, Newcastle (Avustralya) 100.000, Québec 100.000. 101 şehrin toplam nüfusu : 39.679.000.

2.) A. B. D. (Washington) : 9. 700.253 km², 127.214.000 nüfus. Başkan : C. Coolidge (1923 - 1929). Kuzey Amerika : A. B. D. 7.839.065 km² ve 113.628.000 nüfus + Alaska 1.536.577 km² ve 59.000 nüfus + Porto Riko 8.896 km² ve 1.417.000 nüfus + Panama Kanalı 1.422 km² ve 35.000 nüfus + Amerikan Antilleri 135 km² ve 10.000 nüfus + Virgin Adaları 344 km² ve 26.000 nüfus = 9.386.439 km² ve 115.175. 000 nüfus. Asya'da : Filipinler 296. 285 km² ve 11.714.000 nüfus. Okyanusya'da : Havay 16.773 km² ve 300. 000 nüfus + Guam adası 534 km² ve 16.000 nüfus + Amerikan Samoası 222 km² ve 9.000 nüfus = 17.529 km² ve 325.000 nüfus. Büyük şehirler: New York 8.143.000, Chicago 3. 472.000, Philadelphia 2.455.000, Boston 1.426.000, Detroit 1.335 000, St. Louis 1.055.000, San Francisco 994.000, Cleveland 985.000, Los Angeles 827.000, Baltimore 819.000, St. Paul - Minneapolis 768.000, Pittsburg 666.000, Kansas City 556.000, Cincinnati 552.000, Buffalo 550.000, Washington 540.000, Milwaukee 536.000, New Orleans 424.000, Indianapolis 374.000, Rochester 325. 000, Louisville 320.000, Scattle 316. 000, Manilla 314.000, Toledo 305.000, Columbus 291.000, Denver 290.000, Providence 281.000, Portland 269. 000, Atlanta 249.000, Springfield 229.000, Omaha 219.000, Dallas 212. 000, Albany 211.000, San Antonio 211.000, Birmingham 220.000, Syra-

cuse 197.000, Worcester 196.000, Richmond 192.000, New Haven 185. 000, Dayton 181.000, Mamphis 179. 000, Norfolk 179.000, Youngstown, 169.000, Hartford 168.000, Lawrence 168.000, Fort Worth 164.000, Grand Rapids 162.000, Allentown 157.000, Houston 150.000, Des Moines 149.000, Bridgeport 144.000, Scranton 144.000, Nashville 138.000, Trenton 137.000, Salt Lake City 136. 000, Fall River 133.000, New Bedford 120.000, Reading 115.000, Flint 112.000, Lowell 110.000, Erie 109.000, Spokane 109.000, Jacksonville 108. 000, Cklahoma City 108.000, Canton 106.000, Duluth 104.000, Tulsa 102.000, Utica 102.000, Tacoma 100. 000. 70 şehrin toplam nüfusu : 35. 928.000.

3.) FRANSA CUMHURİYETİ (Paris) : 12.530.353 km², 99.852.000 nüfus. Cumhur başkanı : G. Doumergue (1924 - 1931). Avrupa'da : Fransa 550.979 km² ve 40.870.000 nüfus. Asya'da : Suriye 181.337 km² ve 1.700.00 nüfus + Lübnan 10.170 km² ve 658.000 nüfus + Hatay (İskenderun Sancağı) 5.545 km² ve 275.000 nüfus + Fransız Hindistanı 509 km² ve 284.000 nüfus + Kamboç 181.000 km² ve 2.466. 000 nüfus + Laos 231.400 km² ve 837.000 nüfus + İndoşin (Viet-Nam) 334.334 km² ve 16.332.000 nüfus + Luang-çeu 842 km² ve 208.000 nüfus + Şeyhu's-Said 1.622 km² ve 1.000 nüfus = 986.759 km² ve 22.761.000 nüfus. Afrika'da : Tûnus 125.180 km² ve 2.160.000 nüfus + Cezâyir 2.204.864 km² ve 6. 065.000 nüfus + Fransız Fası 398. 627 km² ve 4.229.000 nüfus + Fransız Batı Afrikası 4.675.470 km² ve 13.542.000 nüfus + Fransız Ekvator Afrikası 2.370.000 km² ve 3.128. 000 nüfus + Madagaskar 590.033 km² ve 3.490.000 nüfus + Komor Adaları 2.167 km² ve 111.000 nüfus + Réunion adası 2.511 km² ve 187. 000 nüfus + Cibûti (Fransız Somalisi) 21.700 km² ve 65.000 nüfus + Fransız Kamerunu 422.000 km² ve 743.000 nüfus + Güney Kutbu Adaları 6.776 km², nüfussuz = 10. 875.828 km² ve 35.597.000 nüfus. Kuzey Afrika'da : Martinique adası 1.106 km² ve 251.000 nüfus + Guadeloupe adası 1.780 km² ve 230. 000 nüfus + St. Pierre ve Miquelon (Kanada kıyısında), 241 km² ve 4.000 nüfus = 3.127 km² ve 485.000 nüfus. Güney Amerika'da : Fransız Guyanası 91.000 km² ve 44.000 nüfus. Okyanusya'da : Yeni Kaledonya adası 18.653 km² ve 58.000 nüfus + Polinezya adaları 4.007 km² ve 37.000 nüfus = 22.660 km² ve 95.000 nüfus. Büyük şehirler : Paris 5.190.000, Lyon 699.000, Marsilya 652.000, Lille - Roubaix 463. 000, Saygon 383.000, Bordeaux 256.000, Şâm 227.000, Cezâyir 226. 000, St. Etienne 194.000, Tûnus 186.000, Nantes 185.000, Nice 184. 000, Toulouse 181.000, Strasbourg 174.000, Le Havre 159.00, Haleb 157. 000, Vahrân (Oran) 150.000, Merrâkeş 149.000, Rouen 123.000, Beyrût 120.000, Toulon 115.000, Nancy 114. 000, Clermont - Ferrand 112.000, Reims 111.000, Dârülbeydâ (Casablanca) 107.000, Mulhouse 100.000. 26 şehrin toplam nüfusu : 10.808. 000.

4.) ALMANYA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Berlin) : 471.284 km², 63.367.000 nüfus. Başkan : Mareşal von Hindenburg (1925 - 1934). Prusya 291.700 km² ve 38. 206.000 nüfus + Bavyera 75.996 km² ve 7.412.000 nüfus + Saksonya 14.993 km² ve 4.980.000 nüfus + Würtemberg 19.508 km² ve 2.595. 000 nüfus + Baden 15.071 km² ve 2.336.000 nüfus + Thuringen 11. 724 km² ve 1.628.000 nüfus + Hessen 7.693 km² ve 1.358.000 nüfus + Hamburg 415 km² ve 1.129.000 nüfus + Sarre 2.567 km² ve 774.000

nüfus + Mecklemburg - Schwerin 13.127 km² ve 688.000 nüfus + Oldenburg 6.424 km² ve 554.000 nüfus + Braunschweig 3.672 km² ve 509.000 nüfus + Anhalt 2.299 km² ve 352.000 nüfus + Bremen 256 km² ve 333.000 nüfus + Lippe 1.215 km² ve 166.000 nüfus + Lübeck 298 km² ve 128.000 nüfus + Mecklemburg - Strelitz 2.930 km² ve 112.000 nüfus + Waldeck 1.055 km² ve 59.000 nüfus + Schaumburg - Lippe 340 km² ve 49.000 nüfus. Büyük şehirler : Berlin 4.499.000, Essen 3.317. 000, Hamburg 1.554.000, Kolonya 700.000, Münih 681.000, Leipzig 679.000, Dresden 619.000, Breslau 557.000, Nürnberg 513.000, Frankfurt 468.000, Hannover 423.000, Mannheim 384.000, Stuttgart 342. 000, Hindenburg 339.000, Chemnitz 334.000, Dortmund 322.000, Bremen 295.000, Magdeburg 292.000, Königsberg 287.000, Wiesbaden 266. 000, Stettin 255.000, Kiel 214.000, Halle 195.000, Kassel 172.000, Augsburg 166.000, Aachen 156.000, Braunschweig 147.000, Karlsruhe 146.000, Erfurt 136.000, Saarbrücken 125.000, Lübeck 121.000, Plauen 111.000, Bremenhaven 109.000, Münster 106.000, Hagen 100.000. 35 şehrin toplam nüfusu : 19.054.000.

5.) JAPONYA İMPARATORLUĞU (Tokyo) : 682.258 km², 84. 846.000 nüfus. İmparator : Yoşihito (1912 - 1926). Japonya 419.814 km² ve 59.941.000 nüfus + Kore 220.788 km² ve 19.520.000 nüfus + Formoza 35.961 km² ve 3.995.000 nüfus + Kwantung 3.463 km² ve 1.334.000 nüfus. Okyanusya'da : Mikronezya Adaları 2.232 km² ve 56.000 nüfus. Büyük şehirler : Tokyo 2.255.000, Osaka 2.115.000, Nagoya 769.000, Kyoto 680.000, Kobe 652.000, Yokohama 406.000, Seul 303.000, Dairen 257.000, Hiroşima 196.000, Taipeh 191.000, Nagasaki 189.000, Hakodate 164.000, Kagoşima 147.000, Kanazawa 147.000, Sapparo 145.000, Sendai 143.000, Kure 139.000, Otaru 134.000, Okayama 125.000, Yavata 118.000, Heijo 109.000, Niigata 109.000, Fusan 106.000, Sakkai 105.000, Yokosuka 102.000. 25 şehrin toplam nüfusu : 9.904.000.

6.) RUSYA (SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLERİ BİRLİĞİ) (Moskova) : 22.087.400 km², 145.493.000 nüfus. Başkan : M. İ. Kalinin (1923 - 1946). Avrupa Rusyası : 4.782.615 km² ve 115.680.000 nüfus + Asya Rusyası : 17.301.785 km² ve 29.813.000 nüfus. Büyük şehirler : Moskova 2.019.000, Leningrad 1.616.000, Kiev 494.000, Bakû 447.000, Odesa 411.000, Harkov 410. 000, Taşkend 374.000, Rostov 305. 000, Tiflis 283.000, Dniepropetrovsk 188.000, Nijniy Novgorod (Gorky) 181.000, Kazan 185.000, Astırhan 185.000, Samara (Kuibişev) 172.000, Krasnodar 162.000, Omsk 161.000, Tula 150.000, Stalingrad (Volgagrad) 148.000, Sverdlovsk 136.000, Minsk 124.000, Orenburg 122.000, Novosibirsk 121.000, Semerkand 121.000, Saratov 114.000, Voronej 113.000, Yaroslavl 112.000, İvanovo 111.000, Stalino 106.000, Tver 106. 000, Vladivostok 102.000, Nikolaievsk 101.000, Kursk 100.000, Ufa 100.000. 33 şehrin toplam nüfusu : 9.507.000.

7.) İTALYA KRALLIĞI (Roma) : 2.698.362 km², 42.512.000 nüfus. Kral : III. Vittorio - Emmanuele (1900 - 1945). Avrupa'da : İtalya 310.145 km² ve 40.549.000 nüfus. Asya'da : Rodos ve Oniki Ada 2.682 km² ve 105.000 nüfus. Afrika'da : Eritre 119.422 km² ve 466. 000 nüfus + İtalyan Somalisi 506. 753 km² ve 652.000 nüfus + Libya 1.759.540 km² ve 740.00 nüfus = 2.385.535 km² ve 1.858.000 nüfus. Büyük şehirler : Napoli 1.016.000, Milano 878.000, Roma 768.000, Ge-

nova 588.000, Torino 517.000, Palermo 424.000, Catania 271.000, Floransa 254.000, Trieste 249.000, Bologna 221.000, Venedik 201.000, Messina 182.000, Bari 146.000, Livorno 119.000, Padova 118.000, Ferrara 113.000, Taranto 107.000, Brescia 102.000. 18 şehrin toplam nüfusu : 6.274.000.

8.) ÇİN CUMHURİYETİ (Pekin) : 9.957.776 km², 447.212.000 nüfus. Başkan : Sun Yat-Sen (1921 - 1925). Çin 4.441.875 km² ve 404. 357.000 nüfus + Mançurya 1.055. 351 km² ve 25.083.000 nüfus + İç Moğolistan 1.041.852 km² ve 4.000. 000 nüfus + Doğu Tibet 758.780 km² ve 8.000.000 nüfus + Batı Tibet 1.100.000 km² ve 3.000.000 nüfus + Şarki Türkistan 1.560.000 km² ve 2.772.000 nüfus. Büyük şehirler : Şanghay 1.500.000, Hanko 1.475.000, Kanton 900.000, Hangçeu 892.000, Pekin 805.000, Çengtu 800.000, Tiençin 800.000, Çungking 509.000, Hsingan 500.000, Lançeu 500.000, Nankin 381.000, Fuçeu 350. 000, Amoy 300.000, Kâşgar 300.000, Çangşa 300.000, Ningpo 271.000, Tsinan 250.000, Wençeu 201.000, Yârkend 200.000, Aksu 190.000, Huten 190.000, Hasi 161.000, Mukden 160.000, Yunnan 150.000, Wuhu 127.000, Harbin 103.000, Çingkiang 102.000, Anşan 100.000, Hsinking 100.000, Hweining 100.000, Kaifeng 100.000, Kirin 100.000, Nanşang 100.000, Siangtan 100.000, Çengteh 100.000, Çihfeng 100.000, Tsingtao 100.000. 27 şehrin toplam nüfusu : 13.597.000.

1925'in Büyük Devletler'ini ehemmiyet sırasına göre dizerek yukarıda gösterdik. Şimdi —hiç bir sıra takib etmeksizin— Orta Devletler :

BREZİLYA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Rio de Janeiro) : 8. 513.844 km², 34.871.000 nüfus. Büyük şehirler : Rio 1.493.000, Sao Paulo 579.000, Recife 375.000, San Salvador 311.000, Belem 260.000, Porto Alegre 197.000, Campos 194. 000, Bello Horizonte 179.000, Juiz de Fora 130.000, Campinas 128.000, Santos 113.000, Barbacena 100.000.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ (Ankara) : 762.035 km², 13.648.000 nüfus (Avrupa kısmı : 23.975 km² ve 1.300.000 nüfus). Büyük şehirler : Istanbul 691.000, İzmir 154.000.

MISIR KRALLIĞI (Kaahire) : 994.300 km², 14.169.000 nüfus (Asya kısmı : 59.000 km² ve 50.000 nüfus). Büyük şehirleri : Kaahire 1.166.000, İskenderiyye 570.000, Port-Said 109.000.

İRAN İMPARATORLUĞU (Tahrân) : 1.143.558 km², 12.000. 000 nüfus. Büyük şehirleri : Tahrân 260.000, Tebriz 220.000, Meşhed 120.000, Isfahân 110.000, Hemedân 100.000.

AFGANİSTAN KRALLIĞI(Kâbil) : 650.000 km², 10.000.000 nüfus. Büyük şehri : Kâbil 140.000.

İSVEÇ KRALLIĞI (Stockholm) : 449.165 km², 6.074.000 nüfus. Büyük şehirleri : Stockholm 515.000, Göteborg 231.000, Malmö 117.000.

İSPANYA KRALLIĞI (Madrid) : 836.565 km², 23.717.000 nüfus. Avrupa'da : İspanya 495.788 km² ve 22.291.000 nüfus. Afrika'da : Kanarya Adaları 7.273 km² ve 458. 000 nüfus + Rif (İspanya Fası) 19.656 km² ve 744.000 nüfus + Tanca 583 km² ve 70.000 nüfus + Presidios 213 km² ve 86.000 nüfus + İfni 2.500 km² ve 20.000 nüfus + Güney Fas 25.000 km² ve 10.000 nüfus + Rio de Oro 257.500 km² ve 20.000 nüfus + İspanyol (Ekvator) Ginesi 26.000 km² ve 90.000 nüfus + Gine Adaları 2.052 km² ve 28.000 nüfus = 340.777 km² ve 1.526.000 nüfus. Büyük şehirler : Barselona 902.000, Madrid 800.000, Valencia 265.000, Sevilla 214.000, Malaga 159.

000, Zaragoza 152.000, Murcia 151. 000, Carthagena 140.000, Cadiz 117. 000, Bilbao 113.000, Granada 107. 000.

HOLANDA KRALLIĞI (Lahey) : 2.080.530 km², 58.530.000 nüfus. Avrupa'da : Holanda 32.370 km² ve 7.265.000 nüfus. Asya'da : İndonezya 1.488.346 km² ve 50.514. 000 nüfus. Okyanusya'da : İrian (Batı Yeni Gine) 416.000 km² ve 500.000 nüfus. Güney Amerika'da : Surinam 142.822 km² ve 193.000 nüfus + Holanda Antilleri 992 km² ve 58.000 nüfus = 143.814 km² ve 251.000 nüfus. Büyük şehirleri : Amsterdam 727.000, Rotterdam 701. 000, Lahey 504.000, Batavya (Cakarta) 290.000, Surabaya 249.000, Semarang 151.000, Surakarta 151. 000, Utrecht 151.000, Bandung 136. 000, Cokyakarta 110.000, Gröningen 100.000.

MACARİSTAN KRALLIĞI(Budapeşte) : 93.011 km², 8.385.000 nüfus. Büyük şehirleri : Peşte 975.000, Segedin 125.000, Debrecin 108.000.

POLONYA CUMHURİYETİ (Varşova) : 388.930 km², 27.177.000 nüfus. Büyük şehirler : Varşova 936.000, Lodz 452.000, Lwow 219.000, Katowice 212.000, Poznan 185.000, Krakovi 184.000, Vilno 129.000, Lublin 100.000.

PORTEKİZ CUMHURİYETİ (Lizbon) : 2.173.657 km², 15.353.000 nüfus. Avrupa'da : Portekiz ve Adaları 91.721 km² ve 6.033.000 nüfus. Afrika'da : Mozambik 771.125 km² ve 3.426.000 nüfus + Angola 1.146.700 km² ve 4.182.000 nüfus + Yeşilburun Adaları 4.033 km² ve 156.000 nüfus + Portekiz Ginesi 36.125 km² ve 318.000 nüfus + Gine Adaları 964 km² ve 59.000 nüfus = 2.058.947 km² ve 8.141.000 nüfus. Asya'da : Portekiz Hindistanı 3.983 km² ve 637.000 nüfus + Makao 16 km² ve 100.000 nüfus + Portekiz Timoru 18.990 km² ve 441. 000 nüfus = 22.989 km² ve 1.179.000 nüfus. Büyük şehirler : Lizbon 574. 000, Oporto 213.000, Macao 100.000.

BELÇİKA KRALLIĞI (Brüksel) : 2.428.601 km², 19.685.000 nüfus. Avrupa'da : Belçika 30.502 km² ve 7.725.000 nüfus. Afrika'da : Kongo 2.343.930 km² ve 8.960.000 nüfus + Ruanda ve Burundi 54. 172 km² ve 3.000.000 nüfus = 2.398. 102 km² ve 11.960.000 nüfus. Büyük şehirler : Brüksel 802.000, Anvers 300.000, Liège 249.000, Gand 210.000.

MEKSİKA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Mexico) : 1.969.367 km², 14.335.000 nüfus. Büyük şehirler : Mexico 906.000, Guadalajara 149.000, Puebla 100.000.

ARJANTİN BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Buenos Ayres) : 2.778. 412 km², 10.087.000 nüfus. Büyük şehirler : Buenos Ayres 1.926.000, Rosario 265.000, Santa Fe 156.000, La Plata 153.000, Cordoba 135.000, Tucuman 109.000.

SİYAM KRALLIĞI (Bangkok) : 513.447 km², 9.831.000 nüfus. Büyük şehirler : Bangkok 500.000, Ayuthia 100.000.

ROMANYA KRALLIĞI (Bükreş) : 294.967 km², 17.500.000 nüfus. Büyük şehirler : Bükreş 600. 000, Kişnev 200.000, Cluj 105.000.

YUGOSLAVYA KRALLIĞI (Belgrad) : 246.690 km², 12.597.000 nüfus. Büyük şehirler : Belgrad 118.000, Zagreb 113.000, Subotica 107.000.

YUNANİSTAN KRALLIĞI (Atina) : 129.880 km², 5.974.0000 nüfus (Asya'daki kısım : 3.901 km² ve 294.000 nüfus). Büyük şehirler : Atina 674.000, Selânik 353.000.

BULGARİSTAN KRALLIĞI (Sofya) : 103.146 km², 5.483.000 nüfus. Büyük şehri : Sofya 213.000.

AVUSTURYA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Viyana) : 83.851 km², 6.535.000 nüfus. Büyük şehirleri :

Viyana 1.866.000, Graz 153.000, Linz 102.000.

ÇEKOSLOVAKYA CUMHURİYETİ (Prag) : 140.447 km², 13.612.000 nüfus. Büyük şehirleri : Prag 711.000, Brno (Brünn) 233.000, Moravska Ostrava 120.000, Bratislava 100.000.

HABEŞİSTAN KRALLIĞI (Addis Ababa) : 1.100.000 km², 8.000.000 nüfus.

KOLOMBİYA CUMHURİYETİ (Bogota) : 1.138.255 km², 6.760.000 nüfus. Büyük şehri : Bogota 173.000.

PERU CUMHURİYETİ (Lima) : 1.249.049 km², 5.550.000 nüfus. Büyük şehri : Lima 337.000.

İSVİÇRE FEDERAL CUMHURİYETİ (Bern) : 41.295 km², 4.064.000 nüfus. Büyük şehirler : Zürih 213.000, Basel 141.000, Cenevre 126.000, Bern 109.000.

Küçük Devletler :

SUUDİ ARABİSTAN KRALLIĞI (Riyâd) : 1.890.000 km², 4.470.000 nüfus. Büyük şehri : Mekke 100.000.

VENEZUELA FEDERAL CUMHURİYETİ (Caracas) : 912.050 km², 3.027.000 nüfus. Büyük şehri : Caracas 156.000.

ŞİLİ CUMHURİYETİ (Santiago) : 741.767 km², 3.947.000 nüfus. Büyük şehirleri : Santiago 558.000, Valparaiso 263.000, Concepcion 110.000.

KÜBA CUMHURİYETİ (Havana) : 114.524 km², 3.470.000 nüfus. Büyük şehri : Havana 411.000.

YEMEN KRALLIĞI (San'â) : 197.000 km², 3.000.000 nüfus.

DANİMARKA KRALLIĞI (Kopenhag) : 2.322.749 km², 3.570.000 nüfus. Avrupa'da : Danimarka 42.931 km² ve 3.434.000 nüfus + İzlanda 102.819 km² ve 100.000 nüfus + Faroe Adaları 1.399 km² ve 21.000 nüfus = 147.149 km² ve 3.555.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Grönland 2.175.600 km² ve 15.000 nüfus. Büyük şehri : Kopenhag 731.000.

FİNLANDİYA CUMHURİYETİ (Helsinki) : 382.801 km², 3.460.000 nüfus. Büyük şehri : Helsinki 216.000.

NORVEÇ KRALLIĞI (Oslo) : 386.824 km², 2.790.000 nüfus. Norveç 323.917 km² ve 2.789.000 nüfus + Kutub Arazisi 62.907 km² ve 1.000 nüfus. Büyük şehri : Oslo 251.000.

LİBERYA CUMHURİYETİ (Monrovia) : 95.600 km², 1.500.000 nüfus.

MOĞOLİSTAN CUMHURİYETİ (Ulan Bator = Urga) : 1.554.500 km², 1.500.000 nüfus.

ARNAVUTLUK CUMHURİYETİ (Tiran) : 28.734 km², 804.000 nüfus.

LETONYA CUMHURİYETİ (Riga) : 65.791 km², 1.870.000 nüfus. Büyük şehri : Riga 378.000.

LİTVANYA CUMHURİYETİ (Kovno) : 55.688 km², 2.258.000 nüfus.

ESTONYA CUMHURİYETİ (Tallin = Reval) : 45.221 km², 1.107.000 nüfus.

EKVATOR CUMHURİYETİ (Quito) : 276.008 km², 2.000.000 nüfus. Büyük şehirleri : Quito 105.000, Guayaquil 100.000.

HAİTİ CUMHURİYETİ (Port-au-Prince) : 27.750 km², 1.793.000 nüfus. Büyük şehri : Port-au-Prince 138.000.

BOLİVYA CUMHURİYETİ (La Paz) : 1.098.581 km², 2.952.000 nüfus. Büyük şehri : La Paz 144.000.

GUATEMALA CUMHURİYETİ (Guatemala) : 108.889 km², 2.105.000 nüfus. Büyük şehri : Guatemala 118.000.

URUGUAY CUMHURİYETİ (Montevideo) : 186.926 km², 1.710.000 nüfus. Büyük şehri : Montevideo 423.000.

DOMİNİK CUMHURİYETİ (Santo Domingo) : 48.442 km², 897. 000 nüfus.

SALVADOR CUMHURİYETİ (San Salvador) : 21.393 km², 1.650. 000 nüfus. Büyük şehri : San Salvador 127.000.

HONDURAS CUMHURİYETİ (Tegucigalpa) : 112.000 km², 760.000 nüfus.

PARAGUAY CUMHURİYETİ (Asuncion) : 406.732 km², 828.000 nüfus. Büyük şehri : Asuncion 100.000.

NİKARAGUA CUMHURİYETİ (Managua) : 148.000 km², 638.000 nüfus. Büyük şehri : Managua 114.000.

KOSTA RİKA CUMHURİYETİ (San Jose) : 50.900 km², 471.000 nüfus.

PANAMA CUMHURİYETİ (Panama) : 74.010 km², 446.000 nüfus.

Minik Devletler :

Danzig Serbest Şehri (cumhuriyet) 1.950 km² ve 384.000 nüfus (şehir : 221.000), Lüksenburg Büyük - Dukalığı 2.586 km² ve 262. 000 nüfus, Tannu Tuva Halk Cumhuriyeti (Kızıl) (Türk devleti) 165. 754 km² ve 55.000 nüfus, Monako Prensliği 1,5 km² ve 24.000 nüfus, Liechtenstein Prensliği 159 km² ve 12.000 nüfus, San Marino Cumhuriyeti 61 km² ve 13.000 nüfus. Andorra Cumhuriyeti 452 km² ve 5.000 nüfus, Vatikan (Papalık) 0,5 km² ve 1.000 nüfus.

1925'te Dünya nüfusu : 1.964. 537.000 (1915'te : 1.781.719.000). Bu nüfusun kıt'alara dağılışı : Asya 1.059.100.000, Avrupa 477.000, Kuzey Amerika 208.988.000, Afrika 137.200.000, Güney Amerika 72.476. 000, Okyanusya 9.272.000. İlk defa olarak tarihte bir kıt'anın (Asya) nüfusu bir milyarı geçmiştir. Avrupa durgunluk devrine girmiş ve Cihan Harbi'nden en büyük zararı görmüştür. Kuzey Amerika'da gelişme hârikulâdedir.

1925'te 100.000'den fazla nüfuslu büyük şehir sayısı dünyada 466'dır (1915'te 402 idi). Milyonun üzerindekiler 30'dur (1915'te 25 idi). Yarım milyonla bir milyon arasındakiler 61'dir (1915'te 50 idi). 2 milyonun üzerindekiler 1915' te de, 1925'te de 10'dur. Istanbul, Viyana gibi imparatorluk taht şehri durumundan düşen şehirler, harbin de felâketleriyle, büyük nüfus zayiatına uğramışlar, bu 10 yıl içinde Istanbul nüfusunun yarısını kaybetmiş, dünyanın 14. şehri durumundan 60. şehri durumuna inmiştir. 370.000 nüfus kaybeden Viyana da 7.'likten 12.'liğe inmiştir. Bir asırdan beri dünyanın en kalabalık şehri olarak Istanbul'un yerini almış bulunan Londra, birinciliği New York'a (Büyük New York) kaptırmıştır. Paris ve Berlin, 3. ve 4. sıralarını muhafaza etmişlerdir.

1925'ten Sonraki Gelişmeler

1925, Cihan Harbi'nin bitişinden 6 yıl sonradır ve bu 6 yıl içinde dünya bir mıkdar kendini toplamıştır. 1919 başı durumunu verseydik, 1915 başına nisbetle perişanlık, aydın şekilde ortaya çıkacaktı.

1940 başında, İkinci Cihan Harbi'nin arifesinde, 1925'e nisbetle bazı devletler ortadan kalkmış, bazı devletler de istiklâl kazanarak artık tamamen müstakil olmuşlardır. Bu sonuncular Irak, Nepal, Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada ve Güney Afrika Birliği'dir, hepsi Büyük Britanya imparatorluğundan ayrılmışlardır. Demek bu muazzam imparatorluk, 1925'ten hemen sonra, daha 1940'tan önce, dağılma emâreleri göstermiş ve 1945'ten sonraki yıllarda bu dağılma tamamlanmıştır. Bu 15 yıllık

devrede (1925 - 1940), devrenin sonlarına doğru, Çekoslovakya ve Avusturya, Almanya tarafından, Arnavutluk ve Habeşistan da İtalya tarafından ilhâk edilerek ortadan kaldırılmışlar, Polonya ise, Almanya ile Rusya arasında bölüşülmüştür. Danzig, kezâ Almanya tarafından ilhâk edilmiştir. 1940 ortalarında Letonya, Litvanya, Estonya ve Tannu Tuva (Türk) devletleri de Rusya'ya katılınca, 4 devlet daha ortadan çekilmiştir. Bu müddet içinde 1939'da Brezilya, Büyük Devletler arasına girmiş, büyük devlet sayısı 9'a çıkmış, 1945'te Kanada da büyük devlet hâline gelince, sayı 10'a yükselmiştir (bugün de öyledir).

1925 ile 1940'da şehirleşmeyi tetkik edelim : 1925'te 216 olan 200.000'den fazla nüfuslu dünya şehirlerinin sayısı, 1940 başında 339'a çıkmıştır. 1925'te 2 milyonun üzerinde 10 şehir varken 1940'ta 15'e yükselmiştir. İki milyonla bir milyon arasındakiler 20'den 37'ye, yarım milyonla bir milyon arasındakiler 61'den 78'e çıkmıştır. 1820'lere kadar dünyanın en büyük şehri olan Istanbul, 1915'te dünya 14.'lüğüne, 1925'te 60.'lığa, 1940'ta —nüfusu bu arada artmakla beraber— 71.'liğe, 1950'de 76.'lığa düşmüş, 1957 başında 64.'lüğe yükselmiş, 1965 başında gene 70.'liğe düşmüştür. Ankara ise 1950'de dünya şehirleri arasında 304., 1957'de 186., 1967'de 153.'dür.

1940'ta Büyük Şehirler

1940'ta dünyada nüfusları 200.000'i geçen bütün şehirleri, müstakil devletlere bölüştürerek aşağıda gösteriyorum (başlıca kaynaklar : *Encyclopédie Géographique*, Paris, 1946 v.dd.; *Statesman's Year-Book*, Londra, 1941 v.dd.; *Almanach de Gotha*, Gotha, 1941 v.dd.; *World Almanac*, New York, 1941 v.dd.; *Whitaker's Almanack*, Londra, 1941 v.dd.) (Büyük Devletler —ilk 9 devlet— aralarında ehemmiyet sırasına konmuşlardır, 1.I.1940 tarihi esas alınmıştır) :

1.) İNGİLTERE KRALLIĞI (Londra) : Londra 8.700.000, Kalküta 2.737.000, Glasgow 1.833.000, Hong Kong 1.600.000, Manchester 1.535.000, Bombay 1.532.000, Birmingham 1.520.000, Liverpool 1.450.000, Leeds 1.000.000, Sheffield 810.000, Madras 777.000, Hayder-Âbâd 739.000, Lâhûr 672.000, Newcastle 640.000, Ahmed-Âbâd 591.000, Singapur 587.000, Belfast 530.000, Edinburgh 529.000, Delhi 522.000, Rangun 498.000, Hanpur 487.000, Dublin 470.000, Bristol 449.000, Amriçar 391.000, Luknov 387.000, Karaçi 359.000, Bangalur 337.000, Kolombo 326.000, Nottingham 310.000, Hull 305.000, Nagpur 302.000, İbadan 300.000, La Valetta (Malta) 300.000, Leicester 290.000, Agra 284.000, Yâfa 284.000, Cardiff 282.000, Stoke 280.000, Bolton 273.000, Portsmouth 272.000, Benâres 263.000, Allaah-Âbâd 261.000, Coventry 260.000, Pûna 258.000, Bringhton 250.000, Middlesborough 225.000, Madûra 219.000, Hartûm 216.000, Dhâka 213.000, Şolapur 213.000, Plymouth 210.000, Srinagar 208.000, İndûr 204.000 = 53 şehirde 38.480.000 nüfus.

2.) ALMANYA DEVLETİ (III. REICH) (Berlin) : Berlin 4.923.000, Essen 4.251.000, Viyana 2.000.000, Hamburg 1.950.000, Varşova 1.307.000, Prag 990.000, Kolonya 850.000, Münih 829.000, Lodz 748.000, Frankfurt 718.000, Leipzig 707.000, Breslau 630.000, Dresden 630.000, Nürnberg 564.000, Dortmund 541.000, Hannover 465.000, Krakovi 450.000. Stuttgart 424.000, Mannheim 392.000, Bremen 387.000, Wiesbaden 382.000, Hindenburg 373.

000, Chemnitz 338.000, Magdeburg 337.000, Katowice 318.000, Königsberg 316.000, Stettin 281.000, Brünn 273.000, Danzig 243.000, Braunschweig 240.000, Lübeck 235.000, Kiel 231.000, Graz 226.000, Halle 220.000 = 34 şehirde 28.969.000 nüfus.

3.) A. B. D. (Washington) : New York 9.584.000, Chicago 4.036. 000, Philadelphia 2.608.000, Los Angeles 1.920.000, Detroit 1.623.000, San Francisco 1.125.000, Cleveland 1.083.000, Boston 1.082.000, St. Louis 981.000, Baltimore 859.000, St. Paul - Minneapolis 858.000, Pittsburg 672.000, Washington 663.000, Manilla 623.000, Milwaukee 587.000, Buffalo 576.000, Cincinnati 570.000, Kansas City 552.000. New Orleans 495.000, Indianapolis 387.000, Houston 385.000, Seattle 368.000, Rochester 325.000, Denver 322.000, Louisville 319.000, Columbus 306.000, Portland 305.000, Atlanta 302.000, Dallas 295.000, Memphis 293.000, Toledo 282.000, Birmingham 268. 000, Providence 254.000, San Antonio 254.000, Akron 245.000, Omaha 224.000, Albany 221.000, Dayton 221.000, Syracuse 206.000, Oklahoma City 204.000, San Diego 203.000, Honolulu 200.000 = 42 şehirde 36.473.000 nüfus.

4.) JAPONYA İMPARATORLUĞU (Tokyo) : Tokyo 6.779.000, Osaka 3.252.000, Nagoya 1.328.000, Mukden 1.135.000, Kyoto 1.089.000, Yokohama 968.000, Kobe 967.000, Seul 706.000, Hsinking 700.000, Harbin 662.000, Dairen 504.000, Cihfeng 450.000, Pusan 360.000, Kure 273.000, Sendai 264.000, Yawata 261.000, Nagasaki 253.000, Fuşun 245.000, Sikuoka 241.000, Antung 230.000, Jinsen 227.000, Kumamato 224.000, Kagoşima 218. 000, Wakayama 216.000, Sasebo 208.000, Anşan 200.000. 30 şehirde 22.552.000 nüfus.

5.) RUSYA (S. S. C. B.) (Moskova) : Moskova 4.137.000, Leningrad 3.191.000, Kiev 846.000, Harkov 833.000, Bakû 809.000, Gorky 644.000, Odesa 604.000, Taşkend 585.000, Tiflis 519.000, Rostov 510. 000, Dniepropetrovsk 501.000, Lwow 480.000, Stalino 462.000, Stalingrad 445.000, Sverdlovsk 426.000, Kazan 402.000, Kuibişev 390.000, Saratov 376.000, Voronej 327.000, Yaroslavl 298.000, Zaporojsk 289. 000, İvanovo 285.000, Arhangelsk 281.000, Omsk 281.000, Çelyabinsk 273.000, Tula 272.000, Perm 255.000, Astırhan 254.000, Ufa 245.000, Makeyevka 240.000, Minsk 239.000, Alma Ata (Almatı) 231.000, Mariupol 222.000, Kalinin 216.000, Voroşilovgrad 214.000, Vladivostok 206.000, Habarovsk 200.000, Krasnoyarsk 200.000, Krivoi Rog 200.000, Taganrog 200.000, Revân (Erivan) 200.000 = 43 şehirde 22.181.000 nüfus.

6.) FRANSA CUMHURİYETİ (Paris) : Paris 5.459.000, Marsilya 914.000, Lyon 769.000, Saygon 522. 000, Lille 507.000, Cezâyir 442.000, Dârülbeydâ (Casablanca) 377.000, Haleb 320.000, Şâm 286.000, Bordeaux 282.000, Tûnus 278.000, Vahrân (Oran) 241.000, Beyrût 234. 000, Toulouse 224.000, St. Etienne 213.000, Merrâkeş 210.000, Nice 206.000, Nantes 204.000 = 18 şehirde 11.490.000 nüfus.

7.) İTALYA KRALLIĞI (Roma) : Roma 1.417.000, Milano 1.339. 000, Napoli 1.247.000, Genova 762. 000, Torino 755.000, Palermo 494. 000, Floransa 385.000, Bologna 339. 000, Venedik 317.000, Addis Ababa 300.000, Catania 294.000, Trieste 293.000, Bari 238.000, Messina 230. 000 = 14 şehirde 8.410.000 nüfus.

8.) ÇİN CUMHURİYETİ (Çungking) : Şanghay 3.713.000, Hankо 2.309.000, Pekin 1.556.000, Tiençin 1.292.000, Kanton 1.123.000,

Nankin 1.019.000, Çengtu 800.000, Fuçow 680.000, Çungking 635.000, Wençow 631.000, Çangşa 606.000, Hangçeu 591.000, Tsingtao 537.000, Hsingan 500.000, Lançeu 500.000, Çengteh 460.000, Tsinan 425.000, Amoy 360.000, Kâşgar 360.000, Ningpo 325.000, Yârkend 238.000, Aksu 210.000, Huten 210.000 = 23 şehirde 19.096.000 nüfus.

9.) BREZİLYA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Rio de Janeiro): Rio 1.960.000, Sao Paulo 1.409.000, Recife 377.000, Salvador 315.000, Porto Alegre 295.000, Campos 242.000, Bello Horizonte 226.000, Belem 223.000 = 8 şehirde 5.047.000 nüfus.

ARJANTİN: Buenos Ayres 3.000.000, Rosario 761.000, Cordoba 282.000.— MISIR: Kaahire 1.996.000, İskenderiyye 686.000.— MACARİSTAN: Peşte 1.725.000.— İSPANYA: Barselona 1.540.000, Madrid 1.195.000, Valencia 416.000, Sevilla 300.000, Malaga 230.000.— MEKSİKA: Mexico 1.448.000, Guadalajara 237.000.— AVUSTRALYA: Sydney 1.408.000, Melbourne 1.126.000, Brisbane 424.000, Adelaide 338.000, Perth 246.000.— YUNANİSTAN: Atina 1.122.000, Selânik 225.000.— KANADA: Montréal 1.067.000, Toronto 667.000, Vancouver 275.000, Winnipeg 222.000.— ROMANYA: Bükreş 1.000.000.— HOLANDA: Amsterdam 967.000, Rotterdam 807.000, Batavya (Cakarta) 653.000, Lahey 622.000, Surabaya 463.000, Semarang 327.000, Bandung 251.000, Surakarta 218.000, Utrecht 226.000, Cokyakarta 206.000,— BELÇİKA: Brüksel 907.000, Anvers 263.000,— DANİMARKA: Kopenhag 890.000.— TÜRKİYE: Istanbul 794.000.— SİYAM: Bangkok 789.000.— URUGUAY: Montevideo 770.000.— PORTEKİZ: Lizbon 709.000, Macao 375.000, Oporto 262.000— İRAN: Tahran 700.000 Tebriz 214.000, Isfahân 205.000, Meşhed 200.000.— KÜBA: Havana 673.000.— ŞİLİ: Santiago 640.000, Valparaiso 313.000.— İSVEÇ: Stockholm 600.000, Göteborg 300.000.— PERU: Lima 521.000.— GÜNEY AFRİKA BİRLİĞİ: Johannesburg 421.000.— NEPAL: Katmandu 400.000.— LETONYA: Riga 303.000.— KOLOMBİYA: Bogota 386.000.— BULGARİSTAN: Sofya 380.000.— YUGOSLAVYA: Belgrad 349.000, Zagreb 262.000.— İSVİÇRE: Zürih 336.000.— FİNLANDİYA: 320.000.— IRAK: Bağdâd 285.000.— NORVEÇ: Oslo 280.000.— VENEZUELA: Caracas 269.000.— YENİ ZELANDA: Auckland 230.000.— BOLİVYA: La Paz 215.000. — EKVATOR: Quito 210.000. — LİTVANYA: Vilno 209.000.— PARAGUAY: Asuncion 200.000. — HAİTİ: Port-au-Prince 200.000.— SUÛDÎ ARABİSTAN: Mekke 200.000.

1950'de Devletler

1.) A. B. D. (Washington): 9.406.200 km², 153.859.000 nüfus. Başkan: H. S. Truman (1945-1953). Kuzey Amerika'da: A. B. D. 7.839.065 km² ve 150.697.000 nüfus + Alaska 1.736.577 km² ve 129.000 nüfus + Porto Riko 8.896 km² ve 2.205.000 nüfus + Virgin Adaları 344 km² ve 27.000 nüfus + Amerikan Antilleri 135 km² ve 16.000 nüfus + Panama Kanalı 1.422 km² ve 52.000 nüfus = 9.386.439 km² ve 153.126.000 nüfus. Okyanusya'da: Havay 16.773 km² ve 516.000 nüfus + Guam adası 534 km² ve 59.000 nüfus + Amerikan Samoası 222 km² ve 20.00 nüfus + Mikronezya Adaları 2.232 km² ve 138.000 nüfus = 19.761 km² ve 733.000 nüfus. Büyük şehirler: New York 12.832.000, Chicago 5.476.000, Los Angeles 4.339.000, Philadephia 3.661.000, Detroit

2.973.000, Boston 2.354.000, San Francisco 2.214.000, Pittsburg 2.206. 000, St. Louis 1.673.000, Washington 1.458.000, Cleveland 1.454.000, Baltimore 1.321.000, S. Paul - Minneapolis 1.107.000, Buffalo 1.086.000, Cincinnati 898.000, Milwaukee 864.000, Kansas City 808.000, Huston 802.000, Providence 733.000, Seattle 726.000, Portland 701.000, New Orleans 681.000, Atlanta 664.000, Dallas 611.000, Louisville 574.000, Denver 560.000, Birmingham 554.000, Indianapolis 549.000, San Diego 536.000, Youngstown 527.000, Albany 512.000, Columbus 502.00, San Antonio 496.000, Miami 487.000, Rochester 485.000, Memphis 480.000, Dayton 453.000, Allentown 435.000, Norfolk 410.000, Akron 408.000, Springfield 407.000, Tampa 406.000, Toledo 393.000, Wilkesbarre 391.000, Omaha 362.000, Forth Worth 359.000, Hartford 356.000, Wheeling 353.000, Syracuse 341.000, Knoxville 336.000, Phoenix 329.000, Richmond 327.000, Oklahoma City 323.000, Nashville 320.000, Charleston 319.000, San Juan 306.000, Jacksonville 303.000, Harrisburg 291.000, Johnstown 291.000, San Jose 289.000, Big Rapids 287.000, Utica 284.000, San Bernandino 280.000, Sacramento 276.000, Tacoma 276.000, Fresno 274.000, Salt Lake City 274.000, Worcester 274.000, Flint 270.000, Wilmington 267.000, New Haven 262.000, Bridgeport 258.000, Scranton 256.000, Reading 255.000, Duluth 252.000, Peoria 250.000, Tulsa 249.000, Huntington 246.000, Chattanoga 245.000, Lancaster 234.000, Davenport 233.000, Honolulu 232.000, Mobile 229.000, Trenton 229.000, Des Moines 225.000, Spokane 220.000, Erie 218.000, South Bend 205.000, York 202.000, Stockton 201.000 = 90 şehirde 71.957.000 nüfus.

2.) RUSYA (S.S.C.B.) (Moskova) : 22.533.362 km², 201.860.000 nüfus. Başkan : N. M. Şvernik (1946-1953). Avrupa'da : 5.019.519 km² ve 143.675.000 nüfus. Asya'ya: 17.513.843 km² ve 58.185.000 nüfus. Büyük şehirler : Moskova 5.050.000, Leningrad 3.630.000, Kiev 920.000, Harkov 918.000, Gorky 900.000, Bakû 880.000, Novosibirsk 825.000, Odesa 660.000, Taşkend 660.000, Kuibişev 649.000, Sverdlovsk 633.000, Tiflis 594.000, Rostov 561.000, Dniepropetrovsk 550.000, Kazan 550.000, Saratov 531.000, Omsk 521.000, Çelyabinsk 513.000, Stalino 511.000, Molotof 489.000, Stalingrad 440.000, Riga 429.000, Lwow 414.000, Voronej 338.000, Habarovsk 330.000, Ufa 330.000, Yaroslavl 330.000, Zaporojsk 330.000, İvanovo 328.000, Arhangelsk 320.000 Vladivostok 319.000, İrkutsk 313.000, Alma Ata 300.000, Kalinin 300.000, Tula 299.000, Astırhan 297.000, Ordjonikidze 281.000, Königsberg 275.000, Penza 275.000, Makeevka 270.000, Kirov 264.000, Minsk 253.000, Erivan 246.000, Mariupol 229.000, Barnaul 220.000, Krasnodar 220.000, Voroşilovgrad 220.000, Orenburg 218.000, Vilna 218.000, Ulyanovsk 216.000, Semerkand 212.000, Ijevsk 211.000, Krasnoyarsk 209.000, Nijni Tagilsk 208.000, Krivoi Rog 207.000, Karaganda 200.000=56 şehirde 32.723.000 nüfus.

3.) İNGİLTERE (BÜYÜK BRİTANYA) KRALLIĞI (Londra) : 8.896.717 km², 134.710.000 nüfus. Kral : VI. George (1936-1952). Avrupa'da : İngiltere ve Galler 151.849 km² ve 43.625.000 nüfus+ İskoçya 78.740 km² ve 5.160.000 nüfus + Kuzey İrlanda 13.565 km² ve 1.348.000 nüfus + Cebelitârık 5 km² ve 24.000 nüfus + Malta 316 km² ve 313.000 nüfus = 314.759 km² ve 50.470.000 nüfus. Asya'da:

Umman 212.775 km² ve 830.000 nüfus + Malezya 131.246 km² ve 5.153.000 nüfus + Singapur 414 km² ve 981.000 nüfus + Hong Kong 1.013 km² ve 1.857.000 nüfus + İngiliz Borneosu 203.783 km² ve 969.000 nüfus + Kıbrıs 9.251 km² ve 472.000 nüfus + Maldiv 298 km² ve 86.000 nüfus + İngiliz Arabistanı 223.716 km² ve 1.450.000 nüfus = 782.496 km² ve 11.798.000 nüfus. Afrika'da : Altın Sahili (Gana) 204.090 km² ve 3.808.000 nüfus + Rodezya-Nyassa (Zambiya ve Malavi) 1.257.010 km² ve 6.147.000 nüfus + Sûdan 2.205.535 km² ve 8.310.000 nüfus + Nijerya 833.847 km² ve 25.000.000 nüfus + İngiliz Kamerunu 131.266 km² ve 2.000.000 nüfus + İngiliz Togosu 33.776 km² ve 396.000 nüfus + Sierra Leone 72.356 km² ve 2.000.000 nüfus + Tanganyika 939.326 km² ve 7.597.000 nüfus + Kenya 572.624 km² ve 5.377.000 nüfus + Gambiya 10.536 km² ve 257.000 nüfus + Uganda 243.382 km² ve 5.083.000 nüfus + İngiliz Somalisi 176.113 km² ve 735.000 nüfus + Mauritius 2.096 km² ve 493.000 nüfus + Zengibâr 2.642 km² ve 265.000 nüfus + Seyşel Adaları 404 km² ve 36.000 nüfus+ Beçuanaland 712.000 km² ve 308.000 nüfus + Swaziland 17.366 km² ve 192.000 nüfus + Bazotuland 30.344 km² ve 643.000 nüfus + St. Helena adası 419 km² ve 5.000 nüfus = 7.445.032 km² ve 68.652.000 nüfus. Okyanusya'da : Okyanusya adaları 62.236 km² ve 514.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Bermuda adaları 54 km² ve 37.000 nüfus + Bahama 11.404 km² ve 84.000 nüfus + Jamaika 12.169 km² ve 1.417.000 nüfus + İngiliz Honduırası 22.965 km² ve 67.000 nüfus+ Barbados 431 km² ve 213.000 nüfus + Rüzgâr Adaları 3.221 km² ve 400.000 nüfus = 50.244 km² ve 2.218.000 nüfus. Güney Amerika'da : Trinidad 5.128 km² ve 633.000 nüfus + Guyana 214.962 km² ve 423.000 nüfus + Falkland Adaları 21.860 km² ve 2.000 nüfus = 241.950 km² ve 1.058.000 nüfus. Büyük şehirler : Londra 8.346.000, Hong Kong 1.857.000, Glasgow 1.524.000, Birmingham 1.517.000, Liverpool 1.449.000, Manchester 1.258.000, Leeds 996.000, Singapur 981.000, Sheffield 655.000, Newcastle 638.000, Edinburgh 461.000, Belfast 444.000, Bristol 442.000, İbadan 335.000 Malta 313.000, Nottingham 306.000, Hull 300.000, Hartûm 291.000, Leicester 285.000, Stoke 275.000, Coventry 258.000, Lagos 250.000, Bolton 248.000, Bringhton 248.000, Cardiff 244.000, Portsmouth 233.000, Plymouth 209.000 = 27 şehrin 24.703.000 nüfusu.

4.) ALMANYA FEDERAL CUMHURİYETİ (Bonn) : 248.200 km², 48.207.000 nüfus. Cumhur başkanı : T. Heuss (1949 - 1959). Büyük şehirler : Essen 4.227.000, Berlin 2.127.000, Hamburg 1.588.000, Münih 830.000, Frankfurt 681.000, Kolonya 595.000, Dortmund 521.000, Stuttgart 507.000, Nürnberg 500.000, Bremen 479.000, Hannover 440.000, Mannheim 416.000, Wiesbaden 389.000, Kiel 247.000, Braunschweig 239.000, Lübeck 234.000 = 16 şehirde 14.022.000 nüfus.

5.) FRANSA CUMHURİYETİ (Paris): 11.545.123 km², 93.197.000 nüfus. Cumhur başkanı : V. Auriol (1947-1954). Avrupa'da: Fransa 550.986 km² ve 41.972.000 nüfus. Asya'da : Şeyhu's-Said 1.622 km² ve 2.000 nüfus. Afrika'da : Tûnus 125.180 km² ve 3.416.000 nüfus + Cezâyir 2.204.864 km² ve 8.812.000 nüfus + Fransız Fası 398.627 km² ve 8.540.000 nüfus + Fransız Batı Afrikası 4.675.470 km² ve 16.535.000 nüfus + Fransız Ekvator Afrikası 2.370.000 km² ve

4.386.000 nüfus + Madagaskar 590.033 km² ve 4.350.000 nüfus + Komor Adaları 2.167 km² ve 169.000 nüfus + Réunion Adası 2.511 km² ve 252.000 nüfus + Cibûti (Fransız Somalisi) 21.700 km² ve 56.000 nüfus + Fransız Kamerunu 422.000 km² ve 3.006.000 nüfus + Fransız Togosu 56.500 km² ve 982.000 nüfus + Güney Kutbu Adaları 6.776 km² ve nüfussuz = 10.875.828 km² ve 50.504.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Martinique Adası 1.106 km² ve 277.000 nüfus + Guadeloupe Adası 1.780 km² ve 285.000 nüfus + St. Pierre ve Miquelon (Kanada kıyısında) 241 km² ve 5.000 nüfus = 3.127 km² ve 567.000 nüfus. Güney Amerika'da : Fransız Güyanası 91.000 km² ve 29.000 nüfus. Okyanusya'da : Yeni Kaledonya Adası 18.653 km² ve 64.000 nüfus + Polinezya Adaları 4.007 km² ve 59.000 nüfus = 22.660 km² ve 123.000 nüfus. Büyük şehirler : Paris 5.500.000, Dârülbeydâ (Casablanca) 650.000, Marsilya 649.000, Lyon 607.000, Cezâyir 564.000, Tûnus 498.000, Lille 406.000, Vahrân (Oran) 283.000, Toulouse 267.000, Bordeaux 256.000, Merrâkeş 254.000, Nice 228.000, Rabât 220.000, Nantes 213.000, Dakar 200.000, Fâs 200.000 = 16 şehirde 10.995.000 nüfus.

6.) JAPONYA İMPARATORLUĞU (Tokyo) : 373.510 km², 82.636.000 nüfus. İmparator : Hirohito (1926-). Şehirler: Tokyo 8.147.000, Osaka 3.903.000, Nagoya 1.594.000, Kyoto 1.308.000, Kobe 1.162.000, Yokohama 1.160.000, Fukuoka 393.000, Sendai 342.000, Sapparo 314.000, Kure 294.000, Amagasaki 279.000, Kumamato 268.000, Hiroşima 259.000, Kanazawa 252.000, Yokosuka 250.000, Sasebo 247.000, Nagasaki 242.000, Şizuoka 239.000, Hakodate 229.000, Kagoşima 229.000, Niigata 221.000, Gifu 212.000, Himeji 212.000, Wakayama 212.000, Yawata 210.000, Sakai 202.000, Kokura 200.000 = 27 şehirde 22.583.000 nüfus.

7.) ÇİN HALK CUMHURİYETİ (Pekin) : 9.961.239 km², 514.112.000 nüfus. Başkan : Mao-ze-Tung (1949 — 1977). Çin 4.441.875 km² ve 445.738.000 nüfus + Mançurya 1.055.351 km² ve 40.084.000 nüfus + İç Moğolistan 1.041.852 km² ve 6.000.000 nüfus + Doğu Tibet 758.780 km² ve 11.000.000 nüfus + Batı Tibet 1.100.000 km² ve 4.000.000 nüfus + Doğu Türkistan 1.560.000 km² ve 5.000.000 nüfus + Kwantung 3.463 km² ve 2.300.000 nüfus. Büyük şehirler : Şanghay 5.889.000, Pekin 2.755.000, Tiençin 2.559.000, Hanko 2.450.000, Nankin 1.880.000, Çungking 1.641.000, Mukden 1.551.000, Kanton 1.496.000, Dairen 1.054.000, Çengtu 932.000, Hsinking 900.000, Hangçow 867.000, Harbin 865.000, Tsingtao 862.000, Fuçow 776.000, Hweining 731.000, Vençow 720.000, Çangşa 691.000, Hsingan 660.000, Çengteh 582.000, Siangtan 570.000, Lançeu 545.000, Tsinan 536.000, Çihfeng 542.000, Kaifeng 514.000, Yunnan 505.000, Tsingyuan 466.000, Anşan 380.000, Kâşgar 355.000, Nanşang 325.000, Wu 310.000, Amoy 280.000, Fuşun 280.000, Ningpo 257.000, Antung 255.000, Wanhsien 255.000, Weihaiwei 255.000, Yârkend 251.000, Kulça 250.000, Mengtsz 241.000, Çinkiang 240.000, Aksu 236.000, Huten 234.000, Kweisui 225.000, Şantu 217.000, Sining 201.000, Yingku 200.000 = 47 şehirde 38.492.000 nüfus.

8.) HİNDİSTAN BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Delhi) : 2.963.322 km², 352.470.000 nüfus. Cumhur başkanı : R. Prasad (1950 - 1962). Büyük şehirler : Kalküta 5.700.000, Bombay 4.000.000, Delhi 1.700.000, Madras 1.416.000, Hayder-Âbâd

1.086.000, Ahmed - Âbâd 788.000, Bangalur 779.000, Hanpur 705.000, Luknov 497.000, Pûna 481.000, Nagpur 449.000, Patna 383.000, Agra 376.000, Madûra 362.000, Benâres 356.000, Allaah - Âbâd 332.000, Amriçar 326.000, İndur 311.000, Ceypur 291.000, Şolapur 266.000, Cabalpur 257.000, Maysur 244.000, Gwalyur 242.000, Mirât 233.000, Sûrat 223.000, Triçinopoli 219.000, Cemşidpur 218.000, Barûda 211.000, Bareli 209.000, Salem 202.000 = 30 şehirde 22.960.000 nüfus.

9.) KANADA BİRLEŞİK DEVLETLERİ (Ottawa) : 9.952.733 km², 13.544.000 nüfus. - Umumi Vali : Mareşal Viscount Alexander of Tunis (1946 - 1952). Büyük şehirler : Montréal 1.619.000, Toronto 1.148.000, Vancouver 531.000, Vinnipeg 354.000, Hamilton 208.000, Ottawa 202.000 = 6 şehirde 4.062.000 nüfus.

10.) İTALYA CUMHURİYETİ (Roma) : 2.567.304 km², 48.497.000 nüfus. Cumhur başkanı : L. Einaudi (1948 - 1955). Avrupa'da : İtalya 301.191 km², 46.391.000 nüfus. Afrika'da : Libya 1.759.540 km² ve 1.100.000 nüfus + Somali 506.573 km² ve 1.000.000 nüfus = 2.266.113 km² ve 2.100.000 nüfus. Büyük şehirler : Roma 1.691.000, Napoli 1.382.000, Milano 1.273.000, Torino 720.000, Genova 683.000, Palermo 501.000, Floransa 391.000, Bologna 349.000, Venedik 323.000, Catania 300.000, Bari 273.000, Trieste 271.000, Messina 221.000 = 13 şehirde 8.377.000 nüfus.

11.) BREZİLYA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Rio de Janeiro) : 8.513.844 km², 52.645.000 nüfus. Başkan : General E.G. Dutra (1946 - 1951). Büyük şehirler : Rio 2.847.000, Sao Paulo 2.042.000, Recife 522.000, Salvador 396.000, Pôrto Alegre 382.000, Belo Horizonte 346.000, Belem 230.000, Fortaleza 214.000 = 8 şehirde 6.969.000 nüfus.

Büyük Devletler'i 1950'deki ehemmiyetlerine göre yukarıda sıraladım. Şimdi —hiç bir sıra takib edilmeksizin— Orta Devletler :

TÜRKİYE CUMHURİYETİ (Ankara) : 767.580 km², 20.947.000 nüfus (Avrupa'da kalan kısım : 23.975 km² ve 1.500.000 nüfus). Büyük şehirleri : Istanbul 1.010.000, Ankara 287.000, İzmir 231.000.

MISIR KRALLIĞI (Kaahire) : 995.300 km², 20.045.000 nüfus (Asya'da kalan kısım : 60.000 km² ve 350.000 nüfus). Büyük şehirler : Kaahire 2.507.000, İskenderiyye 971.000.

İRAN İMPARATORLUĞU (Tahrân) : 1.643.558 km², 19.000.000 nüfus. Büyük şehirler : Tahrân 1.300.000, Âbâdân 297.000, Tebriz 250.000, Isfahân 200.000, Meşhed 200.000.

AFGANİSTAN KRALLIĞI (Kâbil) : 650.000 km², 13.000.000 nüfus. Kâbil 240.000.

İSVEÇ KRALLIĞI (Stockholm) : 449.165 km², 6.925.000 nüfus. Stockholm 711.000, Goteborg 344.000.

İSPANYA KRALLIĞI (Madrid) : 836.565 km², 29.834.000 nüfus. Avrupa'da : İspanya 495.788 km² ve 27.310.000 nüfus. Afrika'da : Kanarya Adaları 7.273 km² ve 758.000 nüfus + İspanyol Fası 19.656 km² ve 1.152.000 nüfus + Tanca 583 km² ve 109.000 nüfus + Presidios 213 km² ve 160.000 nüfus + İfni 2.500 km² ve 40.000 nüfus + Güney Fas 25.000 km² ve 20.000 nüfus + Rio de Oro 257.500 km² ve 50.000 nüfus + İspanyol (Ekvator) Ginesi 26.000 km² ve 190.000 nüfus + Gine Adaları 2.052 km² ve 45.000 nüfus = 340.777 km² ve 2.524.000 nüfus. Barselona 1.743.000, Madrid 1.618.000, Valencia 509.000, Sevilla 377.000, Malaga 276.000,

Zaragoza 264.000, Bilbao 229.000, Murcia 218.000.

HOLANDA KRALLIĞI (Lahey) : 176.252 km², 10.397.000 nüfus. Avrupa'da : Holanda 32.438 km² ve 10.027.000 nüfus. Güney Amerika'da : Surinam 142.822 km² ve 210.000 nüfus + Holanda Antilleri 992 km² ve 160.000 nüfus = 143.814 km² ve 370.000 nüfus. Amsterdam 1.008.000, Rotterdam 875.000, Lahey 689.000, Utrecht 255.000.

MACARİSTAN HALK CUMHURİYETİ (Budapeşte) : 93.011 km², 9.205.000 nüfus. Peşte 1.600.000.

POLONYA HALK CUMHURİYETİ (Varşova) : 311.730 km², 24.500.000 nüfus. Katowice 835.000, Varşova 642.000, Lodz 622.000, Krakovi 348.000, Breslau 341.000, Poznan 327.000, Stettin 200.000.

PORTEKİZ CUMHURİYETİ (Lizbon) : 2.173.657 km², 21.339.000 nüfus. Avrupa'da : Portekiz ve Adaları 91.721 km² ve 8.618.000 nüfus. Afrika'da : Mozambik 771.125 km² ve 6.051.000 nüfus + Angola 1.146.700 km² ve 4.400.000 nüfus + Yeşilburun Adaları 4.033 km² ve 168.000 nüfus + Portekiz (Bissau) Ginesi 36.125 km² ve 540.000 nüfus + Gine Adaları 964 km² ve 58.000 nüfus = 2.058.947 km² ve 11.217.000 nüfus. Asya'da : Portekiz Hindistanı 3.983 km² ve 667.000 nüfus + Makao 16 km² ve 387.000 nüfus + Portekiz Timoru 18.990 km² ve 450.000 nüfus = 22.989 km² ve 1.504.000 nüfus. Lizbon 783.000, Makao 387.000.

İNDONEZYA CUMHURİYETİ (Cakarta) : 1.904.346 km², 79.910.000 nüfus (Okyanusya'da kalan İrian = Batı Yeni Gine : 416.000 km² ve 650.000 nüfus). Cakarta 3.000.000, Surabaya 630.000, Semarang 340.000, Bandung 330.000, Surakarta 320.000, Cokyakarta 280.000, Palembang 240.000, Malang 200.000.

PÂKİSTAN BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Karaçi) : 1.147.063 km², 80.242.000 nüfus. Lâhûr 1.800.000, Karaçi 1.009.000, Dhâka 700.000, Çittagong 294.000, Hayder-Âbâd(Sind) 242.000, Râvalpindi 237.000.

BELÇİKA KRALLIĞI (Brüksel) : 2.428.601 km², 23.399.000 nüfus. Avrupa'da : Belçika 30.532 km² ve 8.625.000 nüfus. Afrika'da : Kongo 2.343.930 km² ve 10.914.000 nüfus + Ruanda ve Burundi 54.172 km² ve 3.860.000 nüfus = 2.398.102 km² ve 14.774.000 nüfus. Brüksel 1.000.000, Anvers 488.000, Léopoldville (Kinşâsa) 200.000.

MEKSİKA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Mexico) : 1.969.367 km², 25.564.000 nüfus. Mexico 2.113.000, Guadalajara 378.000, Monterrey 330.000, Puebla 230.000.

ARJANTİN BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Buenos Ayres) : 2.778.412 km², 17.196.000 nüfus. Buenos Ayres 4.722.000, Rosario 883.000, Cordoba 408.000, La Plata 320.000, Tucuman 205.000, Santa Fé 200.000.

SİYAM (TAYLAND) KRALLIĞI (Bangkok) : 513.447 km², 17.987.000 nüfus. Bangkok 1.450.000, Ayuthia 337.000.

ROMANYA HALK CUMHURİYETİ (Bükreş) : 237.384 km², 15.873.000 nüfus. Bükreş 1.042.000.

YUGOSLAVYA BİRLEŞİK HALK CUMHURİYETİ (Belgrad) : 256.957 km², 16.274.000 nüfus. Belgrad 429.000, Zagreb 320.000.

YUNANİSTAN KRALLIĞI (Atina) : 132.562 km², 7.960.000 nüfus (Asya'da kalan : 6.583 km² ve 393.000 nüfus). Atina 1.553.000, Selânik 217.000.

DOĞU ALMANYA HALK CUMHURİYETİ (Doğu Berlin) : 108.072 km², 17.503.000 nüfus. Doğu Berlin 1.494.000, Leipzig 614.

000, Dresden 484.000, Chemnitz 270.000, Halle 257.000, Magdeburg 253.000.

BULGARİSTAN HALK CUMHURİYETİ (Sofya) : 110.842 km², 7.232.000 nüfus. Sofya 432.000.

AVUSTURYA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Viyana) : 83.851 km², 6.953.000 nüfus. Viyana 1.826.000, Graz 226.000.

ÇEKOSLOVAKYA HALK CUMHURİYETİ (Prag) : 127.827 km², 12.463.000 nüfus. Prag 949.000, Brno 281.000.

HABEŞİSTAN BİRLEŞİK KRALLIĞI (Addis Ababa) : 1.219.472 km², 12.100.000. Addis Ababa 380.000.

FİLİPİN CUMHURİYETİ (Manilla) : 296.285 km², 19.356.000 nüfus. Manilla 1.200.000.

KORE CUMHURİYETİ (Seul) : 93.634 km², 19.000.000 nüfus. Seul 1.438.000, Pusan 473.000, Taikyu 313.000, Jinsen 261.000.

BİRMANYA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Rangun) : 677.955 km², 17.500.000 nüfus. Rangun 642.000, Mandalay 200.000.

GÜNEY AFRİKA BİRLİĞİ (Capetown) : 2.047.053 km², 12.481.000 nüfus (birliği meydana getiren 4 devlet : 1.222.835 km² ve 12.108.000 nüfus + Güneybatı Afrika 824.158 km² ve 373.000 nüfus). Johannesburg 1.577.000, Capetown 749.000, Durban 475.000, Pretoria 283.000, Port Elizabeth 251.000.

VİET-NAM BİRLEŞİK KRALLIĞI (Saygon) : 334.334 km², 23.292.000 nüfus. Saygon 1.550.000, Hanoy 267.000, Long Khuyen 261.000.

KOLOMBİYA CUMHURİYETİ (Bogota) : 1.138.355 km², 11.260.000 nüfus. Bogota 648.000, Medellin 328.000, Baranquilla 276.000, Cali 241.000.

PERU CUMHURİYETİ (Lima) : 1.249.049 km², 8.405.000 nüfus. Lima 1.015.000.

KUZEY KORE HALK CUMHURİYETİ (Pyongyang) : 127.154 km², 10.291.000 nüfus. Pyongyang (Heijo) 343.000.

AVUSTRALYA B. D. (Canberra) : 8.176.964 km², 9.386.000 nüfus. Avustralya B. D. : 7.703.272 km² ve 8.186.000 nüfus + Doğu Yeni Gine ve adaları 473.692 km² ve 1.200.000 nüfus. Sydney 1.550.000, Melbourne 1.288.000, Brisbane 515.000, Adelaide 416.000, Perth 317.000.

SUÛDİ ARABİSTAN BİRLEŞİK KRALLIĞI (Riyâd) : 1.890.000 km², 7.000.000 nüfus. Mekke 200.000.

SEYLAN (Kolombo) : 65.905 km², 7.297.000 nüfus. Kolombo 382.000.

FORMOZA(MİLLİYETÇİ ÇİN) CUMHURİYETİ (Taipeh) : 35.961 km², 6.350.000 nüfus. Taipeh 451.000, Takao 277.000, Tainan 230.000, Kagi 207.000.

VENEZUELA BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Caracas) : 912.050 km², 4.486.000 nüfus. Caracas 695.000, Maracaibo 232.000.

ŞİLİ CUMHURİYETİ (Santiago) : 741.767 km², 5.758.000 nüfus. Santiago 1.300.000, Valparaiso 393.000.

KÜBA CUMHURİYETİ (Havana) : 114.524 km, 5.348.000 nüfus. Havana 980.000.

IRAK KRALLIĞI (Bağdâd) : 452.500 km², 4.900.000 nüfus. Bağdâd 600.000, Mûsul 350.000, Basra 200.000.

NEPAL KRALLIĞI (Katmandu) : 140.000 km², 7.500.000 nüfus. Katmandu 400.000.

İSVİÇRE BİRLEŞİK CUMHURİYETİ (Bern) : 41.295 km², 4.700.000 nüfus. Zürih 386.000.

DANİMARKA KRALLIĞI (Kopenhag) : 2.219.930 km², 4.324.000

nüfus. Avrupa'da : Danimarka 42. 931 km² ve 4.271.000 nüfus + Faroe Adaları 1.399 km² ve 30.000 nüfus = 44.330 km² ve 4.301.000 nüfus. Kuzey Amerika'da : Grönland 2.175.600 km² ve 23.000 nüfus. Kopenhag 1.168.000.

Orta Devletler bitti. Şimdi Küçük Devletler :

KAMBOÇ KRALLIĞI (Pnom Penh) : 181.000 km², 4.000.000 nüfus. Pnom Penh 200.000.

YEMEN KRALLIĞI (San'â) : 197.000 km², 4.000.000 nüfus.

FİNLANDİYA CUMHURİYETİ (Helsinki) : 337.113 km², 3.958.000 nüfus. Helsinki 389.000.

EKVATOR CUMHURİYETİ (Quito) : 276.008 km², 3.077.000 nüfus. Guayaquil 261.000, Quito 213. 000.

SURİYE CUMHURİYETİ (Şâm) : 181.337 km², 3.825.000 nüfus. Haleb 390.000, Şâm 380.000, Hums 252.000.

HAİTİ CUMHURİYETİ (Port-au-Prince) : 27.750 km², 3.112.000 nüfus. Port - au - Prince 424.000.

BOLİVYA CUMHURİYETİ (La Paz) : 1.098.581 km², 3.200.000 nüfus. La Paz 321.000.

GUATEMALA CUMHURİYETİ (Guatemala) : 108.889 km², 2.787. 000 nüfus. Guatemala 294.000.

İRLANDA CUMHURİYETİ (Dublin) : 70.283 km², 3.006.000 nüfus. Dublin 627.000.

NORVEÇ KRALLIĞI (Oslo) : 386.824 km², 3.268.000 nüfus. Norveç 323.917 km² ve 3.265.000 nüfus + Kuzey Kutbu Arazisi 62.907 km² ve 3.000 nüfus. Oslo 431.000.

URUGUAY CUMHURİYETİ (Montevideo) : 186.926 km², 2.353. 000 nüfus. Montevideo 800.000.

DOMİNİK CUMHURİYETİ (Santo Domingo) : 48.442 km², 2.121.000 nüfus.

LİBERYA CUMHURİYETİ (Monrovia) : 95.600 km², 2.200. 000 nüfus.

YENİ ZELANDA (Wellington) : 271.314 km², 2.012.000 nüfus. Yeni Zelanda 267.821 km² ve 1.914.000 nüfus + Batı Samoa, Cook vs. adalar 3.493 km² ve 98.000 nüfus. Auckland 309.000, Wellington 203.000.

SALVADOR CUMHURİYETİ (San Salvador) : 21.393 km², 1.859. 000 nüfus.

MOĞOLİSTAN HALK CUMHURİYETİ (Urga = Ulan Bator) : 1.554.500 km², 1.500.000 nüfus.

LAOS KRALLIĞI (Viençan) : 231.400 km², 1.800.000 nüfus.

İSRÂİL CUMHURİYETİ (Tel Aviv) : 20.850 km², 1.230.000 nüfus. Yâfa - Tel Aviv 529.000.

HONDURAS CUMHURİYETİ (Tegucigalpa) : 112.088 km², 1.534. 000 nüfus.

ÜRDÜN KRALLIĞI (Ammân) : 96.513 km², 1.500.000 nüfus.

PARAGUAY CUMHURİYETİ (Asuncion) : 406.732 km², 1.406.000 nüfus. Asuncion 275.000.

LÜBNAN CUMHURİYETİ (Beyrût) : 10.170 km², 1.254.000 nüfus. Beyrût 400.000.

NİKARAGUA CUMHURİYETİ (Managua) : 148.000 km², 1.053.000 nüfus.

ARNAVUTLUK HALK CUMHURİYETİ (Tiran) : 28.744 km², 1.175.000 nüfus.

KOSTA RİKA CUMHURİYETİ (San José) : 50.900 km², 794.000 nüfus.

PANAMA CUMHURİYETİ (Panama) : 74.010 km², 802.000 nüfus.

Bhutan Krallığı 46.700 km² ve 500.000 nüfus, Lüksenburg Büyük-Dukalığı 2.586 km² ve 297.000 nüfus, İzlanda Cumhuriyeti 102.819 km² ve 143.000 nüfus, Monako Prensliği 1,5 km² ve 20.000 nüfus, Liechtenstein Prensliği 159 km² ve 14.000 nü-

fus, Andorra Cumhuriyeti 452 km² ve 5.000 nüfus, San Marino Cumhuriyeti 61 km² ve 13.000 nüfus, Vatikan(Papalık) 0,5 km² ve 1.000 nüfus.

1950 başında Dünya nüfusu 2.436.978.000'dir. Bu nüfusun kıt'alara dağılışı şöyledir : Asya 1.373. 034.000, Avrupa 528.087.000, Afrika 196.247.000, Kuzey Amerika 214. 821.000, Güney Amerika 111.371. 000, Okyanusya 13.416.000.

200.000'i aşkın şehir sayısı 478'dir (1940'ta 339). Bunların içinde 2.000.000'u geçenler 28(1940'-ta 15), 1.000.000'la 2.000.000 arasındakiler 51(1940'ta 37), 500.000'-le 1.000.000 arasındakiler 97(1940'-ta 78)'dir (şehir nüfusları için başlıca kaynaklarım : *Encyclopédie Géographique*, Paris, 1946 v.dd.; *Statesman's Year-Book*, Londra, 1950 v.dd.; *Whitaker's Almanac*, Londra, 1950 v.dd.; *World Almanac*, New York, 1950 v.dd.; *Larousse Illustré*, Paris, 1950 v.dd.).

1945 büyük yıkıntı olmasına rağmen, 1950 başına kadar 4 yıl içinde ehemmiyetli bir toparlanma ve sanayileşme vardır. Birleşik Amerika, Kanada, Arjantin, Avustralya, Batı Avrupa'da ve Rusya'-da terakki büyüktür. Japonya da bunları takib etmektedir.

1825'te dünyada, nüfusu 1.000. 000'u geçen şehir sayısı 5'ti (Londra, Istanbul, Pekin, Kanton, Paris). 1967'de bu sayı 150'ye çıkmış, 1975'-te 200'ü bulmuştur.

Son Bir Buçuk Asırdaki Şehirleşme Mukayesesi

1825'te dünyada 100.000'den fazla nüfuslu 106 şehir varken, bu sayısı, 1957 başında 1.080'e yükselmiş, bugün 2.000'e yaklaşmıştır.

1825'te 500.000'i aşkın nüfuslu şehir sayısı 8 iken, 1957 başında 202'ye yükselmiştir. Birleşik Amerika gibi bazı ülkelerde köy nüfusu, umumi nüfusun onda birinden aza düşmüştür, kasaba nüfusu da öyledir. Şehirler, aralarındaki boş araziler dolarak birleşmiş, Büyük New York, büyük Paris dediğimiz beldeler doğmuştur. 1975'te New York, Los Angeles, Chicago, Mexico, Buenos Ayres, Sao Paulo, Londra, Paris, Moskova, Kalküta, Pekin, Şanghay, Tokyo, Osaka gibi tam 14 şehrin nüfusu, 10 milyonla 20 milyon arasındadır. Önümüzdeki yıllarda, nüfusu 20 milyonu aşan beldeler ortaya çıkacaktır.

1.I.1968'de 342 şehrin nüfusu 500.000'i, 165 şehrin nüfusu 1.000. 000'u, 67 şehrin nüfusu 2.000.000'u, 34 şehrin nüfusu 3.000.000'u, 27 şehrin nüfusu 4.000.000'u, 19 şehrin nüfusu 5.000.000'u, 16 şehrin nüfusu 6.000.000'u, 14 şehrin nüfusu 7.000.000'u, 9 şehrin nüfusu 8.000.000'u, 7 şehrin nüfusu 9.000. 000'u, 5 şehrin nüfusu 10.000.000'u geçmiştir. 1.I.1968'de nüfusu 500. 000'den fazla şehirlerde yaşıyan A.B.D. nüfusu 117.559.000, Çin nüfusu 78.845.000, Rusya nüfusu 37. 055.000, Japonya nüfusu 33.577.000, Hindistan nüfusu 33.018.000, İngiltere nüfusu 24.675.000, Almanya nüfusu 18.423.000, Brezilya nüfusu 18.056.000, İndonezya nüfusu 13.671.000, Fransa nüfusu 11.911. 000, Arjantin nüfusu 10.067.000, İtalya nüfusu 9.426.000, Meksika nüfusu 9.189.000, Mısır nüfusu 8. 258.000, Kanada nüfusu 7.372.000, Avustralya nüfusu 7.109.000, Kore nüfusu 6.814.000, İspanya nüfusu 6.547.000, Güney Afrika nüfusu 5.419.000, Filipinler nüfusu 4.900. 000, Kolombiya nüfusu 4.836.000'-dir. Türkiye'de bu tarihte nüfusu 500.000'in üzerinde şehirlerdeki nüfus ise sadece 3.401.000'dir. Bu rakamlar, 1975 rakamlarıyle, gölgede bırakılmıştır.

Ocak 1875'te Dünya Demiryolları

Demiryollaşmanın, XIX. asır boyunca, sanayileşme ile paralelliği vardır. 1875 başında dünyada sadece 26 devlette demiryolu vardı ve bunların toplam uzunluğu 283.072 km. idi. Meselâ Çin ve Japonya'da tek kilometre demiryolu yoktu. Bu tarihte devletlerin demiryolları durumu, —kilometre olarak— şöyledir *(Almanach de Gotha,* 1876) :

1.)	Birleşik Amerika	116.876
2.)	Büyük Britanya	46.236
3.)	Almanya	25.772
4.)	Fransa	21.318
5.)	Rusya	18.284
6.)	Avusturya - Macaristan	16.238
7.)	İtalya	7.372
8.)	İspanya	6.066
9.)	Türkiye	4.632
10.)	İsveç - Norveç	4.102
11.)	Belçika	3.432
12.)	Holanda	1.855
13.)	Arjantin	1.584
14.)	Peru	1.549
15.)	İsviçre	1.532
16.)	Brezilya	1.338
17.)	Portekiz	1.033
18.)	Danimarka	1.025
19.)	Şili	991
20.)	Meksika	577
21.)	Uruguay	305
22.)	Kolombiya	103
23.)	Honduras	90
24.)	Paraguay	72
25.)	Kosta Rika	47
26.)	Yunanistan	12

1870'te Telgraf Hatları

Ulaştırma bakımından telgraf hatları da, XIX. asrın ikinci yarısında dünyayı sardı. Aşağıda —kilometre olarak— 1870 ve 1875'te —5 yıllık ara ile— telgraf hattı sahibi devletlerin hat uzunluklarını veriyorum *(Almanach de Gotha,* 1873, s. 869 ve 1877, s. 1.015) :

1.)	Birleşik Amerika	113.728	122.776
2.)	Büyük Britanya	90.060	117.247
3.)	Rusya	50.848	81.545
4.)	Fransa	42.300	57.049
5.)	Türkiye	36.059	37.643
6.)	Almanya	35.607	45.273
7.)	Avusturya - Macaristan	30.676	47.170
8.)	İtalya	18.459	21.437

9.)	İsveç - Norveç	12.736	15.134
10.)	İspanya	11.220	12.020
11.)	İsviçre	5.312	6.570
12.)	Meksika	5.200	9.250
13.)	Belçika	4.342	4.959
14.)	Holanda	3.121	3.440
15.)	Portekiz	3.111	3.533
16.)	Brezilya	2.458	5.151
17.)	Arjantin	2.400	7.650
18.)	Danimarka	1.962	2.780
19.)	Yunanistan	1.600	1.600
20.)	Japonya	600	2.832
21.)	Şili	—	4.265
22.)	İran	—	3.966
23.)	Kolombiya	—	2.045
24.)	Uruguay	—	1.542

Devletlerin Kuruluşları

Aşağıda, bugün dünyada mevcut müstakil devletleri, istiklâl tarihleri sırasına göre dizdim. Bazı devletler (meselâ Hindistan, Fas vs.), eskiden de müstakildiler. Fakat bunlar, son sömürge idaresinden kurtulup istiklâllerine kavuştukları zamandan hesâb edilmişlerdir. Bazı devletler de çok eski olmakla beraber, bir ara istiklâllerini kaybetmişlerdi (Avusturya, Habeşistan vs.) gibi. İşte günümüzün müstakil devletleri ve istiklâl târihleri :

1. Almanya (çok eski)
2. Avusturya (çok eski)
3. Andorra (çok eski)
4. Çin (çok eski)
5. Danimarka (çok eski)
6. Fransa (çok eski)
7. Habeşistan (çok eski)
8. Holanda (çok eski)
9. İngiltere (çok eski)
10. İran (çok eski)
11. İspanya (çok eski)
12. İsveç (çok eski)
13. İsviçre (çok eski)
14. İtalya (çok eski)
15. Japonya (çok eski)
16. Liechtenstein (çok eski)
17. Monako (çok eski)
18. Portekiz (çok eski)
19. Rusya (çok eski)
20. San Marino (çok eski)
21. Siyam (çok eski)
22. Türkiye (çok eski)
23. Vatikan (çok eski)
24. Afganistan (20.VI.1747)

25. A.B.D. (4.VII.1776)
26. Haiti (1.I.1804)
27. Paraguay (14.V.1811)
28. Arjantin (9.VII.1816)
29. Şili (18.IX.1818)
30. Kolombiya (7.XII.1819)
31. Meksika (24.II.1821)
32. Peru (28.VII.1821)
33. Brezilya (13.V.1822)
34. Bolivya (16.VIII.1825)
35. Uruguay (27.VIII.1828)
36. Ekvator (13.V.1830)
37. Venezuela (22.IX.1830)
38. Belçika (29.IX.1830)
39. Yunanistan (18.I.1833)
40. Guatemala (17.IV.1839)
41. Honduras (17.IV.1839)
42. Kosta Rika (17.IV.1839)
43. Nikaragua (17.IV.1839)
44. Salvador (17.IV.1839)
45. Dominik (27.II.1844)
46. Liberya (26.VI.1847)
47. Romanya (13.VII.1878)
48. Yugoslavya (13.VII.1878)
49. Lüksenburg (23.XI.1890)
50. Panama (3.XI.1903)
51. Norveç (18.XI.1905)
52. Bulgaristan (5.X.1908)
53. Küba (28.I.1909)
54. Moğolistan (1.XII.1911)
55. Arnavutluk (21.II.1914)
56. Polonya (12.IX.1917)
57. Finlandiya (6.XII.1917)
58. Çekoslovakya (18.X.1918)
59. Yemen (30.X.1918)
60. Macaristan (16.XI.1918)
61. Mısır (15.III.1922)
62. S. Arabistan (5.XII.1924)
63. Irak (14.XII.1927)
64. Avustralya (12.XII.1931)
65. Güney Afrika (12.XII.1931)
66. Kanada (12.XII.1931)
67. Yeni Zelanda (12.XII.1931)
68. Nepal (18.V.1934)
69. Lübnan (1.I.1944)
70. Suriye (1.I.1944)
71. İzlanda (17.VI.1944)
72. Ürdün (17.VI.1946)
73. Filipinler (4.VII.1946)
74. Birmanya (17.I.1947)

75. Butan (14.VIII.1947)
76. Pâkistan (14.VIII.1947)
77. Hindistan (15.VIII.1947)
78. Seylan (4.II.1948)
79. İsrâil (14.V.1948)
80. Kore (15.VIII.1948)
81. Kuzey Kore (9.IX.1948)
82. Kamboç (10.XII.1948)
83. Viet-Nam (8.III.1949)
84. İrlanda (18.IV.1949)
85. Laos (19.VI.1949)
86. Formoza (21.IX.1949)
87. Doğu Almanya (7.XI.1949)
88. İndonezya (28.XII.1949)
89. Ummân (20.XII.1951)
90. Libya (24.XII.1951)
91. Sûdan (6.I.1956)
92. Tûnus (20.III.1956)
93. Fas (23.III.1956)
94. Maldiv (3.I.1957)
95. Gana (4.III.1957)
96. Malezya (31.VIII.1957)
97. Gine (2.X.1958)
98. Somali (2.XII.1959)
99. Kamerun (1.I.1960)
100. Togo (27.IV.1960)
101. Mali (21.VI.1960)
102. Senegal (21.VI.1960)
103. Madagaskar (26.VI.1960)
104. Kongo (30.VI.1960)
105. Dahomey (1.VIII.1960)
106. Nijer (3.VIII.1960)
107. Volta (5.VIII.1960)
108. Fildişi Sâhili (7.VIII.1960)
109. Çad (11.VIII.1960)
110. Orta Afrika (13.VIII.1960)
111. Orta Kongo (15.VIII.1960)
112. Kıbrıs (16.VIII.1960)
113. Gabon (17.VIII.1960)
114. Nijerya (1.X.1960)
115. Moritanya (28.XI.1960)
116. Sierra Leone (27.IV.1961)
117. Küveyt (19.VI.1961)
118. Tanzanya (2.XII.1961)
119. Samoa (1.I.1962)
120. Burundi (1.VII.1962)
121. Ruanda (1.VII.1962)
122. Cezâyir (3.VII.1962)
123. Jamaika (5.VIII.1962)
124. Trinidad (31.VIII.1962)

125. Uganda (8.X.1962)
126. Kenya (12.XII.1963)
127. Malawi (5.VII.1964)
128. Malta (21.IX.1964)
129. Zambiya (22.X.1964)
130. Gambiya (18.II.1965)
131. Singapur (9.VIII.1965)
132. Rodezya (11.XI.1965)
133. Guyana (26.V.1966)
134. Botswana (30.IX.1966)
135. Lesotho (4.X.1966)
136. Barbados (30.XI.1966)
137. Rüzgâr Adaları (27.II.1967)
138. Güney Yemen (30.XI.1967)
139. Nauru (31.I.1968)
140. Swaziland (6.III.1968)
141. Mauritius (12.III.1968)
142. Ekvator Ginesi (12.X.1968)
143. Tonga (4.VI.1970)
144. Fici (10.X.1970)
145. Bahreyn (14.VIII.1971)
146. Katar (1.IX.1971)
147. Bengaldeş (31.XII.1971)
148. Arab Emirlikleri (2.XII.1972)
149. Bahama (10.VII.1973)
150. Grenada (7.II.1974)
151. Kuzey Gine (10.IX.1974)
152. Yeşilburun Adaları (5.VI.1975)
153. Sao Tome e Principe (12.VI.1975)
154. Mozambik (25.VI.1975)
155. Yeni Gine (1.IX.1975)
156. Angola (11.XI.1975)
157. Surinam (25.XI.1975)
158. Komor (1.I.1976)
159. Seyşel (VI.1976)
160. Cibuti (1977)
161. Transkai (1977)
162. Solomon (6.VII.1978)

1811 - 1844 arasında 16 Latin Amerika devleti İspanya'dan ayrılmış, bu arada Haiti, Fransa'dan, Brezilya da Portekiz'den ayrılmıştır. Binâenaleyh XIX. asrın ilk yarısı, Latin Amerika'da 18 devlet ortaya çıktığını görmüştür. İspanya'dan çok sonra İngiltere, Fransa, Holanda, Belçika gibi devletlerin İkinci Cihan Harbi'nden hemen sonra sömürgelerine istiklâl vermeleri, dünya tarihindeki ikinci devletler furyasını teşkil eder. Bu sûretle :

1944'te 3, 1945'te 0, 1946'da 2, 1947'de 4, 1948'de 5, 1949'da 6, 1950'de 0, 1951'de 2, 1952'de 0, 1953'te 0, 1954'te 0, 1955'te 0, 1956'da 3, 1957'de 3, 1958'de 1, 1959'da 1, 1960'da 17, 1961'de 3, 1962'de 7, 1963'de 1, 1964'de 3, 1965'de 3, 1966'da 4, 1967'de 2, 1968'de 4, 1969'da 0, 1970'de 2, 1971'de 3, 1972'de 1,

1973'de 1, 1974'de 2, 1975'te 6, 1976'da 2, 1977'de 2, 1978'de 1 devlet doğmuştur. 1960'da 17 ve 1962'de 7 devlet doğması, rekor yılları teşkil etmiştir. 1960'da müstakil olan 17 devletin 14'ünü, Fransa'nın Afrika sömürgeleri teşkil etmiştir. Her eyalet bir devlet olmuştur. Böylece milletsiz, vatandaşları halk, kabile, mozaik olan, fakat asla millet olmıyan pek çok devlet doğmuştur. Bir milletin 500 yıldan önce oluşmadığı muhakkaktır.

Yukarıdaki listeyi yeryüzünde ilk defa ben düzenledim. İlk 23 devleti «çok eski» olarak gösterdim. Ondan sonrakiler XVIII. asırdan itibaren teşekkül etmişlerdir. Fakat «çok eski» olarak gösterilen bu 23 devlet de, bütün Yeni Çağ boyunca (1453'ten bu yana) kesiksiz istiklâllerini muhafaza edememişlerdir. Orta Çağlar'dan bu yana kesiksiz istiklâline sahip olabilmiş bugün sadece 12 devlet vardır : İngiltere, Fransa, İspanya, Rusya, İsviçre, İsveç, Danimarka, Çin, Japonya, Siyam, İran ve Türkiye. Hayli enteresan değil mi?

V

ISTANBUL

Istanbul'un Nüfûsu

Son 5 asırda Istanbul'da ne kadar nüfus yaşadığı, yalnız Osmanlı devri Türk toplum hayatını değil, dünya demografi (nüfus coğrafyası) tarihini de çok ilgilendirir. Zîrâ Istanbul, 1520 ile 1820 arasında en az 3 asır, dünyanın en kalabalık şehridir. 1520'den önce ve 1820'den sonra da —1915'e kadar— en kalabalık bir kaç beldeden biridir. Bir nisbette bugün için de böyledir.

Istanbul'un nüfusu, VI. asrın başlarından (Jüstinyen devrinden) XII. asrın son yıllarına kadar 1.000.000 civarında oynuyor, zaman zaman bu rakamı da hafifçe aşıyordu. 1204 Latin işgalindeki korkunç yıkım, şehri boşalttı ve nüfus, üçte birine düştü. Sonraları daha da azaldı. Ancak XVI. asırda, Türkler devrinde, mazinin nüfus ve serveti seviyesine tekrar erişebildi (M. Andréades, *De la Population de Constantinople sous les Empereurs Byzantins, Metron,* Rovigo, 1920, I, no. 97).

Daha Mart 1478'de (Fâtih devri sonları) Kadı Muhyiddîn Efendi'nin nezâretinde yapılan sayımda, Istanbul'da 14.803 ev ve 9.667 dükkân sayılmıştı. Bu, «nefs-i Istanbul» denilen sûrlar içindeki Küçük Istanbul'du. Beyoğlu, Üsküdar, Boğaz, Adalar vs. bu sayıma girmiyordu. Saray, kışla, tersâne, medrese gibi yerlerde oturan çok kalabalık resmî nüfus da sayılmamıştı. Bu durumda, Istanbul'da o devirde, 1480'e doğru, 300.000, belki 400.000 kişi yaşadığı tahmîn edilebilir.

Fâtih'in aldığı Istanbul'da 1453'te sûrlar içinde takrîben 50.000 kişi yaşıyordu. Ama Boğaz sahilleri, Marmara sahilleri, adaları, Üsküdar'ı, Eyüb'ü ile gerçek Istanbul şüphesiz o tarihte bile bunun 3 mislini, belki 150.000 nüfusu barındırıyordu (maamâfih Boğaziçi'ndeki şehirimsi kasabalar XV. asırda daha basit köylerden ibaretti). 25 yıl sonra, 1478'de, Fâtih'in son yıllarında sayım yapıldı. Bu padişahın sistemli iskân ve imar politikası ve şehrin dünyanın birinci devletinin taht merkezi olması dolayısıyle nüfus 3 misli arttı. 1478 sayımına göre sûrlar içinde 1.521'i Galata'da olmak üzere 14.803 hâne vardı. Bu, 150.000 nüfus eder. Zîrâ 10 nü-

fuslu hâneler gerçi çok değildir. Fakat buna, başta padişah sarayları olmak üzere, sarayların, kışlaların, konakların, dergâhların kalabalık nüfuslarını ekliyerek mantığa uygun bir rakam bulmak gerekir. Şu halde sûr dışı nüfus ile 1478'de Büyük Istanbul'un (bugünki belediye sınırları) nüfusu 400.000 olabilir (bu tarihte sûr içinde 3.667 + Galata'da 260 dükkân vardı). 1478'de sûr içindeki 148.000 nüfusun 90.000'i Müslüman, 58.000'i Hıristiyan'dı (bu rakamın içinde belki bir iki bin Mûsevî). Yarım asır geçmeden, 1520'lerde Istanbul'un sûr içindeki nüfusu 80.000 hâne = 800.000 nüfus oldu ve Büyük Istanbul için 1,5 milyon nüfus düşünülebilir. 1510'larda Istanbul, dünyanın en kalabalık şehri hâline gelmiş olmalıdır. 1683'e kadar bu nüfus devamlı arttı ve bu tarihten itibâren eksilmiye başladı. XVII. asırda nefs-i Istanbul'da yılda 7 milyon koyun, 200.000 sığır yeniyor ve günde 500 ton un tüketiliyordu.

Büyük artış XVI. ve XVII. asırlarda oldu. XVII. asırda Istanbul'da yalnız Polonyalı (Leh) esirlerinin sayısının 200.000'e yükseldiği, yalnız Donanmay-ı Hümâyûn ve Tersâne-i Hümâyûn için şehre yılda 20.000 Rus ve Ukran esirinin sevk edildiği, artık Cihan Devleti'nin taht şehrinin nüfusu ve ne derecede kozmopolit hâle geldiği hakkında bir fikir verebilir. Her çeşit insan yaşıyordu bu şehirde. Avrupalı'nın, Asyalı'nın, Afrikalı'nın her çeşidi ve her rengi... Devrinin Paris'i ve New York'u gibi bir şeydi.

985 (1577) yılında şehirde, Haleb kadısı Zekeriyyâ Efendi'nin nezâretinde bir sayım daha yapılmıştır (III. Murad devrinin başları) *(Selâtıyn-i Âl-i Osmân,* Hacı Mahmûd Ef. Yazmaları, no. 6.321, v. 16b-7a; Osman, *Mir'ât-ı Cihân,* Atsız neşri, 46) : Şehirde 485 cami, 4.494 mescid (küçük ve minbersiz mahalle camii), 100 imâret, 1.653 muallim-hâne-i evlâd (ilkokul), 150 hânkah, 285 zâviye, 417 kervansaray, 948 çeşme, 4.985 musluk (küçük çeşme), 285 fırın, 585 değirmen, 13 kapan (hal), 874 hamam, 589 boza-hâne (kahvehane, gazino), 743 kilise; 2.585 Yahudi mahallesi, 4.585 Hıristiyan mahallesi, 3.973 Türk mahallesi (= 11.143 mahalle) sayılmıştır. Burada her sokağın bir mahalle sayıldığı açıktır. Karışık mahalleler ve sokaklar yoktur. Müslüman, Yahudi, Ermeni, Rum ve Frenkler (Avrupalılar), ayrı ayrı mahalle ve sokaklarda oturmaktadırlar.

IV. Murad devrinde (1623 - 1640), Istanbul'da bir emlâk yazımı yapılmış, bu sayım 3 ay devâm etmiştir. Netice şöyledir : 9.990 Müslüman Türk mahallesi (sokağı), 957 Yahudi mahallesi, 304 Rum mahallesi, 27 Ermeni mahallesi, 17 Freng (Avrupalı) mahallesi (= 11.295 mahalle = sokak); 15.714 cami ve mescid (bunlardan : 74 selâtıyn camii, 1.985 tek minareli büyük cami, 6.665 kü

çük cami, 6.690 mescid), 19 büyük imâret, 9 büyük hastahane, 1.993 ilkokul, 180 medrese (ortaokul, lise ve üniversite), 979 kervansaray, 556 ticaret hanı, 686 han (otel), 91 misafir-hâne, 557 imâret misafir-hânesi, 6.000 tekke, 68.900 konak, 22.273 çeşme, sebil ve şadırvan (200'ü sebil), 600.000 kuyu, 55 umumî sarnıç, 155 umuma açık hamam, 3.000 depo... Aynı yılda Edirne'de yapılan benzeri sayımda da 1.700 cami, mescid, medrese, zâviye ve tekke (14'ü çifte minareli selâtıyn camii), Topkapı Sarayı'nın eşi olan Edirne Saray-ı Hümâyûnu dışında 340 saray ve büyük konak tesbit edilmişti.

Bu 1638 sayımında 600 fırın olduğu anlaşılmıştır (Evliyâ, I, 510). Ama şehir en büyük nüfus yoğunluğuna, bu tarihten 40 yıl kadar sonra erişmiş, sonra nüfus kaybetmeye başlamışsa da bu kayıp, çok hafif olmuştur. Her devirde şehir imar edilmiştir. Fâtih 200, II. Bâyezid 70, Kaanûnî 700 kadar çeşme yaptırmışlardır (Evliyâ, I, 327). XVIII. asrın sonlarında İnciciyan, şehrin yalnız Avrupa yakasında 987 umumî çeşme olduğunu kaydetmektedir. İnciciyan'a göre 1804'te Istanbul'un nüfusu 1.000.000'dan fazladır. Ünlü Ermeni coğrafyacısı şöyle der: «Şehrin nüfusu milyondan fazla çıkar; bu rakamı eksiltmek mümkin değildir». Nüfusun 300.000'i Rum, 300.000'ine yakını Ermeni, 400.000 kadarı Türk'tür, 10.000'den fazla Yahudi ile bir mıkdar da Freng (Avrupalı) vardır. Bu sûretle Istanbul dünyanın aynı zamanda en büyük Türk, en büyük Ermeni ve en büyük Yunan şehridir (bugün New York'un aynı zamanda dünyanın en büyük Zencî ve en büyük Yahudi şehri olması gibi). Müslümanlar içinde Türkçe konuşmıyanlar pek azdır. Gene İnciciyan'a göre (s. 14, 25), Istanbul'da 518 medrese ile 1.255 ilkokul vardır. Hıristiyanlar'ın kiliselerindeki okulları, bu rakamların tabiatiyle dışındadır; bu sayılar yalnız Türk okullarına aittir. Gene İnciciyan (s. 35), 1804'te Istanbul'da 490'ı büyük mâbedler olmak üzere 4.984 cami ve mescid bulunduğunu, bunların 10 kadarının dünyanın en meşhur binaları arasında bulunduğunu yazar.

O çağda «Galata» denen ve Beyoğlu'nu da içine alıp âdetâ ayrı şehir sayılan beldenin nüfusu hakkında Evliyâ Çelebî'nin söyledikleri (I, 431-3), IV. Murâd'ın 1638 sayımına dayanmaktadır: Bu beldede 18 mahalle İslâm, 70 mahalle Rum, 3 mahalle Frenk, 1 mahalle Yahûdî, 2 mahalle Ermenî yaşar. Müslümanlar'ın ehemmiyetli bir kısmı I. Ahmed Han asrında (1603-1617) İspanya'dan kaçan son Endülüslü Arablar'dır. Arab Camii'ni yapmışlardır. Beldede 200.000 «kâfir» ve 60.000 «Müslüman» yaşamaktadır. Cümle 3.080 dükkândır, 8 çarşısı vardır. 1.160 sokağında kat kat (çok

katlı) harâbât-hâneler ve meykedeler bulunmaktadır. Molla (Galata kadısı) ve Seyyid Ali Çelebî (Seydî-Ali Reis) konakları ile Rüstempaşa Kervansarayı, Mimar Sinan yapısıdır. Şehirde bağ ve bahçe yoktur.

Aynı şekilde Üsküdar da ayrı şehir sayılır (d'Ohsson, VII, 501: Scutari, ville voisine de la capitale). Boğaziçi ise, ayrı kasaba ve köyler sayılmaktadır. Fakat Küçükçekmece ile Bostancı Köprüsü arası ve Kavaklar'a kadar Boğaziçi'nin Rumeli ve Anadolu yakası, «Büyük Istanbul»dur ve Istanbul derken biz, umûmiyetle bu coğrafya alanını kasdediyoruz (bugünki belediye sınırları). XVII. asır ortalarında şehrin Anadolu (Asya) yakasının nüfusu 500.000 olabilir (Evliyâ, III, 76).

Saray nüfusu, şehir nüfusu içinde daima mühim bir yer tutmuştur. Meselâ Evliyâ Çelebî, Topkapı Sarayı'nda —12.000'i bostancı olmak üzere— 40.000 kişinin yaşadığını yazmaktadır.

Istanbul nüfusunun bir hususiyeti, dağınık olmasıdır. Çekirdekte bile nüfus, sanıldığı kadar yoğun değildir. Şehrin nüfusunun çok yoğun olduğu XVII. asır ortalarında bile, sûrlar içindeki Istanbul, Eyüb ve Galata'da bir hektarda 150 ilâ 185 kişi yaşadığı hesâb edilmiştir. Gerçi o devre göre mühim yoğunluktur. Fakat Paris'in sûrlar içinde kalan 20 bölgesinde hektar başına 1960'tan önce 370 kişinin düştüğünü de mukayese etmek icâb eder (Mantran, 63, 303b). Sûr dışındaki nüfus büsbütün dağınıktır. Istanbul, eskiden de, bugün de, dünyanın en dağınık ve en geniş şehridir. Küçükçekmece'den Bostancı'ya ve oralardan Kavaklar'a uzanan büyüklükte bir şehri, 1950'den önce yeryüzünde göstermek mümkin değildi.

Bizans'tan 100.000 nüfuslu bir şehir devralan Türkler, imar hummâsı içinde, az zamanda, dünyanın en kalabalık beldesini ortaya çıkarmışlardır. XV. asrın dev Türk şehirleri Herât ile Kaahire'nin, hattâ Tebrîz'in gerilemesi, Istanbul'u rahatça dünyanın en büyük şehri ve merkezi yapmıştır.

Kaanûnî'nin ilk yıllarında (1520 - 1535) Istanbul'da 46.635 Türk, 25.252 Hıristiyan, 8.570 Yahudi evi, cem'an 80.247 ev vardı ve Boğaziçi bu sayıya dahil değildir. Kışlalar ve Saray da öyle. Evlerde yaşıyan nüfusun % 58'i Müslüman, % 42'si Gayrı Müslim gibi görünüyorsa da, aslında Saray'da ve kışlalarda yaşıyanlar tamamen Türk olduğu için, Türk nüfusun nisbeti % 60'ın çok üzerinde, belki % 70'dir.

1550'de şehre gelen ve yıllarca kalan İspanyol Seyyahı (s. 181), 60.000 Türk, 40.000 Hıristiyan, 10.000 Yahudi evi olduğunu, banliyölerde de 10.000 Türk ve 10.000 Hıristiyan (bilhassa Rum) evi bu-

lunduğunu kaydeder. Bu sûretle Saray, Tersâne ve kışlalar dışında şehirde 130.000 ev olduğunu kaydeder. Çeyrek asır kadar bir zaman içinde Kaanûnî devrinde şehrin epey büyüdüğü anlaşılır.

1610 civarında Râhib Simeon (s. 12), şehirde 40.000 Yahudi, 40.000 Rum, 10.000 Ermeni evi olduğunu, «Türk nüfusunun haddi hesabı bulunmadığını» yazar. Şehirde 80.000 dükkân ve 30.000 meyhane olduğunu ekler.

Aynı yıllarda Sandys *(Travels,* 1615, s. 60) şehrin nüfusunu 700.000, 1640'ta Venedik'in Istanbul büyükelçisi (balyozu) Contarini *(Relazioni,* I, 337) 1.000.000'un üzerinde, 1672'de d'Arvieux (IV, 456) 1.000.000, 1680'de Venedik balyozu Civrano *(Relazioni,* II, 268) 800.000, İnciciyan (s. 13) 1765'te 88.185 ev ve 1.000.000 nüfus gösterirler. 1786'da General Miranda (s. 56) «Istanbul'un nüfusu 1.100.000'dir, fazlası mübalağadır» der ve şu tafsilâtı da verir : 600.000 nefs-i Istanbul, 200.000 sûr dışında kalan Galata, Beyoğlu, Eyüb vs., 200.000 Asya yakası (Üsküdar) ve 100.000 Boğaziçi. Ancak Istanbul'un bilhassa yangın felâketleriyle son devirde 200.000 nüfus kaybettiğini de ekler. Şu halde evvelce şehrin nüfusu 1.300.000 olur. General Miranda dışında rakam veren seyyahların hemen hepsi Boğaziçi'ni, bazıları diğer banliyöleri, şehrin nüfusuna dahil etmemişlerdir.

XIX. asır kaynakları, ünlü almanakları ve gazeteleri şehrin nüfusunu 1.000.000 civarında, bazan daha fazla gösterir, ekserisi Boğaziçi ve Adalar'ı, Istanbul dışı sayarak hesaba katmazlar. Tabiî şehrin nüfusu XVIII. asırda bir önceki asra nisbetle eksilmeye başlamış, hiç olmazsa zaman zaman durgunluk devrine girmiş, XIX. asırda ise nüfus gerilemesi daha bâriz olmuştur. Şehrin nüfusu —her müellifin yok farzettiği Saray, Kışla ve Tersâne nüfusu ve Boğaziçi ile beraber— 1520'de 600.000'i, 1535'te 800.000'i, 1550'de 1.100.000'i geçmiştir (her üç tarih de Kaanûnî devrine aittir). XVII. asrın ortalarında nüfus âzamîyi bulmuş, 2.000.000'a doğru dalgalanmış ve yaklaşmış, Edirne'nin taht şehri olmaya başlaması ile zarara uğramış, 1.500.000'un altına düşmüştür. Devamlı yangınlar, XVIII. asrın son çeyreğindeki bozgunlar ve eyaletlerin derebeyliğe kayması, nüfusu daha da azaltmıştır. Devamlı şekilde azalan nüfus, 1870'lerde canlanmıya ve artmıya başlamış, bu artış, zaman zaman hızlıca veya yavaş tempo ile 1915'lere kadar devâm etmiş, sonra 1930'lara kadar azalarak, 1530'dan önceki seviyeye bile düşmüştür (1927 : 691.000, 1935 : 741.000, 1940 : 794.000, 1945 : 844.000, 1950 : 1.010.000, 1955 : 1.215.000, 1960 : 1.460.000). 1970'lere yaklaşırken Istanbul, ne Bizans, ne Osmanlı devirlerinde asla erişemediği nüfusa sahip olmuştur. Fakat bu fazla bir şey

ifade etmemektedir. Zira asırlarca dünyanın rakipsiz en kalabalık şehri olan, XIX. asır boyunca da en kalabalık bir kaç şehri arasında bulunan Istanbul, XX. asırda, bu durumunu kaybetmiş, her kıt'ada birer, ikişer, üçer milyon nüfuslu, hattâ 5, 10 milyon ve daha fazla nüfuslu şehirler ortaya çıkmıştır. 1980'de bir iki şehrin (Büyük New York ve Büyük Tokyo) nüfusunun 20 milyonu geçmesi muhtemeldir.

von Moltke (s. 19, 21, 40), Üsküdar'da 100.000 kişi yaşadığını, Galata sûrları içinde 7.000 nüfusun bulunduğunu, bütün Istanbul'da ise banliyöler dışında 800.000 insan yaşadığını kaydeder. Bu sırada tarih 1836'dır ve nüfusun çok azaldığı bir devirdir.

Az sonra, Tanzimat'ı müteâkıb Ubicini (s. 58-60), şu bilgiyi vermektedir : Şehrin sınırları Yeşilköy'le Kadıköyü arasında uzanır ve Boğaz'ın iki sahilini içine alır (Yeşilköy'le Kadıköyü ötesini şehirden saymıyor, tabiî Adalar'ı da). Bu, çok geniş bir arazidir. Bu sahada 837.000 kişi yaşar. 721.000'i Türk tab'ası, 116.000'i de her zaman şehirde bulunan Avrupalılar ve turistlerdir (askerleri ve Saray halkını bu rakama dahil edip etmediğini belirtmiyor, zîrâ ekseri yazarlar ev başına nüfus hesapladıkları için bunları dışarıda bırakıyorlar). Asıl Istanbul sûrları içinde 360.000 ve sûrlar dışında 361.000 nüfus yaşar. Bunun 380.000'i Müslüman, 100.000'i Rum, 205.000'i Ermeni ve 37.000'i Mûsevî'dir. Şehir —Boğaziçi dışında— 455 mahalledir. Bunun 318'i nefs-i Istanbul'da (sûrlar içinde), 137'si sûrlar dışındadır (Eyüb, Kasımpaşa, Hasköy, Galata, Beyoğlu, Tophâne, Fındıklı ve Üsküdar'da). —Mescidler dışında— 350'den fazla cami, 91 Ermeni ve Rum kilisesi, 8 Katolik kilisesi, 37 sinagog(havra), sayılamıyacak kadar çok tekke ve türbe, 518 medrese (orta, lise, üniversite), 35 umuma açık kütübhâne, 200 hastahane, 100 imâret ve misafirhâne, 300 umuma açık hamam, 100 kadar kervansaray ve han vardır. Bunlara, çok büyük kışlaları da eklemek icab eder.

Şehrin Coğrafî Mevkii

Napoléon şöyle demiştir : «Eğer küre-i arz, tek devlet olsa, taht şehrinin Istanbul olması icab ederdi» (Cevdet, I, 37, 356). Fakat bu fikir orijînal değildir. Bir asır önce Büyük Petro meşhur vasıyet-nâmesinin 9. bendine şöyle başlar : «Istanbul'a hükmeden, bütün cihanın hükümdârı olur. Bu bir kazıyye-i müsellemedir. Onun için mümkün olduğu kadar Istanbul'a yaklaşmak lâzımdır».

«Istanbul'un hârikulâde mevkii bütün Avrupalı seyyahları şaşırtmış ve istisnasız hepsi yerinin güzelliğini, manzarasının ve âhi-

delerinin âhengini, limanının pratik üstünlüklerini öğmüşlerdir... Dünyanın bütün şehirleri arasında nüfus bakımından birinci olması, İslâm'ın merkezi bulunması, taht şehri olduğu devletin gerileme çağlarında bile san'at ve kültür değerini muhâfaza etmesi, Istanbul'u, dâimâ bir hayranlık, bir arzû mihrâkı yapmıştır» (Mantran, 22-3, 20).

Kaanûnî devrinde şehre gelen İspanyol Seyyahı (s. 178, 182) şöyle der: «Doğudan batıya kadar yeryüzünde, eski adı 'Bizans' olan Istanbul kadar uygun bir yere kondurulmuş bir şehir yoktur; gereken şeyleri getirtebilmek için bir sıkıntıya uğramaz, yeter ki o şey, dünyanın herhangi bir tarafında bulunsun... Şehir, üç yanı su ile çevrili bir üçgen biçimindedir; her yerden sahile inmek kolaydır».

Jean de Thévenot, 1655'te Istanbul intıbâlarını şöyle kaydeder: «Istanbul'u gören herkes, dünyanın en güzel yeri olduğunda birleşir. Zîrâ bütün dünyâya hâkim bir coğrafî mevkı'de kurulmuştur... İki deniz arasında ve limanın girişinde tabîat, insan emeğine hiç muhtâc olmaksızın, dünyânın en güzel köşesini yaratmıştır».

1843'te şâir Gérard de Nerval şöyle yazar (s. 39, 40): «II. Katherina'nın vaz geçilmez arzusu ve büyük hayali, Istanbul'u görmekti. Bazan bir Alman burjuvası kılığına girerek Istanbul'a gideceğinden söz ederdi. Ama şehre bir fâtih olarak girmeyi tercih edeceği muhakkaktı. Orlof'un kumandasında bir orduyu Mora kıyılarına göndermesinin sebebi budur, ama netice alamamıştır. Yunan ihtilâlini o hazırlamıştır. Kırım Harbi'nin sebebi de, Ruslar'ın Istanbul'u ele geçirmek arzusundan başka bir şey değildir. Fakat Türkler o kadar iyi savunmalar yaptılar ki, Ruslar ancak Kırım'ı ele geçirebildiler... Çariçe, Istanbul'u ziyaret edememesinin üzüntüsünü her zaman söyliyerek öldü».

Hellert, şöyle yazar (Atlas, 53b, 55b): «Constantinople, capitale du monde... Constantinople n'a pas de rivale sous la rapport de la situation. Tous sont d'accord: c'est une position unique. Ce canal (Boğaziçi) lui forme un des plus beaux port du monde. Comme la Rome antique, elle occupe sept collines» = «Istanbul, dünyanın başkentidir... Coğrafî mevkıi bakımından rakîbi yoktur. Bu mevkıin yeryüzünde yegâne olduğunda herkes müttefiktir. Boğaziçi, şehre, dünyanın en güzel limanlarından birini şekillendirmiştir. Eski Roma gibi Istanbul da 7 Tepe üzerine kurulmuştur».

Gene aynı yıllarda büyük şâir Lamartine, *Voyage en Orient*'ında şöyle der: «La ville unique et incomparable, à la fois ville, campagnes, mer, port, rives de fleuves, jardins, montagnes boisées,

vallées profondes, océan de maisons, fourmilière de navires et de rues, lacs tranquilles et solitudes enchantées, vue qu'aucun pinceau ne peut rendre que par détails» = «Istanbul, biricik ve kıyas kabûl etmez şehirdir. Aynı zamanda şehir, kır, deniz, liman, akarsu yalıları, bahçeler, ormanlar içinde dağlar, derin vâdiler, evler okyanusu, sokak ve gemiler meşheri, sakin göller ve sihirli ıssızlıklar beldesidir ki, manzarasını hiç bir fırça, teferrüâtıyle tasvîr edemez». İnsanlığın en büyük şâirlerinden birinin sihirli kelimelerini bu kadar kötü tercüme ettiğim için, okuyucularımdan özür diliyorum.

Hellert (s. 55a), Istanbul'un Kostantin zamanında Hıristiyan'lığın, 1453'ten bu yana da İslâm'ın merkezi olduğunu, dikkatle belirtir. 1924'te hılâfetin ilgasıyle Istanbul, İslâm'ın merkezi durumu kaybetmiş, daha doğrusu reddetmiştir. Bu durum, Kaahire'ye geçmiştir.

Kaanûnî devrinde şehri ziyaret eden P. Gyllius : «dünyada bütün şehirler ölüme mahkûmdur, fakat Istanbul, insanlar var oldukça yaşıyacaktır» hükmünü verir.

1804'te büyük coğrafyacı İnciciyan şöyle yazar (s.3) : «Istanbul şehiri böylece, Avrupa'nın nihayetinde ve Karadeniz'le Akdeniz arasında, Kuzey Yarımküresi'nin hemen merkez noktasındadır; eski ve yeni müellifler tarafından, dünyanın en seçkin mevkiinde bulunduğu belirtilmiştir».

1785'te Baron de Tott şöyle yazar (I, 3) : «Si l'ambition de dominer l'univers étudiait sur la carte, le site le plus favorable pour y établir la capitale du monde, la situation de Constantinople serait sans doute préférée... Les navigateurs, dans le centre d'un immense amphithéâtre, semblent accourir de toutes parts pour apporter le tribut que l'univers doit à sa métropole.» = «Eğer kâinata hükmetmek arzusuyle dünya haritasına bakılsaydı, dünyanın başkenti olarak en müsait mevkı sıfatıyle şüphesiz Istanbul tercîh edilirdi... Sanılır ki, bütün gemiciler dünyanın her tarafından, kâinâtın, merkezi olan şehre borçlu bulunduğu haracı getirmek için gidip gelmektedirler».

Şehrin Güzelliği

Şehrin güzelliği, hiç olmazsa bu asrın ikinci çeyreğine kadar, mevkıi derecesinde emsalsiz sayılmıştır.

1917'de Alman doktoru Stoyber Paşa şöyle yazar *(Yıldırım,* 6): «İşte Marmara Denizi ve inci dizisi gibi çevresindeki saray ve köşkler, koyu mavi Boğaz... Bu ince manzaranın büyüleyici letâfeti

uzun harb seneleriyle paslanmış olan kalbleri yumuşatıyor ve hassas yapıyor».

Hellert, XIX. asrın ortalarına yaklaşırken şöyle yazar (s. 58 a) : «Il n'y a pas de ville au monde qui compte autant de beaux environs = Dünyada Istanbul kadar güzel çevresi olan hiç bir şehir yoktur».

XV. asırdan XX. asra kadar Istanbul'a gelen ecnebi seyyahların büyük çoğunluğu, Istanbul'un «dünyanın en güzel şehri» olduğunda birleşirler (Mantran, 35).

General Miranda, 1786'da şunları yazar (s. 26, 45-6, 53, 60) : «30 temmuz 1786 sabahı saat 8'de, ucu bucağı olmıyan muazzam Istanbul şehri gözüktü... Istanbul, Üsküdar, Kadıköyü, Boğaziçi, Galata ve Beyoğlu'ndan teşekkül eden muazzam bir şehir... Camiler, minareler, korular... Denizden görülen manzaranın fevkalâdeliği hakkında bir fikir vermem bile mümkin değil... Yeryüzünde tabiatin yarattığı güzelliklerden biri, hiç şüphesiz Boğaziçi... Kıyılardaki köşkler ve bahçeler, şirinliğini bir kat daha arttırıyor... Dünyada tesadüf edilmesi mümkün en muhteşem ve en ilgi çekici manzara ise, Çamlıca tepesine çıkınca görülüyor. Büyükdere'ye kadar bütün Boğaz, bütün Istanbul, Beyoğlu, Galata, Marmara Denizi, ayaklar altında... Köşkler, en güzel manzaralı yerlere itina ile yapılmış... Macar Bahçesi'nden Yûşâ Tepesi'ne tırmandık. Tepede ufak bir cami ile bir kaç derviş var. Bizi büyük nezaketle karşılıyan dervişler, oturmamız için zemîne seccadeler serdiler. Üzüm, incir ve kahve ikrâm ettiler. Sonra Hazret-i Yûşâ'nın menkıbe ve mûcizelerini anlattılar. Dürbünle çevreyi seyrediyordum : Ne manzara, ne manzara!...».

1835'te von Moltke'yi dinliyelim (s. 15-6, 20-1) : «Haliç'teyiz. Fakat şimdi etrafımızı saran büyüyü nasıl anlatayım? Sert kıştan en tatlı yaza, bir beyâbandan en hareketli bir hayatın içine girmiştik (3 kasım günü idi). Güneş gökyüzünde parlak ve sıcak ışıldıyordu. İnce bir sis, perî masallarını andıran manzarayı şeffaf bir peçe gibi sarıyor. Sağımızda rengârenk ev yığınlarının üstünde sayısız kurşun kubbeler, bir suyolunun cür'etli kemerleri, damları kurşun örtülü büyük taş hanlar ve hepsinden fazla da, dev gibi yedi camiin, Sultanselim, Fâtih, Süleymâniye, Bâyezid, Sultânahmed, Ayasofya câmîlerinin (yazar 7 demiş, fakat 6 câmî saymış) göklere tırmanan minâreleri yükselen bir Istanbul... Topkapı Sarayı, hayal köşkleri ve kubbeleriyle, siyah servileri ve azametli çınarlarıyle, tâ denizin ilerilerine doğru uzanıyor... Dünyadaki bütün devletlerin sancaklarını taşıyan en büyük ticaret gemilerinin ve dev gibi Türk harb teknelerinin arasından geçerek, Haliç'ten

Boğaz'a çıktık. Sayısız kayıklar, anlatılamıyacak kadar duru derin sular üzerinden dört bir yana kayıp gidiyor... Boğaz yalılarının bahçelerini defne ve nar ağaçları gölgelendiriyor, sayısız çiçek saksıları süslüyor. Bol bol açmış güller, gelen geçene, bahçe duvarlarının parmaklıklı pencerelerinde gülümsüyor. Yûnuslar, kayıkların yanı başında, durgun akarsu sathında soluyarak sıçrayışıyor. Boğaziçi'nin her iki kıyısında bir ev birini, bir köy ötekini takib ediyor ve hepsi birden, Istanbul'dan Büyükdere'ye kadar olan 3 millik mesafede, zarif köy evleri ve hükümdar sarayları, balıkçı kulübeleri, camiler, kahvehâneler, eski sahilsaraylar ve şirin köşklerden, upuzun bir şehir teşkîl ediyor... Muhteşem bir mermer çeşmenin önünden döndük... Dükkânlarda, hepsi de son derece temiz ve mükemmel hazırlanmış bal, sütlaç, kaymak, pelte, pestil ve adını bilmediklerime kadar her çeşit meyve satılıyor... Çubuklar, kırmızı topraktan lüleler ve kehribardan uzun ağızlıklar yapılan yüzden fazla dükkân arasından geçerek nihayet Tophâne'ye geldik. Şimdiki padişah (II. Mahmud) tarafından yaptırılan Nusretiyye Camii'nin yüz ayak yüksekliğinde oldukları halde alt tarafta çapları dokuz ayaktan fazla olmıyan iki minaresiyle, camiler arasında bir mevkii var. Fırtınalara ve sık sık zelzelelere mâruz bir şehirde, bunlara karşı durabilmek için, böyle narin minarelerin ne kadar iyi inşa edilmesi lâzım... Sağımızda, başlı başına bir krallığa değen azametli şehir yayılıyor... Sağda Sultânahmed Camii'nin hayran kalınacak kadar güzel altı minaresi göze çarpıyor. Narin şekilleri yüzünden bu minareler, bizim Hıristiyan kiliselerinin en yüksek kuleleriyle kıyaslanamıyacak kadar yüksek görünüyor. Fakat en yüksek noktayı, Serasker Kapısı'nın güzel kulesi (Bâyezid Kulesi) teşkîl ediyor».

«Boğaziçi, dünyâda eşine ender rastlanır derecede güzeldi. Bir feribotla Boğaz'ı baştanbaşa dolaştım (1869). Sultân Azîz'in Tophâne'den Kuruçeşme'ye kadar tek sıra hâlinde dizilmiş zırhlı donanması, başka bir ihtişam veriyordu ve bu donanma o târihler dünyâ devletleri arasında üçüncü idi. Zırhlılar, ağır ve uzun menzilli toplarla donatılmıştı. Gece, fenerlerle aydınlatılıyorlardı. Boğaz'ın iki tarafındaki yalılar da beyaz ve renkli lambalarla ışıldıyordu. Uzaktan bakıldığı zaman bunlar birer yıldızı andırıyor ve sâhillere ayrı bir güzellik veriyordu... İmparatoriçe Eugénie'nin Istanbul'u ziyâretinde Boğaziçi, daha da güzeldi. Şehir ve Boğaziçi, çok güzel ışıklandırılmıştı. İmparatoriçe'ye Beykoz Kasrı'nda verilen resm-i kabûlden sonra, Beykoz'dan Beylerbeyi'ne dönüldü. Fransız İmparatoriçesi'ne Beylerbeyi Sarayı ikaametgâh olarak tahsîs edilmişti. Boğaz üzerinde gece Beykoz - Beylerbeyi dönü-

şünde İmparatoriçe, âdetâ büyülendi. Boğaz'a hâkim tepelere askerî birlikler yerleştirilmişti. İmparatoriçe, Boğaz üzerinde seyrederken bu birlikler, sistemli şekilde havaya ateş ediyorlardı. Kurşunlar, gece karanlığında, kızıl yıldızcıklar hâlinde yanıp sönüyordu» (Amiral Sir Henry Woods, 261-2).

1855'te Ubicini şunları yazar (s. 54) : «Aspect féerique de cette ville, unique dans le monde = Şehrin perîler âlemine benziyen görünüşü, dünyada yegânedir».

Alphonse de Lamartine, aynı yıllarda, *Voyage en Orient*'da, Istanbul'a girişini şöyle anlatır :

«A cinq heures, j'étais debout sur le pont; le capitaine fait mettre un canot à la mer, j'y descends avec lui, et nous faisons voile vers l'embouchure du Bosphore, en longeant les murs de Constantinople que la mer vient laver. Après une heure de navigation à travers une multitude de navires à l'ancre, nous touchons aux murs du Sérail. C'est là que Dieu et l'homme, la nature et l'art, ont placé ou créé de concert le point de vue le plus merveilleux vue le regard humain puisse contempler sur la terre. Je jetai un cri involontaire, et j'oubliai pour jamais Naples et tous ses enchantements; comparer quelque chose à ce magnifique et gracieux ensemble, c'est injurier la création». Türkçe'ye şu şekilde çevirmeye çalışıyorum :

«Saat 5'te, güvertede ayakta idim. Kaptan denize bir sandal indirtti. Onunla beraber indim. Boğaz'ın ağzına doğru yelken açtık. Denizin yıkadığı Istanbul sûrları boyunca gidiyorduk. Bir saatlik bir deniz yolculuğundan sonra, demir atmış gemi kalabalığını geçerek, Saray'ın sûrlarına temas ettik. Tanrı'nın ve insanın, tabiatin ve san'atın, yeryüzünde beşer nazarının müşahede edebileceği en hârikulâde görüş noktasını halk edip yerleştirdiği yer, burası idi. Elimde olmıyarak haykırdım. Ve o anda, Napoli'yi(*) ve bütün hârikulâde güzelliklerini ebediyen unuttum. Napoli ile bu muhteşem ve latif âhengi mukayese etmek, yaradana küfür teşkîl edecekti».

1913 - 16 arasında Istanbul'da Birleşik Amerika'nın büyükelçisi olan Morgenthau, Boğaziçi'ni ilk görüşünü şöyle anlatır : «Bu kadar güzel bir manzarayı, gözlerim asla görmemişti» (s. 57).

(*) Napoli, tabiat güzelliği bakımından Avrupa'nın en güzel şehri sayılır.

Liman

«Istanbul limanı, dünyada eşi bulunmıyan bir güzelliktedir ve kullanış imkânları bakımından da eşsizdir. 4 - 5 mil gibi çok geniş bir çevresi vardır. Genişliği de girişte bir mile yakındır, bazı noktalarda yarım mile kadar düşer. Derinliği o derecede elverişlidir ki, en büyük tonajda tekneler bile, kıyıdaki binaların yanına kadar yanaşabilir».

XVI. asrın ikinci yarısında Istanbul'a gelen Nicolay, limanı işte böyle tasvîr eder *(Voyages,* 118).

Du Loir (s. 41), XVII. asırda, «Istanbul limanı o derecede sakin ve öyle mahfuzdur ki» der, «Tabiat'ten fazla, san'at tarafından sun'î olarak yapılmış sanılır».

Liman, devrin 1.000 en büyük tonajda gemisini barındıracak kadar muazzamdır. Bilhassa suların derinliği ve temizliği (kaya vs. olmaması) yüzünden gemilerin kıyıya kadar yanaşabilmeleri, ticaret tekneleri için büyük kolaylık sağlar. Bu hususu, bir çok seyyah dikkatle belirtmişlerdir. Üstelik liman, şehrin kalbinde gibidir (Hong Kong hava limanının şehrin ve denizin ortasında olması gibi). Dünyanın en meskûn mahallinin tâ yanıbaşındadır. Bu da, büyük bir imtiyaz sayılmıştır.

Ancak Istanbul şehrinin ve limanının, bütün bu tabiî imtiyazları ve hârikulâde güzellikleri yanında, ulaştırma zorlukları da çetindir (Mantran, 52-9). Bir yakası bir, diğer yakası diğer kıt'ada dünyada başka bir şehir yoktur. Halbuki Istanbul, Asya ve Avrupa kısımlarıyle bir bütündür. Asıl şehir Avrupa'dadır ama, Asya kısmı ayrılamaz bir parçasıdır ve esasen bütün Anadolu ve bütün Doğu, Üsküdar'da düğümlenmektedir. Klasik Osmanlı devrinde şehir nefs-i Istanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüb belediyelerine bölünerek idare edilmiştir ama, bunların hepsinin başına da «Istanbul Efendisi» denilen büyük görevli getirilmiş ve şehrin bütün irtibâtından sorumlu sayılmıştır. Boğaz Köprüsü, 2.500 yıllık hayaldir, Büyük Dârâ'dan II. Bâyezîd'e, II. Abdülhamîd'den Menderes'e kadar. Ulaşım, klasik devirde, «pereme» denen hafif kayıklarla yapılmakta, peremeler iki yakaya dolmuş yaparak insan taşımaktadırlar, («dolmuş» kelimesi Türkçe'de ilk defa olarak Boğaz'da işleyen bu vasıtalar için kullanılmıştır). «Kayık» denen ağır vasıtalar ise, yük taşımaya mahsustur. «Sandal», bugünün hususîsi veya taksisidir, dolmuş yapmaz, tek kişi tarafından kiralanır.

Istanbul'da, Boğaz'da, Evliyâ Çelebî'ye göre 8.000 peremeci, 7.000 kayıkçı, ayrıca 800 gemi çalışmaktadır. Grelot'nun şehrin deniz vasıtaları için verdiği 16.000 ve Fermanel'in verdiği 15.000

rakamları, Evliyâ Çelebî'yi doğrular. Bu sayılar, iki yaka arasındaki su trafiğinin azameti hakkında bir fikir verebilir.

Üstelik imparatorluğun en büyük askerî limanı, deniz üssü de Istanbul'da, Haliç üzerinde, Kasımpaşa'dadır ve en az üç asır için dünyanın en büyük deniz üssü ve tersânesidir. Tersâne-i Hümâyûn, ayrı bir şehirdir ve sûrlarla Büyük Şehir'den ayrılmıştır. Burada Istanbul Efendisi'nin hükmü geçmemektedir. Hâkim-i mutlak, Kapdân-ı Deryâ'dır. Tersâne'de işçi ve forsa olarak çalışanlar XVI. asırda 30.000, XVII. asırda 46.000 kişidir. Tersâne'den kaçan kimse görülmemiştir. Kuş uçamamaktadır (Evliyâ, I, 417). XVI. asır sonlarında Tersâne'de 110, hattâ 150 kadırga birden tezgâha alınabilmekte, inşa edilebilmektedir.

Galata ve Eminönü, gemi donatımına ait dükkânlar ve her çeşit malın doldurduğu antrepolarla doludur.

Liman, Karadeniz'e giden ve oradan gelen transit gemilerle, büsbütün kalabalıklaşmaktadır.

XVII. asır sonunda Tournefort, şöyle yazmaktadır (I, 464-5) : «La situation, du consentement de tous les voyageurs et même des anciens historiens, est la plus agréable et la plus avantageuse de l'univers; il semble que le canal des Dardanelles et celui de la Mer Noire, ayent été faits pour lui amener les richesses des quatre parties du monde, celles du Mogol, des Indes, du nord le plus reculé, de la Chine et du Japon y viennent par la mer Noire; on y fait passer par le canal de la mer Blanche la marchandise de l'Arabie, de l'Egypte, de l'Ethiopie, de la côte d'Afrique, des Indes occidentales et tout ce que l'Europe fournit de meilleur = Eski tarihçiler dahil, bütün seyyahların belirttikleri gibi, Istanbul, kâinâtın en zevkli ve avantajlı yerindedir. Çanakkale ve Karadeniz Boğazları'nın, dünyanın dört köşesinin zenginliklerini bu şehre getirmek için yapıldığı sanılır. Moğol'un, Hindistan'ın, en uzak Kuzey'in, Çin'in ve Japonya'nın zenginlikleri, Karadeniz vasıtasıyle Istanbul'a akar. Çanakkale Boğazı vasıtasıyle de Arabistan'ın, Mısır'ın, Habeşistan'ın, Afrika sahillerinin, Antil Adaları'nın ve Avrupa'nın en iyi malları gelir».

Kayıkçılık

Türk armatörlerinin Istanbul limanına bağlı gemileri ve limana gelen Avrupa gemileri (Ceneviz, Venedik, Fransız, İngiliz, Holanda vs.), büyük dış ticarete, idhalât ve ihracata dönüktür. Kayıkçılık, sandalcılık ve peremecilik ise, şehrin gündelik ihtiyaç-

larına ve ulaştırmasına hizmet eden vasıtalar, küçük deniz taşıtlarıdır.

Evliyâ Çelebî (I, 553), Boğaz'da 8.000 peremecinin 4.614 pereme işlettiklerini yazar. 1802 tarihli bir arşiv defteri *(Tarih Dergisi,* XVI, 127), Boğaziçi'nde 6.572 kayıkçının 3.996 kayık işletmekte olduklarını kaydeder ve bunların teker teker adlarını ve kefillerinin adlarını verir. Kayıkçıların 5.184'ü Müslüman, 924'ü Hıristiyan, 464'ü Yahudi'dir. Ayrıca «aylakçı» denilen, kayık sahibi olmıyan, iş çıktıkça çalışan 1.189 kayıkçı daha vardır.

XIX. asır başlarında buharlı gemiler de görülmiye başlar. Von Moltke (s. 120-1), 14 eylûl 1837'de Büyükdere'den şöyle yazar: «Muazzam gemiler, kuvvetli akıntıya karşı faydalandıkları güney rüzgârının en hafif soluğunu bile kullanmak için, beyaz pamuklu yelkenlerini biribiri üzerine çekmiş, filo hâlinde, yukarı doğru süzülürler. Buharlı gemiler, rüzgâra bağlı olmadan geçip gider, uzun duman çizgileri, bulutsuz gökyüzünde yükselir ve çarklarının hızlı vuruşları, yüksek kıyılarda çınlar. Muazzam harb gemileri, hareketsiz, uzun sıralar hâlinde ve üç sıra top ağızları ile tehdîd ederek burada yatar, mağrur direkleri, ay yıldızlı al bayraklarını, mavi göklere yükseltir. Fakat binler, hattâ bir çok binlerce hafif kayık, bu şâhâne ana caddede (Boğaz üzerinde) hızlı hızlı ve hamarat hamarat, dört yana gidip gelirler».

Gérard de Nerval, 6 yıl sonrasını şöyle anlatır (s. 87): «Kayığa binen yolcu, arka taraftaki bir mindere oturur ve geriye yaslanır. Kürekçiler, güçlü kollarıyle kürek çekip dalgaları kesmeye çalışırlar. Yüz ve omuzları güneşten yanmış, âdetâ tunçlaşmıştır. Geniş ipek gömlekler giyer ve atlas kemer kuşanırlar. Çok terbiyeli ve dürüst insanlardır. İşlerini, bir çeşit güzel san'at hâline getirmişlerdir».

1851'de Şirket-i Hayriyye kurulur ve şehrin deniz trafiğinde vapur seferleri başlar. Kayıkçılık gittikçe geriler ve sandallar, kayıkların yerini alır.

Balıkçılık

Yeryüzünde Boğaz kadar çeşitli ve lezzetli balıkların bulunduğu bir yer yoktu. Istanbul, asırlar boyunca, dünyanın balıkçılık merkeziydi. XVI. asırda Gyllius (s. 9), şöyle yazar:

«Marsilya, Venedik ve Taranto şehirleri, balıklarıyle ünlüdür. Fakat Istanbul, balık bolluğu bakımından, bu şehirleri geride bırakır. Liman, iki denizden gelen pek çok sayıda balıkla dolup taşar. Balık sürüleri, yalnız Boğaziçi'nden değil, Kadıköyü tarafın-

dan da limana doğru akar. O kadar boldur ki, 20 balıkçı kayığı tek bir ağla tutulan balıklara ancak kâfi gelir. Yani bir ağ, 20 kayık dolusu balık yakalar. Denizde balık çok boldur ve sahilde elle tutmak bile kaabildir. Baharda sürüler, Karadeniz'e doğru akar. O zaman, onları taşla öldürerek avlamak da mümkündür. Kadınlar, pencereden sarkıttıkları sepetlerle balık tutabilirler. Balıkçıların olta ile avladıkları torik, bütün Yunanistan'a, Rumeli'ne, Asya ile Avrupa'nın bir kısmına yeter. Balıkpazarı'nda her gün, her çeşit balıktan yığınlar görülür. Rumlar'ın kansız balık yedikleri perhiz günlerinde, onlara kâfi gelecek mıkdarda istiridye ve başka kabuklu hayvanlarla dolu balıkçı kayıkları da Balıkpazarı'na yanaşır... Istanbul'da et bolluğu olmasa ve Türkler balık yemekten hoşlansalar, balıkçılar da Marsilya ve Venedik'dekiler kadar usta ve mesleklerinde serbest olsalar, gelirlerinin beşte birini vergi olarak verdikten sonra, yalnız Istanbul'u değil, civar şehirleri de besliyebilirler».

XVII. asır sonlarında Tournefort (I, 507) şöyle der: «Balıkpazarı, görülmesi îcâb eden bir yerdir. Galata'daki (Beyoğlu'nda) Balıkpazarı, Istanbul'dakinden (Eminönü'nde) daha güzeldir. Uzun bir sokak hâlinde bir çarşıda, yalnız balık satılır. Dükkânlar iki taraflıdır. Dünyanın en lezzetli ve güzel balıkları, yığınla serilmiş haldedir».

1836'da von Moltke'nin müşâhedeleri şöyledir (s. 75): «Ağda muhakkak ki yarım milyon uskumru vardı. Bu da takrîben 1.000 altın değerindeydi (bir altına 500 uskumru). Ömrümde böyle bir şey tasavvur edemez, gözlerimle görmeseydim inanmazdım. Ağ Boğaz kıyısına kâfi derecede yaklaştırılınca, büyük kaşıklara benziyen saplı küçük ağları daldırdılar ve binlerce, gümüş gibi parlıyan hayvancığı, güneş ışığına döktüler».

von Moltke'den bir kaç yıl önce Amiral Sir Adolphus Slade şunları anlatır (s. 81-3):

Kılıç Balığı

«Tanrı, Yedi Tepe'ye kondurduğu güzelliği, Türkler'e ihsân etmekle kalmamış, denizlerde yarattığı balıkların en lezzetlilerini de onlara vermiştir. Çubuklu'da, Kanlıca koyunda, Tarabya ve Büyükdere sahillerinde ağ atan, dalyan bekliyen, peşpeşe dizilip dinî âyin yaparcasına bir nağme mırıldanıp ağ çeken pos bıyıklı balıkçıların seyrine doyamadım. Gemilerle yarışan yûnuslar, Türk sularında istiklâl sahibi hayvanlardır. Zira Türkler için yûnus, âde-

tâ kutsaldır. Aslında pek şakacı olduğuna inandığım yûnusların gemilerle yarışa kalkışması, seyrine doyulmaz.

«Boğaziçi'nde balık, zengin bir sofraya buyur edilmiş misafirlere ikramda yarışa benziyor. Kışın Karadeniz'den akın eden palamutları, ağları tıkabasa dolduran uskumrûlar takib eyliyor. Marmara'dan gelen şövalye kılıklı kılıç balıklarının etinden, defne yaprağına sarılmış şişleri küllenmiş mangal kömürünün ateşinde pişirip tadabilirseniz, kalb huzûru içinde 'Ulu Tanrım, bu dünyâda bana ağız tadı verdin' diye Allah'a şükredebilirsiniz.

«Kılıç balığına Karadeniz ve Akdeniz'de pek rastlanmaz, Marmara'ya mahsus gibidir. Eti dolgun ve beyazdır. II. Sultan Mahmud, bu balığı çok sever ve sofrasından eksik etmez. İleri gelenler de, padişahın bu merakından ilhâm alarak, saray ve konaklarında en fazla kılıç balığı vermeye başlamışlardır.

«Kılıç, zenginlere mahsus değildir. Fakirler de kolayca yiyebiliyorlar. Bir ara kılıç balıkları Marmara'da çok azaldı. 1812 yılı idi. Akdeniz'e göçtükleri anlaşıldı. Türkler, bilhassa Istanbullular, büyük telâşa düştüler. Akdeniz'de erkek ve dişi kılıç balıkları yakalayıp Marmara'da üretmeye bile kalkıştılar. Neyse ki bu zahmete lüzum kalmadı. Kılıçlar, Akdeniz'i beğenmemişlerdi, ertesi yıl Marmara'ya döndüler» (*).

Şehrin İâşesi

Istanbul'un iâşesinden, yiyecek meselesinden, iktisat ve ticaretten bahsederken söz açmıştım. Burada bir kaç noktaya daha temâs etmek istiyorum.

Istanbul'a 1584'te yalnız Boğdan'dan (Moldavya) yılda 300.000 koyun geliyordu *(Mühimme,* LIII, 106, no. 294). Gene aynı eyaletten her ay 1.000'er adet olmak üzere yılda 12.000 de sığır geliyordu *(Mühimme,* V, 463, no. 1.245). Gene aynı eyalet, 1585 yıllarında Istanbul'a yılda 15.397 ton buğday, 13.350 ton arpa, 500 ton darı ve yulaf yolluyordu *(Mühimme,* LVIII, 225, no. 580 ve LXII, 87, no. 193). Gene Boğdan'dan gelen yağ yılda 85 ilâ 113 ton arasında değişiyordu *(Mühimme,* XIV, 103, no. 137 ve XXIV, 117, no. 321). Boğdan'dan Istanbul'a gelen diğer maddeler arasında bal, peynir, kendir de mühim yer tutuyordu. Bunlar, Istanbul halkının ihtiya-

(*) 1950 yıllarına kadar kılıç balığı Istanbul'da çok boldu ve levrekle barbunyaya nisbetle hayli ucuzdu. Bu tarihten sonra ortadan yok olduktan başka, trança, hattâ köpek balığı eti, lokantalarda ve balıkçılarda kılıç diye yutturulmıya başlandı. Gerçek kılıcın fiatı da barbunya ve levreğin üzerine yükseldi. Bugün kılıç, ortadan kalkmış gibidir.

cı için parayla getirilen mallardı. Ayrıca Boğdan ve Eflâk eyaletleri, Saray ihtiyaçları için bedava mal da gönderiyorlardı. Meselâ XVI. asır sonlarında Eflâk, Saray'a yılda 20.000 koyun, 2.000 at, 10.000 kile buğday, 10.000 kile arpa, büyük ölçüde peynir, yağ, bal yolluyordu (Mihai Maxim, *VII. Türk Tarih Kongresi,* II, 560-6). Boğdan ise Saray'a 500 at, 300 şâhin gönderiyordu. Her iki eyalet, sefer zamanında daha büyük ölçüde yiyecek veriyorlardı. 1582 İran seferi için Eflâk'den 2.016 at, 50.000 kile arpa ve 10.000 kile un alınmış, bunun için 33.693 altın (2.021.600 akça) ödenmişti. 1569 Astırhan seferi için Boğdan'dan 9.804 altın (588.250 akça) tutarında 800 at, un ve arpa, Eflâk'dan da 300.000 akçalık at, un ve arpa alınmıştı. Erdel (Transilvanya) eyaleti de hem Istanbul, hem de Almanya seferleri için yiyecek veriyordu. Bunun dışında Eflâk, Istanbul'daki Yeniçeri Ocağı için günde 200 kıvırcık erkek koyun yolluyordu (yılda 73.000 koyun). Bu sûretle bugünki Romanya'yı teşkîl eden eyaletler, Istanbul'un yiyecek anbarı durumunda idi. Romen çobanları, iyi koyun yetiştirmekle meşhurdu.

Bu sûretle her eyalet, Istanbul'un iâşesine katılıyordu. Ordunun büyük kısmı ve Saray da Istanbul'da idi. Meselâ Mısır pirinci, Marmara bölgesinin meyveleri, Edirne peynirleri ve daha pek çok eyaletin pek çok yiyeceği, Istanbul'un beslenmesi için vaz geçilmez unsurlardı. En büyük sanayi merkezi olan Istanbul ise, sanayi mâmüllerini bütün eyaletlere gönderdikten başka, dışarıya da ihrâc ediyordu.

Istanbul'a günde 10.000 kile un gelmeyince ekmek kıtlığı başlıyor, 50 dirhem ekmek 1 paraya satılıyordu (Cevdet, IV, 154) (1 para, altın 4000'de biridir). Gerçi bu hal ancak uzun savaş yıllarında veya fevkalâde kışlarda oluyordu ama, gene de büyük düzensizlik sayılıyordu. Istanbul'da kıtlığın, pahalılığın başlaması, çok devlet adamının kellesini düşürmüştür.

İmar Düzeni

Şehrin estetiğini bozan veya sağlam yapılmıyan bir inşaat derhal yıktırılırdı. Bunun için 140 mimar, her gün Istanbul binalarını teftişe çıkardı (Evliyâ, I, 627).

Kaanûnî devrinde esir olarak Istanbul'a gelip yıllarca kalan İspanyol seyyahı şöyle der (s. 27, 92-3) : «Sinan Paşa, Atmeydanı'nda bir konak yaptırmak için, 300'e yakın küçük evi satın aldı. Yalnız evleri yıkıp molozları kaldırmak yedi sekiz ay sürer sanıyordum. Halbuki 6 ay geçmeden, çevresi yarım fersaha yaklaşan konakla ek binalarının inşaatı bitti. Vezîr-i âzam Dâmâd Rüstem Pa-

şa'nın kardeşi olan Kapdân-ı Deryâ Sinan Paşa, gelip konağına yerleşti. Konağın inşââtında her gün usta ve işçi olarak 1.700 kişi çalıştı... Türkler'in bıraktıkları hayır eserleri, bizimkilerden az değil, çoktur. Hayatta iken de, ölüme bağlı vasıyetlerde de bizden cömert davranırlar. Dört Türk imparatorunun, Fâtih'in, II. Bâyezîd'in, Yavuz'un ve Kaanûnî'nin, yaptırdıkları camilerin çevreleri, hayır eserleriyle doludur. Paşalar da hayır eserleri bırakırlar. Kasabalarda, hattâ tenhâ, ıssız yollar üzerinde, konuklar için kervansaraylar yaptırırlar. Yollar açtırırlar. Susuz yerlere çeşmeler diktirirler. Hattâ helâlar inşâ ettirirler. Halk bunlardan bedâva faydalanır. Çoğu da dış görünüşleriyle saraylara benziyen azametli binalardır. Gelip geçenin, bunlardan faydalananların 'Tanrı yaptırandan razı olsun' demesine imkân yoktur. Yalnız insanlara değil, hayvanlara da iyilik ederler. Çok kimse, denizdeki balıklara ekmek atar. Kediler ve köpekler için ciğer ve ekmek satın alıp dağıtırlar. Kedi ve köpekleri öldürmezler, ama evlerine de almaz, sokakta beslerler. Türkiye'ye gelip de işlerini göremiyen Avrupalılar'ın Avrupa'ya döndükten sonra 'Türkler zalimdir, cimridir, bilmem nedir' diye akıllarına geleni uydurmaları, gerçek değildir».

1611'de Polonyalı râhib Simeon, şöyle yazar (s. 23) : «6 günlük yolculuktan sonra Edirne'ye vardık. Istanbul - Edirne yolu, kâmilen kaldırımla tefrîş edilmiştir, insanlar ve hayvanlar ayakları ıslanmadan bu kaldırımlar üzerinden Edirne'den Istanbul'a kadar giderler, ancak kervanlar ve atlılar ortadaki düzgün yoldan geçerler. Her menzilde kâgir büyük camiler, hanlar, odalar, hamamlar, nefis sular vardır. Her menzilde yolcunun bedava yemek yemesi, hiç bir formaliteye tâbî değildir. Alelâde yolcuya günde iki defa pilav, etli yahni, zerde, iki de fodla (ekmekle pide arası bir şey) verir, itibarlı yolcuları daha lüks yiyeceklerle ağırlarlar. Hayvanlar da bedava yer ve bakılır. Kervan 1.000 kişilik de olsa bu ikram kolayca yapılacak şekilde menzil teşkilâtı vardır. İsteyen hamamda bedava yıkanabilir. Yolda geniş ırmaklar üzerine atılmış 20, 40, hattâ 70 gözlü, kemerli taş köprüler vardır».

von Moltke, Türkler'in, harâbe hâlinde buldukları Bizans'ı, Istanbul olarak imar etmek için, «haşîn bir çalışkanlıkla» (s. 66) hummâ içinde çalıştıklarını ehemmiyetle kaydeder.

XVI. asırda Istanbul - Edirne yoluna kâmilen kaldırım döşiyebilmiş bir medenî seviye, çok saygıya değer. Zîrâ Londra şehrine ancak 1824'te kaldırım döşenmiye başlanmıştır. 1813'e kadar Paris'te hayvanlar, kasap dükkânlarının önünde boğazlanırdı; bu tarihte Napoléon ilk mezbahayı yaptırmıştır. Türkiye'de ise mezbaha, asırlardan beri vardır. 1850'lere kadar, —Avrupa'nın en büyük

ve ileri şehirleri olan— Paris'le Londra'da su ve aydınlanma işleri, çok zavallı bir seviyededir (Hatier, *L'Ancien Régime et Le Monde Contemporain (1715 - 1870)*, Paris, 1966, s. 198).

1850'lerden sonra ise Avrupa'da belediyecilik fevkalâde gelişir ve Türk şehirleri çok geride kalır. 1843'te Istanbul, hâlâ çok renkli ve letâfetlidir, büyük şâir Gérard de Nerval'in intıbâları şöyledir (s. 19-22) :

«Istanbul'un merkezinde olan muhteşem Kapalı Çarşı'yı geçtik. Bu çarşı, taştan ve çok sağlam yapılmış bir labirentti. Kavurucu yaz sıcağından kurtulmak için girilecek geniş ve serin bir sığınaktır. Kemerler ve parlak mermer sütunlarla tutturulan kubbeler hâlindeki muazzam galerilerin her biri, bir cins eşyaya tahsis edilmiş. Bilhassa giyim eşyası, kadın papuçları, sırmalı ve gergef işlemeli ağır kumaşlar, kişmir şallar, halılar, altın ve gümüş ve sedef kakmalı mobilyalar, mücevherler, göz alıcı silâhlar, hele 'Bedesten' denilen yerinde satılan değerli eşya çok, çok güzel...

«Yeraltı şehrine benziyen bu çarşının bir ucu, büyük binalar ve camilerle çevrili, hareketli, neş'eli bir meydana çıkıyor. Buraya «Serasker Meydanı» diyorlar. Zira seraskerlik (savunma bakanlığı) burada (bugün Üniversite Merkez Binası). Kadınlar ve çocuklar, bu meydana, hava almak için sık geliyorlar. Kadınlar Beyoğlu'ndakiler gibi değil, sıkı örtünüyorlar. Mor veya mavi bir ferâce giyiyor, yüzlerine 'yaşmak' denilen bir tül indiriyor, ancak gözlerini ve burunlarının ucunu açıkta bırakıyorlar. Ermeni ve Rum kadınları ise, oldukça açık ve hafif giyiniyorlar.

«Meydanın (Bâyezid Meydanı) bir yanını yazıcılar, minyatürcüler ve kitapçılar işgal etmiş (Sahhaflar Çarşısı). Hârikulâde güzel camilerin ağaçlıklı avlularında binlerce güvercin var. Bu güvercinler bazan meydana da konuyor. Serasker'in şehre hâkim kulesi (Bâyezid Kulesi), az ötede Eski Saray'ın sûrları ve her şey, bu meydana tam bir hususiyet ve orijinallik veriyor.

«Tekrar limana doğru inerken, mütevazı bir fayton içinde Sultân'ın geçişini gördüm (4 yıldır tahtta bulunan 20 yaşındaki I. Abdülmecîd). İki tekerlekli arabaya iki at koşulmuştu. Faytonun kapalı üst kısmı geniş bir kare şeklinde yükseliyor, açık bulunan ön kısmında altın işlemeli bir kadife saçak sarkıyordu. Sultân'ın üzerinde, yakasına kadar düğmeli sade bir redingot vardı. Türkler, Tanzimat'tan beri redingot giyiyorlar. Sultân'ın kıyâfetini başkalarından ayıran tek hususiyet, fesinin üzerindeki pırlantalı sorguçtu. Solgun, fakat kibar çehresinde bir hüznün ve duygunun izi okunuyordu. İnsiyâkî bir hareketle, hükümdârı selâmlamak için şapkamı çıkardım... Bu solgun ince yüz, bâdem gözler ve uzun

kirpikler, selâmıma lutufkâr bir bakışla karşılık verdi. Pek rahat ve kendinden emin duruşu, ince uzun boyu ve bütün görünüşü ile beni te'sir altında bıraktı ve çok iyi bir intıbâ uyandırdı».

Şehrin Su Problemi

Avrupa tekniği Istanbul'a, Tanzimat'tan sonra girdi. O zamana kadar şehir, klasik devre has şekilde idare edildi. Belediye hizmetleri, o devrin şartlarına göre yürütüldü. Yalnız her şey nizâma bağlanmış, hiç bir şey gelişigüzelliğe bırakılmamıştı. Meselâ hamalların atlara güçlerinden fazla ve onları eziyete sokacak derecede yük vurmaları bile, cezâ müeyyidesiyle yasaklanmıştı (8 rebîülevvel 995 = 1587 tarihli hüküm : A. Refik, *Istanbul Hayâtı*, I, 66-7).

Su işine çok ehemmiyet verilmiştir. Istanbullu, çok iyi su içmeye alışmıştır. von Moltke şöyle der (s. 67) : «Avrupa'daki şarap eksperleri nasıl tadarak şarabın bağını ve yılını keşfederlerse, bir Türk de, bir içim suyu tadınca, şu veya bu pınardan geldiğini, Çamlıca'dan mı, Asya tarafındaki Bulgurlu'dan mı, Büyükdere yakınındaki Kestane suyundan mı, yoksa Beykoz'daki Sultan suyundan mı alındığını söyler».

Kaanûnî'nin Sinân eliyle Kırkçeşme sularını getirtmesi, Istanbul'un çok büyük, milyonluk bir şehir hâline gelmesini sağlıyan unsurlardan biridir. Kırkçeşme'den 110 lüle su akıtılabiliyordu. Fakat daha Kaanûnî'nin ölümünden önce şehir o derecede kalabalıklaşmıştır ki, bu da kâfi gelmemiştir (Ali Rızâ Bey, 227-30, 233). Bendler ve kanallar açılarak yağmur ve kar suları toplanmıya, aynı zamanda taşkınlar önlenmiye çalışılmıştır. Bend duvarlarının uzunluğu 80 ilâ 120 kadem ve yükseklikleri 20 ilâ 30 kademdir. Duvarların dışına mermer kaplatılıp kitâbeler konmuştur. Bu barajlara künkler ve demir borular bağlanarak şehre su verilmiştir. Bendler dolunca, duvarların üzerindeki deliklerden fazla su akıtılmıştır. Her barajın altındaki demir kapıdan su, kanallara taksîm edilmiştir. Su, iki tepe arasını birleştiren kemerlerden geçirilmiştir. Su yollarının geçtiği yerlerde bahçe yapmak, ağaç dikmek, ev inşa etmek yasaklanmıştır. Bu işe o derecede ehemmiyet verilmiştir ki, suyollarını ve barajlarını her zaman iyi durumda tutmak için, «suyolları nâzırı» denen su mühendisinin emrinde kalabalık bir mühendis - mimar zümresi, hizmete hazır tutulmuştur. Fakat bunlar da kâfi gelmemiş, Istanbul evlerinin bahçelerinde binlerce kuyu kazılmış, bostanlara geniş bostan kuyuları açılmış, bir çok evde de yağmur suyu biriktirmek için sarnıçlar yapılmıştır.

II. Osman Belgrad köyündeki Topuz bendini, babası I. Ahmed'in Büyük Bend'inin yakınına yaptırmıştır. 1766'da III. Mustafa, Evhadeddin deresindeki Ayvaz Bendi'ni, II. Mahmud da Belgrad köyü yakınlarındaki Kirazlı Bendi'ni inşa ettirmiştir. Bu bendler, Mimar Sinân'ın yaptığı kanallara su akıtmışlardır. Sonra Beyoğlu ve Boğaz'ın Rumeli yakası için I. Mahmud Bahçeköyü'nde Topuzlu Bendi'ni, III. Selîm'in annesi Mihr-i Şâh Vâlide-Sultân aynı yerde Vâlide Bendi'ni, II. Mahmud da o civarda üçüncü barajı inşâ ettirmiştir. Bu üç barajın inşaasından önce Beyoğlu'na ve Boğaz'ın Rumeli yakasına su, I. Mahmûd'un annesi Sâliha Vâlide-Sultân'ın Kılıçpınarı Bendi'nden veriliyordu. Bu bend, kaynak sularını toplayıp Taksim'e kadar götürüyor, oradan Beyoğlu'na su dağıtılıyordu. Beyoğlu'ndaki «Taksîm» semti, hâlâ bu adı taşımaktadır. Kapdân-ı Deryâ Gazi Cezâyirli Hasan Paşa, bu bendleri yükselterek kapasitelerini arttırmıştır.

Ancak Kırkçeşme suları, şehrin mürtefî (yüksek) yerlerine akıtılamamış, buralara Halkalı suyu verilmiştir. Halkalı'nın Istanbul'a mesafesi hatırlanırsa, şehrin su ihtiyacı için ne büyük fedakârlıkların göze alındığı anlaşılır.

Fâtih, Bizans'a girdiği zaman, şehrin su ihtiyacının yetersiz şekilde karşılandığını ve daha çok sarnıç suyu ile geçiştirildiğini görmüştür. Bunun üzerine Bayrampaşa'dan Şadırvankolu ve Turunçlu sularını getirtmiştir. Fâtih semti, her zaman bu suları kullanmıştır. Topkapı Sarayı, hem Kırkçeşme, hem Halkalı suyu kullanmıştır.

Yukarıda anılan hayır sahipleri dışında II. Bâyezid, Köprülü Mehmed Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Koca Mustafa Paşa, Kaanûnî'nin kızı Mihr-ü Mâh Sultân, Istanbul'a çeşitli kaynaklardan su getirmişlerdir. Bunlar ayrı kanallar da açtırarak cem'an 66 lüle su te'mîn etmişlerdir.

Şehrin Asya yakası ise daha çok kaynak sularıyle geçinmiştir. O tarafın ihtiyacını başlıca Elmalı suyu karşılamış, Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa, Üsküdar ve Çamlıca taraflarına 40 kadar çeşme yaptırmıştır.

III. Ahmed'in başlatıp 1. Mahmûd'un 1732'de bitirttiği Istanbul su yollarının yenilenmesi ve taksimi (bu tarihten itibaren ana su şebekesini dağıtan maksem'in bulunduğu semte Taksim denmiştir) için 1.463 kese akça harcandı *(Mür'i't-Tevârîh,* 358a) (73.150.000 akça = 1979 başı râyici : 5,6 milyar TL.).

Kaanûnî'nin Kanlıkavak suyu da dahil, bir çok sulara evkaf nezâreti bakmıştır (Tanzimat'tan sonra). Pek çok hayır sahibi, bu işe büyük meblağlar sarfetmişlerdir. 1845'te çocuksuz ölen ve çok

uzun müddet meşîhatte kalan Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi'nin bıraktığı muazzam servet, vasıyeti mûcibince, Istanbul sularına harcanmıştır. Bu zât, o derecede zengindi ki, ölümünde konağının bodrumunda yamru yumru bir mangal bulunmuş, bakır sanılmış, şüphe üzerine tetkik edilince, som altın olduğu anlaşılmıştır.

Sultân Azîz de bizzât bendlere giderek incelemiş, Istanbul sularını ıslah etmek için çok para dökmüştür. Tahta geçtiği zaman Istanbul'da nüfus başına günde 10 okka su isabet ettiği anlaşılmış, bu yetersiz bulunarak mıkdar, nüfus başına 15 okkaya çıkarılmıştır (içme, yıkanma, yıkama vs. için harcanan bütün su).

Sultan Abdülhamîd, Hamîdiyye sularını getirterek, çok büyük hayır eseri yapmıştır. Pâdişâhın hayır eseri olarak şahsî parasından yaptırdığı bu hayrat, günümüze kadar Istanbullular'ın çok işini görmüştür.

Şehrin Aydınlanma, Havagazı ve Elektrik Problemleri

Klasik devirde sokaklar, istiyenlerin evlerine astıkları kandil ve fenerlerle aydınlanırdı. Ev içlerinden de ışık sızardı. Fakat gece sokağa çok az çıkılırdı ve sokaklar, Istanbul'da bile karanlıktı. Çıkanlar çok defa el feneri taşırlardı; zenginlerin fenerlerini uşakları taşırdı. —Yakın komşuluk dışında— hayatî mecburiyet olmadan kadın, gece dışarı çıkmazdı.

Şehrin karanlık olmasına üzülen hükûmet, varlıklı konak, ev ve dükkân sahiplerinin binalarının önünde geceleri fener asmalarını istedi. Ama bunu mecburî tutmadı (Ali Rızâ Bey, 153-4).

Batı şehirleri de aynı durumda olduğu için, arada bir gerilik ilerilik farkı yoktu. Ancak 1813'te yeryüzünde ilk defa olarak Londra'da bir kaç caddenin havagazı ile aydınlatılması (II. Mahmud devri), dünya şehircilik tarihinde büyük inkılâplardan biriydi. Havagazı ile belirli caddelerin aydınlatılması sonra Paris'te tatbik edildi. Zamanla diğer İngiltere ve Fransa şehirlerine, Batı ve Orta Avrupa'nın bir çok şehrine yayıldı. Londra ve Paris cadde ve sokakları, hiç olmazsa şehrin merkez kesimlerinde, geceleri parıl parıl hâle geldi. 1850 - 60 arasında Batı şehirleri bu duruma geldi.

Tanzimat, geniş ölçüde Batı taklitçiliğidir. Tanzimat hükûmetleri de bu inkılâbı hemen uyguladı, çok gecikmedi. 1853'te Dolmabahçe Gazhanesi yapıldı. Buradan verilen gaz, yeni yapılan kâgir Dolmabahçe Sarayı'nı, bahçelerini, sokaklarını aydınlattı. 1856'da Câdde-i Kebîr = Büyük Cadde denilen uzun Beyoğlu caddesine de havagazı direk ve lambaları konarak aydınlatıldı. 1864'-

te Istanbul, Üsküdar ve Boğaz cadde ve sokakları da havagazı ile aydınlatılarak bu mes'ele halledilidi.

Gene 1856 yıllarından itibaren sokaklara isim verilmeye, isimli sokaklara levhalar asılmaya, Beyoğlu'nda modern otel, lokanta ve gazinolar açılmaya başlandı. Bu sonuncuları ekaliyet veya Avrupalılar işletiyor, Türkler otelciliğe ve gazinoculuğa pek yanaşmıyorlardı.

Sutân Azîz'in ilk yıllarında Kuzguncuk'ta ikinci gazhânenin yapılmasının asıl sebebi, kâgir olarak yeniden inşa edilen Beylerbeyi Sarayı'nı ve çevresini ışıklandırmaktı. Ama bu gazhaneden Boğaz'ın Anadolu yakası, Üsküdar, Haydarpaşa ve Kadıköyü de ışıklandırıldı. Kuzguncuk gazhânesi bu işlere yetmeyince, Kurbağalıdere gerisinde Hasanpaşa Gazhânesi kuruldu. 1880'de Yedikule'de de bir gazhâne yapılarak merkez Istanbul'un aydınlanma ihtiyacı karşılandı (Hasanpaşa Gazhânesi 1891'de kurulmuştur).

1875 ocağında kısa metro hattı işletmeye açıldı. Türkler bu metroya «Tünel» dediler. Karaköy'le «Tünel» adı verilen Galata'nın üstünü biribirine bağlıyordu. Çok dik yokuş olan bu mesafedeki kısa metro, çok işe yaradı. Gene Sultân Azîz devrinde 1869 eylûlünde çelik hatlar döşenerek tramvay hatları açıldı. Tramvayları katana denilen iri Macar atları çekiyordu. 1914 şubatında tramvay, elektrikle işletilmeye başladı. 1908 Meşrutiyeti'nden önce Selânik, Beyrut, İzmir gibi yerlere elektrik gelmişti. Fakat Istanbul'da yalnız Yıldız Sarayı'nda elektrik vardı. 1908'den sonra Istanbul'da elektrik yaygınlaşmıya başladı. Havagazı lambaları sokaklardan birer ikişer kaldırılarak yerlerine elektrik lambaları kondu. Cumhuriyetin ilk yıllarında Istanbul sokakları ve evleri içinde hâlâ elektrik yerine havagazı ile aydınlatılanlar vardı. Fakir evler ise gaz lâmbası yakıyorlardı. XX. asrın ilk yıllarında Istanbul'a telefon da girdi. 1908'den önce Yıldız Sarayı'nda bir kaç otomobil vardı. 1908'den sonra otomobil, Istanbul ve diğer şehirlerde çok yayıldı. Taksicilik başladı.

Yangın

Osmanlı tarihinin büyük felâketi, yangındır. Bu felâketten en büyük zarar gören de Istanbul'dur. Türk'ün ancak âmme (kamu) yapılarını taştan yapmak, mesken olarak ahşab binalarda oturmaktan zevk almak gibi bir karakteri vardır. Zaman zaman ahşab (tahta) bina yasağına rağmen, mesken olarak hiç bir zaman kâgir (taş) yapıya iltifât edilmemiş, Tanzîmât'a kadar pâdişahlar bile saraylarını ahşab-kâgir karışımı yaptırmışlar, onun için

pek çoğu ortadan kalkmıştır. Zîrâ ahşab yapının ömrü fazla değildir ve kâgir gibi asırlarca, hattâ binlerce yıl ayakta kalamamaktadır.

Büyük şehirde yangın, tabiatiyle en büyük tahribatı yapmaktadır. Ama yangın felâketi, Istanbul şehri, Türk kültürü ve san'atı için en büyük yıkım olmuştur. Millî servet ve kültür, devamlı şekilde kemirilmiştir. Istanbul'da yangının ne demek olduğu, kaç milyar liralık zarar verdiği, en değerli san'at eserlerini, yazma kitapları mahvettiğini anlıyabilmek için, bâzı örneklere göz gezdirmek kâfidir :

17 - 21 temmuz 1718'de 4 gün süren yangında Istanbul'da 51. 900 ev, 2.283 dükkân, 170 cami ve kilise, 152 saray, 130 fırın, 80 değirmen, 98 umumî hamam kül olmuş, 1.500 insan da yanarak veya enkaz altında ölmüştür (Hammer, XIV, II, n. 1).

1660 yılı 24 temmuzundaki yangında 80.000 ev yanmış, nefs-i Istanbul'un büyük kısmı zarar görmüş, yangın ancak Eyüb, Beyoğlu, Boğaz ve Asya yakasına sıçramamıştır (Silâhdâr, I, 183). Bu, Istanbul'un gördüğü en büyük yangındır. 360 cami ve mescid, 40 hamam, 100 han ve kervansaray, 100 depo, 300 saray, yüzlerce konak, okul, medrese, tekke mahvolmuştur. Yangın, 49 saat içinde sûrlar içinde ve Halic'in güneyinde kalan Istanbul'un üçte birini tamâmen yakmıştır. *Târîh-ı Gılmânî,* bu yangında yalnız Kebeci Hanı'nda yanan malların değerinin Mısır eyaletinin Istanbul'a gönderdiği 10 yıllık vergiye eşit olduğunu yazar.

Eremya Çelebî Kömürciyan, 1689 Mısır Çarşısı yangınında 10 Mısır hazînesi mal, mücevherât ve nakid para yandığını, burasının bedesten gibi kullanıldığını, büyük tüccârın en değerli şeylerini burada sakladıklarını yazar *(Tarih Dergisi,* XXVII, 84).

4 muharrem 1105 (5 eylûl 1693) yangınını da Silâhdâr, II. cildinde anlatır. Ayazma Kapısı'ndan çıkan yangın, 18 cami, 19 mescid, 17 ilkokul, 10 medrese ve tekke, 11 hamam, 12 fırın, 2.517 ev, 1.146 dükkân, bir çok han ve depoyu mahvetmiştir (İnciciyan, 68'de bu yangın için verilen rakamlar farklıdır; fakat Silâhdâr, daha itimada değer kaynaktır).

7 temmuz 1795 gecesi çıkan yangın, en büyük ticarethânelerin ve değerli mal depolarının mahvıyle neticelenmiştir. Zarar, devletin 2 yıllık gelirine eşit tahmîn edilmiştir (İnciciyan, 69-70).

Eğer yangın rüzgârlı havaya tesadüf ederse, 3 gün zarfında Marmara ile Haliç arasındaki şehri baştanbaşa kat'etmesine mani olunamıyordu. Binlerce, on binlerce mesken kül hâline gelebiliyordu.

1689 yangını Kapalıçarşı'ya sirayet etmiş, en büyük ticarethâneleri yakmış, dünyanın en zengin şehri olan Istanbul'a, imparatorluğun 10 yıllık büdcesine eşit zarar vermişti (İnciciyan, 26).

Son büyük felâketler 1894 zelzelesi, 1908, 1911, mart 1918 (Sultanselim - Fâtih - Halıcılar) ve 13 haziran 1918 yangınlarıdır. Bu son 4 büyük yangında, eskiden olduğu gibi yangın yerlerinin yeniden inşasına harb içinde olan devletin imkânları elvermemiş, Istanbul'un bazı bölgeleri cumhûriyet devrine, «yangın yeri» olarak korkutucu, otlar kaplı sahalar olarak intikal etmiştir. Bu yerlerin boşluğu, 1940'lara kadar dolmamıştır, Istanbullular bu yangın yerlerini (meselâ Sarıgüzel, bugünki Fındıkzâde) çok iyi hatırlarlar. Bu son yangınlarda mahvolan tarihî eserler de, kör kazmayı yiyerek temellerine kadar yıkılmış, eskiden olduğu gibi onarılıp yeniden inşâ edilememiştir. Zîrâ vakıflar, mahvolmuş, şunun bunun elinde kalmıştı. Böyle bir şeye rejimin de arzusu yoktu.

Âsâyiş

Dünyanın en kalabalık, üstelik fazla yayılmış beldesinde, o asırların ulaştırma imkânlariyle âsâyişi sağlamanın kolay bir mesele olmadığı âşikârdır.

Porter şöyle der (s. 311) : «The police of that great city of Constantinople is admirable... No riots, no mobs, no desorders are known in the streets; at the least noise the delinquants are secured, confired, punished = Bu büyük Istanbul şehrinin polisi hayrân olunmaya değer... Sokaklar, kargaşalık, tasallut ve düzensizliği tanımıyor. Suçluların en küçük şamatası cezalandırılıyor, sınırlanıyor, tehlikesiz hâle getiriliyor».

Evliyâ Çelebî, Istanbul'da 12.000 mahalle bekçisi bulunduğunu yazar. Bekçiler, âsâyişin en alt, fakat belki en müessir kademesi idi. Hepsi kefile bağlanmış, namuslu, yaşlıca, sorumlu oldukları sokağın sâkinlerini tamamen tanıyan kimselerdi.

Fransa'nın Istanbul elçilik kâtibi Jean Chesneau XVI. asırda «Âsâyiş ve düzen, inanılmaz derecededir. Geceleri sokakları elinde bir sopa ve bir fenerle tek başına bir bekçi dolaşmaktadır. Bu görev Paris'te, bir birliğin başında devriye gezen kumandan tarafından bu kadar iyi îfâ edilememektedir» der. Thevenot ilâve eder (1665, 112): «Milyonluk Istanbul şehrinde son 4 yılda 4 katil vak'ası olmadı. Değerli mallarla ağzına kadar dolu kervansaraylar, tek bekçi tarafından muhafaza edilmektedir».

Zâbıta görevlilerinin namusu ve Türk adaletinin hızlı, hattâ derhal işleyişi, zâbıta vak'alarını inanılmaz derecede azaltmıştır (Grenard, 111-2).

İ. H. Dânişmend *(Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı*, 8-16), Avrupalı seyyahlardan şu örnekleri alır :

«Türkiye'de hemen hiç bir cinayet vak'ası duyulmaz. Bir iki fevkalâde vak'a, ya ânî feveran neticesi, yahut yol kesenlerin eşkıyâlığıdır» (Du Loir, 1654, 188).

«Türk hamamları sabahın saat 4'ünden akşamın 8'ine kadar 16 saat açıktır. Bütün bu müddet zarfında hamamlarda hiç bir gürültü ve kavga olmaz. Kimsenin kesesinin, elbisesinin çalındığı duyulmamıştır. Eski Roma hamamlarının şair Ovidius tarafından anlatılan düzensizliklerinden Türk hamamlarında eser bile yoktur» (Grelot, 1680, 236).

«Istanbul'da hırsızlık ve hırsız, çok nâdirdir. Türkiye'de 14 yıl kaldım. Bu müddet zarfında tek hırsızlık vak'ası duymadım. Yalnız 6 eşkıyânın kazıklandığını duydum ki, hepsi Rum'du. Yankesiciliğin ne olduğu ise, bilinmemektedir; bu san'at bu ülkede meçhuldür» (de la Motraye, 1727, I, 258).

«Türkiye'de hırsızlık, soygun, yol kesme, dolandırıcılık ve yankesicilik meçhul gibidir. Yollar, harb hâlinde ve asker seferde iken de, sulh hâlindeki derecede emniyetlidir. Bilhassa ana yollar takib edilirse, imparatorluğu bir başından öteki ucuna, en küçük hâdiseye mâruz kalmaksızın geçmek kaabildir. Halbuki bu yollar hiç tenha değildir. Devamlı yolcular gelip gider. Fakat en küçük vak'a çıkmaz. Bir kaç yılda ancak bir vak'aya tesadüf edilir. Doğrusu bu durum hayrete şâyandır ve beni düşündürmüştür. Hangi sistemle hükûmetin bu âsâyişi sağlıyabildiğini araştırmak istedim. Benim anlıyabildiğim, imparatorluk, dar bölgelere bölünmüş ve o bölgedeki bütün âsâyiş sorumluluğu tek kişinin üzerine verilmiştir. Bir de adalet çok sür'atli tatbik edilmektedir ve suçun cezasız kalabilmesi ümidi yoktur. En küçük vak'ada Istanbul'dan bir müfettiş gelmekte, olayı didik didik etmekte, üstelik bütün masraflarını, olayı çıkan kasaba veya şehirden almaktadır. Buna rağmen, bu derece az zâbıta vak'ası olması, bu sebeplerle de tamamen izah edilemez. Zîrâ imparatorluk çok geniştir. Aklına hırsızlığı koyan bir adamın ele geçmemesi, bir yere savuşması ihtimâli kuvvetlidir. Ama bilhassa mütevazı halk tabakaları, cezadan çok ürkmektedir; cezayı mûcib bir iş yapmaktan çok korkmaktadırlar. Yolculuğumda, tek başına ve Avrupalı kıyafetiyle seyahat eden bir Avrupalı'ya rastladım. Istanbul'dan İran'a gidiyordu. Yolda İran üzerine sevk edilen bir Türk ordusunun içinden geçmiş, günlerce beraber yol

almış, Türk askerleri ona zarar vermek değil, aldırmamışlar bile. Türkler'in hırsızlığı, insanlığa yakışmıyan menfur bir hareket, alçaklık ve şerefsizlik telâkki etmeleri ihtimâli kuvvetlidir. Yâhut kanunların şiddetli olan cezalarından ürküyorlar. Hangisi olursa olsun, Istanbul'da yankesicilik, dolandırıcılık ve hırsızlığın çok az görülen bir olay teşkil ettiği muhakkaktır. Ancak bazı Türk olmıyanlar, meselâ Bulgarlar, hilekârlık ve dolandırıcılık yapıyorlar. Istanbul'da kapıları ardına kadar açarak huzur ve emniyet içinde yaşamak mümkündür» (Sir James Porter, 1769, II, 51-3).

«Haksızlık, mürâbahacılık, inhisarcılık ve hırsızlık gibi suçlar, Türkler arasında meçhul gibidir. Bunun ceza korkusundan mı, vicdânî bir duygudan mı ileri geldiğini bilemiyorum. Ama Türkiye'de yaşıyan Hıristiyanlar, bilhassa Rumlar, Türkler gibi değildir. Onlardan sakınmak lâzımdır, Hıristiyan'lığın şerefini ihlâl edecek derecede ahlâksızlıkları görülebilir. Istanbul'da yaşıyan Avrupalılar'ın ahlâkı da yerinde değildir» (Comte de Bonneval, 1740, I, 215).

«Istanbul'da da, imparatorluğun başka yerlerinde de emniyet ve âsâyiş tamdır. Türkler, çok medenî insanlardır» (Guer, 1747, II, 188).

«Istanbul'da gündüz olduğu gibi, gece de emniyet içinde dolaşılabilir. Bir hırsızlık vak'asında çalınan mal, o sokağın sâkinlerince ortaklaşa ödenir. Böyle vak'alara karşı cezalar, ağırdır» (Castellan, 1811, II, 221).

«Bir Türkmen kulübesinde misafir kaldım. Vahşî görünüşlü insanlardı. Fakat beni misafir ettikleri kulübede, Avrupa'nın en lüks otelindeki kadar emniyet içindeydim. Doğruşu nâzik insanlardı» (Mac Farlane, 1829, I, 360).

«Istanbul'un en hareketli sokaklarında bile gürültü azdır. Güneş battıktan sonra ise, bütün şehir sessizliğe bürünür. Zîrâ içki ve kumar yoktur, kadınlar da az sokağa çıkarlar. Silâh taşımak yasaktır. Bunlar, âsâyişi sağlıyan iyi unsurlardır. Bir Türk, bir başkasına değil dayak atmak ve küfretmek, hiddetle bakmaktan bile çekinir. Bir hırlaşma olursa, ak sakallı bir ihtiyar, hemen işe karışır ve yatıştırır. Kimse onun hakemliğine baş kaldırmaz. Düello ve intihar, tamamen meçhuldür. Istanbul'da zâbıta kuvvetlerinin işi yok gibidir. Büyük Avrupa taht şehirlerindeki cinayetler, suçlar, hiç görülmez» (Brayer, 1836, I, 196-7).

«Istanbul'da dükkân sahipleri, kepenk indirmeden ve kapı kapamadan namaza, şuraya buraya giderler. Evlerin kapıları da aralık gibidir. Buna rağmen hırsızlık, pencereden girme, anahtar uydurma, dolandırıcılık, yankesicilik olmaz. Yılda en çok 6 hırsızlık

olayı tesbît edilmiş ve hemen hepsinin faillerinin de yeniçeri olduğu görülmüştür» *(Aynı Eser,* I, 234-5).

«Bu muazzam taht şehrinde dükkâncılar, ağzına kadar dolu mağazalarını açık bırakıp namaza giderler. Evlerin kapıları geceleyin alelâde bir mandalla kapatılır. Buna rağmen yılda ortalama 4 hırsızlık vak'ası görülür. Ama bu durum, asıl Istanbul içindir. Galata ve Beyoğlu'nda hırsızlık ve cinayet boldur. Taşrada da iffet ve namus, aynı derecededir. Türk askerinin halka tasallut ettiği, hırsızlık yaptığı hiç görülmez (zaten cezası kurşuna dizilmektir). Doğrusu bu Türk ahlâkı, bir İngiliz seyyahının söylediği gibi, Londra kiliselerinin kürsülerinden Hıristiyanlar'a örnek olarak vaaz edilmelidir» (Ubicini, 1855, 329 - 30).

«Hırsızlık, cinayet sayılır. Büyük Türk şehirlerinde, nâdir bir vak'adır» (Mathieu, 1857, II, 57).

«İsteyen bir şahıs, hangi dinden olursa olsun, bir Türk camiine bir değerli eşyasını veya parasını, hiç bir karşılığı olmaksızın emanet bırakabilir. Yıllar geçse de gidip alır. Hiç bir şikâyet duyulmamıştır» (Eudel, 1872, 190).

Evliyâ Çelebî'ye göre Istanbul, hepsi Istanbul Efendisi'ne bağlı olmak üzere 4 mevleviyyete (mollalık = büyük kadılık) bölünmüştür : Istanbul, Galata, Eyüb ve Üsküdar. Bu 4 mevleviyyet, birer kadı'nın idaresinde 34 kazâya ve 221 niyâbete (nahiye = küçük kadılık) ayrılmıştır. Şehir ve banliyölerde 360 subaşı ve 87 yeniçeri kolluğu (karakolu) ve daha küçük 40 subaşılık vardır. Istanbul ve çevresini bu 1.300 hâkim ve subay idare eder. Âsâyişe ve adalete bakar.

Tophâne'nin âsâyişinden Topçubaşı, Kasımpaşa'nınkinden Kapdân-ı Deryâ, has bahçelerden Bostancıbaşı sorumludur. Beyoğlu, Galata ve Haliç kıyılarına da Kapdân-ı Deryâ bakar.

Gündüz âsâyişe subaşılar, geceleri asesbaşılar bakar. Muhzır Ağa ise, askerî polisin başıdır. Yalnız şehirdeki askerlerden sorumludur. O ve adamları, şehirde düzensiz gezen askeri hemen derdest edip falakaya yatırırlar. Bütün bekçiler, asesbaşına bağlıdır. Şehrin belirli yerlerine fener asılır ve aydınlatılır. Sivil polisin başı, «böcekbaşı» idi. Kimse polis olduğunu bilmezdi. Kadın ajanları da vardı. Hırsızları yakalamak onun göreviydi. Salmabaşçuhadarı, umumî yerleri, çarşı ve pazarları, meyhane ve kahvehaneleri teftiş ederdi. Yalnız vak'a çıkaranlara müdahale ederdi.

Şehremîni, belediye hizmetlerinden sorumluydu. İmar düzeninden mimarbaşı, suyollarından suyolları nâzırı, temizlik ve çöplerden çöplük subaşısı mes'uldü. Mahallenin şeref ve iffetinden,

mahalle imamı, hükûmetle olan muamelelerden mahalle muhtarı mes'uldü.

Teşkilât bahsinde anlatıldığı gibi, daha pek çok belediye ve zâbıta görevlisi vardı. Belediye zâbıtasının başı muhtesibbaşı idi, narhlara, fiatlara, tartılara bakar, ufak kusuru olanları hemen dükkânının önünde falakaya yatırır, büyük kusuru olanları loncasına bildirerek cezalandırırdı.

Suçların —devlet güvenliğiyle ilgili siyâsî mâhiyette olanlar dışında— en ağırı, cinayet, adam öldürmekti. Can almanın Tanrı'ya mahsus bir imtiyaz olduğuna inanılırdı. Siyasî iktidarı temsil eden valiler, ancak Tanrı'nın Gölgesi olan padişah nâmına katil cezası verebilirlerdi. Kadılar da, Tanrı Buyruğu'na göre idama hükmederlerdi. Bunun dışında bir vatandaşın diğerini öldürmesi Tanrı'nın işine karışmaktı. Meşrû müdafaa hâlinde öldürmenin cezası yoktu. Bunun dışında kaatil için umumiyetle derhal idam cezası verilir, bâriz hafifletici sebepler varsa küreğe gönderilir veya habsedilirdi. Adam soymak, hırsızlık kasdiyle öldüren, hiç bir şekilde idamdan kurtulamazdı. Öldürülenin (maktûl veya maktûle'nin) ailesine ağır tazminat ödenirdi. Bu tazminat 250 altından (312.500 TL.) 40.000 akçaya (880.000 TL.) kadar değişirdi (XVII. asır). Tazminatı kaatil veya ailesi, onların parası yoksa veya kaatil bulunamazsa, o mahalle halkı ortaklaşa öderlerdi. Kaatilin îdam hükmü, umumiyetle bir gün içinde muhakeme edilip aynı gün yerine getirilirdi. Sakat bırakma derecesinde yaralama da aynı şekilde tazminata bağlanmıştı.

Azınlıklar ve Kiliseler

XVI. asırda Beyoğlu'nda 9 ve Istanbul tarafında 3 olmak üzere 12 Katolik kilisesi vardı. Rum ve Ermeni Ortodoks ve Ortodoks-Gregoryen kiliseleri yüze yakındı. Protestan kiliseleri nâdir ve Avrupalılar'a mahsustu. Sinagoglar (havrâlar) da vardı. Istanbul tarafındaki 3 Katolik kilisesinden Saint - François, XVI. asır sonlarında kapatıldı. Saint - Nicolas 1627'de ve Notre - Dame 1640'ta camie çevrildi. Haliç'in Istanbul tarafında Katolik kilisesine ihtiyaç kalmamıştı. Zîrâ Katolik Avrupalılar'ın yalnız Galata ve Beyoğlu'nda yaşıyabilecekleri tesbît edilmişti.

Ortodoks Cihan Patriki

Nefs-i Istanbul'da Türkler, gittikçe kesafet peydâ ettiler. Fakat hâlâ yoğun Ermeni ve Rum, hattâ Yahudi mahalleleri vardı.

Bu azınlıklar biribirlerinden hiç hoşlanmazlardı. Fakat aralarında çatışma bahis mevzuu değildi. Böyle bir çatışma, hükûmetçe en ağır şekilde cezalandırılırdı. Ortodoks Cihan Patriki Rumlar'ın, Gregoryen Patriki Ermeniler'in, Mûsevî Hahambaşısı da Yahûdîler'in durumundan hükûmete karşı sorumluydu. Bunların tayin ve azilleri, icabında idamları, hükûmetin elindeydi. İmtiyazları olmıyan alelâde imparatorluk vatandaşı idiler. Bütün Ortodoks dünyasının en büyük rûhânî lideri olması ve Papa ile eşit bulunması bakımından, XVI. asır sonlarından başlıyarak Fener'e yerleşen Ortodoks Cihan Patriki'nin îtibârı fazla idi. Fâtih, bu patrike vezir pâyesi vermişti; vezirlere gösterilen protokole giriyordu. Sonraları patrike beylerbeyi protokolü uygulandı, Tanzimat'la beraber gene vezir protokolüne girdi. Diğer patrikler, beylerbeyi protokolünde idiler.

Ortodoks Cihan Patriki, Bizans kayserinin yerine geçen padişaha tâbî olarak 1453'ten 1456'ya kadar bugünki Fâtih'te Havâriyyûn (Saints - Apôtres) kilisesinde oturdu. Fâtih Sultan Mehmed burada cami ve külliye yapmak isteyince istimlâk edildi. Cihan Patriki, Edirnekapısı ile Balat arasındaki Pammakaristos Manastırı'na geçti. Burada 1586'ya kadar 130 yıl oturdu. Bu tarihte manastır, «Fethiyye» adıyle camie çevrildi. Patrike, onun yakınındaki Fener'de Ayios İoannis (Hazret-i Yahyâ = Saint - Georges) kilisesi verildi. Bu iki kilisede 15 yıl oturdu. 1601'de bugünki makamına geçti: Fener'de Ayios İoannis (Hazret-i Yahyâ=Saint - Georges) kilisesine. 1601'den günümüze kadar orada oturmaktadır.

Rumlar

Istanbul Rumları'nın hepsi Bizanslı değildir. Daha doğrusu şöyle ifâde edeyim: 1453'te Istanbul'da yaşıyan Bizanslılar'ın torunları değildir. Fâtih devrinde (1453 - 1481) Edirne, Gelibolu, Bursa, Filibe, İzmir, Samsun, Sinop, Trabzon, Midilli, Taşoz, Semendirek ve Mora'dan gelen Rum aileleri, şehre yerleşmişlerdir. XVI. asırda da bugünki Yunanistan'dan, Anadolu'dan, Trakya'dan gelen bir kısım Rumlar, Istanbul'a iskân edilmişlerdir.

Şehirde Rum mahalleleri başlıca Kumkapısı, Samatya, Fener, Balat, Cibâli gibi Marmara kıyılarında ve Haliç'in güney kıyılarındadır. Topkapısı civarında da bir Rum mahallesi vardı. Nefs-i Istanbul'da buralara yerleşmişlerdi. Haliç'in kuzey kıyısında Galata, Hasköy, Kasımpaşa'da, Boğaziçi'nde Tophâne, Kuruçeşme, Arnavutköy, İstinye, Tarabya, Büyükdere, hattâ Asya yakasında (Çen-

gelköyü), Rum mahalleleri vardı. Bugün çoğunlukla Beyoğlu'ndadırlar.

Haliç çevresinde yoğunlaşan Rum nüfusunun merkezi Fener'di. «Fener Beyleri» denen asılzâdeler, burada mükellef taş konaklarda otururlardı. Bunlar, zengin tacirler, armatörlerdi. XVIII. asırda Bâb-ı Âlî, Eflâk ve Boğdan'a, bu beylerden voyvoda tayinine başlayınca nüfuzları arttı ve bir çok prenslik aileleri teşekkül etti. Boğaz'ın Avrupa yakasında muhteşem kâşâneler, yalılar yaptırdılar. Kargaşalık devrinde devlete çok sadık Fenerli beyler olduğu gibi, bilhassa Yunan isyanında haylisi de ihanet etti ve kellesini, servetini kaybetti.

Rum Ortodoks kiliselerinin sayısı, 30 kadardı. Bunların hemen hepsi bugün de faaliyettedir. Yeni kilise inşası yasaktı. Eskileri tamir mümkündü. Osmanlı rejimi böyleydi; bütün imparatorluk için bu durumdaydı.

Yahûdîler

Istanbul Mûsevîleri'nin pek küçük bir kısmı Bizans devrinden gelmektedir. Bunlar, bugün de en sıkı şekilde Mûsevî dinine bağlı, İbrânî geleneklerini yaşatmıya çalışan zümredir ve kendi dinleri içinde azınlıktır. Çok küçük bir kısmı Kırım'dan gelen ve Türk (Hazar) asıllı olan Mûsevîler'dir. Bunlardan daha mühim bir kısım Orta Avrupa, bilhassa Almanya Yahudileri'dir. «Sefardit» denen bu zümre, 1470'te Bavyera ve diğer Orta Avrupa ülkelerinden kovulmuş, Istanbul'a gelip yerleşmişlerdir. İtalya'dan gelen ve «Romaniot» denen Yahudiler, daha azdır. Çok geç tarihte, 1648 - 1680 arasında Ukrayna, Rusya ve Polonya'dan sürülüp Istanbul'a gelenler de bir zümredir.

Bütün bu Yahûdî zümrelerinin hepsinin toplamından çok fazla olanlar, Eskenazit'lerdir. Istanbul Mûsevîleri'nin hâkim zümresi, bunlardır. XV. asrın sonunda İspanya ve Portekiz'den sürülmüşlerdir. Dillerini çoğunlukla Istanbul'daki diğer Yahûdiler'e de kabûl ettirmişlerdir. Bu dil, gerçekte İspanyolca'nın bir lehçesinden ibarettir. İbrânîce kelimeler serpiştirilmiştir. Bilindiği gibi, İsrâil devletinin kuruluşuna kadar İbrânî dili konuşan hiç bir Mûsevî yoktu. İbrânîce, hahamların bildikleri, fakat konuşmadıkları ölü bir dildi. Türkiye'deki Mûsevîler, bu İspanyol lehçesini konuşurlardı (hâlâ öyle). Avrupa (Almanya, Polonya, Rusya, Macaristan, Romanya vs.) Mûsevîleri çoğunlukla «Yidiş» denilen ve gerçekte Almanca'nın bir lehçesi olan dili konuşurlardı, bugün de öy-

ledir. Arab ülkelerindekiler, Fâs'tan Yemen'e kadar, yalnız Arabca bilirler. Ancak son bir iki asırda Rusca, Fransızca, bilhassa İngilizce konuşan Yahudiler ortaya çıkmıştır. Bu kadar çeşitli dil konuşan ve gerçekte biribirine hiç bir şekilde benzemiyen (meselâ Yemen Yahûdîsi ile Kaliforniya Yahûdîsi'ni düşünün), tek bağları Mûsevî dini olan bu cemaatlere İsrâil dini, 2.000 yıl önce ölmüş bir dil olan İbrânîce'yi, *Tevrât* dilini öğreterek, bugün İsrâil'de yaşıyan Mûsevîler için hemen hemen dil birliği sağlamıştır. Tarihte pek de örneği olmıyan, âdetâ mûcizevî bir iştir. Zîrâ İbrânîce hiç modern bir dil değildir ve alfabesi de kendine mahsus ve zordur. Asırlardan beri Yahûdîler'in her ülkenin dilini —sathî de olsa— öğrenebilme kabiliyetleri, bu imkânı sağlıyabilmiştir.

Her yerde olduğu gibi Istanbul'da da Yahudiler, daha çok para işleriyle uğraşmışlardır. Her cemaatin ayrı hahamları olmakla berâber, hepsi hahambaşına bağlıdır. Bilhassa Haliç kıyılarına, Balat, Hasköy, Galata, Beyoğlu'na yerleşmişlerdir. Kasımpaşa, Beşiktaş, Kuzguncuk, Ortaköy, Üsküdar, Unkapanı, Bahçekapısı ve Balıkpazarı ile Topkapısı'nda da Yahudi mahalleleri vardı. Bahçekapısı'nın eski adı «Yahudi Kapısı» ve daha çok «Çıfıt Kapısı»dır. Türkler, Hıristiyanlar'a «gâvur» ve Mûsevîler'e «çıfıt» derlerdi. Bahçekapısı'ndan Eminönü'ne uzanan Yahudi mahallesi, Karaim cemaatince iskân edilmişti. Yeni Cami için bu mahalle istimlâk edilince, Hasköy'e yerleştirilmişlerdir. Yahudiler daha 1494'te Istanbul'da bir matbaa kurmuşlardır.

Apartman sistemini de Yahudiler getirmişlerdir. Haliç kıyılarında 6-7 katlı taş binalar yapmış, daire daire, hattâ oda oda kiraya vermişlerdir. Türkler bu apartmanlara «yahûd-hâne» demişlerdir. XX. asırdan önce apartmanda oturmak bir Türk için imkânsızdı. En fakir bir Türk'ün bile müstakil evi veya kulübesi, müstakil sokak kapısı vardı. Başka başka aileler kirasını ve mülkiyetini paylaşarak asla aynı sokak kapılı binada oturmazlardı. Hattâ Ermeni ve Rumlar da öyleydi.

Selânik Dönmeleri

1666'da Sabatay Sevi adlı bir Yahûdî mâcerâperest, kendini Mesîh = Kurtarıcı ve peygamber îlân etti. İslâm akıydesi açıktır: Hazret-i Peygamber'den sonra en büyük peygamber, şerîatini 6 asır devâm ettirmiş olan Hazret-i Îsâ, ondan sonra en büyük peygamber de, Îsâ'ya kadar şerîatini 12 asır devâm ettiren Hazret-i Mûsâ'dır. İslâm dini, Tek Tanrılı olan bu dinleri tanır. Fakat Hazret-i Îsâ'nın gelişiyle Hazret-i Mûsâ'nın ve Hazret-i Peygamber'in

gelişiyle de Hazret-i İsâ'nın şerîatlerine son verildiğini kabûl eder. Hazret-i Muhammed son ve ekmel resûldür, ondan sonra asla peygamber gelemez. Binâenaleyh peygamberlik iddiası, Osmanlı düzeninde, kabûlü imkânsız bir şeydir, çok büyük küfürdür ve çok büyük suçtur.

Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın huzûruna çıkarılan Sabatay Sevi'den usûlen küfründen rücû etmesi ve İslâm dinini kabûlü istenmiştir. Reddi hâlinde tek ceza, idamdır. Sabatay Sevi, görünüşte İslâm dinini kabûl etmiş, İzmir'den Istanbul'a getirilmiş, oradan Rumeli'ne sürülmüş, fakat 1676'da ölünceye kadar gizlice Müslümanlar'ı Mûsevî dinine çağırmıştır. Bu dâvete icabet eden Müslüman çıkmamıştır. Fakat küçük bir Yahudi cemaati, Sabatay Sevi'nin mesîh olduğuna inanmış ve bunlar Selânik'te bir mahalleye yerleşmişlerdir. «Sabataist» denen, Türkler'in «Dönme», diğer ihtidâ edenlerden ayırmak için «Selânik Dönmesi» ve nezaketen «Avdetî» (aynı mânâda) dedikleri bu cemaat zamanla çoğalmıştır. Selânik Dönmeleri'nin Istanbul, hattâ İzmir'de cemaat teşkîl ettikleri görülmüştür.

Irkan Yahudi olan Selânik Dönmeleri, dış görünüş bakımından Müslüman ve Türk gibi hareket etmiş, Türkçe konuşmuşlardır, Türkçe'den başka Yahudiler'in kullandıkları bir dili kullanmamışlardır. Fakat bunlar, cumhûriyet devrine kadar, yalnız kendi aralarında evlenmişler, *Tevrât*'a dayanan gizli âyinler yapmışlar, yalnız kendi mezarlıklarına gömülmüşler, Türkler'den ne kız almış, ne onlara kız vermişlerdir. İlk defa olarak Ahmed Emin Yalman, Dönme olmayan —Arab asıllı— Rezzan Hanım'la evlenmiş ve bu olay, Dönme cemaatinde çok kötü karşılanmıştır. Selânik, Yunanlılar'ın eline geçince (1912), buradaki Dönmeler, Istanbul'a, bir kısmı İzmir'e yerleşmişlerdir. Tabiatiyle hepsi Müslüman Türk adı taşımaktadır. Para, bankacılık, gazetecilik, filmcilik, sanayi, ticâret, politika gibi en te'sirli sahalara el atmışlardır. Selânik Bankası'nı kurmuş, diğer bankalara da sokulmuşlardır. İpekçiler, Kapanîler, Tatarîler, meşhur Dönme ailelerindendir. İttihadçılar'ın ünlü maliye nâzırı Câvid Bey de öyledir. Mason localarında da çok ilerliyen Dönmeler, II. Abdülhamîd'e karşı durum almışlardır.

Cumhuriyet devrinde kapalı cemaat hâlinden çıkmaya başlamışlar, Türkler'le serbestçe evlenmişler, bugün en büyük kısmı tamamen Türk'leşmiştir. Fakat İslâm dinine ve koyu Türk geleneklerine ve Türk millî kültürüne karşı daima soğuk davranmış, ince bir taktikle karşı çıkmışlardır. Ahmed Emin Yalman (ki ilk tamamen Türk'leşenlerdendir), hilâfeti Atatürk devrinde, dinî bakımdan değil, daha çok Türk'lüğe siyasî bir imtiyaz verdiği için şiddet-

le savunmuş ve Atatürk'le karşı karşıya gelmiştir. Türk kültürü içinde en çok klasik Türk Musikisi'ne ilgi göstermişler, bu san'atı sevmişlerdir. Değerli bestekârlar yetiştirmişlerdir. Bugün Istanbul'da hangi ailelerin ve kişilerin Selânik Dönmesi olduğu kesin şekilde ve herkesçe bilinir. Bu, üzücüdür. Tamamen Türklük içinde eriyememenin işâretidir. Karşılıklı gayretle bu durum izâle edilmelidir, zâten az mesafe kalmıştır. Dönmeler'in Türk din ve kültürüne karşı sinsi tutumları, tepki doğurmuş, Necib Fâzıl Kısakürek gibi büyük Dönme düşmanları ortaya çıkmıştır. Dönmeler içinde Yahudi'liğine avdet eden hiç görülmemiştir (zaten Mûsevîler, Selânik Dönmeleri'nden nefret ederler); buna karşılık hızla Türk'leşmişlerdir. Dönme'yi talaffuzu ve davranışından Türk'ten ayırmak ve teşhis etmek de mümkin değildir.

Ermeniler

Ermeniler, bir Hind-Avrupa kavmidir. Ortodoks mezhebinden Hıristiyan'dırlar. Fakat onların Ortodoks'luğu Grek Ortodoksluğu değildir, mezheblerine «Gregoryen» denir. Sonraları Papa'nın propagandasıyle Katolik Ermenî cemâati de —Ermenîler arasında azınlık olarak— ortaya çıkmış, Bâb-ı Âlî bu cemaati tanımış, fakat daima Gregoryenler'i tutmuş, Gregoryen'likten Katolik'liğe geçen Ermeniler'e iyi nazarla bakmamıştır. Zîrâ Bâb-ı Âlî'ye göre, Bizans imparatorunun bütün titrleri arasında padişah, Ortodoks mezheblerin de hâmîsidir ve patriklerin âmiridir. Katoliklik ise, Osmanlı düzeninin dışında, Osmanlı'ya düşman bir âlemdir ve Papa, Türk devletini yıkmak için gayretini hiç bir asırda esirgememiştir. Çok sonraları çok küçük bir Protestan Ermeni cemaati de teşekkül etmiştir.

1453'ten 1641'e kadar Ermeni Gregoryen Patriki, Sulumanastır'da, bu tarihten sonra Kumkapısı'nda oturmuştur. Bu patriğin ehemmiyeti, Fener'de oturan Cihan Patriki gibi değildir. Zîrâ aslında, Eçmiadzin Gregoryen Patriği'ne bağlıdır.

Fâtih, Istanbul'u fethettiği zaman, şehirde bir avuç Ermeni vardı. Bugünki Istanbul Ermenileri'ni Fâtih, Kayseri, Tokat, Sıvas, Bursa, Ankara, Adana, Bayburt'tan getirterek iskân etmiştir. Bilindiği gibi Bizanslılar, Ermenîler'i sevmezlerdı ve onlara zaman zaman büyük zulümler yapmışlardır. XVII. asır başlarında Doğu Anadolu'dan gelen bir kısım Ermeni de Istanbul'a yerleşti.

Başlıca Ermenî mahalleleri Samatya, Sulumanastır, Galata, Kumkapısı, Yenikapı, Topkapısı, Balat, Hasköy, Kasımpaşa, Beşik-

taş, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Üsküdar'da idi. XVII. asır ortalarında —4'ü nefs-i Istanbul'da olmak üzere— 9 kiliseleri vardı.

Ermeniler, ticaret, pastırmacılık, kuyumculuk gibi mesleklerle büyük servet yapmışlardır. Sabatay Sevi'nin zuhûrundan sonra Yahudiler (XVII. asır ortalarında), Yunan isyanından sonra Rumlar (XIX. asır başlarında) Bâb-ı Âlî'nin gözünden düşmüş, Ermeniler yükselmiştir. Fakat 1878'den itibâren Rusya ve İngiltere'nin kışkırtmasıyle Anadolu ve Istanbul, Ermeni ısyanlarının kanına bulanmış, bu düşmanlık cumhuriyetin ilânına kadar çok şiddetli olmuştur.

Diğer Azınlıklar

İmparatorluk devrinde Istanbul'da bulunmıyan millet yok gibidir. Bir kaç unsura daha işaret etmekle yetineceğim :

Bilindiği gibi bugün Arnavutlar'ın üçte ikisinden fazlası Müslüman (Sünni Hanefi), üçte birine yakını da Ortodoks ve Katoliktir, Katolikler çok daha azdır. Ortodoks Arnavutlar'a Bâb-ı Âlî, Arnavutça konuşmalarına rağmen, Rum muamelesi yapmıştır. Bugün de Istanbul'da bir çok Ortodoks Arnavut (meselâ futbolcu Lefter Küçükantonyadis), Rum sanılmaktadır.

Edirnekapısı yakınında Sulukule'de yaşıyan Istanbul Çingeneleri, Müslüman olmakla beraber, Türkler, çok yakın yıllara kadar, bunlardan ne kız almış, ne kız vermişlerdir. Bazı ünlü Türk müzisyenleri, Çingene asıllıdır.

Narlıkapı, Kumkapısı ve Fener'de oturan Karamanlılar'a da Bâb-ı Âlî'nin ve mübâdele sırasında Ankara hükûmetinin Rum muamelesi yapması hazindir. Zîrâ bunlar, Karaman çevresinin, Orta Anadolu'nun Ortodoks mezhebinden Türkler'idir. Türkçe konuşur ve Yunanca bilmezler. Ama isimleri «Yani, Yorgo» falan olduğu için, Türk sayılmamış, mübâdelede Yunanistan'a gönderilmiş ve Yunan'lılaşmıya mahkûm edilmişlerdir.

Buna karşılık Giritli Müslümanlar, Rumca konuşmalarına, Türkçe bilmemelerine rağmen, Türk sayılmışlardır. Bunların hepsi Yunan asıllı değillerdir. XVII. asır ortalarından itibaren çok kalabalık olan Girit'teki Türk askerleri, Rum kızları ile evlenmiş, çocukları, bu kızların elinde büyüdüğü için Rumca konuşmuştur. Tabiî Giritli Müslümanlar içinde, mühtedî Yunanlılar da vardır.

Mahmudpaşa'da ticaret yapan Şiî İranlılar veya Şiî Âzerbaycanlı Türkler de, bir cemaatti.

Başta Bulgarlar olmak üzere, Sırplar, Romenler (hepsi Ortodoks), Istanbul'da küçük ticaret ve küçük işlerle uğraşırlardı. Kalabalık değillerdi.

Müslüman olan Arnavutlar ve Boşnaklar, Arnavutça ve Hırvatça'yı çabuk unutup Türk'leşmişlerdir. Çerkesler, Abazalar, Gürcüler ve diğer Kuzey Kafkasya kavimleri de öyle.

Karaköy'e yerleştirilen (XV. asır sonları) Endülüslü Arablar da az zamanda Arabca'yı unutarak Türk'leşmişlerdir. Küçük işlerde çalışmak için Istanbul'a gelen Kürdler de bir iki kuşakta Kürdce'yi unutmuşlardır.

Nihayet Beyoğlu ve Galata'da Avrupalılar vardır. Bunların içinde asırlardan beri, hattâ Bizans devrinden beri buralarda oturan aileler mevcuttur. Çoğunluğu İtalyan (bilhassa Ceneviz = Cenova) asıllıdır. Rum, Ermenî, hattâ Yahûdîler'le kız alıp vererek çok karışmışlardır. Meşhur «Levantenler» işte bunlardır. Türkçe de bilirler. Fakat daha çok Fransızca ve İtalyanca konuşurlar. 5 Katolik kiliseleri vardır : Sainte - Marie, Saint - Pierre, Saint - Benoît, Saint - Georges ve Saint - François. Türk tab'ası olmıyan Katolik ve Protestanlar da Galata, daha çok Beyoğlu, son zamanlarda bazan Boğaz'ın Avrupa yakasında oturmuşlardır. Diplomatlar, tacirler, mâcerâperestler vs.

XVII. asra kadar yanan ve yıkılan kiliselerin yeniden yapılmasına hükûmet izin vermiyordu. Fakat XVII. asra girerken artık bir çok kilisenin tamir dışında esaslı onarımlara, hattâ yeniden bina edilmesine ihtiyaç hâsıl oldu. Hükûmet, inceleme yaptırdıktan sonra onarma izni veriyordu. Bazan da vermiyordu.

Eski eserlere saygı vardı. Atmeydanı'nda (Sultânahmed Meydanı) 15 asırdan beri duran tunç heykeldeki üç ejderin başı, 1700 yılı ekiminin 8. günü gecesi kırıldı. Başların kırılmış ve yere atıldıktan sonra parçalanmış olduğu görüldü. Kimin tarafından yapıldığı anlaşılamadı. Hükûmetin tahkikatına rağmen o gece oraya kimsenin yaklaştığı tesbit edilemedi. Nâdir bir olaydı. Silâhdâr, bunu üzüntüyle bildirir ve heykelin «1500 senelik» olduğunu da bilmektedir *(Nusret-Nâme,* II, 42).

Istanbul'un Husûsiyetleri

Yahyâ Kemâl, Istanbul'u şöyle anlatır *(Hâtırât,* N. S. Banarlı neşri, 51) :

«Istanbul sadece padişahlar ve Istanbullular tarafından binâ edilmiş değildir. Vatanın dört bucağından, Konya'dan, Bursa'dan,

Edirne'den, Sıvas ve Tokat'tan, Erzurum'dan, Üsküb'den, Macaristan'dan, Hicâz'dan, Bağdâd'dan; Tûnus, Trâblus, Cezâyir gibi Mağrib topraklarından; buralara gidip gelen, yahut buralardan gelip Istanbul'da kalan, burada yerleşen nice Müslüman Türkler; kadınları, çocukları, ihtiyarlarıyle; el san'atları, musikileri, halk ve dîvân şiirleri ile; şehir, sokak, ev ve oda mimarileri ile; cami, hamam, kubbe anlayışları ile, hâsılı vatanın ve tarihin her bucağı ile, her asırdan getirdikleri hünerler ve hâtıralarla bu şehri, hep birden binâ etmişlerdir.— O kadar ki, Istanbul, bütün Türk tarihinin, Türk coğrafyasının, bir terkîbi, hulâsası, tecellîsi olmuştur.— Bu idrâk, beni gün geçtikçe sarmıya ve Istanbul'a bağlamıya başladı.— Anladım ki, hakiki vatan ve insanı mes'ûd edecek tek yer, bütün vatanın rûhunu teşkîl eden bu şehirdir».

Yabancı elçiler, izin alarak, Istanbul'un her türlü dinî, ilmî, askerî, sıhhî, ictimâî, husûsî âbidelerini ziyâret ederler, ekserisi, yeryüzünde Istanbul'a eş bir şehir bulunmadığını tasdika mecbûr olurdu (Hammer, XI, 151, not 2).

XVI. asırda İspanyol Seyyahı'nın söylediğine göre (s. 31, 136), Istanbul'a her gün, İspanya'nın o sırada en büyük şehirlerinden bulunan Valladolid'in nüfusu kadar yabancı girmektedir (bu sırada Istanbul'un nüfusu 1.000.000'a çok yakın ve Valladolid'inki 50. 000'dir). Aynı yazar, Kaanûnî devri Istanbul'u hakkında şunları ilâve eder : «Yalnız Avratpazarı'nın 100.000 duka altınına çıktığını sanıyorum. Hulâsa, mühim bir şehirde bulunması gereken her şeyi nazar-ı itibara alarak, Istanbul'u, Roma, Venedik, Milano, Napoli, Paris ve Lyon'la mukayese etmiye kalkışmak, pek büyük bir yanlışlık olur. Hepsini de gördüğüm bu şehirlerin ehemmiyetlerini ve genişliklerini, mevkı'lerini ve güzelliklerini, ticaretlerini ve bolluklarını, refahını bir araya toplasak, gene bir Istanbul'u tutturamayız. Bunu, hisse kapılarak veyâ yalnız bir tarafı dinliyerek edindiğim bilgilere dayanarak söylüyorum sanmayın. Bu dediğime, her yönden incelemelerde bulunduktan sonra vardım. Istanbul'un bütün hususiyetlerini anlatabilmek için, bir ömür yetmez». Bu sırada seyyahın andığı şehirlerin nüfusu şöyleydi : Roma 100.000, Venedik 200.000, Milano 180.000, Napoli 250.000, Paris 500.000, Lyon 80.000. Hepsinin nüfus toplamı 1.310.000'dir ve Istanbul'un nüfusundan hayli fazladır. Fakat servet toplamlarının Istanbul'dan geride olduğu söyleniyor.

Bu geniş şehrin her köşesi ayrı hususiyetle dolup taşar. Yeknesaklık yoktur. Âhenkli bir değişkenlik vardır.

Le Bruyn (1700, s. 225 - 6) intıbâlarını şöyle anlatır : «Istanbul'a girişten daha letâfetli hiç bir şeyi ne görmek, ne hayâl et-

mek mümkindir. Üç tarafı denizle çevrili bir arazide göz alabildiğine bahçeler ve köşkler uzanır. Evlerin çoğu, denize nâzırdır. Bütün bu evler arasında, inanılmaz sayıda kocaman kubbeler ve minareler yükselir. Servilerin ve diğer ağaçların yeşilliği, bahçelerin tükenmezliği içinde insanı büyüler».

Padişah sarayları, hayır eserleri, dinî ve sosyal müesseseler dışında, dünyanın en büyük kapalı çarşısı, Kaanûnî'nin kızı Mihr-i Mâh Sultân'ın 700 odalı sarayı gibi en büyük meskenler, Istanbul'u, tabiatin bahşettikleri yanında, bir âbideler şehri olarak yükseltir. XVII. asır seyyahlarından Montcenys'nin dikkatle belirttiği gibi, sokaklar çok temiz ve bütün binalar, küçük dükkânlar bile sevimlidir.

Edmondo de Amicis, intıbâlarını şöyle anlatır *(Constantinople*, 1883, 2-3, 17-8) :

«Istanbul için herkes şu hususta müttefiktir ki, en güç beğenir seyyah bile bu şehre hiç bir hayal kırıklığına uğramadan gidebilir. Bu, herkesi cezbeden bir şehir. Güzelliği, dünya çapında bir güzelliktir. Bu güzellik karşısında şâir ve arkeolog, elçi ve tacir, prenses ve gemici, kuzeyli ve güneyli, aynı hayranlığı duyar. Perthusier'nin nutku tutulur. Tournefort, tavsîfinde bütün dillerin âciz kaldığını yazar. Pouqueville, başka bir âleme geçtiğini sanır. La Croix mest olur. de Marcellus vecde gelir. Lamartine, böyle bir güzelliği görebildiği için Tanrı'ya şükreder. Gauthier, gözlerine inanamaz. İşte Istanbul budur ve bütün asırların seyyahları müştereken aynı şeyi ifade etmişlerdir... Bu güzelliği yarattığı için Tanrı'ya hamdolsun ve bu güzelliği siz âbidelerle süsleyen insanlara âferin! Kim Istanbul'u tasvîre cesâret edebilir? Lamartine, Chateaubriand, Gautier, bu güzelliğin karşısında sadece kekelemişlerdir... Boğaz'ın iki kıyısı iki sıra sahilsaray, yalı ve köşkle doludur. Esrarlı, ferah ve açık tepeler arasında kıvrılan Boğaz, dünyanın en güzel temâşâsıdır. Bunu inkâr eden, küfretmiştir, Tanrı'ya karşı nankörlük, tabiate karşı haksızlık etmiştir».

Okullar

Bir kaç asır için Istanbul, dünyanın en büyük kültür merkezidir. Sonraları da, hiç olmazsa Şark'ın ve İslâm âleminin en mühim kültür ve eğitim müesseseleriyle donatılmış beldesidir.

XIX. asır başlarında Istanbul'da orta ve yüksek öğretim veren 275 medrese vardır. Hammer (XVIII, 128) bunların adını teker teker verir ve ortadan kalkmış olanları almadığını da ekler. Banliyölerdeki medreseler hariçtir. Hellert (s. 52b), yeni açılmış Mekteb-i

Harbiyye'de subay olmak için okuyan 500 askerî talebe bulunduğunu söyler. Hellert, 1840 için şunları ekler (s. 57b) : «Istanbul'da 518 medrese, 1.200 ilkokul, 36 umumî kütübhâne vardır. Maârif (eğitim), Avrupa'nın edebî şehirleri derecesinde mükemmeldir» (L'instruction publique est aussi florissante à Constantinople que dans nos villes littéraires de l'Europe).

Çarşılar, Dükkânlar

Istanbul çarşılarında ve dükkânlarında, minare gölgesi ve davul tozu haricinde her şey bulmak mümkindir. Yerli ve ithal malı her şey mevcuttur.

Kaanûnî devrinde İspanyol Seyyahı (s. 185), kar satan dükkânlar karşısında küçük dilini yutar. Kar satan dükkânların sayısı, kasaplardan az değildir. Kar, pek de ucuzdur, herkes alır ve yaz, hattâ bahar aylarında çok büyük ölçüde tüketilir.

Dünyanın en büyük kapalı çarşısı olan, başlı başına bir kasaba büyüklüğünde, 20'den fazla müstakil büyük çarşıyı içine alan Kapalı Çarşı veya Büyük Çarşı dışında, Istanbul'da şu çarşılar vardı *(Istanbul Ans.,* VII, 3.763b-4b) :

Aksaray Çarşısı, Alipaşa Çarşısı, Arasta Çarşısı, Arpacılar Çarşısı, Asmaaltı Çarşısı, Atpazarı Çarşısı, Ayasofya Çarşısı, Aynalı Çarşı, Bakırcılar Çarşısı, Balat Çarşısı, Eminönü Balıkpazarı Çarşısı, Galata Balıkpazarı Çarşısı, Beyoğlu Balıkpazarı Çarşısı, Balkapanı, Cerrahpaşa Çarşısı, Cibâli Çarşısı, Çadırcılar Çarşısı, Çakmakçılar Çarşısı, Çiçekpazarı Çarşısı, Çenberlitaş Çarşısı, Çömlekçiler Çarşısı, Demirciler Çarşısı, Nûruosmâniye Dökmeciler Çarşısı, Süleymâniye Dökmeciler Çarşısı, Eyüb Çarşısı, Fermeneciler Çarşısı, Fındıklı Çarşısı, Fincancılar Çarşısı, Gedikpaşa Çarşısı, Hakkâkler Çarşısı, Haseki Çarşısı, Hasırcılar Çarşısı, Hasköy Çarşısı, Hocapaşa Çarşısı, İpçiler Çarşısı, Kadırga Çarşısı, Kalyoncu Kolluğu Çarşısı, Karaman Çarşısı, Kasımpaşa Çarşısı, Kerestecciler Çarşısı, Ketenciler Çarşısı, Kumkapısı Çarşısı, Kuruyemişçiler Çarşısı, Kutucular Çarşısı, Küçükpazar Çarşısı, Kürekçiler Çarşısı, Limoncular Çarşısı, Malta Çarşısı, Marpuççular Çarşısı, Mısır Çarşısı, Okçular Çarşısı, Perşenbepazarı Çarşısı, Sahhaflar Çarşısı, Salıpazarı Çarşısı, Samatya Çarşısı, Saraçlar Çarşısı (Saraçhâne), Sadefçiler Çarşısı, Sirkeci Çarşısı, Sultanhamâmı Çarşısı, Tahmîs Çarşısı, Tahta'l-Kal'a (Tahtakale) Çarşısı, Tarakçılar Çarşısı, Taşçılar Çarşısı, Tiryâkiler Çarşısı, Tophâne Çarşısı, Unkapanı, Uzun Çarşı, Vefâ Çarşısı, Vezneciler Çarşısı, Yağkapanı, Yelkenciler Çarşısı, Zindankapısı Çarşısı.

Bunlar Nefs-i Istanbul'dakilerdir. Istanbul dışındakilerin en büyüğü Üsküdar Çarşısı'dır (2.060 dükkân). Diğerleri arasında şunlar zikre değer : Galata Çarşısı (3.080 dükkân), Fındıklı Çarşısı (800 dükkân), Beşiktaş (70), Ortaköy (200), Kuruçeşme (200), Rûmelihisârı (200), İstinye (20), Yeniköy (200), Anadoluhisârı (20), Kasımpaşa (360), Hasköy (600), Halıcıoğlu (200), Sütlüce (50), Eyüb (1.085), Defterdar (300), Topçular (100), Yenikapı (80).

Câmiler

«Görünüşleri basit ve muhteşemdir. Burası yalnız Allah'ın evi değil, bir tefekkür ve ibâdet yeridir». Hellert (s. 56b), Türk camilerini böyle tavsîf eder. Şunları ilâve eder (56a) : «Diğer 7 büyük Istanbul camii, Ayasofya'dan daha dar, fakat ondan sonsuz derecede daha güzeldir (infiniment plus belles). Minareler, hayrân olunacak bir çalışma esiridir. Şerefelerinin taş oymaları, dantel gibi işlenmiştir».

Grelot (1680, s. 83-4) : «İnanılmaz sayıda kocaman kubbeler ve minareler, alelâde binaların arasından yükselir; bütün kubbeler kurşun kaplıdır; minarelerin alemleri de daima altın yaldızlıdır» der.

Selâtıyn câmîleri, şehrin tepelerine ve en te'sirli yerlerine inşâ edildiği içindir ki, Istanbul'un hârikulâde manzarası teşekkül etmiştir.

Evliyâ Çelebî (I, 509), Istanbul'da 74 selâtıyn camii, 1.935 cami, 6.990 mescid, 6.685 de saray ve konaklarda hususî ibâdet-hâne (cami veya mescid) bulunduğunu kaydeder. Yekûn 15.734'tür. Ondan 40 yıl sonra Grelot, Istanbul'da 4.969 cami ve mescid bulunduğunu yazar (s. 351). Şüphesiz bu rakama saray ve konak mescidleri dahil değildir. Konak mescidleri zâten ekseriya bir oda veya büyükçe salon yahut sofadan ibarettir ki, bugün kalmamış gibidir. XVI. asır sonlarına ait başka bir Türk kaynağında Istanbul'da 485 cami ve 4.492 mescid (=4.977) bulunduğu kaydedilir.

Hammer (XVIII, 109), Istanbul'un 877 camiini teker teker adlarıyle sayar ve bunların 19'unun selâtıyn camii, 44'ünün de kiliseden çevrilme (Osmanlı tâbiri : kilise camii) olduğunu belirtir. Gene Hammer'e göre bu camilerin 499'u Nefs-i Istanbul'da, 79'u Üsküdar'da, 10'u Haydarpaşa'da, 37'si sûrların iç tarafına bitişik yerlerde, 46'sı Eyüb'de, 8'i Dâvudpaşa'da, 10'u Hasköy'de, 45'i Kasımpaşa'da, 14'ü Galata'da, 14'ü Beyoğlu'nda, 37'si Tophâne'de, 19'u Beşiktaş'ta, 7'si Rûmelihisârı'nda, 4'ü İstinye'de, 4'ü Yeniköy'-

de, 3'ü Ortaköy'de, 3'ü Rûmelikavağı'nda, 3'ü Anadoluhisârı'nda, 3'ü Anadolukavağı'nda, 2'si Büyükdere'de, 2'si Bebek'te, 2'si Çengelköyü'nde, 2'si Kuleli'de, 2'si Kanlıca'da, 2'si Beykoz'da, 2'si Hunkâr İskelesi'ndedir ve bir çok semtte de birer cami vardır. Üsküdar'dan sonra Bostancı'ya kadar ve öte yakada Küçükçekmece'ye kadar olan sahalardaki camiler, bu yekûna dahil değildir.

Hammer (XVII, 205), şehri, Nefs-i Istanbul dışında şu 8 semtten müteşekkil sayar: Üsküdar, Eyüb, Hasköy, Kasımpaşa, Fındıklı, Tophâne, Galata ve Beyoğlu. Boğaz kasabalarını, bunların dışında addeder.

d'Ohsson (II, 448 - 50), XVIII. asrın sonlarında, Istanbul, Edirne, Bursa, Kaahire, Şam, Haleb, Bağdad, Konya, Sıvas, Erzurum, Kayseri gibi şehirlerde selâtıyn camileri arasında Istanbul'da protokol sırasıyle şu selâtıyn camileri bulunduğunu kaydeder: Ayasofya, Sultânahmed, Süleymâniye, Bâyezid, Fâtih, Nûruosmâniye, Sultanselim, Eyüb, Lâleli, Yeni Cami, Şehzâde, Üsküdar Vâlide (Gülnûş), Ayazma (III. Mustafa), Beylerbeyi İstavroz (I. Abdülhamîd).

Kabristanlar

Istanbul'un Müslüman kabristanlarının uhrevî havası malûmdur. 1786'da General Miranda (s. 34): «Türkler'in kabristanları nasıl saygı göstererek temiz tuttuklarını görmeli» der, «uşakla yüksek sesle konuştuğum için, bir Türk, bana hafifçe ihtâr etti».

1837'de von Moltke şöyle yazar (s. 82-3): «Kadınların mezar taşları çiçeklerle süslenmiştir. Evlenmemiş kızların taşları da bir gül goncasıyle belli edilmiştir. Bir Müslüman'ın mezarına asla dokunulmaz. Bir mezarlığı yıllar sonra da olsa bizde olduğu gibi bozup yeniden kazmaya kalkışmak, şenî bir hareket olarak görülür... Istanbul'da 5 milyon kadar Müslüman Türk gömülüdür. Mezar taşlarının mıkdarı, kolayca tahmîn edilebilir. Bu taşlarla, büyük bir şehir kurulabilirdi. Nitekim şu sırada Ermeniler, kendi mermer mezar taşlarını söküp bir kilise yapıyorlar. Hıristiyan mezar taşları yere yatmış, bakımsız durumdadır. Müslümanlar'ınki ise dimdik ayaktadır. Büyüklerin türbeleri muhteşemdir. En güzel mermer veya belgamî taştan yapılmışlar, kubbe ile örtülmüşlerdir. Yüksek defne veya çınarların gölgesi altındadırlar ve çevrelerinde gül tarhları vardır. Türbelerin ortasındaki sandûka, değerli Kişmir şalları ile örtülüdür. Türbelerin yanında çok defa bir imâret, bir hastahâne, hiç değilse bir çeşme şeklinde hayır eseri vardır. Bir çok mezar taşının altı, yalak şeklinde oyulmuştur. Buraya yağmur suları

toplanır ve sıcak yaz günlerinde köpekler ve kuşların susuzluklarını giderebilecekleri, küçük mıkyasta bir fukara mutfağı vazifesini görür. Müslümanlar, hayvanların şükrânının da insanlara hayır getirebileceğine inanırlar».

1843'te de Nerval, şöyle yazar (s. 30-1) : «Bu son derece güzel ve serin yer, bir kabristandı. Istanbul'da bütün kabristanlar böyle güzel sahalardır. Bakıyorsunuz, yüksek ağaçların arasında, şuradan buradan güneş ışınlarının sızıp renklendirdiği sıra sıra beyaz hayaletler var. Bu hayaletler, insan boyu, mermerden yapılmış mezar taşlarıdır. Bazıları sarıklıdır. Üzerleri yazılıdır. Bazıları insan hayalini tamamlar şekilde yaldızlanmıştır. Sarığın, kavuğun biçimi, ölünün hayatta iken işgal ettiği mevkii, sosyal seviyesini, sınıfını veya mezarın eskiliğini belirtiyor. Bu figüratif taşların bazılarının başları koparılmış. Bunlar, yeniçeri mezar taşları. Yeniçeri Ocağı söndürüldüğü günlerde halkın hiddeti o kadar coşmuş ki, yalnız yaşıyanlar değil, ölü yeniçerilerin de kellelerini koparmışlar. Kadın mezar taşları daha süslü ve mermere oyulmuş çiçekli».

Hellert şöyle diyor (*Atlas*, 57b) : «Istanbul'da yaşıyan kadar da ölü görülür. Kabristanlar, zevkli gezinti yerleri hâlindedir. Yeşillikleri, gölgeleri, ölümün hiç de korkulacak bir şey olmadığı intıbaını verir. Büyük kabristan, Beyoğlu'ndadır (Gümüşsuyu'nda)».

Su Mîmârisi : Çeşmeler ve Hamamlar

Evliyâ Çelebî (I, 509), Istanbul'da 200 sebil, 4.000 büyük çeşme, 9.995 umumî ve hususî çeşme, 7.989 musluk (= 22.184) bulunduğunu yazar.

Susuza su içirmek, büyük hayırdır. *Kur'ân*'ın bir âyetine (XXI, 31) dayanır; burada Cenâb-ı Hak, her şeyi sudan halk ettiğini beyan buyurur. Onun için çeşme yaptırmak, sevaptır. Mütevazi musluklardan, Ayasofya, Üsküdar, Tophâne, Azabkapısı'ndakiler gibi gerçek birer âbide olanlarına kadar her çeşit çeşme, sebil, selsebil, camilerde şadırvan vardır.

1638'de Istanbul'da (Boğaziçi ve uzak semtler dışında) 302 umumî ve 14.234 hususî (saray ve konak) hamam vardı. En büyükleri, Fâtih'in yaptırdığı Çukurhamam'dı. 100 kurnalı olan bu hamamda günde binlerce kişi yıkanıyordu (Evliyâ, I, 330-4). Türk köylerinin büyüklerinde bile kubbeli hamama tesadüf edilmektedir. Bu durum, Avrupalı seyyahları çok şaşırtmıştır. Zîrâ o asırlarda Avrupa'da yıkanma âdeti yok gibiydi, sıhhate muzır sayılırdı. En büyük hükümdar saraylarında bile hamam, banvo ve benzeri

bir şey yoktu. Fıçı içinde bazan yılda bir defa yıkanılırdı. İlk banyo dairesini, XVIII. asrın sonlarında Versailles Sarayı'nda Kraliçe Marie Antoinette yaptırmış, burası ihtilâlcilerin eline geçince, halk çok ayıplayıp, kraliçeyi lüzumsuz israfla suçlamış, çok alay eden, mizahî yazılar yazan ihtilâlci de olmuştu.

Tekkeler

Hücre, zâviye, tekke, rabat, hânkaah, âsitâne gibi büyüklü küçüklü ve çeşitli tarîkatlere ait tekkeler, bütün İslâm ve Türk şehirleri gibi, Istanbul'un da vaz geçilmez unsurları idi. Buraları tarîkatine göre birer fikir ve edebiyat kulübü, konservatuar, güzel san'atlar akademisi idi. Büyük eğitim ve ruh ihtiyacını karşılardı. Evliyâ Çelebî (I, 509) şehirde 557 tekke ve 6.000 zâviye (hücre, bir odalık tarîkat yeri) bulunduğunu bildirir. Ondan yarım asır öncesine ait bir vesikada şehirde 157 tekke ve 385 zâviye bulunduğu yazılıdır. Grelot (1680, s. 351) 4.164 tekke ve zâviye bulunduğunu söyler.

Yedikule ve Bâyezid Kulesi

Sûrlarının uzunluğu 20.000 kulaç olan Topkapı Sarayı (Hellert, 57b), şehir içinde şehir ve müstahkem bir yerdi.

Yedikule, daha da müstahkemdi. 7 kuleli bir kaledir bu. Burada Hazîne'nin fazla kısmı saklanır. Bâzı siyâsî mahkûmlar vardır. Îtibarlı Avrupalılar, Avrupalı büyükelçiler burada —çok iyi bir bakımla— habsedilirler *(Kaanûnî Devrinde Istanbul,* 185).

Şehrin ilgi çekici bir binası da Bâyezid Kulesi'dir. Cenevizliler'den kalma Galata Kulesi'nden çok daha yüksek ve minare gibi nârin yapılmış bir yangın kulesidir. Seraskerliğin bahçesinde olduğu için «Seraskerlik Kulesi» de denmiştir. von Moltke, yapılışından az sonra 24 kasım 1835'te kuleyi ziyaret etmiştir (s. 17) : «Yüksek, garip şekilli, fakat cür'etle inşa edilmiş bir kule, uzaktan, yere saplanmış muazzam bir mızrağa benziyor» der.

Köprü

«Köprü» denince, Boğaziçi Köprüsü'ne kadar, Haliç Köprüsü anlaşılmıştır. Bugünki «Karaköy Köprüsü».

Bizans devrinde bir Haliç köprüsü yoktur. Fâtih, muhasara sırasında bir köprü yaptırmışsa da bu, askerî gayelere hizmet için kurulmuş geçici bir şeydi. Oğlu II. Bâyezid 1502 - 6 yılları arasın-

da iki defa köprü yaptırmaya teşebbüs etmiş, fakat sonu gelmemiştir. Kayık ve sandal ordusu, ulaştırmayı asırlarca te'min etmiş, ilk köprü ancak 3 eylûl 1836'da açılmıştır *(Türk Ans.*, XVIII, 373a-4b). Açılışından 2 gün sonra buradan geçen von Moltke (s. 61), bu köprüyü övmekte, «637 adım uzunluğunda, 25 adım genişliğindedir, bu köprüyü kurmak için dibine en güzel direklik ağaçlardan bir orman saplanmıştır» demektedir.

II. Mahmud tarafından Kapdân-ı Deryâ Fevzi Ahmed Paşa'ya Tersâne-i Hümâyûn'da inşâ ettirilen bu köprünün adı «Cisr-i Atıyk = Eski Köprü» ve o zamanki adı «Hayrâtiyye Köprüsü»dür. Azabkapısı ile Unkapanı arasındadır. İlk Haliç köprüsü budur. Parasız geçiliyordu. 600 arşın boyunda ve 10 metre genişliğinde idi. Arabalar da geçebiliyor, icabında ortadan açılabiliyor (büyük gemilerin geçmesi için), iki ucundaki kavisli gözlerden kayıklar da geçiyordu.

9 yıl sonra Bezm-i Âlem Vâlide-Sultan (II. Mahmûd'un zevcesi ve I. Abdülmecîd'in annesi), hayır eseri olarak, ikinci köprüyü yaptırdı. Buna «Cisr-i Cedîd = Yeni Köprü» denildi. 1845'te açılan bu köprü, Karaköy - Emînönü arasındaydı. Tersâne-i Hümâyûn'da inşa edilmişti. Arabalar (atlı) da geçebiliyordu. Bu köprü açılınca, ilk Haliç köprüsü kaldırılmadı, o da işlemiye devâm etti. Bu sûretle Haliç arasında iki köprü birden faaliyette bulundu. Sandalcılar çok yakındılar ve Boğaziçi'ne kaydılar. Halbuki az sonra Şirket-i Hayriyye'nin Keçeci-zâde Fuad Paşa tarafından kurulup Boğaz'da vapur işletmiye başlaması, sandalcıların bu bölgede de eski kârlarına kesat verdi. Ama halk için, Istanbullular için, büyük kolaylık, zaman tasarrufu ve ucuzluk sağlıyordu.

Bezm-i Âlem Sultan Köprüsü, 18 yıl kullanıldı. Yeni tahta geçen Abdülazîz Han, yerine daha büyük ve modernini yaptırmak istedi. 1863'te bu yeni köprü açıldı. Böylece halkın «Vâlide Köprüsü» dediği eski köprünün yerine bu modern köprü geçti. Ortası yüksek olan bu köprü, 1875'e kadar 12 yıl kullanıldı.

Bu arada Ayvansaray - Pîrîpaşa arasında bir tahta köprü yapıldı. Fakat 10 gün sonra, çok mutazarrır olan kayıkçılar, bir gece bu köprüyü yaktılar.

Karaköy - Emînönü köprüsü, Sultân Azîz'i tatmin etmemişti. Daha modern bir köprü yapılmasını emretti. 1870'de yapımına başlanan bu üçüncü Karaköy Köprüsü, 1875'te bitti ve eskisinin yerine monte edildi. 105.000 altına çıktı. Demir ve 24 dubalı idi. Uzunluğu 480, genişliği 14 metre idi. 1912'ye kadar 37 yıl kullanıldı. 1912'de yenisi yapılınca bu köprü, Azabkapısı - Unkapanı arasına

takıldı ve 1936'ya kadar 24 yıl da orada ikinci köprü olarak kullanıldı. Bu sûretle 61 yıl hizmet etti.

1875'te, yeni Azabkapısı - Unkapanı Köprüsü de açıldı. 135.000 altına çıktı. 26 dubalı idi. Uzunluğu 480, genişliği 18 metre idi. 1912'de sökülen bu köprünün yerine, Karaköy Köprüsü konuldu ve Karaköy'e yeni köprü yapıldı. Bu sûretle Haliç üzerinde iki köprü birden bulundurulmuş oluyordu. Azabkapısı - Unkapanı Köprüsü, 12 şubat 1936 fırtınasında parçalanmış, tâmîr edilmemiş, 2.200.000 TL.'na çıkan yeni Unkapanı Köprüsü (İkinci Haliç Köprüsü), «Atatürk Köprüsü» adıyle 1940'ta açılabilmiş, 4 yıl, Haliç'te ikinci köprü olmamıştır. Atatürk Köprüsü, 24 duba uzerinde, 477 metre uzunluk ve 25 metre genişliktedir. Hâlen kullanılmaktadır. Üçüncü Haliç Köprüsü ise, Boğaziçi Köprüsü ve çevre yolu gibi Süleyman Demirel'in eseridir. Boğaçizi Köprüsü gibi sol'un amansız karşı koymasına ve sabotajlarına rağmen inşâ edilmiş, 1974'te, Boğaziçi Köprüsü'nden bir yıl sonra açılmıştır.

Tekrar Karaköy Köprüsü'ne dönelim. 1912'de, II. Meşrutiyet'te buraya yeni bir köprü inşâ edilmiştir. Alman eseridir. Dördüncü Karaköy - Emînönü köprüsüdür ve Istanbullular'ın dilinde «Köprü» denince burası anlaşılır. 350.000 altına çıkmıştır. 466,5 metre uzunluğu ve 25 metre genişliği vardır. 12 parçalı, ortasında geniş geçişlidir. Sabaha karşı, gemilerin geçmesi için kısa müddet açılır. Şebekeli parmaklıkları vardır. Klasik Türk köprülerinden ilhâm alınarak yapılmıştır. Şehir vapurları bu köprüden kalkmakta, 63 yıldan beri kullanılmaktadır. Istanbul'un en canlı parçalarından biridir. İkinci Haliç (Atatürk) Köprüsü, bu canlılık ve pitoreskliğe erişmek değil, hiç bir zaman yaklaşamamıştır.

Tabîatiyle bir Haliç köprüsü, Istanbul deniz trafiği için dâimâ yetersiz kalmıştır.

1802 tarihli bir vesîkaya göre *(TD,* XVI, 127), Istanbul'da dolmuş ve hususî şekilde müşteri taşıyan 3.996 kayık ve 11.544 kayıkçı vardır; bu kayıkçıların 924'ü Hıristiyan, 464'ü Mûsevî, gerisi Türk'tür. Bu durum 1851'de Şirket-i Hayriyye kurulup Boğaz'da vapur işletmiye başlayıncaya kadar devâm etmiştir. 1851'de kayıkçıların çoğu iş bulamayıp mesleklerini değiştirmişlerdir. Ancak daha yarım asır kayıkların eski sayılarını (4.000 kadar) azaltmakla berâber devâm ettiği görülmektedir. XIX. asır sonlarında kayıklar artık mal naklinde kullanılır olmuş, yerlerini insan nakleden daha küçük sandallar almıştır. Boğaziçi'nde yalısı olan herkesin en az bir sandalı olmuştur. Gene XIX. asır sonlarında kik modası Batı'dan gelmiş, Boğaziçi sâkinleri birer kik edinmişlerdir. Yarış ve binek kiki olmak üzere iki çeşit mevcuddu. XX. asır başlarında

istimbot, çatana, motor denen deniz vâsıtası edinen Boğaziçi sâkinleri de çoğalmıştır.

Istanbul'un Bâzı Köşeleri İçin Batılılar'ın İntıbâları

1843'te Nerval (s. 27-8), Beyoğlu'nu şöyle anlatır: «Pera'nın (Beyoğlu) yukarısında, yemek yemem için bir Viyana lokantası tavsiye edilmişti. Galata Mevlevî-hânesi'nden, yolun öbür ucuna yeşil bir saha uzanıyor, sonra tamamen Paris'e benziyen bir semte geliniyor. Bir kilometreyi geçen bir cadde üzerinde (Câdde-i Kebîr = İstiklâl Caddesi) eşya satan dükkânları, kuyumcuları, İngiliz ve Fransız otellerini, onların kahvehânelerini görüyorsunuz. Konsoloslukların çoğu bu cadde üzerinde. Tamâmen taştan yapılmış Rusya Büyükelçiliği, dikkati çekiyor, büyük bir bina. Gerektiği zaman bir kale gibi kullanılabilecek şekilde inşa edilmiş. Fransa Büyükelçiliği, biraz daha mütevazı, Tophâne'ye inen bir caddenin üzerinde. Yeni bir bina. Milyonlarca altın frank harcanmasına rağmen henüz tamamlanmamış kısımları var. Cadde, gittikçe genişliyor. Solda İtalyan Tiyatrosu, sonra güzel ve lüks meskenler, hepsi bahçeli. Sağda Türk Üniversitesi'nin binası, bazı hususî mektebler. İleride Fransız Hastahanesi. Mahalle bu noktada bitiyor. Bundan sonra köfteciler, balıkçılar, kavun karpuz sergileri, meyhâneler başlıyor. Bir meyhâneye girildiği zaman, önce tiyatroların içi gibi geniş bir salon geliyor. Buradan, işlemeli parmaklıklarla çevrili yüksekçe bir asma kata çıkılıyor».

İşte muhafazakâr Istanbullu Türk ailelerinin 1908'e kadar başka bir şehir sayarak çocuklarına yasakladıkları Beyoğlu'su böyle imiş! Ama imparatorluğun en büyük koleji, Galatasaray da, burada açılmıştır.

Galata, daha da kozmopolit. Evliyâ Çelebî, «Galata demek, meyhâne demektir» der ve günün 24 saatinde 200 meyhanenin açık olduğunu yazar. Burada levanten ve ekaliyet kadınlarından müteşekkil bir fâhişe ordusu da vardır. En mübtezellerinden, çok körpe, fevkalâde şık ve pahalılarına kadar. Bir çok yazar tasvîr etmişlerdir.

Galata ve Beyoğlu'nun tam aksi bir iklim, Eyüb semtinde görülür. Her cuma Eyüb-Sultan Türbesi'ne muazzam bir kalabalık gelir. 1.085 dükkânlı Eyüb Çarşısı da büyük faaliyet sahasıdır. Her türlü değerli mal bulunur. Kaymakçı dükkânları çok meşhurdur, şekerli ve ballı kaymak yenir. Kebapçılarının şöhreti de daha az değildir. İslâm dünyasının her tarafından Hazret-i Hâlid'i ziyâret etmek ve camiinde bir namaz olsun kılmak için gelenler, mutlaka

kebap ve kaymak yer, çarşıdan bir iki şey alırlar. von Moltke (s. 149) : «Eyüb Camii» der, «şimdiye kadar bir Gayrı Müslim'in asla giremediği en kutsal camidir. Padişahlar tahta geçtikleri zaman, Eyüb Türbesi'nde Hazret-i Hâlid'in huzûrunda kılıç kuşanırlar. Bu, Hıristiyan kralların taç giymesi mahiyetindedir». Gerçekten Türkler, bütün cami ve türbelerin Hıristiyanlar'ca ziyaretine müsaade ettikleri halde, Eyüb Camii ile Türbesi'ni istisna etmişlerdir.

Boğaziçi kasabaları üzerinde, yabancı ve yerli yazarlar, edibler, şâirler, seyyahlar, romancılarca çok durulmuştur. Boğaziçi, Türkler'in eseridir. Bizans devrinde bir Boğaziçi yoktur. Abdülhak Şinâsi'nin tâbiriyle, Türk devrinde bir «Boğaziçi Medeniyeti» yaratılmıştır. Bu medeniyet, XIX. asırda, hattâ asrın ortalarına ve sonlarına doğru zirvesine erişmiş, asrın sonlarında zirvesinden inmiş, son çeyrek asırda mahvolarak tamamen ortadan kalkmıştır. Bu medeniyetin kendine mahsus mimarisi, güzel san'atları, şiiri, edebiyatı, musikisi, nakil vasıtaları, dili, tipi ve her şeyi vardır.

von Moltke, 5 eylûl 1836'da Boğaziçi'nden geçerken intıbâlarını şöyle kaydetmiş (s. 60) : «Bütün bu üç mil uzunluğundaki güzergâh, boylu boyunca evlerden, villalardan, köşklerden, yalılardan, camilerden, fıskıyelerden, hamamlardan, bahçelerden, kahvehânelerden meydana gelmiş tek bir şehir teşkîl ediyor. Bahçeler setler hâlinde yükseliyor ve kabristanların azametli servi koruları tepeleri taçlandırıyor. Eğer kıyı boyunca bir rıhtım yapılmış olsaydı, burası dünyanın en güzel gezi yolu (promenade, croisette) olurdu. Fakat zenginler ve büyükler, bahçelerinin ve evlerinin tam sahilde veya üzerinde olmasını istemişler».

XVII. asır ortalarında bir kaç Boğaz kasabasını gözden geçirelim :

Tophâne : «Tophâne'nin büyük kısmı denizken, 1580 yıllarında Kılıç-Ali Paşa tarafından kurutturulmuştur. Bu işte Hıristiyan esirler kullanıldı. Bu esirlere mahsus olarak, onların çalıştıkları müddetçe burada geçici bir kilise de yapıldı. Tophâne'nin önünde 8, bazan 9 karış çapında havan topları dizilmiştir. Barut doldurulacak kısımları çok ince süslüdür. Namlunun içine bir adam girebilir» (Eremya Çelebî, 260).

Fındıklı: 800 dükkânı vardı (Evliyâ, I, 445).

Beşiktaş : 6.000 kadar ev, konak, saray, yalı olduğuna göre nüfusu 60.000 tahmîn edilebilir. Bunların içinde 200 odalı, 3 hamamlı, bir câmîli Kapdân-ı Deryâ Câfer Paşa Sarayı, bunlardan başka saray büyüklüğünde 9 muazzam konak sayılabilir (hep 1640 yılındayız) (Evliyâ, I, 447).

Ortaköy : 2.300 ev, yalı, konak, saray vardı (23.000 nüfus). Ahalisi daha çok Hıristiyan'dır, Yahudi de çok, Türk azdır (hep 1640'tayız). Çoğu meyhane olmak üzeer 200 kadar dükkânı vardır (Evliyâ, I, 451).

Kuruçeşme : 1 Türk, 3 Rum, 11 Yahudi, 1 Ermeni mahallesi, 3 sinagog, 3 kilisesi vardır (Evliyâ, I, 451).

Rûmelihisârı : 1.060 evlidir (10.000 nüfus). 3 câmî, 11 mescid, 7 ilkokul, 1 hamam, 200 dükkân, 1 tekke olup, ahalisi tamamen Türk'tür (Evliyâ, I, 455-6).

Yeniköy : 3.000 evdir (30.000 nüfus). 3 camii vardır (Evliyâ, I, 457-8).

Tarabya : 800 ev (8.000 nüfus), 1 cami, 1 Türk ve 7 Rum mahallesi (Evliyâ, I, 459).

Büyükdere : 1.000 hâne (10.000 nüfus), 8 mahalle, 1 câmî, 1 hamam, bir kaç çarşı (Evliyâ, I, 459).

Sarıyer : 1.000 hâne (10.000 nüfus), 2 mahalle Türk, 7 mahalle Rum, 1 cami, 1 mescid, 1 hamam (Evliyâ, I, 460).

Anadolukavağı : 800 hâne (8.000 nüfus), 1 cami, 200 dükkân, 1 ilkokul, halk tamamen Türk. Limanda yaz ve kış 300 gemi eksik olmuyor (Evliyâ, I, 462).

Beykoz : 800 hâne (8.000 nüfus), 1 cami, 1 mescid, 1 ilkokul, 1 çarşı, 1 hamam, iyi yapılmış liman (Evliyâ, I, 463). Burada bir kâğıd-hâne (kâğıt fabrikası) vardı (Timoni, *Méditations Bosphoriques,* II, 109).

Tokat Bahçesi, sonra Sultâniye, sonra İncirli (İncirköyü) : Sonuncusu 300 hâne (3.000'e yakın nüfus) (Evliyâ, I, 465).

Akbaba : 100 hâne (1.000'e yakın nüfus), 1 cami, 1 hamam, 20 dükkân (Evliyâ, I, 487).

Çubuklu, sonra Kanlıca : Bu sonuncusu 1.200 hâne (12.000 nüfus), 7 mahalle, tamamen Türk, camiler, ilkokullar, hamamlar (Evliyâ, I, 466-7).

Anadoluhisârı : 1.080 hâne (10.000 nüfus), 1 câmî, bir kaç mescid, 7 ilkokul, 1 hamam, tamamen Türk (Evliyâ, I, 467).

Kuleli : Beykoz'da ve Kandilli'de olduğu gibi burada da padişaha mahsus bir hasbahçe var. Hasbahçede enfes ve nâdir ağaç, bitki ve çiçekler yetiştirilmiş. Kuleli hasbahçesinin içinde bir de kasır var, kasrın her katında da fıskıyeler (Evliyâ, I, 468).

Çengelköyü : 3.060 hâne (30.000 nüfus), ekseri Rum, bir kaç Türk büyüğünün sarayı, bir cami, padişah için bir hasbahçe (Evliyâ, I, 467 - 8).

Üsküdar : 9.000 hâne (90.000 nüfus), 70 Türk, 1 Yahudi, 11 Rum ve Ermeni mahallesi (Evliyâ, I, 472).

VI

EVLİYÂ ÇELEBÎ ile BERÂBER ISTANBUL GEZİSİ

Evliyâ Çelebi'de İstanbul

Klasik devir Osmanlı tarihi için Istanbul hakkındaki en mühim kaynak, —mukayese kabûl etmez üstün şekilde— Evliyâ Çelebi'dir. *Seyâhat-Nâme*'sinin I. cildidir. Bu muazzam cilt, yalnız Istanbul'a aittir. Bugün Latin harfleriyle basılsa, normal büyüklükte 3 cilt teşkil eder. Diğer 9 ciltte de Istanbul'a ait bilgilere tesadüf edilir. Fakat bütün Istanbul, I. ciltte tasvîr edilmiş, bunun için 1638 yılı esâs alınmıştır. Bu tarihte IV. Murad, meşhur esnâf alayı'nı yaptırmış ve şehirde yeni bir yazım icrâ ettirmişti.

Bir çok Osmanlı ülkesi ve şehri için en mühim kaynak Evliyâ Çelebi'dir. Hicâz'dan Macaristan'a kadar. Fakat Istanbul üzerinde hassaten çok durmuştur. Kendisi de çok eski bir Istanbullu ailenin çocuğudur. Onun Istanbul üzerine söylediklerinden bir kaç pasajı bugünki dille naklederek bu bahsimizi dolduracağız.

Evliyâ Çelebî, Sultânahmed inşaatını hatırlamaktadır. Cami açıldığı zaman 6 yaşını 2 ay, 15 gün geçiyordu. Babası, Sultânahmed'in çok san'atlı kapısını yapan büyük sadefçi ve ağaç oymacısıdır. Camide 750 hizmetkâr bulunduğunu, altın kaplama minare alemlerinin 20 arşın olduğunu, Galata'dan alınan verginin bu camie vakfedildiğini söyler. Sultan Murad, en sevdiği padişahtır. Onun musâhibi ve hânendesidir. İyi bir müzisyendir. Sultan Murâd'ın ölümünde 29 yaşındadır ve Saray'dan çırağ edilmiştir. Sultan İbrahim'in yerine geçen IV. Mehmed'in cülûsunda (1648) 37 yaşındadır. Cülûs bahşışı olarak 11.700 kese akça dağıtıldığını yazar. Son devrini yaşadığı padişah odur ve bir çok defalar huzûruna da kabûl edilmiştir. 3 jenerasyondan 6 padişah devrinde yaşamıştır.

Fâtih Akıl Hastahanesi

70 oda, 80 kubbedir. 200 hademesi vardır. Hekimbaşısı ders-i âm pâyesindedir. Devamlı hastalardan başka, ayak üstü tedavi için gelenler de olur. Münasip ilâçlar kullanırlar. Hastaların sırmalı dibâdan gecelikleri vardır. Gün aşırı mutat dışı fevkalâde yemek verilir. Vakıfları çok zengindir. Keklik, sülün, bülbül, güvercin ve serçe gibi kuşların etleri yedirilir. Gene hastalara, divâneliği def' etmek için hânende ve sâzendeler tayin olunmuştur. Hastahanenin kadınlar ve kâfirler için ayrı binaları vardır.

IV. Murâd'ın Hamamı

Istanbul'da halka açık 151 hamam vardı. Ama ben Mısır, Sûdan ve Habeş illerinde seyahatte iken 17 hamam daha yapılmış, görmedim. Fâtih'in yaptırdığı Çukurhamam, Istanbul hamamlarının en güzellerinden biridir. 110 kurnalıdır. Câmekânı 5.000 kişi alır.

Istanbul'da hususî hamamlar ve saray hamamları da çok güzeldir. Meselâ Topkapı Sarayı'nda IV. Sultan Murâd'ın hamamı böyledir. Köşelerinde havuzları ve fıskıyeleri vardır. Kurnalara lülelerden hem soğuk, hem sıcak su akar. Döşemelerinin taşları çok değerlidir. Duvarlarına iyi kokması için misk ve anber bulaştırılmıştır. Kubbeleri billûr ve necef içindedir ve hamamı nûrlara gark eder. Duvarları asla terlemez, o şekilde yapılmıştır. İnsana boğucu bir sıcaklık da vermez. Halvet kısmında altın ve gümüş iskemleler vardır ve bunlar murassâdır(mücevherli). Pencereleri doğuya bakar, Üsküdar ve Kadıköyü görünür.

Istanbul'da 151 hamam olduğu söylendi ama, aslında bunların çoğu çifte hamam olduğu için, bu rakamı bir misli çoğaltmak îcâb eder. Aynı adı taşıyan hamamın bir kısmı kadınlara, öbür kısmı erkeklere mahsustur. Bazı hamamlar da öğleye kadar kadınlara, öğleden sonra erkeklere ayrılmıştır. Küçükpazar'daki Mehmedpaşa Hamamı gibi. Hususî hamamların sayısı ise 14.000 kadardır. Her saray ve konakta, bazı büyük evlerde, en az bir hamam vardır.

Edirnekapısı Kabristanı

Edirnekapısı dışındaki kabristana kim gömülürse, sicilli kabristan defterlerine işlenir. Kıyâmet'ten nişâne sicillerdir. Hangi asırda hangi tarihte nereye kimin gömüldüğü kayıt ve tescîl edilir. Her aileye ait mezar hudutları itina ile gösterilmiştir. Bu siciller Fâtih zamanından beri muntazaman tutulmuştur.

Sûr Dışında Kalan Bazı Semtler

Bunlardan biri Yedikule'dir. Sâhilde mâmur bir kasabadır. Bir câmii, 7 mescidi, bir hanı, bir hamamı, 7 sebîli, 3 tekkesi vardır. Evli mahalleleri azdır. Daha çok bekârlar ve işçiler kasabasıdır. Mühim sanayi yeridir. 300 debbağ, 70 kirişçi, 50 tutkalcı kârhânesi (fabrika, atölye, büyük dükkân ve imalâthâne) vardır.

Marmara üzerinde bir kasaba da Yenikapı'dır. Yenikapı'nın dışında ve batısındadır. Cennet kadar güzeldir. 500 kadar bağlı, bahçeli evi vardır, bir çoğu mükellef konaklardır. Merkezefendi Camii, meşhur Mevlevî-hâne'si, 7 tekkesi, bir hamamı vardır. Mevlevî-hâne, 70 Mevlevî dervişini barındırır bir âsitânedir (dergâh, çok büyük tekke). Her dervişin ayrı hücresi(odası) bulunur. Semâhânesi, imâreti, çemenli bahçesi mükelleftir. Bahçesinde büyük ağaçlar bulunur. Duvarlarına hattatlar çok güzel yazıyle âyetler yazmış, nakkaşlar arslan resimleri yapmışlardır. 70-80 kadar dükkân, Mevlevî-hâne'nin vakfıdır.

Sûr dışında Otakçılar mahallesi, Eyûb'e bağlıdır. Müstakil subaşısı vardır. Eğrikapı'nın dışında ve batısındadır. «Otak Meydanı» ferah bir

gezinti yeridir. 4 camii, 17 mescidi, 6 tekkesi bulunur. Tekkelerinin meşru, Emir Buhârî Dergâhı'dır.

Sûr dışında Nişancıpaşa semtinde büyük konaklar ve büyük âilelerin sarayları vardır. Yüksek tepe üzerinde aydınlık Nişancıpaşa Camii, Sinan yapısıdır. 50 mescidi, 4 tekkesi, yeni yapılmış bir hamamı vardır. Hanı yoktur. 20 dükkânı bulunur.

Çömlekçiler, Haliç kıyısındadır. 1.000 evli bir mahalledir. Evleri kat kat ve manzaralıdır. Büyük âilelerden bir kaçının sarayı buradadır. Haliç üzerinde Yâvedûd, Zâlpaşa, Defterdar ve Hocaefendi adlarında 4 iskelesi vardır. Bu iskelelerin karşı tarafında, Haliç'in öteki yakasında Hasköy ve Piripaşa mahalleleri gözükür. Eyüb mevleviyyetine bağlı, ayrı kadı ve subaşısı olan bir nahiyedir. Zâlpaşa Camii, Dâmâd Zâl Mahmud Paşa'nın ve Sinan yapısı, çok güzel bir mâbeddir. 366 billûr camla nûr içindedir. Alt kısmı, baştan başa medrese talebesi için odalarla kaplıdır. Güney ve kuzeyden iki yüksek taş merdivenle camiin avlusuna girilir. Minberi fevkalâde san'atlıdır. Camiin çevresi gül bahçesidir ve binlerce kuş ötüşür. Minaresi çok yüksektir. Doğrusu Mimar Sinan, bu camide bütün san'atını göstermiştir.

Defterdar, Halic'in büyük semtlerindendir. Defterdar Nazlı Mahmud Paşa'nın camiinden başka 170 mescidi, 7 tekkesi, bir hanı vardır. İmâreti yoktur. Tekkelerinin meşhuru, Mevlevi-hâne'sidir. Hamamı çok aydınlık ve temizdir. Büyük bir caddenin iki tarafına 300 kadar dükkân sıralanmıştır, şenlikli çarşıdır. Çoğu çanak, çömlek, bardak, maşraba, çini imalâthânesi, bir kısmı nalband dükkânlarıdır. Defterdar, çini sanayiinin merkezlerindendir. Kâğıthâne ve Sarıyer toprağı kullanılır. İznik çinilerinden aşağı kalmıyan eserler yapılır.

Eyüb

Şehr-i Eyyûb'un âb-ü havâsı latıyf, mahbûb-ü mahbûbesi memdûhdur. Â'yân-ü eşrâfı çokdur. Lâkin halkının ekseri ulemâdır. Eyyûb şehrinin hâs beyâz etmeği, kaymağı, yoğurdu, şeftâlûsu, kayısısı meşhûrdur. Ve her dem Eyyûb'daki çenâr ağaçlarında yuva tutan balıkcıl kuşları, her sene başlarından ikişer tel tüyü, kubbe-i pür-envâr-ı Eyyûb üzere ihdâ vü isâr ederler.

Büyük şehirdir. Istanbul'a denizden 9 mil, karadan 2 saattir. Istanbul'a bitişiktir ve Istanbul'la arasında asla boş arazi yoktur. Tamamen mâmurdur. Istanbul'dan başka hükûmettir. 500 akça büyük mevleviyyettir. Fâtih Kaanûnu böyledir. 700 parça köye hükmü geçer. 26 nahiyesi vardır. Mollasının yılda 10.000 kuruş geliri mevcuttur. Şehrin sûru yoktur. Karşı tarafı Sütlüce'dir. 9.800 hânedir (100.000 nüfus). Bunların mühimce kısmı eşraf konak ve sarayıdır. Bilhassa büyük ulemâ burada oturur. Haliç boyunca 3.000 adım uzanır (Zâlpaşa Camii'nden İdris Köşkü'ne kadar). Şehrin derinliği de bir o kadardır (demek 3.000 arşın²). Meşhur câmiinden başka 80 kadar mescidi vardır, dördü Sinan yapısıdır. 600 saray ve konağı hamamlıdır. Cuma günleri mahşerden nümune olur. Dünyanın her tarafından Müslümanlar, Hazret-i Eyyûb'u ziyaret eder ve mutlaka pide, kebap, beyaz peynir, süt ve kaymak, yoğurt yerler. Çoğu tıraş da olur. Berber dükkânları meşhurdur. Eyüb önünde Haliç üzerinde adacıklar vardır. Erkekler ve çocuklar mavi renkli futa giyip bu adacıklar çevresinde yüzerler.

Eyüb aynı zamanda kabristanlar ve türbeler ülkesi bir ilâhî beldedir. Buralarda şöhreti cihânı tutmuş nice ulular yatar. Biri Gazi Palak Mustafa Paşa türbesidir. Mısır, Arab ve Habeş illerini dolaşmış, Basra Körfezi'nden Satturalab'a girmiş, Dicle'yi çıkıp Bağdad önlerine gelmiş ve Bağdad'da Süleyman Han'la buluşmuş bir büyük denizcidir. Mısır beylerbeyisi, sonra kubbe vezîri oldu.

Sütlüce kasabası, Eyüb'e karşıdır. Ama Eyüb'e değil, Galata mevleviyyetine bağlıdır. 200 kadar çok güzel ve süslü hânedan saray ve konağı buradadır. Kâğıdhâne Boğazı ağzındadır. Câferâbâd tepesine kadar bağlı bahçeli saray ve konakları uzanır gider.

Piripaşa kasabası da Galata mevleviyyetine bağlıdır. Yavuz Sultan Selim'in son vezîr-i âzamının adını taşır. Zîrâ burada bir saray yaptırmıştır. Maiyetine de burada ev yaptırmalarını tavsiye etmiş, mâmur kasaba olmuştur. 1.000 kadar evi vardır. Aynî Hâtun ve Turşucu-zâde Hüseyin Çelebi'nin 2 camii bu kasabadadır. Sonradan buraya Rum, Ermeni ve Yahudiler yerleşmişlerdir. İskelede başındaki 200 kadar dükkânın ekserisi meyhâne ve bozahânedir. Limanı güzeldir ve kışın bir çok gemi burada yatar. Gemiciler ise, meyhâneyi severler. 200 kadar da kiremit-hânesi vardır (kiremit imalât-hânesi). Bu kiremitler, Haliç dibinden dalgıçlar tarafından çıkarılan kara çamurla yapılır. Çamur önce gemilere alınır, çamur gemilerinde kaplara doldurulur. 40 gün açık havada kurutulduktan sonra işlenir. Tuğla piştiği zaman hikmet-i Hudâ rengi kırmızıya dönüşür. Istanbul saray ve konakları, bu kiremidi kullanmayı tercih ederler. Onun içindir ki Istanbul'a uzaktan bakıldığı zaman, baştan başa kırmızı görünür.

Hasköy

Galata'ya bağlıdır. Subaşısı ve yeniçeri kolluğu ayrıdır. Bir camii, iki de mescidi vardır. Zîrâ ancak bir mahalle Türk'tür. Bir de hamamı bulunur. On bir mahalle Yahudi'dir. 11.000 kadar Yahudi, bu Hasköy'de oturur. Bütün Anadolu'da bu kadar kalabalık Yahudi'nin oturduğu şehir yoktur. Meğer ki Rumeli'nde Selânik ve Filistin'de Safed şehri ola. 2 mahalle de Rum vardır ve üç kiliseleri mevcuttur. Bir mahalle Ermeni'si bulunur. 600 dükkânı, 50 boyahânesi, 100 meyhânesi vardır. İşlek ticaret yeridir ve çarşısında değerli mallar bulunur. Hasköy dağında, uzaktan beyaz çakıl taşı gibi görünen Yahudi kabristanı vardır. Istanbul'da tek Yahudi kabristanı burası idi ve başka yere Yahudi gömülmek ihtimali yoktu, Üsküdar ve Galata'da ölenler bile buraya getirilip gömülürdü. Fakat bir kaç yıl önce Hahambaşı, başka bir iki yere Yahudi gömülmek izni de almıştır.

Tersâne Saray-ı Hümâyûnu

Hasköy sahilinde padişaha mahsus mükellef Tersâne Bahçesi vardır. Bu has bahçeye satrançvârî 12.000 servi ağacı dikilmiştir. Fetih'ten önce Bizans imparatorlarının bahçesi imiş. Tersâne Saray-ı Hümâyûnu, azîm saraydır. Bir çok köşkü, hamamı, avlusu, şadırvanı, havuzu vardır. Ağaçlar biribirine öylesine girmiştir ki, güneş te'sir etmez. Kuşlarının nağmeleri, çok letafetlidir. Şeftali ve kayısısı lezzetlidir. Has bahçenin önünde denizden istiridye ve başka deniz hayvanları çıkarılır. İstiridye, içkiye meze olarak zeytinyağı ile pişirilerek veya limonla çiğ olarak yenir. Has bah-

çeye son defa İbrâhim Han, muhteşem bir köşk yaptırmıştır. Ok Meydânı, Tersâne Saray-ı Hümâyûnu'nun kuzeyindedir. Padişah bu bahçede kaldıktan sonra ata binmek, ok atmak, cirit ve çevgân (polo) oynamak istese, has ahırdan bir küheylân alır, tersâneyi seyrederek Ok Meydanı'na gider.

Kasımpaşa

Kasımpaşa şehri, Galata mollasının kazâ dâiresine bağlıdır ama, buraya Kapdan Paşa hükmeder. IV. Murad sayımına göre (1638) 11.085 evi vardır. Tersâne-i Hümâyûn buradadır, on binlerce esir çalışır, sıkı muhafaza altındadır (şu halde bu devirde Kasımpaşa'nın takribi nüfusu : 150.000). Her gece tersânenin her gözünü bir bekçi bekler (her gözde bir kadırga inşa edilmektedir). Bu sûretle her gece 70 kapdan ve 300 azab (deniz piyadesi) nöbet tutar. 35 kapdan tersânede, 35'i de Kasımpaşa şehrinde kol dolaşır. Tersânedeki esir sayısı 31.000 kadardır. Tersâne zindanlarından kurtulmak mümkün değildir ve kaçan esir işitilmemiştir. Kuş girse, uçmaya kudret bulamaz. Zeminine öyle kalın yekpâre mermerler döşenmiştir ki, esirlerin bunları delip lâğam(tünel) açması mümkün değildir. Duvarları ise sert kayadır. 10 mahalle Rum ve bir mahalle Ermeni'si vardır, gerisi Türk'tür ve Yahudi'si yoktur. Bazı dükkân sahipleri Yahudi ise de, bunlar Kasımpaşa'da değil, başka yerde otururlar.

Kedhudâ Camii, Fâtih Sultan Mehmed Han Camii, Süleyman Han Camii, Şeyh Edhem Efendi Camii, Yahyâ Kedhudâ Camii, Hacıhusrev Camii (Tatavla yokuşunda), Ahmed Efendi Camii, Emîr Sultan Camii, Kulaksız Camii, Sinanpaşa Camii, Piyâlepaşa Camii, Kasımpaşa'dadır. Fâtih ve Süleyman Han Camileri, selâtin camileridir. Ama en mükellef cami, Dâmâd Piyâle Paşa'nınkidir. Avlusunun dört kapısı ve batı kapısının iki tarafında medrese talebesi için 40 oda vardır. Piyâle Paşa, camiinin arsasını Mimar Sinan'a kazdırırken, Bizanslılar'ın sakladığı 7 adet küp çıkmıştır ve her küp altın dolu idi. Piyâle Paşa bu altınları cami ve külliyesine sarfetmiştir. Mermer küpler ise Uzunçarşı başındaki Piyâle sebîlhânesinde hâlâ teşhir edilmektedir.

Şehirde (Kasımpaşa'da) çok mescid ve medrese vardır ki tâdâdı kelâl verir. Fakat IV. Murad devrinde Şeyh Abdi Dede'nin dervişleriyle bizzât ırgatlık yaparak inşa ettiği Mevlevî-hânesi, azîm dergâhtır.

Kasımpaşa'da 360 kadar dükkân vardır. Büyük çarşıdır ama bedesteni yoktur (yani mücevher ve o değerde en kıymetli mallar satılmamaktadır). 300 debbağhâne, azîm kârhânelerdir (büyük sanayi yerleri, fabrikalar). Her birinde 20-30 işçi çalışır (demek Kasımpaşa'daki deri sanayiinde takrîben 7.500 işçi çalışmaktadır ki, gerçekten büyük sanayi olduğu anlaşılır). Şeyh Deresi, Kasımpaşa'da akar ve üzerinde bir çok köprü vardır. Köprülerin hepsi pranga ve zencirle bağlıdır. Cuma Pazarı, Kasımpaşa Çarşısı, Piyâlepaşa Pazarı, Terziler Pazarı, Kulaksız Pazarı, Debbağlar Pazarı, İskele Pazarı, Kasımpaşa'nın büyük alışveriş yerleridir. Doğrusu işlek, büyük bir şehirdir, çok canlıdır

Kasımpaşa'da çok denizci vardır. Cezâyir Türk korsanları gibi giyinir, o kılıkla dolaşırlar. Kırmızı fes üzerinde kafesi destâr korlar. Arkalarında bornos, demirkoparan, dolama, bellerinde çatal pala bıçaklar, baldırı çıplak gemici gazilerdir. Hepsi seçme askerdir. Tersâne-i Hümâyûn'daki gemi

yapan mimar, mühendis ve marangozların ise, bütün Avrupa'da eşleri yoktur.

Galata

1638 sayımına göre Galata ve Beyoğlu'nda 200.000 Hıristiyan, 60.000 Müslüman, 1.000 Yahudi yaşar. 70 kilise vardır. Fransa'nın Erganûn Kilisesi bir sed üzerindedir, yedi basamakla çıkılır. Ona yakın Venedik kilisesi vardır. Bir yangında yanmış, 20 yıl harâbe hâlinde kalmış, Kandiye sulhundan sonra Köprülü-zâde tarafından yeniden inşasına izin verilmiştir (her ikisi de Katolik kilisesi). 3 Ermeni kilisesi ile 2 havra vardır, gerisi Rum kiliseleridir. Yahûdiler, Hıristiyanlar'dan çok korkarlar. Müslüman'lardan korkmazlar. Çünki Müslümanlar onlara kötü muâmele etmez, Hıristiyanlar ise zulmederler. Karaköy'de, I. Ahmed zamânında Endülüs'ten son kaçan Müslüman Arablar vardır. Bunlar Hıristiyanlar'a korkunç düşmandır, çünki İspanya'da büyük zulüm görmüşlerdir, mahallelerine bir Hıristiyan'ın girmesi mümkün değildir.

Galata, 500 akça mevleviyyettir (büyük kadılık). 44 nahiyesi vardır. Her nâhiyede 150 akçalık birer kadı bulunur. Yılda 70 kese geliri vardır. Vakıf gelirleri 200 kesedir ve çoğu Sultânahmed vakfıdır. Mütevellisi Dârüssaâde Ağası'dır. Galata ve Beyoğlu 1.160 sokaktır. Bağı, bahçesi yoktur. Gemileri kalaf eden kalafatçılar 2.000 kişidir ve Kürekciler Kapısı dışında toplanmışlardır.

Galata'da 3.080 dükkân vardır. 8 çarşısı, yağ pazarı bulunur. 12 kubbeli, kurşun örtülü, Fâtih Sultan Mehmed yapısı bedesteninde en değerli mallar satılır, demir kapısı vardır. Dükkân sahiplerinin ekserisi Rum yahut Frenk'tir (Katolik Levanten veyâ Avrupalı). Sâhilde 200 meyhânesindeki âlemler, dillere destandır. Yiyecek ve içeceğin âlâsı bulunur.

Tophâne

Tophâne binası o derecede büyüktür ki, görenler, devler tarafından inşa edilmiş sanır. Dünyanın en büyük top dökümhânesidir. Toplar teker teker değil, büyüklüklerine göre 5 ilâ 100 tanesi birden kalıplanıp dökülür. Bu iş, büyük merasimle ve hazırlıklarla olur. Binayı Fâtih Sultan Mehmed yaptırmış, II. Bâyezid ve Kaanûnî Sultan Süleyman genişletmişlerdir. Sahile yakın, kale gibi binadır. Sahile bakan kapısı çok büyük ve süslüdür. Bu kapının bir tarafında ceylan avlamış arslan, bir tarafında da zencire vurulmuş arslan suretleri seyre değer. Sahile baştanbaşa top dizilmiştir ki, padişahı selâmlamıya mahsustur.

Osmanoğulları'nın dünyada emsalsiz bir servetleri de toplarıdır. Devletin 17.045 topu vardır. Bunlar kale toplarıdır. Donanmada da 1.000'den fazla top bulunur.

Tophâne kasabası, Galata mollasına bağlı bir nahiyedir. Ama hâkimi topçubaşı ağadır. Şimdiki topçubaşı Ali Balı Ağa, benim kardeş gibi sevdiğim yakın arkadaşımdır. Sahile bostancıbaşı bakar. Ayrı subaşısı ve muhtesibi vardır. 70 Türk, 20 Rum, 7 Ermeni mahallesidir. Yahudi'si çok azdır, bir mahalle tutmaz. Frenk ve Çingene'si hiç yoktur. Mükellef saray ve konaklarının 700'ü hususî hamamlıdır. Meyve satan pazarları (Salıpazarı)

çok meşhurdur. Fındıklı ile beraber 800 dükkânı vardır. Bedesteni yoktur ama, dükkânlarında her türlü değerli mal bulmak da mümkündür.

Tophâne sokakları da Istanbul, Eyüb, Kasımpaşa sokakları gibi baştanbaşa kaldırımlıdır (bu devirde Avrupa'da kaldırım meçhuldür). Caddeleri geniştir.

Beşiktaş ve Dolmabahçe

Beşiktaş, 6.000 hânedir. Dolmabahçe ile beraber güzel bir şehir teşkil eder. Büyük saraylar vardır. Meselâ Kapdân-ı Deryâ Câfer ve Kapdân-ı Deryâ Kasım Paşalar'ın sahil-sarayları 200'er odalı, 3'er hamamlı, birer câmilidir. Diğer sâhil-saraylar arasında Baba Süleyman, Minkaari-zâde, Ali Efendi, Azmi-zâde, Defterdâr Emîr Paşa, Frenk Mustafa Efendi, Hâfız Ahmed Paşa, Osman Usta, Meleki Kadın, Mütevelli Mustafa Efendi'ninkiler meşhurdur.

Dolmabahçe eskiden küçük, servili bir bağ idi. II. Osman, donanma gemileri, sandallar, filikalar, firkateler, kayıklar, mavnalar, hâsılı Istanbul'daki 20.000 kadar deniz vasıtasıyle taşlar taşıtıp bu bağın önündeki denizi doldurttu. Adına «Dolmabahçe» dendi. 400 arşınlık büyük meydan oldu. Osman Han buraya cirit oynamaya gelirdi. Bahçede II. Sultan Selim yapısı bir köşk, bir havuz ve 200 bostancı vardır.

Beşiktaş'ta da II. Bâyezid'den kalma bir has bahçe vardır. IV. Murâd'ın kızı Kaya Sultân'ın eskiden «Kazancıoğlu Bahçesi» denen yüksek şadırvanlı, san'atlı fıskıyeli, yalılı bahçesi de Beşiktaş'tadır. Sahilden içeride Kiremitçi-zâde, Küçük Çavuş gibi ricâlin konakları, görülmeye değer yapılardır. Halkı sofu Müslüman'dır. Burası Galata mollasına bağlı bir nahiyedir. Şehirde 3 hamam, 70 kadar dükkân, meşhur Mevlevi-hâne, Sinan Paşa, Abbas Ağa, Ahmed Ağa Camileri, pek çok mescid, Barbaros Hayreddin Paşa Medresesi vardır. Mevlevi-hânesinin semâhânesi üzerindeki lâl renkli kubbe, çok göz alıcıdır. Beşiktaş'ta, büyüklüğüne göre, az çeşme ve dükkân vardır. Ahalisi civardan alış veriş eder. Vezîr-i âzam Dâmâd Halil Paşa'nın (ki daha çok kapdân-ı deryâ olarak meşhurdur) türbesi, Barbaros'un türbesi gibi Beşiktaş'tadır. Bu Halil Paşa, büyük hayır sahiplerindendir. Sakız kalesi içinde ve Boğaziçi'nde Yeniköy sahilinde iki cami yaptırmış, 50.000 kuruş (25.000 altın) gibi büyük servet harcıyarak Kasımpaşa'da Kulaksız mahallesine su getirtmiştir. Sultan Süleyman Han'ın sütkardeşi Yahyâ Efendi'nin türbesi de Beşiktaş'tadır.

Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköyü, Bebek

Ortaköy, bir derenin iki kenarında 2.300 kadar hepsi çok katlı hânedir. Kibâr'dan bir çok kimsenin yalısı ve konağı vardır. Baltacı Mahmud Paşa'nın, Nakkaş Paşa'nın, Mimar Mustafa'nın, Safiyye Sultân'ın (IV. Murâd'ın kızı), Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa'nın, Karahasanoğlu'nun, Çelebi Kedhudâ'nın, Cağaloğlu Mahmud Bey'in mükellef sâhil-sarayları buradadır. Başlıca camileri Defterdar Paşa ve Mahmûd Ağa camileridir.

Kuruçeşme 11 Yahudi, 3 Rum mahallesi, 2 kilise, 3 havralı bir kasabadır. Çoğu Rumlar'a ait 200 dükkânı vardır. Ortaköy gibi bu da Galata'ya bağlı ayrı nahiyedir. Karşıda Kuzguncuk'a bakar. Bir mahalle Türk yaşar. Sahil, ricâl yalıları ile doludur.

Arnavutköyü, şirin kasabadır. 1.000 hâne Yahudi ve Rum'dur, Müslüman'ı çok azdır. Bir hamamı vardır. Cami ve mescidi yoktur.

Bebek, padişaha mahsus has bahçedir, fakat bakımsızdır. Bahçenin içinde Yavuz'un yaptırdığı bir köşk bulunur. Sıdkı Efendi'nin camii, Arnavutköyü'ndeki Müslümanlar'ın da ihtiyacını karşılar. İleride Vezir-i âzam Deli Hüseyin Paşa'nın bağı bulunur («Bebek», eski bostancıbaşılardan birinin lâkabıdır).

Rûmelihisârı, İstinye, Yeniköy

Fâtih yapısı kalesiyle meşhurdur. Kalenin üç kapısı bulunur : Kuzeye bakan Dağ Kapısı, şehre bakan Hisar Kapısı ve demir pencereli Sel Kapısı. Bu sonuncusu her zaman kapalı tutulur. Kalede 105 pâre top vardır. Kale Ağası'nın emrinde 300 nefer bulunur. Kale içinde kayalara bitişik kırlangıç yuvası gibi 180 kadar nefer evinde yaşarlar. Tek minareli Fâtih Camii'nden başka 2 mescidi, 2 buğday anbarı mevcuttur.

İstinye kasabası Türk ve Rum karışıktır. 3 cami, 7 mescid, bir hamam, 20 dükkândır. Limanı çok büyük ve daima gemi doludur. Şeyhulislâm Yahyâ Efendi'nin, Hâdim Ali Ağa'nın, yeniçeri efendisi Koyun-zâde'nin, Boşnak İsmail Efendi'nin sâhilsarayları İstinye'dedir.

Yeniköy, Kaanûni Sultan Süleyman tarafından imar edildiği için o devirde bu isim verilmiş, sonra küçük bir şehir hâlinde büyümüştür. 3.000 hânedir. Subaşısı, yeniçeri serdârı, çavuşu ve yasakçıları vardır. Deniz ticaretiyle uğraşan zengin Trabzonlu Müslümanlar, buraya yerleşmişlerdir, gayet inat kimselerdir ve vak'a çıkarırlar. İçlerinde birer Mısır hazinesi sahibi çok zengin gemi sahipleri bulunur. 3 mahalle Türk, 7 mahalle Rum'dur. Yahudi'si yoktur. Bir Yahudi yerleşmek istese Lazlar ve Rumlar hayatta bırakmazlar. 3 camii içinde Halil Paşa Camii çok zariftir. Bir hamamı, bir hanı, 200 dükkânı, 100 kadar gemiciler için peksimet yapan fırını vardır. Karadeniz'de işleyen bütün gemiler peksimeti ya Yeniköy'den, ya Galata'dan alırlar.

Tarabya, Büyükdere, Sarıyer ve Ötesi

Tarabya, 800 hâne bir kasabadır. Bir mahalle Türk, 7 mahalle Hıristiyan'dır. Bir camii vardır. 40-50 küçük sokağı bulunur. Gümrük emini Ali Ağa'nın yalısı buradadır.

Büyükdere, 1.000 hâneli büyük kasabadır. Bir mahalle Müslüman, 7 mahalle Hıristiyan'dır. Koca Defterdar Mehmed Paşa Camii ile bir hamamı vardır.

Sarıyer de 1.000 hânedir. 2 mahalle Müslüman, 7 mahalle Hıristiyan'dır. Hiç Yahudi yoktur. Bir cami, bir hamam, bir mescidi, küçük çarşısı bulunur. Rumlar burada gemicilik, balıkçılık, meyhânecilik yaparlar. Türkler, Anadolu'dan gelmişlerdir, bahçe ziraati yaparlar. Sırtlara kadar bağ bahçedir. Solak Çelebi'nin bahçesi, görülmeye değer güzelliktedir, Sultan Murad bile çok beğenmiş, sahibi padişaha hediye etmek istemiş, Sultan Murad kabûl etmemiş, Çelebi'ye ihsanda bulunmuş ve bu kadar güzel bahçe yaptığı için tebrik etmiştir.

Rûmelikavağı'nda IV. Murad bir kale yaptırmıştır, 300 nefer bekler. 60 nefer evi vardır. Camii, 2 buğday anbarı, cebhaneliği hep Murad Han eseridir. Kalesi 100 topludur.

Rûmelifeneri, Karadeniz Boğazı ağzındadır. Burada geceleri gemilere Boğaz'ın girişini göstermek için daima fener yanar.

Anadolu Kavağı

Anadolu tarafına gelince, kuzeyde, Karadeniz'e doğru Anadolu Kavağı ile başlar. Bunun kuzeyinde IV. Murad'ın yaptırdığı Anadolu Kilidülbahri kalesi vardır, Rumeli kalesine karşıdır. Dört köşe sağlam kaledir. Sûrları 20 arşın yüksekliğindedir. Kıbleye bakan demir kapısı vardır. Kale ağası, 300 neferi, 80 nefer evi, Sultan Murad Camii, 2 buğday anbarı, 100 topu vardır. Topları balyemez cinsidir, menzili 10 mildir.

Kalenin güneyinde Anadolu Kavağı, 800 han, bir cami, 7 mescid, bir hamam, 200 dükkân, bir çeşme, bir mektebidir. Yalnız Türk vardır. Hıristiyan yoktur.

Kavak kasabasının yanında Yoruz kalesi, Bizans devrinden kalmadır. İçinde Yıldırım Han Camii ile 200 kadar Türk evi bulunur. Artık kale olarak kullanılmamaktadır.

Kavak kasabasından Yûşâ Nebi Tepesi'ne gidilir. Ziyâret yeridir. Tepeye 2 saatte çıkılır. Tekkesi ve nefis su çıkan bir kuyusu bulunur.

Beykoz

800 hâne mâmur kasabadır. Camii, mescidi, hamamı, mektebi, küçük çarşısı, pazarı vardır. 150 akça müstakil kazâdır. Halkı bahçe ziraati, odunculuk ve balıkçılıkla uğraşır. En büyük kılıç balığı dalyanı Beykoz'dadır. Kılıcın eti sarmısaklı ve sirkeli tarator ile pişirilirse nefis olur. Dalyanın büyük geliri vardır. Dalyan sahibi hükûmete yılda 70 yük akça öder (7.000.000 akça = 165.000.000 TL. kadar).

Beykoz'dan bin adım içeride Tokat Bahçesi bulunur. Fâtih Sultan Mehmed burada avlanırken Tokat'tan Akkoyunlular'a karşı müjde geldiği için böyle denmiştir. 100 bostancı bekler has bahçedir. Alçak bir köşkü, büyük havuzu, mükellef şadırvanı vardır.

Bir saat mesafede Akbaba yer alır. Makbûl mesire yeridir.

Beykoz'un güneyinde sahilde Sultâniye Bahçesi de has bahçedir. Servilleri ve gülleri meşhurdur. II. Bâyezid'in eseridir. Vezir-i âzam ve Serdâr-ı Ekrem Özdemiroğlu Osman Paşa, III. Murad Han zamanında Âzerbaycan'ı fethettiği zaman, oralardaki hayrete şâyan bir köşkün kubbe, pencere, cam ve kafeslerini söktürerek itina ile Istanbul'a yollamış ve padişaha takdim etmiştir. Sultâniye has bahçesinin kıyısında III. Murad bir köşk yaptırmış ve Özdemiroğlu'nun gönderdiği malzemeyi aynen kullanmıştır. Doğrusu bugün de seyri hayret veren, Osmanlı mimarisine hiç benzemiyen bir köşktür. İçindeki nakışlar, resimler, bilhassa hayvan ve av resimleri seyre değer. Köşkü ve bahçeyi 70 bostancı bekler.

Sultâniye'nin güneyinde İncirli köyü uzanır. 300 hâneli büyük köydür. Bir camii, bir mescidi, Vezir-i âzam Hazârpâre Ahmed Paşa'nın sarayı vardır.

Çubuklu ve Kanlıca

Çubuklu, İncirli'ye bitişiktir. Yavuz devrinde imar edilmiştir. Lâl renginde, Medine hurması kadar meyve veren kızılcık ağaçları meşhurdur, bu kızılcık çubukları dolayısıyle adlandırılmıştır.

Kanlıca 1.200 hâne küçük bir şehirdir. IV. Murad devrinde büyümüştür. 7 mahalle Müslüman'dır, keferesi yoktur. Longa-zâde'nin, Süleymân Efendi'nin, İbrahim Çelebi'nin, Emîr Paşa'nın mükellef yalıları Kanlıca'dadır. İskenderpaşa Camii, Sinan yapısıdır. 2 mektebi (ilkokul) vardır, medresesi (ortaokul) yoktur. Bir umumî hamamı bulunur. Yoğurdu çok meşhurdur.

Anadoluhisârı ve Göksu

Göksu'nun denize döküldüğü yerde Anadoluhisârı vardır. Yıldırım Bâyezid Hân'ın yaptırdığı kale, kasabaya adını vermiştir. Fâtih'in yaptırdığı Rûmelihisârı'nın karşısındadır. Fâtih, Anadoluhisârı'nı da tamir ettirmiştir. Kale ağasının emrinde 200 nefer, hisârı bekler. Neferler, Kocaeli sancağındandır. Topları karşısında Akıntıburnu ve Rûmelihisârı'na doğru çevrilmiştir. Fâtih Camii, kalenin önündedir. Kasaba 1.080 hânedir. Defterdar Halıcı-zâde'nin, Mustafa Paşa'nın, Hoca Çelebi'nin, Kafdancı Ali Çelebi'nin, Emîr Paşa'nın mükellef sarayları buradadır. Şeyhulislâm Bahâî Efendi'nin İran çinileriyle döşeli sâhil-sarayı ise, hârikulâdedir. Ahâlisi Türk'tür, hiç keferesi yoktur. Kale camii, bir kaç mescidi, 7 mektebi (ilkokul), bir hamamı, 20 dükkânı vardır. Dağlara kadar her taraf bahçedir.

Göksu'nun iki kıyısı, mesîre yeridir. Buradan çıkan bir çeşit toprakla makbûl çanak, çömlek, testi yapılır. Anadoluhisârı, Üsküdar mollasına tâbîdir. Subaşısı vardır.

Kandilli, Kuleli, Çengelköyü, İstavroz ve Kuzguncuk

Kandilli has bahçesini III. Murad Han yaptırmıştır. Göksu'nun güneyindedir. Cennet misalidir. 100 bostancısı vardır. Daha güneyde Papas Korusu denen yere şimdi Vâniköyü denmektedir. Zîrâ IV. Mehmed, Vâni Efendi'ye ihsân etmiştir.

Daha güneyi Kule Bahçesi'dir (Kuleli). Süleyman Han burada cihannümâ bir köşk yaptırmıştır. Bu has bahçenin meyveleri, bilhassa inciri makbûldür. İçinde bizzat Sultan Süleymân'ın kendi eliyle diktiği şâhâne bir servi vardır.

Çengelköyü de Üsküdar mevleviyyetinde subaşılıktır. İki tarafı ağaçlı, bahçeli yollarıyle güzelliğini anlatmaktan dil ve kalem âciz kalır. Burada da bir has bahçe vardır. Ahalinin çoğu Rum, azı Türk'tür. Bir çok katlı kâgir 3.060 evli sevimli bir küçük şehirdir. Tanınmış ailelerin sarayları, yalıları vardır.

İstavroz kasabası, Üsküdar mollası hükmünde subaşılık, bir camili letâfetli yerdir. Yıldırım Bâyezid Han buraya gelip Istanbul'u seyretmiştir.

Kuzguncuk kasabası, Fâtih zamanı dervişlerinden Kuzgun Baba'nın adını taşır. Üsküdar mollası hükmünde subaşılıktır. Nakkaş Paşa bahçesi

ve köşkünden sonra Öküz limanı, sonra Kaya Sultan Sarayı ve bahçesi gelir. Bundan sonrası büyük Üsküdar şehridir.

Üsküdar

9.000 hâneli büyük şehirdir. 70 mahalle Türk, 11 mahalle Rum ve Ermeni, 1 mahalle Yahudi'dir. Frenk yoktur. Kalesi ve sûru mevcut değildir. 500 akçalık mevleviyyettir. Üsküdar mollasını bizzât şeyhulislâm tâyin eder, maiyetinde 100 memur bulunur. 5 nahiyesi vardır. Subaşısı, 600 mütevellisi (vakıflara bakanlar), Salacak'ta Ayşe Sultan Sarayı, Hanzâde Sultan Sarayı, Eski Vâlide Sarayı, Doğancılar'da Hacı Paşa Sarayı, Ak Mehmed Paşa Sarayı, Nazif Paşa-zâde Sarayı, Cinci Hoca Sarayı, Arslan Ağa Sarayı, büyük yapılardır. Daha yazılması usanç verecek kadar hânedan sarayı vardır.

Selâtin camileri şunlardır : Kaanûni'nin tek kızı Mihr-i Mâh Sultân'ın iskele başındaki Sinan yapısı camii, III. Murâd'ın annesi Nûr-Bânû Sultân'ın Atik(Eski) Vâlide veya Orta Vâlide Camii —ki Atpazarı yakınındadır—, Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan Camii, Sultân Ahmed Camii, onun gibi Hunkâr Bahçesi yakınında IV. Murad Câmii, Fenerbahçesi'nde Yavuz Selim Camii, İstavroz bahçesinde IV. Murad Camii, Çamlıca'da IV. Mehmed Camii. Diğer cami ve mescidleri, saymakla bitmez. Sahilde Sinan yapısı Şemsi Paşa Camii çok güzel ve şehrin içinde Aziz Mahmud Hüdâyî Camii çok işlektir.

Epey medrese (ortaokul ve lise) vardır : Mihr-i Mâh Sultan, Nûr-Bânû Vâlide, Şemsi Paşa, Kelîme Hâtun, İsmihan Sultan, Hacı Paşa, Kösem Sultan medreseleri ki, çoğu Sinan yapısıdır.

Mihr-i Mâh Sultân, Nûr-Bânû Vâlide ve Kösem Vâlide İmâretleri de büyük hayır müesseseleridir.

47 tekkenin en meşhuru Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Halveti dergâhıdır. 300 dervişi vardır. Her dervişin ayrı hücresi bulunur. İslâm dünyasının en büyük dergâhlarındandır.

Sayılamıyacak kadar çok kervansaray, hamam, saray vardır. Doğancılar, Hacı Paşa ve Piyâle Paşa Sarayları, Sinan yapısıdır. Pek çok çeşmesi, 2.060 dükkânlı Sultan Çarşısı mevcuttur. Şehir dışında 4.000 bağ, 300 gül bahçesi ve meşhur Miskinler Tekkesi vardır ki, cüzamlılar hastahânesidir. Şehirde cüzamlının bulunması yasaktır.

Büyük Çamlıca'da Cihan Bağı, IV. Mehmed'in yaptırdığı bir has bahçedir. Küçük Çamlıca, Kalamış Burnu, Fenerbahçesi, Kadıköyü, Haydarpaşa gibi yerlerde çok rağbet edilen mesîreler vardır. Fenerbahçe ve Kalamış sâhilleri, denize girmeye meraklı çok kişiyi celbeder. Şemsipaşa, Kayışpınarı (Kayışdağı), Alemdağı da gezinti ve av yerleridir.

Kadıköyü, Üsküdar'ın semtidir. Istanbul'un ilk kadısı Hızır Çelebi'nin adını taşımaktadır. Bizans devrinde kalesi vardı, Fâtih Sultan Mehmed yıktırmıştır. 7 mahalle Rum, bir mahalle Türk'tür. Bayırlarında 600 bağı vardır.

Istanbul Meydanları

Istanbul'un büyük meydanları şunlardır : Atmeydanı (Sultânahmed Meydanı), Ağa Çayırı Meydanı, Yenibahçe Meydanı, Baruthâne (Ataköy) Meydanı, Vefâ Meydanı, Bâyezid Meydanı, Süleymâniye Meydanı, Fâtih Meydanı, Atpazarı Meydanı, Arabacılar Meydanı, Selimiyye (Sultanselim) Meydanı, Kadırga Limanı Meydanı, Şehzâde Meydanı, Yedikule Meydanı, Vâlide Camii (Yeni Cami = Eminönü) Meydanı, Ayasofya Meydanı.

Baruthâne ve Kâğıdhâne

Baruthâne ve Kâğıdhâne, Istanbul'un iki mesire yeridir. Adlarını o semtlerdeki barut ve kâğıd fabrikalarından alırlar. Istanbul Baruthânesi, dünyanın en büyük barut imal eden azametli bir devlet müessesesidir. II. Bâyezid yaptırmış, Kaanûni Sultan Süleyman kâgir hâle getirip damını kurşunla kaplatmıştır. Barutçubaşısı, kedhudâsı, çavuşlarından başka 200 işçisi vardır. Herbiri 10'ar kantar ağırlığında 100 adet tunçtan dev havanları, çeşit çeşit çarhları, su üzerinde dolapları, bendleri, 40-50'şer okka çeker dev demir desteleri, acayip şeylerdir. Barutu havanların içine doldurup ağaçlarla karıştırırlar. Allah göstermeye, demir el havana temas ederse ateş çıkar, bütün işçiler Ebâbil kuşu gibi havaya uçarlar. Bir tehlikeli yerdir ki, seyretmekte zevk yoktur. Çarklarla destelerin vuruşmasından gök gürültüsü ve şimşek hâsıl olur sanılır ki, adamın aklı titrer.

Kâğıdhâne'de çok büyük ve mükellef bir tekke vardır. Letâfetli, 20 dükkân, bir camili köydür. Tekkede 70 ocaklı mutfak ve zengin kiler, binden ziyâde kap kaçak vardır ve misafirlere çok ikrâm edilir. Arzu edenler beş on gece misafir kalırlar. Kâğıdhâne'de 200 acemioğlanı vardır.

1638 Istanbul Sayımı

1638'de IV. Sultan Murad Han, şeyhulislâmı büyük şâir Yahyâ Efendi'ye, Istanbul'da bir sayım yaptıracağını, ayrıca şehrin bütün meslek sahiplerine bir alay tertib ettireceğini, Alay Köşkü'nden seyredeceğini söylemiş, ne kadar bina varsa, vasıflarıyle beraber tahrir edilmesini irâde eylemiştir. Ne kadar esnaf varsa, kanunları üzere, 8 kat mehter-hânenin âhengiyle, nakıybleri, pirleri, şeyhleri, kedhudâları, ağaları, yiğitbaşıları, çavuşları ile, atlı, piyâde, gürûh gürûh huzûrundan geçirtti. Osmanlı tarihinin sosyal cephesi bakımından en mühim olaylardan biridir. Bu sıralarda Istanbul, eski yıllara nisbetle çok büyümüş, boş arazi ve arsa kalmamış, çok mâmûr olmuştur. Sayım, 3 ay sürmüştür.

4 mevleviyyette (mollalık = büyük kadılık) ayrılan Istanbulun 670 nahiyesinde 9.990 Müslüman Türk, 304 Rum, 657 Yahudi, 27 Ermeni, 17 Frenk sokağı bulunduğu anlaşılmıştır. Her kâr-hâne (fabrika) ve dükkânın ne zaman, kimin tarafından yapıldığı, ne tarafta, hangi caddede bulunduğu, deftere geçirilmiştir. Meselâ şehirde 4'ü cezâî, 4'ü hukukî suçlar için 8 hapishane vardır. Bütün çalışanlar, meslekleri ve sayılarıyle kaydedilmiştir. Bâzı meslek sahipleri şunlardır (I, 511 : Istanbul ve Tevâbi'inde Bulunan Asâkir ve Esnâf) :

Bazı Istanbul Esnâfı ve Meslekleri

Arayıcılar esnâfı, çöplük subaşısının kontrolündedir. Subaşı bunlardan yılda 60.000 akça maktû vergi alır (1.450.000 TL. kadar). 500 kişi kadardırlar. Kasıklarına kadar battal siyah çizmeler, üzerlerine kırmızı ve siyah meşin kaftanlar, başlarına külâh giyerler. Bunlar çöplük ve suların aktığı ve eşya sürüklediği yerlerde değerli yahut işe yarar şeyler bulurlar .

Istanbul *mezar kazıcılar* esnafı, 2.009 kişidir. *Lâğımcılar* 5.000.

Istanbul *subaşıları* 200, *asesler* 202 kişidir.

Istanbul'da 300 kadar *yankesici*, 200 *hısız*, 500 kadar *pezevenk* (Evliyâ Çelebi «gidi» diyor), 500 kadar *fuhuş yapan delikanlı* (Evliyâ Çelebi «hizân-ı dilberân» diye yazıyor) vardır.

155 *mukallid*, 12.000 *bekçi*, 3.000 *mekkârî* bulunmaktadır, bu sonuncular şehirler ve ülkeler arası nakliyatçılardır, hem insan, hem mal naklederler. *Tatarlar* yahut beridler (postacılar) 400, *kazasker muhzırları* (adli polis) 200, *saray ve konak imamları* 300, cami *hatibleri* 400, tarikat *şeyhleri* 300, *kadılar*(hâkimler) 500, *vâizlar* 40, *müfessirler* (Kur'ân-ı Kerim bilginleri) 400, *muhaddisler* (hadis bilginleri) 60, *müezzinler* 700, *sûfiler* 300 (derviş-gaaziler), *şeriat kapıcıları* 800 (bunlar da sûfiler gibi harbe katılan din ve tarikat adamlarıdır), *mukayyidler* (mahkeme kâtipleri) 2.000, *nât-hanlar* (Peygamber'i öğen nât denen şiirleri musiki ile okuyanlar) 3.000, *hâfızlar* 6.000, kadın hâfızlar 3.000, *yazıcılar* (arz-ı halciler) 500, *sahhaflar* (kitap satıcılar) 300, *şâirler* 800, *meddâhlar* 80, *hânendeler* 300, *müneccimler* 70, *remilciler* (reml ile fal bakanlar) 300, *nakıybler* (esnaf lonca = sendika yöneticileri), *şeyhler* (sendika yöneticileri) 105, *reisler* (kezâ) 900, *çavuşlar* (sendika zâbıta âmirleri) 415, *esnaf hademesi* 300, *cenaze yıkayıcılar* (gassâller) 400, *hocalar* (ilkokul öğretmenleri) 1.993, *dilenciler* 7.000, *medrese talebesi* 12.000 (orta ve yüksek öğretim öğrencileri), *arasat şeyhleri* 15, *hekimler* (doktorlar) 1.000, *kehhâller* (göz doktorları) 80, *tutyacılar* (göz ilâcı ve makyaj malzemesi satanlar) 100, *mâcuncular* 500, *cerrahlar* (operatörler) 700, *eczâcılar* 600, *gülsucular* 70, *ilâç yağcılar* 8, *tımarhâneciler* (5 tımarhâne = akıl hastahânesinin hastabakıcıları) 200, *tımarhâne hademesi* (5 akıl hastahânesinin hizmetkârları) 7.000, *çiftçiler* 57.000 (Istanbul'a bağlı 26.000 tarlada çalışmaktalar), *bağ ve bahçeciler (bahçıvanlar)* 43.950, *meyve ağacı aşıcıları* 500, *sebze satıcılar* 500, *ekmekciler (fırıncılar)* 10.000 (999 fırında), *yeniçeri fırıncıları* 300, *çörekciler* 2.000 (200 fırın), *börekciler* 4.000 (200 fırın), *gevrekciler* 200 (55 fırın), *kâkeciler* 500 (100 fırın), *kurâbiyeciler* 100 (50 fırın), *simitciler* 300 (70 fırın), *kadayıfcılar* 100 (50 fırın), *şehriyeciler* 100 (10 fırın), *lokmacılar* 50 (30 fırın), *gözlemeciler* 105 (60 fırın), *yeniçeri sakaları* 700, *şehir sakaları* 1.400 (bunlar atlı sakalardı), *sakalar* 8.000 (bunlar suyu sırtlarında taşıyanlardır), *değirmenciler* 9.800 (925 un değirmeni, atla dönüyor), *uncular* 600, *un elekciler* 3.000, *buğdaycılar* 3.000, *kalburcular* 300, *elekciler* 500, *nişastacılar* 700, *güllaççılar* 800 (40 fırın), *peksimetciler* 1.000 (105 fırın), *deve sürücüler* 5.005, *meş'aleciler* 3.000, *şâtırlar* 1.060, *Karadeniz'e giden gemiciler* 9.000, *Karadeniz'e giden gemilerin muhâfızları* 2.000 (hepsi ticaret filosuna ait), *kalafatcılar* 1.000, *marangozlar* 3.000, *urgancılar* 500, *kendirciler* 300, *yelkenciler* 300 (20 dükkân), *ziftçi ve katrancılar* 110, *serenciler* 300, *tulumbacılar* 80 (su dolan gemiyi tulumba ile çekenler), *pusulacılar* 45, *kum satıcılar* 20, *haritacılar* 15, *dalgıçlar* 300, *günbaşları*

500 (işleri : batan geminin iki yanına tekne koyup gemiyi deniz içinde dalgıçlarla cankurtaran halatlarıyle bağlayıp dolaplarla çekerek deniz içindeki dağ gibi gemiyi yağdan kıl çeker gibi kurtarmaktır).

Arpa ve buğday navluncuları 1.005, *Karadeniz bezirgânları* 8.000, *Akdeniz gemicileri* 3.000 *kapdan* (deniz ticaret subayı), *27.000 nefer* (Istanbul'a kayıtlı Akdeniz'e işleyen gemi sayısı : 600 kalyon, 2.000 şayka ve karamürsel), *Akdeniz marangozları* (Akdeniz'e işleyen tekneleri imal edenler) 16.500 işçi.

Karadeniz'e işleyen armatörlerin 2.000 ve Akdeniz'e işliyenlerin 6.000 mahzeni (antreposu) vardır. Hindistan, Yemen, Arabistan, İran ve Avrupa'da ortakları ve şirketleri bulunur. 10 kalyonu, 7 işhanı olan armatörler vardır. Bazılarının serveti 50.000 keseye ulaşır (2.500.000.000 akça = 55.000.000.000 TL., Ocak 1979 değeri : 300 milyar TL.). Bu amatörlerin, kırkar ellişer silâhlı muhâfızları vardır. Mücevher ve kürk içinde yüzerler. Pâdişahlar gibi yaşarlar.

Pirinç tüccârı 400, *kınacılar* 55, *ketenciler* 208, *hasırcılar* 20, *şekerciler* 100, *kahveciler* 100, *kasablar* 1.700, *sığır kasabları* 200, *Yahudi kasablar* 200, *sâl-hâneciler* 1.000 (koyun kesenler, mezbaha işçileri), *mandracılar* 2.000, *çiftlik ırgadları* 10.600, *ağılcılar* 4.000, *çobanlar* (sayısı yazılmamış), *sütçüler* 1.800, *peynirciler* 500, *kaymakçılar* 100, *yoğurtçular* 1.700, *teleme peynirciler* 300, *mumcular* 5.500, *balmumcular* 100, *Rum kasablar* 80, *kanaracılar* (kasap çengeli yapanlar) 400, *arslancılar* 100 (boğazlarında pranga kalınlığında dört zencir bulunan arslanları, parsları, kaplanları, kurtları, sırtlanları, tilkileri, çakalları terbiye ederler), *yeniçeri mandracıları* 10.000, *Atmeydanı barutçuları* 75, *ayıcılar* 70 (hepsi Çingene), *başçılar* 500, *sağmalcılar* 2.000, *pastırmacılar* 600, *pastırma satanlar* 400, *kirişçiler* 500, *kiriş satanlar* 100, *tutkalcılar* 300, *ciğerciler* 300.

Istanbul'da günde 30.000 koyun yenmektedir. Kurban Bayramı'nda 6.000.000 koyun kesilmektedir.

Turşucular 120, *sarımsakçılar* 102, *İşkenbeciler, börekçiler, sultâni balmumcular, sirkeciler, soğancılar, aşçılar, kebapçılar, köfteciler, püryancılar, yemeniciler, dolmacılar, sebzeciler, salatacılar, hoşafçılar, şerbetçiler, cilâcılar, pâlûzeciler, muhallebiciler, ağdacılar, üzümcüller, karcılar, helvacılar, balıkçılar, akideciler, dalyancılar, ağcılar, serpmeciler, zıpkıncılar.*

Esirciler 2.600. Istanbul esir tacirleri devlete yılda vergi olarak 100 kese öderler (5.000.000 akça = 115.000.000 TL.). Esirciler Hanı, Tavukpazarı'ndadır. 300 odalı, altlı üstlü, demir kapılı, kale gibi handır. Çok seçkin esirler burada değil, hususi olarak elden satılır. Burada satılanlar, harc-ı âlem veya orta değerde köle ve cariyelerdir. En iyi köle ve cariyeler Çerkes, Gürcü, Abaza'dır (sıra böyledir). Orta ve Doğu Avrupa'dan, Akdeniz ülkelerinden, Kuzey Kafkasya'nın başka kavimlerinden de beyaz köle ve cariye gelir. Siyâhiler, Habeşistan, Somali, Eritre ve diğer Afrika ülkelerinden getirilir. Hadımlar pahalıdır ve saraylara mahsustur. Bunlar asla Istanbul'da hadım edilmezler. Çocuk yaşlarında Afrika'da hadım edilmişlerdir.

Baruthâne Emini, bütün barut-hânelere bakar. Istanbul'da bir kaç barut-hâne vardır. Yalnız «Barut-hâne» denilince, Kâğıd-hâne altında, Marmara üstündeki anlaşılır (bugünki Ataköy). En büyükleridir ve hiç bir diyarda bu kadar büyüğü yoktur. Diğer Istanbul barut fabrikaları şunlardır: Unkapanı'nda Tüfenk-hâne'deki, tüfek fabrikasının bir kısmıdır. Atmey-

dânı'ndaki (Sultânahmed) yalnız yeniçerilere barut işler. Ayasofya'daki (Alemdar) cebeciler için barut yapar, cebehâne içindedir. Macuncu Çarşısı'ndaki, 30 havandır (tunçtan dev havanlar). Kâğıdhâne'den sonra en büyüğüdür. Silivrikapısı ile Yenikapı'da barut mahzenleri vardır. Fabrikalardan gelen barut, buralarda stok edilir. Cebeciler muhâfız olarak beklerler. Yakından geçen kimseye tütün içtirmezler. Binanın önündeki cadde, binlerce araba dolusu kumla döşenmiştir. Ateşten bu kadar hazer ederler. Zira Mustafa Han'ın tahta çıktığı yıl bu mahzenlerden birine yıldırım düşmüş, binanın bazı parçaları 4 saat uzaklıktaki Çekmece'ye düşmüştür, bir parçası da Üsküdar'a. Mahzenlerde barut depoları, ayrı kuleler hâlindedir. Bir kulede yangın çıksa, diğerine sirayeti imkânsızdır.

Sikkeciler 470 işçidir. Kalıcılar ve kehleciler, bunlara dahil, ayrı ihtisasa sahip işçilerdir. Istanbul Darbhânesi'nde her gün 10 kantar gümüşten akça ve 10 kantar bakırdan mangır kesilir. Bazan 10 kantar gümüş ve 1 kantar altın işler. Istanbul'dan başka pek çok şehirde darb-hâne vardır: Bursa, Bergama, Kütahya, İzmir, Manisa, Tire, Amasya, Kastamoni, Trabzon, Mar'aş, Erzurum, Sıvas, Gümüşhâne, Karaman, Tokat, Nahcevan, Revân, Gence, Şemâhı, Ardahan, Tebriz, Âmid (Diyarbakır), Bağdad, Basra, Bakû, Katıyf, San'â, Musavva, Kahire, Şam, Haleb, Tûnus, Cezâyir, Trâblusgarb; İpsala, Gelibolu, Edirne, Üsküb, Priştine, Novoberda, Selânik, Bosnasarayı, Nove, Serniçe, Elbasan, Mizistre, Sofya, Vidin, Belgrad, Budin(Peşte), Kefe (Kırım). Istanbul'dan sonra en çok para basanı Bağdad Darb-hânesidir. Şimdi 60 darb-hâne vardır. Eskiden daha fazla idi, kapatılmışlardır.

Kalb akça arayıcılar 300, *çuha anbarcılar* 150, *arpa anbarcılar* 100, *kilerciler* 1.000, *odun anbarcılar* (ellerinde 500 gemi yükü odun bulunur), *otluk anbarcılar* 200, *tavukçular* 200 (yalnız Topkapı Sarayı'nda yılda 1.200.000 tavuk yenir), *matbah emini esnâfı* 200, *şehremini me'murları* 300 (bunların hemen hepsi Saray için çalışan mîrî esnaf, işçi ve memurlardır).

Çardak Emâneti'ne bağlı *kayıkçılar* 1.130, *İhtisâb memurları* (belediye zâbıtası) 300, *Atpazarı memurları* 300 (Istanbul'da satılan her at, katır ve deveden onda bir devlet vergisi alan maliye memurları), *pencik memurları* (köle satışından vergi alanlar), *at canbazları, at tellâlları, at aracıları* (komisyoncuları), *gümrük memurları.*

Bakkallar, yağcılar, balcılar, sebzeciler, sabuncular, pastırmacılar, leblebiciler, yemişçiler, karpuzcular, meyveciler, kılıççılar, zırhçılar, okçular, hançerciler, kalafatçılar, kıncılar, sağrıcılar, fişekçiler, kaynakçılar, kundakçılar, vezneciler, tüfekçiler, tabancacılar, tüfek açıcılar, havâi fişekçiler, barut satanlar, fitilciler, demirciler, kantarcılar, teraziciler, eğeciler, keserciler, destereciler, burgucular, kömürcüller, gezgin kömür satıcılar, demirciler, gemiciler, temrenciler, kilitçiler, özengiciler, nalçacılar, iğneciler, demir çekenler, hurda demirciler, nalbandlar, kazancılar, taşçılar, çarıkçılar, kazancılar, kalaycılar.

Kuyumcular 5.000, *mücevherciler* 600, *inciciler* 100, *cevâhir kuyumcular* 155, *saatçiler* 70 kadar bilgiye sahip olmaksızın iyi saat yapamazlar, şimdi daha çok Yûsuf Çelebi modeli veya Bülbül modeli saati yaparlar. Sikkezenbaşı'nın emrindeki *damgacılar* ise 170 kişidir. *Kuyumcu kalıpçıları, gümüşçüler, gümüş tozcular, kuyumcu ehl-i hibreleri,* ayrı esnaftır. *Altın ve gümüş kezzabcıları* 100, *mîrî cevâhirciler* 102 (yalnız saraya ve devlete satış ve iş yapanlardır, nişanları da bunlar yaparlar), *hakkâklar* 105, *mü-*

hürcüler, heykeltıraşlar, gümüş hakkâkları ayrıdır. *Kuyumcu kalemkârları* 300 (altın ve mücevher üzerine yazı yazarlar, Mısır'da sikkezenbaşı iken 1596'da ölen Osman Çelebi, bu mesleğin en büyük üstâdı idi, çocuklarına 40.000 altın miras bırakmıştır).

Sırmakeşler, demir telciler 105, *böreciler* 10 (kuyumcuların lehimle beraber kullandıkları böre, Gümüşhâne ve başka yerlerde çıkmaktadır), *civacılar* 100, *divitçiler; tenekeciler* 305.

Bıçakçılar 200, *tunç dökmeciler* 1.300, *kalay dökmeciler* 200, *yaycılar* 500, *okçular* 300, *zenberekçiler* 80, *sapancılar* 5, *okçuluk muallimleri* 50, *kemankeşler* (yay yapanlar) 3.000, *matrakçılar* 30, *gürz pehlivanları* 70, *güreşçiler, avcılar* 500, *yelpâzeciler* 105, *sorguççular* 80, *kuşbâzlar* 600, *bülbülcüler, kuş avcıları* başkadır.

Terziler 5.500, *dolamacılar* 600, *hallaçlar* 300, *takkeciler* 300, *kavukçular* 400, *kellepûşlar* 205, *ütücüler* 40. *Yorgancılar, gömlekçiler, tülbendciler, yağlıkçılar* (mendilciler), *örücüler, dokumacılar, gazâzlar.*

İplikçiler 500, *ibrişimciler* 200, *düğmeciler* 600, *kürkçüler* 1.000, *çadırcılar* başkadır. *Samur kalpakçılar* 105, *samur kürkçüler* 1.000, *debbağlar* 3.000. *Arslan, pars, kaplan, tilki kürkçüleri* başkadır.

Sağrıcılar 100, *tirşeciler* 105, *keçeciler* 1.005, *yeniçeri keçecileri* 60, *saraçlar* 5.000, *kaltakçılar* 300, *tirkeşçiler* 60, *gedeleççiler* (yay muhafazası yapanlar) 12, *teyelciler* 105, *debeciler* (yağ kabı yapanlar) 300, *sofracılar* 300, *yularcılar* 100, *palancılar* 1.005, *papuççular* 8.000. *Kamçıcılar, sepet sandıkçılar, mutaflar, pârçeciler (eski eşya alıp satan tacirler), kavaflar, paşmakçılar, çizmeciler.*

Dikiciler 100, *mestciler* 500, *terlikçiler* 400, *eskiciler* 705, *haffaflar* 500, *attarlar* 3.005, *anberciler* 100, *buhurcular* 35, *fincan tamircileri* 20, *çömlekçiler* 500, *çömlek satıcılar* 400, *kibritçiler* 55, *itriyatçılar* 8, *şişeciler* 300, *gezici attarlar* 300, *çiniciler* 300, *tenekeciler* 135, *esrarcılar* 60, *kahveciler* 500, *Yahudi attarlar* 400, *sünnetçiler* 400, *berberler* 2.000, *ustura bileyiciler* 140.

Sarıkçılar 40, *dellâkler* 2.000, *natırlar* 1.000, *çamaşırcılar* 500, *lekeciler* 20, *hırızmacılar* 50.

Nakkaşlar 1.000, *altın döğenler* 70, *altın yaldızcılar* 105, *mücellidler* 300, *sahhaflar* 200, *kâğıdcılar* 205, *mürekkepciler* 65, *mukavvacılar* 105, *ressamlar* 40, *oymacılar* 20, *nahlciler* 55, *mumdan oyuncak yapanlar* 100, *yastık basmacılar* 55, *çit basmacılar* 100, *sırmacı nakkaşlar* 25, *yağlıkçı nakkaşlar* 30, *bedesten hammalları* 300, *bedesten bekçileri* 70, *bedesten dellâlleri* 200. Bedesten, 4 cadde ve 600 mağazadır. Kat kat 2.000 dolaptır. 2.000 gemiye kadar değerli mal sahibi dünyanın en zengin tacirleri buradadır. Bir tek dolabını satmak isteyen tacir, hava parası olarak 5.000 kuruş (2.500 altın) ister ve dolabı o dakika alıcı bulur.

Çuhacılar 107, *atlascılar* 300, *dîbâcılar* 25, *kadifeciler* 400, *hıl'atciler* 105, *alacacılar* 100, *peştemalciler* 400, *kemhacılar* 19, *bezciler* 600, *dokumacılar* 1.000, *kumaşçılar* 1.000, *halıcılar* 111, *abâcılar* 700, *kebeciler* 700, *ehramcılar* 100, *sofcular* 400, *Sipâhi Pazarı esnâfı* 800, *Bitpazarı esnâfı* 700, *Avratpazarı esnâfı* 300, *Aracılar Pazarı esnâfı* 300.

Yeni Bedesten : Eski Bedesten gibi Fâtih Sultan Mehmed yapısıdır ve Eski Bedesten'den 100 adımdır. Kurşunlu kubbelerle örtülmüştür. Eski Bedesten'de olduğu gibi mücevher satılmaz. Daha çok ağır kumaşlar satılır : *Eski Bedesten Tâcirleri* 1.000, *Dellâlleri* 70, *Bekçileri* 50, *Hammalları* 300, *Aynacılar* 105, *Boyacılar* 800, *Boya Tokmakçıları* 800.

Galata Bedesteni : *Tâcirleri* 200, *Bekçileri* 100, *Dellâlleri* 50. Bu da kurşun örtülüdür. Fakat Istanbul Bedesteni derecesinde değerli ve ağır şeyler satılmaz.

Doğramacılar 100, *sadefçiler* 500, *çıkrıkçılar* 1.005, *kaşıkçılar* 1.000, *kutucular* 1.000, *nalıncılar* 108, *altın desteciler* 35.

Mehterler 1.340 (300'ü padişah mehteri, mehter-hâne-i hâkaanî çalgıcıları). *Köscüler* 100, *zurnacılar* 40, *defciler* 55, *davulcular, rebâbiler. Erganûncular* (organistler) 300, *neyciler* 14, *mûsikaarcılar* 15.

Hokka-bâz, âteş-bâz, şeb-bâz, kukla-bâz, zor-bâz, çanak-bâz ve benzeri diğer hüner-bâzlar 2.070 (bunların iş yeri Katır Hanı'dır).

Mimarlar ve Yardımcıları 510, *marangozlar* 4.000, *bıçkıcılar* 1.000, *sıvacılar* 1.000, *rençberler* 4.000, *camcılar* 400, *alçıcılar*, 505, *horasancılar* 400, *kireççiler* 500, *yağlı kireççiler* 600, *mermerciler* 240, *taş kireççiler* 50, *lökünciler* 100, *suyolcular* 300, *kiremitçiler* 500, *kerpiççiler* 100, *tahta kurşuncular* 50, *kurşun eritenler 300, kaldırımcılar 800, kayagancılar 151, taşcılar* 100, *taş taşıyanlar* 1.000, *badanacılar* 400, *oyuncakcılar* 105, *araba yapanlar* 40, *piştahcılar* 80, *iskemleciler* 200, *faraşçılar* 12, *tabutcular* 55, *gergefciler* 20, *çulha tezgâhcılar* 20, *taht-ı revancılar* 10, *mahfeciler* 20, *lâğımcılar* 300 (ekserisi Ermeni), *fırın yapıcılar* 12, *ırgatlar* (vasıfsız inşaat işçileri) 10.000, *kuyucular.*

Hânendeler 355, *def-zenler* 500, *kemençeciler* 80, *neyzenler* 170, *mûsikaariler* 51, *çengiler* (çeng çalanlar) 12, *tanbûriler* 300, *ûdiler* 8 (Arab sazı olduğu için Istanbul'da makbûl değildi), *çârtâriler* 15, *lavtacılar* 700, *kopuzcular* 40, *çöğürcüler* 300, *karadüzenciler* 50, *kaanûniler, şeştâriler, kudüm-zenler* (bunların sayıları verilmemiş), *bunkarcılar* 500, *bârbetciler* 15, *iflıkcılar* 100, *sünderciler* 12, *şarkiler* 200, *kaba zurnacılar* 100, *âsafi zurnacılar* 80, *arabi zurnacılar* 55, *acemi zurnacılar* 90, *şihâbi zurnacılar* 40, *teferekciler* 100, *nefiriler* 10, *kerenâyiler, balabancılar, cura zurnacılar, yeltemeciler, mugniler, tanburacılar, tel tanburacılar—. Nakkaare-zenler* 500, *kavalcılar* 100, *kaba düdükcüler* 80, *yelli düdükcüler* 62, *arabî düdükcüler* 55, *çığırtma düdükcüler* 65, *Macar düdükcüler* 15, *mehter düdükcüler* 35, *mızmız düdükcüler* 65, *dankiyo düdükcüler* 75, *tulumculâr* 5, *Eyyûb borucular* 35, *derviş borucular* 500, *şişe borucular* 40, *trompetciler, Efrâsyâb borucular* 100, *pirinç mehter borucular* 40, *Luteryen borucular* 10, *erganûn borucular* 15, *ağız mızıkacılar* 200, *çam dünbelekciler* 300, *çömlek dünbelekciler* 500, *Yemen dünbelekciler* 10, *makrafe dünbelekciler* 13, *tabl-bâzlar* 100, *çegaane-bâzlar* 200, *filcânîler* 100, *kamış mizmarcılar* 100, *tarak mizmarcılar* 100, *safiriler* 300.

Raks ve oyun kumpanyaları : *Pehlivan Parpul Kolu* 300, *Ahmed Kolu* 300, *Kapıcıoğlu Osman Kolu* 400, *Servi Kolu* 300, *Baba Nazlı Kolu* 200, *Zümürrüd(Zümrüd) Kolu* 300, *Çelebî Kolu* 200, *Akıyde(Pehlevan Eyyûb) Kolu* 200, *Cevâhir Kolu* 200 (Rum ve Ermeni), *Patakoğlu Kolu* 300, *Haşune Kolu* 200, *Samurkaş Kolu* 200 (bu son üçü Yahudi).

Nedimler 500, *bozacılar* 1.005, *sarı bozacılar* 105, *sübyeciler* 100, *balsucular* 100, *rakıcılar* 300, *meyhâneciler* 1.060. Meyhânelerin toplandığı semtler : Samatya, Kumkapısı, Yeni Balıkpazarı, Unkapanı, Cibâli Kapısı, Ayakapısı, Fener Kapısı, Balat Kapısı, Hasköy, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköyü, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere, Kuzguncuk, Çengelköyü, Üsküdar, Kadıköyü. Ama mukayese edilemez şekilde meyhânelerin toplandığı semt, Galata, kısmen Beyoğlu'dur. Galata'daki meyhâneler, ancak Malta ve Li-

vorno meyhâneleri ile mukayese edilebilir. *Koltuk meyhâneciler* 800, *piyâde meyhâneciler* 800, *şarabcılar* 515, *nar şarabcılar* 25, *hurma şarabcılar* 6, *dut şarabcılar* 12, *karpuz şarabcılar* 11, *köknar şarabcılar* 21, *uşeme şarabcılar* 15, *epseme şarabcılar* 55, *aslama şarabcılar* 300, *mavuza şarabcılar* 500, *bedvine şarabcılar* 100, *misket şarabcılar* 400, *nardenk şarabcılar* 100, *bozun şarabcılar* 100, *düz rakıcılar* 1.000, *gülfesen rakıcılar* 10, *muz rakıcılar* 3, *ferna rakıcılar* 3, *Polonya rakıcılar* 13, *sevdin rakıcılar* 3, *hardâliye rakıcılar* 13, *imâmiye rakıcılar* 100, *yalsece rakıcılar* 18, *ıhlamur rakıcılar* 5, *anason rakıcılar* 30, *tarçın rakıcılar* 6, *saman rakıcılar* 15, *karanfil rakıcılar* 5, *nar rakıcılar* 10, *elma sucular* 300, *balsucular* 100, *mübtezel sucular* 15, *arpa sucular (biracılar)* 10, *tarçın sucular* 5, *kibrit sucular* 1, *Yahudi meyhâneciler* 500, *diğer içki yapan veya satanlar* 1.500.

İmamlar 3.006, *şeyhler* 2.200, *âlimler* 3.000, *hatibler* 3.005, *seyyidler* 3.036.

IV. Murâd'ın esnaf alayı, 3 gün, 3 gece sürmüştür. Böyle bir geçit resmi, tamamen eşsiz kalmıştır.

Evliyâ Çelebi'nin «âdem deryâsı» dediği Istanbul'da saydığı meslekler in toplamı (me'mur ve askerler hariç) 509'dur.

Bu mesleklerin hepsinin mensuplarının sayısı verilmemiştir. Verilenlerin toplamı 512.426'dır. Bunlara mensupları gösterilmeyen meslektekiler, ekseriyeti verilmiyen Saray, asker ve memur kitlesi ve bütün bunlara bu çalışanların âileleri, çocukları, ihtiyarları, hizmetkârları eklenirse, rahatça 2.000.000 nüfus ortaya çıkmaktadır ki, XVII. asır için gerçekten «âdem deryâsı» sayılır.

Mûcitler

Evliyâ Çelebi, devrinin, kendi tanıdığı Istanbul mûcitlerinden şâir Fenni Çelebi, Hezârfenn Ahmed Çelebi, Lâgari Hasan Çelebi, Sâdi Çelebi ve Nâsır Habib Mağribi'den bahsederek, Istanbul'dan bahseden muazzam ve muhteşem I. cildine nihayet verir. Bunlardan 3'ü hakkında şunları anlatır (I, 670-4 : Istanbul'daki hezâr-fenn Cemşid-kâr üstâdlar) :

Hezârfenn Ahmed Çelebi, Okmeydanı'nın minberi üzerinde rüzgârın şiddetine göre kartal kanatlarıyle sekiz dokuz defa havada uçarak prova yaptı. Sonra Galata Kulesi'nin tepesinden lodos rüzgârıyle uçtu. Üsküdar'da Doğancılar Meydanı'na indi. Bu gösteriyi IV. Murad, Sarayburnu'nda Sinan Paşa Köşkü'nden seyretti. Padişah, Ahmed Çelebi'ye bir kese altın verip Cezâyir'e gönderdi, orada öldü.

Ahmed Çelebi'nin müsait rüzgârda kanat takarak planör gibi Galata Kulesi'nden Üsküdar'a süzülmesinin mümkün olduğunu Yüksek Tayyare Mühendisi Yavuz Kansu, 2 sahifelik matematik formülleriyle isbat etmiştir.

IV. Murad, Ahmed Çelebi'yi sürmeseydi, tayyareyi biz icad ederdik diyenlere, hattâ yazanlara tesadüf ettim. Bu, kesin şekilde mümkün değildir. Yüksek matematik ve yüksek sanayi teşekkül etmeden bu, dünyanın hiç bir yerinde mümkin olamazdı. XIX. asrın sonlarından önce tayyâre, XX. asrın ortalarından önce atomun parçalanması, imkânsızdı. Bu, dâhiler ve dehâ mes'elesi değil, tekniğin belirli bir çizgiye ulaşması meselesidir. Nitekim Leonardo da Vinci'nin de bu çeşit teşebbüs ve projeleri vardır. Fakat tekniğe dönüşmesi tabiatiyle mümkün olamamıştır.

Lâgari Hasan Çelebi, IV. Murâd'ın kızı Kaya Sultân'ın doğduğu gece yapılan şenliklerde, büyük bir hüner gösterdi : 50 okka barut macunundan

7 kollu bir fişenk icad etti ki, gerçekte ilkel bir füze olduğu anlaşılmaktadır. Sarayburnu'nda Hunkâr huzûrunda füzeye bindi. Talebeleri fişeği ateşlediler. Hasan Çelebi : «Pâdişâhım seni Allah'a ısmarladım, Hazret-i Îsâ ile konuşmaya gidiyorum» dedi. Semâya fırladı. Semâda yol alırken kademe kademe fişek fırlatarak çevreyi aydınlatıyordu. Barutu tükenince yavaş yavaş alçalmaya başladı. Kartal kanadı takmıştı. Onların yardımıyle Sinan Paşa Köşkü önünde denize indi. Yüzerek ve çıplak olarak IV. Murâd'ın huzûruna çıktı. Yer öptü : «Pâdişâhım, Hazret-i Îsâ sana selâm söyledi» diye latîfe etti (İslâm akıydesine göre Hazret-i İsâ çarmıha gerilecekken Allah onu göğe çekmiş, bir benzeri çarmıhta öldürülmüştür; Kıyâmet'e yakın gökyüzünden yeryüzüne inecektir). IV. Murad, Hasan Çelebi'ye 70 akça (1.550 TL.) gündelik maaş bağladı. Çelebi, Kırım'a Selâmet Giray Han'ın yanına gidip orada öldü.

Bunun da ilkel bir füze, hattâ fezâ gemisi olduğu anlaşılıyor. Tepki prensibiyle işlemektedir. Ancak bu prensip, en az bin yıldan beri Çinliler'ce bilinmektedir. Osmanlılar da fişekçilikte dünya birincisi idiler. Fakat bu san'atın bugün anladığımız mânâda füzeciliğe dönüşmesi, tabiatiyle XX. asırdan önce mümkün değildi.

Sâdi Çelebi, anlaşılan Houdini (1876 - 1924) derecesinde bir gözbağcı idi. IV. Murad huzûrunda bostancılara el ve ayaklarını bağlattıktan sonra meşin çuvala girmiş, o da sıkıca bağlanıp Sarayburnu'ndan denize atılmıştır. Az vakitte deniz yüzüne çıkmış, huzurda yer öpüp bir kese altın ihsân almış ve IV. Murad tarafından çavuş (hunkâr yâveri) yapılmıştır.

VII

EVLİYÂ ÇELEBÎ'nin GÜZERGÂHI

Evliyâ Çelebî'nin Takib Ettiği Yollar

VIII. bahsimizden itibaren, Osmanlı ülkelerini memleket memleket, şehir şehir tasvîr etmeye çalışırken, Evliyâ Çelebî'ye ağırlık vereceğim. Onun anlattıklarının ilgiye değer taraflarını hulâsa etmeye çalışacağım. Diğer kaynaklarla da mukayese edeceğim.

Evliyâ Çelebî, 25 Mart 1611'de Istanbul'da doğdu. Fâtih devrinde Kütahya'dan Istanbûl'a yerleşen bir ailenin çocuğudur. Medresenin yüksek kısmını bitirememiştir. Kariyerini 1640'tan önce ses.san'atkârı(hânende) olarak yapmış, bu sıfatla Saray müzisyenleri arasına girmiş, tatlı dili ve şakacılığı ile IV. Murâd'ın dikkatini çekerek musâhib-i şehryârî olmuş, padişah ölünce 29 yaşında iken Saray'dan çerağ edilmiştir.

1640'tan sonraki kariyeri, diplomatlıktır. Ecnebî devletlere daha çok kurye olarak gönderildiği gibi, beylerbeyiler arasındaki mühim mektuplaşma ve haberleşmeleri de te'min etmiş, daha doğrusu bu işi, seyahat etme fırsatı verdiği için tercîh etmiştir. Bu devirde hâmîsi, Sadrâzam Dâmâd Melek Ahmed Paşa'dır. Onunla akrabâlığı şu şekildedir (VIII, 23-4) :

Nakşbendî olan Paşa, 1610'dan az önce doğmuştur, binâenaleyh Evliyâ'dan ancak bir kaç yaş (belki 5 yaş kadar) büyüktür. Paşa'nın halası (babasının kızkardeşi, galiba ablası), Evliyâ'nın anne annesidir. Yânî Paşa, Evliyâ'nın annesinin dayısının oğlu, 2. derecede dayısıdır. Evliyâ da paşanın halasının kerîme-zâdesi (kız tarafından torunu) olmaktadır. Evliyâ, 3 padişahla şahsen tanışmış ve iltifatlar görmüştür : IV. Murad (1623 - 1640), kardeşi İbrahim Han (1640 - 1648), bunun oğlu IV. Mehmed (1648 - 1687). IV. Mehmed'in son saltanat yıllarında ölmüştür. I. Ahmed (1603 - 1617) devrinde doğan Evliyâ, gerçekte 3 kuşaktan 6 padişah devrinde yaşamıştır. 1630 yıllarından 1680'lere kadar uzanan yarım asırlık müddet içinde gelip geçen sadrâzam, vezir, san'atkâr, ulemâ ve ileri gelenlerin ekserisiyle şahsen tanışmıştır.

Evliyâ'nın gezdiği, ayak bastığı topraklarda bugün 23 müstakil devlet bulunmaktadır : Türkiye, Rusya, Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya, Macaristan, Çekoslovakya, Avusturya, Polonya, İran, Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrâil, Arabistan, Mısır, Sûdan, Habeşistan, Somali ve Cibûti.

Evliyâ Çelebî, I. cildini Istanbul'a ayırmıştır. II. cildine, Istanbul - Bursa yolculuğu ve Bursa'nın tasvîri ile başlar. Biz de bundan sonraki VIII. bahsimize Bursa ile başlıyacak, fakat sonra Osmanlı ülkelerini bahislere bölerken, Evliyâ'yı tâkıyb etmiyecek, fakat her bahiste, onun anlattıklarının bizce mühim olan taraflarını vereceğiz. Tabiatiyle Evliyâ'nın görmediği Osmanlı ülkeleri de vardır : Yemen, Trâblusgarb, Tûnus, Cezâyir, Kıbrıs gibi...

Evliyâ, Istanbul'dan 5 muharrem 1050 cuma günü ayrılmıştır : 27 Nisan 1640 günü. IV. Murâd'ın ölümünden tam 2 ay, 17 gün sonra. Istanbul'dan ilk defa ayrıldığı bu tarihte seyyâhımız, 29 yaşını 1 ay ve 3 gün geçmektedir. Bu seyahatler, 44 yıl sürecektir. Aşağıda vereceğimiz tarihli güzergâh, ilk defa ortaya konmaktadır. Ben, Evliyâ'nın 10 cildini satır satır 2 defa okudum. İlki 1944, ikincisi 1970 yıllarındadır. Çeşitli pasajları, defalarca ayrıca okumuşumdur. Her Osmanlı tarihi mütehassısının, Evliyâ'yı çok iyi, dikkatle, kendini vererek okumuş, sahasına göre notlarını almış ve metni hazmetmiş olması îcâb eder.

II. Cilt

II. cildinde gezdiği ülkelerde verdiği güzergâh, daima şehir ve kasabalara ait olmak üzere şöyledir :

ISTANBUL (hareket : 27.IV.1640) — Heybeli - Mudanya - BURSA - Mudanya (28.V.1640) — Armutlu - Yeşiköy (ISTANBUL).

ISTANBUL (hareket : 21.VI.1640) — İZMİT - Yalova - Heybeli - Burgaz - Kınalı - Büyükada - ISTANBUL.

ISTANBUL (hareket : 19.VIII.1640) — Şile - Ereğli - Bartın - Amasra - İnebolu - SİNOP - Bafra - SAMSUN - Ünye - VONA (ORDU) - GİRESUN - Görele - Akçaâbâd(Polathâne) - TRABZON - Değirmenderesi - Sürmene - RİZE - FAŞE(BATUM) - ANAPA - Taman - Çoçka - Balısıra - AZAK (Azov = Rostov) - Bahçesarayı - Azak - Bahçesarayı - Balıklava - Kelgra (Dobruca'da) (burada : 8 ay ve denizden:) - Terkos - Rûmeli Kavağı - ISTANBUL.

ISTANBUL - İstendi adası - Değirmenlik adası - Atina - Anapoli - Benefşe - Çuha adaları - Koron - Modon - Barak adası - Anavarin(Navarin) - Çuha adaları - Todori (Girit'te) - Nazarte (Girit'te) - HANYA - Çuha adaları - Benefşe - Anapoli - İstendil adası - Sakız - Limni - Midilli - Bozcaada - ISTANBUL (17.XII.1645).

ÜSKÜDAR (1 ay) - Pendik - Hereke - İzmit - Sapanca - Hendek - Düzce - BOLU - Geredê - Çerkeş - Tosya - Osmancık - AMASYA - NİKSAR - Koyulhisar - ERZURUM - Hasankal'a - Hınıs - Mekû - Karabağ - Nahcivan - Karabağ - Merend - Güherîn - Sehlân - TEBRİZ - Şenb-i Gaazân - Seravrûd - MERÂGA - Gühervân - ERDEBİL - Sofyân - HOY - Çurs - REVÂN - GENCE - Aras - ŞEKİ - Niyâzâbâd - ŞEMÂHI - BAKÛ (8.II.1647)- Şabûrân - DERBEND - Ordubâr - TİFLİS - Ahıska - Şavşad - Ardahan - Dumlu - Erzurum (bir hafta) - Hasankal'a - Geçkovan - KARS - Kağızman - Mağazbird - Zarşed - Revân - Pasinler - Hasankal'a - Erzurum - Gümüşhâne - BAYBURD - Tortum - Günye (Karadeniz kıyısında) - Erzurum (varış : XI.1647, haareket : 15.XII.1647) - Hınıs - Kemah - ERZİNCAN- Şebinkarahisar - Niksar (6.I.1648) - Lâdik - Ilıca - Merzifon - Köprü - Tosya - Merzifon - Köprü - Merzifon - Gümüşhacıköy - ÇORUM - Kalecik - ANKARA - Kalecik - Ker - Kerez (Amasya yakını) - Kurşunlu - Ankara - Mürted - Ankara - Mürted - Çerkeş - Ali Zaîm(Mürted'e yakın) - Kalecik - Keskin - Beypazarı - Ankara - Ayaş - Beypazarı (hareket : VII.1648)- Göynük - Taraklı - Geyve - Sapanca - İzmit - Hereke - Gebze - Pendik - Kartal - Bostancı - Kadıköyü - ÜSKÜDAR (21.VII.1648, bir ay kadar kalıyor, bu sırada Sultan İbrahim'in yerine IV. Mehmed geçiyor).

III. Cilt

ÜSKÜDAR - Kartal - Gebze - Hersek - İZNİK - Yenişehir - Lefke - Söğüt - ESKİŞEHİR - Seyyidgaazi - Bolvadin - Akşehir _ Ilgın - KONYA - Ereğli - Ulukışla - Gülek _ ADANA - Payas - İSKENDERUN - Belen - Merc-i Dâbık - ANTAKYA (hareket : 19.X.1648) - HAMÂ - HUMS _ ŞÂM (varış : 28.X.1648, hareket : 26.I.1649, Şam'da kalış müddeti : 2 ay, 29 gün) - Kerek - Baalbek - Sûr - AKKÂ - Safed - HAYFA - YÂFA - Lût - Remle - GAZZE - Askalan _ Remle - Kuneytıra - ŞÂM (hareket : 6.XI. 1649) - Marsata - Hums - Hamâ - Maarratü'n-Nûmân - HALEB - Bâb - Nizib - Birecik - RAKKA - Sürûc - URFA - Kürik _ Samsad - Harrân - Câber - Bâlis - Re'sü'l-Ayn - Ane - Deyr-i Zor - Siverek - Rahbe - Çermik _ Çüngüş - Gerger - Kargasekmez - Kâhta - HISN-I MANSÛR (ADIYAMAN) - Samsad - Bahisni - MAR'AŞ - Kars-ı Mar'aş - Göksun - KAYSERİ - Bor - Aksaray - Muşkara (Nevşehir) - Kayseri - Elbistan - Açtı - Gürün _ Dârende - Ulaş - SIVAS (Haleb - Sıvas yolu : 4 ay) - Divriği - Eğin - Arabkir - HARPUT - Pertek - Sağman - Çemişkezek - Palu - Çapakçur - Genc _ Atak - Caska - Kulp - Tercil - Muş - ÇAPAKÇUR (BİNGÖL) - Tekman - Kiği -SIVAS(8 ay kaldıktan sonra hareket : 2.V.1650) - Sıvas Yenişehri - Çamlıbel - Ankara - Turhal - Zile _ Elvân Çelebi - Çorum - İskilip - Merzifon - Gümüşhacıköy _ Çankırı - Tosya - Koçhisar - Karacalar - Çerkeş - Bayındır - Gerede - Çaga _ Kastamoni - Küre - Devrekâni - Taşköprü - Mudurnu - Göynük - Taraklı - Geyve - İzmit - Gebze - Üsküdar - ISTANBUL (15.VII.1650) (Melek Ahmed Paşa'nın sadâreti: 5.VIII.1650 _ 21.VIII. 1651).

ISTANBUL - Gebze - İznik - Lefke - Gebze - Bostancı - Üsküdar - ISTANBUL (9.VIII.1651).

ISTANBUL - Küçükçekmece - Büyükçekmece - Silivri - Çorlu - Lüleburgaz - Ergene - Aydos - Pravadi - ŞUMNU - HEZARGRAD - RUSCUK (burada 40 gün) - Yerköyü _ Ruscuk _ ZİŞTOVİ - NİĞBOLU - Ruscuk - Paravadi (Ruscuk - Pravadi : bir gecede) - Kırkkilise (Pravadi - Kırkkilise : bir günde) - Dutculer - ISTANBUL.

ISTANBUL _ Lüleburgaz - Aydos - Pravadi - RUSCUK - SİLİSTRE (hareket : II.1652) _ HACIOĞLUPAZARI - Balçık - MANGALYA - KÖSTENCE - BABADAĞI (hareket : 13.XII.1652) - Esterâbâd - Karamuradlı - Hacıoğlupazarı - İSLİMYE - Zağra Yenicesi - ESKİ ZAĞRA - FİLİBE - TATARPAZARCIĞI - İhtiman - SOFYA (hareket : 27.VI.1653) - KÖSTENDİL - Tatarpazarcığı - Filibe _ Babaeski _ Harmanlı - Cisr-i Mustafapaşa - Harman (Çirmen) - EDİRNE (20 gün kalıyor) - Hafsa - Babaeski - ÇATALCA - Kâğıdhâne (2 ay) - ISTANBUL.

ISTANBUL _ Gebze - İznik - Lefke - Söğüt - Eskişehir - Seyyidgaazi - Lâdik - Konya (7 gün) - Lâdik -Ilgın - Akşehir - Seydişehri - Eskişehir - Söğüt - Lefke _ İznik (oradan gemiyle) - Gebze - Üsküdar - ISTANBUL.

IV. Cilt

ISTANBUL - Üsküdar (hareket : 9.III.1655) - Tavşanlı _ İzmit - Geyve - Göynük - Beypazarı - Ayaş - İstinoz - Ankara - Ferekler - Karabağlı - Kalecik _ Şeyh Şâmî - Koçu Baba - Akçakoyunlu - Sunkuroğlu - Beybastı - Sencerli - İnlisorgun - Akçaasma - Şeyh Halil - Minaçavuş - Yenişehir -

SIVAS - Ulaş - Kangal - MALATYA - Palu - Ergani - Çermik - ÂMİD (DİYARBAKIR) - MARDİN _ Sincar - MEYYÂFÂRİKIYN - Hazo - Kefender - BİTLİS (hareket : 6.VI.1655) - Tatvân - Adimvar adası - Ahtamar adası _ Ahlat - Âdilcevaz - Erciş - Bergiri - Amik - VAN (hareket : 5.VII. 1655) - Bargiri - Erciş - Âdilcevâz - Ahlat - BİTLİS (28.VII.1655, 5 gün sonra hareket) - Ahtamar adası - VAN (hareket : 4.IX.1655) - Hoşâb - Erecik-Pinyâniş - KOTUR - Şâhgediği (Osmanlı - Safevi sınırı : IX.1655) - Albak - Karnıyarık - Berdük - Gaazikıran _ URMİYYE - Kebûter adası (Urmiyye Gölü'nde) - Demdemi - Eşyûne - Dembulin - Urmiyye (hareket : 2.X.1655) - İmâm Rızâ - Selmâs - Serav - Kumla - TEBRİZ (hareket : X.1655) _ Mihmânrûd _ Kenderûd - Kend-i Eysuk - Saidâbâd - Serevrûd - Cülândoruk - Alabulak - Serisem - SULTÂNİYYE - Alamadan - İstaşayer - Gecâbâd - Pudkat - Karahan - MERÂGA - Monmak _ Kehrevân - Şâhbender - Bayat - ERDEBİL - Serav - Mencil - Harzebil - Musula - Sehend - NİHÂVEND _ Kengür - Sürhbid _ Bisütûn - HEMEDÂN - KİRMÂNŞÂH - Dergüzin (15.XI.1655) - Pilever - Dinâver - Cemcenâb - Destpol - Kasr-ı Şirin - KAZVİN - Alamut - Deylem - Perviz - Kasr-ı Lüsûs - Esedâbâd - Bâğ-ı Cenân - Mihrbân - SİNNE-KUMM _ KÂŞÂN _ Zilbezen - Cerbankan - Sâve - Hayderkan - Sultânduzah - REYY(TAHRÂN) - Demâvend - Sürhbid - KİRMÂN-ŞÂH - NİHÂVEND - KUMM - KÂŞAN - KİRMANŞÂH - Fecerhân _ Sührâb - Sürhle - Tâk-ı Giray - Dertenk Boğazı (Safevi - Osmanlı sınırı) - Dertenk - Derne - Hânkaah-i Kebir - Hânkaah-i Sagıyr - Hârûniyye - Ceylân _ Âl-i Sâlih - Karadağ - Cengüle - Hârûniyye - ŞEHRBÂN - Zengâbâd - Kızılrabat - Yâkuube - Bayat - Yeni Kasaba-Kerend - Kıranye - BAĞDÂD (6.I.1656) - Tâk-ı Kisrâ - Medâin - Kâzımiyye.

V. Cilt

Kerh-i Mârûf - Sömbeke - Herbeli _ Gurâbi Âşık _ Tekrit - Toprakhisar _ Kargaçaval - Alihamamı - MÛSUL - Telâbar - Kefersûsa _ MUSUL - Elvez - Nebeveyn - Memâr - Dasni - Şeyh Hâdi - Cûdi - Resûr - Rişevâ - Tınaz - Resâned _ Kelek-i Mervân - SİİRD - Kefre-i Şirvân _ Mâden - Vustân - Bargiri _ Malazgirt _ Haresa - Altın Halkalı - Hasankal'a - ERZİNCAN - Koyulhisar - Niksar - Lâdik - Merzifon - Osmancık - Tosya - İzmit - Gebze - Üsküdar - ISTANBUL (26.II.1656) - Çatalca - ISTANBUL.

ÜSKÜDAR (6.IV.1656) _ Gebze - İzmit - Hendek - Bolu - Çerkeş - Tosya - Osmancık - Gümüşhacıköy _ Kerkez - Amasya - Çengellibel - Niksar - Koyulhisar - Keremli - Erzincan - Erzurum - Malazgirt - Erciş - Amik - Van (19.IV.1656) - Pustan - Kiyâr Kayası - Vân - Bitlis (3 gün) - Kefender _ Zeriki - Bitlis (2 ay) - Van - Ahlat - Âdilcevâz - Demirciköyü - Erciş - Sarayköyü - Aksaray - Taşkın - Malazgirt _ Kazköyü - Fahta Gölü - Kanberbabasultan - Hınsi - Kozlubaba - Ağzıaçık Mağara - Altınhalkalı Köprü - Alvar - Hasankal'a - Câferefendi - Gümüşlükünbed _ ERZURUM (10 gün) - Ilıca - Hınıs - Mamahâtun - Kenur - Örenküş Boğazı-Süleymânefendi Köyü - ERZİNCAN - Bağ Köyü - Başkan Köyü - Bulgarçayırı Köyü - Erzenes - Şeyh Sünbüli - Baru - Elemelek - Yâkubbahçesi Köyleri - Kaplanlıbel - Zaraçayırı köyü - Ogdomet Köyü - Nisçaayırı köyü _ Kurdbeli köyü - TOKAT - Aynapazarı (Cum'apazarı) - Turhal - Çen-

gellibel - Lutfibey Çayırı - AMASYA - Kerkiraz - Gümüşhacıköy _ Ovacık - Gümüşhacıköy - Osmancık - Hacıhamza köy - Tosya - Koçhisar - Karacalar köyü - Çerkeş - Çağa - BOLU - Mudurnu - Göynük - Kuruçeşme köyü - Sapanca - İZMİT - Hereke - Gebze - Kartal - Üsküdar - İSTANBUL (23.VI.1656).

ISTANBUL (27.VII.1656) - Topçular (8.VIII. 1656) - Çatalca - Hırmen-i Şâhi köyü - Uzunhacılar köyü - Yenihisar - KIRKKİLİSE - Ereğli - Fakılar - Karapınar - Süzebolu - Çingene İskelesi - Burgaz - Ahyolu - Misivri - Aydos - Kopran - Seculi - Köprü - Döne _ VARNA - Galata köyü - Sultan Tekkesi - İncili - Kavarna _ Çayırlı - Göllü - SİLİSTRE (Köprülü Mehmed Paşa'nın sadâreti ve Köprülüler Devri'nin başlaması : 15.IX.1656) - Kızılca - Kuyucak - Receb Kuyusu - Keçi Deresi _ Kulaklar - MANGALYA (20. X.1656) - Sarıgöl - Gelincikli - Hâsılcıklı - Pravadi - Çenge _ Aydos - Nakiler - Kovanlı - KIRKKİLİSE - Pınarhisar _ Uzunhacılar - Kösdemir - Çatalca - Topçular - ISTANBUL.

ISTANBUL (8.XII.1656) - SİLİSTRE (hareket : 26.V.1657) _ Elmalı - Çıfıtpınarı - Karaağaç - Kilisecik - Bozovord - Söğütcük - HACIOĞLUPAZARI (hareket : 13.VI.1657) _ Harmanlı - Düdükcü - Kurnacık - Bülbüllü - Ester - İnehan Çeşmesi - Yaylacık _ BABADAĞI - Yeniköy - Hacıkeypaşa Çiftliği - TULCA - İSMÂİL - Kaplıbağı - Kocagölbaşı _ Tatarpınarı _ Acıgöl - AKKERMAN - Hankışlası _ Yanıkhisar - Hacıhasan - Korkmaz Sultan - Savatı Hanı - Porka - Tonal - Çöplüce - Talmaz - Loventa - Kopan - Yeniköy - BENDER _ Sihane - Berboyuz - Orhay _ HOTİN - Sorok - Ridvatiçse - Raşkov - Mohilo - KAMANİÇE - Bar - Palanga - Azbareş - Körlöv - Burut - Podhayçe - Eşcerez (hareket : 25.VIII.1657) - EYLOV (7.X. 1657) - Toparduk _ Biçarhorodok - KİEV (9.X.1657) - Löben - Bobnole - Çarkazi - Çerkezi (Özü = Dnyestr kıyısı) - Lornovat - Çehril - Hobutin - Kaposna - Dolin _ Doline (Doline kıyısı) - Zapodoska - Krilo (Özü = Dnyestr kıyısı) - Koblak (Özü kıyısı) - Praslav - Omah _ Ladçen (Aksu kıyısı) - İstine - Soroka - BENDER (7.XII.1657) - AKKERMAN - Yanık (Turla kıyısı) - AKKERMAN - Otyarık (Turla'nın Tuna'ya karıştığı yer) - Budemoin - Dallık - HOCABEY (ODESA) _ Prezen Nehri - ÖZÜ - Kılburun - Hocabey - Dallık - Borimoyen- Otyarık - AKKERMAN - BABADAĞI - HACIOĞLUPAZARI - Pravadi - KIRKKİLİSE - ISTANBUL.

ISTANBUL - Kırkkilise - Aydos - Pravadi - HACIOĞLUPAZARI _ Karasu - BABADAĞI - Fulca - Tatarpınarı - AKKERMAN - KİLİ - Yılanlı Ada - BABADAĞI - HIRSOVA _ Baltacı _ Rahova - Boğazköy - SİLİSTRE (17.IX.1658, hareket : 30.XI.1658) _ Eflat - Hisarlık - Karacaot - Pravadi - Çelebiler - Aydos - Sasalar- Karapınar _ Kovanlı - Ereğli - KIRIKKALE - Tatarlı - Hacılar - Fener - Çatalca - ISTANBUL (28.XII.1658).

ISTANBUL (15.III.1659) - Topçular - Küçükçekmece - Büyükçekmece (20 gün) _ ISTANBUL - ÜSKÜDAR (7 gün) (hareket : IV.1659) - Pendik - Gebze - Hereke - Ağa İskelesi - İZMİT - İZNİK - Hersek - Pazarköyü - Engürücük - Gemlik - BURSA - Kite - Apolyond - Karaağaç - Ulubad - Susığırlı _ Kırmastı - Manyas - Mihaliç - Bandırma - Kapıdağı - Burnu - Erdek - Aydıncık - Ulubad - Örenci - Sarıca Bey - Manyas - Gönen - Güvercinlik Köprüsü - Dimetoka - Karabiga - Çavuşcamii - Çınarlıdere - Akyeraltı - Çardak _ Lapseki - Boğaz - Karacaören - Kilidü'l-Bahreyn - ÇANAKKALE - Bozcaada - Çanakkale - Killik Burnu - Maydos - Kovanlı - Gelibolu - Bolayır - Kavak - İpsala - Enez - Malkara - İnecik _ Erge-

ne - Eğrikaleli Boğaz - Türbe Ovası - EDİRNE (25.X.1659) (hareket 9.XI. 1659) - Gülbaba - Çömlekköyü - Büyük Derbend - Küçük Derbend - Ruhbân - Âşıklar - Işıklar - İsmâilfakı - Örenler - Boyhad (Karinâbâd) - Karasarı - Aydos - Yeniköy - Pravadi - Kadıköyü - Gürzali - Alibeyköyü - Çobanese - Mürüvvetli - Çıracı - Tanrıverdi - BABADAĞI - TOLÇI - İSMÂİL - Kışla - Dündar - Ahparoz - Sepec - Postantabak - İskerlet - Becene - Kekeş Balkanı - Tabeçen - Sultansüleyman Tepesi - Pelçen - İstefan Kilisesi - YAŞ (14.XII.1659) - SUÇAVA - Iskıntı - Silordi - Berlad - Tikveç - Fokşani - Remlik - BOZAV - Kerkeçse - TARGOVİŞTE - BÜKREŞ - Yerköyü - Körtini - Yesekçe - Çarpa - Serapnayi - Gökçese - FOKŞANİ - Tikveç - Pirladi - Selvi - Iskıntı - YAŞ (hareket : 28.XII.1659) - Kapudan köyü - Roboya - Borten - Moyteş - Gözmeşt - Matebeş - Taşburun - İliçsa - İSHAKÇI - Tomarova - BABADAĞI - Çiftay - Tanrıverdi - Karamuradlı - Osmanfakı - Alibeyköyü - HACIOĞLUPAZARI - Hasılcık - Pravadi - Çenge - Nâdir - Karahisar - Örenler - Fındıklı Sultan - Papaslı - Büyük Derbend - Kırk Veli - Arnavudlu - EDİRNE (16.II.1660 - 26.IV. 1660) - Habibce - Harmanlı - Uzuncaova - Kayalıdere - FİLİBE - TATARPAZARCIĞI - Kapalı Derbend - İhtiman - SOFYA - Şarköy - Mûsâpaşa - NİŞ - Aleksanca - Rajanya - Peraken - Baticsa - Vezirhasanpaşa - Kolarine - Hisarcık - BELGRAD (hareket : 10.VI.1660) - Pançova - Zedeş - Dante - TAMEŞVAR - Çeribaşı - Kaçat - Fenlak - Arat - Lipve - (Maroş'u geçip) Radna - Vefraş - (Maroş kıyısında) Vardiya - İlya - Deve - Sulmuş - Lagoş - Yanova - Fektebatur - VARAD - Fektebatur - Yanova - TAMEŞVAR - Rente - Pançova - BELGRAD - Zarge - Valva - Serebence - Ravna - Poçine - Şâhinpaşa - Maçkosa - Klasinça - Mokra - BOSNASARAYI - Ekşisular - Pusovaçe - Baussavatz - TRAVNİK - Oburca - Üsküpye Vakfı - Akhisar - Köyrüz - Estercan - Köpek - Şuveçse - Helvine - Loveporlik - Sin - KLİS - İspelet - Verlika - Kinin - Karaova - Otuz - Nadin - İskradin - Sedd-i İslâm - İvranye - Oproça - Posedarye - Zemonik - Ozrin - Prodon - ZADRA (ZARA) - Mura - Zara (hareket : 15.IX.1660) - Zemonik - Kinin - Verne - Çoltanoğlu - Klariçe - Usturupça - Kinin - Karaorman - Helvine - Şuruçse - Külbi - Köyrüz - Şupiçse - Helvine - Beyzâdeler - ÇETİNE - Verba - Koruverba - Verpolse - Karakolhâne - ŞEBENİK - Rinçse - Danilova - Mandalina - Marina - Kanin - Driniş - Helvine - Köyrüz - Soviçse - Done - Muşkobilât - Helvine - Sin - Solin - İspelet - Kalamaç - Vinças - Papiçse - Gölhisârı - Varsalvakfı - Varşa Vakfı - BANYALUKA - Kradişka - Yasanovçse - Dobniçse - Kostaniçse - Koknovi - Bihke - Lika - Odvine - Yenihisar - Siska - ZAGREB - Oburca - Podak - Zrin - Karam - Velim - Rakınça - Korlad - Bihke - Kostaniçse - Yasanoviçse - (Una-Sava kavşağında) Çernik - Verlika - Blotisna - Pakviçse - Japçe - Kapudan köyü - Serçe - İstopçanse - Dobroke - Vokin - Virnovniçse - Maslovine - Pojega - Pahoviçse - Purut - Vokin - Dorofiçse - Maslovino - Vaslon - Çanakarna - Lagraduk - Gölhisârı - Pançse - Uskunye - OSİYEK - BOSNASARAYI - VİŞGRAD - Dubrovne - Yeni Varoş - YENİPAZAR - Yanişka - Mitroviçe - Vulçitrin - PRİŞTİNE - Kaçanik - ÜSKÜB - SOFYA - İhtiman - TATARPAZARCIĞI - FİLİBE - EDİRNE - Burgaz - ISTANBUL.

ISTANBUL - Helvine (Istanbul - Helvine : 11 gün)-İZVORNİK - TUZLA - BANYALUKA (hareket : 16.XI.1660) - Gölhisârı - YAYÇE - Sancar - Uskupya - TRAVNİK - Vetiz - Ekşisu - Baliş - BOSNASARAYI - Mokra - Zakova Hanı - VİŞGRAD - Dobron - Perpoy - Yenivaroş - YENİPAZAR -

Ilıcabaniska - Mitroviçe - Ayroçan - Vulçitrin - PRİŞTİNE - Dobrovin - Kaçanik - ÜSKÜB - Kumanova - Kratova - Nagorici - Muradköyü - Eğridere (Bayrampaşahisârı) - KÖSTENDİL - Dobsinçse - Dorgac - Balıefendi - SOFYA (2.I.1661) - Balıefendi (hareket : 30.IV.1661) - Rila Dağı - Melove - KÖSTENDİL - Bayrampaşahisârı - Saçe - Tamanice - Kiliseli - KÖPRÜLÜ - Çeltikçi - İzvor - Pirlepe - MANASTIR - Florina - Kesriye - Leçesta - Zagorç - Gölüsıyıran - Plahor - Naklbend - Kılar - Kalkolabasi - Hasanköyü - Pokrevinik - Kurucaova - Demirhanlı - Tarakçılar - Özbekiler - Cum'a-âbâd - Karabeyiçi - Hamzafakılı - Gerçekler - Bezciler - Devlethanlı - Hacıdedeler - Şâhinler - Çukuranber - Seleler - Daragonişte - Kayalıoba - Dekli - Devasiler - İnatlı - Karacaahmedler - İncili - Menteşeli Himmetli - Karaağaç - İshaklı - Karagözlü - Kal'alar - Karapınar - Kurtlar - Frankofça - Süşdüllü - Lovança - Büyükhasançelebi - Nahlbend - Eğribucak - Bekçeli - Keçili - Çarşanbapazarı - Edilli - Eğribucak - Memibaba (26.V.1661) - Serfiçe - Novobrda - Alacahisar - Bogodine - SEMENDİRE - Sarphisar - TAMEŞVAR (VI.1661).

VI. Cilt

TAMEŞVAR (VI.1661) - Ordu Köprüsü - Sersik - Lagoş - Jedvar - Kuhlaboş - Desne - Büyüktabur - Eski Tabur - Mosek Deresi - Macar Demirkapısı - Karakilise - Hasek - Kolçovar (1.VII.1661) - Şebevar (Pesanvar) - Serbaz Deresi - Zedvar - Borten Boğazı - Seçe Deresi - Seçevar - Seçe Dereşi - Keşt Deresi - Deve Kal'ası - Devevar - Sazvaroş - Vinçazvar - ERDEL BELGRADI - Andvar - Poncap - Torde - Solomkovar - Samoş Uyvar - Küçük Porde - KOLOJVAR - Şebeş Uyvar - Otvar - Sindek - Dezvaroş - Kövar (Çatalkal'a) (Lipoş kıyısı) - Tovar (hareket : 5.VII. 1661) - Nekban Ezder - Şizvarya - Aranyoş Mekeşvar - Akkilise - Trepeşvar - Potar - Niyalobvar (hareket : 12.VII.1661) - Bleşu - Samoş Nehri - Sakmar - VARAD - Kalolvar - Karol - Açetvar - Namin - Kalovar - Tokayvar - Kışvarad - Çekevar - Belşu - Sonluk - Samoş (Tise kıyısı) (27. VIII.1661) - Hostvar - Kâşe (hareket : 27.VIII.1661) - Matar kıyısı - Trepeş - Arnayuş Mekeş - Nagibanya - Ejden kıyısı - Köyvar - Samoş kıyısı - Driesvan (28.VIII.1661) - Betlenvar - Küçük Samoş kıyısı - Sazsamoş - Besterce - Zulumioğlu Kal'ası - Vaşarhel - Saray Kal'ası - Ravotop - Kokullu kıyısı - Mekişvar - Kokul (Kokullu kıyısında) (15.X.1661) - Odvarhel - Vanç - Kotove Boğazı (22.X.1661) - Sigel - Beteşvar - Turla kıyısı - Laporeviçse - Siven - Sigel - Mezdanvar - Odvartel - Kotalom (Olet kıyısı) - Façe - Fograş (Kasım'ın ilk günü) (Köprülü Mehmed Paşa'nın ölümü ve Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadâreti : 30.X.1661, Evliyâ Çelebi 50, 7, 6 yaşında) - Braşo kıyısı - Braşo - Fograç (Küçük Olet kıyısı) - Sebin - Şebeş - Saz - Demirkapı (I.1662) - Meske - Şebeş - Jebel - Klad - Semihal - Alipınarı - Jeldes -Pabuka - BELGRAD - Nohale (20 gün kalış, hareket : 19.II.1662) - Rojay - Setreçse - Esmenlikovacı - Lipve - Moraviçse (Lif kıyısı) - Karadağ - Banya - Çaçka - Deçina Köprüsü - Dojonik - Kamaniçe nehri - İskrayiş nehri - Dobrodo - Tordiki - Omaniçse - Tornik - Voça nehri - İştavna - Limelin nehri - Lim nehri - Sirboy - Kon - Mileşova - Yejan - Man nehri - Leş - İŞKODRA - PODGORİÇE (TİTOGRAD) - Kotur (Cattaro) - Boduva - Bar - ÜLGÜN - İŞKODRA - Buşatlar - Mat - Yenikal'a - Esbas - Yakoviçse - ÜSKÜB - Kapıcıoğlu köyü - Köprü -

Ofçabolu - Kiliseli - Beşevli - Karaosman - Hamzabeyli - Hızırfakılı - İştip - Pergoçe nehri - Osmânağa - Balvan - Mâden - Kocana - Yenibosna (Yenipazar) - Çarnoslo - Anberova - Ortacum'a - Bayvaşova - Dobniçse - Sitarova - SAMAKOV - SOFYA (hareket : III.1662) - Lozna - Hacıkaraman - Ormanlı - İhtiman - Yeniköy - Kapılı Derbend - TATARPAZARCIĞI - Rûmköyü - Köşeli - Moş - Köseli - Çırpan - Arnavutlar - ESKİ ZAĞRA - Hafril - Eski Zağra Yenicesi - Muradlı - Bağçıpınarı - Kızılağaç Yenicesi - Derbend - KIRKKİLİSE - Küçük Üsküb - Vize - Yenihisar - Pınarhisârı - Çöketli - Uzuncular - Saray - Ganos - Halkalı - Sinanlı - ISTANBUL (31.III.1662).

ISTANBUL (11.III.1663) - Topçular - Tirkeşe - Baklalı - Terkos - Demirciburnu - Domuzderesi - Midye - Ayapavya - İne Adası - Ahtabolu - Vasilikos Burgazı - Süzebolu - Vasilikos - Ahtabolu - Ayapavya - Secahlı - Mandıray Şâhî - Boyalıköy - Yassıören - Baba Nakkaş - İzzeddin köyü - Çatalca - Fethi köyü - Bababaşlar - Kınıklı - Sekbanlı - Çorlu - Karıştıran - Babaeski - Havsa - EDİRNE - CİSR-İ MUSTAFAPAŞA - Büyük Derbend - Harmanlı - Uzuncaova - Korucuklu - Yoğurtcu - Çırpan - Arnavudlar - ESKİ ZAĞRA - Derbend - Eski Zağra Ilıcası - KIZANLIK - Keçideresi - HASKÖY - ŞIPKA - Rusdere köyü - Caddeli - Hayranova - Demyanova - Graniçse - Demirvale - Delivale - LOFÇA - PLEVNE - Trisnik - Boska ırmağı - Sera - Volhatberme - Verca - Komuştahta - VİDİN - Azpur - Kurşunca - Bane - Banya - Radine - Draken - Yagodine - Payçine - Hasanpaşa- Kolar - Hisarcık - BELGRAD (hareket : 9.VI.1663) - Zemun - Mitroviçe - Travnik - Soten - Volko - OSİYEK(ÖSEK) - Darde - Baranyavar - MOHAÇ - PEÇ - Seçuy - Batasek - Seksar - Yeni Palanga - Tolna - Turgana - Pahşel - Foltvar - Pentili - Cankurtaran - Kovin Adası - Erçin - Hamzabey - BUDİN - Peşte - Kızılhisar - ESTERGON - Tepedelen - Baruthâne - Ciğerdelen (18.VIII.1663) - Çeke - Nitre ırmağı - Porgaç - UYVAR - KOMORON - Şoran - Nitre - Komoron - Nitre - Vağ ırmağı - Tot - Korul - Nitre - UYVAR(hareket : X.1663) - Selçat - Aşağı Mâden - Love - Garan ırmağı (2.XI.1663) - Rençarva - Deregül - Novigrad - Vaç - PEŞTE - BUDİN - Cankurtaran - Pentili - Foldevarlahaş - Tolna - Seksar - Batasek - Sekço - MOHAÇ - OSİYEK (ÖSEK) - Volkovar - Mitroviçe - Voyka - BELGRAD - Dojay - Rodnik - Çaçka - Pojegacık - Kadina Loka - BELGRAD - Kuyulu - Yarka - Mitroviçe - Parka - ZEMUN - BELGRAD (hareket : 19.IV.1664) - Dojay - Prebo - Lebsovik - Baroşoca - Pestertçse - Treboşna - Kuvaç - Dodocan - Lipve - Moraviçe - Lim kıyısı - Karadağ - Banya - Novoçin - Koşkonik - Dorozonik - Kamanişse Köprüsü - Goynagoz - Dona Dobrina - Öziçse - Roda - Perboy - Roda - Marjik - Kovin - Prebol - Miloşove - TAŞLIÇA - Çaniçse - Foça - Ostikolina - Dobrokol (Peşteniçse kıyısında) - Palaç - Oluk - Novesin - Dol (Predol) - Ustulca - Lobin - Lobomir - Islana - Bandaşka - DOBROVENEDİK (DUBROVNİK) - Mirniçe - Çine - Buglipe - Nove - Iclana Kal'ası - Namyebelika - Kotur - Resne - Piyove - Nikşik - Bankân - Dorniya - Kolibork - Köylüç - Çereniçse - Karakoyuh - Zalum - Nove - Novesin - Polgay - Poçetel - MOSTAR - Lebte - Koniçse - Biyele - Abdiağa - Koşil - Rakniçe - Aksular - Presince - BOSNASARAYI - Kokre - Kalas - Yeni Kasaba - Korevnik - Kolşad - İZVORNİK - TUZLA - Kozluk - Beline - Raça - Moravaç - Nemse - TRAVNİK - Sotin - Volkvar - ÖSEK - Valpo - Şikloş - Beşe - Sigetvar - Popofça - Brezense - KANİJE - Zrinvar - Mura ırmağı - Islan-

ca - Rodolsk (Rodolse Gölü kıyısında) - Bobofça - ZAGREB _ Kopronîçe - Çakatorna _ Lıgradçık - Harpunye - Podgraç - ÖSEK - Darde - Valpova - Maslovan - Mura ırmağı - KANİJE - Yenikal'a.

VII. Cilt

Yenikal'a - Kapolniye - Şile - Belvan - Vatoş - Zakan - Kopornok - Pelentvar - Lak - Beleşge - Şava - Keminvar - Rumçivar - Egrevar(*)-Meştivar - Köseg - Şobon - Jelejinvar - Poronduk - Baytanad - Kokokondor - Beşloko - GRADÇE (GRAZ) _ Esloş - Semani - Şadran - Kapolise - Şilye - Çihon - Merede - Egresek - Komar - KANİJE (hareket : 7.VII.1664) _ Konar - Merede - Hedvik - Şarvar - Beleşke - Egrevar - Keminvar _ Vaşvar - Raba ırmağı (10.VII.1664) - Komar - Hevanka - Seksvar - Koban - Kapoşvar - Korotne _ Depiden - Garajgal - SİGETVAR - Süleymanhan Türbesi - Nadaj - Şimetorna- Begân - İSTOLNİ - BELGRAD - Polata _ Çavka - Çobaniçse - Küçük Varoş - Marçiyel - Şimek _ Zakanvar - Nimet - UYVAR _ Raba ırmağı (büyük Sankt - Gotthard meydan muhârebesi : 1.VIII.1664) - Şimik - Marçiyel - Tabyese - Büyük Varoş - Çobaniçse - Vije - Vaşvar _ Pesprim - Çavka - Polata - Began - Patka Gölü - ESTERGON - VİŞGRAD - Babye - UYVAR (21.IX.1664) - Babye Gölü - ESTERGON _ Kızılhisar - BUDİN - Hamzabey - Ercin - Pentili - Cankurtaran - Yeni Palanga - Seksar - Batoşek - Secuy - MOHAÇ - Pernovaz - Darda - ÖSEK _ Dalvokvar - TRAVNİK - Mitroviçe - Voyka - BELGRAD (17 - 21. IV.1665) _ Voyka - Sirem - İrek - Garkoviçse - Fruşka - Salankamin - Karlofça - Petervaradin - Kiviz - Baboştra _ Kopnik - Verbi _ Yemzoce - Gorgofça - Baye - Lokay - Cyluk - Vokin - Sotin - Dal - ÖSEK Köprüsü - Darde - Erdot - Leşmart - MOHAÇ - Seçuy - Batösek - Seksar _ Yeni Palanka - Tuna Palankası - Pahşa - Koşvar - Pentili - Cankurtaran _ Ercin _ Hamzabey - BUDİN - PEŞTE - KEÇKEMET - Sen Gotar - Tarçay - Kristuş - Çapa _ Piyecel - Değirmenderesi - Toray - Hatvan - Çandır - Nakot- Kapona - Yazma - EĞRİ - Haçova - Sahoka - Verpiliol _ Dumuslu - Viştovna - Kentuş - Fülek - Helok _ Seçan - Kermat - Semendire - Kelvar - Boyak - PEŞTE -BUDİN - Kızılhisar - ESTERGON - Uyfalube - Şaktoy - Mesmel - Almoş _ Tata - Tisal - Vilan - Papa - Küçük Tisal - Tata - Sun - KOMARON - Açköyü - YANIK - Sen Martin - YANIK - Kastel - Majonvar _ Mayfrav - Rodolfoş - Dolfoş - Ovar _ Doneban - Zareş Fray _ İmpermetore - Anporok - Prankopurak - Çasar Varoğu - Peşpehel - Süleymanhan Otağı - BEÇ (VİYANA) (2.V. - 29.VI.1665) - Eski Beç - Yenikal'a - Ak Yayla - Peran ırmağı - Anpran - Kasım Voyvoda Şehidliği - Kaşevar - Pojon - Jebel - Geçit Uyvar - Golgofça _ Litve - UYVAR - Ciğerdelen - ESTERGON - Canbey - İSTOLNİ - BELGRAD - Dal - Hamzabey - BUDİN - Küçük Keckemet _ Hatvan _ Sonlok (Szolnok) - Çokerad - Büyük Keckemet - Bankoyça - Kaleça - Baye - Sombar - Bac - Votok - Kobelc - Titel - Sente - Sobocko - Martinos _ Segedin Gölü - SEGEDİN - Çanad - Başova - Beci - Büyük Beşelek - Fenlak - Arat - Lipve - Radna - Solmos - Lugoş _ Yanova _ Çikola - Sarando - Sederkin - Göle - Salanta - Fektebatur - VARAT - Kraldeğirmeni - Senköy - Sikelhit - Poymezo -

(*) Meşter (Manastır) _ Sonbodhel.

Planoş - Henod - Sebeşvar - Kozansonluk - Hadatovar - Çehivar - Beşosonlok - Sokmar - Aranyoş Mekeşvar - İştovar - Karol - Kolo - Saboş - Ebram - Bulgar - Hasvar - KAŞE (KOSICE) - Büyük Adorban - Eski Tatar - Keşkaraki - DEBRECİN - Poçoy - Küçük Adorban - Merfat - Sevaç - Halmaş - Bohar - Sonlok Bele - Fray - Köyvar - Çatalkale - Şamoş - Dejvaroş - KOLOSVAR (CLUJ) - Kalo - Şamoc - Torde - Dejle - Eştvar - Zenvar - Jedek - Şebaşvar - Kılben - Yanoç - ERDEL BELGRADI - Viçan - Sazvar - Devevar - Barçay - Demirkapı - Şebeş - Lugoş - TAMEŞVAR - Verse - Yeni Palanka - İhram - Köylöc - Medova - Güvercinlik - Babasultan (Tuna üzerinde ada) - Tuna Varatı - Medova - Gazi Ali Bey Derbendi - Labakova - Dobrinova - Tahtalı Girdâb - Üçkale - Poraça - İnlik - İrşova - Demirkapı - Fethü'l-İslâm - Çirnas - Severin - Flondin - Porosk - Kalafat - VİDİN - Boyana - Poysti - Pesenkole - Crç - Berka - Komostiz - Sadoka - Fokolna - Jil - Rahova - Dobolen - Batka - Ejlen - Kırla - Çul - NİĞBOLU - Çul - Moyli - Uluc - Komsan - Paleson - Varşan - Deliorman - Körten - Yeseçin - BÜKREŞ - TARGOVİŞTE - Çırpa - Prahova - Serine - Yaloniçse ırmağı - Kerkeçse - Buzo (Buzau) - Remlik - Fokşan - Pokna ırmağı - Seret ırmağı - Tikveç - Barlad - Vesloy ırmağı - Vesloy - Iskıntı Deresi - GALATA (KALAS) - YAŞ - Prut nehri - Sosone - Çoçore - Tesrevan suyu - Peklap - KİŞNO(KİŞİNEV) - Perboj - Sahoma (Beşnoc suyu kıyısında, Serte ırmağı kavşağında) - Loçi - Bonarş - BENDER - Yeniköy - Kuban - Loventa - Levaza - Pazar - Çöplüce - Sultansavatı - Korkmaz - Hacıhasan Kışlası - Yanık - Miyak Geçidi (Turla nehri) - Çankerman (Özücan)- Kılburun - Kupkuyu - Sarıkamış - Çanga - Bağçeli - Baytipi - Kıgaç Gölü - OR KAPISI (FERAH KERMAN) - Cirikli - Küçükşâhin Kerman - Gaazikerman (Doğan) - Aksu - Droşenko Kazağı - Sirke Kazağı - Kardeş Kazak - Körlo - Brabaş Kazağı - Kermancık - Carkazı - Özü nehri -Nijen - Kanık - Potkal - Praziçse (Özü kıyısında) - AZAK - Sud ırmağı - Breslav (Özü - Tasma kavşağında) - Krakov - Kyar-Ladçen - Ömen - Breslau - Kaposne (Doline kıyısı) - Zabotin - Vermodok (Tasma kıyısı) - Tasma suyu - Çehrin - Lomovod - Çerkasi - Kanı - Kirmasak - Bobno - Kirilo - Koblak - Aksu - Anderya Kazağı Adası - Boğazhisar (Özü nehri kıyısı) - Şâhinkerman - Kanlıca (1 Kasım 1666) - OR - Tuzla - Keşkava - Kemekes - Celâyirli - Beşevli - Elkesen - Kocalak - Butaş - Soğanlı - Yayşili - Sinike - Bozyayşiye - GÖZLEVE - Tuzla - Mustafa Aralık - Elmalı - Alma ırmağı- Kaçı - Kaçı suyu - Câfergaazi Ağa - İnkerman - Sarkerman - Salonya - Balıkova - Kadıköyü - Çorgana - Menkub - Koca Salâhi - Süren - Cevherkerman - Salaçık - Salâ - BAĞÇESARAYI - AKMESCİD - Azizler - Karasu - Küçük Karasu - Taylu - Çerkesköyü - Soğuksu - Sudak - Tatili - Eski Kırım - KEFE - KERÇ - Çerkesköyü - Kilisecik - Danabay - Şeyhili - Karaalp - Arbat - Çekşeke - Karayâkuubata - Nakşivan - Saskılı Geçidi - Dip - ORKALE - Beşbaylı - Bolganak - BAĞÇESARAYI (hareket: VIII.1665) - AKMESCİD - Eski Kırım - Güleç - Kuyular - KERÇ - Kilisecik Burnu - Kerç Boğazı - Taman - Solonkay - Ramazanbey - Osmanpaşaoğlu Çiftliği - Şâhmerd - Dilburnu - Temerekkerman - Salsal - Adahun-Soğucak-İdris - Âteşbey Kışla - Küçük Kızıltaş - ANAPA - Tuzla - Kızıltaş - Hantepesi (15.IV.1666) - Çobaneli - Şefake - Çobanderesi - ANAPA - Pesni ırmağı - Bezi çayı - Kapsi ırmağı - Şankın - Janabeyi Tahtı - Adakum ve Sitaze ırmakları - Küçük Jana - Büyük Hatakay - Nevrûzkerman - Akopskerman - Sobay - Pedsi (25.IV.

1666) - Sud, Yedikotuk, Küçük Peşe, Kubeş ırmakları (hepsi Kuban'a dökülüyor) - Kızlaralgan Suyu - Takatu _ Polatkay - Peşeş ve Sehakuş ırmakları - Berzokbey - Poltkay - Kapakpedes - Bozodok _ Barkovi (Lab kıyısı) - Karasu = Pespese ve Kâke ırmakları - Mameşuh (Kâke kıyısı) - Vil, Serali, Varp suları - Besni - Hajkal _ Laba, Büyük Laba suları (Kuban'a dökülüyorlar) - Büyük Besnibay - Büyük Kabartay _ Köker ve Kekene suları (Kuban'a dökülüyorlar) - İmamhasan - Varb suyu - Beselbay-Dodorkay - Cincile suyu - Kirmanarslan - Şadkirman _ Kabartay Kodanı - Kuban nehri başı - Kuban nehri _ Kabartay - Bibirdkaç - İncik suyu - Sahak - Boşgaşan - Beşdağ (Kuban kıyısı) - Yelok suyu - Tavustan _ Elbruz Dağı - Kulcan - Kulcan = Kulkaşkan suyu - Adem - Balka suyu - Terek nehri _ Küçükbek suyu - Tavustan - Balıkbay suyu - Irâk-ı Dâdyân - Çarik suyu - Terek nehri (V.1666) - Tarho - Nûşirvân Müsâfirhânesi (Carik kıyısı) - Taman suyu - Aktaş suyu - Endiri - Kendişik - Koyunkalesi _ Haydak - Tâbeserân - Göbeçli - Sevdâger _ Karabudakhan - Pirbay (15.V.1666) - Kolkoc - Baytogar - Kavunkalesi - Endrey - DERBEND - Şehrbân - Karabudak - Şâburân - Niyâzâbâd - ŞEMÂHI _ BAKÛ - Geylân (Hazar kıyısı) - Serirallân _ Kant - Terek - BAKÛ - Geylân - Sevinç - Terek - ASTIRHÂN - Beştepe - Saray _ İdil = Volga nehri - Heşdik - KAZAN - Alatır - Balu - Mujik - Pije Bozluca - Pije Bohace - Pije Kohane - Yayık nehri - Solubkirman _ Türkur - Heyhât - Don nehri - Jive Kirman _ Pars Kirman - Tokay Kirman - Mojkro Kirman - İsçet Kirman - Şâhî Kirman - İsçet Kirman - Japoha Kirman - Sarayış Kirman (Don kıyısı) - Pomahay Kirman - AZAK - Kanlıjak - Özeken - Çatalözeken - Kanıklı Özekeni - Sedd-i İslâm - Şâh Kulesi - Sultâniyye.

VIII. Cilt

Sultâniyye - Akkumlar - Gövemli - Akkumlar - Akkuğular - Çin - Vadiremili - Aharyan Deresi - Korvaçım suyu _ Çalbaş _ Akbaş - Çilli - Kertmeli - Gülkonur - Yamanca Karaağaç - Kuban nehri - Nevrûz - Dugeli Nogayı - Hatukay (Oburga kıyısı) - Küçük Jana _ Kebürge - Şefake - Çatalözek _ Kuban nehri - Heyhât Sahrâsı - Han Tepesi - Çatalözek nehri - Peçigar suyu (Özek ırmağına dökülüyor) - Keçi Peçigar suyu (Kuban nehrine dökülüyor) - Yaman ırmağı - Eseni - Uluhamam suyu (Kuban'a dökülüyor) - Yılanlı Bayır _ Kuban nehri - Ömerağa Çiftliği - Soğucak - Şolunkay - Çavçga - Taman - Çokça Burnu _ KERÇ - KEFE - Eski Kırım - Karasupazarı - AKMESCİD - BAĞÇESARAYI - AKMESCİD - Karasupazarı - Nakşivan - Karasupazarı - AKMESCİD - BAĞÇESARAYI - Kaşlı - Çöpcümehmedefendi - Baylar - Tuzlar _ OR KAPISI (9.III.1667) - Kigaç - Baydibi - Kezkoyu - Bahşılı - Kobkoyu _ Çorgayı - Sarıkamış - Kılburun - Cankirman - Karayahşı Deresi - Deligöl _ Bükebulağı - HOCABEY (ODESA) - Otyarık - AKKERMAN - Eşeli, Benli, Acı, Odo dereleri - Sarıatasultan - Sarıata - Korunduk suyu - Süleymanpaşa Köprüsü - Karakaya _ İSMÂİL - TULÇA - BABADAĞI (27.III.1667) - Tanrıverdi - Karamuradlı - Müruvvetli - Çıraç - Alibeyköyü - HACIOĞLUPAZARI - Gökçedülük - Maraydanlı _ Yenipazar - Madara - Köprü (Kamçı kıyısı) - Esmedorak - Çalıkkavak _ Küçük Kamçı suyu - Dobral - Beyköyü - Faça - YANBOLU - Fındıklı - Anbarlı - Örenli - Muhiddinbaba Tekkesi - HAS-

KÖY - Havsa - EDİRNE - Babaeski - Karıştıran - Çorlu - Sekbanlı - Kınıklı - Silivri - Büyükçekmece - Küçükçekmece - ISTANBUL (11.V.1667).

ISTANBUL (26.XII.1667) - Küçük Nakkaşlı - Osmânağa Çiftliği - Rıdvânağa Çiftliği - Yûsufkethudâ Çiftliği - Çataica - Kovukdere - İlbasan - Kadıköyü - Haraccı - Fener - Küçük Kılıçlı - Segbanlı - Kösdemir - Kurtulmuşlu - Çavuşlu - Saray - Çakıllı - İskenderbaba Tekkesi - Örenli - Tatarlı - Pize - Binbiroklu Tekkesi - Pınarhisar - KIRKKİLİSE - Karadereli - Paşa - Çine - Karagündüz - Akalan - Haftan - Evliyâlı - Esedli - Üçobalı - Paşa - Hüseyinkoca - YANBOLU - İbrâhimli - Tavşanlı - Tontolar - Yeniköy - Babaköyü - Tahtali - Dedeler - Yeniköy - Yenice - Kademlibabasultan Tekkesi - Muradlı - Karagöz - Kayacık - Manastır - Tasmablı - Kayalı - Navurdere - Kozluca - Vakfî - Kırkçeşme - Hacıarslan Çiftliği - İstavroz - EDİRNE (hareket : 28.II.1668) - Yeşilköprü (Arda üzerinde) - Emirli - Esesultan - Kapıcı - DİMETOKA - Karageyikli - Hisarcık - Saltık - Manderler - SOFULU - Karapınar - Vakut - FERECİK - İpsala - Güvercinlik - Karakayalı - Şapçılar - Şâhinli - Nefessultan tekkesi - Marin - Mekrihisar - Mûsâçelebî - Er Çayı - Karacaoğlan Suyu - GÜMÜLCİNE - KAVALA - Vaşlak - DRAMA - Orhan - Küçükbeşik - Büyükbeşik - Beşik Gölü - Yenipazar - Sedrekapsi - Aynaroz - Lanzaka - Lanzaka Gölü - Avrathisar - Toksan - Toyran - Toyran Gölü - Ayvasıl Gölü - Köseşâbân - GÜMÜLCİNE - Alıpınar - Eşekçelebî - Sindelli - Çilli - Ahırkapanlı - Müslümanlı - Mesina Hisârı - Kerpiçli - Susığırlığı - Babalı - Yassı - Boru - Kızılca - KARASU YENİCESİ - Karasu - Ahmedâbâd - Sarışâbân - KAVALA - Vaşlak - Previşte - Rahova - Bereketli - Filibecik - Doksad - DRAMA - Torkohori Suyu - Ispança Suyu - Oyalgoru - Raçani - Topolyan - SEREZ (15.III.1668) - Demirhisar - SEREZ - Yaycılar (Yaycılar Gölü kıyısı) - Geveze - Voyvodalı - Ekno - Lenbit - SELÂNİK - Vardar Suyu - Söğütlü Suyu - Vardar Yenicesi - Vardar Yenicesi Gölü - Eskici - Kadıköyü - Hisarbeyi - Yoğunice - Sendilli - Vodine - Koprevnik - Kopena - Avusdos Suyu - Avusdos - KARAFERYE - Avusdos Yaylağı - Lozviçe - Beşker - Domyat - Özice - İnobasi - Örenli - Memibabasultan Tekkesi - Çarşanbapazarı - Karasu - Serfiçe - Çiftlik - Alasonya - Karadere - Karacaören - Kavaklar - Beykatarı - Tırnovi - YENİŞEHİR (bir ay) - Ermiye - Yoruz - Kesendire - Velesin - Çatalca - TIRHALA - Fener - Kadiçse - Maşklar - Cuma - Dimoko - Ezdin - Bardacık - Modonuç - Esedli (Esedâbâd) - Livadye - İstife - AĞRIBOZ - Kalaboz - Fela - Padra - Kızılhisar - Poynoz - Değirmenler Boğazı - İskamonozi - Dopoz - Mahonye - Kese - ATİNA - Terzilimanı - Temâşâlık - Büyük Tuzla - Eğine Adası - Kelür Adası - Haşa -Megara-Katdori - GÖRDÖS - Krulüp, Ceriloz, Diminoz Suları - Diminoz - Fleroz (Ağaçhisârı Deresi kıyısı) - Akrata Suyu - Kalavrata - Vosticse - Moron Kesteli - BALLIBADRA (PATRAS) - Kamaniçse Suyu - Mustafapaşa - Larniçe - Helomiç - İzakilise - KEFALONYA - Küçük Kefalonya Adası - Gaston - Yargam - Pondiko - Fener - Zorza - Arkadya - Burad (Pradna) Adası - ANAVARİN - MODON - Spençe (Burakreis) Adası - Koknapoli - KORON - Kestel - Lonka, Yanalida, Velika, Çiçor Suları - Nesi - Manya, Galata, İspiralona Suları - KALAMATYA - Lakoz - Petretna (Kritna) - Câferağa - Londar - Lonkanik - Ayavaş - Kokiçse - Agoryan - Alavozi - Mizistre - Ayaniko - Zerpiçse - Goranos - Korçovun - Yelpiçe - Zelina - Bardonya - Pasova - Çakonya - Hafonya - Çeşmebaşı - Benefşe - Alus - Menzilbey Çiftliği - Mizistre -

Taşa - Trapoliçse - Arhoz - Koçiya - ANAPOLİ - Volimino - Eyri - Turgutpaşa - Argoz - Ersöles - Pasya - GÖRDÖS - Poroz - Balaban - Tirmiş - Kasaro Mora - Orsoles - ANAPOLİ - Koçya - GÖRDÖS - ANAPOLİ (hareket : 22.IX.1668) - Somun Adası - Sulucalar - Kulum Adası - Çamlıca Adası - Kasaro Mora - Tokuz Adası - Tirmis - Benefşe - ÇUKA ADASI - Kaposrata Burnu (Girit) - HANYA - Suda - Kedhudâbey Çeşmesi - Kanlıçeşme - Askiloz - Apokron - Acısu - Voca Suyu - Zibartma - RETME (RESMO) - Bostanlı - Deliklitaş - Kaynarca - Hüseyinpaşa Çiftliği - Papasçiftliği - Küpler - Yenikahve - Tamas - Sereykahveli - Kolahor Deresi - İnâdiyye - KANDİYYE (31.X.1668) (Kandiye'nin Fethi: 27.IX.1669, bu müddet içinde Evliyâ, Köprülü-zâde ile beraber Kandiye önlerinde muhasara muhârebesinde) - Mersin Suyu - Acısu - Potamo (Küçükkale) - Çanaklimanı - Fodala (Korola) - RESMO - Apokron - Suda - HANYA - Potamo - Todoriler - Kapasapata Burnu - Kisomo - Pondiko - Aya Nikola Manastırı - Krambose Adası - Livadya - Torli Adası - Kavpula Burnu - Salta - İsfakya - Kardoloz - Kule -Kibreko - Kavkı Burnu - Kaleyoroz Manastırı Burnu - Amiso - Mesalo - Palatyalı - Kavfener Burnu - Palokasrı Burnu - Kardiser Burnu - Ayakdori Burnu - Kirmas - Ayainon Manastırı - İstiye - Bakpetre - Kermani - Kolokisa Burnu - Palonte Burnu - Tuzla - Ayayani Burnu - Takali Limanı - Ayakoden Limanı - Arkonoz Dağı - Odacık Sahrâsı - Çınarlıdere - Nazarete Limanı - KANDİYE (Kandiye'den Kandiye'ye bu Girit seyahati : 3 ay) - Amibori - Apolonya - Semane - Amyaroz - KANDİYE (hareket : 1.V.1670) (Girit'te kaldığı müddet : 1 yıl, 7 ay) - İstandiye Adası - Santoronlar Adası (hareket : 30.V.1670) - Hristiyanlar Menzili Adası - İnyor Adası - Değirmenlik Adası - Şefenoz Adası - Serkoz Adası - İrimye Adası - Karkacık Adası - Çamlıca Adası - Suluca Adaları - Tulum Adaları - ANABOLU (1.VI.1670) - Koçye - Arhoz - Aya Yorgi - Korita - GÖRDES - Aya Yorgi - Koçye - Arhoz - Asfafiza Suyu - Partani Derbendi - Moholi - TRAPOLİÇSE - Ahırlar - Soğukçeşme - Rahova - Vorliya Boğazı - İri Suyu - Mizistre - Londar - Lankada Boğazı - Koçova - Seçova - Zerbica - Anastasova - Dorah - Avaroz - Yolanoz - Doromaroş - KALAMATA (VII.1670) - Zaranta - Mandiya - Kanbosi - Koçica - Biga - Pandalonya - Zaranta - Mila - Lisinova - Lakteni - Prastoz Adası - Ardoşta - Kastanya - Palaça - Termiçin - Uyvarvara - Mila - Demirhisar - Karyopoli - Nero - Vetiloz - Kelafa - Kalya - Cibova - Yarakari - Güllü - Kayabaşı - Kalorya - Zaranta (22.VIII.1670) - KALAMATA - Koçovu - Mizistre - TRAPOLİÇSE - Arhoz - GÖRDÖS - Salone - Kerbeneş - Durakbey Çiftliği - İNEBAHTI - Zeban - Rûmeli Kasteli - Balıkağa - Beğtimur Adası - Zeban - İspir Suyu - Aksu - Miloz - Emerke - Poniçse - Yılan Çayı - Galata - Behor-Meselonka - Anatolgoz Adası - Angeli Kasrı - Verehor - Zeban - Kalive - Vasil - Voliçse - Dizdarhasan Tekkesi - AYA MAVRİ ADASI - Lefkada - PREVEZE - Küçük Preveze - Büyük Preveze - Loroz - Kanare - Rogoz - İmâret - Narda - Kapıağası Hanı - Derbend - Beşkuyu - Bâburpaşa Çiftliği - YANYA - Kefere Adası - Ustorni - Yolna - Valşa - Mecanis - Vaçka - Saranda Potamo Deresi - Zeravoc - Aydonat - Margaliç - Parga - Lopeş - Sayada - Sayada İskelesi - Dalyan - KORFÖS (KORFU) ADASI - Delvine - Galata - Jolad - Kardik - Terbük - Latova - Kakos - ERGERİ - Pogonya - Peskopi - Valtoz - Zarovina - Delonak - Lipveova - Kakos - Karayan - Labova - Terpuk - Horomova (Yenice - Ergeri suları kavşağında) - Lekel - Kurat (Vigo - Ergeri kavşağında) - Tepe-

delen - Damız - Kaşıt - Marican - Kalçoklar - Iskarapar _ Vijkar - Tırpan - Premedi - Jotom - Lavdani - Roşnik - Dobrone _ ARNAVUD BELGRADI - Pedihundi - Döşemerek _ Laperda - Sineba - Bobat - Frakol Çiftliği - Mikat (Ergeri Suyu üzerinde) - Cevherina - Akçakilise _ Kanye (Pokrondar) - AVLONYA - Arvore - Yekkeç - Sazander Adası - Cerkona - Baştovasan - DRAÇ - Kavaye _ Bekin - Ciycul - Peşkem - Poyova _ Lolan - Kars - Berderşiş - ELBASAN - Banya - Çevre - Usturka - Ohri Gölü - OHRİ - Çeribaşı _ Ustuk - Resne -Ustuk - Çeribaşı _ OHRİ - Pogradaş - Astarova - Persepe - Derbend - Kovat - MANASTIR - Besler - Varye - İştip - Ardovuşta - Tikveş _ Çeribaşı - Radoş - Valandiva - Ustrumca _ Dolyan - Maçko - Petriç - Menlik - Sarbin-Vetirme - Avcıyurdu - Kiliseli - İstinamaça _ Arnavud - Çervina - Yukarı Tahtalı - Aşağı Tahtalı _ Arnavudlu - Papas - Bardakcılar - Yenice _ Kuyucuşapı Mâdeni - Kınıklı - İlgas - Osmanbaba Tekkesi - Paşa - Hisarlı - Arabacı - Âl-i Baba Tekkesi - Kuruşlu - Fındıklı - Döngeli - Derbend _ CİSR-İ MUSTAFAPAŞA - Çermen - Hamzababa Sultan - EDİRNE _ Kirte - Hayrabolu - TEKİRDAĞ _ Ereğli - Urumca - Silivri - Büyükçekmece - ISTANBUL (28.XII.1670).

IX. Cilt

ISTANBUL (21.V.1671) - Üsküdar (3 gün) _ Kartal - Pendik - Gebze - İçme - Dil Herseği _ Yalak-âbâd (Yalova) - Derbend _ Çağalı - İznik - Yenişehir - Dimboz - Kestel - BURSA - Aksu - İnegöl - Zâl Derbendi - Çukurca - Selimbaba _ Hargûş (Tavşanlı) - Şeyh Ömer - KÜTAHYA _ Altuntaş - Ömerbey - AFYONKARAHİSAR - Şuhud - Boyalı _ Sinanpaşa - Sandıklı - Banaz - UŞAK _ Karamurâdağa - Gediz - Girlik _ Uçbaş - Mâden-i Şab - Kara Derbend - Sarıçay - Kalkanlı - Simav _ Demirci - Kula - Giğanoğlu _ Alaşehir - Sert - Gördös - Kayalık - Şâhinkayası - Yaya Kızıldağı _ Berkle - Akhisar - Marmara _ Funk - Karaisâ - Yayla - Turgutlu - Nif - Ulucaklı - Karakoca - MANİSA - Horos - Bergamon - Menemen Güzelhisârı - Karafoça - Tuzla-i Melemen - Turhâniyye (Melemeniyye) _ Kal'a-i Geçit - Halkapınar - İZMİR - Sancakburnu - Urla - Karaburun - Çarpan - Çeşme - Kiremitli (Sakız adasında) - Kiryo Nero (Sakız adasında) - SAKIZ - SUSAM - Gemlik - Sivrihisar - Cum'a-Âbâd - Kızılhisar - Ayasluk _ Bodrum _ Budrine - Kuşadası - Çömlekçi - Balat - AYDIN GÜZELHİSÂRI - Tire - Balpınarı - Karakadı - Yenice - Bayındır - Birgi - Bozdağ - Cebel-i Erbaîn - Gülşen (Keles) - Balyambolu _ Tasahorya - Bey -Beyyaylağı - Cânsitân Yaylası - Köşk - Donduran - Arasya - Bozdoğan _ Arpa _ Sultanhisârı - Nâzilli - Kuyucak - Saray (Ezine-Âbâd) - Honaz - DENİZLİ - Âşıklar - Uluborlu - Gölhisar - Kızılcabörklü - Suvalmaz Pazarı _ Telekli - Davaz - İskele Hanı - Yelen Hanı - Menteşe Hanı - Yumurta Hanı - Yenice Hanı - Yılancık Beli - Dümrük - MUĞLA _ Ula Kazancı - Yerkesiği - Bozöyük _ Eskihisar _ Milâs - Beçin (Biçen) - Keser - Bodrum - Vitiz - Isbat - İSTANKÖY - Pili - Andimahi - Kefaloz - Kilseli - Gereme - Kökova - Karahisar _ Marmaris _ Serçecik - Sönbeki - RODOS - Özkur - Eski Rodos - Uluova - Köşkenoz - Klikes - Afondoz - Tahtalı - Kolanoz - Lindos - Hanboloz - Palamya _ Özkur _ Aşağıdakilerin hepsi Ege Adaları'dır : Helke (Herke, Harki), İliki (İliaki, Tilos) - İncirli (Nisiros) - Sömbeki (Sim) - Yanongi (Amorgi) - Kocapapas - İne (Nios) - Nakşe (Naksos) - Bare (Paros) _ Sira - Mohine - Sığırcıklar (Koneas) - İsten-

dil (Tinos) - Andire (Andros) - AĞRIBOZ - Çamlıcalar - Sulucalar _ Keçi - İşkâdos (Sikyatos) - İşkepolos (Skopelos) - İskeri (Skiros) - Murtad (Zea) - Dermenlik (Değirmenlik, Milos) - Koyunluca - Yavuzca (Cerigo, Cergo) _ Terme (Şigano) _ Santoran (Santorin) - Mafiye - İstanbuliye (İstatpope, Astropalya) - Misne - Vaşka (Ege Adaları bitti) - Seçen - Mekri - Kerş - Ulusu - Tekyeşimler - Gökbel - Akıncılar - Yuvalı - Abdalmûsâbaba _ Sevindikdede - Finike - Azresan - Gerenler - Elmalı - İstanoz - İncirli - ISPARTA - Sarıalibey - Karakaldırım - Yenicehan - ADALYA (ANTALYA) - Kondi - Tekehisârı _ Aksu Çayı - Görüş - Ulusu - Güvercinlik Çayları - Fil Deresi - Yonmataş _ Sarısu - Manavgat Çayı - Manavgat - Cerçişli - Karpuzlu Suyu - Alara - Alara Suyu - Alâiyye _ Demati Suyu - Bozağlık - Selinti - Mâmûriyye (Anamur) - Günler - Pirce Alâeddin Sultan _ İskele Yaylağı - Koç Dâvud Sultan - Tokar Yaylası - Söğüdlüdere - Kudurdu Suyu - Humaryan Dağı - Yalınca Dağı - Kızılhisar - Firsike - Büklübaba Sultan - Firsike - Lâmuran - Gargar - Avari Suyu - Gözcü - Ermenek - Aykadın Suyu _ Tellibel - Delendi Hanı - Ardıçlı Bel - Bıçakçı Yaylası - Göksu - Karasakız Beli _ Küçük Çemen - Kâfiryat - İblis Çakılı - Yalvar Cevizliği - Kamer Pınarbaşı - Akçamahmud - İlisıra - Kâfirâbâd - Yoğunlar - Bölmedede - Dirdin - Kesenti - Karaman - Seki Yaylası - Alacahan _ Takyenos - Yapılı - Gümüş Suyu - Mut - Zenbur - Kurut _ Zeyn-i Şerif - Kudurdu - Kudurdu Suyu - Göksu - Silifke - Tirsendi - Kuruçay - Takyenos - Zioğlu - Alata Suyu _ Erdemoğlu - Bolar Suyu - Hacıalâeddinoğlu - Gerendir Suyu - MERSİN - Mahkızlak Suyu - Pambulis - Mezidoğlu _ Yumuk Suyu - Karaisâoğlu - Tırmız _ Tarsus - Bulgar Suyu - Tarsus Suyu - ADANA - Misis - Ceyhun Irmağı - Şâhmârân Kalesi - Ceyhun Irmağı - Aş - Gökdağ _ Kınık - Çanakçı - İsneyn _ Karaçay - Mercan ve Akcihan Suları - Sarvanlı - Karaçay - MAR'AŞ - Elmalı - Besni - Defterkedhudâsı _ Osmandede - Gücile - AYNTAB _ Nevrune - Nifak - Öyücük - Harpuşdil - Pekmez Deresi - Karamelek - Kilis _ Merc-i Dâbık - Re's-i Osmân _ Sücûd - Leylûb - Tibil _ Sücûd-i Sagıyr - Uzeyr - Azez - Şeyh Hid - Kefrinay - Maarr-ı Sittî - Resyan - Başköy - HALEB - Serakıb _ Selimen - Şeyh Nûmân - Riyha _ Bekfekin - İdlib - Şeyh Şûmân - Ahmed Beşe - Şatır - Âsi Irmağı - Budama - Livana - Behlûliyye - LÂZIKIYYE - Kebir, Kırbeşi, Arab, Medik, Ruûs Suları - Cebliye - Ceble, Harisun, Çiviçay, Betis Suları - Betis - Memlaha İskelesi _ TARTÛS - Cezire-i Zenân - Ruâd ve Aradus Suları _ Avrat Adası - Sahrây-ı Cenin - Hüsnâbâd-Kal'a-i Kaaliyât _ TRÂBLUS-I ŞÂM - Enfiyye - Maan - Cübeyl - Cisr-i Hazret-i İbrâhîm - Burc-i Tarrahin - Beyrût Suyu - KAL'A-İ MUZ (BEYRÛT) - Burter _ Nâ'ma - Demiz Suyu - Muksabiyye - Ciyeyye - Remle - SAYDA - Hare - Kizeyye - Deyr-i Zehrâni Suyu - Akbiye - Sarfael _ Ensar - Adlûn - Reytan Suyu - Kasıniyye - SÛR _ Mâ'reke - Terzat _ Ayn-i Tebrin - Ayn-i Radim - Ayn-i Seri - Ayn-i Debiyye _ Ayn-i Has - Ayn-i Hayât - Ayn-i Rûh - Ayn-i Hazret-i Yâkuub - Aynu'n-Nisâ _ Ayn-i Jerjib - Kal'a-i Tebrîn - Ayakta - Sûk-ı Anuk - Ceyş - Yezzân _ Aynu'z-Zeytûn - Ayn-ı Mirûn - SAFED - Cebel-i Ukaab - Aynu't-Tıyn - Ayn Vâdi _ Kahkah-ı Arab - Medinetü'l-Arab - Luyiya - Ayn Tüccâr - Cebel-i Tûr-ı Hirevân - Tabbaga - Navra - Zeyr Ayn - Akkâre _ Jelmi - Cenin - Türâbioğlu - Kameriyye - Gavvâbe - Meğâre - Şitle - Kurkağ - Find-i Kavmiyye - Sebastiyye - Marâbite _ Nakuure - Sevre - Betile - NÂBLUS - Harri - Bâlâta - Â'dûret - Havvâre - Bitâ - Akriyye - Yâmuk - Sâvi _ Akabu'l-Hân -

Sencil - Beyrût - Şemâyil -Ayn-ı Tâhir - Cerrâhı Resûl - KUDÜS (I.1672) - Tûr _ Yûnus Nebî - Hayhûn - Deyr-i Batûs - Dâvûd - KUDÜS - Buk'a - Mülk-i İlyâs - BEYTÜ'L-LAHM - Deyr-i Hâle - Hızır-İlyâs _ Murâdiyye - Kuufîn - Aynü'd-Devrî - Sa'îr - Ayn-i Şeyyâre - Hulhûl - HALİL - Sagıyr - Nu'aym - Veşle - Lût Gölü _ Cebel-i Zeyt-i Khâr - KUDÜS (I.1672) - Selîme - Naşîfoğlu _ Aclûn - Zagr Gölü - Ayn-ı Tüccâr - Aynu't-Tıyn - Ayn-i Limûn - Taberistân - Zagzaga _ Hammâm-ı Demâmîr - Vâdi'z-Zîib - Cisr-i Yâkuub - Kuneytıre - Turunciyye - Şâ'saa - Dâvûdiyye _ ŞÂM (1-19.II.1672) - Kasr-ı Küçükahmedpaşa - Kisre - Tarhana Hanı _ Sanameyn - Zerâ' - Busra-i Sagıyr - Ketibe - Müzeyrib - Hûriyân Suyu (24.II. 1672) - Nevâ - Karye-i Eyyûb (2.III.1672) - Turna - Mazrâq _ Ayn-i Zerka - Tebrike - Belkaa Boğazı - Aynu't-Tayr _ Sahrây-ı Belkaa - Kal'a-i Katrân - Kerek - Tâbût _ Aneze - Ma'an - AKABE - Cugaymân - Peygamber Eşmesi - Kaa'u'l-Basıyt - Âsî Hurma _ Mekaabir - AKABE - Kal'a-i Hayder - Kal'a-i Mu'azzama - Şahku'l-Acûz - Akıytu'r-Rimâl - Semûd - Vâdiyyü'l-Atıyk _ Vâdî Safra - Vâdiyyü'l-Kurâ - Şehri Sâlih - Dûte'l-Cezel - Cezle - Kal'a-i Ûlâ _ Bir-i Zümürrüd - Bir-i Cedîd - Hediyye Eşmesi - Fahleteyn - Kurây-ı Atıyk - Vâdi-i İstikbâl _ Dâr-ı Vedâ (28.III.1672) - MEDİNE - Kubâ - Bağçe-i Sokollu - Bir-i Hazret-i Alî - Kubûr-i Şühedâ - Cüdeyde - Sacnân - Bedr _ Gaar-ı Nebî - Sahrây-ı Meymûn - Sebîl-i Meymûne _ Cebel-i Tayyibe - Sultân - Rabîa Eşmesi - Akabe - Şükr Akabe'si - Güzelce Bürke - Asfân - Vâdî-i Fâtıma - Umre - Vâdi-i Fahh _ Vâdi-i Muallâ (7.IV.1672) - MEKKE - CİDDE - MEKKE (24.IV.1672) - Vâdi-i Umre - Vâdi-i Fâtıma - Bir-i Usfân - Kudeyde - Rabîa Eşmesi (29.IV.1672) - Muhsin Sebîli - Bedr-i Huneyn - Cüdeyde - MEDİNE (5.V.1672) - Bûzâ'a - Bir-i Alî - Kubûr-ı Şühedâ - Cüdeyde - Sakıyfe - YENBÛ _ Cebel-i Resûy - Vâdi-i Nâr - Nalt - Hûre - Hankü'l-Kurâ _ Egre - Kal'a-i Vuş - Istabl-ı Anter - Kal'a-i Ezlem - Kas - Kuveylân (Muveylah) _ Uyûnu'l-Kasab - Mekaab-ı Hazret-i Şuayb - Şeref-i Benî-Atıyye - Zahru'l-Hâr - AKABE - Sutûh-ı Akabe - Âbyâr-ı Alâye - Kal'a-i Nahl - TÛR-I SİNÂ - Reis-i Tuğrâ - Nevâtıyr - Karan - Acrûd _ SÜVEYŞ (Evliyâ Çelebî ilk defa olarak Afrika kıt'asına ayak basıyor) - Mesânî' - Küpler - Mastaba-i İbrâhîm Ağa - Birketü'l-Hacc.

X. Cilt

KAAHİRE (4.VI. _ 7.VIII. 1672) - Şubra - Batnu'l-Bakar _ Kantaratu'l-Meliki't-Tâhir - Mısrâhîm - İfrit - Tüffâhiyye - Mebhûm - Şubreteyn - Zifte - Mit Gamr _ Sirsine - Menûf - Sirsine - Tûhu Nasârâ _ TANTÂ - Mahalletu'l-Merhûm - Âybâr - Nehâriyye - Beled-i Kabile - Beled-i Farasdak - Mahalle-i Sâl (Mahalle-i Kalbiyye) _ Mahalle-i Ebû-Alî - Beled-i Mecnûn - Dessûkıy - Merkas - Rahmâniyye - Dâvûdiyye - Senhûr - DEMENHÛR (29.IX.1672) _ Hûşu İsâ - Medînetü'l-Ukaab - DEMENHÛR - Cebel-i Kaasimbey - Bastıra - Zerkun - Zâviyyetü'l-Genzâl - Nâsıriyye - Sintâvîh - Bersik - Nahl - Ebû-Hızır - Kurâvî - Kaafile - Deşûş - Bürke _ Kirerûyehb - Ruyhib - Lukun - Bürke - Ceryûn - Muallefî - Akirişu'l-Bestelkuni'l-Beydâ - Cinân _ İSKENDERİYYE - Ebû - Kıyr - Etku - REŞİD - İSKENDERİYYE - REŞİD _ İzbitu'l-Mağdî - Haddiyye - Mahalletu'l-Emir - Birmbâl - Diyyi - İdfine - Mahalle-i Mutûbis - Cemşire _ Fezâde - Deyrût -

Sindiyûn - Âtıf - Fuve - Şeref - Şurumbey _ Selimiyye _ Mâlik - Şumuhzât - Rahmâniyye - İbrâhîm Dessûkıy - Ebû-Ali - Merkaz _ Diyey-i Kebîr - Şubrahıyş - Şibrriş - Miti Cenâh - Mecâlicse - Sah - Kefr-i Cedîd - Nakle - Farazdak _ İşlimiyye - Tâhiriyye - Kâfru'z-Zeyyâd - Şabuc - Selimûn - Kefr-i Nâhe - Kefr-i Cedîd - Ebû-Ahmed - Buhayre - Zâire - Tunub - Tayerne _ Alkame-i Ebu'l-Câvî - Temâliyye - Cezî - Tarrâre - Zâviyye - Ebû-Nişâne - İşmûn Cûreys - Kefr-i Çerkes - Kutah - Ummü Dînâr - Şirâvî - Derârî - Baruthâne - Şubra - Vetrâq _ İnbaba - BULAK _ İzbe - İzbetü'l-Hacc - Burlus - Baltıym - Sinâniyye _ DÜMYÂT - Tine - Fars Fereskür - Kefr-i Süleymânağa - Şerebâz _ Miti Ebû-Gaalib - Re'sü'l-Halîc - Ebû-Abdullah - Tahriyye - Buşat - Dinci - Musât - Şirbîn - Bedevî - Betra - Bermbâl - Diyâsıt - Hıyâriyye _ Kaş - MANSÛRE - Menzele - Talha - Şeyh Ramazân - Mûti Hamis - Mitü'l-Araka - Miti Viş - Miti Assas - Miti Nevresî - Mitü'l-Menye - Semenhût _ Ebû-Alî Kaytasağa - MAHALLETÜ'L - KEBİR (KÜBRÂ) - Semenhût - Ebu'l-Haris - Ebû-Sıyr _ Miti Burku - Beriyye - Manzara - Miti Bedr _ Miti Dınısiz - Miti İsnâ - Şenbât - Şerenci - Denhûr - Gamr - Zifte - Mâ'sar - Garîb - Şehric - Misid - Sayd - İzz _ Hârûn _ Sıffîn - Teghenî - Sindî - Berrî - Eşbûn - Müveyş - Millev - Benhî - Batay - Remlî - Ebu't-Tuvâfetî - Attâr - Seydî - Hızr - Atf - Tuhla _ Cûh - Afîf - Tant -Berşems _ Berşûm - Ebû-Şâ'ra - Kalyûbiyye - Şubra - Şervî - Şubra - KAHİRE - Besatîn - Mâ'diye - Muhnat (Muhnan) - Kahvehâne - Delihüseynpaşa - Zâviye - Kumâdeyr - Meymûne - BENÎ-SUEYF - Feşne - Ebû - Circö - Kilis(Kays) - Semennût-i Saîd - Minye - Eşmûneyn - Mellâuy _ Dârşîd-i Şerîf _ Senbû - Menfelût - ASYÛT - Şutub - Cebelü't-Tayr (Taylimân) - Ebû-Sîh(Tîh) - Şeyh ibni Â'bid - Tima - Tahta - Cezire - Sohac - Menşiye - Circe _ Hâlid - Hamadî _ Mezâd - Belâbiş - Fûhe-i Â'lî - Kena - Kusayr - Enbût - Kus - Şemûneyn - Tût - Şefâres - Ümmü Alî - Hüceyze _ Redesî - Şibeyke _ Silsile - Etfû - Gûm Seyyâh - Kolombo - Sıynbâs - ASVÂN - I. ŞELÂLE - Alevî - Bâb-ı Nûbe - Kal'a-i Ebrîb - Kenûzeyn - Mihriyye - Kelâfiş _ Abûhûr - Senyâl _ Kûştamine - Kürt - Vâdî-Arab - Ezrak - İbrim - VÂDÎ HALFA (Mısır bitip Sûdan başlıyor) - II. ŞELÂLE - Sâyibîmân - Sâ - Rehven-i Hindî - Mağrak-ı Zâgistân _ Tennâse - Sese - Nâznânite - Mâ'diye-i Hafîr-i Sagıyre - Hafîr - Kandî - Sindî - Dânika - Vardân _ Hunkuc _ Hulşu - Tombosu - Hiltî Şükrâvî - Hafîr-i Funcistân - Meşev - Tombusa - Feyle - İdrisîn - Firdâniyye (XI.1672) - Difne - Ârkuu - Betnî _ İntidâ - İretiş - Cebriyye - Hannak - Handak - Kuli - Bakar - III. ŞELÂLE - Dongola - Zegaave - Sûrtakûsî _ Afârîf - Kenise - Câmî'-i Kadîm - Âbkuur - Arkıy - Deffâre - Melik İdrîs _ Gırrî - Halfahî - İlgun-i Dongola - Koteray - İdey - Hilletü'l-Melik _ Nocî _ Arbacî - Ateşân - Bakîs - Hilletü'r-Rikâbî - Hilletü'l-Cündîsevr _ Sennâre (Sennar Gedaref) (11.XII. 1672 - 24.I.1673) - Apsuka - Ebû-Temr _ Burûşeş - Buruste - Donkude - Vâdî Şil Celân _ Rümeyletü'l-Himâl - Rümeyle - Dabbetü'l-Arz _ Sevrü'd-Dünyâ - Nâr-ı Cahîm - Me'vâ - Şeram - Firâniyye - Şuâdin (18.II.1673) - Cersinka - Hılâme _ Cincife - Rümeyletü'l-Himâl - Sennâre (Sennar Gedare) - Bakiys - Atşân _ Arpacı _ Vâdî-i Kuuz - Tercâş - Dumbiye - Borega - Ribde - Nazdî - Abraş - Azlûn (Kızıldeniz kıyısı) - Meymunistân _ Dankılâb - Lûlû - Etle - Kum Limanı - SEVÂKİN - Kif - Dehlek Adası (Sûdan bitti, Habeşistan'da Eritre başlıyor) - MUSAVVA (MASSAVA) - Harkova _ Cebel-i Vevle - Hindiyye - Tuzla - Pehlûle - Zeylâ (Somali'de) - MUSAVVA - Harkova - Jeharşâ - Vekaat - Hediyye _ Rûzdin - Fevrân - MUKDİSU (MOGA-

DİŞU) (Somali, Ekvator'a 2°) - Hunhas - Hankale - Harkova - Dehlek Adası - Kif - SEVÂKİN - Kum - Vetle - Lûlû Adası - Maymunistân - Cebel-i Azlûn - Vâdi-i Abraş - Hânende Ovası - Okut - Şâha - Cezire - Cenfita - Sehric - Vâdi-i Cânic - VÂDÎ HALFA - İbrim (tekrar Sûdan'dan Mısır'a geçiş) - Sübû' - Künûz - Tumânis - Rukbe - Karh Urbânı - Hammâm-ı Fir'avn - Bâce - Etfû - Hüzeyce - Câ'ferî - Kelh - Baselî - İsne - İsfûn - Zikat - Ermen - Kurna - Nakkaade - Dendere - Hû - Farşût - Semenhû - Berdis - ASYÛT - Harke - Felimûn (Kalimûn) - Elvâh - Behnesâ - Lâhûn - Havvâre - FEYYÛM - Tâmye - Hân-ı Kahve - Atfih - CÎZE - KAHİRE - İSKENDERİYYE - KAHİRE (2.X.1673 - 11.VIII.1676) - Sebil-i Allâm-Matariyye - Aynü'ş-Şems - Hânkaah - Müşire - Derâim - Belbis - Rini - Karin - Settâre - Sâlihiyye - Karin - Â'li - KAAHİRE - İSKENDERİYYE - ISTANBUL.

Seyahât-Nâme'deki son tarih 1094 = 1683'tür ve Viyana Bozgunu'ndan bahsettiğine göre Evliyâ Çelebi, 1684'te 73 yaşında Istanbul'da ölmüştür. En uzun seyahati, 21.V.1671'de Istanbul'dan çıkışı ile başlıyan bu Batı ve Güney Anadolu, Suriye, Filistin, Hicâz, Mısır, Sûdan, Habeş seyâhatidir ve eserinin son 2 cildinde anlatılmıştır. 3 Kasım 1676'da Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa ölmüş ve enîstesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, vezir-i âzam olmuştur. Evliyâ'nın Mısır'dan Istanbul'a dönüş tarihini bilmiyoruz. Bu tarih 1677 başı olmalıdır. O takdirde son büyük seyahat, Istanbul'dan Istanbul'a 6 yıl sürmüş olur. Fakat Kahire'de bir kaç yıl kalarak hattâ 1683'te de Istanbul'a dönmüş olabilir.

VIII

BURSA

Osmanlı Târihinde Bursa

Osmanlı devletinin tarihî coğrafyasını ülke ülke verirken, Istanbul'dan başka, yalnız 2 şehre, Bursa ile Edirne'ye ayrı bahisler ayırıyorum. Diğer bütün şehirleri (Kaahire ve Budin gibi Osmanlı tarihinde fevkalâde ehemmiyeti hâiz bulunanlar dahil!), ülkeleri içinde göreceğiz.

Bu bahiste yalnız Bursa şehri üzerinde duracağım. Çevreyi, Batı Anadolu bahsinde tasvîr edeceğim. Yalnız bir Tanzimat sonrası vilâyetinin (eyalet) teşkilâtına örnek olarak, merkezi Bursa olan Hudâvendigâr vilâyetinin II. Meşrutiyet'ten hemen önceki durumunu, bu bahiste vereceğim.

Evliyâ Çelebî, Istanbul'dan ilk seyahatini Bursa'ya yapmış ve cihan seyahatine bu şehirle başlamıştır. Ama ben, bu sebepten dolayı Bursa'yı başa almış değilim.

Bursa, krallık hâline gelen (1326) Osmanlı devletinin ilk taht şehridir. 1402'ye kadar bu durumunu muhâfaza etmiş, bu târihten imparatorluğun sonuna kadar da, Edirne ile berâber 3 taht şehrinden biri sayılmış, husûsî îtinâ görmüş, çok mümtaz yeri olmuştur. İlk 6 padişah, Bursa'da gömülmüştür. Osmanlı Cihan Devleti'nin kaynağı sayılmıştır. Tanzimat'a kadar bir eyalet merkezi olmamış, merkezi Kütahya olan Anadolu beylerbeyiliğinin Hudâvendigâr sancağının başkenti durumunda kalmıştır. Tanzimat'tan sonra eyalet merkezi olmuş ve Hudâvendigâr Vilâyeti, büyük ve en mühim eyâletlerden biri sayılmış, mümtaz vezirler, vâlî (umûmî vali) olarak gönderilmiştir.

Fakat Edirne'nin Osmanlı tarihindeki yeri, Bursa'dan mühimdir, Istanbul'dan sonra gelir. Daha doğrusu Istanbul'u kendi şartları içinde bırakmak, hiç bir belde ile mukayese etmemek lâzımdır.

Edirne'nin daha büyük ehemmiyet arz etmesinin başlıca sebepleri şunlardır: Osmanlı devletinin imparatorluk hâline gelmesi, gerçekte 1363 Edirne fethi ile başlar. O da Bursa gibi Bizans'-

tan küçük bir şehir olarak fethedilmiştir. O da Bursa gibi çok kısa zamanda büyük bir Türk şehri hâline gelmiştir. Istanbul'un fethine kadar (1453) Edirne, çifte taht şehrinden biridir. Bununla berâber 1402 - 1453 arasında pâdişahlar daha çok Edirne'de oturmaktadır. Balkanlar'a hareketin birinci ve en büyük merkezi olma durumu şehri fevkalâde geliştirmiştir. Padişahların Bursa Saray-ı Hümâyûnu mütevâzı bir durumda iken, yalnız Edirne'de, Topkapı Sarayı ayârında teşkilâtlı, onun kadar büyük ve muhteşem ikinci bir saray-ı hümâyûn teşekkül etmiştir. Edirne'nin nüfusu, XVI. asır sonlarından itibaren Bursa'nınkini geçmiştir. XVII. asrın ikinci yarısında ise Edirne, dünyanın en büyük şehirlerinden biri hâline gelmiş, 1703'ten itibaren gerilemiye başlamış ve bu gerileme zamanımıza kadar muntazam olmuştur. Zîrâ Avusturya sınırından başlıyan Edirne hinterlandı, 1913'te Meriç'e, şehrin banliyölerine çekilmiştir. Edirne'nin asıl haşmetini yapan, 4 padişahın, Istanbul'dan çok Edirne'de oturmayı tercîh etmeleri, bu müddet içinde Dîvân-ı Hümâyûn'un Edirne'de toplanması, sadrâzamın da tabiatiyle burada bulunması olmuştur. Bu padişahlar, IV. Mehmed (1648 - 1687) ile kardeşleri III. Süleyman (1687 - 1691) ve II. Ahmed (1691 - 1695) ve IV. Mehmed'in büyük oğlu II. Mustafa'dır (1695 - 1703). 1703 Edirne Vak'ası denen büyük ihtilâl, Edirne'nin resmen ve hukukan değilse bile fiilen taht şehri olmasına bir tepkidir. II. Mustafa'nın yerine geçen kardeşi III. Ahmed (1703 - 1730) de Edirne'de şehzâdeliğinde ve velîahdliğinde çok bahtiyar yıllar geçirdiği için bu şehri çok sevmektedir. Fakat artık orada oturmaya cesaret edememiş, şehri ziyaret etmiş, fakat Istanbul'dan ayrılamamıştır.

Istanbul'dan sonra Osmanlı mîmârîsinin en mühim eserleri Edirne ve Bursa'dadır. Bütün diğer şehirler, daha sonra gelir.

1570'e doğru Bursa'nın nüfusu 129.000 kadardır ve bunun 4.000'i Hıristiyan, 3.000'i Yahudi'dir. 1390'larda, Yıldırım Bâyezid devrinde şehrin nüfusu 100.000'i geçmiş ve hiç bir zaman daha aşağı düşmemiştir. Bursa'nın geçirdiği en büyük felâket, 1402 Timur işgalidir. Osmanlı arşivi yakılmış ve şehir çok zarar görmüştür.

XVII. asır ortalarında Bursa, 250.000 nüfusa erişmiştir. 176'sı Türk olmak üzere 205 mahalleli, 357 camili, 683 mescidli muazzam bir belde hâline gelmiş, artık daha fazla gelişememiştir. 1453'ten sonra da bir çok padişah, son olarak Abdülazîz Han, Bursa'yı ziyaret etmişlerdir.

Bursa'nın gelişme sebeplerinden biri, dokuma, bilhassa ipekli dokuma sanayiidir ve bir kaç asır, dünyanın en büyük ipekli do-

kuma sanayi ve ticaretini elinde tutmuştur. XVII. asır ortalarında her yıl 1.000 deve yükü ipek işlemektedir. Bunlar, ithal ipeğidir. Bursa'nın kendi yetiştirdiği büyük mıkdardaki ipek, fabrikaları için kâfi gelmemektedir. İpekli dokuma, çok büyük ölçüde ihrâc edilmekte ve bütün dünyada çok makbûl sayılmaktadır. Bursa bu şöhretini, asırlarca devâm ettirmiştir.

Şimdi XVII. asır ortalarında, 1640 yılında Evliyâ Çelebî'nin II. cildinin başında Bursa üzerinde söylediklerinden bazı nakiller yapıyorum :

Evliyâ Çelebî Bursa'yı Anlatıyor

Osman Gazi(1281 - 1324), daha babası Ertuğrul Gazi zamanında (1231 - 1281), 70 şehir, kasaba, köy, kale, hisar, palanga fethetmiş, 1281'-de babasının yerine geçince, fütûhâtını arttırmıştır. Bursa'yı o muhâsaraya başlamış, oğlu Orhan Gazi (1324 - 1362) tahta geçince fethetmiş, Osman Gazi'nin nâşı Söğüt'ten getirilerek Bursa'da İç Kale'de yapılan türbesine gömülmüştür.

Şehrin İç Kale kısmında 2.000 kadar bahçesiz, bir kaç katlı ev vardır. Saray-ı Hümâyûn da İç Kale'dedir. Saray gene mevcuttur. Kumandanı ve bostancıları vardır. Fakat şimdi (1640) terkedilmiş durumdadır.

Hudâvendigâr sancağında 420 zeâmet ve 1.005 tımar vardır. Sancak beyinin tahsisatı yılda 618.079 akçadır (12,5 milyon TL. kadar). Sancak beyi 500 askerle sefere eşer. Bursa Kadısı'nın ise gündelik tahsisatı 500 akçadır (12.500 TL.). Ayrıca yılda 40.000 kuruş (20.000 altın) geliri vardır. Çok yüksek mansıbdır. Terfî ederse Edirne, sonra Istanbul kadısı olur.

Şehir 7 nahiyeye ayrılmıştır. Her nahiyede bir mahkeme ve bir nâib (kadı, hâkim, nahiye müdürü ve belediye şube müdürü) vardır.

Bursa kalesinde toplar vardır. Bayramlarda ve şenliklerde top atılır. Şehirde 6.000'den fazla bekçi vardır.

Dış Kale'de 3.000 ev ve konak bulunmaktadır. İç Kale'de ayrıca 600 dükkân ve Bursa Saray-ı Hümâyûnu'nda 3 hamam mevcuttur.

Bütün şehir 176 Türk, 7 Ermeni, 9 Rum, 6 Yahudi, 1 Çingene, bir de Murâdiye yolu üzerinde miskinler (cüzamlılar) mahallesidir.

357'si cami olmak üzere Bursa'da 1.040 cami ve mescid vardır. Selâtıyn camileri şunlardır : Şehrin en büyük mâbedi olan Ulu Cami (Yıldırım Bâyezid), Orhan Gazi Câmii (Bursa'nın fethinde ilk yapılan Türk binası), Hudâvendigâr (Çekirge) Camii (I. Murad), Yeşil Cami (I. Mehmed), Yıldırım Bâyezid Camii, Murâdiye Camii (II. Murad).

Bursa tekkelerinin en mühimmi, 80 odalı Mevlevî dergâhıdır. Şehirde 27 imâret, ayrıca yolculara bedava olan 10 misafirhâne vardır. İşhanları çoktur. Pirinç Hanı, kale gibi, 200 odalı, mükellef ahırlı, demir kapılıdır. Acem Hanı da 200 odalı, gene atlar ve develer için iki ahırlı, mescidli, avlusu havuzludur. İran'dan gelen tacirler burada kaldıkları için bu ad verilmiştir. Kurşunlu Han, Yoğurt Hanı, Yağkapanı Hanı, Kütahya Hanı da çok büyüktür. Ayrıca 70 bekâr hanı vardır. Sinan yapısı Alipaşa Kervansarayı da meşhurdur. Şehirde 2.030 çeşme ve ayrıca 23.000 evde akar su vardır. Bursa'da su çok boldur. 170 değirmen, su ile döner. Pınarbaşı'ndan

Balıkpazarı'na doğru dizilmişlerdir. 3.000 ev ve konakta hususî hamam bulunur. Çelebî Mehmed, İnebey Çarşısı, Murâdiye, Kayağan, Tahtalıkal'a, Bostânî, Kale, Bıçakçı, Yıldırım Hamamları ise, umumî hamamların en meşhurlarıdır, hepsi çifte hamamdır. Bursa'nın su mimarisinin çok gelişmiş karakteristik bir unsuru da, meşhur kaplıcalarıdır.

Sultânî Çarşısı 9.000 dükkândır. Bedesteni 300 dolaplı ve çok zengindir. Kale gibi dört demir kapılıdır. Pirinç Hanı yanındaki Kebapçılar Çarşısı da meşhur ve mükelleftir. Şehirde ayrıca 90 bozahâne bulunmaktadır.

Caddeler ve sokaklar cilâlı taş döşelidir ve hepsi kaldırımlıdır (bu tarihte Londra ve Paris'te kaldırım meçhuldür). Döşenen taşlar çok serttir ve bir kaç asırda eskimez ve yıpranmaz. Yollar çok vasıflı ve sağlam yapılmıştır ve devamlı şekilde bakılır.

Irgandı Köprüsü'nün iki tarafı da 200 dükkânlı bir çarşıdır.

Bursa çevresi, mesire ve bahçelerle doludur. Keşiş Dağı (Uludağ) tepesine meraklılar çıkar. Bulutsuz havada Ayasofya kubbesi ve Sultânahmed minareleri, hattâ Gelibolu dağları görülür.

6 padişahın ve şehzâdelerin türbesi, büyük ziyaret yerleridir. Bursa, aynı zamanda türbeler, Cennet kadar güzel türbeler şehridir.

Evliyâ türbeleri de çoktur. Her taraftan gelen Müslümanlar'ın ziyâret-gâhı olan Emîr Sultan Türbesi'dir. Buhârâlı bir Türk velisidir, Yıldırım Bâyezîd'in dâmâdıdır, padişaha kılıç kuşatmıştır. Türbesi şehrin dışına doğru doğu tarafındadır. Yüksek ve havadar bir yerde inşa edilmiş büyük bir kubbedir. II. Murad (1421 - 1451) tarafından yaptırılmıştır. Bir de büyük Emîr Sultan Camii vardır. Türbesinin yüksek kapısının kanatları baştanbaşa gümüş kaplıdır. Kapı kulpları ve halkaları gümüştür. Kapı eşiği de gümüş döşenmiştir. Bu kapıdan altı basamak taş merdivenle mezara inilir. Dışarıları ve içerileriyle duvarlar, kâmilen nefis çinilerle kaplıdır. Dört pencere batıya Bursa'ya doğru bakar ve tunçtandır. Dört pencere de cami avlusuna ve kıbleye bakmaktadır. Türbe üstüste ibrişim (ipek) halılarla döşenmiştir. Kubbesinin içinden mücevherli salkım ve askılar sarkar ki, bir benzeri ancak Medine'de Ravza-i Mutahhara'dır. Sandûkasının çevresi yüzlerce altın ve gümüş kandille örtülmüştür, içlerinde 40 - 50 okka gelenleri vardır. Sandûkanın çevresinde dünyaca meşhur hattatların yazıları bulunmaktadır. Sandûka, altın sırmalı ipekle örtülüdür. Sandûkanın başında yeşil sarık öyle heybetli sarılmıştır ki, huzûra giren hazan yaprağı gibi titrer. Sofular, edeblerinden sandûkaya yaklaşmaz, dışarıdan *Fâtiha* okuyup geçerler. Kıble tarafındaki Emîr Sultan Camii'nin bahçesinin dört tarafı imârettir. Fakirler burada hem oturur, hem bedava yerler. Zengin vakıftır.

1836'da Bursa

Mareşal von Moltke, Tanzimat'tan az önce, 16 haziran 1836'da Bursa'yı şöyle anlatır (s. 50-53) :

«Burada toprağın her karışı işlenmiş. Buğdaydan çok bağ ve dutluk var. Dut yaprakları ipek böceklerine yem olmak için bizdeki söğütler gibi alçak boydadır ve tepeleri budanmıştır. Büyük, açık yeşil dut yaprakları, göz alabildiğine her tarafı kaplıyor. Da-

ha uzakta, orman gibi zeytin ağaçları görülüyor, bunlar da çok bol. Hepsi insan eliyle itina ile yetiştirilmiş. Bu bereketli topraklar, Lombardiya'yı (Kuzey İtalya), bilhassa Verona çevresini hatırlatıyor. Uzaktan görünüş de, yaklaştıkça artan güzellik de muhteşem. Bir bulut hâlesi içinde uzaktan Keşiş Dağı (Uludağ) görülüyor (Olimpus). Karşıda Marmara Denizi ve Istanbul Adaları seçiliyor. Çiçek, bilhassa hanımeli ve adını bilmediğim sarı bir çiçek kokusu, her tarafta duyuluyor, her taraf çiçekle örülmüş. Padişahın eski taht şehrinin mevkii de, Istanbul'dan aşağı kalmıyor. Dağ eteğindeki şehir, gerçekten letâfetli. Ancak Istanbul'da insanı büyüleyen daha çok deniz, burada ise karadır. Istanbul tablosu mavidir, Bursa ise yeşil. Karanlık ulu ormanlarla kaplı dağın yamaçlarından şehre bakılınca yüzden fazla beyaz minare ve bir o kadar kubbe, derhal göze çarpıyor. Dağın zirvesi, hemen hemen on iki ay karla kaplı. Bu dağ kışın şehre odun, yazın ise buz te'mîn ediyor. 'Nîlûfer' adını taşıyan ırmak koyu renk yapraklı dev gibi ceviz ağaçlarının, açık yeşil çınarların, siyah servilerin, beyaz camilerin, zengin çayır ve dutlukların, asmalar sarılmış ve yerlere kadar uzanmış dallarıyle ulu ağaçların, nefis kokulu şeftalilerin, hanımellerinin arasından geçe geçe, kıvrıla kıvrıla, adını taşıdığı Orhan Gazi'nin zevcesi, Rûmeli Fâtihi Süleyman Paşa ile Murad Hudâvendigâr'ın anneleri prenses gibi nazlı nazlı akıyor. Hayatımda yalnız Lübbenau kulesinden Spreewald'de bu kadar geniş yeşil manzara gördüm. Ama burada bitki örtüsü şüphesiz daha zengin ve gelişmiş, daha verimli ve azmış. Ovayı muhteşem dağlar sarıyor ve su bolluğu, insanı hayrette bırakıyor. Başınızı çevirdiğiniz yerde bir pınar çağlıyor, kayalardan dökülüyor ve yaz sıcağında buz gibi soğukluklarıyle hayat ve neş'e kaynağı teşkîl ediyor. Istanbul camilerinin içinde, evet namaz kılınan iç tarafta havuz ve fıskıye göremezsiniz. Bunu görmek için, Bursa'ya gelmek lâzımdır...

«Bursa camileri belki Istanbul'dakiler kadar büyük, muhteşem ve tenâsüblü değildir. Fakat öyle adlar taşıyorlar ki, insan heyecanlanıyor: Orhan, Murad, Bâyezid, Mehmed... Osmanlı zaferlerinin büyük kahramanları olan bu hükümdarlar, bir savaş kazanmadıkça bir cami yapmak hakkını hâiz değillerdi. Onun için burada her cami, Türk imparatorluğunun büyük bir zaferinin senbolüdür... Küçük câmîler bile o kadar sevimli ki... Yarım küre şeklinde, kurşunla kaplı kubbeleriyle, muazzam çınar ve servilerin üzerinden yükselen zarif beyaz minareleriyle, çok göz alıcı yapılar...

«Bursa kebabı çok lezzetli... Bursa hamamları da meşhur. Girdiğimiz hamamın terasının öyle hârikulâde bir nezâreti vardı ve öyle rahattı ki, bir türlü ayrılmak istemedim».

Güzel satırlar değil mi? Bir Hıristiyan olduğu için, şehrin ağır basan rûhânî tarafını tasvîr edememiş. Fakat maddî güzelliklerini iyi müşâhede etmiş. Bursa, aynı zamanda *Mevlid* şâiri Süleyman Çelebî'nin yattığı şehirdir.

Son Nüfus Gelişmeleri

Bursa, alçakça bir Yunan işgali görmüştür. İşgalin başladığı günden istirdat gününe kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin millet irâdesini temsîl eden kürsüsü, siyah şalla örtülmüştür. Bir Yunan subayının Bursa Fâtihi Orhan Gazi'nin sandûkasına bir ayağını dayıyarak çektirdiği fotoğraf, bütün Türk milletini ağlatmış, fakat yenilemez bir galeyâna getirerek zaferi sağlamıştır.

Bursa, 1970'e doğru, tarihte hiç bir zaman ulaşamadığı kalabalık nüfûsa erişmiş, Yunan işgali ile dağılan nüfus, cumhûriyet devrinde muntazam şekilde yıllar ilerledikçe toplanmıştır. Nüfus sayımlarının neticesi şöyledir : 1927'de 62.000, 1935'te 72.000, 1940'ta 78.000, 1945'te 87.000, 1950'de 101.000, 1955'te 131.000, 1960'ta 154.000, 1965'te 212.000, 1970'de 276.000. 1975'te 346.000. Bitinya kralı Prusias'ın kurduğu ve onun adını taşıyan Yeşil Bursa, bugün Türkiye'nin 5. şehridir.

IX

1906 YILINDA HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ

1906 Hudâvendigâr Vilâyeti Sâl-Nâmesi

Bir kaç defa belirttiğim gibi XIX. asrın son yarısı ile XX. asrın başlarında yayınlanan Osmanlı devlet, nezâret, vilâyet sâl-nâmeleri (almanak, yıllık), hattâ hususi olanları, yüzlerce cilt hâlinde bugün bize, emsalsiz bilgiler vermektedir ve az tarihçi bu bilgilerin zenginliğini kullanmıştır. Bu bir kütübhâne dolusu koleksiyon, Türk kültürünün çeşitli bakımlardan ne derecede süzüldüğünü gösteren bir âbidedir. Bu sâl-nâmeler, Avrupa'nın en gelişmiş yıllıklarından asla aşağı değildir.

Bu seviyeden ne derecede gerilerde kalındığını, İç İşleri Bakanlığı'nın son yıllarda yayınladığı ilkel ve yanlışlarla dolu il yıllıkları ortaya koyar.

Şimdi örnek olarak okuyucularıma 1906 yılına ait Bursa sâl-nâmesini tanıtacağım : *Hudâvendigâr Sâl-Nâme-i Resmisi, 1324 Sene-i Hicriyyesine Mahsûs, 34. Def'a,* Bursa, Matba'a-i Vilâyet'de tab' olunmuşdur.

Bu, Hudâvendigâr vilâyetinin yayınladığı 34. yıllıktır. Yıllığın hazırlanmasında bir ihtisas ekibi çalışmış ve vilâyet mektubcusu olan Süleyman Nazif Bey titizlikle nezâret etmiştir. Yıllık, 616 büyük sahifedir. Çok iyi kâğıda, çok gelişmiş matbaa tekniği ile basılmıştır. Kitaba metin dışında —bir kaçı iyi renklendirilmiş— bir çok papye kuşe planş atılmıştır. Hayret edilecek kadar mükemmel ve ilmi bir eserdir. Kusuru, padişah (II. Abdülhamid) hakkında her vesileyle sıkıntı verici tâbirlerle bahsedilmesidir ki, bu durum, eski geleneklere aykırıdır. Fakat 1906, İstibdâd'ın çok koyulaştığı, tamamen dejenere olduğu bir yıldır.

Mukaddime, takvim, padişahlar, rütbeler, nişanlar hakkında dakik bilgilerden sonra, Bursa'da her ayda hangi zirâî işlerin yapılacağını gösteren etraflı, ilmi ve pratik bir makale yer almaktadır. Sonra vilâyetin coğrafyası anlatılmaktadır. Hudâvendigâr Vilâyeti şöyledir :

1906'da Hudâvendigâr Vilâyeti'nin Sancak ve Kazâlarının Yüzölçümü

Bursa Merkez Kazâsı	2.625 km²
Atranos Kazâsı (Orhaneli)	4.615 km²
Mihalic (Karacabey) Kazâsı	2.372,5 km²
Kirmastı (Mustafakemalpaşa) Kazâsı	2.000 km²
Mudanya Kazâsı	232,5 km²
Gemlik Kazâsı	625 km²
Pazarköy (Pazaryeri) Kazâsı	687,5 km²
Toplam : Bursa Sancağı	13.157,5 km²

Balıkesri Merkez Kazâsı	5.250 km²
Bigadic Kazâsı	1.000 km²
Sındırgı Kazâsı	762,5 km²
Balya Kazâsı	2.070 km²
Gönen Kazâsı	2.050 km²
Bandırma Kazâsı	1.904 km²
Erdek Kazâsı	450 km²
Edremit Kazâsı	1.500 km²
Ayvalık Kazâsı	250 km²
Burhâniye Kazâsı	1.300 km²
Toplam : Karası Sancağı	16.534,5 km²
Bilecik Merkez Kazâsı	2.600 km²
Yenişehir Kazâsı	1.300 km²
Söğüd Kazâsı	2.900 km²
İnegöl Kazâsı	2.000 km²
Toplam : Ertuğrul Sancağı	8.800 km²
Kütahya Merkez Kazâsı	7.875 km²
Eskişehir Kazâsı	8.400 km²
Gediz Kazâsı	2.350 km²
Simav Kazâsı	3.275 km²
Uşak Kazâsı	3.635 km²
Toplam : Kütahya Sancağı	25.535 km²
Karahisar Merkez Kazâsı	4.000 km²
Aziziye (Emirdağ) Kazâsı	3.600 km²
Bolvadin Kazâsı	3.750 km²
Sandıklı Kazâsı	6.500 km²
Toplam : Karahisâr-ı Sâhib Sancağı	17.850 km²

YEKÛN : HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ : 81.878,5 km²

Hudâvendigâr Vilâyeti bu sûretle bugünki 7 il'imizi içine almaktadır (Bursa, Balıkesir, Bilecik, Kütahya, Eskişehir, Uşak, Afyon). 5 sancak ve 30 kazâdır. Sancak, hele kazâlar, bugünkinden (il ve ilçelerden) çok geniştir. Gerek Eskişehir, gerek Uşak illeri, Kütahya sancağının iki kazâsıdır. Bu bölge bugün 42 milletvekili ve 16 senatör çıkarmaktadır (Istanbul ili : 44 milletvekili ve 10 senatör).

Muazzam eyaletin iktisadi coğrafyası için verilen bilgiler, istatistikler, sanâyi yerlerine, ormanlara ait malûmat, hârikulâde dakiktir. Ormanlar, teker teker, mesâhaları ve ağaç cinsleri ile gösterilmiştir ki, maalesef bugün mühim kısmı ortadan kalkmıştır. Kimyâ sanâyii ve madenlere âit verilen bilgiler, şaşırtıcıdır. Unutulmamalıdır ki bu eyalet, imparatorluğun en gelişmiş eyaletlerinden biridir. Ancak Istanbul, Edirne, Aydın (İzmir), Selânik, Beyrut vilâyetlerinin (eyalet) daha gelişmiş bulundukları söylenebilir.

Sonra eyaletin tarihi ve mimari eserleri hakkında iki bahis gelmektedir ki, çok mütehassıs kalemlerden çıktığı, mükemmelliklerinden anlaşıl-

maktadır. Latince ve Yunanca isimler, Latin harfleri ile dizilmiştir. Bu bahisler, son yıllarda yayınlanan il yıllıklarının aynı bahislerindeki yanlışlar dolu perişân sahifelerle karşılaştırılırsa, netice, sadece kötüdür. Bu sâlnâmeyi hazırlayanların nişan ve rütbe aldıklarını sanıyorum.

Sonra vilâyetin etnoğrafyası anlatılmaktadır. Bahsin başlığı şöyledir: Vilâyetin nüfûs ve ahvâl-i etnoğrafiyyesi. Kazâların nüfus durumu şöyledir (nüfus ve yoğunluğa ait rakamlar aslında kesirli ve dakiktir, ben yuvarlak olarak veriyorum):

1906'da Eyâletin Sancak ve Kazâlarının Nüfusu

	Bursa	138.000 (km²'ye : 52 kişi) (*)
	Mudanya	24.000 (104)
	Gemlik	25.000 (41)
	Pazarköy	33.000 (49)
	Kirmastı	56.000 (29)
	Mihalic	35.000 (15)
	Atranos	46.000 (10)
Toplam : Bursa Merkez Sancağı : 357.265 nüfus (27,15).		
	Balıkesri	126.000 (24)
	Bandırma	54.000 (29)
	Erdek	45.000 (100)
	Gönen	35.000 (17)
	Edremit	40.000 (27)
	Burhâniye	24.000 (18)
	Ayvalık	23.000 (97)
	Sındırgı	28.000 (16)
	Balya	53.000 (25)
Toplam : Karası Sancağı : 428.200 nüfus (25,89).		
	Kütahya	141.000 (18)
	Uşak	89.000 (25)
	Eskişehir	91.000 (11)
	Simav	40.000 (12)
	Gediz	38.000 (16)
Toplam : Kütahya Sancağı : 399.742 nüfus (15,65).		
	Bilecik	76.000 (29)
	Söğüd	59.000 (20)
	İnegöl	60.000 (30)
	Yenişehir	45.000 (35)
Toplam : Ertuğrul Sancağı : 240.601 nüfus (27,34).		
	Karahisar	95.000 (24)
	Sandıklı	92.000 (14)
	Bolvadin	38.000 (12)
	Aziziye	40.000 (11)
Toplam : Karahisar Sancağı : 265.469 nüfus (14,87).		
YEKÛN : HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ : 1.691.277 nüfus (20,65 yoğunluk).		

(*) *Sâl-Nâme*'de : 137.653 nüfus ve 52,43 yoğunluk. Her kazâ için böyle dakik ve tam. Ben yuvarlak veriyorum.

Vilâyet nüfusunun durumu : % 84,54 Müslüman Türk, % 9,84 Rum, % 4,66 Ermeni, % 0,13 Katolik Ermeni (Ermeniler'in yekûnu : % 4,79), % 0,08 Protestan (bunların da çoğu Ermeni), % 0,29 Bulgar, % 0,09 Ukraynalı Kazak, % 0,25 Mûsevi, % 0,09 Müslüman Kıbti (Çingene), % 0,03 ecnebi. Toplam olarak : % 84,63 Müslüman, % 10,21 Ortodoks Hıristiyan, % 4,66 Katolik Hıristiyan, % 0,08 Protestan Hıristiyan (bütün Hıristiyanlar : % 14,95), % 0,25 Mûsevi (Gayrı Müslimler'in toplamı : % 15,20). Ecnebilerin ise mezhebleri çeşitlidir.

Cumhuriyet devri ile mukayese : 1927 nüfus sayımı bu topraklarda 1.653.000 nüfus vermiştir (1906 : 1.691.000). 1935 nüfus toplamı ise, 1906'yı çok hafif geçmiş, fakat 1910 nüfusunun gene gerisinde kalmıştır. 1910 nüfusu 1945'lerde geçilmiştir.

1906'da Vilâyetin Mülkî Bölünüşü

Bursa Merkez Sancağı kazâları : Bursa merkez (158 köy), Gemlik (32 köy), Mihalic (72 köy), Mudanya (Tirelye ve Emirali = İmralı nahiyeleri ile 24 köy), Kirmastı (146 köy), Atranos (Harmancık ve Gökçedağ nahiyeleri ile 195 köy), Pazarköy (Cedid nahiyesi ile 31 köy) = 12 nahiye, 658 köy (merkez nahiyeleri ile).

Ertuğrul Sancağı : Bilecik merkez (Küplü, Yarhisar, Pazarcık, Lefke, Gölpazarı nahiyeleri ile 193 köy), Söğüd (Bozöyük, İnönü, Mihalgaazi nahiyeleri ile 95 köy), Yenişehir (İznik nahiyesi ile 111 köy), İnegöl (Domanic ve Yenice nahiyeleri ile 134 köy) = 15 nahiye, 533 köy.

Kütahya Sancağı : Kütahya merkez (Atrafşehir, Altuntaş, Gümüş, Armudili, Virancık, Tavşanlı, Eğrigöz, Küreği nahiyeleri ile 419 köy), Eskişehir (Seyyidgaazi nahiyesi ile 169 köy), Uşak (Banaz ve Göbek nahiyeleri ile 154 köy), Simav (Dağardı nahiyesi ile 125 köy), Gediz (Şabhâne nahiyesi ile 88 köy) = 18 nahiye, 955 köy.

Karahisar Sancağı : Karahisar merkez (Şühûd ve Sincanlı nahiyeleri ile 156 köy), Sandıklı (Şeyhli, Dazkırı, Geyikler nahiyesi ile 237 köy), Aziziye (Hanbarçin nahiyesi ile 70 köy), Bolvadin (İshaklı nahiyesi ile 39 köy) = 11 nahiye, 502 köy.

Karası Sancağı : Balıkesri merkez (Giresun, Fart, Balat, Bigadic, Kepsut nahiyeleri ile 325 köy), Ayvalık (1 köy), Erdek (Edincik, Paşalimanı, Marmara nahiyeleri ile 48 köy), Bandırma (Kapudağı, Manyas nahiyeleri ile 83 köy), Edremid (Avanya nahiyesi ile 103 köy), Burhâniye (Emrûdâbâd nahiyesi ile 72 köy), Sındırgı (71 köy), Gönen (76 köy), Balya (İvrindi nahiyesi ile 151 köy) = 21 nahiye, 930 köy.

HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ : 5 sancak, 29 kazâ, 78 nahiye, 3.578 köy.

Hayvanlar ve Vergiler

Sonra demiryolları, inşâat yılları, istasyonlar, her türlü tarım ürünleri ve hayvanlar hakkında çok dakik ve mufassal bilgi ve statistikler geliyor. 1321 (1903) yılında her kazâda ne kadar hangi çeşit hayvan bulunduğunu anlıyoruz. Bütün vilâyette : 312.745 sığır, 34.096 manda, 76.342 at, 7.627 katır, 8.396 deve, 127.903 eşek, 715.167 keçi, 582.398 tiftik keçisi, 1.362.500 koyun, cem'an 2.660.065 baş hayvan bulunduğunu anlıyoruz. Bugün bu topraklarda 600.000 tiftik keçisi yaşamamaktadır.

1322 yılında vilâyetten 1.113.798,09 altın vergi toplanmıştır. Vergilerin sancaklara taksimi şöyledir : Karası 298.753,00 altın, Kütahya 254.799,09 altın, Bursa 226.510,66 altın, Karahisar 206.002,42 altın, Ertuğrul 127.732,42 altın.

Hudâvendigâr Valileri ve Bursa Mutasarrıfları

1 — Dilâver Paşa (1844)
2 — Sâlih Paşa (1844 - 1845)
3 — Mustafa Nûri Paşa (1845 - 1848)
4 — Hasan Rızâ Paşa (1848)
5 — (Sadrâzam) İzzet Paşa (1848 - 1849)
6 — (Sadrâzam) Sârım Paşa (1849 - 1851)
7 — Mısırlı Şerif Paşa (1851 - 1852)
8 — Süleyman Paşa (1852)
9 — Dâmâd Halil Rif'at Paşa (1852)
10 — Zeynel Paşa (1852 - 1853)
11 — Âgâh Paşa (1853)
12 — (Sadrâzam) Âli Paşa (1853 - 1854)
13 — Veliyyüddin Paşa (1854)
14 — Çengelköylü Hamdi Paşa (1854 - 1855)
15 — Nâmık Paşa (1855 - 1858)
16 — Süleyman Paşa (2. defa : 1858 - 1860)
17 — Nûreddin Paşa (1860 - 1861)
18 — Tâhir Paşa (1861)
19 — Nevres Paşa (1861)
20 — Boşnak-zâde Mehmed Paşa (1861 - 1862)
21 — Nevres Paşa (2. defa : 1862)
22 — Tevfik Paşa (1862 - 1864)
23 — (Sadrâzam) Hamdi Paşa (1864)
24 — Tepedelenli-zâde İsmail Rahmi Paşa (1864 - 1867)
25 — Hüsnü Paşa (1867 - 1868)
26 — Süreyyâ Paşa (1868 - 1869)
27 — Hacı İzzet Paşa (1869 - 1871)
28 — Cevdet Paşa (1871)
29 — Cezâyirli Ali Rızâ Paşa (1871 - 1872)
30 — (Sadrâzam) Hamdi Paşa (2. defa : 1872 - 1873)
31 — Galib Bey (1873)
32 — (Sadrâzam) Safvet Paşa (1873 - 1874)
33 — Hacı İzzet Paşa (2. defa : 1874)
34 — Cezâyirli Ali Rızâ Paşa (2. defa : 1874 - 1875)
35 — Fosfor Mustafa Paşa (1875)
36 — Hüsnü Paşa (2. defa : 1875)
37 — Galib Bey (2. defa : 1875)
38 — (Sadrâzam) Hüseyin Avni Paşa (1875 - 1876)
39 — Veliyyüddin Paşa (2. defa : 1876 - 1877)
40 — Ali Paşa (1877 - 1878)
41 — Ahmed Râsim Paşa (1878)
42 — (Sadrâzam) Said Paşa (1878)
43 — Galib Paşa (3. defa : 1878)

44 — (Sadrâzam) Ahmed Vefik Paşa (1878 - 1883)
45 — Hacı İzzet Paşa (3. defa : 1883)
46 — Nazif Paşa (1883 - 1886)
47 — Zühdü Paşa (1886 - 1887)
48 — Hakkı Paşa (1887 - 1889)
49 — Hüseyin Rızâ Paşa (1889)
50 — Mahmud Celâleddin Paşa (1889 - 1891)
51 — Münir Paşa (1891 - 1895)
52 — Zihni Paşa (1895)
53 — Münir Paşa (2. defa : 1895 - 1897)
54 — İbrahim Halil Paşa (1897 - 1903)
55 — Reşid Mümtaz Paşa (1903 - 1906)
56 — Mehmed Tevfik Bey (1906)

Sonra 1866 - 1906 arasındaki 40 yılda gelen —gün tarihleri ile— bütün Bursa kadıları, Hudâvendigâr defterdarları, mektubcuları, adliye müfettişleri, istinâf müddei-i umûmileri, mahkeme-i istinâf reisleri, merkez mahkeme-i bidâyet hukuk reisleri, mahkeme-i bidâyet cezâ reisleri, müddei-i umûmî muâvinleri, alay beyleri listeleri geliyor. Vali muâvini olarak da şu zâtlar var :

İsmail Efendi (1867 - 1869), Âsım Paşa (1869 - 1870), Bahâeddin Bey (1894 - 1898), Emin Rauf Bey (1898 - 1906), İzzet Efendi (1906).

Şu zâtlar da Bursa merkez mutasarrıfı tayin edilmişlerdir : Sâlih Efendi (1868 - 1870), Ali Rızâ Efendi (1871), Hüseyin Hayri Paşa (1881 - 1882), Haydar Paşa (1882 - 1886).

Kütahya Mutasarrıfları

Tevfik Paşa (1867), Hasan Bey (1867), Edhem Paşa (1870), Tali Efendi (1872), Râif Bey (1872), Atâ Bey (1874), Ali Rızâ Bey (1876), Mehmed Ârif Paşa (1877), Haydar Bey (1879), Münib Paşa (1882), Hasan Fehâm Efendi (1884), Tevfik Paşa (1885), Hâşim Paşa (1887), Tevfik Paşa (1888), Veysel Paşa (1889), Ahmed Hamdi Paşa (1890), Celâl Paşa (1892), Fuad Paşa (1893) (1906'da hâlâ yerinde).

Karahisâr-ı Sâhib (Afyon) Mutasarrıfları

Ömer Lutfi Paşa (1867), Atâ Bey (1869), Ömer Lutfi Paşa (1874), Ali Rızâ Bey (1876), Necib Bey (1878), Hâfız Mahmud Bey (1878), Bedri Bey (1879), Tevfik Paşa (1880), İbrahim Sârım Bey (1882), Necib Bey (1884), İbrahim Bey (1886), Cemil Bey (1888), Celâl Paşa (1890), Ahmed Hamdi Paşa (1892), Şeref Paşa (1895), Rızâ Paşa (1899), Mehmed Râşid Paşa (1900), Hüsnü Bey (1902), Nûri Bey (1903), Şeref Paşa (1904), Neş'et Bey (1905).

Ertuğrul (Bilecik) Mutasarrıfları

Ahmed Fuad Bey (1885), Hasan Efendi (1893), Ferid Paşa (1894), Mustafa Paşa (1896), Nûri Paşa (1902), Mehmed Feyzi Bey (1903), Mûsâ Kâzım Bey (1904).

Karası (Balıkesir) Mutasarrıfları

Hasan Paşa (1867), Ahmed Atâ Bey (1869), Veysi Paşa (1870), Halil Paşa (1871), Es'ad Paşa (1873), Hacı Aziz Paşa (1873), Râif Paşa (1874), Sırrı Paşa (1878), Hacı Aziz Paşa (1879), Râif Paşa (1879), Fâik Bey (1880), Hacı Hasan Bey (1880), Behcet Paşa (1888), Sârım Bey (1895), Ârif Paşa (1895), Ömer Âli Bey (1896), Said Bey (1905).

Bütün bu görevlerin tayin ve ayrılma gün tarihleri vardır. 246. sahifede, vilâyet görevlilerinin uzun listeleri vardır. Bütün memurların adları, rütbeleri ve son rütbe gün tarihleri, nişan ve madalyaları ile bunları aldıkları gün tarihleri, görevleri verilmektedir. Bu listenin kısa hulâsasını alıyorum :

Hudâvendigâr Vilâyeti Görevlileri (1906)

Vâli-i â'li-i vilâyet Tevfik Beyefendi Hazretleri (bâlâ 1899, murassâ Osmânî 1906, I. Mecidî 1899).

Erkân-ı Vilâyet : Kadı Mehmed Sâlim Efendi (Haremeyn, IV. Osmânî, III. Mecidî), vali muâvini İzzet Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecidî), defterdar Şevki Efendi (ûlâ sânisi), mektubcu Süleyman Nazif Bey (ûlâ sânisi).

Meclis-i İdâre-i Vilâyet : Yukarıdaki 5 şahıstan başka üyeler : Müftü Ali Rızâ Efendi (müderris, III. Osmânî, II. Mecidî), Rum metropolidi Natanail Efendi (başpiskopos, I. Osmânî), Ermeni merhasası Erşaruni Efendi (piskopos, III. Mecidî), Ermeni Katolik merhasası Artin Efendi (piskopos, III. Mecidî), hahambaşı Moşe Habif Efendi, Hacı Latif Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecidî), Ahmed Bey (ûlâ şânisi), Nikolaki Efendi (sâniye), Seropcan Efendi (sâniye, V. Mecidî); başkâtip Cemil Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî), 2 sâlise rütbesinde, 2 rütbesiz 4 kâtip.

10 üyeli Nâfıa Komisyonu, 4 üyeli Mülkiyye Hey'et-i İttihâmiyyesi ve bunun 3 kâtibi, 5 üyeli Sicill-i Ahvâl Komisyonu, 3 Vilâyet maiyyet me'mûru (2'si sâlise, biri rütbesiz).

Mektûbî Kalemi : 1 sâniye, 5 sâlise, 1 râbia rütbesinde, 7 rütbesiz memur. Kalem'in bölümleri : Makaamât-ı Â'liyye (nezâretler) ve Vilâyât-ı Şâhâne Masası, Vilâyet Sancakları Masası, Vilâyet Dâireleri Masası, Mukaabele Masası (kontrol).

Evrak Kalemi : Müdür Hacı Ali Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecidî), bir sâniye müdür muâvini, 8 rütbesiz memur.

Umûr-ı Ecnebiyye Müdiriyyeti : Müdür Abdülvehhab Subhi Bey (ûlâ sânisi), tercemen Gigorak Efendi (mütemâyiz, V. Mecidî).

Vilâyet Muhâsebe Kalemi : Vilâyet Şûbesi : Mümeyyiz Ahmed Subhi Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecidî), vilâyet kâtibi Selâmi Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî), şûbenin diğer memurları : 1 sâniye, 4 sâlise, 1 hâmise, 11 rütbesiz; Livâ Şûbesi : Livâ (merkez sancağı) kâtibi Mustafa Sâlim Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî), 1 hâmise, 2 rütbesiz memur; merkez Kazâsı Şûbesi : 2 sâlise, 7 rütbesiz memur.

Vergi Kalemi : 1 sâniye, 1 râbia,8 rütbesiz memur.— Tahsiylât Komisyonu : 3 üye.— İstatistik Hey'eti : 5 üye.

Maârif müdürü Azmi Bey (ûlâ sânisi, II. Osmânî ve Mecidî), 1 sâlise, 1 râbia, 1 müderris, 5 rütbesiz memur.— Mekâtib-i İbtidâiyye Komisyonu (ilkokullar) : 4 üye, bir kâtip.

Bursa Mekteb-i İ'dâdisi (Lisesi) : 13 idareci, 15 öğretmen (bazıları rütbeli).— Hamidiyye Muallim Mektebi.— Kız Rüşdiyyesi (ortaokulu) : 5 kadın öğretmen.

Defter-i Hâkaani Dâiresi : 2 sâlise, 3 rütbesiz.— Evkaf Dâiresi : 2 sâniye, 2 sâlise, 8 rütbesiz.— Evkaf Komisyonu : 5 üye, bir kâtip.— Nüfûs Nezâreti : 1 sâniye, 1 hâmise, 8 rütbesiz.

Mahkeme-i Şer'iyye : 13 müderris, 1 sâlise, 8 rütbesiz.— Nükuud-ı Mevkuufe İdâresi : 1 müderris, 2 rütbesiz; Nükuud-ı Mevkufe Komisyonu : 5 üye.

Adliyye : Bir vilâyet adliyye müfettişi (İzmir pâyesi).— Mahkeme-i İstinâf Dâiresi : Cezâ Kısmı reisi Hacı Âsım Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni, IV. Mecidi), müddei-i umûmi Hikmet Bey (mütemâyiz), birer sâniye, sâlise, râbia ve 14 rütbesiz hâkim ve kâtib.— Mahkeme-i Bidâyet : Hukuk Dâiresi birinci reisi Hayrullah Nedim Efendi (bilâd-ı hamse, III. Mecidi), 2 sâniye, bir sâlise, bir râbia rütbeli ve 15 rütbesiz hâkim ve kâtib.— Ticâret Mahkemesi : Bir sâlise reis, 4 hâkim, 3 kâtib.

Nâfia İdâresi : Müdür Hasan Şefik Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmâni, III. Mecidi), bedelât-ı nakdiyye tahsıyl memuru Mehmed Râgıb Bey (ûlâ sânisi), başmühendis Beracyanos Efendi (mütemâyiz, III. Osmâni), 3 sâlise, 2 râbia, 8 rütbesiz mühendis.

Muhâcirîn Komisyonu : 6 üye, bir kâtip.— Tedkıyk ve Tasfiyye-i Bekaayâ Komisyonu : 6 üye, bir kâtip.— Orman İdâresi : 9 memur.— Baytâriyye İdâresi : Müfettiş Tosun Bilâl Efendi (mütemâyiz, IV. Mecidi), bir râbia, bir rütbesiz baytar.— Mâden İdâresi : sâlise rütbesinde bir mâden mühendisi.

Telgraf ve Posta İdâresi : Başmüdür Mahmûd Efendi (mütemâyiz, III. Mecidi), 5 sâlise, bir râbia, 18 rütbesiz memur.

Vilâyet Matbaası : Nâzır : Vilâyet mektubcusu olan Süleyman Nazif Bey, bir sâniye müdür, 20 rütbesiz memur (biri mütercim, biri Mekteb-i Mülkiyye mezunu).

Hamidiyye Sanâyi Mektebi : 31 öğretmen ve memur (bazıları rütbeli), 2 mubassır, 2 aşçı, 12 hademe.— Hamidiyye Hastahânesi : Sertabib Dr. Savayidis Efendi (mütemâyiz, III. Osmâni, IV. Mecidi), rütbeli ve rütbesiz 35 doktor ve memur, 4'ü kadın 27 hademe.— Ziraât Bankası : 23 memur.— Ziraât Mektebi : 11 öğretmen ve memur (60 leyli talebe).— Umûr-ı Sıhhiyye müfettişi Dr. Mehmed Yahyâ Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmâni, V. Mecidi).

Bursa Belediyesi : Reis Mehmed Şefik Efendi (ûlâ sânisi), 12 belediye meclisi üyesi, 22 memur, 9 belediye zâbıta çavuşu.— Ticâret ve Zirâat ve Sanâyi Odası : 11 üye, 2 kâtip.

Jandarma Dâiresi : Alay kumandanı İsmail Câvid Bey (miralay, IV. Osmâni, III. Mecidi).— Bursa Merkez Taburu : 19 subay.— Jandarma kumandanı Süleyman Paşa.— Polis Dâiresi : İsmail Hakkı Efendi (mütemâyiz, IV. Osmâni), 13 polis âmiri.— Bursa Fırkası (Tümeni) : Kumandan Tevfik Sâmi Paşa (ferik, I. Osmâni ve Mecidi), erkân-ı harbiyye reisi Mehmed Cemal Bey (erkân-ı harb miralayı, IV. Osmâni, I. Mecidi), I. Livâ (tugay) kumandanı Mehmed Bey (miralay, IV. Osmâni, V. Mecid), Hacı Ali Rızâ Bey (miralay, IV. Osmâni, III. Mecidi), şehirde bulunan tümen subayları : 45 (diğer subaylar, şehir dışındaki birliklerde).— Mekteb-i

Askeriyye (Bursa Askerî Lisesi) : 24 subay ve sivil öğretmen.— Mekteb-i Askeri (Bursa Askerî Ortaokulu) : 16 subay ve sivil öğretmen.

Düyûn-ı Umûmiyye Nezâreti : Nâzır Mehmed Tevfik Bey (ûlâ sânisi), müfettiş Fethullah Mansûr Efendi (mütemâyiz), bâzıları rütbeli 43 memur.

Harir Dârüttâlimi (İpekçilik Okulu) : Müdür Torkomyan Efendi (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi), 2 müdür muâvini, öğretmenler.— Reji Nezâreti : 8 dâire ve kalemde 33 memur.— Mudanya - Bursa Demiryolu : 6 idareci.

Bursa şehrinde bulunan konsoloslar : İran Başkonsolosu (IV. Mecidi), Fransa Konsolosu (IV. Osmâni, III. Mecidi), Almanya Konsolos Muâvini (IV. Osmâni, III. Mecidi), İngiltere Konsolos Muâvini, Avusturya - Macaristan Konsolosluk Ajanı (IV. Osmâni), İspanya Konsolos Muâvini, Yunanistan Konsolos Muâvini.

Hiç bir memuriyeti olmadığı halde Bursa eşrâfından rütbe verilen zâtlar : Ali Rızâ Efendi (ûlâ, III. Osmâni, II. Mecidi), Burduri-zâde Osman Fevzi Efendi (Haremeyn, III. Mecidi), Fâik Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), Şeyh Bahâeddin Efendi-zâde Emin Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni ve Mecidi), Ali Rûhi Bey (mütemâyiz), Nûri Efendi (İzmir pâyesi, III. Osmâni), Andon Mar'aşlıyan Efendi (mütemâyiz, IV. Mecidi), 2 sâniye, 7 sâlise, 2 râbia.— Aynı şekilde halktan olup nişan alanlar : Mevlevi Şeyhi Mehmed Şemseddin Efendi (II. Mecidi), Reisü'l-Müderrisin Rızâ Efendi (III. Osmâni, II. Mecidi), 2 adet III., 8 adet IV. ve 12 adet V. rütbe nişan, 12 adet sanâyi madalyası sahibi sanayici.

Bursa'da(şehir) çalışan diplomalı doktor, operatör, eczâcı ve ebeler : 26 doktor, 4 operatör, 24 eczacı, 2 diş hekimi, 7 ebe (diğer ebeler diplomasız).

Bursa şehri ve yakın banliyölerinde 5.591 mancınıkla çalışan 103 ipekli fabrikası ile bunun dışında diğer dokuma ve başka sanayi tesisleri ve fabrikalarında bütün Türkiye için mal yapılmakta ve büyük mıkdarda da Türkiye dışına satılmaktadır. Bu hususdaki rakamlar, 1906 Bursası'nın büyük bir sanayi şehri olduğunu göstermektedir.

Gemlik Kazâsı (2. sınıf)

Kaymakam : Hüsnü Bey (Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne mezunu), kaymakamın başkanlığında 14 kişilik kazâ meclis-i idâresi, 10 hâkim ve 3 kâtipten müteşekkil Bidâyet Mahkemesi (bunlardan hâkim Galib Bey mütemâyiz'dir), 5 üye ve bir kâtipli kazâ nâfıa komisyonu, 5 üyeli vesâit-i nakliyye komisyonu, 3 üye ve bir kâtipli tahsıylât komisyonu, 5 üyeli vergi komisyonu, 4 üye ve bir kâtipli maârif komisyonu, Gemlik ve Umurbey'de 3 rüşdiyye (ortaokul), 3 me'murlu mal kalemi, 3 me'murlu nüfus kalemi, 7 memurlu orman idâresi, bir belediye reisi, 5 belediye meclisi üyesi, bir belediye doktoru, bir kâtibi, bir sandık emini; 9 memurlu Zirâat Bankası şûbesi ; Ticâret Odası : Reis Nûri Paşa (Rûmeli, I. Mecidi), 4 meclis-i idâre üyesi : 12 rüsûmât idâresi memuru, 12 düyûn-ı umûmiyye idâresi memuru, 4 telgraf ve posta idâresi memuru; 19 çeşitli memur; bir yüzbaşı rütbesinde zâbıta âmiri; 4 reji memuru, 4 idâre-i mahsûsa memuru.

Gemlik Tersânesi : Müdür İsmail Bey (bahriyye miralayı, IV. Mecidî), 4 deniz subayı, Gemlik'e bağlı Burgaz Harb gemisinin 7 subayı; Gemlik'te bulunan I. Ordu'nun I. Redif Alayı'nın II. Taburu : bir binbaşı ve 10 subay.

İşte 2. sınıf bir kazânın başlıca memurları böyledir. *Sâl-Nâme*'de hepsinin ayrı ayrı ismi, görevi, rütbe ve nişan, madalyası, gün tarihleri ile verilmiştir. Bir kazânın idaresini bu örnekle gösterdiğim için, diğer kazâlarda yalnız kaymakamın adını yazmakla iktifâ edeceğim.

Sonra Gemlik'in ticaret, sanayi, ihracat, idhalât durumu, çok ilgi çekici rakamlarla belirtilmektedir. Her kazâ için böyle yapılmıştır.

Bursa Merkez Sancağı'nın Diğer Kazâları

Mudanya : Kaymakam Mûsâ Kâzım Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecidî) (Mudanya da 2. sınıf kazâdır). Diğer memurları, yukarıda örnek olarak verdiğim Gemlik kazâsının aynı gibidir. Mudanya'da I. Ordu'ya bağlı bir bölük vardır. Kazânın 2 nahiyesi vardır : Tirelye nahiye müdürü Ahmed Cevdet Efendi ve nahiyenin 15 memuru *Sâl-Nâme*'de gösterilmiştir. Emirali (İmralı Adası) nahiyesi müdürü Süleymân Efendi'nin maiyetinde ise sadece 5 memur bulunmaktadır.

Mihalic (Karacabey) (2. sınıf) : Kaymakam Cemal Bey (sâniye), Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Hüseyin Hüsnü Efendi (mütemâyiz, IV. Mecidî), bu kazâdada I. Ordu'nun bir taburu, tabur kumandanı bir kaymakam(yarbay), 18 subay bulunmaktadır.

Kirmastı (Mustafakemalpaşa) (3. sınıf) : Kaymakam Mehmed Celâleddin Bey (sâlise, Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne mezunu), her kazâda olduğu gibi burada da bir mekteb-i rüşdiyye (ortaokul) vardır. Kirmastı'da da bir tabur (17 subay) vardır.

Atranos (Orhaneli) (3. sınıf) : Kaymakam Hamdi Bey (ûlâ sânisi, IV. Mecidî). Burada da I. Ordu'ya bağlı bir tabur (16 subay) vardır. Harmancık nahiye müdürü Ismet Efendi (3 memur), Gökçedağ nahiye müdürü Mehmed Hidâyet Efendi (3 memur).

Pazarköy (3. sınıf) : Kaymakam İbrahim Fevzi Bey.

Ertuğrul Sancağı

Mutasarrıf Mûsâ Kâzım Bey (mütemâyiz, III. Mecidî), muhâsebeci Ali Nâci Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî), bir kadı, bir tahrirât müdürü (müderris ve sâniye rütbelerinde), 11 üyeli bir Sancak Meclis-i İdâresi, bu idârenin bir kalem başkâtibi, 8 muhâsebe kalemi memuru, 4 tahrirât kalemi me'muru, 6 hâkim ve bir kâtipli Mahkeme-i Bidâyet Hukuk Dâiresi, 9 hâkim ve bir kâtipli Cezâ Dâiresi, 7 üyeli Nâfıa Komisyonu, 5 me'murlu Nâfıa İdâresi, Vergi İdâresi (3 memur), Tahsıylât Komisyonu (4 memur), Nüfûs İdâresi (5 memur), Defter-i Hâkaanî İdâresi (4 memur), Evkaf Komisyonu (5 me'mur), Orman İdâresi (4 me'mur), Maârif Komisyonu (7 üye, bunlardan biri Bilecik Mevlevî-hânesi şeyhi Mehmed Bahâeddin Efendi, III. Mecidî), bir lise (10 öğretmen, 2 hademe), bir ortaokul, 4 ilkokul, Belediye reisi Mehmed Efendi ve 6 meclis üyesi ile bir kâtip, Vesâit-i Nakliyye Komisyonu (5 üye, bir kâtip), Ziraât Bankası (5 memur), Ziraât ve Ticâret ve Sanâyî Odası (reis Mustafa Paşa, 9 yöne-

tim kurulu üyesi, 2 kâtip), PTT İdâresi (7 me'mur), Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi (8 memur), 6 subaylı bir jandarma taburu, 3 âmirli bir Polis Dâiresi, Hapishâne (müdür ve kâtip), Osmanlı Bankası (2 memur), Reji (3 memur). Bilecik'te bir tabur bulunmaktadır (17 subay).

Ertuğrul Sancağı'nın Bilecik merkez kazâsına bağlı nahiyeler : Küplü nahiye müdürü Hasan Tahsin Efendi (22 nahiye memuru, 8 Küplü belediye memuru), Lefke nahiye müdürü Abdülvehhab Nûreddin Bey (26 nahiye memuru, 6 belediye memuru), Gölpazarı nahiye müdürü Ali Rızâ Efendi (17 nahiye ve 5 belediye memuru), Pazarcık nahiye müdürü İbrahim Edhem Efendi (6 nahiye ve 9 belediye memuru), Yarhisar nahiye müdürü Mustafa Efendi (5 memur).

Ertuğrul sancağının kazâları şunlardır :

Söğüd (1. sınıf) : Kaymakam İsmail Kemal Bey (ûlâ sânisi). Söğüt'te bir tabur (20 subay) vardır. Söğüt'ün bir husûsiyeti de, idâdi (lise) bulunan nâdir kazâlardan biri olmasıdır. Bozöyük nahiye müdürü Mehmed Ali Efendi (27 nahiye ve 6 belediye memuru), Bozöyük'te bir ortaokul vardır. İnönü nahiye müdürü Mehmed Sıdkı Efendi (10 nahiye ve 8 belediye memuru), burada da bir ortaokul var. Mihalgaazi nahiye müdürü Abdülhâdi Efendi (9 nahiye ve 5 belediye memuru).

Yenişehir (3. sınıf) : Kaymakam Mehmed Tevfik Bey (sâniye, IV. Mecidi, Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne mezunu). 2 bölük vardır (7 subay). İznik nahiye müdürü Şükrü Efendi (22 memur).

İnegöl (3. sınıf) : Kaymakam Mehmed Ali Bey (sâniye, IV. Osmânî). Bir bölük vardır (6 subay). Domanic nahiye müdürü Ali Nâzım Efendi (11 memur), burada da bir bölük var (3 subay). Yenice nahiye müdürü Mehmed Mir'ât Bey (7 nahiye ve 7 belediye memuru).

Kütahya Sancağı

Mutasarrıf Ahmed Fuad Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecidî), kadı (mahrec), muhâsebeci, tahrirât müdürü (sâniye), 14 kişilik Sancak Meclis-i İdâresi ve 3 kâtibi, muhâsebe kalemi (7 memur), tahrirât kalemi (6 memur), mahkeme-i şer'iyye kalemi (4 memur); Mahkeme-i Bidâyet : Hukuk Dairesi (7 hâkim), Cezâ Dâiresi (11 hâkim ve savcı); Nâfia Komisyonu (5 üye), Nâfia İdâresi (5 memur), Tahsıylât Komisyonu (5 üye), Evkaf Komisyonu (5 üye), Evkaf İdâresi (3 memur), Vesâit-i Nakliyye Komisyonu (5 üye, bir kâtip), Muhâcirin Komisyonu (5 üye, bir kâtip), Maârif Komisyonu (7 üye), bir lise, bir ortaokul, 4 ilkokul (Kütahya şehrinde); Nüfûs İdâresi (7 memur), Vergi Dâiresi (4 memur), Defter-i Hâkaanî İdâresi (6 memur), Orman İdâresi (5 memur); Kütahya belediye reisi Hakkı Efendi (sâlise, IV. Osmânî, V. Mecidî), 7 belediye Meclisi üyesi, doktoru, mimârı, me'mûru; Ziraât Bankası (10 me'mur); Ticâret ve Ziraât ve Sanâyî Odası (7 üyelik yönetim kurulu ve kâtip); PTT İdâresi (6 memur); Zâbıta İdâresi (emniyet müdürü Rızâ Bey, miralay, III. Osmânî, IV. Mecidî; 17 polis subayı); Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi (6 me'mur), Reji İdâresi (5 memur). Kütahya'da bir piyâde redif tugayı vardır: Kumandan Mehmed Ali Bey (miralay, IV. Osmânî ve Mecidî) (19 subay).

Kütahya merkez kazâsına bağlı nahiyeler : Altuntaş nahiye müdürü Mehmed Efendi (3 memur), Etrafşehir nahiye müdürü İsmail Efendi (bir memur), Göreli nahiye müdürü Ismet Efendi (3 memur), Viran-

cık nâhiye müdürü Rüşdü Efendi (3 memur), Armudili nâhiye müdürü Rif'at Efendi (3 memur), Eğrigöz nahiye müdürü Hasan Tahsin Efendi (31 nâhiye ve 6 belediye me'mûru) (Emed'de 16 subaylı bir tabur vardır), Tavşanlı nahiye müdürü Cemâl Efendi (45 nahiye ve 6 belediye memuru) (bu nahiyede bir ortaokul var) (Tavşanlı'da 17 subaylı bir tabur var).

Kütahya sancağının kazâları :

Eskişehir (1. sınıf) : Kaymakam Cemil Bey (sâniye, IV. Mecidi). Burası, 140 kazâ merkezi ve belediye memuru çalıştıran büyük bir kazâdır. Eskişehir'de 21 subaylı 5 bölük piyade vardır (II. Ordu'ya bağlı). Seyyidgaazi nahiye müdürü Kâmil Efendi (17 nahiye ve 6 belediye memuru), bu nahiyede de 11 subaylı bir tabur vardır. Ayrıca Çifteler çiftlik-i hümâyûnunda bir süvari alayı yerleşmiştir; bu alayda 40 subay, 5 memur vardır; kumandan bir süvari yarbayıdır.

Uşak (2. sınıf) : Kaymakam Hayri Bey (mütemâyiz). Uşak'ta 21 subaylı bir tabur vardır. Banaz nahiye müdürü Halil Rüşdü Efendi (9 memur), Köbek nahiye müdürü Nâci Efendi (7 memur).

Simav (3. sınıf) : Kaymakam Osman Nûri Bey. Dağardı nahiye müdürü Hâfız Mûsâ Kâzım Efendi (7 memur).

Gediz (3. sınıf) : Kaymakam Halil Sâmi Bey (sâlise). Gediz'de de II. Ordu'ya bağlı 16 subaylı bir tabur var. Şabhâne nahiye müdürü Şâkir Efendi (6 memur).

Karahisâr-ı Sâhib Sancağı

Mutasarrıf Neş'et Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecidi), kadı (mahrec), muhâsebeci, tahrirât müdürü (sâniye). Meclis-i İdâre (10 üye, 2 kâtip), Meclis-i İdâre Kalemi (3 kâtip). Muhâsebe Kalemi (7 me'mur). Tahrirât Kalemi (7 memur). Mahkeme-i Şer'iyye Kalemi (5 memur). Mahkeme-i Bidâyet : Hukuk Dâiresi (6 hâkim), Cezâ Dâiresi (10 hâkim ve savcı, bir kâtip). Nâfıa Komisyonu (8 üye, bir kâtip). Nâfıa İdâresi (4 memur). Tahsıylât Komisyonu (3 üye, bir kâtip). Evkaf Komisyonu (5 üye, bir kâtip). Evkaf Dâiresi (2 me'mur). Vesâit-i Nakliyye Komisyonu (7 üye). Muhâcirîn Komisyonu (3 üye). Maârif Komisyonu (8 üye). Lise (8 öğretmen). Ortaokul. Nüfûs İdâresi (6 memur). Vergi Dâiresi (4 memur). Defter-i Hâkaanî İdâresi (6 memur). Orman İdâresi (4 memur). Afyon belediye reisi Tevfik Efendi (mütemâyiz, III. Mecidi); 7 belediye meclisi üyesi. Ziraât Bankası Şûbesi (8 memur). Ticâret ve Sanâyî Odası (7 yönetim kurulu üyesi). Ziraât Odası (7 yönetim kurulu üyesi). PTT İdâresi (8 me'mur). Zâbıta (10 subay) Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi (4 me'mur). Reji İdâresi (5 memur).

Fırka (tümen) kumandanı Ahmed Lutfi Paşa (ferik, I. Osmânî, II. Mecidi), erkân-ı harbiyye reisi Mehmed Ali Nüzhet Bey (erkân-ı harb kaymakamı, III. Osmânî ve Mecidi), Hasan Tahsin Bey (miralay, IV. Osmânî, III. Mecidi), şehirde bulunan diğer subaylar : 19.

Afyonkarahisar merkez kazâsına bağlı nahiyeler : Sincanlı nahiye müdürü Kemâl Efendi (16 nahiye memuru); Sincanlı'da 17 subaylı bir tabur var. Şûhud nahiye müdürü Mehmed Tevfik Efendi (21 nahiye ve 6 belediye memuru); bu nahiyede 3 subaylı bir bölük var.

Sancağın diğer kazâları :-

Sandıklı (3. sınıf) : Kaymakam Cemil Bey (mütemâyiz, IV. Mecidi). Sandıklı'da 16 subaylı bir piyade taburu vardır. Şeyhli nahiyesi müdürü Mehmed Said Efendi (22 nahiye ve 6 belediye memuru); Çivril'de 14 subaylı bir tabur. Geyikler (Dinar) nahiye müdürü Abdullah Nûri Efendi (22 nahiye ve 6 belediye memuru). Dazkırı nahiye müdürü Mehmed Ali Efendi (11 nahiye ve 4 belediye memuru).

Bolvadin (3. sınıf) : Kaymakam Nûri Bey (sâlise, IV. Mecidi). 12 subaylı bir tabur. İshaklı nahiye müdürü Murtazâ Râşid Bey (12 nahiye ve 6 belediye memuru). Çay nahiye müdürü Satılmış Çavuş (9 nahiye ve 6 belediye memuru).

Aziziye (3. sınıf) : Kaymakam Tevfik Efendi.

Karası Sancağı

Mutasarrıf Mehmed Said Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmâni, II. Mecidi), kadı Tevfik Efendi (Edirne, IV. Osmâni ve Mecidi), mutasarrıf muâvini İskender Efendi (mütemâyiz, IV. Osmâni ve Mecidi), muhâsebeci Mehmed Sâlim Bey (mütemâyiz, III. Mecidi), tahrirât müdürü Süleyman Bey (ûlâ sânisi). Sancak Meclis-i İdâresi (10 üye). Meclis-i İdâre Kalemi (4 me'mur). Muhâsebe Kalemi (10 me'mur). Tahrirât Kalemi (7 me'mur). Mahkeme-i Şer'iyye Kalemi (4 memur). Mahkeme-i Bidâyet Hukuk Dâiresi (5 hâkim, bir kâtip) ve Cezâ Dâiresi (10 hâkim ve savcı, 3 kâtip). Nâfıa Komisyonu (6 üye, bir kâtip). Nâfıa İdâresi (4 me'mur). Tahsıylât Komisyonu (3 üye). Evkaf Komisyonu (3 üye, bir kâtip). Evkaf İdâresi (3 memur). Vesâit-i Nakliyye Komisyonu (5 üye). Vergi Komisyonu (5 üye). Vergi Dâiresi (4 memur). Muhâcirin Komisyonu (6 üye). Maârif Komisyonu (7 üye). Lise (10 öğretmen), Ortaokul. Nüfûs İdâresi (7 memur). Defter-i Hâkaani İdâresi (İbrâhim Niyâzi Efendi, mütemâyiz ve 6 me'mur). Orman İdâresi (7 me'mur). Belediye reisi Edhem Efendi (5 belediye meclisi üyesi ve 7 memur). Ziraât Bankası Şûbesi (10 memur). Ticâret ve Sanâyi Odası (8 yönetim kurulu üyesi). PTT İdâresi (6 memur). Jandarma taburu (17 subay). Polis İdâresi (3 yüksek memur). Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi (7 me'mur). Reji İdâresi (10 memur). 2 piyâde taburu (biri Balıkesir'de 19 subayı, biri Kepsut'ta 17 subayı olan II. Ordu'ya bağlı birlikler).

Balıkesir merkez kazâsına bağlı nahiyeler : Bigadic nahiye müdürü Mehmed Tevfik Bey (25 nahiye ve 5 belediye memuru) (bu nahiyede ortaokul ve Ziraât Bankası var), Balat nahiye müdürü Ali Âdil Efendi (23 nahiye ve 7 belediye memuru) (bu nahiyede de ortaokul var), Kepsud nahiye müdürü Mustafa Mir'ât Efendi (20 nahiye ve 5 nahiye memuru) (bu nahiyede de ortaokul var), Fart nahiye müdürü Mustafa Âsım Efendi, râbıa (22 nahiye ve 4 belediye memuru) (bu nahiyede de ortaokul var), Giresun nahiye müdürü Ahmed Cevdet Efendi (15 nahiye memuru).

Karası (Balıkesir) sancağının diğer kazâları şunlar :

Bandırma (2. sınıf) : Kaymakam Ziyâ Bey (sâlise). Bandırma'da 6. tümen, XI. tugay, 21. alay, süvârî alayı, redif taburu karargâhları ve şehirde 27 subay vardır : Ali Rızâ Paşa (mirlivâ, IV. Osmânî, II. Mecidî), Halil Fehmi Bey (miralay, IV. Osmânî, III. Mecidî). Manyas nâhiye müdürü Ali Galib Efendi, râbıa (9 nahiye memuru), Kapudağı nahiye müdürü Midhat Efendi (12 nahiye ve 6 belediye memuru).

Erdek (2. sınıf) : Kaymakam Tevfik Bey (mütemâyiz). 3 subaylı bir piyâde redif bölüğü (II. Orduy-ı Hümâyûn). Edincik nahiye müdürü Yûsuf Tayfûr Efendi, sâlise (22 nahiye ve 9 belediye memuru) (bu nahiyede ortaokul var), Marmara (Adaları) nahiye müdürü Mehmed Nûri Efendi (23 nâhiye ve 6 belediye me'mûru), Paşalimanı nâhiye müdürü Ali Râci Efendi (20 nahiye memuru).

Edremid (2. sınıf) : Kaymakam Mehmed Tâhir Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî). Edremid'de 19 subaylı, II. Orduy-ı Hümâyûn'a bağlı bir piyâde redif taburu var. Avanya nahiye müdürü Hüseyin Revnak Efendi (18 nahiye ve nahiye merkezi olan Havran kasabasının 7 belediye memuru) (bu nahiyede ortaokul var).

Ayvalık (1. sınıf) : Kaymakam Bahâ Bey (mütemâyiz, IV. Mecidî). Ayvalık'taki subaylar : 11 deniz ve kara subayı.

Burhâniye (3. sınıf) : Kaymakam Fâik Âli (Ozansoy) Bey (sâlise, Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne me'zunu, Vâli Said Paşa'nın oğlu ve Süleyman Nazif Bey'in kardeşi). Emrûdâbâd nahiye müdürü Hüseyin Hüsnü Efendi, kapıcıbaşı (10 nahiye memuru), nahiyede bir piyâde redif bölüğü var.

Balya (3. sınıf) : Kaymakam Muhyiddin Bey (sâniye, III. Mecidî). Balya'da bulunan Karaaydın Mâden Şirket-i Osmâniyyesi'nde 32 mühendis ve memur çalışmaktadır.

Gönen (3. sınıf) : Kaymakam Mehmed Memduh Bey (Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne mezunu). Gönen'de II. Orduy-ı Hümâyûn'a bağlı bir piyâde redif taburu vardır (16 subay).

Sındırgı (3. sınıf) : Kaymakam Yahyâ Sezâî Bey (sâlise). Kazâ me'murlarının sayısı : 82. Sındırgı'da II. Orduy-ı Hümâyûn'un 22. piyâde redif alayının II. taburu bulunmaktadır (15 subay).

Okullar ve Eğitim Düzeni

Hudâvendigâr Vilâyeti'nde 7 lise bulunmaktadır (Bursa, Bilecik, Söğüt, Kütahya, Afyon, Balıkesir ve Bursa Askerî Lisesi). Öğrenci sayısı şöyledir : Bursa (302 nehârî + 140 leylî = 442), Bursa Askerî (hepsi leylî 192), Bilecik (64 nehârî), Söğüt (54 nehârî), Kütahya (109 nehârî), Afyon (110 nehârî), Balıkesir (123 nehârî). Vilâyet lise öğrencileri toplamı: 1.094 (332'si leylî = yatılı).

Bakalım 1906'da Türkiye imparatorluk liselerinde hangi dersler okunuyor :

Kur'ân, tecvîd (prozodi), İslâm dini, ahlâk, Türkçe, Arabca, Farsca, Fransızca, kitâbet (kompozisyon), edebiyat, hesap (aritmetik), hendese (geometri), cebir, müsellesât (trigonometri), usûl-i defterî (muhâsebe-

cilik), kavânîn (kanunlar, hukuk), kitâbet-i resmiyye (devlet yazışma usûlü), coğrafya, tarih, zirâat (tarım), hüsn-i hat (güzel yazı, hattatlık), resim, fizik, mekanik, kimya, kozmografya (astronomi), hıfzıssıhha (fizyoloji), ilm-i servet (iktisat), mevâlid (biyoloji).

Çok yüklü değil mi? Fakat o zamanki lise öğretimi ile bugünkinin gayeleri arasında büyük fark vardır. Yüksek okullar çok sınırlıdır ve çok küçük bir azınlık yüksek öğrenim görmektedir. 1906'da bile subay, doktor, mühendis, mimar, kadı, hâkim, savcı ve emsali gibi yüksek tahsilin şart olduğu mesleklerin dışında memurların, hattâ çok yüksek memurların mühim kısmı yüksek okullarda okumamışlardır. Bütün dünyada da yüksek öğretime bugünki tehâcüm yoktur. Onun için liseyi bitiren, istikbalini sağlamış durumdadır ve mutlaka bir memuriyete girebilmekte, bilgisini arttırırsa ve istidadı varsa, her türlü makama yükselebilmektedir. Onun için liseler, hele Galatasaray gibi bâzıları, âdetâ yüksek öğretim derecesinde umûmî kültür vermektedir. Liseye, me'mûr olmak isteyen gitmektedir. Kültür edinmek için liseye gidenler, 1906 yılında bile, azınlıkta kalmaktadır. Yedek subaylık olmadığı, tahsili ne olursa olsun herkes askerî görevini er olarak yaptığı için, lise tahsili yedek subaylık sağlamamakta, fakat ekseriya askerlikten muâfiyet sağlamaktadır. Zirâ lise talebesi de, liseyi bitirip bir memuriyete kapağı atmış olanlar da, büyük savaş hâli müstesnâ, askere alınmamakta, buna lüzum görülmemektedir. Zirâ Türk Ordusu, zaten kâfi derecede kalabalıktır. Türkçe, Arabca, Farsca, Fransızca'ya, bu 4 dili öğretmeye büyük ağırlık verilmekte, istidâdı olanlar, iyi çalışanlar ve iyi hocaya düşenler öğrenebilmektedirler. Fransızca'dan başka Batı dili umumiyetle okutulmamaktadır. İngilizce ve Almanca okutan çok mahdut bazı askerî okullar, yüksek okullar ve ecnebi okulları vardır. Bugün dünyada İngilizce neyse, o devirde (hattâ 1945'lere kadar) Fransızca'nın durumu cihanşümul kültür ve anlaşma dili olarak aynıdır.

Ortaokul (mekteb-i rüşdiyye) müfredâtı daha basittir: *Kur'ân*, tecvîd, ahlâk, ulûm-ı diniyye, Türkçe, Arabca, Farsca, Fransızca, hesap, hendese, coğrafya, tarih, hüsn-i hat, resim.

İstanbul'da bazı okullar dışında jimnastik (idman) dersi yoktur ve Batı sporlarının çok azı, o da İstanbul gibi yerlerde bilinmektedir. İstidadı olan meraklılar güreşmektedir.

Kız çocuklar ancak İstanbul, İzmir, Beyrut, Selânik gibi çok mahdut şehirlerde ortaokul ve lise tahsili görebilmekte, diğer şehirlerde ilkokulu bitirmekte, zengin kızları evlerinde hususî hocalardan musiki, piyano, bir Türk sazı, Fransızca, Arabca, edebiyat gibi şeyler öğrenmektedirler. Yani bir Türk kızının resmî orta öğrenim görebilmesi, yalnız bir kaç şehrin tekelindedir.

Kadınlar, son derecede sınırlı şekilde me'mûr olabilmektedir. Kız ortaokul ve liseleri, kız öğretmen okullarında öğretmenlik edebilmekte, ebelik ve hemşirelik yapabilmektedirler. Kadın memurlara rütbe verilmemekte, Şefkat ve Mecidiyye nişanları ile bazı madalyalarla taltîf edilmektedirler. Kadın me'murların, emeklilik ve diğer hakları, erkek me'murlar gibidir.

Eskiden beri az da olsa kadın ilkokul öğretmenleri vardır ve Tanzimat'tan sonra çoğalmıştır. Fakat 1906'da bile ilkokul öğretmenlerinin bü-

yük çoğunluğu hâlâ erkektir. İlkokullar, kız-oğlan karma eğitim yapmaktadır. İlkokul basamağının üzerindeki bütün tahsillerde karma eğitim mümkin değildir.

Kadın ve kızlar, özel sektörde de çok mahdut sahalarda çalışabilmektedir. Bilhassa hanım hâfızlar, müzisyenler, ses san'atkârları, mevlid ve ilâhî okuyanlar vardır. Konaklarda zengin kızlarına öğretmenlik, mürebbiyelik, dadılık, sütninelik yapanlar da çoktur. Tabii hizmetçilik, en yaygın kadın mesleğidir. Fabrika işçileri, halı dokumacısı kız ve kadınlar da çoktur.

Bütün Hudâvengidâr Vilâyeti'nde tek kız ortaokulu vardır, Bursa'dadır ve ancak 110 kız öğrencisi bulunmaktadır. Vilâyette bir kızlara mahsus, biri askerî (257 öğrenci) olmak üzere 45 ortaokul mevcuttur. Hepsinin öğrencisi toplamı ancak 2.055'tir ve ortaokullar içinde Dinar'dakinin sadece 14 öğrencisi vardır.

Her sancak (il) merkezinde mutlaka bir idâdî (lise) ve her kazâ merkezinde mutlaka bir rüşdiyye (ortaokul) vardır. Yalnız Söğüt kazâsında bir lise bulunmakta, nahiyelerin haylisine de ortaokullar açılmaktadır.

İlköğretimde durum şudur: Bütün vilâyette (eyalet) 3.020 ilkokul ve 132.859 kız ve erkek öğrenci. Eyâlet nüfusunun 1.691.277 olduğu hatırlanırsa, devrine göre ilköğretimin yaygın olduğu anlaşılır. Zâten asırlardan beri padişah fermanları ile ilköğretim —tabii kâğıt üzerinde— mecbûridir. Eyalette 3.578 köy vardır ve köylerin % 80'den fazlasında ilkokul bulunmaktadır. Yalnız unutulmamalıdır ki bu eyalet, imparatorluğun gelişmiş eyaletlerinden biridir ve bütün eyaletlerde durum böyle değildir. Bu arada daha gelişmiş bir kaç eyalet olduğu da hatırlanabilir.

İlkokul 4, orta 3, lise 3 yıldır. 4 yıl olan liselere «idâdî» yerine «sultânî» denmektedir. Bu yıllarda hemen her vilâyet (eyalet) merkezinde böyle 4 yıllık lise tahsili veren sultâniler açılmaya çalışılmaktaydı. İlkokuldaki dersler şöyledir: elifbâ, *Kur'ân*, tecvîd, ilm-i hâl (din bilgisi), Türkçe, hesap, Osmanlı tarihi, coğrafya, zirâat, ahlâk, kırâat. Köyde bu derslerin hepsi okutulmamakta, buna karşılık büyük şehirde ilkokullarda musiki, hat gibi san'at dersleri de bulunmaktadır.

Eyalette 28 umumî kütüphâne, ayrıca mektep kütübhâneleri vardır.

Nihayet bütün bunların dışında öğretmenlik, sanâyi, ipekçilik, zirâat gibi mevzularda mesleki orta öğretim veren ayrı okullar da vardır ve buralarda da epey çocuk eğitilmektedir (487 öğrenci).

Gene bütün bunların dışında medrese eğitimi vardır. Eyalette 10.481 medrese öğrencisi bulunmaktadır ki, dinî orta öğretim için büyük yekûndur. Bazı şöhretli medreselerde yükseğe yakın eğitim yapılmaktadır. Medrese mezunu, din adamı ve memur olabilmektedir.

Bütün eyalette öğrenci yekûnu 169.098'dir ve nüfusun % 10'undan az fazladır. 1906 yılı için, en gelişmiş ülkeler için bile kötü yüzde değildir.

Yukarıda gösterilen bütün okullar, Türkler içindir. Eyalette Gayrı Müslimler'in okulları ayrıdır ve buralarda 22.150 öğrenci vardır. Bunun 7.735'i kız, 14.414'ü erkek Gayrı Müslim çocuğudur. Bu ilk, orta ve liselerin durumu şöyledir: 148 Rum okulu (15.831 öğrenci), 35 Ermeni (5.067 öğrenci), 4 Ermeni Katolik (306 öğrenci), 3 Ermeni Protestan (215 öğrenci), 2 Mûsevî (175 öğrenci), 4 Fransız okulu (443 öğrenci), bir Amerikan okulu (112 öğrenci). Bu sonunculardan (Fransız ve Amerikan) Türk

öğrenciler de vardır. Bunların büdcesi, cemaatlerince sağlanmaktadır. Maârif Nezâreti'nin kontrolü altındadır, fakat devletten para almamaktadırlar. Klasik devirde de böyleydi ve kiliselere bağlı idiler.

Sâl-Nâme'miz bundan sonra ipekçilik, nüfus statistikleri, hâtime (sonuç), içindekiler bölümleriyle sona erer. Sonda, katlanmış bir cetvel vardır ki, her kazâda namaz saatlerini göstermektedir. Nüfus statistikleri kısmından bazı dökümleri, çok kısaltarak ve yuvarlak hâle getirerek alıyorum :

Eyâletin Nüfus Dökümü

Kadın ve erkek nüfusun ayrı gösterilmesi ilgi çekici. Meselâ Bursa merkez kazâsında 69.341 erkeğe karşılık 68.312 kadın var. Hemen her kazâda erkek nüfus fazla. Bütün eyalette 863.566 erkeğe karşılık ancak 827. 711 kadın var. Bu denge, bir kaç yıl sonra çıkacak ve ancak 1922 sonunda bitecek olan devamlı savaşlarla altüst olacak, erkek nüfus, kadın nüfusa nisbetle çok azalacaktır.

Her kazâda kaç ev olduğu da gösterilmiştir. Bursa merkez kazâsı 24.451, Kütahya merkez kazâsı 29.702, Mudanya kazâsı ise ancak 5.334 hâne'dir.

Ayvalık kazâsına bağlı sadece bir, Mudanya kazâsına bağlı 24 köy olduğu halde, Kütahya merkez kazâsına bağlı 380, Balıkesir merkez kazâsına bağlı 328, Sandıklı kazâsına bağlı 260 köy vardır.

Fakat verilen rakamlar içinde şüphesiz tarihî coğrafya bakımından bizim için en ilgi çekici olanları, 29 kazânın her birinde hangi milliyet ve mezhepten ne kadar nüfusun yaşadığıdır.

Bütün eyalette 1.430.498 Türk, 1.556 Müslüman Çingene, 166.368 Ortodoks Rum, 77.865 Ortodoks - Gregoryen Ermeni, 2.288 Katolik Ermeni, 1.299 Protestan Ermeni (bütün Ermeniler : 81.452), 4.996 Ortodoks Bulgar, 1.586 Ortodoks Ukraynalı, 4.337 Yahûdî, 484 Hıristiyan ve Müslüman ecnebi tab'alı yaşamaktadır.

Sancaklara göre durum şöyle :

Bursa Sancağı 259.741 Türk, 1.325 Çingene, 58.332 Rum, 32.940 Ermeni, 735 Katolik Ermeni, 432 Protestan Ermeni, 3.760 Yahudi.

Ertuğrul (Bilecik) Sancağı : 201.147 Türk, 14.403 Rum, 23.800 Ermeni, 512 Katolik ve 600 Protestan Ermeni, 139 Yahudi.

Kütahya Sancağı : 380.532 Türk, 231 Çingene, 10.083 Rum, 7.128 Ermeni, 923 Katolik ve 210 Protestan Ermeni, 151 Yahudi, 484 ecnebi.

Karahisar (Afyon) Sancağı : 258.381 Türk, 568 Rum, 6.502 Ermeni, 2 Katolik ve 9 Protestan Ermeni, 7 Yahûdî.

Karası (Balıkesir) Sancağı : 330.697 Türk, 82.982 Rum, 7.495 Ermeni, 116 Katolik ve 48 Protestan Ermeni, 4.996 Bulgar, 1.586 Ukraynalı, 280 Yahudi

Bazı kazâları inceliyelim :

Mudanya'da Rumlar, Türkler'den fazladır (16.759 Rum, 7.223 Türk). Pazarköy'de de Ermeniler, Türkler'den fazla (21.546 Ermeni, 11.694 Türk). Erdek'te 29.211 Rum'a karşı 13.930 Türk, Ayvalık'ta ise 23.220 Rum'a karşılık ancak 89 Türk var. Ayvalık, tamâmen bir Rum şehri. Türkler, sâdece memurlar. Diğer hiç bir kazâda azınlık sayısı, Türkler'inkini geçmiyor.

Pazarköy, Atranos kazâlarında hiç Rum yok. İnegöl'de 34, Gediz'de 5, Afyon'da 59, Bolvadin'de 3 Rum var. Atranos'ta hiç Ermeni yok. Mudanya'da 54, Simav'da 2, Gediz'de 6, Bolvadin'de 8, Aziziye'de 74, Gönende 44, Burhâniye'de 29, Sındırgı'da 8, Balya'da 9 Ermeni var. Ayvalık ve Edremid'de de hiç Ermeni yok.

18 kazâda hiç Yahudi yok. Yalnız Balya ve Bandırma'da Bulgar, yalnız Erdek ve Bandırma'da Ukraynalı, yalnız Bursa ve Kütahya merkez kazâlarında Çingene, yalnız Eskişehir ve Uşak kazâlarında Ecnebi var. En büyük kazâlarda durum şöyle :

Bursa Merkez Kazâsı 101.913 Türk, 1.325 Çingene, 23.423 Rum, 6.529 Ermeni, 684 Katolik ve 254 Protestan Ermeni, 3.514 Yahudi = 137.653 nüfus.

Kütahya Merkez Kazâsı : 132.780 Türk, 231 Çingene, 5.094 Rum, 2.689 Ermeni, 516 Katolik Ermeni = 141.410.

Balıkesir Merkez Kazâsı : 121.610 Türk, 1.556 Rum, 2.574 Ermeni = 125.780.

Afyon Merkez Kazâsı : 89.128 Türk, 59 Rum, 6.281 Ermeni, 2 Katolik ve 9 Protestan Ermeni, 7 Yahudi = 95.476.

Atranos kazâsında (45.704) yalnız Türkler yaşıyor. Bir tek azınlık yok (bugünki Orhaneli). Gediz kazâsında (38.491) 5 Rum'la 6 Ermeni'den başka azınlık yok. Bolvadin'de (38.018) yalnız 3 Rum ve 8 Ermeni var. Sındırgı'da (27.968) 979 Rum ve 8 Ermeni, Simav'da (39.816) 187 Rum ve 2 Ermeni, Azîziye'de (39.952) 114 Rum ve 74 Ermeni, Sandıklı'da (92.023) 392 Rum ve 149 Ermeni'den başka azınlık yok.

En büyük Rum nüfus şu kazâlarda : Erdek 29.211, Bursa 23.423, Ayvalık 23.220, Mudanya 16.759, Bandırma 11.073, Edremid 9.515, Mihalic (Karacabey) 9.279. En fazla Ermeni bulunan kazâlar : Pazarköy 21.546, Bilecik 7.589, Söğüd 7.322, İnegöl 6.868, Bursa 6.529, Afyon 6.271, Bandırma 3.879.

Eyaletteki 4.337 Yahudi'nin 3.514'ü Bursa merkez kazâsında, 284'ü Erdek'te toplanmış. Katolik (684) ve Protestan (254) Ermeniler de en çok Bursa merkez kazâsında bulunuyor.

X

EDİRNE

Osmanlı Tarihinde Edirne Şehri

Edirne şehri, Rûmeli eyâleti (beylerbeyiliği) içinde kalıyordu. Çevresi bu eyâletin Paşaeli sancağını teşkîl ediyordu. Bu sancak, Rûmeli beylerbeyisine bağlı idi. Fakat şehir, tıpkı Istanbul gibi, devletin ikinci taht şehri olduğu için, pâdişah nâmına, sadrâzama bağlı idi. Şehirde devlet nâmına otoriteyi, Edirne bostancıbaşısı olan tümgeneral temsîl ediyordu. Şehir sancak beyi, o idi.

Edirne, Istanbul'dan sonra Osmanlı tarihinin en mühim şehridir. Niçin böyle olduğunu, Bursa'nın ehemmiyetini anlatırken söyledim. Bu bahiste kısaca Edirne şehrine göz atmak istiyorum. Şehrin çevresini, bundan sonraki Rumeli bahsinde anlatacağım.

Roma imparatorlarından Hadrianus'un adını taşıyan Edirne'yi de Osmanlılar, küçük bir şehir olarak Bizans'tan fethetmişler, büyük bir Türk beldesi hâline getirmişlerdir.

Bursa'yı tahta geçtikten 2 yıl sonra Orhan Gazi, Edirne'yi de tahta geçtikten bir yıl sonra oğlu Murad Hudâvendigâr fethetmişlerdir. Timur olmasaydı, çok muhtemelen I. Murâd'ın oğlu Yıldırım Bâyezid de Istanbul'u fethedecekti. Bursa'nın fethi, Osmanlı devletinin krallık, Edirne'nin fethi ise imparatorluk hâline geldiğini müjdeler.

1529'da 144 mahalle olan Edirne, 1609'da 321 mahalleye (290 Türk, 19 Hıristiyan, 12 Yahudi) çıkmıştır *(Edirne ve Paşa Livâsı,* 36). 1669'da 160 mahalle, 300 cami ve mescid, 24 medrese, 220 ilkokul, 6.000 dükkân, 28 kütübhâne, 32 umumî hamam, 53 kervansaray, 53 ticaret hanı, 8 kâgir köprü, sabun, dokuma, boya, araba vs. fabrikaları ihtivâ eden bir belde idi (Rif'at Osman, *Edirne Sarayı,* 7). 1650'de Edirne'de hepsi halka açık 450 park vardı ve 1620 civârında Hibrî'nin *Enîsü'l-Müsâmirîn*'ine göre bu sayı daha da büyüktü. Fakat Edirne asıl 1680 civarında en geniş hâlini aldı. 1703'te ise gerileme başladı. Edirne şehrinden padişah hazînesine 1519'da 1.746.900, 1529'da 1.807.892 akça yıllık gelir geli-

yordu (110 milyon TL. kadar) (Ocak 1979 değeri : 715 milyon TL.) *(İslâm Ans.,* IV, 125b). XVII. asırda bu gelir, defalarca çoğaldı.

1703'te başlıyan muntazam gerilemiye rağmen Edirne, XIX. asrın başlarında, gene çok büyük bir şehirdi. Hellert (s. 58b), Tunca ve Arda üzerinde 13 köprüsü, «imparatorluğun en güzel camii» olarak tavsîf ettiği Selîmiye'si ile Edirne'yi öğer ve şöyle der: «Edirne'de âsâyiş, Istanbul'dan bile iyidir. Ticaret canlıdır. Edirne'ye 'Türkiye'nin Lyon'u' denebilir».

1829 ve 1878'de 2 defa Rus işgali gören şehir, hâlâ Tuna'ya uzanan hinterlandı sayesinde büyüklüğünü —bir nisbet dahilinde— muhafaza edebilmiş, fakat 1913 Bulgar işgali ile 1919 Yunan işgalinin altından kalkamamış, bütün hinterlandını kaybetmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında hâlâ Türkiye'nin sayılı şehirlerinden biri iken, İkinci Cihan Harbi'nde şehrin Alman işgali tehlikesinden korkularak boşalması, büyük zarar vermiştir. 1940'taki 46.000 nüfusuna şehir, ancak 1965'te erişmiştir. Bugünki nüfusu, eski asırlardaki nüfusunun küçük bir kısmı bile değildir.

Sayımlarda Edirne şehrinin nüfusları şöyledir: 1927'de 35.000, 1935'te 36.000, 1940'ta 46.000, 1945'te 29.000, 1950'de 31.000 1955'te 34.000, 1960'ta 32.000, 1965'te 46.000, 1970'te 55.000. 1975'te 63.000'dir.

Cumhuriyet devrinde Edirne vilâyetinin (il) nüfusu ise şöyledir: 1927'de 151.000, 1935'te 185.000, 1945'te 198.000, 1950'de 221.000, 1955'te 253.000, 1960'ta 270.000, 1965'te 303.000, 1970'te 318.000. 1975'te 338.000'dir.

Hayrullah Efendi, IV. cildinde Edirne'nin Istanbul'un Fethi'nden önce II. Murad devrindeki nüfusunu 150.000 olarak verir. Ama daha 1396'da Schilteberger *(Reisebuch,* 1885, 7, 53) Edirne'de 50.000 hâne olduğunu yazar ki, büyük nüfusa delâlet eden bir rakamdır. XVI. asırda da nüfus aşağı yukarı bu seviyede kalmış, fakat XVII. asırda artmıştır. Daha XVII. asrın ilk yarısında I. Ahmed'le oğulları II. Osman ve IV. Murad şehri ziyâret etmişlerdir. IV. Mehmed (1648 - 1687) ise şehre ilk defa 6 kasım 1659'da (Naîmâ, VI, 430) gelmiş, sonra artık Istanbul'dan çok Edirne'de oturmaya başlamıştır. Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nun XVII. asrın son yarısında Topkapı Sarayı'ndan daha büyük olduğunu, burada bir defa daha hatırlatıyorum.

Edirne, haşmetinin zirvesinin son demlerinde, 1701 yılının 13 temmuz ve 5 eylûlünde üstüste iki büyük yangın geçirmiştir *(Nusret-Nâme,* II, 81, 84-5). İlkinde, gece Eski Cami çevresinden çıkan yangın bu camiin iki şerefeli minaresinin külâhını yakacak şekilde gelişmiştir. II. Mustafa geceyarısı camiin avlusuna

gelerek söndürme işlerini seyretmiştir. Padişahın tehdit taşıyan çok sert emriyle fedakârca çalışılarak yangın söndürülmüştür. 3 saat ve gece vakti devâm eden yangın sonunda padişaha sunulan resmî raporda 500 dükkânın yandığı anlaşılmıştır. Bundan 51 gün sonra çıkan ikinci yangın, gene gece, bu defa Edirne Bitpazarı'ndan başlamıştır. Bir eskici Yahudi'nin dükkânında başlıyan yangın yandaki fırını sarmış, sağlı sollu Yorgancılar Çarşısı'nı yakmış, Bitpazarı'nı da tamamen yaktıktan sonra taş yapı olan büyük Alipaşa Çarşısı'na dayanmıştır. Çarşının başındaki dükkânlar da alev alırken sadrâzam, hemen arkasından da padişah yetişmiştir. Askerî birlikler balta ve kancalarla fedakâr bir çalışmaya girmişler, padişah, yararlığı görülenlere mükâfat vaad etmiş ve yangının içine kadar girerek çalışanları teşvik etmiştir. Padişahın bu tutumu ile yangın ancak 14 saat sonra söndürülebilmiştir. Resmî rapordan kale içinde 3.052 ev, 5 cami, 2 mescid, 6 kilise, kale dışında ise 9 han ve 2.230 dükkânın tamamen yandığı anlaşılmıştır. Bu yangından bir kaç gün önce Istanbul'da 2 gün ara ile çıkan iki yangının birincisinde Hocapaşa'da Elvanmescidi mahallesinde 40 ev, ikincisinde ise Ayvansaray İskelesi'nde bir Yahudi hanından çıkarak Balat Kapısı'na kadar kale dışı yanmıştır.

Istanbul - Edirne yolu, tamâmen kaldırımlı, bütün imparatorluğun en işlek yolu idi (Simeon, 23). Edirne'den Balkanlar'a giden akıl almaz işleklikteki trafik, şehre çok büyük canlılık veriyordu. Her konak, kervansaraylarla yolculuğu kolaylaştırıyordu.

Galland, 30 mayıs 1637'te şu notu düşmüştür: «Edirne'de Alipaşa Çarşısı, taş ve tuğladan yapılmış, çok uzun, kubbeli bir bina. Edirne Bedesteni, Istanbul Bedesteni'nden biraz daha büyük. Sonra Selîmiye Camii'nin içine girdim. Camiin dışı, içinden güzel. Câmî çevresinde çok temiz dükkânlar var. Sonra pâdişâhın filini görmek için, Saray-ı Hümâyûn'a gittim».

Gene Galland (I, 108), Edirne yakınlarında 400 hâneli büyük bir Rum köyünü şöyle anlatıyor: «Rum erkeklerinin hepsi temiz giyimliydi. Hele kadınlarının kürklü hırkaları, işlemeli başlıkları, gümüşlü kemerleri ve saten cepkenleri çok göz alıyordu. Velhâsıl köy halkının hallerinin oldukça yerinde bulunduğu anlaşılıyordu». Böyle bir tasviri XVII. asırda, hiç bir Avrupa köyü, hattâ bir Avrupa şehrinin mütevâzı' halk tabakası için yapmak mümkin değildir.

Bâdî'nin *Riyâz-ı Belde-i Edirne*'de saydığı 13 sebilden bugün bir teki kalmadığı gibi, gene aynı eserde sayılan 124 çeşmeden

çoğu da bugün yoktur. Bugünki Edirne'yi görerek eskisini tahayyül edebilmek için, bir şâirin hayal kudreti bile kâfi değildir; tarih okuyup rakamlara dikkat etmek lâzımdır.

Edirne'ye getirilen büyük sulardan biri, 40 km. uzaklıktaki su kaynaklarındandır (O. Onur, *Edirne Kitâbeleri*, 14, 16, 83, 215, 227-9). Bu kaynaklar Sinan ve Taşmüsellim köylerindedir. Su, kanala akıtılmış, çeşitli kemer, dehliz ve köprülerden geçirilerek şehre getirilmiştir. Kaanûnî, bu azametli eseri, Sinân'a yaptırmıştır. Fakat şehir XVII. asırda büyüyünce, su işleri için yeniden tedbirler alınmıştır. 1890'da bile II. Abdülhamîd, Edirne suyollarını tamir ettirmiştir. Tamir kitâbesinin son tarih mısraı şöyledir : *Yapdı bû mecrâ'-i mâî Hazret-î Sultan Hamîd.*

Edirne'de ırmakların taşkınlarına karşı da sedler yapılarak tedbirler alınmıştır. Son defa 1898'de Vali Müşîr Ârif Paşa, bu sedleri tamir ettirmiştir.

I. Mahmud devrinde 1746'daki yangın, Eski Cami ile Üç Şerefeli çevresindeki bütün mahalleleri yakmıştır. Bir kaç gün süren yangında 30 mahalle kül olmuştur. Aynı padişah zamanında 1752 zelzelesi de şehre büyük zarar verdi. Temmuz ayındaki bu felâkette çok insan öldü. Camiler, hanlar, hamamlar içinde yıkılanları oldu. Hiç hasar görmiyen sadece 7 minare sayılabildi. I. Mahmud, bütün bu hasarları, büyük fedakârlık göstererek tamir ettirdi. Eski Cami'in bu vesîleyle tamiri için Urfî'nin söylediği 7 beyitli kitâbe manzumesinin son tarih mısraı şöyledir : *Yapdı Eskî Câmi'î Mahmûd Han kıldî cedîd* (1166).

1870'de Abdülazîz Han zamânında Edirne'de de bir mekteb-i harbiyye-i şâhâne (kara harb okulu) açılmıştır. İsmet İnönü, bu harbiye'de okuyanlardandır.

1866'da Sultân Abdülazîz'in yaptırdığı hastahane de 1882'de kısmen yanmış, II. Abdülhamîd tarafından derhal tamir edilmiştir. 1889'da II. Abdülhamîd, Karaağaç'ta da bir askerî hastahane, 1887'de de Edirne Merkez Askerî Hastahânesi'ni yaptırmıştır. Edirne, II. Orduy-ı Hümâyûn'un merkezidir. 1909'da Askerî Hastahâne'nin röntgen kısmı açılmıştır. Meşhur Edirne tarihçisi Dr. Tosyavî-zâde Rif'at Osman Bey, bu servisi kurmuştur. Röntgen makineleri Almanya'dan getirilmiş ve elektrikle işletmeye açılmıştır. Dr. Rif'at Osman, Avrupa'da röntgen ihtisası yaptıktan sonra Edirne'ye tayin edilmişti.

Edirne, imparatorluğun üniversite şehirlerinden biriydi. Medresesi yüksek öğretim veriyordu.

1837'de Edirne

1 Kasım 1837'de Mareşal von Moltke, Edirne intıbâlarını şöyle anlatmaktadır (s. 15, 111-3) :

«Bütün Türk şehirleri gibi Edirne'nin de dışarıdan görünüşü pek güzeldir... Şehrin mevkii, dört mühim ırmağın, Meriç, Arda, Tunca ve Uzunca'nın birleşmesiyle, kendine has bir karakter alıyor. Bu nehirler sebebiyle, şehri saran geniş dutluklarla örtülü ova meydana gelmiş. Edirne, bir tepe üzerine kurulmuş. Bu tepenin zirvesi, muhteşem Selîmiye Camii ile taçlanmış. Gayet güzel yapılmış çok sayıda büyük taş köprüler, bir çok ırmak kollarını her yana doğru aşıyor. Şehrin görünüşü, son derece muhteşem...

«Dört nârin minareli Selîmiye Camii'nin kubbesi, Edirne'nin bütün öteki camilerinin tepesinden bakar. Kubbenin çapını 100 ayak olarak ölçtüm. Şu halde hemen hemen, Ayasofya dahil, bütün Istanbul camilerinden büyük. Minarelerden her birini çevreliyen taç şeklindeki üçer şerefenin en üsttekine, 245 basamakla çıkılıyor. Her basamak 7,5 desimal pus yüksekliğinde. Minarenin tepesi de üst şerefeden, uzaktan pek güzel tahmîn edildiğine göre, bütün yüksekliğin aşağı yukarı beşte biri kadar yüksek olduğuna göre, bir minarenin bütün boyu 200 ayak'tan daha fazla. Çapı ise gölgesinden ölçtüğüme göre aşağıda 11, yukarıda 8 ayak. Bu sebeple minareler, kuleden fazla direklere benziyor. Fakat öyle san'atla yapılmışlar ki, içlerinde üç ayrı ve gayet rahat merdiven dolanıyor ve üç insan aynı zamanda biribirini görmeden, fakat birbirinin ayak seslerini işiterek yukarı çıkabiliyor. İlk merdiven yalnız ilk şerefeye, ikincisi birinci ve ikinci şerefelere, üçüncüsü ise her üç şerefeye açılıyor. Baş dönmesi nedir bilmediğim halde, şerefeden aşağı ilk bakış, bana korkunç geldi. Geniş kubbe, ortasındaki güzel şadırvanla taş avlu, geniş imâret, medreseler, camie ait başka bir çok kurşunlu kubbelerle örtülü binalar, hep tâ aşağıda, seyredenlerin ayakları altında kalıyor. İnsan eğer şerefenin kenarına yaklaşacak olursa, bu ürküntü verecek kadar nârin taş sütûnun devrilivereceğini sanıyor. Kubbe, minarelerin yarı yüksekliğinden bir hayli yukarıya kadar varıyor. Herhalde içten yüksekliği, 120 ayak kadar olacak».

1653 Yazında Edirne

Evliyâ Çelebi, Edirne'yi bize 1653 yazında, III. cildinin sonunda anlatmaktadır. Bu tarihte 42 yaşındadır. Onun Edirne hakkında söylediklerinin çok kısa hulâsası şöyledir :

Edirne, deryâlar gibi dalgalanan gül bahçeleri ve ormanlar içinde, çevresi 5 fersah bir şehirdir. Ama kalesi şehre nisbetle çok büyük değildir. Sûrları bir sıra tuğla, bir sıra traş edilmiş cilâlı taşla yapılmıştır ve

san'atlı olduğu kadar da sağlamdır. Sûrların temelleri yer altında 10 arşın derinliktedir. Sûrların yüksekliği 40 arşındır. 160 sağlam burcu vardır. Kalenin dört köşesinin her birinde bir kule bulunur. Kalenin 12.000 mazgalı vardır. Kaleyi çevreliyen hendeğin izleri bugün bile görülür. Hendek şimdi doldurulmuştur. Üzerine hanlar, dükkânlar yapılmıştır. Zirâ kalenin askeri ehemmiyeti yoktur. Zamânın devletinin iç topraklarındadır. Sûrun 6 kapısından Topkapısı, kuzeye açılır. Kale çevresi 6.000 adımdır. Selânik kalesinden küçüktür. Kale içinde 14 mahallenin ancak Pehlivanlar Tekkesi'nin çevresindeki 3 mahalle Türk, 10'u Rum'dur. Kale içinde çok Rum meyhânesi, satranç gibi 360 sokak vardır, bahçe yoktur. Yolların hepsi kaldırımlı ve yollar taş döşelidir.

Üç ırmağın kuşattığı Edirne şehri, Rumeli eyaletinde bir sancaktır. Ama taht şehri olduğu için, imtiyazlıdır. Şehrin âsâyişinden Edirne bostancıbaşısı mes'uldür. Şimdi (1653) bu makamda Kırkayak Koca Sinan Paşa vardır. Hırsız ve haram-zâde, öküzün boynunda olsa bulup hakkından gelir. 700 bostancısı vardır.

Edirne kadısı, büyük mollalardandır. Terfi ederse Istanbul kadısı olur. Gündeliği 500 akçadır (11.250 TL.). Ayrıca yıllık 40.000 kuruş (20.000 altın) masraf tahsisatı vardır. Emrinde 45 nâib bulunur. Ama bu 45 nahiyenin 5'i şehir içinde, diğerleri çevrededir.

Edirne Müftüsü bir Hanefi bilginidir. Fetvâ istenirse 10 akça (225 TL.) karşılığında verir. Devletten maaşı ve başka geliri yoktur. Birer de Şâfii, Mâliki ve Hanefi müftüsü vardır. Diliyenler, onlardan fetvâ alırlar.

Kale ağası, yeniçeri subayıdır. 40 parça şâlî top ve 50 yeniçeri var.

Şehirde cizye ödiyen 12.000 Hıristiyan erkeği vardır. Diğer Hıristiyanlar kadın, çocuk, fakir oldukları için cizye ödemezler.

Camiler

Şehrin ilk selâtıyn camii, I. Murâd'ın fethettikten sonra yaptırdığı Hudâvendigâr Camii'dir. Oğlu Yıldırım Bâyezid Han Camii ikinci selâtıyn camiidir. Yıldırım'ın oğulları Süleyman ve Mûsâ Çelebiler'in başlatıp kardeşleri Çelebi Sultan Mehmed'in bitirdiği Eski Cami'e Ulu Cami de denir. 9 kubbe ile örtülüdür. Çok büyük camidir. Minarelerinden biri üç şerefelidir. Mihrâbı önünde bahçe yapılmış, lâle, sünbül, erguvan dikilmiş, kuşlar konmuştur. Bu çiçekler önünde saf durulup namaz kılınır. Sünbül, gül, nergis ve zanbak mevsimlerinde saflar arasında vazolara bu çiçekler konması, vakıf-nâme şartıdır.

Dördüncü selâtıyn camiini II. Murad yaptırmıştır. «Üç Şerefeli» diye meşhurdur. Şehrin ortasında, çok kalabalık bir yerdedir. Bütün İslâm âleminin en şöhretli ve en büyük câmilerinden biridir. 5 kapısı vardır. Her kapının üzerinde altın celî hatla Arabca tarih vardır. Kıble kapısından mihrâba kadar 100 adımdır. Eni 250 adımdır. Sütunları tutan 5 mavi kubbesi çok güzeldir. Kubbelerin iç tarafları lâl, lâcivert, gök yeşili, sarı renklerle üstat nakkaşlar tarafından nakşedilmiştir. Müezzin mahfilleri ve hâfız kürsüleri beyaz, siyah, kırmızı değerli taşlarla bezenmiştir. Sol taraftaki kürsüde duran *Kur'ân*, dünyanın en değerli yazma *Kur'ân*'larından biridir. Pencereler camiin gül, menekşe, reyhan bahce-

lerine açılır. Avlu 100 X 200 kademdir. 3 harem kapısı ve kıbleye çıkan 7 basamaklı merdiveni vardır. Yan sofalardaki 18 adet kırmızı ve yeşil somaki sütunlar nefistir. Sütunlar üzerinde 20 mavi kubbenin herbiri alemlidir ve her kubbenin iç nakşı başkadır. Asırlardan beri nakışların boyaları en küçük zarar görmemiş ve solmamıştır. Güyâ ezel nakkaşının elinden çıkmıştır. Avlunun dört köşesinden 4 minare yükselir. Sağ taraftaki üç şerefelidir ve camiin asıl adını (Gazi Murad Han Camii) unuttturmuş, halk câmie «Üç Şerefeli» demiştir. Bu minârenin her şerefesine ayrı merdivenle çıkılır ki bu sistemi sonradan Mimar Sinan, Selimiye'de, daha ince minarelerde ve daha geliştirerek tatbik etmiştir. Üç merdivenden çıkanlar, biribirlerini görmezler. Öyle bir minâredir ki, mimârisine Aristo'nun bile aklı ermez(!). Diğer iki minare, burma minare olmak bakımından, bunlar da çok dikkate değer. Nakkaşlar bu câmii 7 yılda nakşetmişler ve Murad Han, hiç bir masraftan kaçınmamış, gazâ malı olan helâl servetini esirgememiştir. Her üstâda haddinden fazla ikrâm etmiştir. Camiin bir miskal taşı için bir altın harcandığı söylenir. Binâ eminliğini Vezir Timurtaş Paşa'nın oğlu Elvend Bey yapmıştır. Camie 7.000 kese harcanmıştır (350.000.000 akça).

II. Murad, Edirne'de bir cami daha yaptırmıştır. «Murâdiye» veya «Gazi Murad Han Camii» diye anılır. 150 X 100 kademdir. İki yanında tab-hâne (prevantoryum) vardır. Dış avlusunda II. Murad, Mevlevi-hâne inşa ettirmiştir.

Fâtih, Edirne'de değil, Istanbul'da cami yaptırmıştır. II. Bâyezid ise, Edirne'deki camiini, Istanbul'dakinden önce inşa ettirmiştir. İçi 85 X 80 adımdır. İçinde sütun yoktur. Mermerleri öyle cilâlıdır ki, asla toz tutmaz. Üç büyük kapısı vardır. Avlunun etrafındaki yan sofalarda 18 uzun sütûn üzerinde 16 küçük kubbe vardır. Abdest havuzunun şadırvan fıskıyesi, havuzun kubbesine sıçrar. Çevresinde zümrüt gibi 4 servi vardır ki, bizzât Sultan Bâyezid Hazretleri mübârek elleriyle dikmişlerdir. Biribirinin eşi ağaçlardır. İki minaresinin şerefeleri, süslü kadehler gibidir. Yüksek (180 kadem), biribirine eş minârelerdir. Yavuz Sultan ve Kaanûni camilerini Istanbul'da, fakat II. Selim, Edirne'de yaptırmıştır. Selimiye veya Sultanselim Camii, en büyük camidir. Cami pencerelerinde 250 kristal ve necef camlar vardır ki, büyük san'at eseridir. Kubbe pervazına kadar 3 kat kandil döşenmiştir. Hepsi 12.000 kandildir. Ama hepsi, ancak mübârek gecelerde yakılır. Mimar Sinan bu Selimiye'nin planını daha önce Istanbul Tahtakale'de Vezir-i âzam Dâmâd Rüstem Paşa'nın camiinde tecrübe etmiştir. Ama Rüstem Paşa Camii, Selîmiye'den çok küçüktür. Selimiye kadar bol kandilli câmi ancak Sultânahmed ve Kudüs'te Mescid-i Aksâ'dır. Hatları da çok büyük hattatların eseridir. Hattatı Karahisârî Hasan Çelebî'dir ki, Istanbul'da Eyüb'de Eyüb Camii karşısındaki Çavuşçelebi Camii'nde Süleymâniye'nin yazılarını yazan üstâdı Ahmed Karahisâri'nin yanında gömülüdür. II. Selim, Hasan Çelebî'ye, Selimiye'deki yazılarını çok beğendiği için, ölünceye kadar günde 2 altın maaş bağlamıştır.

Selimiye avlusu beyaz mermer döşelidir. 180 X 180 kademdir. 26 sütunla süslüdür. Ekserisi Atina'da «Temâşâlık» denen Agora'dan bu iş için sökülüp Edirne'ye taşınmıştır. Bir kısmı Kıbrıs'tan, bir kısmı Edincik'ten getirilmiş Eski Yunan mâbedlerinden alınma sütunlardır. Avlunun üç ta-

rafında 10 kapı vardır. Her birine 5 veya 6 basamakla çıkılır. Dışarıda büyük avluya bakan 26 penceresi mevcuttur.

Dört minaresinin iki yan kapı dibindekiler (iki minare), üçer merdivenlidir. İki adam kucaklaşsalar kucaklarına sığacak kadar nârin minâreler oldukları halde Üstâd, üç ayrı merdiven yapabilmiştir. Her minare 3 şerefelidir ve cem'an 12 şerefe vardır. II. Selîm'in 12. padişah olduğunu gösterir. Merdiven, 230 basamaktır. Şerefeler, kâğıt gibi ince oyulmuştur. Büyük taş işçiliğidir. Edirne'ye dört büyük caddeden girilir. Hangi caddeden şehre girilirse girilsin, Selîmiye'nin yalnız 2 minaresi ile 6 şerefesi görülür. Şehir içinde hangi sokaktan bakılırsa bakılsın 4 minare ile 12 şerefe derhal fark edilir. Minareler, gökyüzüne uzanmış gibidir. Üstad, eserini inşa ederken şehrin topoğrafyasını böylesine dikkatle tetkik etmiştir. Camiin kurşunla örtülü kubbesine damlıyan tek yağmur damlası zâyi olmaz. Hepsi mihrâbın alçak yarım kubbesi yanındaki büyük kuyuya akar ve oradan abdest çeşmelerinin sarnıcına toplanır. Doğrusu görülecek hünerdir. Selîmiye'nin her yanını anlatmıya kalksak, doğrusu rahatça müstakil kitab olur. Babam, Sultânahmed Camii'nin kapısını yapan hassa kuyumcubaşısı Derviş Mehmed Zıllî Efendi, Mîmar Sinân'ın dostu idi. Babamın bana anlattığına göre, biri babama demiş ki: «Böyle bir camii yapacak mimar ve mühendis belki vardır, fakat öyle olsa da bir daha bunun gibisi yapılmak imkân hâricindedir; zirâ hiç bir hükümdar, bu kadar hesapsız para dökmeye cür'et edemez. Cenâb-ı Hak, Selim Hân'a rahmet eylesin!». Babam merhum, Sultan Selim'den günde 2 altın ücret alarak Edirne'ye gönderilmiş, camiin temel atma merasiminde müezzinlik yapmıştır. Babam, Süleyman Hân'ın son Sigetvar seferine (1566) katılmış, III. Mehmed'in Eğri seferi ve Haçova zaferinde (1596) kuyumcubaşı olarak bulunmuştur. Babası, yani benim dedem, Demircioğlu Kara Mehmed Bey'dir. Ailemiz Kütahya'dan 1453'te Istanbul'a gelip yerleşmiştir.

Taşlık Camii, Kaanûnî'nin yaptırdığı küçük bir selâtıyn camiidir ama, diğer padişahların büyük camileri ile mukayese edilmez.

Vezir-i âzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Çelebi, onun gibi Sinân'ın eseri olan Haseki Sultan, Noktacı, Vezir-i âzam Ali Paşa (bu da Sinân'ın eseri), Beylerbeyi, Cezeri Vezir Kasım Paşa, Lârî, Mihal Bey, İlyas Camileri de, büyük camilerdir. Mihal Bey Camii, 1422'de helâl gazâ parasıyle inşâ ettirilmiştir, büyük akıncı beyinin eseridir. Mihal Köprüsü yanındadır.

Kış, Edirne'de sert geçer. Onun için ekseri camilerde abdest musluklarından kışın sıcak su akıtılır.

1638'de IV. Murâd'ın emriyle Âvâre-zâde'nin nezâretinde yapılan sayıma göre Edirne'de 14 selâtıyn camii, 300 cami, 1.386 mahalle mescidi vardır. Hepsi 1.700 mihraptır. Mescidlerin içinde bile büyük san'at eserleri vardır. Gazi Timurtaş Paşa'nın Kızıl Minâreli Mescidi gibi.

Medreseler

Edirne, büyük eğitim ve öğretim merkezidir. Her dereceli medresesi vardır. Yıldırım Han Medresesi, Mûsâ Çelebi Medresesi, Çelebi Sultan Mehmed Medresesi, II. Murad Medresesi, Üç Şerefeli Medrese, Eski Medrese, hep Istanbul'un Fethi'nden önce, Edirne iki taht şehrinden biri iken

yapılmıştır. Sonra Küçükçelebi Medresesi, Anbariyye Medresesi, Hüsâmiye Medresesi, Kemalpaşa-zâde Medresesi yapılmış, nihayet Sultanbâyezid, Dârülhadis, Selimiye gibi yüksek ve çok meşhur medreseler bunlara eklenmiştir. Edirne Dârülhadis'i yüksek tahsilin de üzerinde, bugünki doktoraya eş öğretim yapıyor, medresenin yüksek kısmını bitiren softalar, burada hadis üzerinde ihtisas yapıyorlardı. İslâm âleminin en büyük hadis enstitülerinden biri idi. Çok meşhur müderrisleri vardı.

Pek çok ilkokul (mekteb-i sıbyân) vardır. Bunlardan 14'ünde çocuklara yılda bir defa birer kat elbise, bir yıllık harçlık verilirdi. Vâkıfların vakıf şartları böyle idi. Allah hepsine rahmet eylesin!

Son olarak IV. Mehmed, Edirne'de bir cami ve sair hayır eserleri yaptırmış, saray-ı hümâyûnu genişletmiştir.

Cihâna Ün Salan Spor Klübü

Edirne'nin Pehlivanlar Tekkesi, dünyaca meşhurdur. I. Murad tarafından 1363'te, askerlerin her türlü sporu en iyi şekilde öğrenmeleri için kurulmuş büyük vakıftır. Güreşten başka sporlar da yapılır. Yetmiş seksen çiftin güreşe tutuştuğu cuma günleri, tekkeye gelip seyretmiye değer. Ehil olmıyan pehlivan, mindere ayak bastığı an kellesi yere gelir. Gömleksiz ve çıplak ayakla güreşilir. Değme pehlivanlar rakiplerine galip gelemeyip, her türlü oyunu ve hileyi tatbik ederler. Bu oyun ve hilelerin sayısı 360'tır ve hepsini iyi tatbik edebilen cihan pehlivanları, parmakla gösterilir. Hepsini bilse bile, nerede, hangi anda tatbik edeceğini kestirmek bir büyük hünerdir. Kesebend hânesi, künde atması, şirâzi, sarma, kesme, ters kepçe, kavak dikme, taşlama, Cezâyir sarması, karakuş, hava alma, sert, boğma, şakıy, kapan atma, en meşhur oyunlardır. Birinden gafil olan aman bulmaz. Zirâ pehlivanlar için bilek gücü erliktir. Fakat oyun bilmek, erkeğin erliğidir. Erlik ondur, fakat dokuzu hiledir. Doğrusu böyledir. Henüz sefere çıkamamış, muhârebe görmemiş genç askerler, acemidir. Tekkeye gelip oyun öğrenmiye çalışırlar. Pehlivanlık ve silâhşörlüğün her türlü hilesini bilmek, peygamberimizin sünnetidir. Tekkede talim yapanların sayısı hiç bir gün 200'den aşağı düşmez. Tekke çok mâmurdur. Zengin vakıftır. Allah, Sultan Murad Hudâvendigâr'a rahmet eylesin, büyük hayır eseridir, zira nice gazi dilâver yetiştirmiştir. Tekke'nin pek çok odası, mutfağı, geniş bahçesi, meydanı vardır. Meydanda geçmiş zamanların ünlü silâhşörlerinin yay, ok, gürz, matrak ve her türlü âletleri teşhir edilir ki, bâzıları 40-50 okkadır. Tekke, Alipaşa Çarşısı yanındaki Balıkpazarı'nın kapısının karşısındadır.

Şehirde çok tekke vardır. Bektâşî tekkeleri çoktur. Ama en büyükleri, Mevlevi dergâhıdır. Mevlevi olan II. Murad tarafından ihtimamla inşâ ettirilmiş büyük vakıftır. Buradan çok büyük san'at ve ilim adamları yetişmiştir (Neşâti gibi dâhi şairler, Mustafa Dede gibi büyük bestekârlar). Kurşunla örtülü büyük kubbeler altında azametli binadır. 200 dervişi vardır. Semâları görülecek şeydir. Çok mâhir müzisyenler mevcuttur.

Arda ve Meriç'in suları mükellef çeşme ve sebillerle şehre verilmiştir. I. Murad, 11 yerde çeşme yaptırmış, Yıldırım Bâyezid 6, II. Murad 9 çeşme inşa ettirmiş, diğer padişahlar, vezirler, zenginler, pek çok çeşme meydana getirmişlerdir. Arasta başında Selim Han Sebili, Üç Şerefeli kapısında Kızlarağası Mustafa Ağa Sebili, Vezir-i âzam Ali Paşa Sebili, çok güzel eserlerdir.

Şehir 414 mahalledir. 10 mahalle Rum, 4 mahalle Yahudi, 5 mahalle Çingene, gerisi Türk'tür. Çingene mahallelerinde feryat ve figandan geçilmez. Meşhur mahalleleri şunlardır: Hunkâr, Saray, Murâdiye, Taşlık, Kıyık, Selîmiye, Eskicami, Üçşerefeli, Arasta, Mahkeme, Fildamı, Kasımpaşa, Timurtaşpaşa, Katırhanı, Beylerbeyi, Saraçhâne...

Saraylar

Eski Saray, I. Murâd'ın fethinden (1363) hemen sonra inşâ ettirdiği saraydır. Selîmiye Camii yakınında Kavak Meydanı'ndadır. Bizans devrinde Edirne valilerinin oturduğu saray, Manyas Kapısı'nda imiş, bugün yoktur. Mûsâ Çelebi, Eski Saray'ı genişletmiş ve sûrla çevirtmiştir. Çevresi 5.000 adımdır. Dikdörtgene yakın kare şeklindedir. Sûrları 20 arşın yükseklîktedir. Ama bahçesi yoktur. Kaanûnî tarafından 1526'da iyice tamir ettirilmiştir. Kaanûnî burasını orta dereceli bir Enderûn Mektebi hâline koymuş, binlerce genç burada tahsil ve terbiye görmüş, istidatlıları Topkapı Sarayı'ndaki yüksek Enderûn Mektebi'ne gelip tahsillerine devâm etmişler, yüksek makamlara çıkmışlardır. Bugün de Enderûn Mektebi olup çok kalabalıktır. Artık padişah sarayı değildir.

Bugünki Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nun yerinde Bizans devrinde av sahası bir koru vardı. I. Murad tekke ve başka binalar yaptırdı. Tunca sâhilindedir. II. Murad, saray-ı hümâyûnun nüvesini kurdu. Oğlu Fâtih devrinde (1451 - 1481) yeni binalarla genişledi. Her padişah yeni yapılarla sarayı büyüttü. Kaanûnî Sultan Süleyman 1529'da tamir ettirdi ve Avrupa seferlerinde burada kalmaya başladı. Saray korusunda çok söğüt, çınar, servi, kavak, karaağaç, meşe vardır ve hepsi göğe uzanmış ulu ağaçlardır. Güney tarafı çemenliktir. Adâlet Kasrı'nın yanındaki sütûnun üzerinde bir altın top vardır. Topu vuran nişancı, padişahtan ihsân alır. Tüfekle de ateş edilir. Kuzeydeki sahrâda has ahırlar bulunur. 3.000 bostancı, saraya bakar. Harem-i Hümâyûn bahçe içinde ve çok geniştir. Harem'in kat kat Cihan-Nümâ köşkü, bütün Edirne'yi görür. Yedi katlıdır. Her katta odalar, havuzlar, fıskıyeler, şahnişinler, pencereler vardır. I. Ahmed Kasrı ile oğlu IV. Murad Kasrı, sarayın meşhur ve yeni binaları arasındadır. IV. Mehmed şehirde oturmaya başlayınca sarayın haşmeti, Topkapı Sarayı'nı geçti. Vezîr-i âzam ve Serdâr-ı Ekrem Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, dört bucaktan aldığı gazâ malıyle Akpınar, Hızırlık ve Edirne bağçelerini yaptı ki, muazzam ve çok mâmur parklardır. Dünyanın başka yerinde böyle bahçeler olacağını sanmam. Almanya imparatorunun da çok güzel bir bahçesi olduğunu duydum ama, gerçek olduğuna inanılmaz. Böyle has bahçelerle saray çok büyümüştür. Gül, sünbül, menekşe, lâle, hatâyî, reyhan, yâsemin, ful, ergavan, zerrin, nergis, zanbak, nesrin, şebboy, şakaayık, karanfil bahçeleri, insanın aklını durdurur. Bir kaç günde gezdiğim yerlerdir ama sade gördüklerimi anlatmak bile iktidarım dışındadır. Has bahçeler, halka açıktır, isteyen gezer. Padişah (IV. Mehmed) bâzan 12.000 atlı ile, bâzan bir kaç kişi ile buradan ava çıkar.

Evler kiremit örtülüdür. Şehir saray doludur. 340 ikametgâh, saray büyüklüğünde ve teşkilâtındadır. Ama padişah sarayı iki tanedir. Istan-

oda ve divân-hâneli (salon), havuz ve şadırvanlı, çifte hamamlı, cirit oynanan büyük avluludur. Makbûl İbrahim Paşa, Timurtaş Paşa, Beylerbeyi, Hüseyin Paşa, Şakşaki Paşa, Ferruh Paşa, Müeyyed Paşa, Rüstem Paşa, Mahmud Paşa, Mihal Bey-zâdeler, Defterdâr İsmail Efendi, Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa, Zağanos Paşa, Halil Paşa, İshak Paşa, Kazasker, Bostancıbaşı Sinan Paşa sarayları cidden mükelleftir. Zamânımızda (IV. Mehmed zamanında) yapılanlar Köprülü Mehmed Paşa, Musâhib Dâmâd Mustafa Paşa, Reisülküttâb Şâmi Efendi, Hâce-i Sultâni Vâni Efendi, Rûznâmeci Ali Efendi, kale içinde Yeniçeri Ağası, Hasan Paşa-zâdeler saraylarıdır. Bu saraylar kiremitle örtülüdür. Ancak padişah sarayları kurşunla örtülmüştür. Padişah sarayları kâgir, vezir saraylarının ekserisi ise ahşabdır.

Kervansaray ve Hanlar

Edirne'de 53 kervansaray vardır. Murâdiye, Yıldırım Han, Mehmediyye, Koca Murâdiye, Selimiye, Bâyezid Han, Ali Paşa, Yemişçi Hasan Paşa kervansarayları zikre değer. Rüstem Paşa, Yemiş, Kapan, Beylerbeyi, Mihal, Şehâbeddin Paşa, İmâret, Şûcâ, Virân Hanları da büyük, kale gibi hanlardır. Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa Hanı, Tatarpazarcığı'ndaki Makbûl İbrahim Paşa Hanı'na benzer, Istanbul'da bile eşi olmıyan çok büyük bir binâdır; 200 odalıdır ve her odasında ocak (şömine) vardır. Ahırı bin at ve ona yakın katır alır. Dış avlusunda da bin develik bir başka ahır vardır. Kurşunla örtülüdür. Gerçek bir kaledir.

Bunlardan başka 53 tüccar hanı (işhanı), 70 bekâr hanı (otel) vardır. Zağanos Paşa Hanı'nda 1.000 kişi kalır, Mahkeme ile Eski Medrese arasındadır. Dâye Kadın Hanı da çok büyüktür.

Edirne Çarşıları

Bütün Edirne çarşılarında 6.700 dükkân vardır. En eski çarşı, şehrin ortasında, kurşun örtülü Murad Han Bedesteni'dir. 300 dükkânı, her türlü en değerli malla doludur. 60 bekçi, bütün gece kandil yakarak nöbet tutarlar. Bir kaç yüz Mısır hazinesi mal saklıdır. Dört tarafında demir kapılar geceleri kapanır. Gece içeriye ne kimse girebilir, ne kimse içeriden dışarıya çıkabilir. Eski Bedesten ise I. Murad binasıdır. 20 kubbelidir. Ama burada değeri yüksek mal yoktur. Dışarısı Bitpazarı'dır. Alipaşa Çarşısı, Kaanûni'nin vezîr-i âzamlarından, büyük hayır sahibi ve çok cömert bir zât olan Semiz Ali Paşa'nın Sinân'a yaptırdığı büyük çarşıdır. Dükkânlar taştır. Balıkpazarı ile İğneciler Kapısı'na kadar uzanan büyük bir caddenin iki tarafı dükkân doludur. İki başında kale kapıları gibi kapıları vardır. 100 gece bekçisi bekler. Gerçi bedesten değildir, fakat hesapsız değerli malla doludur. İki demir kapı arasında kuzeyden güneye uzanan çarşı tam 1.000 adımdır. İki tarafta 180'erden 360 dükkân vardır. Dükkânlar tamamen birbirinin eşidir. Çarşı kurşunla örtülmüştür. Kemerlerinde kanatları açılıp kapanabilen, dışarıya bakan pencereleri vardır. Gece pencereler içeriden kapanır. Çarşının arkasına düşen Saraçhâne, büyük iş yeridir. Sonra Kuyumcular Pazarı, sonra Yeni Bedesten gelir. Attarlar Pazarı'nda da her türlü ilâcı bulmak mümkindir.

Uzunçarşı, 2.000 adımdır. İğneciler, Bakırcılar, Balcılar, Demirciler, Çuhacılar, Helvacılar Pazarları'na ayrılır. Selimiye'de olan bu Uzunçarşı da iki tarafından demir kapılarla kapalıdır. Bir caddenin iki tarafında dizilmiş 150'şerden 300 dükkândır ve hepsi kepenklidir. Papuççular kısmı görülmeye değer. Genç papuç satan delikanlılar, seccadelerinin üzerinde otururlar. Abdallara zergerdan papuç, levendlere lorta, kurtağzı, telleli, kubbe, rüzgâr, ulu lorta, murâdâne papuçlar, ağalara düztaban ve saray papuçları, çocuklara ortaayak, sayşı, kubâdî, orta lorta papuçlar, fakirlere forta papuçlar, kadınlara yaşmak, alaca, edik, iç edik, dış edik, terlik edik papuçlar giydirip satarlar. Uzunçarşı da kurşunla örtülüdür. Temmuz ayında bile serin olur.

Uzunçarşı'dan ileride Küçük Arasta vardır. Bu da kâgir bir çarşıdır. Her dükkânın önünde taş sütunlar dikilmiştir. Süslü, güzel, işlek bir çarşıdır. Küçük Pazar, Saraçhâne Köprüsü Pazarı, Murâdiye Pazarı, Dakik Pazarı, Taşlık Pazarı, Bâyezid Han Pazarı, Yıldırım Han Pazarı, Mihalbaşı Pazarı, Manyas Pazarı, Debbağhâne Çarşısı, Odun Pazarı, At Pazarı, Koyun Pazarı, Sığır Pazarı, Çingene Pazarı, Katırhanı Pazarı, Eşekadın Pazarı, Kale Pazarı, Meyhâne Pazarı, Esir Pazarı, Avrat Pazarı çok işlek iş yerleridir.

Edirne Köprüleri

Arda, Tunca, Meriç sularının biribirine karıştığı yerde büyük akıncı beyi Mihal Köprüsü, geniş ve uzun, muazzam bir köprüdür. Hemen hemen II. Murâd'ın Ergene Köprüsü kadar büyüktür. Üç araba rahatça yanyana geçebilmektedir. Ama kemerleri, Sinân'ın yaptığı Mostar Köprüsü kadar yüksek değildir. Yüksekliği 40 arşındır. IV. Murâd'ın son ve İbrahim Han'ın ilk vezîr-i âzamı olan Kara Mustafa Paşa tarafından büyük para harcanarak yepyeni hâle getirilmiştir. Kitâbesindeki *Mustafâ Pâşâ bu â'li cisri ihkâm eyledi* mısraı bunu göstermektedir.

Saraçhâne Köprüsü de aynı derecede işlektir, gelen geçenin ardı kesilmez. Vezir Şehâbeddin Paşa'nın hayır eseridir. 1481'de yapılmıştır. Mihal Bey köprüsünden yenidir. Tunca üzerinde, 8 gözlü, çok sağlam bir yapıdır. Saray-ı Hümâyûn'un has bahçesi içinde de Tunca üzerine üç ayrı köprü yapılmıştır. Yapanları bilmiyorum. II. Bâyezid Köprüsü de Tunca üzerinde ve camiine yakın yerdedir. En yenisi, Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa Köprüsü'dür. Tunca üzerinde Demirtaş yolu üzerindedir. Bunlardan başka Arda üzerinde de iki köprü mevcuttur.

Edirne Hamamları

Edirne'de rengârenk nakışlı, ferah, güzel çarşı hamamları vardır. Tahta'l-Kal'a, Makbûl İbrahim Paşa, Boyacılar, İshak Paşa, Selimiye, Murad Han, Topkapısı, Bâyezid Han, Mihal Bey, Ağa, Cezerî Kasım Paşa, Çelebî Mehmed, Beylerbeyi, Ahî Çelebi, Kazasker Hamamları güzel binalardır. Son defa IV. Mehmed'in kızlarağası Yûsuf Ağa bir hamam yaptırmıştır. Saray, konak hamamları 3.150'dir. İki, hattâ üç hamamlı saray ve konaklar vardır. Evlerde sadece gusl-hâneler bulunur. Hamam yaptırmak masraflı olduğu için, konaklara mahsustur.

Maârif Erbâbı

Edirne, ilim ve san'at beldesidir. 6.150 âlim, hatib, kadı ve imamı vardır. Çok şöhretli hekimleri, cerrahları bulunur. Meselâ Hekim Hızır Çelebi'nin şöhreti büyüktür. Bâyezid Camii hatîbi İbrahim Efendi, kadılardan Hancı-zâde, Kara Kadı, Mes'ûd Efendi, ünlü bilginlerdir. Şu anda Edirne'de 17 meşhur şâir vardır.

San'at ehli de çok ve san'atlarında üstaddır. Edirne'de yapılan arabalar, fıçılar, parmaklıklı taht-ı revanlar, renkli sahtiyanlar, bu şehre mahsustur.

Edirne'de 3.000 bahçe ve şehir dışında 33.000 bağ ve bahçe vardır.

Sultan Bâyezid Akıl Hastahânesi

II. Bâyezid'in (1481 - 1512) yaptırdığı camiine yakın akıl hastahânesinin şöhreti iki âsra yakın zamandan beri cihânı tutmuştur. Camiin dış büyük avlusunun sağında ve çok güzel bir park içindedir. Çok yüksek kubbesinin üzerinde altın yaldızlı bir demir mil görünür ki, üzerine bir bayrak yapılmıştır. Rüzgâr hangi yöne esse, bayrak o yöne döner. Aşağı büyük kubbe, sekizgen şeklindedir. Kubbenin içinde sekiz kemer bulunur. Her kemerin altı ikişer pencereli bir odadır. Pencerelerden biri gül bahçesine, diğeri 10 X 10 arşın olan havuz ve şadırvana bakar. Bu 8 odanın önünde 8 oda daha vardır. Üç tarafları kafesli mermerdir. Havuzun etrafındaki selsebillerden su çağlayıp fıskıyelerden kemerli kubbenin göbeğine gelir. Hasta yorganları sırmalı ve yastıklar atlastır. Zır deliler, altın ve gümüş yaldızlı ince zincirlere bağlanır. Ama sâkin delilere zincir takılmaz. Melûl mahzun, gül bahçesini, selsebilleri, kışın yağan karı seyrederler.

Deliler burada çiçek, hususî yiyecek ve musikî ile tedavi edilirler (bu bahis, kültür tarihini anlatan *V. Kitap*'ta nakledilmişti). İlâçlar, yalnız hastahanede yatanlara değil, bütün Edirne halkının muhtaçlarına bedavadır. Bir büyük eczahânesi vardır.

Edirne'nin Başka Hususiyetleri

Edirne 6.170 sokaktır. Bütün yollarına araba işler ve istisnasız hepsi kaldırımlıdır. 300 sokak, çarşı yoludur. 3.000 bekçi, sokakları bekler. Ellerinde fener geceleri sokaklarını dolaşırlar. Edirne'de bekçiler silâhlıdır, Istanbul bekçileri gibi yalnız sopa ile gezmezler. Zîrâ Edirne'de âsâyiş. Istanbul'daki kadar mükemmel değildir. Çünki Rumeli'nin her tarafından türlü türlü karışık adamlar gelirler.

Istanbul'dan sonra Rumeli'nin en kalabalık şehri Edirne'dir. Sonra sırayla Sofya, Belgrad, Budin, Bosnasarayı ve Selânik'tir.

Edirne'nin üç ırmağında yazın ikindiden sonra binlerce adam ve çocuk, suya girip yüzerler.

Edirne ve çevresindeki türbeler pek çoktur. Mübârek kişiler yatar. Gazi Arslan Bey, Turahan Bey, Evren Bey, üç akıncı beyidir ki, üçü de II. Bâyezid'in Akkerman sefer ve fethinde şehîd olmuşlardır! Naaşları pa-

dişah emriyle gemiyle Akkerman'dan getirilmiş, bir araya gömülmüşlerdir.

Ece-zâde Yâkuboğlu Molla Mehmed Efendi, Yavuz devri ulemâsından olup Edirne'de gömülüdür. Gazi Süleyman Paşa ile Rumeli'ne ilk geçen beylerden Ece Yâkûb'un neslindendir.

İlk şeyhulislâm Mevlânâ Fahreddin Acemî de Edirne'de yatar. Edirne'de yatan meşhurların bir kısmı bile sayılamaz, o kadar çoktur.

XI

RUMELİ

Rumeli'nin Çerçevesi

Bu bahiste klasik Rumeli Eyaleti (Beylerbeyiliği) sahası ele alınacaktır. Özü (Silistre) eyaletini de —Rumeli eyaletinden ayrıldığı için— bu bahse katıyorum. Yalnız Bosna - Hersek, Macaristan ve Romanya ile Kırım, ayrı bahislerde tetkik edilecektir. Şu halde bu bahsimizde ele alınan Rumeli'nin sınırları —kabaca— şöyle oluyor :

Istanbul —ve ayrı bahişte gördüğümüz— Edirne şehirleri dışında bugün Türkiye'nin Doğu Trakya'sı, Bulgaristan ve Arnavutluk'un tamamı, bütün adaları ve Mora dışında Yunanistan Yugoslavya'dan Makedonya, Kosova, Karadağ, Sırbistan bölgeleri, Romanya'dan Dobruca, Sovyetler Birliği'nden Besarabya ve Moldavya ile Kırım'a kadar olan Karadeniz sâhilleri.

Yugoslavya'nın Bosna - Hersek'i ayrı bahiste görülecektir. Yugoslavya'nın Voyvodina, Hırvatistan, Slovenya bölgeleri de Macaristan'la birlikte incelenecektir. Romanya ve Kırım için de ayrı birer bahis açacağım.

Ele aldığım bu çerçeve, büyük bir çerçevedir ve Balkanlar'ın büyük kısmını içine almakta, Moldavya, Besarabya ve Ukrayna'ya taşmaktadır. Karadeniz'le Adriyatik arasında uzanmaktadır.

Bu çerçeve içindeki ülkeleri Evliyâ Çelebî'den çok kısaca hulâsa edeceğim. Yalnız daha önce umûmî şeyler söyliyeceğim.

«Rumeli» kelimesi çok geniş ve değişik mânâlı olarak kullanılmıştır. Burada tafsîlâta girmiyeceğim. Yalnız okuyucuma, bir kaç cümle ile öncelik bilgi sunmak isterim :

Kelimenin Osmanlı terminolojisindeki en geniş mânâsı, Osmanlı idaresinde bulunan ve Tuna güneyinde kalan bütün Balkanlar'dır. Romanya (Dobruca hariç) ve Macaristan'la o sıralarda Macaristan kapsamına giren Sava kuzeyindeki Yugoslavya, Rumeli kelimesinin delâlet ettiği saha dışında kalır. XVI. asırdan îtibâren Bosna - Hersek de bu sahanın dışında bırakılmıştır. Kelime daha dar mânâda da kullanılmış, bazan yalnız bugünki Bulgaristan kasdedilmiştir. Ege ve İyonya Adaları da, Rumeli dışında sayılmış-

tır. XIX. asır başlarında ve bazan daha evvel Mora ile Attika da Rumeli medlûlü dışında kalmıştır.

Rumeli eyâleti kurulduğu zaman, merkezi Edirne idi. Rumeli beylerbeyisi olan vezir paşa bu şehirde oturduğu için «Paşa İli» denmiştir. 1453'te eyâlet merkezi Filibe'ye, XVI. asrın ilk yıllarında Sofya'ya götürüldü. Arada Manastır'da oturan beylerbeyiler de olmakla berâber artık Sofya, eyâletin merkezi olarak kaldı.

Üsküb sancağı, 6 ocak 1392'de şehrin Paşa Yiğit Bey'ce fethi ile kuruldu. İlk sancak beyi odur (6.I.1392 - 1414). Sonra yerine oğlu İshak (1414 - 1439) ve torunu Îsâ (1439 - 1463) Beyler geçtiler.

Köstendil sancağı, 3 yıl sonra, 1395'te kuruldu. Daha önce burada, padişaha tâbî bir Bulgar kralcığı hüküm sürüyordu. Ohri sancağı da aynı yıl kuruldu. Bu sancak da aynı hükümdârın (Kral Marko) idaresinde idi. 1519 - 30 arasında Florina sancağı kuruldu ise de, sonra tekrar kazâ hâline getirilip lağv olundu.

1521'de Rumeli eyâleti en geniş sınırlarına kavuşmuş, 32 sancak olmuştu. Bosna eyâleti kurulunca, Rumeli eyâleti küçüldü; zîrâ bu eyâletin kuzey-batı sancakları üzerinde kurulmuştu. Budin eyâleti kurulunca da Semendire sancağı, Rumeli'nden alınıp bu eyâlete verilmişti. 1608'de Özü eyâletinin kurulması ile Rumeli eyâleti, esaslı şekilde bölündü ve küçüldü. 1715'te Mora eyâleti kurulunca, burası da Rumeli eyâletinden ayrılmış oldu. III. Selim zamânında (1789 - 1807) Rumeli eyâleti merkezi Sofya'dan Edirne'ye, II. Mahmud zamânında ise (1808 - 1839) Manastır'a alındı. 1864'te merkezi Ruscuk olmak üzere bu Rumeli eyâleti üzerinde «Tuna Vilâyeti» kuruldu ve 1878'e kadar devâm etti.

Eyâletin Ege üzerindeki en mühim limanı Selânik idi. Selânik, 493 yıl Türk hâkimiyetinde yaşadı (1387 - 1389 = 2 + 1394—VIII.1402 = 8 + 29.III.1430 — 8.XI.1912 = 482, 7, 10).

Türk Osmanlı fethi başladığı zaman Bulgaristan'daki son krallık hânedânı Kuman asıllı, yâni Türk'tü. Ortodoks Hıristiyan bir Güney Slav krallığı idi. Bizans kültürü te'sîri derindi. 1364'te Kral İvan Aleksandr ölmüş, oğullarından büyüğü Şişman, Tırnova merkez olmak üzere yerine geçmekle berâber, küçüğü Stratsimir de Vidin'de saltanat sürmeye başlamıştı. Ayrıca Dobruca prensliği, Varna merkez olmak üzere, Dobrotiç'in idâresinde idi. Bu parçalanmadan cesâret alan kuzeyin kudretli Katolik krallığı Macaristan, 1364 - 68 arasında, Bulgaristan'ın kuzey-batı ucundaki Vidin'i işgal etti. Kral Şişman, kızkardeşi Maria'yı I. Murâd'a vererek, Osmanlılar'la yakınlaşmıya çalıştı. Ancak, 1362'de başlıyan Osmanlılar'ın Bulgaristan fütûhâtı, hızla ilerledi. 1379'da veyâ bir kaç yıl sonra Sofya da Osmanlılar'ca fethedildi. 16 temmuz

1391'de Yıldırım Bâyezid, krallığın taht şehri olan Tırnova'yı aldı. Ancak Şişman'a Niğbolu'yu vererek, kral unvânını taşımasına izin verdi. Yıldırım, 17 mayıs 1395'te Bükreş yakınlarında —aynı adı taşıyan ırmağın kıyısında— Argeşo meydan muhârebesinde Eflâk prensi Mirçea'yı yendi ve Eflâk (Ulahya) Romen Ortodoks prensliği, Osmanlı imparatorluğunu metbû tanıdı ve yıllık vergiye bağlandı. Bu sûretle Tuna'nın kuzeyinde büyük bir ülke ele geçirilmiş oldu. 2 hazîran 1395'te Kral Şişman, Osmanlı Niğbolu kalesinde, unvânından başka bir şeye sâhib olmaksızın öldü. Kardeşi Stratsimir ise, Vidin'de idi. Yıldırım, Niğbolu zaferinden hemen sonra, 1396 ekiminde Vidin'i de alarak son Bulgar prensliğine son verdi.

Bu sûretle Rûmeli eyâletinin ana toprakları fethedilmiş oluyordu. Bulgaristan topraklarında, bu eyâlete bağlı olarak, Sofya, Çirmen, Silistre, Niğbolu ve Vidin sancakları kuruldu. Son 3 sancak, baştan başa, Karadeniz'den Sırbistan'a kadar, Tuna'nın güneyindeki ülkeleri içine alıyordu. Çirmen sancağına Rodoplar bölgesi ve Filibe dâhildi.

Türkler'in fethi sırasında Bulgaristan'da şehir denecek merkezler hemen hemen yoktu. Bir köy, kasaba ve çoban ülkesi idi. Bulgar kasabaları, mühim Türk şehirleri hâline geldi ve Anadolu'dan gelen yüz binlerce Türk'le iskân edildi. Daha 1455'te Filibe şehrindeki 6.500 nüfûsun ancak 500 kadarı Hıristiyan, gerisi Türk'tü. Rûmeli eyâleti merkezi yapılan Sofya'yı ve dîğer şehirleri bununla mukaayese ediniz. XVI., hele XVII. asırda Bulgaristan, büyük Türk şehirlerinin yükseldiği bir Türk ülkesi idi. 1520'de Sofya, Vidin, Silistre, Niğbolu, Çirmen, toplam bugünki Bulgaristan'ı içine alan Rûmeli eyâletinin sâdece 5 sancağında nüfus 1.250.000'di. Bu asırda ve XVII. asırda bu nüfus, bir kaç mislini buldu. 1566'da, Kaanûnî Sultan Süleymân'ın sonuncu (Sigetvar) seferinde yalnız Batı Bulgaristan'dan Orduy-ı Hümâyûn için 174.290 koyun satın alınmıştı (A. Refik, *Türk İdâresinde Bulgaristan,* no. 3).

Bulgar târihçisi N. V. Michoff, XIX. asırda bugünki Bulgaristan nüfûsunun üçte birinin Türk, üçte ikisinin Bulgar olduğunu ileri sürmüşse de, Türk vesîkalarının tedkıyki, nüfûsun aşağı yukarı Türkler'le Bulgarlar arasında yarı yarıya olduğunu göstermektedir. Yalnız Müslüman nüfûsun 500.000'e yakını Türk değil, «Pomak» denen Müslüman Bulgar'dı. Bunların ana dilleri Bulgarca idi ve XVI-XVII. asırlarda ihtidâ etmişlerdi. Bunlar dışında da ayrı Türk Müslüman unsurlar yokdu. Çok az Arnavut yaşıyordu. Ancak Midhat Paşa, Tuna vâlîsi olunca, Bulgar nüfûsun, daha evvelki devirlere göre çoğaldığını anlıyarak ülkeye 90.000'e

yakın Çerkes ve 100.000 kadar Kırım Türkü (Tatar) getirip yerleştirdi. 160.000 kadar Türk'ü de bugünki Bulgaristan'a iskân eden Midhat Paşa, bu sûretle 350.000 Türk nüfûsu getirterek, Bulgar nüfûsuna kesin bir üstünlük sağladı. Ruslar'ca hareket ettirilen Bulgar âsîlerini de en kesin ve sür'atli tedbirlerle tepeledi. Fakat bu şâhâne tedbirler, Bulgaristan'ın kaybını önliyemedi ve Türk sınırının Tuna'dan tâ Meriç'e çekilmesini engelliyemedi. Zîrâ iç yönetimde fevkalâde parlak bir umûmî vâlî, İngilizler'in Hindistan'a ve diğer sömürgelere gönderdikleri en parlak umûmî vâliler derecesinde başarılı bir devlet adamı olan Midhat Paşa, dış siyâsette ve yüksek devlet idâresinde inatçı bir câhilden başka bir şey değildi. Devleti —kaçınılması mümkin— Rus harbine sürükliyenlerin başında gelir. Bu harbi kaybeden Türkiye de, Bulgaristan'ı ve Tuna sınırını elden çıkarmış oldu. Eski Rûmeli eyâletinin en seçkin ülkeleri üzerinde kurulmuş olan Tuna eyâleti, kaybedildi. Bulgar târihçisi Michof, Türk idâresinin sonuna doğru, 93 felâketinden hemen önce, 1876'da, Filibe, Vidin, Şumnu, Ruscuk, Razgrad, Varna, Plevne, Eskicum'a, Eski Zağra, Yeni Zağra, Osmanpazarı şehirlerinde Türk nüfûsun çoğunluk, yalnız Sofya ve Tırnova şehirlerinde Bulgarlar'ın çoğunluk olduğunu, büyük eserinde kaydetmektedir *(La Population de la Turquie et de la Bulgarie,* 3 c., Sofya, 1915 - 29).

Günümüz Alman târihçisi Friedrich - Karl Kienitz, şöyle der : «Osmanlı devrinde Istanbul, Bursa ve Edirne, târihte hiç bir zaman ulaşamadıkları bir ihtişâma ve nüfûsa ulaştılar. Sofya, Filibe, Selânik, Üsküb, Manastır, Yenişehir (Teşalya), Yanya, Belgrad çok gelişti. Osmanlı'dan önce Bosna-Hersek ve Arnavutluk'ta şehir diye bir şey yoktu. Osmanlılar, Tirana, Elbasan, Yenipazar, Mostar, Travnik, Banyaluka, Bosnasarayı şehirlerini kurdular. XVI. asır başında nüfûsu 8.000'den az olan Bosnasarayı'nı bir asırdan az bir müddet içinde 92 mahalleli, 80.000 nüfuslu bir şehir hâline getirdiler. XVI. asırda Viyana ile Bosnasarayı, aynı büyüklükte, aynı değerde şehirlerdi. Bu devirde 37.000 nüfûsuyle Kolonya (Köln), Frankfurt, Hamburg, Nürnberg, Augsburg ise, Türk Bosnasarayı ile mukayese kabûl etmez derecede küçük ve geri idiler. Ama Osmanlı alâkasının, Rumeli'ne, Avrupa'ya kayması, Anadolu şehirlerindeki canlı gelişmeyi yavaşlattı... Üsküb, çok büyük bir şehir hâline geldi. Kuzeydeki büyük su yolu, Vardar üzerinde II. Murâd'ın Taşköprü'sü, büyük eserlerdir. 26 Nîsan 1963 zelzelesinde bütün Üsküb yıkıldığı halde bu Taşköprü, en ufak çöküntü göstermeksizin ayakta kalmayı başarmıştır. Gerçekten sabah saat 5.20'deki bu büyük zelzele, 35.000 küsur binâ-

yı yıktı, 1.200 kişinin ölümüne sebeb oldu, şehrin % 80'i harâbe hâline geldi. Müze hâline getirilmiş olan Kurşunlu Han'la bütün câmîler de hasar gördü. Yalnız 1566'da Sigetvar zaferi şerefine Osmanlılar'ın şehre diktikleri Saat Kulesi, en ufak zarar görmedi... Türkler, Bosnasarayı'ndan sonra Bosna-Hersek'te 1452'de Mostar ve 1474'de Banyaluka şehirlerini kurdular. 1520'de Bosnasarayı'nda tek meskûn Hıristiyan yoktu. 1538'de şehre Hıristiyanlar da yerleşmiye başladılar. Buna rağmen 1655'te bile şehirdeki Hıristiyan nüfûs ancak % 1 (Banyaluka şehrinde % 6) idi. Kaanûnî'nin hala-zâdesi Gazi Husrev Paşa, Bosnasarayı'nı küçük bir Istanbul hâline getirdi. Istanbul'u örnek alarak îmâr etti. Bu Bosna şehirlerindeki Hıristiyan nüfus, XVI-XVII. asırlarda, Istanbul ve herhangi bir Anadolu şehrindeki Hıristiyan nüfûsa nisbetle, çok daha düşüktü... Tirana da 1600 yılında Süleyman Paşa tarafından kuruldu... 1461'de Türkler, Yenipazar şehrini kurdular. Priştine'yi, daha önce kurmuşlardı... Tesalya şehirlerinin ekserisinin kurucusu, II. Murâd'ın ünlü akıncı kumandanı Gazi Turahan Paşa'dır. Meselâ Tırhala'yı o kurmuştur. Tesalya'da bugün yoksul bir kasaba olan Ambelakia, XVI-XVIII. asırlarda, bilhassa pamuklu dokuma merkezi olarak pek çok parladı. Bugün Ambelakia, bir küçük köydür. Buraya uğrayan hiç kimse, daha 200 yıl önce Avrupa'nın en mühim endüstri merkezlerinden birisi olduğunu aklının ucundan geçiremez. Türkler, geç devirlerde de şehirler kurarak Balkanlar'ı şenlendirdiler. Meselâ Kruşevo, 1770'de kurulmuştur».

Rumeli'nin Etnik ve Siyâsî Durumu

Geniş mânâsıyle Rumeli, bir Türk ülkesidir. İmparatorluğun vaz geçilemez iki kanadından biridir : Anadolu ve Rumeli. Bu kanatlardan biri kopunca yalnız imparatorluğun değil, dünyâ siyâsetinin dengesi değişmiş, Birinci Cihan Harbi bu zemin içinde kolayca gerçekleştirmiştir.

Balkanlar'da Orta Çağ'da Hunlar, Avarlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Kumanlar, Oğuzlar gibi Gök Tanrı dîninden pek çok Türk kavmi ve devleti uzun zaman hâkimiyet kurmuşsa da, bu büyük ülke, esas bakımdan, Osmanlı fethinden, Müslüman Türk hâkimiyetinden önce, Bizans dominyonudur. Güneyde Yunanlılar, batıda Arnavutlar, kuzeyde Romenler ve kuzeybatıda Macarlar, Slav değillerdir. Fakat Balkanlar'da esas bakımdan Slavlık ağır basmaktadır. Bulgarlar, onların bir kolu olan Makedonlar, Sırplar, onla-

rın bir kolu olan Hırvatlar ve Hırvatlar'ın bir kolu olan Boşnaklar ve Karadağlılar, Slav kavimlerdir.

Balkanlar'a Hıristiyan'lığın Ortodoks mezhebi, dolayısıyle bu mezhebin başı, temsilcisi ve koruyucusu Bizans hâkimdir. Bizans kültürü yaygın ve derindir. Yalnız Bulgarlar ve Sırplar gibi Slavlar değil, Yunanlılar ve Romenler gibi Slav olmıyan Balkan kavimleri de Ortodoks'tur. Fakat kuzeybatıya çıkıldıkça Bizans te'siri yerini Latin, Roma, Papa te'sirlerine bırakmakta ve Hırvatlar, Macarlar gibi tamâmen Katolik kavimlerin meskûn bulunduğu bölge başlamaktadır. Onun için Hırvatistan ve Slovenya, Macaristan'ın dominyonlarıdır. Arnavutluk'ta ise çoğunluk Ortodoks, azınlık Katolik'tir. Bosna'da Katoliklik hâkim gibiyse de, Bogomil mezhebi, bu hâkimiyeti geniş şekilde ihlâl etmiştir. Hulâsa, Osmanlılar'ın Rumeli'ne ayak basmalarının arifesinde yarımadanın Ortodoks olan büyük kısmına Bizans, Katolik olan daha küçük kısmına Macaristan hâkimdir. Bu hâkimiyetin siyâsî olmadığı zamanlarda bile kültür ve te'sir çizgileri, bu şekildedir.

Zayıf bir Bulgaristan krallığı vardır ama, Bizans tesirindedir. Zayıf bir Sırbistan prensliği vardır ama, Bizans ve Macar atraksiyonu arasında oynamaktadır. Arnavut prenslikleri, Bizans ve İtalya devletleri arasında nüfuz sahalarına bölüşülmüştür.

Burada çok ehemmiyetle belirtmek icab eden bir nokta, gerek Türk fethi sırasında, gerek Türk fethinin ilk asırlarında Slavlık'ın kuzey sınırları, bugünkinden çok güneydedir. Sava'nın kuzeyi bugün olduğu gibi Slav ülkeleri değildir (Banat, Voyvodina, Slavonya), Macarlar'la meskûn Macar ülkeleridir. Macarlar, Türkler gibi Tûrân kavimlerinden biridir. Ne Slav, ne Romenler gibi Latin, ne de Yunanlılar ve Arnavutlar gibi Hind-Avrupa (Ârî) ırklarından bir gruptur. Türkler gibi Asya'dan gelmiş bir Tûran kavmidir. Katolik olunca, 1000 yılları civârında, Latin kültür dairesine girmişlerdir. Türk fütûhâtının arifesinde Bizans İmparatorluğu, mânevî ve kültürel tesirleri ve prestiji muazzam, fakat çok zayıflamış bir siyasî varlıktır. Macaristan Krallığı ise, son derecede kudretli bir kara devletidir, pek kuvvetli ordusu vardır, Karadeniz'le Adriyatik arasında uzanmakta, Çekoslovakya, hattâ bir ara Polonya'ya da hâkim bulunmaktadır. Binaenaleyh Türk fethine karşı Bizans'ın siyâseti diplomasi, hîle, müttefik aramak, prenses takdîm etmektir. Macaristan'ın siyaseti ise, doğrudan doğruya silâhtır. Kudretli ordusu, Türkler'in Balkanlar'da ilerlemesine karşı en büyük maddî engeldir. XVII. asra kadar Türk fütûhâtının karşısına çıkabilmiş en büyük şahsiyet olan Hunyadi

Yanoş, Macaristan krallığının başkumandanıdır ve oğlu, Macaristan kralı olmuştur.

Venedik faktöründen bahsedilmedikçe, Türk fethi sırasındaki Balkanlar dengesini anlamakta eksiklik hâsıl olur. Macaristan nasıl ordusu ile Hıristiyan'lığın seddi ise, Venedik de donanması ile aynı durumdadır ve denizleri Osmanlı'ya kapatma işinde baş çekmekte, bu misyonun şampiyonluğunu yapmaktadır. O çağ dünyasının en ince diplomasi ve haberalma teşkilâtına sahip olan Venedik Cumhuriyeti, bir asiller oligarşisidir, yalnız kralları yoktur. Fakat en korku verici tarafı donanmasıdır. Cihan devletinin temellerini atmıya kesin şekilde karar veren Fâtih Sultan Mehmed, Venedik'in denizdeki bu üstünlüğüne diş bilemekte ve hiç tahammül edememektedir. Fâtih'e kadar Venedik donanması yalnız Türk donanmasından değil, dünyanın bütün donanmalarından üstündür. Haşmetlû Cumhuriyet, denizler canavarıdır ve XIX. asırda İngiltere'nin bütün denizlerde yaptığı işi, Akdeniz'de yapmaktadır. Gemilerini kendi yapmakta ve kendi techîz edebilmektedir. Kara ordusu mühim değildir, fakat deniz piyadesi kudretlidir. Osmanlı târîhinin 1450'den önceki asrından çok ders almış ve bu asrı hurda teferrüâtıyle ve sebeplerine inerek tetkik etmiş olan Fâtih Mehmed, Türk donanma ve tersane gücünü iki etapta planlamış ve her iki etapı da gerçekleştirmiştir. Saltanatının ortalarında, 1460 - 70 arasında gerçekleştirdiği ilk safhada Türk donanmasını, Venedik donanmasının üstünde bir güç olarak geliştirmiştir. 1470 - 80 etapında ise Türk donanmasının gücünü, iki Venedik donanmasına eşit hâle getirmiştir. Bu iş, Venedik'i dehşet içinde bırakmış ve Fâtih'e karşı —sonuncusu başarıyle neticelenen— 13 suikast teşebbüsünde bulunmaya sevk etmiştir. Bu iş, basit bir iş değildir. Zîrâ donanma, böylesine dünyanın birinci donanmasını kurmak yalnız para işi değildir. Türkiye dünyanın birinci devletidir ve büdcesi de ona göredir ama, Fâtih, bazı vakıfları devletleştirmek gibi o zamanın havsalasına sığmıyan tedbirlere bile ihtiyaç göstermiş, bu hususdaki büyük tepkileri, ancak şahsiyetinin kudretiyle yatıştırabilmiş, nitekim oğlu II. Bâyezid, babasının gelirlerini devlet emrine aldığı vakıfları, gene aslî gayelerine iâde etmiye mecbur kalmıştır. Çünki bir tek vakfın gelirinin Hazîne'ye alınması bile aslında fecî şeydir, ya bir câmî, ya bir köprü, ya bir imâret, ya bir hastahâne gelirsiz kalmakta, personeli dağılmakta, harâbiyete terkedilmekte ve fonksiyonu sona ermektedir. Buna rağmen Fâtih, çoktan sahib olduğu dünyanın birinci ordusunun yanında dünyanın birinci donanmasını da gerçekleştirmek için para bulmuştur. Paradan önemlisi, teknik te'sisler kurmaktı. Bu

gemileri ve techizatını Avrupa'dan satın almak düşünülemezdi bile. Türk tersaneleri vardı ama, Fâtih'in tasarladığı gemi inşaatı ve donatımı için tamamen yetersizdi. Tersanelerin ve donatım tesislerinin kurulması, ham maddelerin imparatorluğun çeşitli yerlerinden ne şekilde getirtileceğinin planlanması, büyük işti. Fakat bu iş de oldu. Fâtih öldüğünde Donanmay-ı Hümâyûn, iki Venedik donanmasını, başka bir mukayese ile, dünyanın Türkiye'den sonra gelen en güçlü donanmaya sahip 3 denizci devletin donanmasına eşit bir güçteydi. Donanma gücünü muhafaza, ordu gücünü muhafazadan çok zordu. Zira bir gemiyi bir kaç yıl sonra kadrodan çıkarmak icab ediyordu. Binâenaleyh Türk tersâneleri bir an bile faaliyetten geri kalmıyor, devamlı gemi tezgâhlayıp donatıyorlardı. II. Bâyezid ve Yavuz da aynı siyaseti tâkıyb ettiler. Kaanûnî'ye, bu donanmayı, dünyanın geri kalan bütün donanmaların toplam gücünün üzerinde bir seviyeye çıkarmak işi kaldı ve bu da bilindiği gibi gerçekleşti. Bir kaç neslin aynı programı hiç bozmadan ve tekâmül ettirerek uygulamaları sayesinde, XVI. asırda Osmanlı Cihan Devleti gerçekleşti.

Binâenaleyh Macaristan müdahalesi olmasaydı Balkanlar'ın fethi kolaylaşır, fakat denizlerde Venedik olmasaydı, çok daha kolaylaşırdı. Bazı Avrupalı târihçilerin Balkanlar'ın fethinin bu ülkelerdeki dezorganizasyon sâyesinde mümkin olduğunu söylemeleri, vâzıh şekilde sergilediğim bu tablo karşısında gerçek görünmüyor, hiç olmazsa oldukça eksik bir değerlendirmedir.

Venedik yalnız denizde kalsaydı, iş gene kolaydı. Ama Balkanlar'da —Bizans'ın son asırlarındaki zaafından faydalanarak— pek çok stratejik mevkii ele geçirmişti. En doğuda Kıbrıs, Venedik'indi. Girit, Kiklad Adaları, İyonya Adaları, Venedik'indi. İşkodra ve Preveze, Mora'nın en stratejik limanları Venedik'indi. Bu üsleri temizlemek için Osmanlılar, bir kaç asır uğraştılar.

Balkanlar'da fütûhat, 1352'de Velîahd-Şehzâde Süleyman Paşa'nın Gelibolu yarımadasına ayak basmasıyle başladı. 1354'te çok stratejik Gelibolu limanını aldı. Orhan Gazi'nin büyük oğlu ve Balkanlar'ın gerçek fâtihi I. Murâd'ın ağabeyi olan bu prens, Bolayır'da denizlere ve karalara nâzır türbesinde uykuya da'ldığı anda artık «Rumeli Fâtihi» diye anılıyordu. XIV. asrın 3. çeyreğinde bir çok Balkan ülkesi artık Türk'leşmeye başlamıştı. Bu işin nasıl olduğunu siyasî tarih kısmında anlattım. Burada bir kaç cümlelik hulâsa vermek istiyorum :

Nasıl Anadolu'yu iskân eden Türk'lük, Orta Asya'dan, Türkistan'dan, anavatanın anasından gelmişse, Rumeli'ni iskân eden Türklük de, 1350'lerden başlıyan ve asırlarca ardı kesilmiyen dal-

galar hâlinde, Anadolu'dan geldi. Anadolu Türk nüfusu azaldı ama, Rumeli Türklüğü teşekkül etti ve Osmanlı imparatorluğu gerçekleşti. Her tarafta Türk şehirleri, kasabaları, köyleri yükseldi. Bir çok bölgede Türk nüfus, ekseriyeti elde etti. 4 toplum ihtidâ etti, Müslüman oldu ama, Türk'leşemedi. Bosna'daki Hırvatlar, Boşnaklar, Müslüman oldu, fakat Sırp-Hırvatça konuşmaya devâm ettiler. Arnavutlar'ın dörtte üçü Müslüman oldu, ama onlar da Arnavutça'yı bırakmadılar. Küçük bir Bulgar zümresi (Pomaklar) Müslüman oldular, ama onlar da zamanımıza kadar Bulgarca konuştular. Girit'te bir kısım Rumlar, Müslüman oldular, ama onlar da Yunanca'yı bırakmadılar. Şüphesiz bunlar küçümsenmesi hayâl edilmez kazançlardı, baskısız, samimî din değiştirme, Osmanlı siyasî hâkimiyetinden Osmanlı toplumuna, bir dereceye kadar Osmanlı kültürüne geçmeydi, fakat Türkleşme değildi. Türkleşme için, Türkçe konuşmak şarttı.

Binâenaleyh Balkan Türklüğü, ancak Anadolu Türklüğü zararına teşekkül edebildi. Pek çok Balkan Türk ailesi, menşe'lerinin Konya yâhut Bursa, Aydın veyâ Ankara olduğunu çok iyi bilmektedirler.

Büyük Türk şehirleri teşekkül ederken, Balkan kavimleri daha çok köylere çekildiler. Ama her Balkan şehrinde Türkler'le bir arada, sadece ayrı mahallelerde yaşamıya devâm ettiler. Bunlar hangi dilleri konuşuyorlardı?

Bulgarlar Bulgarca, Makedonlar —Bulgarca'nın bir lehçesi olan— Makedonca, Sırplar Sırpça, Hırvatlar —Sırpça'nın bir şivesi olan— Hırvatça, Boşnaklar —Hırvatça'nın bir şivesi olan— Boşnakça, Karadağlılar Sırpça'nın diğer bir şivesi, Slovenler Slovence. Bunların hepsi Slav dilleri. Romenler —bir Latin dili olan— Romence. Yunanlılar Yunanca ve Arnavutlar Arnavutça. Bütün bu dillerin hepsi Hind-Avrupa (Ârî) diller (Slav dilleri dahil). Macarlar'ın konuştuğu Macarca ise —Türkçe gibi— bir Ural-Altay (Tûran) dili. Dalmaçya'da (Hırvatistan kıyıları) Hırvatça'nın yanına —bir Latin dili olan— İtalyanca da sokulmuş durumda. En kuzeybatıda —bir Germen dili olan— Almanca'nın sahası başlıyor. Katolikler'in yüksek tabakası (asiller ve râhibler), Latince de biliyorlar. Romanya'dan kuzeyde —iki Slav dili olan— Lehçe (Polonya dili) ve Ukranca başlıyor. Macaristan'ın kuzeyinde de Çekçe —ve onun bir lehçesi olan— Slovakça sahaları başlıyor. Lehçe, Ukranca, Çekoslovakca —Rusça ve Beyaz Rusça ile beraber— Kuzey Slav Dilleri grubunu meydana getirir. Görüldüğü gibi Balkanlar'da ve ötesinde, Ârî gruptan olmıyan sadece Türkçe ile Macarca var.

Balkan Türklüğü

Bugün Türklük'ten eser bulunmıyan bir çok büyük şehir, o asırlarda çoğunlukla Türkler'in oturduğu beldeler hâlindedir. Meselâ Belgrad'da 224 cami, 6 kervansaray, 3.700 dükkânlı büyük çarşı, ayrıca başka çarşılar, 98.000 nüfus ve 20.000 kişilik bir Türk garnizonu vardır (Evliyâ, V, 381). Niş, 2.060 hâneli, 22 ilkokullu, 200 dükkânlı bir Türk şehridir (Evliyâ, V, 363-4). Gene bugün Yugoslavya'da kalan ve 1912'ye kadar Türkiye'nin olan Manastır'da, XX. asrın ilk yıllarında 25 cami vardır, 1957'de 10'u ayakta durmaktadır (Tomovsky, *Les Mosquées de Bitola*, Üsküb, 1957).

Daha 1462'de Prens Dukas (XXV), o yıllar için mübalağalı olabilecek şu ifâdede bulunmuştur : «Bana kalırsa bugünki günde Gelibolu Boğazı'ndan Tuna'ya kadar olan yerlerde bulunan Türkler, Anadolu'daki Osmanlı tab'ası olan bir kısım Türkler'den fazladır».

Hıristiyan din ve akıydesine en küçük bir sataşma bahis mevzuu değildir. Âsâyişi bozmıyan her Hıristiyan tab'a «vedîat'Ullaah» tır, Tanrı'nın Türk'e emanetidir. «Sırbistan'da her şeyden önce Osmanlı idaresinde Hıristiyan kavimleri tamamen yok olmaktan korkmakla kalmayıp, aksine olarak asırlarca sonra tekrar hürriyetlerine kavuşmalarına yol açan ve Hıristiyan Balkan kavimlerinin minnetdâr oldukları dinî müsamaha mevcuttu. Kiliseler ve manastırlar, kavmî şuûrun uyanık bulundurulmasına, dilin himayesine ve halk âdetlerinin muhafazasına fevkalâde çok hizmet ediyordu» (A. Hajek, *Sırbistan, İslâm Ans.*, 561a).

Pek çok şehir verilip alınmıştır. En çok Venedik, kıyılarındaki üslerini bırakmamak için fevkalâde, bazan asırlarca direnmiş, bu üslerin bazıları Türkler'le Venedikliler arasında bir kaç defa el değiştirmiş, sonunda Venedik, Kuzey Dalmaçya sahili hâriç, tamamen Balkanlar'dan sökülüp atılmıştır. 1503'te Elbasan sancak beyi Îsâ Bey oğlu Mehmed Bey, Draç limanını Venedikliler'den kesin şekilde almıştır. Avlonya limanını ise kesin şekilde ancak Kaanûnî devrinde Korfu - Pulya sefer-i hümâyûnunda Vezîr-i âzam Ayas Paşa, Venedik'ten fethetmiştir.

Bazı bölgeler o kadar Türk'leşip İslâm'laşmıştır ki, 1878 ve 1912 facia, büyük göç ve imhâlarına rağmen bugün de Balkanlar'ın bazı bölgeleri Türk veya Müslüman'dır. Bosan - Hersek'te Müslüman Boşnaklar, bugün nüfûsun mühim bir kısmını teşkîl ediyorlar. Arnavutluk'un üçte ikisinden fazlası bugün de Müslüman'dır. Yugoslavya'nın Kosova eyaletinde Müslüman Arnavutlar tam ekseriyette oldukları gibi, Makedonya eyaletinde de çok Müslüman

Arnavut vardır. Yunanistan'ın Epir eyaletinde de bazı Müslüman Arnavutlar hâlâ yaşıyor. Bulgaristan'da Müslüman Bulgarlar (Pomaklar), Bulgarca konuştukları halde, hâlâ Abdullah, Mehmed, Emîne, Fatma gibi Türk ismi almakta, asla Bulgar ismi almamakta ve Müslüman dinini korkunç baskılara karşı muhâfaza etmektedirler. Yalnız Müslüman Rumlar, Girit'ten tamamen sürülmüş, bunların hepsi Türkiye'ye gelmiş ve şimdi tamamen Rumca'yı unutarak Türk'leşmişlerdir.

Bugün Balkanlar'da doğrudan doğruya Türk sahaları da vardır : Arnavutluk'ta küçük bir Türk azınlığı bulunmaktadır. Yunanistan'da Batı Trakya'da Türkler'in imhâsı mümkin olamamıştır. Rodos ve bir iki adada ise Türkler, çok azalmıştır. Yugoslavya'da bilhassa Makedonya'da Üsküb çevresinde, bütün göçlere rağmen, hâlâ mühim Türk azınlığı bulunmaktadır. Romanya'da Dobruca'da Türkler hâlâ ekseriyettedir. Yalnız Dobruca Türkleri'nin hepsi Osmanlı (Oğuz) değil, birkısmı, hattâ yarıdan fazlası Kırım'dan gelmiş Kuzey Türkü'dür. Fakat gene de bugün (1975) en mühim Türk kitlesi, sayıları bir milyonu bulan Bulgaristan Türkleri'dir. Rodoplar'da yaşıyanlar imhâ edilmek için büyük baskı altındadırlar. Fakat asıl büyük Türk kitlesi Güney Dobruca, bilhassa Deliorman'da (Kuzeydoğu Bulgaristan) yaşamakta ve ekseriyet teşkîl ettikleri için kendilerini imhâ etmek kaabil olmamaktadır.

1762 haziranda Rucer Yosip Boşkoviç'in *Hâtıra Defteri*'nde şu notları okuyoruz *(Târih Dergisi,* XIII, 203, 216) :

«Dobruca'da Yenipazar'a vardık. Bu yer, Türk ve Hıristiyanlar'ın karışık oturdukları bir köy. 50 hâne Bulgar ve 250 hâne Türk. Bir kaç hâne de Ulah (Romen) var. Ben bir Ulah evine indim. Sahibi fakirdi ve ancak bir yıl önce bu köye yerleşmişti. Türk paşalarının idaresinde tahammül edilebilir bir hayat yaşanabildiğini, onun için bir çok Romen'in Dobruca'ya geldiğini, Romanya'da Hıristiyan voyvodaların köylüleri soyup sovana çevirdiklerini söyledi...

«Dobruca'dan çıkıp Tuna'nın batı yarısı üzerinde İbrâil şehrine geldik. Nehir üzerindeki Türk tersânesinde 'karavela' denen büyük bir gemi inşâ hâlinde idi. Istanbullu armatör İshak Ağa için inşâ ediliyordu. Bu büyük gemiyi, Istanbul'la İskenderiyye (Mısır) arasında işletecekti. 70 arşın uzunluğunda ve 17 arşın genişliğinde idi. Bu gemi, bir zamanlar bindiğim Venedik'in 84 toplu Sen Karl harb gemisinden çok büyüktü».

Balkanlar'ın her tarafının her bakımdan Türk'leştiğine ait kayıtlar sonsuzdur. Mareşal von Moltke'nin 19 mayıs 1837'de Tır-

nova'yı ve 2 gün sonra Kızanlık'ı nasıl tasvîr ettiğini görelim (s. 105-9). Tırnova, Balkan Dağları'nın kuzey ve Kızanlık güney eteklerinde iki küçük şehirdir :

«Hârikulâde güzel bir ülke burası : Her şey yeşil. Derin vâdilerin yamaçları ıhlamur ve ahlat ağaçları ile kaplı. Geniş çemenlikler, dereleri çeviriyor. Bereketli buğday tarlaları ovaları kaplıyor ve ekilmiyen sahalar bile hayvanlar için zengin çayırlarla örtülü. Teker teker dağılmış bir çok ağaçlar ayrı câzibe veriyor ve koyu gölgelerini açık yeşil zemîn üzerine seriyorlar. Tuna vâdisinin Dessau'daki görünüşüne pek benziyor... Tuna'ya yaklaştıkça yalnız Türk köylerine rastlanıyor. Bu bölgede hiç Bulgar köyü yok gibi. Tırnova'da Türkler'den başka Bulgar ve Rumlar da var. II. Sultan Mahmud, Tırnova'ya girerken, şehrin çok açığından itibâren halk iki sıralı dizilmişti. Redif askerleri selâm duruyordu. Rum kadınları Basilius'un (Roma İmparatoru yâni pâdişah) gelişini seyretmek için düz damları ve terasları doldurmuşlar. Ben bu şehir kadar romantik mevkı'li bir yer görmedim...

«Tırnova'dan güneye doğru Kızanlık'a yaklaşırken tâ uzaktan, dev gibi ceviz ağaçlarından müteşekkil bir ormancık göründü. Kızanlık, işte bu ormancığın içinde. Burada minareler bile altında gömülü oldukları yaprak ve daldan tepeler altından meydana çıkamıyordu. Öylesine sık ve ulu ağaçlardı. Ceviz, muhakkak ki çok güzel bir ağaç. Dalları ufkî şekilde 100 ayak'tan daha geniş çapta bir sahaya yayılanlarını gördüm. Geniş yapraklarının son derecede tâze yeşili, kubbesinin altındaki loşluk, gövdenin çevresinde yetişen bitkiler, nihayet bu ağaçların yakınlarında yetiştikleri dereler ve pınarların şırıltıları, hârikulâde. Bu ağaçlar aynı zamanda bülbüllerin ve güvercinlerin sarayları. Su bolluğu kolayca tasavvur edilemez. Yolda bir pınara rastladım, çakıllı zeminden 9 pus kalınlığında dik şekilde yukarı fışkırıyor, sonra küçük bir dere hâlinde akıp gidiyor. Lombardiya'da olduğu gibi, bütün bahçeler ve tarlalar, hendekler ve arklardan şarıl şarıl akan sularla her gün sulanıyor. Bütün vâdî, bahtiyar bir refah ve zengin bir bereketin senbolü, gerçek bir Vâdedilmiş Toprak. Adam boyunda, dalgalanan başaklarıyle geniş tarlalar, sayısız koyun ve manda sürüleriyle örtülü çayırlar... Bir yandan da gökten kocaman yağmur bulutları sarkıyor. Bunlar, dağların karlı zirveleri etrafında yığılıyor ve ara sıra tarlaları suluyor, ara sıra da kızgın güneş bunları tekrar ısıtmak için ışıldıyor. Hava güzel kokularla dolu. Bunu, harfi harfine, ne demek olduğunu bilerek söylüyorum. Zira Kızanlık, Avrupa'nın Kişmir'i, Türkiye'nin Gülistân'ı, güller diyârıdır. Gül burada, bizim tarlalarımızda olduğu gibi bahçelere

ve saksılara değil, tıpkı patates gibi dikilmiş. Bir gül tarlasından daha iç açıcı bir manzaranın tasavvuru kolay değil. Bir tiyatro dekoratörü böylesine bir dekor yapsa, mutlaka mübalağa ile ithâm edilir. Milyonlarca, bir çok milyonca gül, gül tarlalarının açık yeşil halısı üzerine serpilmiş. Halbuki bu mevsimde, goncaların ancak dörtte biri açılmış durumda. Yaz gelince gül bolluğu, insanı çıldırtacak hâl alabilir. Ama Türkler, bu manzaraya alışmışlar... Türkler gülü yalnız seyretmiyor, yalnız koklamıyorlar, aynı zamanda yiyorlar. Gül reçeli Türkiye'de çok makbûldür ve sabahları bir bardak serin su ile kahve içmeden önce yenir. Bunu yapmayı herkese tavsiye edebilirim. Kızanlık, aynı zamanda, çok değerli bir madde olan gülyağının da büyük sanayi merkezidir... Yanıma bir mıkdar gülyağı aldım. At üzerinde, cebimde bir şişe gülyağı ile seyahat edince, tam bir hafta, bir gül fidanı gibi koktum. Seyahatimiz sırasında padişahın arada bir beni çağırıp bir kaç cümle konuşması, büsbütün seyahati hoş hâle getiriyordu» (*).

Osmanlılar'ın «Özü» («Özi» yazılır), Kırımlılar'ın daha önceleri Karakirman (kara kale) ve Uzunkal'a, sonradan Ruslar'ın Oçakof (Oczakov) dedikleri mühim kale ve limanda XVIII. asrın sonlarında bile 25.000 Osmanlı ve Kırım Türk'ü yaşıyor, 40'a yakın da Ermeni hânesi bulunuyordu (İnciciyan, VII, 113; Bıjıskyan, 100-1). Daha önceleri daha kalabalıktı ve eyâlet merkezi idi. 1788'-de Ruslar'ın eline geçip tahrîb edildi ve küçük bir köy hâline düştü. Buna karşılık Ruslar, 54 mil mesafede Türkler'in «Kocabey» dedikleri iskeleyi, modern bir liman hâline getirdiler ve Özü'nün yerini alan bu limana eskiden «Odesos» dendiği için «Odesa» dediler. Şehrin az ötesinde Türkler'in «Yanık Palanga» veya «Yeni Palanga» dedikleri tahta kalelerini, Ruslar da muhâfaza ettiler. Nitekim Ruslar, Kırım'daki Türk şehirlerini de harâbîye terk edip Türkler'in «Akyar» dedikleri iskeleyi «Sivastopol» adıyle deniz üssü hâlinde teşkilâtlandırmışlardır.

(*) Büyükbabamın büyükbabası Rızâ Bey (1798 - 1862), Semendire'de doğmuş, babası Mehmed Nûreddîn Efendi ile bir kaç yaşında iken Kızanlık'a gelip yerleşmiş, gül bahçeleri edinip Kızanlık'ta ölmüş ve oraya gömülmüştür. Oğlu, yani dedemin babası Abdullah Bey (1830 - 1877), Kızanlık'ta doğmuş, Eski Zağra'da Ruslar tarafından şehîd edilmiş, aileden yalnız büyükbabam Nûreddîn Mehmed Efendi (Eski Zağra, 1859 - Istanbul, 1915) Rus katliâmından kurtulup 18 yaşında Istanbul'a gelip yerleşmiş, aile, Kızanlık ve Eski Zağra'daki (iki şehrin arası 30 km.'dir) bütün servetini ve çok geniş topraklarını tamamen kaybetmiştir.

XIX. Asır Eşiğinde Rumeli Eyâleti

Çok tanınmış Ermeni bilgini İnciciyan, 1804'te Venedik'te basılan 11 ciltlik Dünya Coğrafyası'nın VI. cildinde, Türkiye'nin Avrupa topraklarını tasvir eder. Tam XIX. asrın eşiğinde ve III. Selim (1789 - 1807) devrindeyiz. Bu tarihte Avrupa'daki Osmanlı eyâletleri Rumeli, Bosna, Özü, Mora, Girit, Cezâir-i Bahr-i Sefîd, Eflâk ve Boğdan ile Istanbul'dan ibârettir. Bu mühimleri, merkezi Sofya olan, fakat —daima vezir pâyesindeki— beylerbeyisinin Manastır'da da oturduğu Rumeli eyâleti idi. Sofya şehri halkı —sırasıyle— Türk, Bulgar, Rum, Ermeni, Yahudi ve Hırvatlar'dan ibâretti. Eyâlet 16 sancağa (il = vilâyet) ayrılıyordu : Sofya merkez, Selânik, Üsküb, Ohri, Köstendil, Tırhala, Delvine, İskenderiyye (İşkodra), Avlonya, Elbasan, Prizren, Dukagin, Alacahisar, Vulçetrin, Yanya ve Semendire(Belgrad). Görüldüğü gibi eyâlet, bugünki Bulgaristan ve Arnavutluk devletlerinin tamamını, Adalar dışında Kara Yunanistan'ını, Türkiye'nin Doğu Trakya'sını ve bugünki Yugoslavya'nın büyük parçalarını (Sırbistan, Makedonya ve Kosova) içine almaktadır. Her sancak kazâlara, kazâlar nahiyelere, nahiyeler de köy ve mahallelere ayrılmaktadır. Şimdi XIX. asır eşiğinde Rumeli eyâletinin 16 sancağının kazâlarını (ilçe) ayrı ayrı görelim (bugün Bulgaristan'da kalan kazâlar Bul., Yugoslavya'dakiler Yug., Yunanistan'dakiler Yun., Arnavutluk'takiler Ar., Türkiye'deki Tür. kısaltmaları ile işâretlenmiştir) :

Sofya merkez sancağı, 53 kazâdır : Sofya merkez kazâsı (Bul.), Filibe (Bul.), Tatarpazarcığı (Bul.), Florina (Yun.), Drama (Yun.), Gümülcine (Yun.), Yenice-i Karasu (Yun.), Melnik (Bul.), Sarışâban (Yun.), Karadağ (Bul.), Nevrekop (Bul.), Üstürve (Yun.), Zihne (Yun.), Serez (Yun.), Demirhisar (Yun.), Sarıgöl (Bul.), Çırpan (Bul.), Eski Zağra (Bul.), Manastır (Yug.), Kızılağaç Yenicesi (Bul.), Horpişte (Yug.), Kavlunya (Yug.), Cum'apazarı (Yug.), Görice (Ar.), Eğribucak (Yun.), Kesriye (Yun.), Güğercinlik (Yug.), İzenbul (Yug.), Berkofca (Yug.), Serfiçe (Yug.), Priştine (Yug.), Beresiye (Yug.), Nasliç (Yug.), Şehirköyü (Yug.), Preznik (Yug.), Pravişte (Yug.), İhtiman (Bul.), Samakov (Bul.), Köprülü (Yug.), Megri (Yun.), Dimetoka (Yun.), Dağardı (Yun.), Bereketli (Yun.), Ahîçelebî (Yun.), Cisr-i Ergene (Uzunköprü) (Tür.), Kavala (Yun.), İpsala (Tür.), Ferecik (Yun.), Edirne (Tür.), Edirne Üsküdarı (Tür.), Çüke (Tür.), Ada (Tür.).

İnciciyan 1754 Edirne ve 1759 Selânik yangınlarının bu büyük şehirlere çok zarar verdiğini söylüyor. Selânik şehrinde halkın —çokluk sırasıyle— Türk, Rum, Yahûdî, Ermenî olduğunu söylüyor. Yahûdiler'in XV-XVI. asırlarda İspanya, Portekiz ve kısmen Güney İtalya'dan kovulup Divân-ı Hümâyûn'ca buraya yerleştirilen Yahudiler olduğunu, buranın yerli halkı bulunmadığını kaydediyor. Şehirde 48 cami ve 30 Rum Ortodoks kilisesi bulunuyor. Selânik sancağı şu 8 kazâya ayrılmaktadır : Selânik merkez kazâsı (Yun.), Karaferye (Yun.), Avrathisârı (Yun.), Yenice-i Vardar (Yun.), Vodina (Yun.), Doyran (Yug.), Lanzaka (Yun.), Ağustos (Yun.).

Üsküb sancağı da 8 kazâlıdır : Üsküb merkez kazâsı (Yug.), Kalkandelen (Yug.), Kırçova (Yug.), Köprü (Yug.), Pirlepe (Yug.), Kıvırcık (Yug.), Kırnık (Yug.), Kaçanik (Yug.).

Ohri sancağı da 8 kazâdır : Ohri merkez kazâsı (Yug.), Debre (Yug.), Zîr-i Bâlâ (Ar.), İstarve (Yug.), Akçahisar (Kroya) (Ar.), Eşim (Ar.), Mat (Ar.), Usturga (Ar.).

Köstendil sancağı 14 kazâdır : Köstendil merkez kazâsı (Bul.), Ilıca (Bul.), Radomir (Bul.), Hersek (Yug.), Kratova (Yug.), Kumanova (Yug.), İvranye (Yug.), Petriç (Yug.), Tikveş (Yug.), İştip (Yug.), Radovişte (Yug.), Ustrumiça (Yug.), Dubniçe (Yug.), Eğripalanka (Eğridere Palankası) (Yug.).

Tırhala (Tesalya) sancağı 8 kazâdır : Tırhala merkez kazâsı (Yun.), Yenişehir-i Fenâr (Larissa) (Yun.), Alasonya (Yun.), Velesin (Yun.), Çatalca (Yun.), Platamana (Yun.), Tumnik (Yun.), Ermiye (Yun.).

Delvine sancağı 7 kazâdır : Delvine (Ar.), Aydonat (Ar.), Mizarak (Yun.), Karuliş (Ar.), Kimera (Yun.), Ayisandra (Yun.), Vudrindon (Butrinto) (Ar.).

İskenderiyye (İşkodra) sancağı 7 kazâdır : İskenderiyye (İşkodra) merkez kazâsı (Ar.), Altunâbâd (Ar.), Burguriçe (Podgoriçe = Titograd) (Yug.), Bila (Budimli) (Yug.), Kumerati (Akve) (Yug.), Gusane (Yug.), Ülgün (Bar = Antivari) (Yug.).

Avlonya sancağı 10 kazâdır : Avlonya merkez kazâsı (Ar.), Arnavud Belgradı (Berat) (Ar.), Mezâkıye (Ar.), Uskurbar (Ar.), Ergiri Kasrı (Argyrokastro) (Ar.), Ubar (Ar.), Pugunye (Ar.), Tepedelen (Ar.), Birmindi (Ar.), Yimurince (Ar.).

Elbasan (İlbasan) sancağı 5 kazâdır : Elbasan merkez kazâsı (Ar.), Çirmenika (Ar.), İşbad (Ar.), Draç (Ar.), Sulve (Ar.).

Prizrin (Berzerin) sancağı 6 kazâdır : Prizrin merkez kazâsı (Yug.), Sahve (Yug.), Viypa (Yug.), Kâmurince (Yug.), Biçik (Yug.), Berguşte (Yug.),

Dukagin sancağı 6 kazâdır : Dukagin merkez kazâsı (Ar.), İpek (Yug.), Gure (Yug.), Altuneli (Yakova) (Yug.), Leş (Ar.), Zadrin (Ar.).

Alacahisar sancağı 4 kazâdır : Alacahisar (Yug.), Kurşunlu (Yug.), Üsküfce (Yug.), Bolvan (Yug.).

Vulçetrin sancağı 5 kazâdır : Vulçetrin merkez kazâsı (Yug.), Morava (Yug.), Ferniçe (Yug.), Yenipazar (Novaberde) (Yug.), Yalance (Yug.).

Yanya sancağı 6 kazâdır : Yanya merkez kazâsı (Yun.), Narda (Arta) (Yun.), Krandus (Yun.), Eğrikesri (Yun.), Funiçe (Yun.), Reşim (Yun.).

Semendire sancağı 6 kazâdır : Belgrad merkez kazâsı (Yug.), Semendire (Yug.), Hisarcık (Yug.), Yagodine (Yug.), Perakin (Yug.), Niş (Yug.), (bu sancağa «Belgrad Sancağı» ve «Sırbistan Sancağı» da denilmiştir).

Tuna Vilâyeti'nde(Bulgaristan) Türk Eserleri

Türkler, Balkanlar'ı milyonca bayındırlık eseriyle donatmışlardır. Balkanlar'ın her parçası kaybolunca buradaki Türk eserlerinin sistematik imhâsı başlamıştır. 1975'te bu imhâ henüz tamamlanmamıştı, gene binlercesi ayakta idi. Bugünki Bulgaristan'da, Rumeli'nin esas bölgesindeki Türk eserleri için bir kaç not naklediyorum :

1868 *Tuna Vilâyeti Sâl-Nâmesi*'nde, bugünki Bulgaristan'a tekabül eden vilâyette bulunan 86 tekke, ayrı ayrı sayılmıştır. Bunların 18'i Sof-

ya'da, 7'si vilâyet merkezi olan Ruscuk'ta, 16'sı Köstendil'de, 10'u Şumnu'dadır. Hepsi çeşitli tarikatlere ait işler tekkelerdir.

Sofya'ya yakın Balı Efendi Türbesi, Türkler'in kutsal saydıkları bir makamdı ve 1923'te Yahyâ Kemal ziyaret ettiği zaman, Bulgar kadınlarının da bu Türk velisinin türbesinde duâ ettiklerini hayretle görmüştü. Harâb olan tekkeyi II. Abdülhamid'in bu sırada Sofya'da oturan oğlu Abdülkaadir Efendi, 1943'te mükemmel şekilde tâmir ettirmiş, güzel bir kapı yaptırmıştır *(Vakıflar Dergisi*, IX, 91a, not 21). Osmanlı zihniyetinin, elden çıkan topraklarda gelenekleri devâm ettirdiğini gösteren hazin misaldir.

Aynı *Sâl-Nâme*'ye göre Tuna vilâyetinin bazı şehirlerinde 1868'de bulunan bazı Türk eserleri şöyleydi:

Sofya'da 44 cami, 4 medrese, 8 mekteb, 18 tekke; Şumnu'da 40 cami, 6 medrese, 22 mekteb, 10 tekke; Tırnova'da 31 cami, 7 medrese, 19 mekteb, 4 tekke; Ruscuk'ta 30 cami, 6 medrese, 9 mekteb, 7 tekke; Vidin'de 24 cami, 1 medrese, 12 mekteb, 7 tekke; Hacıoğlupazarı'nda 20 cami, 4 medrese, 12 mekteb, 2 tekke; Lofça'da 20 cami, 4 medrese, 11 mekteb, 1 tekke; Ziştovi'de 19 cami, 1 medrese, 3 mekteb; Varna'da 19 cami, 1 medrese, 12 mekteb, 1 tekke; Plevne'de 18 cami, 3 medrese, 4 mekteb, 5 tekke; Eskicum'a'da 17 cami, 6 medrese, 6 mekteb, 1 tekke; Köstendil'de 16 cami, 3 medrese, 7 mekteb, 16 tekke; Niğbolu'da 12 cami, 1 medrese, 8 mekteb, 1 tekke; Silistre'de 12 cami, 6 medrese, 7 mekteb; Razgrad'da 11 cami, 2 medrese, 7 mekteb, 4 tekke; Pravadi'de 11 cami, 2 medrese, 3 mekteb; Balçık'ta 10 cami, 1 medrese, 3 mekteb; Servi'de 10 cami, 1 medrese, 5 mekteb; Samakova'da 10 cami, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke; Berkofça'da 9 cami, 1 medrese, 5 mekteb, 2 tekke; Osmanpazarı'nda 8 cami, 3 medrese, 8 mekteb, 1 tekke; Vraca'da 7 cami, 1 medrese, 5 mekteb, 2 tekke; Lom'da 5 cami, 1 medrese, 2 mekteb; Tutrakan'da 3 cami, 1 medrese, 4 mekteb; Babadağı'nda 3 cami, 5 mekteb; Rahova'da 3 cami, 1 medrese, 1 mekteb, 1 tekke; İhtiman'da 2 cami, 2 medrese, 2 mekteb; Köstence'de 2 cami, 3 mekteb vs. vs. Tabiî diğer sosyal ve resmî yapılar pek çoktur.

Tuna Vilâyeti'ni Midhat Paşa, ihyâ etmişti. Bütün kanun ve nizamlar, en mükemmel ve eksiksiz şekilde tatbik edilmiş, hiç bir müsamaha gösterilmemiştir. Jandarma teşkilâtı kurulmuştu ve neferlerin bir kısmı Bulgar'dı. Bu Bulgar jandarmalar, devlet emrini, babalarına karşı tatbik eder hâle getirilmişlerdi. Elbiseleri zarif, temiz, pahalı üniformalardı. Âsâyiş mükemmeldi. Kalpaklarının üzerinde hilâl vardı (Ebüzziyâ, I, 229 - 32). Polis teşkilâtı da aynı düzende idi. Abdülazîz Han, Avrupa seyahatinden döndüğü zaman, Tuna valisi Vezir Midhat Paşa, kendisini Peşte'de karşıladı. Tuna üzerinden gemiyle Ruscuk'a geldiler. Ruscuk iskelesinde uzaktan sıralanmış jandarma ve polisin üniformalarını ve düzenini gören padişah şaşırdı: «Burası neresidir?» dedi. Midhat Paşa: «Memâlik-i Şâhâneniz'den Tuna Vilâyeti'nin merkezi Ruscuk'tur Efendimiz» diye cevap verdi. Padişah: «Paşa hizmetinize teşekkür olunur, asker ve jandarmayı, şehri, Avrupa'da gördüğüm yerlerden farksız hâle getirmişsiniz» dedi. Midhat Paşa, yalnız iş gören değil, iş gördürmesini, ekip seçmesini bilen müstesna bir idare adamı, ideal bir umumî vali idi. Çalıştığı bölge fark etmez, aynı başarıyı gösterirdi. Tuna'da, Bağdad'da (Irak), Suriye'de, Aydın'da (İzmir, Batı Anadolu) umumî valilikleri sıra-

sında çok değişik şartlara rağmen aynı başarıyı göstermişti. Tulça mutasarrıfı Süleyman Paşa, Varna'da mutasarrıfı Râsim Paşa, Vidin'de mutasarrıfı Sabri Paşa, Niş'te mutasarrıfı —sonradan sadrâzam olan— Abdurrahman Nûreddin Paşa, muâvini Râif Paşa, jandarmayı teşkilâtlanmaya memur ettiği zât da —sonradan mareşal olan— Kurmay Binbaşı Şâkir Bey'di. Vilâyet gazetesinin başmuharriri, meşhur romancı Ahmed Midhat Efendi idi. Böyle bir ekiple iş gördü. *Tuna* adlı bu resmî gazetenin Bulgarca kısmı da vardı. Böylece Bulgaristan'ın bugünki çağdaş kalkınmasının temellerini, Midhat Paşa attı. Vaktiyle Niş valiliğinde bulunduğu için Midhat Paşa, üstelik bölgeyi iyi tanıyordu. Zaten Tuna Vilâyeti, Niş ve Silistre eyaletleri birleştirilerek kurulmuştu. Yollar, bankalar, mektebler, bayındırlık eserleriyle Midhat Paşa, böylece bugünkı Bulgaristan topraklarını büyük ölçüde ve çağdaş şekilde kalkındırdı.

Evliyâ Çelebî ile Beraber Rumeli Gezisi

Şimdi Evliyâ Çelebi'nin Rumeli hakkında XVII. asrın 3. çeyreği için anlattıklarının karakteristik taraflarını onun ağzından hulâsa ederek nakledeceğim. Hangi Rumeli şehrini önce görmüşse, ben de orayı öne alacağım. Her ciltte Rumeli kısımlarını, yaptığı seyahatlerin kronolojisini takıyb ederek anlatmıya çalışacağım.

Evliyâ Çelebi, Rumeli tarafına ilk seyahatini, Kırım seyahatinden sonra yapmış, Ege adalarından Mora limanlarına uğrıyarak başlamıştır ki, II. cildinde anlatır. Fakat asıl ilk Rumeli seyahati, III. cildinin ikinci kısmında anlattığı Istanbul - Niğbolu - Istanbul ve Istanbul - Sofya - Istanbul seyâhatleridir. 2 ayrı seyâhattir. İlki 1651'in son aylarında ve daha kısa sürmüştür. İkincisi daha uzundur ve 1652 yılı ile 1653'ün ilk 8 ayını içine alır, 20 ay kadar sürmüştür. Edirne'yi ilk defa bu ikinci seyahatine çıkarken görmüştür. İlk Rumeli seyahatine Evliyâ Çelebi, dayısı Melek Ahmed Paşa'nın maiyetinde katılmıştır. Vezir Dâmâd Melek Paşa, sadâretten azledilmiş, Özü beylerbeyiliğine getirilmiştir. Şimdi Evliyâ'nın anlattığı sıra ile, güzergâhı üzerindeki başlıca Rumeli şehir ve kasabalarını görelim :

Küçük Çekmece

Eyüb mevleviyyetine bağlı nahiye merkezidir. Kalesi sahilde, fakat haraptır. 600 evli küçük kasabadır ama halkı kasabalı gibi değil, şehirli gibi yaşar. Gerçekte Istanbul'un bir dış mahallesidir. Evleri tamamen kiremit damla örtülüdür. Tekke Camii, daha küçük dört kubbeli Çarşı Camii, 15 mescidi, Abdüsselâm Bey Medresesi, bir hamamı, 7 işhanı, bir ilkmektebi, cadde üzerinde 300 dükkânlı çarşısı vardır. Sokakları tamamen beyaz taşlı kaldırım döşelidir. Küçük Çekmece Gölü üzerinde büyük köprü vardır, çok işlektir. Kaanûni başlatmış, II. Selim zamanında bitirilmiştir.

Büyük Çekmece

Bu da Eyüb mevleviyyetine bağlı nahiye merkezi, 1.000 bahçeli evli büyük kasabadır. Artık burası Istanbul şehri dışındadır. Evleri çok katlı, hepsi kiremit damla örtülüdür. Subaşısı vardır. Mehmed Paşa Mescidi, Sinan eseridir ve camilerinin en güzelidir. 11 kurşun örtülü hanı, birer medrese, imâret, mektebi, bir kaç hamam, pazar, çarşısı vardır. Medresesi büyük ve kalabalıktır. Mahkeme yanındaki 1.000 at alır kervansarayı, en büyük binasıdır.

Büyük Çekmece Gölü üzerinde de bir köprü vardır. Sinan yapısıdır. Kaanûnî'nin hayır eseridir ama, bu da II. Selim devrinde bitmiştir. 26 gözlü büyük ve üstatça yapılmış bir köprüdür. Traş edilmiş cilâlı taşla yapılmıştır. Beyaz mermer üzerinde kitâbesi Karahisârî Hasan Çelebî hattıdır. Köprü ve çevre yoluna 11.473.850 akça harcanmıştır (530 milyon TL. kadar), büyük hayrattır.

Silivri

Bu da Marmara sahilindedir. I. Murad tahta geçtikten (1362) az sonra Bizans'tan almış, sonra bir iki defa Osmanlı ile Bizans arasında el değiştirmiştir. Eyüb mevleviyyetine bağlı 150 akçalık kazâ merkezidir. Subaşısı, kedhudâyeri, yeniçeri subayı ve muhtesibi (belediye zâbıta subayı) vardır. 47 kuleli kalesi sahildedir. Hunkâr Camii, kale içindedir. Haydar Ağa Sarayı, çok güzeldir. Kale içinde kiremitle örtülü 500 ev vardır, 2.000 nüfus yaşar. Kale dışında ise 1.600 bahçeli ev, 17 mahalleye ayrılmıştır. Küçük, şirin bir şehirdir. 18 cami ve mescidinden «Ulu Cami» denen camii, Vezîr-i âzam Pirî Mehmed Paşa yaptırmıştır. Dış avlusunda mihrab sofasındaki balgamî sütunları meşhurdur. İmâreti, medresesi, mektebi olan bir küçük külliyedir. Kiremit örtülü 16 hanı vardır. Bunlardan Kassam Çelebî Hanı, çarşılıdır (pasajlı) Çarşısındaki 100 dükkânın çoğu nalbanddır. Bu Kassam Çelebî de Pirî Paşa soyundandır. Pirî Paşa, Yavuz'un son ve Kaanûnî'nin ilk vezir-i âzamıdır. İki hamamı bulunur. Bir küçük has bahçesi vardır. Suyu güzeldir ve Pirî Paşa tarafından getirilmiştir. Bir kaç katlı eşraf konakları, letâfetli binalardır.

Silivri - Çorlu yolu üzerinde Kaanûnî'nin yaptırdığı köprü, 33 gözlü ve uzundur. Kemerleri şimdi hurdaca ve tamire muhtaçtır. Köprünün Silivri'ye bakan tarafında Sâdî Baba Bektâşî Tekkesi yer alır.

Çorlu

Edirne sancağına bağlı 150 akça kazâ merkezidir. 30 köy, bu kazâya bağlıdır. Kiremit örtülü ve çok katlı 3.000 hâne küçük bir şehirdir. 15 mahalle Müslim, 15 mahalle Kefere'dir. 12 mescidi, 3 camii var. En büyükleri, Kaanûnî'nin yaptırdığı halkın «İmâret Camii» dediği mâbeddir. Çarşı içindeki Ebülfeth Camii, Fâtih Sultan Mehmed'in hayır eseridir. Kurşunlu Medrese'yi Kaanûnî yaptırmıştır ve zengin vakıfları vardır; softaları (medrese öğrencileri) muntazam şekilde iki öğün yemek yer, mum ve ayrıca para alırlar. 20 ilkmektebi, bir çok çeşmesi vardır ama, çeşmelerinden az su akar ve daha çok sarnıç suyu verilir. 925'te Kaanûnî'nin

yaptırdığı çeşme güzeldir. Dâye Kadın 3 çeşme yaptırmıştır. İmâret Çeşmesi de Kaanûni'nindir. Kürd Sefer Ağa, IV. Murad devrinden kalma Rûznâmeci İbrahim Efendi, Çarşı içinde Kulkedhudâsı Süleymân Ağa, Kefere mahallesinde Acı Çeşmeler'den halk çok faydalanır.

İşlek ticaret merkezidir. 180 hanı vardır. Halk, ticaretle geçinir. Zirâ büyük yol uğrağıdır. Rumeli'ne gidip gelen herkes buradan geçer. Hanlarının dördü kurşunla, diğerleri kiremitle örtülüdür. Kaanûni'nin İmâret Hamamı da, Dâye Hâtun Hamamı da çiftedir. 26 konakta da hususi hamam vardır. 600 dükkânında her türlü değerli mal satılır. Çarşıları kapalı çarşıdır. Peyniri, bütün Osmanlı ülkelerinde meşhurdur, Mısır'a bile gider.

Lüleburgaz

Kırkkilise sancağının 150 akçalı kazâ merkezidir. Burada 250 asker vardır. Kiremit örtülü 700 bahçeli evi olan bir kasabadır. Sokollu Mehmed Paşa mâmûr etmiştir. 6 mahalledir. 3 cami ve 3 mescidi vardır. Sokollu Camii, çok mükelleftir. Pencere camları billurdur. İçindeki *Kur'ân*'lar, çok meşhur hattatların eseri pek değerli yazmalardır. Ahmed Karahisârî, Dede Mehmed Çelebi, Karahisâri Hasan Çelebi, Abdullah Kırımi, Şeyh Bâyezid yazısı *Kur'an*'lar görülecek şeydir. Cami gibi Sokollu Hamamı da Sinân'ın eseridir. Ergene başındaki cami de ilgi çekicidir. Çorlu'dan küçük olan Burgaz, çok mâmurdur. 7 mektebi, 300 dükkânlı zengin çarşısı bulunur. Ergene yalısında, Sokollu Köprüsü'ne kadar 1.000'den fazla dükkân sıralanır. 9 göz olan bu köprü Sinan yapısıdır. Kervansarayı 150 odalıdır, her odasında ocak (şömine) vardır. Kale gibi yapıdır. Ahırı 3.000 at alır. Ayrıca deve ahırı vardır. Her akşam mehter çalarak kapısı kapatılır. Ama gece yolcu gelirse kapısı açılıp içeri alınır. Fakat gece dışarıya çıkmak mümkin değildir. Sabah gene mehter çalarak kapılar açılır. Bekçiler : «Malınız, canınız, atınız tamam mıdır?» diye bağırarak yolcuları uyandırırlar. Yolcular : «Hepsi tamamdır, Cenâb-ı Hak hayır sahibine rahmet eyleye» diye cevap verirler. Misafirlere mükellef yemek çıkarılır. Kervansarayın zengin vakıfları vardır. Sokollu'nun hayır eseridir.

Kervansarayın batısındaki Sokollu Sarayı, avlulu, divân-hâneli, hamamlı, 150 odalıdır. Kâgirdir. Demir kapısının kemeri üzerindeki kitâbe, Karahisâri yazısıdır.

Cisr-i Ergene (Uzunköprü)

Burgaz'dan ayrılınca Ergene üzerinden bir defa daha, bu sefer meşhur Cisr-i Ergene = Ergene Köprüsü'nden geçtik. II. Murâd'ın yaptırdığı 174 gözlü akıllara hayret veren bir eserdir. Böyle uzun köprü görmedim. Ergene üzerine, Uzunhacılıköyü Köprüsü'nden sonra atılmış köprüdür.

Aydos

Kırkkilise sancağının 150 akça kazâ merkezidir. Kedhudâyeri, yeniçeri zâbiti ve muhtesibi vardır. Kiremit örtülü ve bahçeli 1.000 evi 5 mahalleye dağılmıştır. Ahali Türk ve Bulgar'dır. 1 cami, 4 mescid, 6 han, 150 dükkândır. Un değirmenleri vardır.

Pravadi

150 akça kazâdır. Bütün Kırkkilise sancağı gibi burası da Özü eyaletine bağlıdır. Aydos'ta olduğu gibi burada da bir voyvoda bulunur. 200 X 50 arşın küçük, fakat gayet amansız bir kalesi vardır. İçinde 100 kulaç kuyusu alâka çekicidir. Büyük eşraf konakları, 10 mektebi mevcuttur. 70 konağı hamamlıdır. Nalband Ali Ağa, Şâtır Ahmed Ağa, Nâib Hasan Efendi, İsmail Efendi, Kedhudâyeri Yûsuf Ağa, Çengelli-zâde Halil Ağa, Hacı Ali Ağa, Kavak-zâde konakları mükelleftir. 600 dükkânı vardır. Halk Türk, Bulgar, bir mahalle de Yahudi'dir. 2 kilise vardır. Büyük Bektâşî dergâhı varmış. I. Ahmed zamanında Bektâşîler'e kızan Vezir Nazif Paşa yıktırmış. Hâlâ binasının harabesi görülür.

Şumnu

Vezir-i âzam Çandarlı-zâde Ali Paşa 1390'dan önce fethetmiştir. Özü eyaletinin Niğebolu (Niğbolu) sancağına bağlı 150 akça kazâ merkezidir. 10 mahalle, 2.000 bahçeli hâne küçük bir şehirdir. Damlar kiremitten fazla tahta örtülüdür. 10 camii ve mescidi, 7 mektebi, bir hanı, 300 dükkânı, bir hamamı, köprüsünün başında bir tekkesi vardır. Halkı ticaretle uğraşır ve soğuk olduğu için hep çuha giyerler.

Hezargrad

Özü eyaletinin Niğbolu sancağına bağlı 300 akça büyük kazâ merkezi ve voyvodalıktır. Müftüsü, kedhudâyeri, yeniçeri zâbiti, muhtesibi, bâcdârı vardır. 10 mahalle, geniş bahçeli ve kiremit yahut tahta damlı 1.700 hâne, 17 cami ve mesciddir. İbrahim Paşa Camii mükelleftir. Medresesi, mektebi, hamamı, imâreti olan bir külliyedir. Vezir-i âzam Makbûl İbrahim Paşa ve Bey Camileri de güzel yapılardır. 12 handan Kurşunlu Han, İbrahim Paşa yapısıdır. 300 dükkânının çoğu da İbrahim Paşa vakfına aittir. Bir tekkesi vardır. Halkı çok sofu ve misafirperverdir.

Hezargrad'da Âmâ Mehmed Efendi adlı bir saatçiyi ziyaret ettim. Anadan doğma kördür. Odasında oturup önünde sağını solunu dolduran bir sürü çekiç, körük, maşa, kerpeten, çifte, eğesi ile saat armudu, baskısı, tulumbası, zembereğini büyük maharetle tamir ediyordu.

Hezargrad ucuzluk, bolluk yeridir. Sulu üzümü ve sahtiyanı meşhurdur.

Hezargrad'la Ruscuk arasındaki Kadıköyü, 1.000 hâneli bir Bulgar kasabasıdır. Vezir-i âzam Civankapıcıbaşı Mehmed Paşa vakfıdır. Subaşısı vardır. Ruscuk kazâsına bağlıdır. Burada Türk yoktur. Ötedeki Otova ise, Türk köyüdür.

Ruscuk

Niğbolu sancağında kazâ merkezidir. 300 akçalık büyük kazâlardandır. Kadısı hükmeder. Subaşısı vardır. Kalesi Tuna üzerindedir. Kayadan kesme hendeğinin zenberekli köprüsü vardır. Kale çevresi 900 adımdır.

Kalesinin 7 mehter kulesi vardır. Topları, Tuna'nın karşı kıyısındaki Yerköyü'ne çevrilmiştir. Balyemez ve şayka topları dizilidir. Tuna üzerinde Ruscuk limanı, büyük deniz üssüdür. 50 firkatelik ince donanma kışın kale altındaki bu limanda yatar, yazın Ruscuk'tan Estergon'a kadar bütün Tuna'yı gezip kontrol eder. Donanma kumandanı Şakşaki Paşa'dır.

Ruscuk, ekserisi 2 katlı 2.200 hânedir. Ekseri evler bahçelidir. Şehirde 3 Hıristiyan mahallesi vardır. Oturan Yahudi yoktur, gelip giden Yahudiler mevcuttur. Çarşı içinde Vezir-i âzam Dâmâd Rüstem Paşa'nın Camii, Sinân eseridir. Medresesi yoktur. Pek çok mektebi, bir hamamı, 3 hanı, 300 dükkânı vardır. Halkı zengin ticaret adamlarıdır. Halkı Türk, Bulgar'dır, bir mıkdar Romen vardır. 10 kavun veya 10 karpuz veya bir okka ekmek veya bir okka et veya 250 dirhem bal veya 100 dirhem tereyağı bir akça'dır. Ruscuk'ta Melek Ahmed Paşa ile berâber 40 gün oturdum.

Yerköyü

Ruscuk'un Tuna'nın karşısına isabet eden mevkı'de Yerköyü bulunur. Kalesini Çelebi Sultan Mehmed yaptırmıştır. Tuna, Özü eyâleti ile Eflâk Voyvodalığı'nı ayırır. Yerköyü, Tuna kuzeyinde ve Eflâk içinde kaldığı halde, voyvodanın değil, Özü beylerbeyisinin idaresindedir. Eflâk'ta (Romanya) tek kale de bu Yerköyü kalesidir. Tek Türk şehri de burasıdır. Niğbolu sancağına bağlı 150 akça kazâ merkezidir. Nahiyesi yoktur. Kesme taştan yuvarlak, çevresi 1.000 adım olan kalesi, Tuna üzerinde ve Ruscuk kalesine karşıdır. 50 büyük topu, kale ağasının emrinde 300 askeri, mehterhânesi, cebehânesi, kale içinde Çelebi Sultan Mehmed Han Camii, çevresinde Tuna suyu ile dolu hendeği, doğuya açılan demir kapısı, bu kapı önünde zenberekli kalkar iner asma köprüsü vardır. Tuna üzerindeki limanı işlektir. Limanda Tuna İnce Donanması'na mensup bir kapdan bulunur. 600 bahçeli ve tahta damlı evi, 70-80 dükkânı, bir hamamı vardır. Türk'ten çok Romen yaşar. Burada oturan Hasan Ağa, çok zengin tüccardır. Serveti 1.000 kesedir (40 milyon akça = 900 milyon TL. kadar). Melek Ahmed Paşa ile beraber onun konağında misafir kaldık. Eflâk Beyi, Paşa'nın Yerköyü'ne geldiğini duyunca 7 araba değerli kumaş, 100 araba yiyecek, mükellef bir nakışlı koçu arabası içinde 80 kese akça, 2 tavla at gönderdi. Hasan Ağa da bize çok ikrâm etti. Bana bir at ve bir mıkdar akça düştü. Yerköyü'nden gene karşı sahilde Ruscuk'a döndük. Oradan Tuna'nın güney kıyısını batıya doğru takıyb ederek Zişţovi'ye geldik (Yerköyü'nün Romence'si «Giurgiu»dur).

Zişţovi

Niğbolu sancağına bağlı 150 akça kazâdır. Kadısından başka voyvodası, kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti vardır. Ruscuk'la Niğbolu arasında, onlar gibi Tuna'nın güney kıyısındadır. Kalesi kayalık ve dörtgendir. Bir kaç şâhî topu, Tuna'ya inen suyolları, cebehânesi, 7 kulesi olan kalede bir cami mevcuttur. Bir cami de şehirdedir. Bir hanı, 20 dükkânı olan Zişţovi, 300 hâneli küçük bir kasabadır. Halkı Bulgar ve Romen'dir, Türk

azdır Bağları güzeldir. Eşraf konağı yoktur. Kalede dizdâr ağanın evi güzeldir.

Niğbolu

«İnebolu» veya «Niğebolu», Özü eyâletinin bir sancak merkezidir Tuna'nın güney kıyısı üzerindedir. Batısında Osma suyu, Tuna'ya karışır Sancak beyinin hassı 400.000 akçadır. Sancakta 9 zeâmet, 344 tımar vardır. Sancak, 3.000 asker çıkarmaktadır 300 akça büyük kadılıktır. Kadı'nın ayrıca yılda 5.000. sancak beyinin 50.000 kuruş (25.000 altın) tahsisat geliri vardır. Yıldırım Bâyezid bütün Avrupa'nın birleşik ordusunu 1396 eylûlünde Niğbolu yakınında mahvetmiştir. O zaman kale kumandanı olan Doğan Bey, öyle müdafaa etmiştir ki, bu kadar güçlü bir ordu, Niğbolu kalesini düşürememiştir

Kale bugün de metindir. Çevresi 4.000 adımdır. Tuna yalısında semâya baş vermiş çakmak taşlı bir kızıl kaya üzerinde dörtgen şeklinde bina edilmiştir. Tuna'ya bakan tarafı yalçın kayadır 26 kulesi ve 2 kapısı vardır. Doğuya açılan Çarşı Kapısı, iki kat kalın demirdir ve bu kapının iç tarafında bir mescid vardır Her akşam mehter vurularak kale kapıları kapanır ve her saat başında muhâfızlar «yekdir Allah yek» diye bağırırlar ki, duyanın yüreği ağzına gelir Kale içinde 100 kadar kiremit örtülü ev vardır. Sûrlar kesme çakmak taşından ve çok sağlamdır Kalede 6 mescid ve Yıldırım Han Camii bulunur Tuna üzerindeki Niğbolu limanının da bir küçük kalesi vardır, «Aşağı Hisar» derler. Yalın kat, fakat sûrları çok güzel ve usta işidir. Çevresi 500 adım ve dörtgendir Kapısı doğuya açılır. 50 kiremit örtülü ev de bu kale içindedir. Evvelce her gemi bugün de duran kemerler altından geçerek Niğbolu'ya girebilirmiş Bugün bu tedbire lüzum kalmamıştır. Çünki Niğbolu, serhadden çok uzak bir iç şehirdir.

Şehir 3.800 ve kalelerle beraber 3.950 hânedir. 11 Türk ve 6 Hıristiyan mahallesidir. Evler iyi inşa edilmiş, kiremit veya tahta örtülmüş binalardır. 26 cami ve mesciddir. Şâh Melik Camii'nin mermer minaresinin eşi Istanbul'da da yoktur. Eski Hamam, Çelebi Efendi, Kapıiçi, Emir Çelebi, Kadı İvaz, Kâtib Balı Camileri de güzeldir, diğerleri mesciddir. 26 mektebi, 10 hamamı, 7 hanı vardır. Şâban Çelebi, Mustafa Çelebi, Eski Hanlar işlektir. 1.000 kadar dükkânlı çarşısı mevcuttur. Çok alış veriş olur. Hıristiyan halk Bulgar veya Romen'dir. Romenler'in çoğu Eflâklı, azı Boğdanlı'dır. Müslümanlar'ın çoğu Osmanlı, bir kısmı Tatar'dır.

Niğbolulu Hacı Mustafa Usta'nın yaptığı tüfek, bütün Osmanlı ülkelerinde meşhurdur ve en mûteber kumandanlar bundan bir tane edinmek isterler. Zîrâ namlusu burmalı ve ateşi çok müessirdir. Şimdiye kadar hiç bir üstad taklîd edememiştir. Bir tüfeği 250 altına satılır. Melek Ahmed Paşa Efendimiz sayesinde ben de böyle bir tüfek edindim; ayrıca bir kese kuruş, bir köle, iki beygir ihsân aldım. Niğbolu'da Paşa'nın teftişi bitip Ruscuk'a dönünce de ayrıca 100 altın ve bir hıl'at verdi. Ruscuk'a dönünce kendisiyle gece gündüz sohbetler ettik. Bu arada haberci olarak Ruscuk'tan Istanbul'a gittim ve tekrar Ruscuk'a döndüm. Istanbul'da Paşa'nın zevcesi IV. Murad kızı Kaya Sultan yengemle görüştüm. Sonra Ruscuk'tan Silistre'ye hareket ettik.

Silistre

Silistre de Tuna'nın güney kıyısında, Ruscuk ve Tutrakan'dan ötede, Dobruca'nın güneyinde, Deliorman'ın kuzeyindedir. Özü eyaletinin merkezidir. Özü beylerbeyisi bu şehirde oturur. Özü eyaleti, Rumeli eyaletinden ayrılarak ayrı beylerbeyilik olmuştur. Eskiden bütün Özü eyaleti, Kırklareli'nden Kırım'a kadar bütün Karadeniz ve Tuna sahillerindeki ülkeleriyle, Rumeli beylerbeyisi hükmünde idi. Eyalet vezir tahtı olan Silistre merkez sancağından başka Kırkkilise, Vize, Niğbolu, Bender, Akkerman, Kılburun sancaklarına ayrılmıştır. 7 sancaktır Özü beylerbeyisi, Kırım'dan Paşaeli'ne kadar, ayrıca İsker suyuna kadar Tuna yalılarına hükmeder. Bir de Eflâk ve Boğdan voyvodalarını kontrol eder, onların âmiridir. Böylesine azametli bir eyalettir. Silistre kadısı 500 akça gündelik ve 30 ilâ 40 kese yıllık tahsisat alır. Silistre'nin gümrük, vergi, iltizam gelirleri 70 yük'tür (7 milyon akça = 155 milyon TL.). Silistre'den yatan ince donanmanın Tuna kapdanı şimdi Maksûd Ağa'dır.

Silistre kalesi 500 burçlu, 11 kulelidir. Mazgal delikleri iki kattır. Kalenin bir kapısı Tuna'ya açılır ve 10 basamak merdivenle nehre inilir Kıbleye açılan büyük kapı ise iki kat demirdir. Sûrlar 80 arşın yüksekliğindedir. Kale çevresi levend adımıyle 770, ehl-i keyf adımıyle 1.000 adımdır. Kale içinde Yıldırım Han Camii, 40 parça şâhî, darbzen, şayka, kolomborne ve saçma top vardır. Toplar Tuna'ya çevrilir. Balyemez topu yoktur. Vezir sarayı, kalenin hendeğinin kenarında ve kale dışındadır.

10 mahalle Hıristiyan, bir mahalle Yahudi, gerisi Türk'tür Zülfekar Ağa, Istanbul, Akkuyu, Darağacı, Namazgâh, Mahkeme, Paşa, Pazaryeri, Çanakçı, Zangoç, Kurşunlu, Derviş Efendi, Haraççı gibi mahalleleri vardır. Şehirde 11 saray vardır. En mükellefi, Tuna yalısında Özü beylerbeyisine mahsus vezir sarayıdır. Ama Budin ve Bosna paşalarınınki gibi kâgir değil, ahşabdır. Hepsi şömineli 70 odası, hamamı ve başka müştemilâtı vardır. Bütün Silistre binaları gibi kiremit örtülüdür. Kadı, Paşa-zâde, Beyler, Sürmeli-zâde Bostancı Hasan Ağa, Manav Ahmed Ağa, Zankoç Hasan Ağa, Balcı-zâdeler Sarayları da böyle, yalnız daha küçüktür Silistre'de kış, çok şiddetli geçer, evleri ona göre yapılmıştır.

Kurşunlu Cami, Vezir-i âzam Sinan Paşa binasıdır. Eski Cami, Akkapı, Haraççı, Mahkeme, Pazaryeri, Melek Ahmed Paşa Camileri vardır. Bir medrese ve 40 mektebi, 3 hamamı, 48 konak hamamı vardır. Kurşunlu Hamam, Sinan Paşa eseridir. İskender Paşa ve Mahkeme Hamamları da güzeldir. 10 çeşme mevcuttur. Kurşunlu Çeşme, Sinan Paşa'nındır. Akkapı, Saraçhâne, Pazaryeri Çeşmeleri güzeldir. 20 de sebil vardır. Tuna yalısı olduğu için fazla çeşmeye ihtiyaç da yoktur. Kışın Tuna buzları kalıplar hâlinde saklanır ve yazın kullanılır Bazı çeşmelerden buzlu su hayır için gelip geçene verilir. Melek Ahmed Paşa ve Emin Hanları işlektir. 800 dükkânı bulunur. Saraçhâne'sini Melek Ahmed Paşa yaptırmıştır. Şehrin Hıristiyanlar'ı daha çok Eflâklı ve Boğdanlı Romenler'dir. Bir mıkdar Bulgar yaşar. Müslüman halk Osmanlı ve Tatar'dır, çok sofudurlar, tek vakıt namazını ihmâl edenini görmedim

Silistre karşısında Tuna deryâsı içinde Bastırma Adası, mesire yeridir Aynı zamanda büyük pastırma sanayii vardır. Yılda 70-80.000 sığır kesilerek bastırma (pastırma) yapılır. Avrupa'ya, İran'a, Arabistan'a kadar ihrâc edilir. Çok büyük ticarettir. Pastırma mevsiminde kesilen

binlerce sığırın kanından Tuna deryâsı, uzun müddet kızıl akar. Sığırın yağından da mum yapılır. Silistre önünde Tuna'da büyük ölçüde balık avlanır. 2.000 gemici, Tuna üzerinde gelip giderler, Silistre halkındandırlar.

Karadeniz'den Estergon'a kadar bütün Tuna üzerinde balıkçılıktan Hazine'ye yılda 92 yük akça vergi girer (9.200.000 akça = 200 milyon TL.'-ndan fazla).

Şehir tamamen kaldırımlı değildir. Melek Ahmed Paşa vali olunca büyük para dökerek her yere çok iyi kaldırımlar yaptırdı. Silistre çevresinde çok un değirmeni vardır. Gece ve gündüz çalıştırılıp her değirmen 50 kile un yapar. Çarkları çok sür'atli döner, göz tâkıyb edemez. Her değirmende değirmenci âilesiyle oturur; zirâ hepsinin bir kaç odası, mutfağı vardır. Hepsi Tuna yalısındadır. Bir çok değirmenin birer fırını da vardır. Nefis ekmek ve boğaça pişirirler. Bu değirmenlerin sayısı 80'e yakındır. Yılda her biri 5 kese mahsul verir. Âlâ kârdır.

Adalı, Çayırlı köylerinden geçip kuzeye doğru Renkler köyüne geldik. 300 hâneli, camili bir Türk köyü olan Renkler köyü, Hacıoğlupazarı'nın nahiyesi ve alay beyi zeâmetidir.

Hacıoğlupazarı

Mûsâ Han'ın beylerinden Hacıoğlu imar ettiği için bu ad verilmiştir 300 akça kazâdır. Silistre merkez sancağına bağlıdır. 7 nahiye, 78 bakımlı köy, bu kazâya bağlıdır. Kadısına ve voyvodasına yılda 60'ar kese hâsıl olur. Şehrin geliri, Özü beylerbeyisinin hassıdır. Açık bayırda 2.000 evli küçük bir şehirdir. Yeniçeri zâbiti, sipahi kedhudâsı, muhtesibi vardır. Evlerinin çoğu kiremitle örtülüdür. Muslu Efendi, Şeyh Efendi, Gazi Baba, Hacı Mehmed, Hacı Hızır, Eski, Çavuş, Pazar mahalleleri, Çarşı, Çavuş, Eski, Şeyh Efendi camileri, ayrıca bir çok mescidi, 11 mektebi, 3 hamamı, 3 hanı, 200 dükkânı vardır, medresesi yoktur. Küçük şehir olduğu halde 100 dükkânlı bedesteni vardır ki, Köprülü-zâde Ahmed Paşa'nın kedhudâsı İbrahim Paşa'nın hayır eseridir. Bedesten çarşı içindedir ve hayır sahibi bir de hamam yaptırmış ve susuz olan şehre, iki konaklık yerden dağları, sahrâları delerek su getirtmiş, suyu 9 çeşmeyle şehre, ayrıca değirmenlere vermiş, şehri ihyâ etmiştir. Bütün şehri de kaldırımlamıştır. Burası Tuna ile Karadeniz arasında, Tuna'dan uzakta bir Dobruca şehridir. Onun için Tuna'dan su alması mümkin değildir. Halkı daha çok Tatar, daha azı Osmanlı Türkü'dür.

Akyazılı

Akyazılı türbesi, büyük ziyaret yeridir. Bu zât, Hoca Ahmed Yesevi'-nin halîfelerindendir. Varna ile Balçık arasında, Karadeniz sahilindedir. Hacıoğlupazarı'ndan Varna'ya teftişe giderken uğradım. Tekke, karanlık bir orman içinde, yedi köşeli kâgir yüksek bir kuledir. Güyâ Galata Kulesi'dir. Kurşun örtülüdür. Tavanı nakışlı kubbesi vardır. Kubbeden şamdanlar, çeşitli padişahların hediyesidir. Bektâşî dervişleri burada yalnız ibadet etmez, her biri bir san'at icra eder. Güzel kaşık, hançer kabzası, kaşağı, çevgân yapanlar vardır. Dergâhın koruları, değirmenleri,

tarlaları, koyun, sığır ve manda sürüleri vardır, bununla geçinirler. Başka vakfı yoktur. 100 derviş barındıran âsitânedir. Ayrıca her gece 200 misafir barındırır, yedirir ve onlara 3 gün hizmet ederler. Mutfağı çok büyüktür. Dergâhtan uzakta Döne'de 50'ye yakın değirmen, Vezir-i âzam Nasûh Paşa'nın oğlu Hüseyin Paşa'nın malıdır.

Balçık

Varna kuzeyinde Karadeniz kıyısında bir Deliorman kasabasıdır. Hacıoğlupazarı voyvodalığında, Silistre merkez sancağına bağlı 150 akçalık kazâ merkezidir. Yalçın kayalı bir yüksek dağın eteğindedir. Sipahi kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti vardır. Kiremit veya tahta örtülü 500 hânedir. 5 mahalle, 4 mescid, bir cami (iskele başında Emin Camii), 3 mekteb, bir han, 7 tüccar hanı, İsmihan Sultan Hamamı vardır. 150 küçük dükkânı, verimli bağları mevcuttur. Balçık İskelesi işlektir, çok gemi girip çıkar.

Mangalya

Silistre merkez sancağına bağlı 300 akçalık kazâdır. Dobruca toprağındadır. Kadısının yılda 7 kese geliri vardır. İsmihan Sultan Câmii güzeldir, hatib, imam ve müezzinleri Istanbul'dan gelir, II. Selim'in kızı olan hayır sâhibesinin vakıf şartı böyledir. 7 mektebi, bir hamamı, 300 dükkânı, 3 hanı, bir küçük bedesteni, 300 mahzeni (antrepo), 7 kahvehânesi vardır. Serdar Hanı, büyük iş yeridir. Mangalya, işlek bir limandır. Karadeniz üzerinde, Balçık'la Köstence arasındadır. Buraya Lazlar gelip yerleşmişlerdir. Rum ve Yahudi de vardır. Çoğunluk Osmanlı ve Tatar Türkleri'ndedir.

Köstence

Mangalya ile Babadağı arasında, Karadeniz sahilinde, bir Dobruca limanıdır. Yıldırım Bâyezid fethedip kalesini yerle bir etmiştir. Şehri Kaanûni imar etmiştir. Silistre merkez sancağına bağlı 150 akçalık kazâ merkezidir. Kadısının ayrıca yılda 3 kese tahsisatı vardır. Bir mahalle, bir cami, bir han, 50'ye yakın dükkân ve mahzendir. Kiremit ve tahta damlı 150 hâne küçücük bir kasabadır ama, işlek iskeledir. Limana 1.000 parça gemi girebilir ve azgın Karadeniz'den masûndur. Eskiden Mangalya da, Köstence de daha işlek limanmış. Limanın bir çok yeri şimdi kum dolmuş, bozulmuş, dalga almaya başlamıştır.

Babadağı

Baba Saltık burada gömüldüğü için böyle denmiştir. Yıldırım Bâyezid fethetmiş ve kalesini yıktırmıştır. Evvelce orman içindeymiş, şimdi orman kesilmiştir. Silistre sancağına bağlı 300 akçalık kazâ merkezidir. Köstence ile Hırsova ve Tulça arasında, Karadeniz'e bir ırmakla bağlanan bir gölün güney kıyısındadır. Burası Dobruca'nın kuzeyidir. 7 nahi-

ye ve 100 köy, bu kazâya bağlıdır. 3.000 kâgir evi, mükellef konakları olan bir şehirdir.

Ulu Cami, Sarı Saltık Baba'nın tekkesi yanındadır. II. Bâyezid yaptırmıştır. Kıble kapısından mihrâba 180 adım, mühim selâtıyn camiidir. Cami içindeki sütunlar çok güzeldir. Defterdar Derviş Paşa Camii de güzeldir. Pek çok mescidi, 3 medresesi, 20 mektebi, 8 hanı, 390 dükkânı, 70 kadar konak hamamı, 3 umuma açık hamamı vardır. II. Bâyezid ve çarşı içindeki Ali Paşa Hamamları güzeldir. Şehir dışında koruluk vardır. Sığır, koyun, at sürüleri ile dolu olan bu koru, Baba Saltık Bektâşî Dergâhı vakfıdır. Baba Saltık Türbesi, çok büyük ziyaret yeridir. Zirâ Selçuklular zamanında buraya gelip yerleşmiş, Tatarlar'a din öğretmiş, Yûnus Emre'nin mürşidinin mürşîdi olan bir ulu velidir. Şimdiki türbeyi, Akkerman sefer-i hümâyûnunda buradan geçen II. Bâyezid yaptırmıştır. Şehri de geniş ölçüde imar etmiştir. Han, imâret, cami, medrese, kervansaray, çarşı yaptırmış, türbeye Bektâşî fukarâsından Kademli Dede'yi memur etmiştir. Sandûkanın çevresinde enfes hatlı yazılar ve *Kur'ân*'lar vardır. Baş ve ayak ucunda altın yaldızlı adam boyu şamdanlar, çevresinde yüzlerce değerli kandil, buhurdan bulunur. Dergâhta 150 kadar Bektâşî dervişi vardır. Nakkaş-zâde Defterdar Derviş Çelebi'nin(*) kardeşi Mustafa Çelebi'nin şehir içindeki türbesi de büyük ziyaret yeridir. 1571'de ölmüş, buraya gömülmüş, kardeşi Derviş Çelebi kabrinin yanına bir cami yaptırmıştır Mustafa Çelebi. Nakşbendî tarikatinin ulularındandı ve Şeyh Bayram Acemi Hazretleri'nin halifesi idi Şimdi kabri, câmi avlusundadır.

Esterâbâd

Babadağı'na yakın kazâ merkezidir. Yayla ve İnehançeşmesi köylerinden sonraki duraktır. Subaşısı, kedhudâsı, yeniçeri zâbiti vardır. Bağlı bahçeli, kiremit ve tahta şendire damlı 1.500 hânedir. Hanları, meyhâne ve bozahâneleri, 200 dükkânı mevcuttur. Kilisesi çoktur. Türk'ü ve Tatar'ı azdır Daha çok Romenler yaşar

Karamuradlı

1.000 evlidir. Halk Türk'tür. Babadağı'nın nahiyesidir. Bir camii, 2 hanı, 3 mektebi, 10 dükkânı vardır. Câmiin minâresi, kubbesinin ortasından fırlamıştır, başka yerde görmedim. Halkı ticaretle uğraşan Tatarlar'dır (Kırım Türkü).

Karasu

300 akça yevmiye ve 7 kese yıllık tahsisatlı kadılara verilen kazâ merkezidir. Bir camii, bir hanı, bir hamamı, 7 mektebi, 7 sebîli, 2 kahvehânesi, 2 boyahânesi, 3 bozahânesi, 40-50 dükkânı vardır. Halk Kırım Türkü'dür. Kadınları serbesttir. Örtünmezler, ayıp değildir. Hacıoğlupa-

(*) Anneanne tarafından *Büyük Türkiye Tarihi* müellifinin atalarındandır.

zarı'na döndük. Oradan Dobral ve Dilâverefendi, sonra Saray köylerine geldik. 100 evli köydü. Eskiden mâmur kasaba imiş. Zirâ köyde Sultan Süleyman'ın küçük bir köşkü ve annesi vâlide-sultânın camii var. Devamlı güneye doğru, Edirne'ye dönmek üzere yolumuza devâm ettik.

İslimye

I. Murad, Edirne'yi aldığı yılda (1363) fethetmiştir. Sûrlarını yıktırmıştır. Çelebi Sultan Mehmed buraya gelip avlanmayı severmiş. 150 akçalık kazâ merkezidir. Kadısının ayrıca yılda 5 kese tahsisatı olur. 12 cami ve mescidi, bir çok mektebi, 10 hanı vardır. Sultan İbrahim'in son vezir-i âzamı Koca Mehmed Paşa'nın hanı, büyük ve mükelleftir. Hamamlı, çok yolcu iner, hayır müessesesi bir kervansaraydır. 1642'de yapılmıştır. 200 dükkânı bulunur. Tüfek sanayii gelişmiştir. Halk Türk ve Bulgar'dır. Yakınındaki Hızırağa köyü, 200 hâne, camili, hanlı, İbrahim Hanoğulları vakfıdır.

Zağra Yenicesi (Yeni Zağra)

İslimye'nin güneybatısındadır İslimye, Tunca'nın kuzeyinde, Zağra Yenicesi ise güneyinde kalır Ama ikisi de nehir kıyısında değildir 300 akça ve 10 keselik kazâ merkezidir. Bağlar içindedir. 7 mahalle, 2 cami 5 mescid, 7 mekteb 3 han, 150 dükkân, bir hamamdır. Sarıca Paşa ve Ömer Çerci Camileri Ali Paşa Hamamı güzeldir. Türkler'den başka bir mıkdar Bulgar ve Rum da vardır Şehre Çelebi Sultan Mehmed su getirmiş, bir de dergâh yaptırmıştır.

Eski Zağra

300 akça ve 7 keselik kazâ merkezidir. Bu da İslimye ve Yeni Zağra gibi, Çirmen sancağındadır. Edirne ile Zağra arası baştan başa bağlık bahçeliktir, mâmur köyler, kasabalarla doludur 3.000 hâne, 760 sokak, 14 mahalle, 6 cami, 11 mescid, 5 hamam, 855 dükkândır. Şehirde 200 kadar hamamlı, bir kaç katlı saray yavrusu eşraf konağı vardır. Sultan Mûsâ Çelebi devrinde Hamza Bey'in yaptırdığı cami en büyükleridir. Yeni Noktacı, Nalbey, Tekke, Ali Paşa Camileri diğerleridir. Çifte Hamam, Alaca Hamam, Küçük Hamam, Yeni Hamam, Paşa Hamamı, güzel yapılardır. 6 küçük medresesi, pek çok mektebi vardır. Eski Zağra, Yeni Zağra'nın güneybatısındadır. Tunca ile Meriç arasındadır

Filibe

Eski Zağra'nın güneybatısında, Meriç'in güney kıyısındadır. Beşgen şeklinde küçük bir kalesi vardır. Şehrin ortasında kalan kalede mahzen ve anbarlar, bayram için 2 şâhî top vardır. İç şehir olduğu için kale, top ve cephâne lâzım değildir. Rumeli eyâletinin merkez (Sofya) sancağına bağlı bir kazâ merkezidir. Ama büyük kazâdır. Kadısı, 500 akçalı molladır. Kazâ 9'u şehir dışında, 3'ü şehir içinde 12 nahiyeye bölünmüştür

Kazânın 360 köyü mevcuttur. Hepsi çok mâmur köylerdir. Kadı'nın ayrıca yılda 40 kese tahsisatı vardır. Çok işlek ticaret merkezi olan Filibe, Rumeli'nin büyük şehirlerindendir. Ancak Edirne, Selânik, Serez, Yenişehir, Sofya, Belgrad, Budin, Bosnasarayı ve Üsküb, Filibe'den büyüktür. 23 Türk, 6 Hıristiyan, bir Yahudi mahallesidir. 8.060 hâneli büyük şehirdir. Evleri içinde pek çok konak ve Celeb Mehmed Paşa'nınki gibi gerçek saraylar vardır. Hıristiyan halk Bulgar, Rum, Sırp ve Hırvat'tır (çoğu Bulgar). 10 cami ve 43 mesciddir. Çarşı içinde Ulu Cami, selâtıyn camiidir, Edirne'den hemen sonra (1363) Filibe'yi fetheden I. Murâd'ın hayır eseridir. Büyük kubbeleri güzeldir. Vezir Şehâbeddin Paşa'nın yeşil çini kaplı çok yüksek minâresiyle hemen göze çarpan ve gene çarşı içinde olan camii de pek san'atlıdır. Yeşiloğlu, İmâret, Anber Kadı, Koru Ağası, Köprübaşı, Uğraş, Emir Şeyh Camileri, diğerleridir. 9 medrese, 70 mektebdir. Şehâbeddin Paşa ve Karagöz Paşa medreseleri meşhurdur. İlkokullarda çocuklara her yıl vakıflardan bir kat elbise verilir. 11 tekkedir : Halveti, Celveti, Gülşeni, Kaadiri vs. Ama Mevlevi-hânesi yoktur.

Zal Paşa, Dede, Şehâbeddin Paşa, Ortapazar, Tahtakal'a, Varoş han ve kervansarayları işlektir. Hunkâr, Şehâbeddin Paşa, Tahtelkal'a, Yeni, Kazasker, Varoş, Çelebi Kadı Hamamları'nın bazıları çifte ve güzeldir. 165 saray ve konağında da hususî hamam mevcuttur. 880 dükkânlı büyük, 300 dükkânlı küçük iki çarşısı vardır. Şehir içinde Saat Kulesi, minâre gibidir, üzerinde saat vardır. Öğle üzeri iki defa vurup heybetli ses verir, bütün şehirden duyulur. Meriç üzerinde 300 adım büyük bir köprü ile kuzeye geçilir. Şehâbeddin Paşa ve Ulu Cami (I. Murad) İmâretleri, büyük hayır müesseseleridir. Filibe çevresi bol pirinç yetiştirir ve Istanbul'a bile gönderir. Köprünün karşı tarafında, Meriç'in kuzey kıyısında Orduy-ı Hümâyûn'a ait 1.000 katar develik muazzam ahırlar vardır ki, görülecek şeylerdir. Mutfakları, hamamları mevcuttur. Köprünün başında Vezir Şehâbeddin Paşa'nın türbesi, ziyaret yeridir.

Tatarpazarcığı

Filibe'nin kuzeybatısında, Meriç'in kuzey sahili üzerindedir. Şehri Çelebi Sultan Mehmed kurmuştur ama, mâmur hâle getiren Vezir-i âzam Makbûl İbrahim Paşa'dır. Rumeli eyaletinin merkez (Sofya) sancağına bağlı kazâ merkezidir. 300 akça ve 7 kese tahsisatlı kadı tayin edilir. 40 kese tahsisatlı bir de nâzırı vardır. Büyük ölçüde pirinç ekilir. Sipahi kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti, muhtesibi ve subaşısı vardır. 16 mahalle, 876 bağlı bahçeli hânedir. 8 cami ve 12 mescidli mâmur kasabadır. 7 mektebi, 200 dükkânı, 3 hamamı, 7 tekkesi, 7 hanı, bir imâreti mevcuttur. 1625'te yapılan Çarşı Meydanı'nda Hacı Câfer Ağa Camii ile ondan da yeni olan Nâzır Ağa Camii, kasabanın gelişmekte olduğunu gösterir. Halkı Tatar ve Osmanlı Türkleri'dir.

Ama Tatarpazarcığı'nda görülecek yer, kasabanın ortasında muazzam bir kale gibi yükselen Makbûl İbrahim Paşa Kervansarayı'dır. 2.000 deve alır develiği, 3.000 at alır ahırı, 80'e yakın birkaç bölmeli geniş odası, geçen vezirleri ve büyükleri ağırlamaya mahsus mükellef salonları, 200 şömine ile ısıtılan pek geniş sofaları vardır. Avlusu beyaz taş döşeli, 5.000 atlının sığışabileceği bir meydandır ki, Istanbul'un Atmeydanı'ndan (Sultânahmed Meydanı) nişânedir. Müslüman ve Kefere, hayvanları ile

berâber burada kalır, yer içer, yatarlar, Filibe-Sofya yolu üzerinde en büyük konak yeri olduğu için kervansaray, dolup dolup boşalır. Çok büyük vakıftır. Kervansarayın bir de namaz vakitlerini gösteren saat kulesi vardır. Mehter vurularak gece kapıları kapatılıp sabah açılır. Ayşe Sultan, kervansaraya ilâve su getirmiş ve başka eksiklerini de tamamlamıştır.

İhtiman

Tatarpazarcığı ile Sofya arasındadır. I. Murad devrinde Lala Şâhin Paşa amân ile aldığı için böyle adlandırılmış ve kalesi yıktırılmıştır. Rumeli eyaletinin Sofya merkez sancağına bağlı 150 akça ve 3 kese tahsisatlı kazâ merkezidir. 16 köyü vardır. Bütün kazâ, Yürük beylerinin (Evlâd-ı Fâtihân) zeâmetleridir. Kazâdan 300 tımarlı sipahisi sefere eşer. Kedhudâ-yeri, voyvodası, bâcdârı (vergi memuru) vardır. Buradaki Yürük beyleri, Gazimihâloğulları'na bağlı akıncılardır. 600 hâne, 2 tekke, bir hamam, 100 dükkân, bir kaç cami ve mescid, bir han ve bir kaç çeşmeli kasabadır.

Sofya'ya yakın Ormanlı köyüne geldik. Sofya ovasında Türk köyüdür. Bu köyde Sofya'nın bütün ileri gelenleri, Vezir Melek Ahmed Paşa'yı karşıladılar. Erganili Ahmed Ağa, büyük ziyafet verdi, Paşa'ya bir tavla binek atı, 4 köle hediye etti. Ahmed Ağa, Sofya'da müsellim (sancak beyi vekili) idi. Sabah Sofya'ya yaklaşırken bütün halk yolları doldurmuştu. Melek Ahmed Paşa, büyük askeri merasimle karşılandı. Özü beylerbeyiliğinden alınıp Rumeli beylerbeyiliğine verilen eski vezir-i âzam Dâmâd Melek Ahmed Paşa ile maiyetine, 2.000 kişilik öğle yemeği verildi. Böylece Sofya'ya girdik.

Sofya

Devletin en büyük eyaletlerinden olan Rumeli beylerbeyiliğinin merkezidir. Vezir tahtıdır (yani buraya daima vezir pâyesinde beylerbeyiler atanmaktadır). Beylerbeyinin hassı 1.000.000 akçadır (22,5 milyon TL.). Beylerbeyi olan vezirin, beylerbeyine (orgeneral) eşit pâyede dört yardımcısı vardır : Tımar defterdârı, defter kedhudâsı, sağ kol ve sol kol beyleri. Birincisinin zeâmeti yılda 50.000 akçadır (1.250.000 TL.). Eyalet 40.000 mükemmel yetişmiş tımarlı sipahisi çıkarmaktadır. Eyalette 8 yerde Evlâd-ı Fâtihân'dan (Rumeli'ni XIV. asrın 2. yarısında fetheden Türkmenler) Yürük beyleri vardır : İhtiman, Plevne, Naldöken, Vize, Yanbolu, Selânik, Koca, Ofyabolu. Bunların pâyesi, sancak beyi (tümgeneral) derecesindedir. Her birinin 300 tımarlı sipahisi vardır ve sancak beyleri gibi bir tuğ taşımaktadırlar. Kavala ise, bir deniz albayının idaresine verilen bahriye kazâsıdır; zeâmeti 40.412 akçadır. 3.000 voynukla Kâğıdhâne çayırında ve başka yerlerde padişah atlarına bakan bir de voynuk beyi vardır. Bunların dışındaki eyalet sancakları, diğer sancaklar gibidir. Eyalet defterdârının zeâmeti 52.000 akçadır. Kavala bahriye sancak beyi veya albayı ise, 3 kadırga ile deniz seferine çıkmaktadır. Beylerbeyinin maiyetindeki sağ kol ve sol kol beyleri, beylerbeyi derecesinde, eyâleti iki kısma bölerek tımarları ve tımarlı sipahisini teftişe çıkarlar. Sancak

beylerini teftişe de salâhiyetleri vardır. Rumeli eyaletinin sancakları zaman zaman değişmektedir. Bugünki sancaklar Sofya merkez, Köstendil, İşkodra, Tırhala, Ohri, Avlonya, Alacahisar, Prizrin, Vulçetrin, Yanya, Çirmen'dir. Bütün eyaletten 52 veya 53.000 asker çıkar, 40.000'i tımarlı sipahisidir.

Sofya'ya 500 akça ve 20 kese tahsisatlı mollalar, kadı tayin edilir. Beylerbeyinin de haslarından başka yılda 50.000 altın tahsisatı vardır ki, maiyyetine harcar. Vezir Sarayı, güneyde Vitoş Dağı'na (2.290 metre) bakar. Büyük divân-hânesi (merasim salonu), cirit oynanabilen büyük avlusu, 2 kat üzerine 70 odası, hamamı, mükellef kiler ve mutfakları vardır. Paşanın yatak odası çok san'atkârâne süslenmiştir, penceresi Çelebi Camii'ne bakar. Yâkub Ağa, Şehzade Çelebi, Koca Mehmed Ağa, Kocapeltek Yâkub Çavuş, Molla, Duraganlı Ağa, Gınâî Efendi Sarayları, mükellef binalardır. Sofya yayla üzerinde, mürtefidir (529 metre, Filibe 160, Tatarpazarcığı 207, Edirne 41 metre).

Sofya merkez sancağı 3.000 tımarlı sipahisi çıkarır. Şehrin en büyük camii 200 X 200 arşın olan Koca Mahmud Paşa Camii'dir, 18 kubbelidir. Gül Camii, kiliseden çevirmedir. Selâtıyn (padişah) camii yoktur. Koca Derviş Mehmed Paşa'nın camiine ise halk «İmâret Camii» der. Sinân'ın eseri, muazzam bir mâbeddir. Eski Siyâvuş Paşa Camii de XVI. asrın sonlarında kiliseden çevrilmiştir Defterdar, Çelebi, Şeftâlili Camileri'nin cemaati çoktur Bunların dışında şehirde cami ve mescid sayısı 100'ü geçer. Ekserisi şehrin dışarıya doğru bağlı bahçeli mahallelerindedir

Koca Mehmed Paşa, Mahmud Paşa Medreseleri meşhurdur Mahmud Paşa ve Molla Sebilleri yazın halka buzlu su verir. Koca Mehmed Paşa İmâreti de büyük hayır eseridir. 1.086 dükkânı, değerli mallar satılan bedesteni, saraçlar çarşısı, kuyumcuları, pazarları, aktarları ve debbağları, çok iş yapar.

Banabaşı Hanı işlektir. Koca Mehmed Paşa'nın İmâret Kervansarayı 100 tavla, Siyâvuş Paşa Kervansarayı 5.000 at alır. Eski Han, Mahmudpaşa Hanı, Tahıl Pazarı Hanı, Küçük Han, Büyük Han, Çuhacılar Hanı, 2 adet Yahudiler Hanı, kurşun örtülü büyük binalardır. En büyük hamamı, Koca Mehmed Paşa'nın İmâret Hamamı'dır. 70 saray ve konakta hamam vardır.

Sofya'nın 4 ılıcası meşhurdur. Bulgarlar «bana», Sırplar «kösence», Türkler «ılıca» derler. Her ılıcanın hassası ayrıdır. Şehrin ortasında başka bir ılıca vardır ki, 1.000 kişi girebilir ve büyük kubbeli camekânı, havuz ve şadırvanı meşhurdur. I. Murad yaptırmıştır.

Bulgar kızları kanlı canlı, kuvvetlidir, iyi iş görürler. İleri gelen her Türk'ün evinde en az 5-10 tane «orfene» denen Bulgar hizmetçi kız bulunur. Yüzleri açık hizmet eder, çarşıya pazara gider, canla başla çalışırlar. Güzelleri içinde odalık olarak kullanılanlar vardır. Bulgar kızları serbesttir, erkeklerle alâka kurmaya ehemmiyet vermezler.

Sofra çevresinde 21 meşhur mesire yeri vardır. Lalapaşa, Ahmed Bîcân Tekkesi, Ken'an Paşa Çiftliği mesireleri en ünlüleridir. Ilıca mesiresinin yanında yüksek kubbeli türbe, Şeyh Balı Efendi'nin oğlu Şeyh İshak Efendi'nindir. Bu Balı Efendi, 1566 Sigetvar seferine giderken Kaanûnî'yi misafir etmiştir. Onun için buraya «Mastaba-i Süleyman Han» derler. II. Selim, Belgrad'dan dönerken, Balı Efendi için büyük tekke yaptırmıştır. Ekmekçi-zâde Vezir Ahmed Paşa da 50 ocaklı (odalı) bir han ve

50 dükkânlı bir küçük çarşı (pasaj) inşa ettirip, bu Balı Efendi Tekkesi'ne vakfetmiştir (1626).

Sofya'da Türkler'den başka Bulgarlar, bir mıktar Sırp ve Yahudi vardır. Çevrede göçebe Türkmenler gezer. Rumeli'nin çok yerinde fuhuş yasaktır. Ama bu Sofya şehrinde Bulgar kızlarından hayli fâhişe yaşar(*).

Bu sırada Sofya'da Rumeli beylerbeyisi Vezir Dâmâd Melek Ahmed Paşa Efendimiz, ağır hastalık geçirdi. 70 gün sonra iyileşti. Hayatı için çok korkulmuştu. Paşa, sevincinden 7.000 altın bahşiş dağıttı. Sofya yoksullarına 1.000, şehrin ilim ve san'at adamlarına 1.000 altın, bana da 300 altınla biri samur olmak üzere 2 kürk düştü. Bu sırada Istanbul'dan Paşa'nın zevcesi Kaya Sultan'ın bir adamı, çok üstad bir hekimle çıkageldi. Fakat artık Paşa iyileşmişti. Paşa, Kaya Sultân'ın gönderdiği esvabı sevinçle giydi. Fakat tam bu sırada Gınâî Efendi'nin ölümü, Paşa'yı ve hepimizi perişan eyledi. Gınâî Efendi, paşamızın dîvân kâtibi idi. Şâir ve bilgindi. Paşa, en mühim siyasî mes'eleleri ona danışırdı. Merhumun terekesini ben (Evliyâ Çelebi) yazdım. Şu mallarını tesbît ettim :

12.000 duka altını, 1.000 herbiri 10 dirhem gelen dökme riyâl altını, 9 kese (450.000 akça), 20 sipahi esâmesi (maaş cüzdanı), 6 kılıç, 6 gaddâre, 40 eğer takımı, 20 köle, 12 zırh, 20 kalkan, 7 tüfek, 40 mızrak, 7 samur kürk, 2 büyük ve 10 küçük çadır, 28 deve, 35 katır, 500 nefis yazma kitap, halılar elbiseler, kap-kaçak ve her türlü eşya.. Gınâî, Sofya'da Sofu Mehmed Paşa Camii mihrâbı önüne gömüldü. 61 yaşında (milâdî 59) 1652'de öldü, ben tarih düşürdüm. Trabzon'da doğmuştu, Mevlâ, Sofya'da rahmet takdîr etti. IV. Murâd'ın sondan önceki vezîr-i âzamı Tayyar Mehmed Paşa'nın dîvân kâtibi olduğu zaman 45 yaşındaydı. O şehid düşünce 1639'da Melek Ahmed Paşa'nın dîvân kâtibi oldu. Nesri üstâdâne, hukuk bilgisi yüksekti. Bütün malları ve paraları mühürlenip Trabzon'da bulunan oğlu Çelebî Ali Efendi'ye haber gönderildi. Geldi ve babasının bütün servetini aldı. ulemâdan idi. Melek Ahmed Paşa kendisine, babasının makamını teklif etti. Kabûl edip Sofya'da kaldı.

Sofya'nın en büyük ziyaret yeri, Vitoş dağının eteğindeki Bayrâmiyye büyüklerinden Büyük Şeyh Balı'nın mükellef türbesidir. Oğlu Mustafa Ağa hayattadır ve babasının tekkesinde Sofya'dadır. Türbe'de 100'den fazla *Kur'ân-ı Kerim* gördüm. Balı Efendi'nin büyük oğlu Şeyh İshak Efendi, başka türbede yatmaktadır. Gene koru içinde bir bağda, büyük ziyâret yeri olan Ahmed Bicân Türbesi vardır. *Envârü'l-Âşıkıyn* müellifidir ve *Muhammediyye* müellifi Gelibolulu Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin kardeşidir. Bu zâtların Rumeli'nin Türk'leşmesinde büyük hizmetleri vardır.

Eski Köstence

Sofya merkez sancağına bağlı 150 akçalık kazâ merkezidir. 7 mahalle, kiremit örtülü 700 hâne, bir cami, 6 mescid, 3 mekteb, bir han, 10 dükkân, havası ağır kasabadır. Türk'ten çok Bulgar, bir mıkdar Sırp vardır.

Doğuya yol aldık. Saruhanbeyli kasabasına geldik. Tatarpazarcığı

(*) Aynı yıllarda Sofya'yı gören Ricaut (II, 608) şöyle der : «Sofya şehri o kadar Türk'tür ki, şehirde Türkler'den öncesine ait bir şey görmek mümkün değildir».

kazâsının nahiyesidir. 700 hâne, bir cami, 6 mescid, 3 han, 20 dükkândır. Oradan Tatarpazarcığı ve Filibe'den Babaeski köyüne geldik (bugünki Babaeskı değil). 300 hâne, bir cami, 7 dükkândı. Gürcü Mehmed Paşa'nın kedhudâsı ağa bir büyük han yaptırmıştı ki, böyle küçük bir kasaba için muazzam bina idi. Kayalı ve Semizce köylerini geçerek 200 evli Harmanlı köyüne vardık ki, Çirmen sancağında nahiye merkezidir. Yol üstü olduğu için işlek büyük bir köydür. Medresesi, camii, imâreti, 53 ocaklı (odalı) ve çifte ahırlı kervansarayı, güneyinde Osman Baba tekkesi vardır.

Cisr-i Mustafapaşa ve Çirmen (Harmanlı)

Meriç'in kuzey kıyısında, Edirne'nin az kuzeybatısında 40 metre irtifâdadır (bugün : Svilengrad). 700 hâne, bir cami, 6 mescid, bir imâret, birer mekteb, hamam, çarşı, pazar, kervansaraydır. Câmii çok büyük, gerçek bir vezir camiidir. Bu kasabaya, dünyaca meşhur emsalsiz köprüsü ad vermiştir (bu köprüden, mimariye ait bahsimizde söz ettik, tekrarlamıyoruz). Kasabayı, Vezir Mustafa Paşa böyle mâmûre hâline getirmiştir. Eserlerdeki kitâbe yazıları Karahisârî'nindir.

Cisr-i Mustafapaşa yakınlarında Çirmen veya Harman kasabası, sancak beyi tahtıdır. Sancak beyi burada, isterse Edirne'de oturur. 150 akçalık kadılar tayin edilir. Kadısının 5 kese de yıllık tahsisatı vardır. Kasabada bir cami, mescidler ve mektebler vardır. Oradan Edirne'ye geldik (Edirne bahsini, müstakil olarak evvelce hulâsa etmiştik).

Hafsa

Edirne'nin az güneydoğusundadır (bugün : Havsa). Yavuz'un eşi ve Kaanûnî'nin annesi Hafsa Vâlide-Sultan kurmuş, 1576'da Vezîr-i âzam Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa'nın Sinân'a yaptırdığı büyük hayır eserleriyle tamamen mâmur hâle gelmiştir. Sokollu Camii'nin yanında 5.000 hayvan alır ve 120 odalı kervansaray vardır. Bir caddenin iki tarafında 300 kâgir dükkânlı hep değerli eşya satılan çarşı ve içindeki büyük camekânlı hamam, medrese, mekteb, tekke, hep Sokollu'nun eseridir. Cami ve kervansarayın musluklarından kışın sıcak su akıtılır. Bütün bu binalar kurşun damlı ve kubbelidir. Ayrıca 4 han, 7 mescid vardır. Bağlı bahçeli 800 hâne bir kasabadır.

Babaeski (Baba-i Atıyk)

Hafsa ile Lüleburgaz arasındadır. 150 akçalık kazâ merkezidir. Kiremit örtülü, bağlı bahçeli 1.060 müreffeh hâneli büyük kasabadır. Vezîr-i âzam Semiz Ali Paşa Camii, büyük şehirlerin camileri kadar mükelleftir. Topkapısı'ndaki Vezîr-i âzam Ahmed Paşa camii'ne benzer. Zâten ikisi de Sinân'ın eseridir. Medrese, imâret, han, çarşı, hep Ali Paşa'ya aittir. Hafsa'daki külliyeyi Sokollu, Babaeski'dekini, onun selefi olan Ali Paşa yaptırmıştır. Çarşı içinde Fâtih Sultan Mehmed Camii, küçük bir selâtıyn camiidir. Ayrıca 7 mescid, 7 han, 7 mekteb, 3 tekke, 100 dükkân, birer imâret ve hamam vardır. Kasaba, Ergene'ye dökülen Babaeski çayı-

nın batı kıyısındadır. Bu çayın üzerinde 7 gözlü büyük Çoban Deli Kasım Ağa Köprüsü vardır.

Çatalca'ya yakın Fener, Silivri - Çatalca bölgesinde, Eyüb mevleviyyetine bağlı, 700 hâne, çoğunlukla Rum bir kasabadır. 7 hanı, 50 dükkânlı çarşısı vardır. Ahali pastırma, yağ, rakı, boza, şarap, peynir yapar ve balıkçılık da vardır.

Çatalca

Istanbul Çatalcası'dır. Zira bir de Tesalya'da Yenişehir yakınlarında Çatalca vardır. Fâtih Sultan Mehmed, Istanbul'un Fethi'ne giderken yol üzerinde fethetmiş, Bizanslılar, Silivri'de direndikleri halde, bu Çatalca hemen teslîm olmuştur. Çatal dağının eteğinde olmakla böyle denmiştir. 2.000 arşın uzunluğunda bağlı bahçeli, suyu yol, Eyüb mevleviyyetine bağlı, 150 akça kazâ merkezidir. Çatalca'da 300 bostancının baktığı bir has bahçe ve has bahçede bir padişah kasrı vardır. Subaşısı, kedhudâ-yeri, muhtesibi, bir de nahiyesi mevcuttur. 5 cami, 42 mesciddir. En güzelleri Ferhad Paşa Camii'dir. Sinân'ın eseridir.

Şehrin en mühim yapısı, Çatalca Saray-ı Hümâyûnu'dur. Şehrin doğusunda, yüksekçe bir mevkı'de, çemenle çevrili servi, çınar, kavak, söğüt ve çeşitli meyve ağaçlarıyle dolu has bahçenin içindedir. Havuzları, şadırvanları, fıskıyeleri ile, bir kaç köşkten müteşekkil şen bir saraydır. Köşklerin her birini bir padişah yaptırmıştır. Ama padişahlardan bazıları buraya hiç uğramamışlardır. Onun için biz Istanbul'a dönerken, IV. Murad kızı Kaya Sultan, Melek Ahmed Paşa'sını bu sarayda karşıladı. Ben de vezir dayım ve sultan yengemle nice gün burada kaldım. Güzel musiki fasılları dinledik.

Veli Usta, Çataloğlu, Kadri Ağa, Kızlarağası, Hasan Paşa-zâde sarayları, saraylarının en büyükleridir. Halveti, Celveti, Bektâşî vs. 7 tekkesi, 270 dükkânı, birer han ve hamamı, pek çok mektebi, 50'ye yakın çeşmesi vardır.

Çatalca Çayırı, çok letâfetli yerdir. Kâğıdhâne Çayırı kadar latiftir. Bilhassa lâle bahçeleri çok güzeldir. Yılda 3.000 araba ot alınıp, Ahırkapı'ya getirilir ve has ahırlara gönderilir. Babanakkaş, Kineli, Baklalı, İzzeddinli köylerine kadar hep çayır, ağıl, büyük çiftlik, mandıra doludur. Koyun, sığır, manda sürüleri gezer vâdilerdir. Çatalca ve çevresinde yapılan süt, kaymak, yoğurt, dil peyniri, kaşkaval peyniri, hep İstanbul'un ihtiyacı içindir. Çatalca dışında bizi Istanbul ileri gelenleri karşıladılar. Melek Ahmed Paşa, nekahat devrinde olduğu için taht-ı revandaydı. Karşılayıcı hey'eti görünce inip atına bindi. Şerefine cirit oynandı. Ustalık gösterenlere Paşa 1.060 ve Kaya Sultan 3 kese altını benim elimle dağıttırdı. Sonra Topçular'da Kaya Sultan Sarayı'na geldik. 100 koyun ve 10 deve kurbân edildi, hepsi fukarâya dağıtıldı. Ertesi gün Vezir-i âzam Derviş Mehmed Paşa (ki kethudâsı Ali Ağa'yı Melek Ahmed Paşa'yı karşılamak için Çatalca'ya göndermişti), bizzât gelip boş geldiniz ve geçmiş olsun dedi. Sonra Şeyhulislâm, Nakıybüleşrâf, Kazaskerler, 7 kubbe veziri, İstanbul Efendisi ve diğer büyükler Kaya Sultan Sarayı'na geldiler. Melek Paşa, Vezir-i âzamla kucaklaşıp öpüştükten sonra, akıllara hayret veren bir ziyâfet çekti. Ziyâfetten sonra

vezir-i âzama bir samur kürk, mücevher eğerli ve altın zencirli bir küheylân hediye etti, vezir-i âzamın adamlarına da 3 kere altın verdi. Sonra Kâğıdhâne'ye gittik ve orada 2 ay eğlendik.

Kâğıdhâne

İstanbul'un ileri gelenleri ve mirasyedi çelebilerinden binlercesi Kâğıdhâne'de 3.000 nakışlı çadır kurmuşlardı. Binlerce kandil, fânus ve mum, çadırları ve sahrâyı geceleri gündüz gibi aydınlatıyordu. Her gece hânendeler, sâzendeler, mutrıblar, Ahmed Kolu, Cevâhir Kolu, Nâzlı Kolu, Garîbân Kolu, Akıyde Kolu, Zümürrüd Kolu, Postalcı Kolu, Paytakoğlu Kolu, Samurkaş Kolu, Haşute Kolu, çeng ve rebâb, santûr ve tanbûr, ûd ve kaanûnlar ile fasıllar edip sabahlara kadar hây-ü hûy eksik olmazdı. Gece yüz binlerce havâi fişek gökyüzüne atılır, semâda renk renk resimler hâsıl olurdu. Şâhî ve darbzen toplara ateş verilir yer gök inlerdi. Derenin iki kıyısınaa ayrıca 7-8 bin çadır kurulmuştu. İki binden fazla çadır da, her türlü değerli eşyâ, yiyecek ve içecekle doluydu. Her çeşit hüner gösterenler çayırda toplanmış, her grup bir meydan seçmiş, her gün gösteri yapıyorlardı.

Bu sırada Melek Ahmed Paşa, 2. vezir (başbakan yardımcısı) olarak Kubbealtı'na girdi. Paşanın ve eşi Kaya Sultân'ın 12 saray ve yalısı vardı: Fındıklı'da, Beşiktaş'ta, Ortaköy'de, Üsküdar'da, Eyûb'de olanlarda teker teker eğlendik. Vezir-i âzam hastalanınca Melek Paşa, sadâret kaymakamı (başbakan vekili) oldu. Bu görevi 6 ay devâm etti. IV. Mehmed kendisini sadârete getirmek istedi. Fakat Anadolu çok karışık ve Celâliler baş kaldırmış olduğu için Melek Ahmed Paşa geçiştirdi. Paşa, daha 3 yıl önce bir yıldan fazla vezir-i âzam olmuş, boyunun ölçüsünü almıştı. Bunun üzerine Van beylerbeyliğine gönderildi.

1653 Ağustosunda İstanbul'a dönen ve önce 2 ay Kâğıdhâne'de eğlenen Evliyâ Çelebî, bundan sonra Asya taraflarına seyahat eder. Tekrar Rumeli'ne gitmek için İstanbul'a hareketi 27 Temmuz 1656'dadır. V. cildinde anlatılan bu seyahat, bir kaç defa İstanbul'a dönüp tekrar Rumeli'ne giderek bir kaç yıl sürer. Şimdi V. cildinde Rumeli'nin evvelce anlatmadığı şehirlerine ait bahisleri naklediyorum:

Topçular — Çatalca — Hırmen-i Şâhî — Uzunhacılar — Yenihisar yoluyle Kırkkilise'ye geldik.

Kırkkilise (Kırklareli)

Sancak beyi tahtıdır. Ergene'nin iki kolu olan İnece ve Babaeski çayları arasında, Istranca Dağları'nın güney eteklerindedir. Sancak beyinin haslarından başka yılda 5.000 altın tahsisâtı vardır. Hassı 200.000 akçadır. 500 asker, doğrudan doğruya sancak beyi ile bulunur. Sancakta bir zeâmet ve 18 tımar vardır ve 1.300 tımarlı sipahi çıkarır. 150 veya 300 akça gündelik ve 3 kese yıllık tahsisatı bulunan kadısı vardır. Şehrin çevresinde 20.000 kadar bağ ve bahçe bulunur. Üzümü, müsellesi, pekmezi, köftesi meşhurdur. İşlek çarşısı ve bedesteni vardır. Eski Cami en büyük mâbedidir. Pek çok cami, mescid ve buna göre hayır eseri mevcuttur.

300 hâne, bir camili Ereğli'den, orman içinde bir Türk köyü olan Fakılar'dan, Aydos kazâsına bağlı Karapınar Türk köyünden geçtik. Bu köyde, yol üzerinde konak olduğu için Vezir-i âzam Siyâvuş Paşa kervansaray yaptırmış. Karadeniz sahiline paralel kuzeye çıkıyorduk. Süzebolu, Aya Anastasya adası ve karşısındaki Çingene İskelesi ve Burgaz limanından geçip Ahyolu'na geldik.

Ahyolu

Karadeniz kıyısında, beşgen şeklinde kalesi bulunan kasabadır. 150 akçalık kazâ merkezidir. Evleri kiremit damlıdır. 2 hamamı, 200 dükkânı, güzel limanı vardır. Gümrük emini, kale dizdarı, kethudâ-yeri, yeniçeri zâbiti bulunmaktadır.

Ahyolu'ndan Emene Burnu üzerinde güzel limanı ve kalesi olan Misivri'ye vardık. Halkının çoğu Rum'dur. Sonra Aydos'a geldik. Aydos, kazâ merkezidir. Çenge yaylası, 200 hâne Kopran ve şarap yapan Seculi Bulgar köylerinden geçip gene Bulgarlar'la meskûn Köprü kalesine vardık. Kamçı (Kamçık) suyunu atlayıp Döne kazâ merkezine uğrıyarak Varna'ya geldik.

Varna

Karadeniz üzerinde, Deliorman'ın güneydoğusunda limandır. Çevresi 3.000 arşın kalesi vardır. Her burcunda denize çevrili toplar bulunur. Kale içinde bir cami, muhâfızların evleri, hububat anbarları bulunur. 10. 000 kadar bağ ve bahçe şehri kuşatır. 7 Türk, 2 Rum, 2 Ermeni, bir Yahudi mahallesidir. Bulgar'ı azdır. Kiremit örtülü ve ekserisi iki katlı 4.000 hâne şehirdir. Emir Efendi, Yeni, Tabakhâne, Müstecib Efendi, Şeb-Safâ Kadın Camilerinden başka 36 mescid vardır. Limanına her yıl 1.500 gemi girer ve gümrük geliri yılda 170 kesedir. Piri Paşa Hamamı ve Mektebi, bir kaç medresesi ve sebili, pek çok mektebi bulunur. Gümrük emini, kale dizdarı, yeniçeri zâbiti, sipahi kethudâ - yeri, cebeci odabaşısı, muhtesib ağası, subaşısı vardır.

Galata, Yeniköy, Batova Sultan Tekkesi, İncili, Kavarna, 100 hâne Tatar köyü Çayırlı, kervansaraylı Göllü köylerinden geçtik. Deliorman'ı bitirerek Dobruca'ya girdik. Tuna üzerinde Özü eyaletinin merkezi Silistre'ye geldik. Kuyucak, Recebkuyusu, Keçideresi, Kulaklar köyünden Mangalya'ya vardığımız zaman, Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrâzam olduğunu öğrendik. Sarıgöl Gelincikli, Hasılcıklı, Pravadi, Çenge, Aydos, Nakılar, Kovanlı, Kırkkilise, Pınarhisar, Uzunhacılar, Kösdemir, Çatalca, Topçular yoluyla İstanbul'a vardım ve hemen Kaya Sultân'ın huzûruna çıktım. 200 altın, bir samur kürk ihsân ettikten başka 87.000 akçaya (1.900.000 küsur TL.) satın aldığı evimize bitişik bir konağın temessükünü (tapusunu) de bana hediye etti. Istanbul'dan Silistre'ye döndüm. Melek Ahmed Paşa'ya Sultân'ın mektubunu verdim.

Silistre'den çıktık. Elmalı, Çıfıtpınarı, Karaağaç, Kilisecik, Bozovord, Söğüdcük, Hacıoğlupazarı, Harmanlı, Düdükcü, Kurnacık, Bülbüllü, Esterâbâd, İnehan Çeşmesi, Yaylacık, Babadağı, Yeniköy, Hacıkeypaşa Çiftliği, yoluyle Tolcu'ya geldik.

Tolcu (Tulça)

Dobruca'nın en kuzeyidir. Tuna'nın güney kıyısındadır. Babadağı'nın kuzeyindedir. Kalesi 1634'te IV. Murad fermânıyle Tersâne-i Âmire kethudâsı Piyâle Ağa tarafından yapılmıştır. Kalede cami, 70 nefer evi, cebehane ve anbarlar vardır. Su yoluyle Tuna'ya inilmektedir. Topları Tuna'ya bakmaktadır. Kalede 300 asker bulunuyor. 150 akça kazâ merkezidir. 10 yük (1 milyon) akça gümrük geliri vardır. 5 nahiyesi mevcuttur. Kadının ayrıca yılda 3 kese talısisatı vardır. 600 hâneli Romen ve Bulgarlar'ın oturduğu bir kasabadır, Türk'ü azdır. Gümrük emîni Mustafa Ağa kale dışında bir cami ve başka hayır eserleri yaptırmıştır. Kalesinde 20 top vardır. Kasabanın karşısında Tuna içinde Tolcu adası bulunur.

İsmâil

Tolcu'nun az kuzeyinde, Tuna'nın kuzey kıyısındadır. Burası artık Dobruca değil Bucak'tır (Güney Besarabya). II. Bâyezid devrinde İsmail Kapdan fethettiği için böyle denilmiştir. Daha önce Osmanlı'ya tâbi Boğdan beyine âiddi. Kalesi yoktur. Geliri Mekke ve Medîne vakfıdır, kızlarağası bakar, 300 akça kazâ merkezidir. Kadı'nın ayrıca 7 ve mütevellîsinin 20 kese tahsisatı vardır. Sipahi kethudâ-yeri, yeniçeri zâbiti, azab ve beşli ağaları, subaşısı, muhtesibi ve kapdanı vardır.

2.000 evli şehirdir. 3 Türk (Tatar ve Osmanlı) mahallesidir. Gerisi Romen, Rum, Ermeni, Yahudi'dir. Türk evlerinin hepsi kiremit örtülü ve kâgirdir. Kefere evleri ise hasır veya kamış damlıdır. 800 dükkânlı, kaldırımsız bir şehirdir. Nehir limanına 500 gemi sığabilmektedir. Halk tilki kürkü ve Tatar kalpağı giyer, gayetle soğuk yerdir. Bal, yağ, peynir, tuz, morina balığı, balık yumurtası, havyar, buğday, arpa, köle ve cariye ticareti yapılan canlı ve işlek iskeledir.

İsmâil'in kuzeydoğusunda gene Tuna'nın kuzey sahilinde Kili (Kilye) kazâsı vardır. Kaca gölbaşı köyü, Tatarpınarı kalesine geldik. Bu sonuncusu, 150 akça kazâ merkezidir. 1636'da Ken'an Paşa tarafından kalesi yapılmıştır. 200 hâneli köydür. Birer câmi, han, hamamı, kalede 150 asker ve anbarlar vardır. Sonra Acıgöl köyüne vardık.

Akkerman

Karadeniz'de küçük bir körfezin güney kıyısı üzerinde limandır. Akkerman'ın üzerinde bulunduğu halice Turla (Dnyestr) nehri dökülür. Halicin karşı kıyısı artık Bucak (Besarabya) değildir. Osmanlı'ya tâbi Boğdan voyvodasına aitken II. Bâyezid fethedip doğrudan doğruya devlete katmıştır. Sancak beyi tahtıdır. Özü eyaletinin sancağıdır. Beyin hassı 240.000 akçadır. 6 zeâmeti, 14 tımarı, 500 sipahisi vardır. Buraya 300 akçalık kadılar tâyin edilir. Kale dizdârı, azab ağası, beşli ağası, sipâhî kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti, gümrük emîni, muhtesib ağası vardır. Özü beylerbeyisi Melek Ahmed Paşa ile şehre girerken kalenin 20'şer okka gülle atan topları ile selâmlandık. Kalenin çevresi 3.060 arşındır. Ama

dışarıdan adımlanırsa 5.600 adimdır. Çok sağlam, güzel kaledir. Kırkar karış eninde, iki adam sığar topları, görülecek şeylerdir. Bu kadar büyük topları Boğazlar'da ve Rodos'ta gördüm, başka yerde görmedim. Kale içinde 1.500 tahta şendire damlı ev var. Gene kalede II. Bâyezid Camii ve bir hamam bulunuyor. İç kalesi, Galata Kulesi'ne benziyor. Kale dizdarı, gerçek bir sarayda oturuyor. Mahzeninde yüz binlerce kantar siyah barut yığılmış. Kalede 180 top var. Üç kat olan kale kurşun kaplı. İki tarafı yalçın kaya. 50 arşın hendeği de var. Bu derinlikte bir hendeği hiç bir kalede görmedim. Hendeğin çevresindeki sarp kayalarda bir kuşun pençesini iliştireceği tek müsâit yer yok. Sûrları, 40 arşın eninde, fil gövdesi büyüklüğünde kûfeki taşlardan örülmüş. Kalenin büyük kapısı önünde asma köprüyle hendekten kaleye geçilebiliyor.

Şehir 13 mahalle. Tahta şendire damlı iki katlı, bahçeli Türk evleri ile kamış ve saz örtülü Kefere evleri var. Ukraynalı, Romen ve başka kâfirlerin sayısı Müslümanlar'a göre çok az. Sultan Bâyezid, Mengli Giray, Vâiz, Yavuz Sultan Selim Camileri, Selim Han Medresesi, 17 mekteb, Sultan Bâyezid Hamamı, büyük çarşısı, görülecek yerlerdir.

Akkerman'dan Melek Ahmed Paşa ile beraber kuzeybatıya doğru, Turla (Dnyestr) nehrinin batı kıyısı boyunca yol aldık. 500 hâne, han, cami, hamamı olan Hankışlası kasabasına geldik. Buraları 200 parça köydür ve 45 kabile Bucak Tatarı (Kırım Türkü) yaşar. Istanbul'a çok yağ, bal ve hayvan gönderirler. Sonra Yanıkhisar kalesine vardık. II Bâyezid yaptırmıştır. 1616'da Özü beylerbeyisi Şakşaki Paşa yeniden yaptırmış. 20 şâhi topu, cephanesi var. Melek Ahmed Paşa, kaleye 50 dalyan tüfeği hediye ve vakf etti. Hacıhasan, Korkmaz, Sultansavatıhan, Porka, Tonal, Çöplüce, Telmaz, Loventa, Kopan, Yeniköy'den geçtik. Bunlar Tatar ve Romen köyleri. Yeniköy'le Bender arasında Paşa'yı, Bender'den çıkan 9.000 asker büyük merasimle karşıladı.

Bender

Turla (Dnyestr) nehrinin batı kıyısı üzerinde, Akkerman'la Kişinev arasındadır. Nehrin karşı kıyısı artık Besarabya (Moldavyá) değil Ukrayna'dır. II. Bâyezid fethidir. Özü eyaletinde bir sancak merkezidir Sancak beyinin 340.000 akça hassı, sancakta 40 zeâmet, 312 tımar, 3.000 sipahi, 500 maiyet askeri, kalede 12.000 muhâfız asker vardır. Osmanlı devletinin en büyük askeri üslerinden biridir. 150 akça ve 5 kese tahsisatlı kadısı, 40 nahiyesi, sancak beyinin ayrıca 20 kese tahsisatı, akınlarda 45-50 kese ganimet hissesi vardrı. 7 orta yeniçeri, bir orta cebeci, bir orta topçu mevcuttur. Sipâhiler ise alay beyinin emrindedir. Böylece Bender sancağında 15.500 Osmanlı askeri bulunur ve seferde Kırım süvarileri bu orduya katılır.

Kalesi Mimar Sinân eseri, çevresi 2.520 arşındır. 12 kulelidir. 10 topla korunur. Kalede 2 adet Süleyman Han Camii ve 100 hâne vardır. Şurada burada, her yerde top göze çarpar. Süleyman Han Camileri'nden aşağı kalede olanının mihrâbının iki yanına kandil yerine birer balyemez top konmuştur ki, görülecek şeydir. Böylesine serhad kalesidir. Her kulesine 150'den aşağı düşman güllesi saplanmadığı görülür. Rus Kâfiri 6 defa 100.000 askerle gelmiş, mağlûb olarak dönmüştür. Böyle gaziler şeh-

ridir. Melek Ahmed Paşa kalede bazı eksikler görünce o da o kısımları kendi parasından hayır olarak tamamlattı.

Şehir 700 hâne, kale ile 1.100 hânedir. 7 Türk (Tatar ve Osmanlı), 7 Romen mahallesidir. Şehirde 4 cami, 2 mekteb, 200 dükkân, bir hamam vardır ve kaldırımsızdır.

Bender'den çıktık. Turla'nın (Dnyestr) kıyısını takib ederek kuzeybatıya doğru ilerliyorduk. Hep Özü beylerbeyiliği toprağıdır; Besarabya ve Moldavya denen ülkedir. Prut'la Turla arasındaki memlekettir. Yeşnoycı ırmağını atladık. Sihare ve Berboyuz köylerinden Orhay nahiyesinden Hotin kalesine geldik.

Hotin

Turla (Dnyestr) nehrinin güney kıyısındadır. Bukovina ülkesidir. Nehrin kuzey kıyısı ve Hatin'in batısı Podolya ve Galiçya'dır. Hotin, Viyana'dan bile kuzeye düştüğü için çok soğuktur.

II. Osman tarafından muhasara edilmiş, alınamamış, fakat sulh mûcibince Polonya'dan Osmanlı'ya geçmiştir. 70 köyü vardır. Hotin'in II. Osman tarafından muhâsarasına Melek Ahmed Paşa da Enderûn'un Kiler Odası subaylarından biri sıfatıyle çok gençken katılmıştı. Kalesi Turla üzerinde, çevresi 1.500 adımdır. Kalede 70 ev ve 50 dükkân bulunur. Hemen Hotin muhasarasında şehit düşen II. Osmân'ın Budin beylerbeyisi Vezir Karakaş Mehmed Paşa (15 Eylûl 1621)'nın mezarını ziyaret ettik. Düşman kurşunuyla şehit düşmüştü; kurşunu alnına yemişti. Onunla beraber şehit düşen Budin eyaletinden gelen Türk askerlerinin adları teker teker mezar taşlarında yazıyordu. Hepsinin rûhuna *Fâtiha* okuduk ve Şeker Bayramı namazını da Hotin'de kıldık. Sorok ve Rıdvatiçse'ye geldik. 500 hâne, kaleli bir köydü. Buradan Melek Ahmed Paşa geriye dönüyordu. Ben, seyahat maksadıyle ileri gitmek için izin istedim, verdi. 47.000 Kırım süvarisine katıldım. Bunun için kayıkla Turla nehrini geçip kuzey kıyısına çıktım. Kırım süvarisi burada bekliyordu. Her süvarinin üç atı vardı (ganimet yüklemek için). Ben yalı ağası Akkermanlı Mehmed Ağa'nın tümeni ile gidiyordum. Diğer tümenlere Göde Batır Paşa ve Sarataylı Veli Ağa kumanda ediyorlardı. Raşkov ve Mohilo kalelerinden Kamaniçe kalesine geldik.

Kamaniçe

Kamaniçe (Ukranca: Kamenets-Podolsky), Turla (Dnyestr) nehrinin az kuzeyinde ve bu nehre dökülen Sbruç çayının az doğusundadır. Burası Podolya veya Galiçya'dır. Kamaniçe, Hotin'in kuzeydoğusuna düşer ve Turla geçilerek Kamaniçe'ye varılır, kısa yoldur. Meşhur Abaza Mehmed Paşa, IV. Murad devrinde Özü beylerbeyisi iken bu kaleyi 77 gün kuşatmış, alamamıştı. Şimdi de Polonya krallığına aittir (bir kaç yıl sonra IV. Mehmed zamânında fethedilecektir). Kamaniçe civârını yağma ettikten sonra, Bar kalesine geldik. Bar, Kamaniçe'nin kuzeydoğusunda, Güney Bug nehrinin güneyindedir. Burası Podolya'nın en kuzeyidir. Sonra Palanga, Azbareş, Körlov, Brut, Podhayçe, Eşcerez kalelerini dolaştık. Kırım süvari ordusu 87.000 atlıya yükseldi. At sayısı 200.000 idi.

Elov'a vardık. Ukrayna'da nereye gitti isek ya dostça, top atılarak merasimle karşılandık ve kaleler padişaha itaatlerini bildirdiler, başlarını verdiler. Yahut Leh Keferesi karşı koydu, yakıp yıktık. Bu sırada Kırım hanı Mehmed Giray Han gelip ordusunun başına geçti.

Ukrayna'dan Erdel'e (Transilvanya) indik ve âsi Macarlar'ı cezalandırdıktan sonra tekrar Polonya'ya döndük (Erdel gezisini, Macaristan bahsinde hulâsa edeceğim). Eylov (Ovlo, Olvı) kalesine geldik. Polonya'nın Krakovi eyaletindedir. 45 kuleli, 500 evli, bir kaç kiliseli bir kalesi var. Şehir, 37.000 arşınlık bir hendekle çepçevre çevrilmiş. Şehrin 26 sûr kapısı var. Toparduk, Biçarhorodok kalelerine de uğradık.

Kiev

Kiev'e Kırımlılar «Mingkerman», Osmanlılar daha çok «Körlo» demektedirler. Zaman zaman Polonya kralına veya padişaha tâbi olmaktadır. Şimdi Rusya çarına tâbi ve kutsal bir Ortodoks şehridir. Ukrayna'nın en büyük şehridir. Özü (Dnyepr) nehrinin batı kıyısı üzerindedir. Kiev civârını yağmaladıktan sonra Löben, Bobnole, Çerkezi, Lemovat, büyük Çehrin, Habutin, Kapesna Delin, Deline, Zapodoska, Kirlo (Korilov), Koblak, Praslav, Oman, Ladçen kalelerini ve çevresini yağmaladık. Bunlar hep Özü(Dnyepr) nehrinin batı kısmında kalan bazan Osmanlı'ya, bazan Rusya'ya, daha çok Polonya'ya tâbi yerlerdir. Aksu kıyısında Ladçen, İstine, Saroka kalelerini de vurduktan sonra Bender kalemize döndük. Bu büyük akında ben hakıyrin payıma 28 esir, 47 at, 7 kese para, 7 samur kürk, 47 tüfek, 3 araba, elbise ve çadırlar düştü. Bender'de Melek Ahmed Paşa'mla buluştum : «Evliyâm gazân mübârek olsun» diye kutladı. Paşa'ya 6 esir ve 5 tüfek hediye ettim. Bender'den Akkerman'a geldik. Orada Melek Ahmed Paşa, muzaffer Kırım Hanı'na ve Kırımlılar'a büyük ziyafet çekti. Kırım Hanı'nın yanında 80.000 kişilik Kırım atlı ordusu bulunuyordu. Ziyafeti Paşa'nın vekilharcı Boşnak İbrahim Ağa idare etti. Günde iki yemek verildi. 70 yerde sofra kuruldu. Her yemekte, 50.000 ekmek, 500 koyun, 50 sığır, 30 at, 10 kazan yahni, 10 kazan pilav, 10 kazan karanfilli, ballı, kolculu zerde, 10 kazan çorba ve buna göre diğer şeyler yendi.

Han, Paşa'ya 80.000 altın ganimet hissesi, Paşa da Han'a bir küheylân at verdi ki, örtüsü, gaddâre ve topuzu mücevherli, özengisi altın yaldızlı, eğeri gümüştü. Kalgay'a, nûreddin'e (Kırım'ın veliahd ve 2. veliahdi), hanın vezirine de gümüş takımlı atlar ihsân etti. Diğer Kırımlılar'a da hediye dağıtıldı. Han, Paşa'nın verdiği ata hemen özengisiz bindi ve teşekkür etti.

Turla kıyısında Yanık kalesinde Han, Paşa'dan izin aldı. Ben de Han'ın elini öperken koynundan mücevherli saatini ve 300 altın vererek gönlümü aldı. Kırım ordusu, Melek Ahmed Paşa'nın huzûrundan merasimle geçip Kırım'a giderken, alınan ganimetin defterlerini ve Hazîne hissesi olan beşte biri, Istanbul'a gönderilmek üzere Paşa'ya teslim edildi. Melek Ahmed Paşa'nın asıl adı «Ahmed»dir. I. Ahmed kendisine «Melek» adını vermiştir. Abaza'dır ama, Istanbul'da Tophâne'de doğmuştur. Benim (Evliyâ Çelebi) annem de Abaza'dır. Baba tarafım 1453'te Kütahya'dan Istanbul'a yerleşen eski bir Türk ailesindendir.

Kırım Hanı giderken, Melek Ahmed Paşa'ya aşağıdaki Hazine ganimet hissesini verdi : 15.000 altın fidye ile kurtulmak isteyen seçkin aileden 50 Erdelli Macar esiri, böyle fidye değeri olmıyan 100 Macar delikanlısı ve çok güzel 100 Macar kızı, okutulmuş Abaza köleler, 50 Çerkes ve 50 Gürcü delikanlısı ki her biri Kırım'da okutulup hüner öğretilmişti, 50 Leh kölesi, Kiev civarında ele geçirilen Ukraynalı 50 cariye, 500 çarhlı Macar tüfeği, 50 yorga beygiri, 150 gümüş takımlı Macar atı, Kırım atları, zırhlar, kılıçlar ve sadaklar, 50 tahta dolusu samur kürk, 3 araba dolusu işlenmemiş samur kürk, 3 araba gümüş eşya, âsi Erdel voyvodasının altın yemek takımı, 2 araba ibrişim, 2 araba Danimarka yünlü kumaşı, 2 araba Danimarka kehribarı, 50 şâhi ve 5 kolomborne top, her arabayı çeker ikişer Alman veyâ Danimarka atı, yüksek kalite olmıyan 100 köle ve 100 kız vs. vs.

Melek Ahmed Paşa, 50 Macar asılzâdesini cem'an 1.696 kese (85 milyon akça = 1,9 milyar TL.) alıp salıverdi ve bu büyük geliri Istanbul'a Hazine'ye gönderdi. Kendi hissesine düşen ganimet malını da cebine atmadı, Akkerman, Kili, Bender, Yanıkhisar ve Özü kalelerinde ne kadar noksan varsa bu helâl gazâ parasıyle tamamlayıp İslâm serhaddini kuvvetlendirdi ve büyük sevap kazandı. Bu gazâda Paşa'nın hissesine, Özü beylerbeyisi sıfatıyle 200 kız ve 200 delikanlı, 20 av kuşu, 50 savaşçı köle ve başka değerli eşyalar düşmüştü. Bir kısmını hediye olarak Istanbul'a Kaya Sultân'a yolladı. Kırım Hanı'nın hissesine düşen en değerli esir ise Erdel beyinin veziri Kemeni Yanoş idi. Büyük asılzâde idi. Han, 90.000 altın fidye ile salıverdi

Otyarık, Budamoin, Dallık yoluyle Hocabey veya Hocabay denen kaleye vardık.

Hocabey (Odesa)

Hocabey (bugünki Odesa), Karadeniz'in kuzeybatı ucunda bir haliç üzerinde limandır. Özü ile Akkerman arasındadır. Turla ve Bug nehirlerinin arasına düşer. Kalesi vardır. Ama düşman ülkelerine yakın olmadığı için ehemmiyet verilmemiştir, haraptır. II. Bâyezid devrinde yaşıyan ve bu civarda büyük toprağı olan bir kişiye izâfetle «Hocabay» ve «Hocabey» denmiştir. 500.000 koyun sahibi imiş. Kaleyi o yaptırmıştır. Burada bir tuzla ve güzel bir liman vardır. Kale muhâfızlarının maaşları bu tuzla gelirinden verilmektedir.

Özu

Hocabey'in (Odesa) az doğusunda, Karadeniz üzerinde Özü (bugün: Oczakov) kalesi vardır. Kırklareli'nden Kırım'a kadar Karadeniz'in bütün batı ve kuzeybatı sahillerindeki ülkeleri içine alan ve Rumeli eyaletinden ayrılan Özü eyaleti adını bu kaleli limandan ve doğusunda akan Özü (Dnyepr) nehrinden alır. Eyâlet beylerbeyisi olan vezir bâzan bu Özü'de, fakat ekseriya Tuna üzerinde Silistre'de oturur. Boğdan ve Eflâk beylikleri ile Kırım Hanı'nı gözetmek de bu vezirin görevlerindendir. Hattâ Eflâk'la Boğdan, Özü eyaletinin iki sancağı gibidir. Özü eyaleti, Kırk-

lareli ile Kiev arasında uzanır. Eyalet beylerbeyisi duruma göre isterse Silistre ve Özü yerine Akkerman ve Babadağı'nda da oturur.

Özü'de 10.000 Osmanlı askeri vardır. Sancak merkezidir. Turla (Dnyestr) ile Özü (Dnyepr) nehirleri arasında kalan Ukrayna toprakları ve Karadeniz sahil şeridi, Özü sancak beyinin topraklarıdır. Sancak beyi, beylerbeyi Özü'de ise, Özü'yü terkeder, Özü (Dnyepr) nehrinin doğusuna ve Kırım yakasına düşen Kılburun kalesinde oturur ve Ur Boğazı'na kadar Özü (Dnyepr) ile Azak Denizi arasındaki Ukrayna ülkesi onundur. Sancak beyi hassı 240.000 akçadır ve bu sancakta dirlik yoktur. Özü'ye 150 akça kadılar tayin edilir. Bir çok nahiye ve köyü vardır. 3 oda cebeci, 3 oda topçusu mevcuttur. Yeniçeri yoktur. Kalede 2.050 asker vardır, diğer askerler kale dışındadır. Özü'de tek tuğ sahibi 20 ağa (tümgeneral) bulunur. İşlek limandır. Mimar ağası, muhtesib ağası, marangoz ağası, kalafat ağası, subaşısı ve sair görevlileri vardır Zira Özü'de bir tersane mevcuttur. 3 kat, bir çok köprülü kaledir. Köprülerden birini Melek Ahmed Paşa yaptırmıştır. Orta Hisâr'ı 1626'da Piyâle Paşa yaptırmıştır. Orta Hisar'da 2 demir kapı, bir cami, 300 kadar topçu ve cebeci, 100 ev, 20 dükkân vardır ve «Piyâle Paşa Kalesi» de denir. Sancak beyi sarayı, dış kalededir. Üçüncü kale Hasan Paşa Kalesi'dir ve bu da 1626'da yapılmıştır. Kare şeklinde, camili, 300 evli, 30 dükkânlıdır. 40 balyemez, şayka, kolomborne, pranga topu vardır. Dış kalede de bir cami vardır. mahkemenin yanındadır. Özü'ye «Cankirman» da derler. Kale dışında 500 ev, 200 dükkân vardır. Dışarıda bir de Küçük Hasan Paşa Kalesi, içinde IV. Murad Camii mevcuttur. 100 neferli küçük hisardır(*)

Kılburun

Özü kalesinin karşısında Kılburun kalesi vardır. Beylerbeyi Özü'de ise Özü sancak beyi Kılburun'da, beylerbeyi olan vezir Kılburun'da ise Özü sancak Beyi Özü'de oturur. 20 toplu kalesi, karşıda Özü kalesine bakar. IV. Murad fermânı ile Piyâle Paşa tarafından bugünki muhkem şekline getirilmiştir. 2 kulesi, câmii, 80 evi, mahzenleri vardır. Kılburun, Özü'nün bir parçası da sayılabilir.

Kılburun'dan Hocabey'e, Dallık, Borimoyen, Otyarık, Akkerman, Babadağı, Hacıoğlupazarcığı, Pravadi, Kırkkilise yoluyle Istanbul'a geldim. Bir müddet Istanbul'da kaldım. Kırkkilise, Aydos, Pravadi, Hacıoğlupazarı, Karasu, Babadağı, Falcı, İsmâil, Tatarpınarı, Akkerman yoluyle Kili kalesine geldim.

Kili (Kilye)

Tuna Deltası'nın kuzey kıyısında, Bucak'ın güneyinde, İsmâil'in doğusundadır. Tuna'nın Kilye Ağzı'nda liman ve kaledir. Büyük balık dalyanı ile meşhurdur ki yılda 70 yük (7 milyon) akça vergisi vardır. Tuna'-

(*) I. Abdülhamid, 1774'te, bu Özü kalesinin Ruslar'ın eline düştüğünü ve Ruslar'ın kaledeki bütün Türkler'i kılıçtan geçirdiklerini bildiren sadâret arîzasını okurken teessüründen inme inerek ve kalbi durarak ölmüştür.

nın iki tarafına dağlar gibi 70-80 arşın gemi direklerini 200 gemi ile çevirip büyük dalyan yapmışlardır. 10-15 arşın boyunda morina ve 5-8 arşın boyunda mersin balıkları tutulur, tuzlanıp salamura yapılır. Bazılarından 5-6 kantar siyah havyar çıkar. Balık mevsimi 7 aydır ve 5 ay kış balık tutulmaz. Bu 5 ayda dalyanlar sökülür, kereste ve direkler dağlar gibi Tuna'nın iki sahiline yığılır.

Kili, 300 akçalık kazâ merkezidir. Nahiye ve Tatar köyleri, kadı'nın ayrıca 7 kese tahsisatı vardır. Kale içinde 700 kasvetli, bahçesiz, avlusuz ev, II. Bâyezid Camii, 7 mescid, mahkeme, 4 kapı ve başka lüzumlu binalar vardır. Şehirde ise 11 mahalle, 2.000 ikişer katlı ev, 17 cami ve mescid, pek çok mekteb, 500 dükkân, bir çifte hamam vardır. Esir ticareti canlıdır. 15-20 altına âlâ Rus ve Leh köle ve cariyesi almak mümkündür. Bal, yağ, buğday ve balık ticareti de büyük ölçüde ve ihracata dönüktür. Kilye ile İsmâil arasında, Kilye'nin batısına bitişik, Tuna üzerinde Yılanlı Ada'da her yıl 40-50 bin sığırdan pastırma yapılıp her ülkeye gönderilir. Bir de Kilye Ağzı açığında Karadeniz içinde Yılan Adası vardır.

Babadağı, Hacıpaşa, Saray, Dâye-i Kebir yoluyle Hırsova'ya geldik.

Hırsova (Harşova)

Orta Dobruca'da, Tuna'nın doğu kıyısında, Babadağı'nın güneybatısındadır. 9 mahalle, 1.600 hâne şehirdir. Evleri iki katlı, kiremit, saz veya tahta şendire örtülüdür. 17 cami ve mescid, 3 han, bir hamam, hesapsız bağ ve bahçedir. Türk'ten başka bir mıkdar Romen ve Bulgar vardır.

Hırsova'dan Baltacı, Rahova, Boğazköyü yoluyle Melek Ahmed Paşa ile beraber Silistre'ye vardık. Oradan gene Paşamız'la Eflat, Hisarlık, Karaca, Pravadi, Çelebiler, Aydos, Sasalar, Karapınar, Kovanlı, Ereğli, Kırkkilise, Tatarlı, Hacılar, Fener, Çatalca yoluyle Istanbul'a geldik. Istanbul'da 3 ay kaldım. Bu arada Köprülü Mehmed Paşa, Istanbul'da olmadığı için, Melek Ahmed Paşa, bir müddet sadâret kaymakamlığı yaptı. Köprülü, Istanbul'a dönünce, dehşetli bir şey yaptı : 20.060 tımarsız sipahisi, 9.000 yeniçeri, sair cebeci, topçu ve diğer askerden 40.000 kapıkulunu, askerlikten ihrâc etti ve maaşlarını kesti. Bunları Celâli olmakla ve istendiği zaman istendiği yerde hazır bulunmamakla ithâm ediyordu. Bütün imparatorlukta 400.000 kişinin de, belli bir hizmet yapmadan, merkezden veya taşradan maaş ve para aldıklarını tesbit edip, hepsinin paralarını kestirdi.

Ben Istanbul'da iken yengem Kaya Sultan hâmile kaldı. Ağalarına 20 kese, bana 300 altın, Sultân'ın nedîmesi olan kızkardeşime 100 altın ihsân etti ve kızkardeşimi evlendirdi. Köprülü Mehmed Paşa ise, nerede mal bulursa Hazine'ye alıyordu. Melek Ahmed Paşa'nın Kırşehir'deki çiftliğinden 47.000 koyun, 300 kısrak, 370 deve, 109 katırı bile devlet nâmına zabtetti. Melek Paşa, Köprülü ile münakaşa ettiği halde mallarını kurtaramadı.

Kaya Sultân'ın Ölümü

Kaya Sultan, çocuğunu zahmetle ve ölü doğurup ağır halde yatağa düştü. Öleceğini anlayınca vasiyetini yaptı : Mekke ve Medine'ye 20.000 altın, Enderûn'a (Saray Üniversitesi) 20.000 altın vakfetti. Vakıflarına bakacak mütevelliye 20.000 altın, kendisine sadakatle hizmet eden adam-

larına 20.000 altın, Melek Ahmed Paşa'nın ağalarına 20.000 altın verilecek, böylece cem'an 100.000 altın dağıtılacaktı. 77 parça saray, yalı, çiftlik, bağ, bahçe gibi gayrı menkulünü çocuklarına bıraktı. Kaya Sultan, sultanların en zengini idi. Kendisini çok seven babası IV. Murad, ona çok şey vermişti. Doğumun dördüncü günü Sultan öldü. Köprülü Mehmed Paşa, Dâmâd Melek Ahmed Paşa'nın sarayına adamlar gönderip 1.700 kese akça, 80 kese altın, 3.000 tüfek, 200 kılıç, 800 at takımı, 800 zırh, 3 sırmalı otağını mühürletip devlet hazinesi nâmına zabtetti. Bir yandan genç karısının ölümüne yanan Paşa, bir taraftan da bu kadar yıllık vezirliğinde biriktirdiği servetin mühimce kısmının elinden alınmasına üzüldü. Köprülü'ye lânetler okuyarak Kaya Sultân'ın cenazesine katıldı. Cenazeye Köprülü Mehmed Paşa da geldi. Cenazede Paşa, Köprülü'ye bu zulmü niçin yaptığını sordu. Köprülü : «Bu mallar senin değil merhûme Kaya Sultân'ındır, Sultân'ın vârisi de sen değil, küçük yaştaki kızınızdır, kızınız büyüyünce bu mallar kendisine teslim edilecektir, sende durursa belki harcarsın» diye cevap verip bir kat daha küstahlık etti. Melek Paşa, Sultân ile 17 yıldır evli idi. Cenâze çok kalabalık oldu. Sultân'ı Ayasofya avlusunda amcası İbrahim Han'ın türbesinin avluya bakan penceresinin iç yüzüne gömdük. Melek Ahmed Paşa teessüründen tabuta kapanmış ağlıyordu. Köprülü kızdı, kolundan çekerek : «Behey adam, koskoca vezirsin, sadrâzamlık etmişsin, bir avret için böyle ağlamaktan utanmaz mısın? Elem çekme, ahdim olsun, seni başka bir sultanla evlendiririm» dedi. Melek Ahmed Paşa teessüründen «ahdine yetişme!» diye cevap verdi. Köprülü hiddetlenerek gitti. Diğer vezirler, Melek Ahmed Paşa'yı sarayına götürdüler.

Ben hakıyr (Evliyâ Çelebi), Kaya Sultân'ın türbesinde 7 gün, 7 gece kalıp *Kur'ân-ı Kerîm*'i 5 defa hatmettim. Bu müddet içinde Osmanlı Hânedânı'ndan bütün sultanlar gelip Kaya Sultân'ı ziyaret ettiler. Sultânefendilerden cem'an 740 altın, 20.000 akça, 7 şemme anber, 6 okka öd ihsân aldım, hepsine hayır duâ ettim. Melek Ahmed Paşa ise çılgına dönmüştü. Günde bir kaç defa türbeye gelip ziyaret ediyordu. 17 sultan vardı. Hiç birinin evliliği Kaya Sultan'la Melek Ahmed Paşa gibi değildi. Hiç biri biribirini Kaya Sultan'la Melek Paşa gibi çılgınca sevmezdi. Kaya Sultân'ın 27 yaşında ölümü. Paşa'yı çok üzdü. Türbede her gün dua edilmesi için Paşa bana günde 20 akça (445 TL.) maaş bağladı. Istanbul'da bulunduğum zaman türbeye gider, duâların yapılıp yapılmadığını, türbenin bakımını kontrol ederdim. Sandûkanın ayak ucuna Paşa, mücevherli kandiller koydurdu. Bu hazin vak'aya ben de iki ayrı tarih düşürdüm. Ölümün 20. günü IV. Mehmed, Melek Ahmed Paşa'yı, Köprülü ile beraber çağırttı, tâziyede bulundu (Kaya Sultan, IV. Mehmed'in amca kızı olmaktadır). Paşa, padişaha, Sadrâzam Köprülü Mehmed Paşa'nın servetinin mühim kısmını hazîneye aldığını imâ edince pâdişah, geri verilmesini irâde etti, öyle yapıldı. Paşa'ya Bosna beylerbeyiliği verildi. Paşa, ilk hanımından olan oğlu, ben, büyük maiyetle Istanbul'dan çıktık. Küçükçekmece, Büyükçekmece'ye geldik. Fakat Büyükçekmece'de Köprülü, beni tevkif ettirip 20 gün habsettirdi. Paşa bensiz seyahate devâma mecbur kaldı. Istanbul'a geldim. Bir ay kaldım. Bir hafta da Üsküdar'da eğlendim. Padişah ve Köprülü ile beraber Anadolu seyahatine başladım.

Evliyâ bundan sonra Marmara ve Çanakkale Boğazı çevrelerini gezer ve anlatır. Bu bahisleri Anadolu ve Adalar bahislerinde ele alacağım.

Bolayır'dan ayrılmasından sonra tekrar Rumeli'ne girer. Bu bahsi çok kısa hulâsa ediyorum :

İpsala

Bolayır'dan Kavak köyüne geldim. Köyün dibinde Eksimil kalesi var. Mâmur köylerden geçerek İpsala'ya vardım. Meriç kıyısına çok yakındır. Rumeli eyaletinde 150 akça kazâ merkezidir. Sipahi kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti, 2 katlı kiremit örtülü evleri vardır. Husrev Kedhudâ Kervansarayı, Sinan yapısıdır. Kubbe ve damları kurşun örtülü, at ve deve için çifte ahırlı, mermer cepheli, imâretli, 60 dükkânlı gerçek bir kale, büyük hayır eseridir.

İnoz (Enez)

Meriç'in denize döküldüğü yerde, doğu kıyısında, Enez Körfezi üzerindedir. 150 akça kazâdır. Rum'u Türk'ünden fazladır. Enez'i, Istanbul'dan bir yıl sonra Fâtih Sultan Mehmed, Cenevizliler'den almıştır. Kalesi vardır ama, yer yer yıkılmıştır. II. Bâyezid vakfıdır. 2 kasaba gibi köyü mevcuttur. Kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti, kale dizdarı ve kale muhâfızları vardır.

Keşan

Malkara ile Enez arasındadır. 150 akça kazâdır. Nahiyeleri ve 80 köyü vardır. Geliri, sadrâzam hassıdır. Çarşı içinde Vezir-i âzam Hersekoğlu Ahmed Paşa Camii güzeldir. Kiremit örtülü, iki katlı, bağlı bahçeli evleri ve konakları vardır. Mehmed Ağa, Câfer Ağa, İsmail Ağa'nın konakları meşhurdur. Kalesi kare şeklinde ve harabdır. Malkara gibi Keşan'ı da Rûmeli Fâtihi Gazi Süleyman Paşa fethetmiştir.

Malkara

150 akça kazâ merkezidir. 22 mahalledir. Orhan Gazi Camii en eski mâbedidir. Sipahi kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti vardır.

İnecik

Burası da 150 akça kazâ merkezidir. Malkara ile Tekirdağ arasındadır. Vezir-i âzam Pirî Mehmed Paşa'nın kurduğu bir kasabadır ve geliri onun hayır eserlerine vakfedilmiştir. Piri Paşa'nın camii, kervansarayı, imâreti, hamamı vardır. 200 dükkânlıdır: Evleri kiremit damlıdır.

200 hâne, bir han, bir camili, Gazi Turahan Bey vakfı Kırkkavak köyüne geldik ki, kendisinin türbesi de buradadır.

Cisr-i Ergene (Uzunköprü)

Ergene'nin doğu kıyısında, Edirne'nin epey güneyindedir. «Cisr-i Ergene = Ergene Köprüsü» adını, II. Murâd'ın yaptırdığı 174 gözlü muhteşem köprüden almıştır. Yalnız «Ergene» de derler. Kasaba, bu köprü sayesinde kurulmuştur. Edirne'nin nahiyesidir. 1.200 hânesi bağlı bahçeli, kiremit damlıdır. II. Murad vakfıdır. II. Murâd'ın camii, hanı, hamamı, 200 dükkânı vardır.

Eğrikaleliboğaz kasabasından ve Türbe Ovası denen lâle sahrâsından geçip Edirne'ye geldik. Edirne'den çıkınca Gülbaba, Çömlek, Büyük Derbend, Küçük Derbend, Ruhbân, Âşıklar, Işıklar, İsmâilfakı, Örenler köylerinden geçtik.

Büyük ve Küçük Derbend ile Ruhbân, Bulgar, diğerleri Türk köyleridir.

Karinâbâd (Boyhad)

150 akça ve 4 kese tahsisatlı kazâ merkezidir. Silistre merkez sancağında ve Özü beylerbeyinin hassıdır. Subaşısı, sipahi kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti, muhtesibi, muhâfız bulunmıyan harab kalesi vardır. Kiremit örtülü, ikişer katlı, bağlı bahçeli, fakat fakirce 1.000 hâne küçük şehirdir. Rakkas Sinan Bey Camii ve Hamamı, mescidleri, 3 hanı, mektebleri, tekkeleri, 300 dükkânı vardır. Balı, kaymağı ve ayvası meşhurdur.

Kuzeyinde Karasarı köyü, Türk ve Bulgar karışıktır. Sonra Aydos kalesine geldik ki, Özü beylerbeyisinin hassıdır ve beylerbeyinin bir voyvodası vardır. Yeniköy de Türk ve Bulgar karışıktır. Pravadi'den sonra Kadıköyü'ne vardık. Türk ve Bulgar karışık, zeâmet şeklinde idare edilen büyük köydür. Gürz-Ali köyü de zeâmettir. Çobanese, Mürüvvetli, Çıracı köyleri, Hacıoğlupazarı kazâsında camili Tatar köyleridir. Daha sonra Babadağı kazâsı başlar. Hep Dobruca'dır. Tanrıverdi Tatar (Kırım Türkü) köyünden sonra Babadağı, Tolçı, İsmâil şehirlerinden geçtik. Kışla, Dündar, Ahpanoz, Sepen, Postan, Tabak köyleri, İsmâil kazâsına bağlıdır. Hepsini geçtik. Burası Bucak'tır (Güney Besarabya). Buradan Boğdan'a girdik (bundan sonrasını Romanya bahsinde vereceğim). Boğdan ve Eflâk'ı gezdikten sonra İshakçı'ya geçtik.

İshakçı

Kuzey Dobruca'dır. Tuna'nın güney kıyısındadır. Karşı sahil Bucak'tır (Güney Besarabya). Kalas ile Tulça arasındadır. Kalesini II. Osmân'ın 1621 Hotin sefer-i hümâyûnunda Kapdân-ı Deryâ Çelebi Hasan Paşa yaptırmıştır. Hasan Paşa cami, han, imâret, hamam, çarşı ve pazar da yaptırmıştır. Hasan Paşa'nın oğulları Mehmed, İbrahim ve Hasan Beyler'in mütevellisi Ömer Ağa, şimdi bu hayır eserlerini idâre etmektedir. 150 akça kazâ merkezidir. Bir kaç nahiyesi vardır. Türk'ten başka Romen, Bulgar, Rum ve Ermeni'si vardır. Sipahi kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti, muhtesibi, bâcdârı, kapdanı ve icab eden başka görevlileri vardır. Havası güzel, bağı bahçesi çok boldur. Osmanlı kadar Tatar Türkü de mevcuttur.

İshakçı (İsakca)'dan Tomarova'ya geldik ki, İshakçı'nın nahiyesidir. Güneydoğuya iniyorduk. Mehmedağa Çeşmesi, Tulumcu Kalesi, Hacıkeypaşa köyünden Babadağı'na, oradan Çiftay, Tanrıverdi, Karamuradlı, Osmanfakı, Alibey, Hacıoğlupazarı, Hasalcık, Pravadi, Çenge, Nâdir, Karahisar, Örenler, Fındıklı Sultan, Papaslı, Büyük Derbend, Kırkveli, Arnavutlu yoluyle Edirne'ye eriştik.

Edirne'den çıktık. Habîbce, Harmanlı, Uzuncaova, Kayalıdere, Filibe, Tatarpazarcığı, Kapılı Derbend, İhtiman, Sofya, Dragman yoluyle Şarköy kalesine geldik.

Şarköy

Rumeli eyaletinde 150 akça kazâ merkezidir. Sofya ile Niş arasındadır. 1375'te I. Murad fethetmiştir. Rumeli beylerbeyisinin hassıdır. 1.000 hâne iki katlı, kiremit örtülü, bağlı bahçeli küçük şehirdir. Şarköylü Mahmûd Ağa ve Nişli Ali Ağa'nın konakları, geniş avlulu, mükelleftir. Camileri, mescidleri, 7 mektebi, 2 hamamı, hanı, çarşısı, 200 dükkânı vardır. Türk ve Bulgar karışıktır.

Mûsâpaşa Palangası

1638'de Budin beylerbeyisi Vezir Koca Mûsâ Paşa buraya kale yaptığı için böyle denir. Sair Osmanlı kaleleri gibi kâgir, taş değil, alışabdır (palanga). Çevresi 800 adım ve kare şeklindedir. Dizdârı, 150 muhâfızı, camii, mehterhânesi, cebehânesi, anbar ve mahzenleri, kale dışında Mûsâ Paşa Kervansarayı vardır.

Niş

Güney Morava'dan ayrılan Nişava çayının güney kıyısındadır. 1375'te I. Murad fethetmiştir. 150 akça kazâ merkezidir. Nahiyeleri, sipahi kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti, subaşısı, muhtesibi, bâcdârı, dizdârı, sair görevlileri vardır. Şehrin ortasında kalmış küçücük kalesinde muhâfız yoktur. 2.060 bağlı bahçeli, kiremit örtülü ekserisi iki katlı ev ve konakları mevcuttur. Nişli Ali Ağa ile kayınpederinin konakları, gerçek birer saraydır. Çarşı içinde Gazi Hudâvendigâr Camii, selâtıyn camiidir. Muslu Efendi, Hüseyin Kedhudâ Camileri, bir çok mescidi, 22 mektebi, tekkeleri, çeşmeleri, 200 dükkânlı çarşısı, Mihal-zâdeler'den bazılarının yattığı türbesi anılabilir.

Niş'ten sonra Aleksanca (Aleksinaç) palangasına geldik. Bu da çevresi 800 adım bir ahşab kaledir (palanga). Dizdârı, 100 muhâfızı, şâhi topları, cebehânesi, 2 hanı ve başka yapıları vardır. Sonra Rajanya ve Paraken palangalarından geçtik. Bu sonuncusuna Vezir-i âzam Dâmâd Rüstem Paşa, bir kervansaray, 150 nefer evi, Hafsa Vâlide-Sultan da bir selâtıyn camii yaptırmış. Alacahisarlı Kınalızâde'nin hamamı, 20 dükkânı, bağ ve bahçeleri var. Sonra Köprülü Mehmed Paşa'nın yaptırdığı köprüden Morava nehrini geçtik.

Yogodina

Semendire sancağına bağlı 150 akça kazâ merkezidir. 1.600 iki katlı, kiremit yahut tahta şendire damlı evli şehirdir. Yahyâ Derviş Bey Camii, şehrin fethedildiği 1375 yılından kalmadır. Hamamı, hanları, imâreti, bu Yahyâ Bey'in hayır eserleridir.

Sonra Baticsa palangasına geldik. Fâtih devrinde Semendireli Gazi Balı Bey kurmuş, Kaanûnî bir daha imar etmiştir. Semendire sancağında nahiyedir. Palanganın çevresi 800 arşındır. Dizdârı, 50 muhâfızı, camii, hanı, imâreti, dükkânları olan kasabadır. Sonra Vezir Hasan Paşa palangasına, sonra gene Semendireli Gazi Balı Bey'in kurduğu Kolârine palangasına geldik. 600 arşın, dizdârı, 40 muhâfızı, camii, sair binaları olan 2 palangadır. Daha ötede Hisarcık da bir palangadır. Makbûl İbrahim Paşa yaptırmıştır. 400 arşın, kare şeklinde, bir dizdar ve 40 muhâfızlı, camili, 2 hanlı, cebehâne ve buğday anbarlı, bağ ve pazarlı palangadır.

Belgrad

Semendire sancağının merkezidir. Sancak beyi bazan Semendire'de, bazan Belgrad'da oturur. Budin eyaletine bağlı sancaktır. Ancak bazan Rumeli eyaletine bağlanmıştır. Bazan Belgrad'a vezir rütbesinde muhâfız gönderilir, o zaman sancak beyi Semendire'de oturur. Semendire, Sırblar'dan, fakat Belgrad, Macarlar'dan fethedilmiştir. II. Murad, oğlu Fâtih, oğlu II. Bâyezid 3 defa Belgrad'ı muhâsara etmişler, alamamışlar, Kaanûnî Sultan Süleyman 1521'deki ilk sefer-i hümâyûnunda fethetmiştir. Orta Avrupa'ya açılan kapıdır ve ötesi Macar ülkesidir. Tuna ile Sava'nın birleştiği yerde, her iki nehrin güney kıyısında kurulmuştur. Sava, Sırbistan'la Macaristan'ı ayırır (bugün öyle değil, Macaristan sınırı çok kuzeye çekilmiştir). Fâtih Sultan Mehmed'in muhâsarası çok çetin geçmiş, padişah yaralanmış, kaleyi savunan Macaristan kral nâibi meşhur Hunyadi Yanoş ağır yaralanarak bir kaç gün sonra ölmüştür. Kalesi, o zaman olduğu gibi bugün de dünyanın en büyük müstahkem mevki'lerinden biridir. Ancak Kaanûnî gibi bir cihan hâkanı düşürebilmiştir. Kaanûnî, Bosna sancak beyi Küçük Balı Bey'e Belgrad'ı, Semendire sancağının merkezi olarak vermiştir. Semendire, Belgrad'dan pek çok önce fethedilmiştir.

«Belgrad», Sırbca'da «mâmur, süslü, sağlam» demektir. «Tuna Belgradı» da denir. Zîrâ Erdel Belgradı, Arnavud Belgradı ve Macar Belgradı (İstolni Belgrad) da vardır. Kale, Tuna ile Sava'nın kavuştuğu tepede, kayalık bir burnun ucundadır. 116 kuleli ve 5.060 mazgallıdır. Bir de aşağı hisârı vardır.

4 katlı kalenin içinde iki katlı, kiremit damlı, bahçesiz 400 ev vardır. Kale içinde 5 cami vardır. İkisi Süleyman Hân'ın selâtıyn camileridir. Hacı Veli ve Küçük Hacı Veli Camileri de güzeldir. Kalede Süleyman Han Hamamı, bir fabrika, bir barut fabrikası, bir darbhâne, Tuna'ya açılan büyük nehir limanı vardır. Liman 50 gemi alır. Gümrük, Tuna sahilindedir. Bu aşağı kalenin yanındaki büyük kaleyi, Kaanûnî Sultan Süleyman yaptırmıştır.

Yukarı iç kalede 200 ev, Süleyman Han Camii, Sokollu Çeşmesi vardır. Nârinkal'a Hisârı ise batı köşesinde ve son derecede müstahkemdir. Kapısı her Allah'ın günü Sultan Süleyman Han Cennet-Mekân'a duâ edilerek, kurban kesilerek ve mehter vurularak açılır ki, askeri merâsimin heybetinden, seyredenin kalbi ağzına gelir. Nârinkal'a'nın çevresinde 5 adet göğe baş çekmiş kurşun örtülü hisar vardır, her biri Istanbul'daki Galata Kulesi büyüklüğündedir. Büyük Kule, Kızıl Kule, Kanlı Kule gibi adlar taşır. Nârinkal'a'nın tophâne ve cebehânesi muazzamdır. 50 kulaç derinlikte Sava'ya açılan kuyusu, akıllara hayret verir. Kalenin altında 3.000 esir alan bir zindan vardır ki, gûyâ Kahkaha (Alamut) zindanıdır, kurtulmak mümkün değildir. Dehşet verici bir yerdir. Zindan duvarları, kesme kayadır, kalınlığını kestirmek imkânı yoktur. Ben ziyaret ettiğim zaman zindanda tek esir yoktu. Fakat ağzına kadar darı, pirinç gibi hububatla doludur. Alman Kâfiri'nin Belgrad'a inmek haddi değildir ama, bir muhâsarada kale, bu hubûbatla, yıllarca dayanır. Tophâne Kulesi'nin çevresi de, kurşun örtülü bir çok küçük kulecikle çevrilidir. Saat Kulesi önünde biri Sava'ya, biri kuzey ovasına bakan iki şirin köşk vardır. Bütün Zemun sahrâsı, ayaklar altında görünür.

Semendire sancak beyi, devletin en mühim sancak beylerinden biridir. 540.260 akça hassı vardır. Sancakta 16 zeâmet ve 155 tımar bulunmaktadır. Bu dirliklerden 2.000 tımarlı sipahi çıkmaktadır. Sancak beyinin ayrıca yılda 17.000 kuruş (8.500 altın) tahsisatı vardır. 500 akça ve 30 kese tahsisatı olan kadısı, mollalar arasındadır. Dizdârın (kale kumandanı) emrinde 1.000 topçu ve cebeci bulunmaktadır. Gümrük geliri yılda 17.000 kuruştur. Harâc ağasının defterinde Semendire sancağında 50.000 Hıristiyan erkeğinin cizye ödediği yazılıdır (şu halde sancağın Hıristiyan nüfusu en az 200.000 olacak).

Şimdi kaleden çıkıp şehri tetkik edelim : Şehrin çevresinde sûr ve hendek yoktur. Sava ile Tuna arası 3.500 arşındır. Şehir, bu mesafe boyunca uzanır. Kale de hesaba katılırsa, şehrin nehir kıyısı boyunca uzunluğunun 20.000 arşın olduğu anlaşılır. 21.000 cizye ödiyen Hıristiyan, Belgrad şehrinde, 29.000'i şehir dışında, Semendire sancağında yaşamaktadır. Şehrin nüfusu 98.000'dir ama buna kale nüfusu, asker ve sivil bütün görevliler dahil değildir (bu süretle nüfusun 150.000 kadar olduğu anlaşılıyor). Devletin ve Avrupa'nın en muazzam şehirlerinden biridir (1600'de Belgrad, Avrupa'nın 16. şehri idi, Edirne'nin yarısı kadardı, Istanbul'la mukayese bile edilemezdi). 3 mahalle Çingene, 3 mahalle Rum, bir mahalle Ermeni, bir mahalle Yahudi, 3 mahalle Sırp ve Bulgar, 29 mahalle Türk'tür. Hıristiyanlar'ın çoğu Sırp'tır. Türk mahallelerinin adları şöyledir :

Aşağı Mahalle, Yukarı Mahalle, Ağa, Kazancılar, Çukurçeşme, Yenihan, İmâret, Zeyneddin Ağa, Debbağhâne, Bayrambey, İnehanbey, Bitpazarı, Ferhadpaşa, Hacınezir, Keneşağa, Hacısâlihağa, Namazgâh, Emirhasan, Atpazarı, Hacıpiri, Kusku, Anbarlar, Ortamezarlık, Yukarıtir, Hacıhalil, Abdülcebbar, Fakirhacıali, Ovacık, Cinali.

17.000 hânedir. 160 saray ve sarayımsı büyük konak vardır. Pencereleri Tuna ve Sava'ya, Zemun sahrâsına bakan, ikişer katlı, şahnişinli, süslü, bacalı evlerdir.

217 cami ve mesciddir. Camileri şunlardır : Aşağı ve Yukarı Kale'deki Sultan Süleyman selâtıyn Camileri, Ahmed Ağa, Zeyneddin Ağa, Bay-

ram Bey, İnehan Bey, Turgut Bey, Hâbil Efendi, Çıksalın, Hacı İbrahim, İbrâhim Çelebi, Hacı Sâdık, Kadri Ferhad Beşe, Hacı Nezir, Hasan Ağa, Hacı Sâlih, Namazgâh, Emir Hasan Ağa, Hacı Piri, Kusku Bey, Türbe, Hacı Halil, Debbağhâne, Abdülcebbar, Fakir Hacı Ali, Kapıcı, Cin Ali Ağa, İmâret (Yahyâ Paşa-zâde Gazi Mehmed Paşa yaptırmıştır: 1548), hepsi 28 cami. Gerisi mesciddir. Yukarı Hisar'da 7 mescid vardır. Kapdan, Kazaklı, Hacı Hüseyin, Kulaktaş, Cânan Hâtun, Süleyman Han, Bölmehisar, Pazarbaşı, Küçük Pazarbaşı, Kestâneci, Mûsâ Paşa, Hacı Seccah Mescidleri güzeldir.

Yukarı Kale'deki Süleyman Han Camii'nin minaresine çıktım, 105 ayak merdivendi, bütün Belgrad ayak altında idi. 8 medresesinden İmâret (Gazi Mehmed Paşa) ve Bayram Bey Medreseleri meşhurdur. Ayrıca 9 dârülhadis (hadis enstitüsü), 270 mekteb (ilkokul), 17 tekke, 26 çeşme, 600 umumi musluk vardır. Nehir kıyısı olmakla su almak kolaydır. Sokollu Mehmed Paşa Çeşmesi, Yukarı Kale'nin hendeğinde ve mükelleftir. Büyük Çarşı'da Sokollu, Gazi Mehmed Paşa, Bayram Bey, İnehan Bey, Lâçin Ağa Sebilleri vardır.

Şehirde 6 kervansaray var. Sokollu Kervansarayı 1.660 odalı muazzam, kale gibi binadır Aşağı Kale'de Süleyman Han Kervansarayı da kurşun örtülü demir kapılı, çok büyük yapıdır. Gazi Mehmed Paşa'nın İmâret Hanı büyük vakıftır, istiyen bir ay oturup, bir akça masraf etmeden hayır sahibine duâ edip gider. Ayrıca 21 tüccar hanı vardır. Yeni Han, Bedesten Hanı Arasta Hanı, Şehidlik Hanı, Çukur Han, Servi Hanı, Pazaryeri Hanı, çok işlektir 7 de han (otel) vardır. Büyük çarşı, 3.700 dükkânlıdır Bedesteni ve esirlerin satıldığı Avret Pazarı kısmı mevcuttur. «Uzun Çarşı» denir ve bütün san'at ehli bulunur. Uzunluğu Kapıcı Camii ile Balıkpazarı arasında 3.000 arşındır. Bundan başka Kazancılar Çarşısı Balıkpazarı, Orta Pazarı Bayrambey Çarşısı, Küçük Pazar, Debbağhâne vardır. Bütün şehir beyaz taşla kaldırımlanmıştır. Kahvehâneler çoktur. Sırp ve Hırvat güzelleri boldur. Şehrin ileri gelenleri samur, atlas ve hârâ, ortahalliler çuha, tilki nâfesi kürk, fakirler çuha ve boğası kafdan, Hıristiyanlar ise şayak, kırmızı ve beyaz abâ, boşnak kalpağı, kadınlar çûha, ferâce, yassı başlı takke giyer, yaşmak tutunurlar.

Hisarcık'ta Tuna üzerinde Erdel'e giden ordunun geçmesi için 77 gemi davlumbazından köprü yapılmıştı. Uzunluğu 800, eni 50 arşın, muazzam bir ahşab köprü idi.

Devlete ait pek çok kâgir anbar ve mahzen vardır. Yanyana uzunlukları 300 arşındır. İçerileri yağ, pirinç, buğday, arpa ve emsali şeylerle doludur Kale hendeği kenarında muazzam tophâne vardır. Burada ihtiyat top parkı muhâfaza edilir. Bir de Sava sâhilinde top kârhânesi (fabrikası) vardır ki, toplar dökülür ve imal edilir, seyre değer yerdir. Barutkânesinde 150 nefer, barut imal eder. Her yıl 1.000 kantar barut yapılır.

Şehirde 8 Ortodoks kilisesi ve bir sinagog vardır. 11.000 kuyu bulunmaktadır. Suları acıcadır. 7 kurşun damlı, kubbeli çarşı hamamı vardır: Sokollu'nun Yeni Hamam'ı, Orta Hamam, Süleyman Han Hamamı, Çukur Hamam, Aşağı Kale Hamamı, Çinili Hamam, Behram Bey Hamamı. Konak ve büyükçe evlerde de ekseriya bir hamam bulunur. Buğday öğüten 600 at ve su ile dönen değirmen, nehir kenarına sıralanmıştır. Aşağı Çarşı'da Gazi Mehmed Bey İmâreti vardır. Behram Bey İmâreti, benim ziyaretimde kapalı idi.

Belgrad'ın baklavası meşhurdur. Mühim düğünlerde, araba tekerleği büyüklüğünde bin kat güllaç ve has un yufkasından tereyağlı ve bademli bir çeşit baklava yaparlar, çok lezzetli ve gevrektir. Belgrad'ın zerdesi de meşhurdur; bâdem, tarçın, karanfil ve safran konur. Tavuk kebabı, tavuk dolması, tavuk kapaması, «Mısır tavuğu» denen kırmızı burunlu tavuktan yapılır. Sazan ve mercan fırını, yoğurt ve kaymağı, beyaz somun ekmeği de çok lezzetlidir. Münîrî Efendi'nin bahçesinden 40 dirhem çeker sulu kumru kayısı yetişir. Sulu şeftalileri ise 100 dirhem gelir. Üzüm, erik, armut, kiraz, vişne, kavun ve karpuzu da pek güzeldir. Lâl rengi vişne şerbetini, müsellesi, hardaliyye'yi iyi yaparlar. Şehrin çevresinde 38.000 bağ vardır. Vakıf olduğu için vergi vermiyen Gazi Mehmed Paşa Bağları, bu rakamın dışındadır.

Belgrad - Selânik yolu 12 konaktır. Belgrad'a mal, Selânik'e kadar deniz yoluyle de gelir, doğrudan doğruya hep kara yoluyle de. Arabalarla ve deve kervanlarıyle Mısır, Suriye, Lübnan, Filistin, İran, Arabistan, Anadolu malları, çok büyük ölçüde Belgrad'da toplanır. Bazan İzmir'de toplanır ve oradan Selânik'e denizden gelir. Bu mallar, yalnız Rumeli'nde istihlâk edilmek için değildir. Belgrad'dan Budin'e ve başka yerlere, oradan Venedik, Polonya, Çekoslovakya, İsveç gibi Avrupa ülkelerine ihrâc edilir.

Münîrî Efendi ve Şeyhulislâm Adanalı Abdürrahîm Efendi'nin türbeleri Belgrad'dadır. Budin beylerbeyisi Vezir Karakaş Mehmed Paşa'nın iç organları Hotin'de gömülmüş ve oraya taş konmuşsa da, nâşı Belgrad'a getirilip türbesine konmuştur. Fakat insanı müteessir eden yer, Aşağı Şehidlik'tir. 1456 Belgrad muhasarasında (ki Fâtih Sultan Mehmed de ön saflarda vuruşurken yaralanmıştır) şehid düşen binlerce Türk askeri burada yatar. 65 yıl sonra 1521'de Kaanûnî Sultan Süleymân'ın fetihle neticelenen muhâsarasında şehid düşen binlerce Türk askeri de buraya, dedelerinin yanına gömülmüştür. Bir hamâset sahasıdır ki, tasvîri kaabil değildir.

Evliyâ Çelebi bundan sonra Tuna'yı kuzeye doğru geçip Banat (Tameşvar) ülkesini anlatır. Bu kısmı Macaristan bahsinde ele alacağım. Belgrad'a döner. Bosna'ya gidecektir. Şöyle devâm eder :

Belgrad'dan güneye inmeye başladık. Zavye adlı Sırp-Makedon (Bulgar) köyüne geldik. Sonra Valva kasabasına vardık. 150 akça kazâ merkezidir. Semendire sancağındadır. Semendire sancak beylerinin hassıdır ve sancak beyinin kasabada bir voyvodası vardır. 6 mahalle, 870 bağlı bahçeli, kiremit veya tahta şendire damlı evli, Çarşı Camii'nden başka 9 mescid, 3 mekteb, 2 tekke, 2 han, bir hamam, 100 dükkân, bir çok kahvehâneli büyük kasabadır. Belgrad'ın güneybatısındadır (Sırpça : Valjevo). Buradan Drina ırmağına vardık ki, ırmağın öteki tarafı Bosna eyaletidir. Bundan sonra Bosna eyaletinin tasvîri gelir, Bosna bahsinde ele alacağız. Istanbul'a gider, tekrar Bosna'ya gelir. Bosna'dan çıkışta gene Rumeli'nin bir kısım topraklarını anlatır :

Yenipazar

Fâtih Sultan Mehmed zamanında imar edildiği vakıt bu ad verilmiştir. 100 akça kazâ merkezidir. Sipahi kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti, muhtesibi, bâcdârı, müftüsü ve diğer görevlileri vardır. 50'ye yakın mahalledir. Kara, Hacı İbrahim Efendi, Zulfekar-zâde Mahmûd Ağa, İsâ Bey, Tereke Pazarı gibi mahalleleri hatırımda kalmıştır. 23 cami ve 11 mesciddir. Yenipazar, bazan Bosna, bazan Rumeli eyaletine bağlanmıştır. İstanbul yolu üzerinde Altın Cami, Tereke Pazarı'nda kiliseden çevirme İsâ Bey Camii, Taşköprü Camii, güzel ve eski yapılardır. 6 medresesinin ikisi san'atlı binadır. 34 mektebi, 2 tekkesi, 49 çeşmesi, 5 imâreti, pek çok işhanı, Çorbacı Hanı'nda bedesteni, iki katlı ve kiremit damlı ve bahçeli 3.000 evi olan şehirdir. Yollar, köprüler ve hanlar yapan Hacı İbrahim Efendi'nin, Zulfekar-zâde Mahmûd Ağa'nın sarayları, çok mükelleftir. 1.110 dükkânı, 2 hamamı vardır. Tüfek, tabanca, kilit, külünk ve başka silâhlar yapılan imalât-hâneleri vardır. Gazi İsâ Bey İmâreti, büyük hayır eseridir. Hâfız Ahmed Paşa yapısı ılıca, şehrin dışındadır. Şehrin dışı, binlerce bağla doludur. 6 Ortodoks (Sırp ve Bulgar), bir Hırvat (Katolik) kilisesi vardır. Şehrin Müslüman halkı Türk, Boşnak, bir mıkdar Arnavut'tur.

Karalar kalesinden sonra Ilıcabaniska kalesi gelir. 1618'de Kurşuncu-zâde Mustafa Paşa'nın yaptığı kaledir. Mustafa Paşa bir de cami yaptırmıştır. Bosna eyaletinde olan bu küçük kasaba 300 kiremit örtülü ve küçük bahçeli yoksulca evdir. Bir de hanı vardır.

Mitroviçe

Yenipazar'ın güneydoğusunda, Yenipazar'la Priştine arasındadır. Denizden yüksekliği 630 metredir. İbar çayının doğu kıyısına yakındır. I. Murâd'ın fethettiği kaledir. Az uzakta Mustafa Baba Bektâşî Tekkesi ve Ayroçan kasabası bulunur. Bu kasaba benim devrimde Bosna eyaletinin sınırı idi ve ötesi Rumeli eyaleti idi. Nitekim Rumeli eyaleti ileri gelenleri, Melek Ahmed Paşa'yı bu Ayroçan kasabasında büyük merasimle karşıladılar. 300 hâne çok küçük kasabadır. Camii, hanı, hamamı, dükkânları vardır. Evleri kiremit damlıdır.

Vulçitrin

Mitroviçe ile Priştine arasındadır. Rumeli eyaletinde sancak merkezidir. I. Murad fethedip kalesini yıkmıştır. Bu sancak 4.000 askerle sefere eşmektedir. 150 akça pâyeli kadısı, her türlü görevlisi vardır. Kâgir, kiremit damlı, iki katlı 2.000 evi vardır. Şehirde I. Murâd'a ait Eski Cami, mescidler, mektebler, birer hamam, medrese, mahkeme ve bir kaç tekke vardır. Halkı Arnavut ve Sırp'tır.

Meşhed-i Hudâvendigâr

Balkanlar Fâtihi I. Sultan Murad Han Hudâvendigâr'ın şehid düşüp ahşâsının (iç organlarının) gömüldüğü türbe, 1389'da büyük zafer kazandığı Kosova Sahrâsı'nda, Vulçitrin'le Priştine arasındadır. Türbe, yüksek kubbeli idi. Kubbenin iç tarafında örümcek ve pislik görünce Melek

Ahmed Paşa, büyük gazaba geldi ve temizletti. Bu iş için 2 kese harcadı ve türbeyi mükemmel hâle getirdi. Zirâ Meşhed-i Hudâvendigâr, Rumeli Türklüğü'nün mührüdür, her Müslüman için büyük ziyaret yeridir. Melek Paşa, türbeyi duvarla çevirtmekle kalmayıp, 500 meyve ağacı, bağ, çiçek diktirerek büyük bahçe yaptırdı. Büyük bir de kapı yaptırdı. Türbe zâten çeşitli padişah ve büyüklerin hediyesi olan ipek halılar, mükellef şamdanlar, kandiller, gülâbdânlar, buhurdânlar ve başka değerli eşya ile dolu, fakat bakımsızdı. Türbenin çevresinde, her iki Kosova meydan muhârebesinde şehîd düşen 10.000 Türk askeri yatıyordu. Timurtaş Paşa-zâde Yasavul Bey'in mezarı da buradadır. Her gün pek çok ziyaretçi geliyordu. Yalnız bakım yoktu, bu da te'min edildi.

Priştine

Balkanlar Fâtihi I. Murad fethedip kalesini yıktırmıştır. Vulçitrin sancağına bağlı 150 akça ve 5 kese gelirli kazâ merkezi ve voyvodalıktır. Kosova Sahrâsı'nın kenarında, 630 metre irtifaında bir şehirdir. Her türlü görevlisi vardır. Kâgir, ikişer katlı, avlulu, bağlı bahçeli, kiremit damlı 2.060 hânedir. Alaybeyi ve Mahkeme Sarayları, büyük binalardır. Çarşı Camii, bir çok mescid ve mektebi, Fâtih Mehmed ve Eski Hamamlar'ı, 300 dükkânı vardır. Şehre göre dükkânı az ve ticaret canlıdır, fakat halk zengindir. Üzümü ve armudu lezzetlidir.

Sonra bir zeâmet olan Dobrovin kasabasına geldik. 500 hâneli büyük tarım merkezidir.

Kaçanik

Üsküb sancağının 150 akçalık kazâsıdır. Priştine ile Üsküb arasındadır. Kalesini Vezir-i âzam Koca Sinan Paşa yaptırmıştır. Hanı, mektebi, Bektâşî tekkesi, dizdârı, 50 muhâfızı, kalesinde 2 topu, bir kaç mescidi olan kasabadır. Üsküb'e çok yakın olduğu için halk alış veriş için Üsküb'e gider.

Üsküb

Rumeli eyaletinde sancak beyi tahtıdır. Büyük sancaklardandır ve ekseri beylerbeyi rütbesinde sancak beyleri tayin edilir. Gazi Evrenos Bey fethetmiştir. Vardar ırmağının kuzey kıyısındadır. 242 metre irtifaındadır. Burası Makedonya'nın kuzeyidir. Sancak beyi paşanın 500 maiyet askeri, 10 kese tahsisatı vardır. 255 zeâmet ve tımarı 4.500 sipahi çıkarır. Merkez kazâsında 5 nahiyesi ve 350 köyü vardır. Kadısı, molla denilen büyük kadılardandır. 20 kese yıllık tahsisatı vardır. Kaledeki dizdârın emrinde 300 nefer bulunur. Kırtova gümüş ve demir madenleri Üsküb'e yakındır ve çok geliri vardır. Bu madenlerden yılda 70 yük (7 milyon akça) vergi alınır. Selânik, Belgrad, Budin ve Bosna'da gümrük alındığı için burada gümrük geliri yoktur. Güherçile madeni de vardır ve bir cebecibaşının idaresinde baruthânede siyah barut yapılır. Şehir 70 mahalledir.

70 burçlu kalesinde Fâtih Sultan Mehmed Câmii vardır. Şehirde 2.150 kadar dükkân bulunur. Evleri kiremit damlı ve ekserisi büyükçe yapılar, mükellef konaklardır. Şehir 10.060 kadar ikişer katlı hânedir. Üsküb, devletin Rumeli tarafındaki en büyük şehirlerden biridir ve Avrupa'nın en büyük beldelerindendir. Mahmud Paşa, Emin Paşa, Sıçan-zâde, Koca Serdar Sarayları, büyük yapılardır. Şehirde 45 cami ve 75 mescid bulunur. Saat Kulesi dibinde II. Murâd'ın «Hunkâr Camii» denilen selâtıyn camiinin kitâbesi «1436» tarihini gösterir. Dâmâd Gazi Yahyâ Paşa Camii, çok uzun minareli ve büyük mâbeddir. Avlusunda ulu ağaçlarla çevrili havuz, latifdir. Vardar üzerindeki büyük köprünün karşısında Karlı-zâde ve kale önünde 1485 tarihli Koca Mustafa Paşa Camileri ile «Alaca Cami» denilen Gazi İshak Bey ve oğlu İsâ Bey Camileri de zikre değer. Bu İshak Bey'le oğlu İsâ Bey, birer de mescid yaptırmışlar, zâten Üsküb'ü bu beyler mâmûre hâline getirmişlerdir. Büyük akıncı beyleridir.

II. Murad, Yahyâ Paşa, İshak Bey, İsâ Bey, Mustafa Paşa, Karlı-zâde Medreseleri ve daha küçük 9 medrese vardır. 70 mekteb ve 20 tekke mevcuttur. Koca Mustafa Paşa Mektebi, basit bir ilkokul olduğu halde, mükellef binadır. Mevlevi-hânesi evvelce sancak beyinin sarayı idi. Melek Ahmed Paşa, sancak beyine başka konak vererek burasını Mevlevihâne yaptırdı. 110 çeşme, 200 sebil suyunu, İsâ Bey'in yaptırdığı barajdan te'min eder. Kaçanik dağından gelen ve Vardar'a karışan çok lezzetli kaynak suyudur. Kızlar, Şengül, İsâ Bey Hamamları, en meşhurlarıdır. 1.060 konakta da hususî hamam vardır. Zirâ su boldur. Şehrin çevresinde su ile çevrilen 1.000 kadar değirmen mevcuttur. 7 küçük kervansarayimâreti bulunur, meşhuru Yahyâ Paşa'nın yaptırdığıdır. 13 han (otel) ve hayli işhanı vardır ki meşhurları Yahyâ Paşa, İshak Bey ve İsâ Bey Hanları'dır.

Dükkânları ve çarşıları kâgir, kemerli, kubbeli, işlek yerlerdir Her dükkânda vazolar içinde sünbül, menekşe, gül, nesrin, reyhan, erguvan, zanbak bulundurulur. Alış veriş edenlerin dimağı hoş olur. Kubbeli, çifte kapılı, kale gibi bedesteninde en değerli mallar bulunur. Bedestende anber, misk, kâfur ve buhur yakıp müşteriye gülsuyu serpmek âdettir. Vardar Köprüsü'nü Fâtih Sultan Mehmed yaptırmıştır, 14 gözdür. Hunkâr Camii yakınında minare gibi bir saat kulesi vardır ki, saatin sesi, bir konak yerden duyulur. 9 imâretinin meşhurları Yahyâ Paşa. Hunkâr (II. Murad), Koca Mustafa Paşa, İsâ Bey imâretleridir. Şehrin çevresinde 77.000 dönüm yer bağlıktır. Alaşehir'de doğan, fakat Üsküb'e yerleşen büyük münşî ve şâir Veysî, şehrin medâr-ı iftihârıdır. Üsküb'den çok şâir yetişmiştir.

Üsküb'de çoğunluk Türkçe, azınlık Arnavutça konuşur. Keferesi çok az hâlis Müslüman şehridir.

Kumanova

Üsküb'ün kuzeydoğusundadır. 600 kiremitli evdir. Kasabada cami, mescidler, çarşı, han, medrese, mektebler, hamam, tekke, değirmenler vardır. Üsküb sancağında 150 akçalık kazâ ve voyvodalık merkezidir. Kuzeyde bir konak sonra Kıratova gelir.

Kıratova

Aslı «Kratova»dır ama, Türkler «Karatova» da derler. Gazi Evrenos Bey fethetmiş ve kalesini yıktırmıştır. Burada bir mâden emini ve emrinde 200 görevli vardır. Gümüş, demir ve bakır çıkarılır. 7 damar hâlis gümüştür. Darbhânesi de mevcuttur. Ben sikke koleksiyonu da yaptığım için bende bu darbhânede basılan sikkeler de vardır. 800 kâgir, kiremit damlı evli kasabadır. 150 akça kazâ merkezidir ve Üsküb sancağına bağlıdır. Halkı zengindir ve herkes madencilikle uğraşır. 20 cami ve mescid, mektebler, çeşmeler, sebiller, bir medrese, bir tekke, iki hamamı vardır. Hamamlarından biri çok büyük ve Sinan yapısıdır. Fıskıyeli, şadırvanlı, şahnişinli, çok değerli taşlarla yapılmış bol kurnalı, gayetle mükellef hamamdır. Kazancılar Çarşısı, 350 dükkânı olan büyük kasabadır.

Eğridere (Bayrampaşa Hisârı)

Nagorici Bulgar köyünü, 600 hâneli Muradköyü Bulgar kasabasını —ki buradan da demir çıkar— geçip «Bayrampaşa Hisârı» da denilen Eğridere'ye geldik. Kalesini IV. Murâd'ın vezir-i âzamı Dâmâd Bayram Paşa yeniden yaptırmıştır. Küçük kalesinin içinde 50 ev, bir cami, bir mehter kulesi, kasabada 800 kiremit veya saz yahut tahta örtülü ev, bir cami, 50 mescid, büyük bir kervansaray, bir hamam vardır. Demirciler Çarşısı meşhurdur.

Köstendil

Köstendil'e «Köstən» de derler. Sofya - Üsküb yolunda, Sofya'nın güneybatısındadır. Struma'nın batı kıyısına yakın ve Osogovska Dağı eteğindedir. I. Murad fethetmiştir. Rumeli eyaletinde sancak merkezidir. 3.000 asker çıkarır. 300 akça kadısı ve her türlü görevlisi vardır. 11 mahalle, ikişer katlı ve kiremit damlı 1.100 evli bir küçük şehirdir. Turahanzâde, Paşa, Şemsi Paşa-zâde Kedhudâsı, İbrahim Paşa Mühürdârı Sarayları mükelleftir. Çarşi içinde I. Sultan Murad selâtıyn Câmii, Turahanzâde Camii, Alaybeyi Camii, bir çok mescid, 6 mekteb, 3 medrese, 5 tekke, 3 han, Sultan Murad Kervansarayı, 200 dükkânı, yüksek kubbeli ve bir çok havuz ve kurnalı avlulu ılıcası vardır.

Dobniçse

Gazi Lala Şâhin Paşa, I. Murad zamanında fethetmiştir. Gül bahçeli, bostanlı, iki katlı 2.000 hâneli şehirdir. 150 akça kazâ merkezi ve voyvodalık, Rumeli beylerbeyisi vezirin hassıdır. Camileri, mescidleri, mektebleri, hamamları, 2 hanı, bir medresesi, 2 tekkesi, 100 dükkânı, kahvehâneleri, her türlü memuru vardır. Tekkelerinden bir Bektâşi dergâhıdır.

Doğuda bir konak sonra Dorgan Bulgar köyüdür, 200 hânedir. Sonra Balı Efendi Ziyâretgâhı, Sofya, gene Balı Efendi, Dorgan kalesi, Rila dağı, Dobniçse, Melove köyü, Köstendil, Bayrampaşa Hisârı, Saçe, Tamaniçe, Kiliseli köylerinden geçtik.

Köprülü

Üsküb'ün güneydoğusunda, Vardar'ın doğu kıyısındadır. 173 metre irtifâdadır (Sırpça : Titov Veles). 1386'da Timurtaş Paşa fethetmiştir. Timurtaş Paşa'nın Vardar üzerine yaptırdığı köprü sebebiyle bu ad verilmiştir. Kalesi şehirden uzakçadır. Köstendil sancağında 150 akçalık kazâ ve voyvodalıktır. 4 mahallesi, camileri, mescidleri, mektebleri, birer medrese, hamam, mahkemesi vardır. Sonra Çeltikçi Türk ve İzvor Bulgar köylerinden geçtik.

Piriepe

Köprülü ile Manastır arasında, 605 metre irtifâdadır. Buraları hep Makedonya'dır. Timurtaş Paşa fethetmiştir. 150 akça kazâ ve voyvodalıktır. 10 mahalle, kâgir ve ağaçlı 1.000 hâne küçük şehirdir. Alaybeyi ve Arslan Paşa Camileri, mescidleri, medresesi, tekkesi, hanı, mektebleri, Koca Arslan Paşa-zâdeler'inki gibi mükellef konakları vardır. Halk daha çok Bulgar'dır. Az Sırp vardır. Müslümanlar Arnavut ve Türk'tür. Koca Arslan Paşa çok bina yaparak şehri imar etmiştir.

Manastır

596 metre irtifâda, Pirlepe'nin güneyindedir. I. Ahmed'in kızı Fatma Sultân'ın hassıdır. Voyvodası 20 yük akça (2 milyon akça) ile idare eder. 300 akça ve 15 kese tahsisatlı kadılara verilen kazâ merkezidir. 360 köyü vardır. I. Murad fethettikten sonra yıktırdığı için kalesi yoktur. 21 mahalle, ikişer katlı kâgir kiremit örtülü 3.000 evli büyük şehirdir. 70 cami ve mesciddir. Büyük Köprü başında İshak Efendi, Çarşı içinde Mahmûd Efendi (1566), Gazi Haydar Paşa, Çıkrıkçılar'da Hacı Bey, Bedesten yakınında Çavuş Câmileri, 9 medresesi vardır. Tülbend Kadı Medresesi mükelleftir. 900 dükkânlı çarşısı, 40 kahvehânesi, büyük bedesteni, zengin tacirleri vardır. Keteni meşhurdur. 47 binası kurşun, diğerleri kiremit örtülüdür. Halk Türk, Arnavut ve Bulgar'dır.

Florina

Manastır'ın güneyindedir. 150 akçalık kazâdır. 6 mahalle, kiremit örtülü, bağ ve bahçeli kâgir 1.500 hâneli şehirdir. 17 cami ve mescidi vardır. 3 medrese, bir Halveti tekkesi, 7 mektebi, 2 hamamı, 2 büyük hanı, 100 dükkânı mevcuttur.

Kesriye

Florina ile Kozan arasındadır (Yunanca : Kastoria). Kesriye Gölü'nün kuzeybatı ucundadır. Aliakmon ırmağı, şehrin batısından geçer. Florina gibi halkı Türk, Arnavut, daha çok Rum'dur. I. Murad fethetmiştir. I. Ahmed'in kızı Fatma Sultân'ın hassıdır ve geliri 40 yüktür (4 milyon akça). 150 akça kazâ merkezidir ve 110 köyü vardır. Sultan Süleyman ve

Vâlide-Sultan Camileri, selâtıyn camileridir, ama küçüktür. Kadı Camii, üst tarafında bir namazgâh, mescidler, bir mekteb, 2 hamam, 70 kilise, 16 Rum, bir Yahudi, 3 Müslüman (Türk ve Arnavut) mahallesidir. 100 dükkânı, çevrede 3.000 bağı, çok katlı 2.500 evi olan büyükçe Rum şehridir (Ortodoks Arnavutlar da Rumlar arasında sayılmıştır). Sokaklar kesme kayadan kaldırımlıdır.

Kesriye Gölü, Leçesta, Zangorç, Gölüsıyıran, Plahor, Nakılbend (bir cami, bir han, 20 dükkânlı zeâmet), Kılar (200 hâne İslâm), Kalkalobası, Hasan, Pokrevnik, Kurucaova, Demirhanlı, Tarakçılar, Özbekçiler, Cumâbâd (kazâ merkezi), Karabeyiçi (kazâ merkezi), Hamzafakılı, Gerçekler, Bezciler, Devlethanlı, Hacıdedeler, Şâhinler, Çukuranber, Seleler, Dragonişte, Kayalıoba, Dekli, Devasiler, İmâdlı, Karacaahmedler, İncili, Menteşeli, Himmetli, Karaağaç, İshaklı, Karagözlü, Kuleler, Karapınar, Kurdlar, Frankofca, Sündüllü, Lovanca, Büyükhasançelebi, Nakılbend, Şehşan Dağı, Eğribucak (kazâ merkezi), Bekçeli, Keçili, Çarşanbapazarı, Edilli, Eğribucak, Yanyalı Arslan Paşa'nın dedesi Zulfekar Bey'in yaptırdığı Memi Baba Bektâşî Tekkesi'ni geçtik.

Sarıgöl ve Serfiçe

Kazâ merkezidir. Camii, hanı, hamamı vardır. 300 hâne küçük kasabadır. Oradan Serfiçe'ye geldik. 150 akça kazâ merkezidir. 1.069 metredir Yenipazar'ın kuzeybatısındadır. Kalesinde dizdâr ve 24 nefer vardır. 6 mahalle İslâm (Türk, biraz Arnavut ve Boşnak), 7 mahalle Sırp, bir mahalle Yahudi'dir. Dut ağaçlı 1.800 evli küçük şehirdir. Kiremit örtülü, kâgir evlerdir. «Küçük Bursa» denir. 6 camii ve 6 mescidi vardır. II. Bâyezid, Debbağhâne, Dedeler, Mumcu Ağa Câmileri meşhurdur. Halveti Tekkesi, 2 mektebi, Memi Ağa Sarayı önünde bir hamam ve bir han, 100 dükkân, 7 kilise vardır.

Novoberda ve Kurşunlu

Bu da Rumeli eyâletinin Vulçitrin sancağındadır. Mâden emini idâre eder. Çok zengin gümüş mâdenleri, kalesi, dizdârı ve 20 neferi, kedhudâsı, kedhudâyeri, yeniçeri zâbiti, harâc ağası, muhtesibi, bâcdârı vardır. Gümüş mâdeni üç kol damar hâlindedir.

Urkub'dan sonra Kurşunlu kazâsına geldik. 150 akçalı kadısı, voyvodası, camii, 3 hanı, 2 kilisesi, 10 dükkânı, 250 kiremit ve hasır örtülü evi vardır. Küçük kasabadır. Kavaklı köy, Yaşreb Yaylası, Çakır Dağı, Morava'ya akan Rasna suyunu, Çayırlık köyünü geçtik.

Alacahisar

Sırpça'sı «Krugujevaç»tır. Rumeli eyaletinde sancak merkezidir. 3.000 asker çıkarır. Bütün bu bölge Yıldırım Bâyezid devrinde devlete tâbi olmuş, fakat II. Murad tarafından fethedilmiştir. 150 akçalık kadısı, kalesinde dizdârı ve 70 neferi, şehir voyvodası, her türlü memuru vardır. 9 mahallesi, Hudâvendigâr (II. Murad) ve Alaybeyi Camileri, 7 mescidi, bir

medresesi, 2 tekkesi, 3 mektebi, II. Murâd'ın yaptırdığı bir hamamı, 3 hanı, 150 dükkânı vardır. Halk Türk, Sırp, bir mıkdar Bulgar'dır.

Bogodina ve Hasanpaşa Palangası'nda konakladık. 11 yük (1.100.000 akça = 25 milyon TL. kadar) akça götürdüğüm için çok dikkat ediyordum.

Semendire

Belgrad'ın güneydoğusundadır. Tuna'nın güney kıyısındadır. Doğusunda Morava ırmağı akar. Yıldırım Bâyezid devrinde tâbi olmuş, bir aralık II. Murad, fakat kesin şekilde Fâtih tarafından fethedilmiştir Budin eyaletinde sancaktır. Semendire sancak beyi, bazan burada, daha çok Belgrad'da oturur. 4.000 asker çıkarır 300 akça tahsisatlı kadısı, kalesinde dizdârı ve 350 askeri, her türlü görevlisi vardır. 30 büyük kuleli büyük ve sağlam kaledir. Her kulesi minare kadar uzundur. 10.000 mazgalı vardır. Bir tarafı Tuna'ya, diğer cephesi karaya bakar. Kara tarafı iki kat derin hendektir. Hendek, Tuna suyu ile doludur. İçine adam sığar toplarla doludur. Her gece 50 nöbetçi kaleyi bekler Kaleye halkın girmesi yasaktır. Fâtih Sultan Mehmed Camii kale içindedir Şehirde Abdullahoğlu Şir Murad Hacı Veli Camileri, Sultâniyye (Fâtih) ve Şirmendiyye Medreseleri, daha 2 camii, 20 mescidi, 10 mekteb, 3 tekke şehir dışında Gazi Balı Bey Tekkesi. Kızlarağası Hamamı 2 hanı, iki katlı kiremit veya tahta damlı 4.000 evi, sûrları, 4 sûr kapısında yeniçerilerden nöbetçileri vardır. Sokaklar ağaç direk döşelidir. Zîrâ toprağı bataktır. Sûrlar yüksek olduğu için yazın sıcak, kışın ılıktır

Kalenin batı kapısında geçmiş zamanın kahramanları seyre değer şeyler asmışlardır. Bir yiğit, bir tunç havan topunu okla delip geçmiş, diğeri kalın bir mermeri ok ve kurşunla delmiş, 4 tane gürz, bunları taşıyan pehlivanları gösteriyor. 300 dükkânı vardır bedesteni yoktur Havası ve suyu, üzümü ve beyaz kirazı güzeldir Çepeçevre bağ ve bahçe içindedir. Batıda, Belgrad tarafında, Tuna üzerinde, yüksek bayıra yerleşmiş Gazi Balı Bey Türbesi vardır. Halk Türk, Sırp ve Katolik Macar'dır. Buraları gaziler diyârı, akıncılar merkezidir(*). Tuna'nın öteki sahilinde Tameşvar eyaleti başlamaktadır (bundan sonrasını Macaristan bahsinde anlatacağız).

Evliyâ, Tameşvar ve Erdel'den Belgrad'a döner 10 hizmetkârı ve 20 arkadaşı ile Belgrad'dan çıkar. Rojay (300 hâne Sırp ve Bulgar). Setreçse (zeâmet, Sırp ve Bulgar). Esmerli Kovacı. Lipve (200 ev Sırp ve Bulgar, zeâmet, bir kilise), Moraviçse. Lit suyu, Karadağ. Banya (1.000 ev Bulgar, zeâmet, 7 manastır), Çaçka, Deçina Köprüsü. Dojonik, Kamaniçe Köprüsü, İşkrayiş suyu, Dobrovo (Bulgar) köy ve kasabaları başta olmak üzere Semendire sancağında 300 köy geçildi. Omaniçse (Sırp ve Bulgar), Iornik yaylası, Voça suyu, İştavna dağları, Limelim suyu, Lim suyu, Sirboy (1.000 ev, bir cami ve kasaba), Kon kalesi, Mileşova kalesi, Karabe yaylası, geçildi.

(*) *Türkiye Tarihi* yazarının baba tarafından ataları, Semendire'ye yerleşmiş akıncı beyleridir. Sırb muhtâriyeti üzerine Semendire'yi bırakarak önce Kızanlık, sonra Eski Zağra'ya yerleşmişlerdir.

Yejan ve Leş

Yejan, Ohri sancağında 150 akçalık kazâ ve voyvodalıktır. Camileri, mescidleri, hanları, hamamları vardır. Man suyunu geçtik

Leş kalesi, İşkodra'nın güneydoğusundadır. Denize (Adriyatik) çok yakındır. Fâtih Sultan Mehmed, İşkodra gazâsına giderken Venedikliler'den fethetmiştir. Dukagin sancağında voyvodalıktır. Kalesi kare şeklindedir, balyemez topları ve mehterhânesi vardır.

İşkodra

«İskenderiyye» ve «Arnavud İskenderiyyesi» derler. 1478'de Fâtih tarafından Venedikliler'den fethedilmiştir. Drin ve Boyana ırmakları arasında, İşkodra Gölü'nün güneydoğu ucundadır. Gölün karşı kıyısı Karadağ'dır. Rumeli eyaletinde sancak merkezidir. Sancak beyinin hassı 459. 200 akçadır. Sancakta 19 zeâmet ve 205 tımar vardır. 4.000 asker çıkarır. Beylerbeyi pâyesinde sancak beyleri atanır ve ayrıca yılda 40 kese tahsisatı mevcuttur. Kadısı 150 akça tahsisatlıdır. Sipahi kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti, kale dizdârı, muhtesibi, voyvodası, bâcdârı, kedhudâsı, mimârı ve her türlü resmi görevlisi mevcuttur. Kalede Fâtih Camii görülür. 15 mahalle, 1.800 iki katlı, kiremit damlı, bağlı bahçeli evli şehirdir. Halkı Müslüman Arnavut'tur, bir mıkdar Türk vardır. Alibey mahallesinde Hüseyin Bey, Çarşıbaşı'nda II. Bâyezid selâtıyn, İskele'de Kara Hüseyin Camileri ile bütün mâbedleri 11 cami ve 70 mesciddir. Gölünden sazan, levrek, kefal çıkarılır. Çevrede 23.000 bağ vardır. Hüseyin Bey ile Ali Politine Köprüleri, Drin üzerindedir. Yûsuf Bey-zâde Mehmed Paşa, hâlen sancak beyidir ve muhteşem bir sarayda oturmaktadır. Drin suyunun doğu yakasında da iki katlı 800 ev vardır. Böylece bütün şehir 2.600 hânedir.

Podgoriçe

Podgoriçe (bugün Karadağ'ın merkezi olup «Titograd» denmektedir), Karadağ'da ve İşkodra Gölü'nün kuzeyindedir. Fâtih Sultan Mehmed, İşkodra'yı fethettiği yıl, Podgoriçe kalesini yaptırmıştır. Kalede Fâtih Camii vardır. İşkodra sancağında subaşılıktır. 300 hâneli küçük kasabadır.

Kotor, Budva, Bar, Ülgün, Mat, Yeni Kaleleri

Kotor (Kataro), şimdi Venedik elindedir. Karadağ'da küçük Kataro Körfezi'nin ucundadır.

Budva da şimdi Venedik'tedir. Kotor'un az güneyinde, gene Adriya Denizi üzerinde —Kotor gibi— kaleli küçük bir liman ve kasabadır. Her ikisinin arasında, doğuya doğru küçük Çetine kasabası vardır. Burası Osmanlı toprağıdır. Karadağlı Sırplar'la meskûndur.

Bar, İşkodra Gölü'nün güneybatısına doğru Adriya üzerinde bir kaleli limandır. Burası da Karadağ'dır ve İşkodra sancağıdır. Voyvodalıktır. İşkodra seferinde, Fâtih tarafından Venedik'ten alınmıştır. Kalesin-

de dizdârı, Fâtih Camii, iri topları, mehterhânesi, hendeği mevcuttur. İtalyanca'sı «Antivari»dir.

Ülgün kalesi ise az daha güneyde bir limandır. İtalyanca «Dulcigno» dur. Burası Karadağ toprağının sonudur ve az ötedeki Boyana çayı ile İşkodra Gölü, Arnavutluk ile Karadağı ayırır. İşkodra sancağına bağlı 150 akça kazâdır. Voyvodası, altı kenarlı kalesi, 700 kale muhâfızı vardır. Bar'da olduğu gibi burada da halk Arnavut'tur.

İşkodra'ya dönüp Buşat kasabasından Mat kalesine geldim. Burası da İşkodra seferinde Fâtih Sultan Mehmed Han fethidir. İşkodra'nın nahiyesidir.

Esbas, Yakoviçe ve İştib

Yeni Kale, Dukagin sancağında nahiye ve subaşılıktır. Burasını Fâtih yaptırmıştır. Sonra Esbas gelir ki, 1.000 evli, bir cami, bir hanlı küçücük bir şehirdir. Halkı daha çok Ortodoks Arnavut'tur. Müslüman Arnavut'u azdır. Sonra Yakoviçe (Yakova)'ye geldik. İpek ile Prizrin arasındadır. Dukagin sancağında nahiyedir. 2 camii, mescidleri, hanları, hamamı, 300 dükkânı, 2.000 evi vardır. Şehirde Müslüman ve Ortodoks Arnavudlar yaşar. Üsküb, Kratova, Kapıcıoğlu (bir cami, bir mescid Türkmen köyü), Köprülü, Ofçabolu (nahiye), Kiliseli, Beşeril, Karaosman (bu da Türkmen köyü), Hamzabeyli, Hızırfakılı'dan geçip İştib kalesine geldik.

İştib, Köprülü ile Strumiça arasında, Makedonya kuzeyindedir. I. Murad fethetmiştir. Kalesi terkedilmiştir, zira lüzumu yoktur. İki katlı, kâgir, bağlı bahçeli, taş damlı 2.240 evli şehirdir. 24 Müslüman mahallesidir. 24 cami ve 24 mesciddir. Murad Han(Orta) selâtıyn, İki Yürekli Ali Bey'in fetih sırasında kiliseden çevirttiği Fethiye, Hüsam Paşa, Adli Efendi, Ahmed Paşa, Kadın Ana Camileri, başlıcalarıdır. Murâdiye (I. Murad) Medresesi, 11 mektebi, 7 tekkesi, 50 kâgir oda ve 1.000 hayvan alır ahırlı kervansarayı, 7 hanı, 2 hamamı, 450 dükkânı, Emir Sultan Kervansarayı yanında 5 gözlü Emir Sultan Köprüsü vardır. Burada hiç Arnavut yoktur, tamamen Türk'tür. Hıristiyan'ı Sırb ve Bulgar (Makedon)'dır. Yakındaki Ofçabolu ise, Türkmen kasabasıdır, Evlâd-ı Fâtihan'dan Yürükler oturur.

Pergaliçe suyu, Osmanağa, zeâmet olan Balvan Türkmen köylerini, zeâmet olan ve barut işleyen Mâden köyünü, Köstendil sancak beyinin hassı olan Koçana kasabasını geçtik. Burası nahiyedir. Tahta ve kiremit damlı 600 evi, birer câmi, mescid, hanı, 15 dükkânı olan daha çok Bulgarlar'ın yaşadığı kasabadır. Sonra Yenipazar veya Yenibosna kasabası gelir. Köstendil sancak beyinin hassıdır. Bir hanı, bir camii, 17 dükkânı vardır. Çarnaslo (Ulu Hunkâr), 100 evli, bir câmili Türk köyüdür. Anberova 40 evli Türk - Bulgar karışık küçük bir köydür, camii vardır. Ortacuma, 200 evli, bir cami, 3 mescid, ılıca-hamamlı, 80 dükkânlı küçücük kasabadır. Boyvaşova, Dobniçe'nin nahiyesidir. 500 saz ve kiremit örtülü Bulgar evi olan kasabadır. İbrahim Han-zâdeler (Sokollu-zâdeler)'in vakfıdır. Bir voyvoda ve 100 memuru vardır. Kasaba ve çevresinde 9.000 Bulgar yaşar. Bağ ve bahçeyle uğraşırlar. Dobniçe'den 300 evli Sıtarova'ya (Türk - Bulgar) geldik ki, küçük kasabada Lala Şâhin Paşa kubbeli, havuzlu, camekânlı ılıca yaptırmıştır. 50 Bulgar (bir kaçı Rum) köyünden geçtik.

Samakov

Sofya ile Tatarpazarcığı arasındadır. 1370'de Gazi Vezir Lala Şâhin Paşa fethetmiştir. Kalesini fetihte yıkmıştır. Pâdişâh-ı Cihân Hazretleri'nin hassıdır. 300 akçalık nahiye merkezidir. 70 köyü vardır. Ahali Bulgar, bazan Sırp'tır, Türk azdır. İsker ırmağının doğu kıyısındadır. 928 metre irtifâdadır. Irmaktan 12 gözlü köprü ile geçilir. 1.700 evli küçük bir şehirdir. 11 mahalle Türk, bir mahalle Çingene, diğerleri Bulgar'dır. 12 cami, 8 mesciddir. Hunkâr (I. Murad) selâtıyn Camii, Çarşı içinde Malkoç Bey Camii, Şeyh Efendi ve Yûnus Voyvoda Camileri güzeldir. 2 medresesi, 3 mektebi, 6 tüccar hanı, 2 hamamı, 240 dükkânı, Malkoç Bey Tekkesi vardır. Burası çok büyük demir madenlerinin bulunduğu yerdir. Her yıl Selânik yoluyle denizden Osmanlı ülkelerine 8.000 araba demir gider. Malkoç Bey Türbesi, camiin yanındadır.

Sofya'ya geldik. Oradan Lozna, Rumeli beylerbeyisinin hassı olan bir camili Hacıkaraman, Ormanlı (300 ev, bir cami, zeâmet) köylerine, İhtiman'a, Bulgar Yeniköyü'ne, Kapılı Derbend'e, Tatarpazarcığı'na, Rumköyü'ne (İbrahim Paşa vakfı), Köşeli köye geldik. Bu sonuncusu, sık bir ormanın içinde, Hacı Süleyman Camii, Halveti Tekkesi, 50 odalı imâreti, 50.000 altınlık zengin vakfı ile ilgi çekici. Moş ve Köseli'yi de geçtik.

Çırpan

Rumeli eyâletinde 150 akça kazâ merkezidir. 302 köyü vardır. Zeâmettir. 2 camii (Yeni ve Eski Camiler), 4 mescidi, Mûsâ Çelebi Hamamı, 2 hanı, 3 mekteb ve 3 tekkesi, 200 dükkânı, kiremit damlı 600 evi olan kasabadır.

Arnavudlar (Bulgar köyü), Eski Zağra, Hafril (Türk köyü, İbrâhim Han-zâdeler vakfı), Eski Zağra Yenicesi, Muradlı (Türk köyü), Bağçepınarı'ndan geçtik.

Kızılağaç Yenicesi

Yalnız «Kızılağaç» da derler. Tunca'nın doğu kıyısında, Edirne'nin kuzeyindedir. Özü eyaletinin Kırkkilise sancağının 150 akça pâyeli kazâdır. 25 köyü ve voyvodası vardır. Fakir bir yerdir. Kiremit örtülü 300 evli küçük kasabadır. Bir yuvarlak camii, bir hanı, bir hamamı, 20 dükkânı vardır. Camii, II. Bâyezid devrinden (888) kalmadır. 300 evli Bulgar Derbend kasabasından (Süleyman Han vakfı), Bedri köyünden (Fâtih vakfı), Kırkkilise'den (Kırklareli) geçtik.

Küçük Üsküb

Kırklareli ile Pınarhisar arasında, Babaeski suyunun doğusundadır. Edirne Dârülhadisi'nin (II. Murad) vakfıdır. Kırkareli'nin 150 akça kazâsıdır. Voyvodası da vardır. Halk Türk'tür. Bir mıkdar Bulgar ve Rum da yaşar. 6 mahalle, kiremit örtülü 3.000 evli ve çok katlı konaklı şehirdir. Çok kişi evinin altına dükkân yapmıştır. Bir cami, 6 mescid, 4 han,

bir hamam vardır. Rumlar iyi şarap yapar. Rum kızları çok dilberdir. Çevre Türk delikanlıları, buradan Rum kızı alıp evlenirler

Vize

Kırklareli'nin güneydoğusunda, Istranca eteklerindedir. Harab kalesinin içinde 300 kiremitli ev, Fâtih Camii vardır. Özü eyaletinde sancak merkezidir. Sancak beyi hassı 224.475 akçadır. Gene bu sancakta bir de Yürük (Türkmen) beyi vardır ki, o da sancak beyi pâyesindedir. 3 zeâmet, 79 tımar, 1.500 sipahidir. Sancak beyinin ayrıca 1.000 kuruş (500 altın) yıllık tahsisatı vardır. Merkez kazâsı 150 akçadır ve 150 köyü vardır. 12 mahalledir. Halk Türk (çoğu Türkmen), Bulgar ve Rum'dur.

Yenehisar, nâhiyedir. 1363'te Gazi Mihâl Bey gelip kalesini fethetmiştir. «Yene» Rumca «kaynak» demektir. 2 hanı, bir hamamı, bağlı bahçeli kiremit damlı 1.100 hâneli büyük kasabadır.

Pınarhisar ve Saray

Kırklareli ve Vize arasındadır. 1367'de Gazi Mihal Bey fethetmiştir ve kalesini yıktırmıştır. 150 akça kazâ merkezi ve sancak beyi hassıdır. 400 bahçeli ve kiremit damlı evi olan küçük kasabadır. Bir kısmı da sadrâzam hassıdır. 2 cami, bir hamam, 20 dükkân, 2 han, 100-150 hayvan alır bir küçük kervansaray vardır. Halk Türk, Bulgar ve Rum'dur. Kasaba ortasında çarşı başında bir kayadan gürültüyle kalın bir su çıkar ki, temmuzda buz gibidir.

Çöketli (Türk - Hıristiyan), Uzuncular (Türk) köylerinden Saray'a geldik. Vize'nin güneydoğusunda, Ergene'nin batı kıyısındadır. Vize sancak beyinin hassı, 150 akça kazâ merkezidir. 800 evli kasabadır. Camii, 5 mektebi, 3 hanı, 100 dükkânı, bir hamamı vardır. Vezir-i âzam Ayas Mehmed Paşa'nın hanı ve mektebi mükelleftir. Ganos kasabasından Halkalı'ya geldik.

Halkalı, Istanbul'a çok yakındır. Burada Mimar Sinan, Kaanûni Sultan Süleymân'a büyük bir saray ve bir has bahçe yapmıştır. Hâlâ 60 bostancı bekler. Çevrede Istanbul ileri gelenlerinden bir kaçının sarayı vardır. Bir cami, 2 hamamdır. Tam adı «Halkalıpınar»dır. Buradan doğuya doğru 3 göz Odabaşı Köprüsü'nden Mimar Sinân'ın Sinanlı köyüne geldik. Büyük Çekmece'den Istanbul'a geldik. Melek Ahmed Paşa ile Fatma Sultân'ın, Sultân'ın Eyüb'deki sarayında yapılan düğününe katıldım. Ama bu ikinci sultânı almasından sonra Paşa, çok yaşamadı.

Melek Ahmed Paşa'nın Ölümü

Paşa hastalanınca öleceğini anladı. 500 kölesini, her birine 100 altın, at ve silâh verdikten sonra âzâd etti. Ağalarına 5.000 altın dağıttı. Kendi yetiştiği, sadârete yükseldiği, iki sultanla evlendiği Enderûn Mektebi'ni unutmadı. Galatasarayı ve İbrâhimpaşa Sarayı'ndaki Enderûn'un orta tahsil veren kısımlarına 3.000'er bin, Topkapı Sarayı'ndaki yüksek Enderûn Mektebi'nin ilk sınıfları olan Büyük ve Küçük Odalar'a da 3.000 altın

gönderdi. Eyüb'de, şeyhi Keçi Mehmed Efendi'nin ayak ucuna gömülmesini, mezarının üstüne kubbe yapılmamasını, oğlu İbrahim Bey'le kızı Fatma Hanım-Sultân'a 10.000'er altın verilmesini, gayrı menkullerinin de ikisi arasında paylaşılmasını vasıyet etti. Ölümünü öğrenir öğrenmez Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa geldi, dul Fatma Sultân'a, Dâmâd Melek Ahmed Paşa'nın yakınlarına tâziyette bulundu. Cenâzeyle meşgul oldu. Önce babası Köprülü Mehmed Paşa'nın yanına gömdürmek istedi. Ben vasıyetini nakledince «öyle olsun» dedi. Cenaze namazını Şeyhulislâm Efendi kıldırdı: «Biz bu veziri iyi adam biliriz, 'Allah rahmet eylesin' diyenlere Hak rahmet eylesin» deyince, 40-50.000 Istanbullu: «Allah rahmet eylesin» diye feryâd etti. Tabutu kayığa kondu. Eyüb'de zevcesi Fatma Sultân'ın, sonra eski zevcesi Kaya Sultân'ın sahilsaraylarının önünden geçilerek karaya çıkarılıp gömüldü. Ben başta olmak üzere, 300 hâfız, bir kaç gün ve gece başında *Kur'ân* okuduk.

Melek Ahmed Paşa dayımın büyük babası, Abazalar'ın Sadşe kabilesindendir. Yavuz'un son ve Kaanûnî'nin ilk vezîr-i âzamı olan Pîrî Mehmed Paşa'nın hazinedârı idi. Melek Paşa, Nakşbendî idi. Farsca bilir ve binlerce Farsca beyti ezber okurdu. Bir eyalete gideceği zaman maiyet birliklerine cirit ve mızrakla manevra yaptırıp şenlik ederdi. 700 kölesi vardı. Atı pek çoktu, çok güzelleri vardı. Ruslar'dan asla köle kullanmaz, vefasız olduklarını söylerdi. Sadrâzam, sonra bir defa Dâmâd İbşir Mustafa Paşa'ya, bir defa da Köprülü Mehmed Paşa'ya kaymakam (başbakan vekîli) oldu.

Istanbul'dan çıktım. Topçular'a, Tirkeş'e, Fâtih vakfı ve câmi ve bir hamamlı Baklalı'ya, sonra Terkos'a geldim.

Terkos

Terkos kalesini 1453'de Fâtih Sultan Mehmed, Bizans'tan fethetmiştir. Büyük Konstantin'in yaptığı bir kaledir. Karadeniz kıyısında ve üçgen şeklindedir. Büyüktür. Lodos tarafında 1.000 arşındır. Eyüb mevleviyyetinde nahiye olan Terkos kasabasının limanı da vardır. Terkos Gölü, Karadeniz'e çok yakındır. Kışın burada kaz, ördek, karabatak, martı, yelkovan, balıkçıl, kuğu, saka, yelve, serhad, aket, vezneboşaltan sürüleri birikir ve büyük av olur. Gölde 20 okkalık sazan, levrek, pisi, kaya, uskumru, iskorpit, tekir çıkar. Domuzderesi Rum köyü ve Demirci Burnu'nda bir Rum köyü daha vardır.

Midye

Eyüb mevleviyyetine bağlı nâhiyedir. 500 hâne Türk ve Rum kasabasıdır. Bostancıbaşısı, camii, hamamı, 3 kilisesi, hanı, 20 Rum dükkânı var, limanı yoktur. Karadeniz boyunca giderek Aya Pavaya limanına geldik. 300 evli, bir mesciddir. Sonra İneadası'na geldik. 1453'te İne Gazi fethetmiştir. Harab küçük kalesi vardır. Oduncu Rumlar oturur. Bir tarafı liman, küçük bir adadır. Ahtabolu da 1453'te Bizans'tan alınan harab bir kaledir. 200 kiremitli Rum evi, çarşısı vardır. Vasilikos Burgazı, Süzebolu, Vasilikos Kalesi, tekrar Ahtabolu, Aya Pavala, Secahlı, Mandıray Şâhî, Boyalı (100 ev, bir câmî, içinde Fatma Sultân'ın çiftliği var), Yassıören'e

uğradık. Bu sonuncusu bir cami, bir mescid, bir hamamlı köydür. Baba Nakkaş 6 saat çeker.

Baba Nakkaş

Çatalca'ya bağlı kasabadır. Baba Nakkaş vakfıdır. Bir bayır dibinde kiremitli damlı 500 evlidir. Kurşun örtülü cami, bir medresesi, bir mektebi, bir hanı, bir hamamı, 50 kadar dükkânı, çiftlikleri vardır. Çok üstad bir nakkaş olan Baba Nakkaş Özbek(*), XVI. asır başlarında padişahtan bu köyü ihsân almış, imar ederek kasaba şekline sokmuştur. Hâlen torunlarının elindedir.

Fâtih vakfı olan İzzeddin köyünde Melek Ahmed Paşa'nın çiftliği vardır. 2 saatte Çatalca'dır. Fethi köyünde Kasımpaşalı Kapdan Kurd Çelebi ile Gazâz Ahmed Ağa'nın büyük çiftlikleri vardır. Balabanlı ve Kınık köylerine geldik. Bu sonuncusu 100 kiremit damlı evli, 5 hanlı çok mâmur bir yerdir. Vezir Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa bu 5 hanı ve bir çeşme yaptırmıştır. Sekbanlı ve Çorlu'dan Karışdıran'a geldik. 88 evli köydür. Bir camii, misafirhânesi, 10 dükkânı, çeşmesi vardır. Rüstem Paşa vakfıdır. Burgaz'dan Babaeski'ye gelince, Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın henüz yaptırdığı çeşmeyi gördüm. Havsa'dan Edirne, Cisr-i Mustafapaşa, Büyük Derbend Bulgar köyünden geçtik.

Uzuncaova

Burası Çirmen sancağındadır. 80 odalı, büyük ahırlı kervansarayı, camii, iki başı demir kapılı çarşısı vardır ve hepsi kurşun örtülüdür. 100 evli büyükçe köydür.

Korucuklu kalesi, Yoğurtçu köyünden Meriç'i geçtik. Çırpan, Arnavutlar, Eski Zağra, Derbend (Bulgar köyü), Eski Zağra Ilıcası'ndan geçtik.

Kızanlık

Tunca'nın az kuzeyinde, Balkanlar'ın (Balkan Dağları) ve Şıpka Geçidi'nin (1.334 metre) hemen güney eteğindedir. Güneydoğusunda, Tunca'nın güneyinde Eski Zağra vardır. Rumeli eyaletinin Harman sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalıktır. Mahkemesi, şehrin ortasından akan Keçi deresinin içinde sular ortasındaki köşktür. 7 mahalle, 1.060 ev, 3 tekke, 300 dükkânlı çarşısı vardır. Halk Türkmen'dir (Yürük). Bulgar'ı azdır. Sinân Efendi ve İskender Bey Hamamları, Sarıca Paşa ve İskender Bey Medreseleri, cami ve mescidleri, güzel kahvehâneleri ve berber dükkânları, mükellef bir tüccar hanı vardır. Mustafa Ağa Konağı güzeldir. Üzümü, şırası, elması, ekmeği meşhurdur.

Keçideresi, 400 hâneli küçük bir Bulgar kasabasıdır. Zeâmettir, Türk'ü azdır. Hasköy, tımar ve Türk köyüdür. Şıpka köyü, 2 saat tepede

(*) Baba Nakkaş, anneanne tarafından *Türkiye Tarihi* müellifinin atasıdır.

Türk köyüdür, zeâmettir. Rusderesi, 300 hâne küçük kasabadır, Türkler yaşar. Caddeli, Hayrânova, Demyanova, Graniçe, Demirvale, Delivale köylerini geçtik.

Lofça

I. Murad zamanında Gazi Mihal Bey fethetmiştir. Özü eyaletinin Niğbolu sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Badem şeklinde kalesi vardır. 7 camii, 23 mescidi vardır. Hunkâr (I. Murad), Kerpiçli, Orta, Ada Camileri meşhurdur. 4 Bulgar, bir Çingene, bir Yahudi, 16 Türk mahallesidir. 3.000 hâneli şehirdir. Evleri ahşab ve kâgir, tuğla ve taş, ekserisi tahta damlıdır. Çevre ormandan görünmez dağlarla çevrilidir. Osma çayı kenarındaki evlerin pencerelerinden balık avlarlar. Şehir, Osma suyunun iki tarafındadır. Üç yerde köprü vardır. Kaldırımı olmadığı için çamurlu şehirdir. 3 medresesi, 6 mektebi, 5 tekkesi, 6 çeşmesi, 7 hanı, 2 hamamı, 215 dükkânı vardır. Bir saat ötesi Ustrumca Bulgar köyü olup Mihaloğlu vakfıdır(*).

Plevne

Niğbolu'nun güneybatısında, İker ve Osma çayları arasında sahâdadır. I. Murad zamanında Gazi Mihâl Bey fethetmiştir. Fetihten sonra Mihaloğulları akıncı ailesine ocaklık ve arpalık olarak verilmiştir. Özü eyaletinin Niğbolu sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Çevredeki 33 köy de Mihal-zâdeler'e verilmiş, bu sûretle onlar, 10.000 kişilik bir akıncı ordusuyla sefere katılabilmişlerdir. Şimdi de Mihaloğulları'nın elindedir; şehre kare şeklinde küçük bir kale yapmışlardır ama şimdi harabedir. Kale içinde büyük sarayları vardır. Geniş bahçeli, 2.000 hâne küçük bir şehirdir. Bir medrese, 6 mekteb, 6 tekke, 6 han, bir hamam, bir imârettir ki, çoğu Mihaloğulları'nın hayır eseridir. Süleyman Bey Mektebi, Gazi Ali Bey Mektebi, kale gibi Mihal Bey Hanı, Mihal Bey Hamamı, mihrâbı önünde yattığı Gazi Ali Bey Camii, güzel eserlerdir. Bir çok camii ve mescidi vardır. Has ekmeği ve balı meşhurdur.

200 evli Trisnik Bulgar ve Volhat Berme Türk köylerini, bu arada İsker çayını geçtik.

Vraça

Sofya'nın kuzeyinde, Batı Balkan Dağları'nın kuzey eteklerinde, İsker (İskur) çayının batısında, Sofya ile Plevne arasındadır. Tahta damlı 1.500 hâne büyük kasabadır. Özü eyaletinin Niğbolu sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir. 9 câmi ve mescid, 2 medrese, 4 hamam, bir han, 2 tekke, 200 dükkândır.

Komuştahta adlı 200 evli Bulgar köyünden ve Yako deresinden geçtik.

(*) XIX. asrın en büyük Türk tarihçisi ve hukukçusu Vezir Cevdet Paşa, Lofçalı'dır.

Vidin

Tuna'nın güney sahili üzerindedir. Karşı sahilinde bulunan Kalafat, Eflâk (Romanya) beyliği toprağıdır. Batısından akan Timok çayından itibaren artık Sırbistan ve Budin eyaletinin Semendire sancağıdır. 1389'da Gazi Evrenos Bey fethedip kalesini yıktırmış, bugünki kaleyi II. Sultan Bâyezid yaptırmıştır. Rumeli eyaletinde sancak merkezidir. Beyinin hassı 330.000 akçadır. Sancakta 12 zeâmet, 65 tımar, 2.000 asker vardır. Vidin'de bir kapdan emrinde 10 firkate ve 300 levend de vardır. Her yıl Eflâk'tan Vidin'e yüzbinlerce okka kaya tuzu gelir. Tuna üzerinde morina ve mersin son derecede bol avlanır. Bağlıktır ama, bağları güzel değildir. Kale hendeği ağzına kadar Tuna suyu ile doludur. Yuvarlak fil gövdesi büyüklüğünde taşlarla inşa edilmiş, 3 kat hisarlı ve 9 kuleli kaledir. Hendek üzerinde makaralı asma köprüsü vardır. Kale, hendeğin ortasında, sular üzerinde yüzen ada gibi kalır. 1.500 arşın boyunca, bağlar ve gül bahçeleri arasında şehirdir. 4 Bulgar, bir Yahudi, 19 Türk mahallesidir. 10 cami, 14 mescidd'ir. 4.700 ikişer katlı kâgir, kiremit, bazan tahta damlı ev ve konaktır. Mühim şehirdir. Bey, Dilâver, Ağa, Kapudan Sarayları, mükellef binalardır. 9 medrese, 11 mekteb, 7 tekke, 2 hamam, 200 konak hamamı, 3 tüccar hanı (Yeni Han, Balcı ve Çavuş Hanları), 450 dükkân, Tuna sahilinde 60 tuz mahzeni, 6 balık mahzeni vardır. Kurşun kubbeli Çarşı ve kiremit damlı Çavuş Hamamları güzeldir. Ahali zengindir ve misafirsiz sofraya oturmak ayıptır. Suyu ve havası iyi ve bol, şırası ve elması meşhurdur. Hıristiyan'ı Bulgar'dır, çok az Sırp ve Romen vardır.

Ilıca ve Banya

Azpur köyü ve Kurşunca kalesinden Bane (Ilıca)'ye geldik. Vidin sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Voyvodası, kalesi, dizdârı, 50 kale muhâfızı, kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti, muhtesibi vardır. Halk daha çok Sırp'tır, Bulgar da vardır. Niş'e yakın Banya nahiyesi ise 200 tahta damlı hâneli küçücük kasabadır. 4 mahalle, kurşun kubbeli 2 cami, 4 mescid, 2 han, 2 tekke, bir medrese, 2 mekteb, 54 dükkân, kubbeleri kurşunla örtülü şadırvanlı ve halvetli 2 ılıca vardır. Türk kasabasıdır. Radine palangası, Praken kalesi, Yagodine kasabası, Payçine palangası, Hasanpaşa Palangası, Kolar palangası, Hisarcık palangasından Belgrad'a geldik.

Bundan sonra Evliyâ, Belgrad'dan hareket eder. Büyük Macaristan ve Bosna seyahatine başlar ki, o bahislerde göreceğiz. Sonra Romanya, Kırım, Kafkasya seyahatleri yapar; bunlar da o bahislerde anlatılacak. VIII. cildinin başında Kırım'dan Özü eyâletine geçtiği yerden tekrar Rumeli'ne intikal eder :

Kırım'dan çıktık. Batıya doğru, Karadeniz'in kuzey sahilini tâkıyb ederek Kılburun, Cankirman (Özü) kalelerinden, Kara Yahşı deresinden, Deligöl, Bükebulağı, Hocabey (Odesa), Otyarık, Akkerman'dan geçtik, Eşek, Benli, Acı, Odo derelerini atladık, 500 evli Sarıata Tatar kasabasından, Korunduk suyu üzerine atılmış Süleyman Paşa Köprüsü'nden, Karakuyu, Karakaya, 40.000 askerin bulunduğu, II. Bâyezid ve Yavuz Selim vakfı İsmâil'den Tulca ve Babadağı'na gelip bayramı burada geçirdik. Tanrıverdi, Karamuradlı, Mürüvvetli, Çıracı, Alibey köylerinden Hacıoğ-

lupazarı'na geldim. Bu şehirde, geçen defa geçtiğim zaman içinde, Köprülü-zâde'nin kedhudâsı İbrahim Ağa'nın 50.000 kuruş (25.000 altın) harcıyarak 8 çeşme yaptırdığını gördüm (1666 tarihli olan çeşme kitâbelerini nakleder). Ayrıca bir bedesten ve bir de hamam yaptırıp doğrusu şehri mâmûr etmiştir.

Yenipazar

Özü eyaletinde Silistre sancağında beylerbeyi hassı, 150 akça kazâ merkezidir. 150 bağlı bahçeli evi olan büyük bir köydür. İçinden Eğridere akar. 2 cami, bir hamam, 2 han, 20 dükkân vardır. Havası iyidir. Camilerini 1573'te Ahmed Paşa ve diğerini Memi Ağa yaptırmıştır.

Madara köyünden sonra Deliorman bölgesini arkamızda bıraktık. Kamçık ırmağı üzerinde Köprü Bulgar köyüne, bir köprüden ırmağı geçerek Esmedovak Bulgar köyüne geldik. Küçük Kamçık çayını geçtik. Büyük bir Bulgar köyü olan Dobral, sonra Bey ve Faça köylerine geldik.

Yanbolu

Tunca üzerinde, 137 metre irtifâdadır. İslimiye'nin az güney-doğusunda, Burgaz'la Zağra arasında, Edirne'nin epey kuzeyindedir. I. Murad fethedince kalesini yıktırmıştır (1363). 150 akçalık kazâ merkezi ve Kırım prenslerinin hassıdır. Kervansarayında devletin 5.000 katırı, seferlerde kullanılmak üzere bekletilir. Tunca kenarında muhteşem konaklar, bilhassa Kırım Han-zâdeleri Sarayı vardır. 17 Türk, bir Yahudi ve bir Rum mahallesidir. 3.500 kiremit damlı evi olan şehirdir. Demir kapılı 4 bedesteni, bir un kapanı, 5 tüccar hanı, 6 yolcu hanı (otel), 3 hamamı vardır, biri II. Murâd'ındır. 17 cami ve mesciddir. Eski Cami'i bir yeniçeri ağası yaptırmıştır. Çarşı içinde Hacı Yûsuf Câmii, Tunca kıyısında Sofular Camii vardır. Tunca üzerine atılmış yedişer gözlü köprü ile şehrin iki yakası biribirine bağlanmıştır. 3 medrese, 11 mekteb, su ile dönen değirmenleri vardır. Havası güzeldir. Halkının tamamına yakını Türkmendir. Çok az Rum, Bulgar ve Yahûdî vardır. Pâdişahlar, Kırım prenslerini burada oturtur, istediklerini seçip han yapar, Kırım'a gönderirlerdi.

1652'de Baht Giray Han'ın bir hamam yaptırdığı Fındıklı köyünden 4 saat sonra Kızılağaç Yenicesi'ne, Anbarlı Türk köyüne, Örenli, Muhiddin Baba Tekkesi ve Sarıtalaşmanlı'ya geldik.

Hasköy

Meriç'in az güneyinde, Filibe ile Edirne arasında, 186 metre irtifaındadır. Özü eyaletinin Kırkkilise(Kırklareli) sancağının 150 akçalık kazâsıdır. 250 hâneli küçük kasabadır. Bir hamamı, 50 dükkânı, 5 hanı, bir medresesi, 3 mektebi, 3 tekkesi, bir camii, bir imâreti vardır. Bunların çoğu 1580'de Koca Mahmud Paşa tarafından yaptırılmış hayır eserleridir.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile Mülâkat

Hafsa'da Kırım prenslerinden Ak Mehmed Paşa, benimle Edirne'deki sadâret kaymakamı 3. Vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya şu hediyeleri gönderdi : Bir bâkire cariye, bir delikanlı köle, 4 fağfûr (Çin porseleni) kâse, 2 avcı doğan(kuşu), 2 ödağacı kundaklı tüfek, 5 çift beyaz balık(deniz filî) dişi. Hepsini Edirne'de Mustafa Paşa'ya verdim. Merzifonlu Paşa beni görünce :

— Hây Evliyâ'm, safâ geldin, biz seni Elçi Paşa ile Nemçe Kralı'na (Almanya İmparatoru = Kayzer) gitti deyü işittik, diyerek karşıladı.

— Beli Efendim, sahihdir, diye cevap verdim; üç yılda yedi krallık yer gezip Moskof Elçisi ile Azak'a (Rostov), oradan Mehmed Paşa kardeşinizle Havsa'ya geldik. Hakıyrı sultânıma gönderdi. İşte nâçizâne hediyyeleri ve mektûbu.

Hediyeler içinde doğanlardan hoşlandı :

— Evliyâm, sende yahşı toygun ve sungurlar varmış, onları saklama, getir de, saâdetlü pâdişâha verelim.

— Üçü Çerkesistan'da Hatukat köyünde soğuktan öldü sultânım, ancak ikisi kaldı.

— Âferin, işte onları getir!

3 yılda başımdan geçenleri anlattırdı. Bilhassa Beç (Viyana) şehri üzerinde tafsilât istiyordu :

— Sultânım, dedim; Beç'i niçün sorarsız? Bir uğursuz kal'adır ki, Sultan Süleyman bedduâ etmiş, benden sonra Beç'e gidilmesin demiştir, bütün tarih kitaplarında muharrerdir.

— Evliyâm, Padişahımız, Süleyman Hân'ın intikamın almak ister, vezir-i âzamını Beç üzerine serdâr-ı muazzam eder, bizi de yanına koşuntu eylerse, gideriz diye sorarım.

— Sultânım, bir vezir Beç kal'asını almak istese, iki sene Budin'de, İstolni Belgrad'da, Eğri'de kışlayıp yüz bin Tatar ve yüz bin Osmanlı akıncısıyle kâfiristânı çapula verip bütün keferenin kolun kanadın kırıp, üçüncü yıl bütün muhimmâtı ile evvel baharda Beç kal'asın muhâsara edip yine Tatar askeri Prag ve İstirye'ye kadar yağmâ etmeli. İki ay muhâsaradan sonra Beç kal'asını aldı veya almadı, hemân kış gelmeden İstolni - Belgrad'a çekilmeli. Bu şekilde değil Beç; Prag, Amsterdam ve Londra'nın fethi bile mümkindir.

Sonra 8 yıldır Istanbul'da evlerimi görmediğimi söyleyince Kara Mustafa Paşa 300 kuruş (150 altın) ve bir at ihsân etti. Edirne'den ayrıldım. Babaeski'den Karışdıran'a geldim. 80 evli, çamur deryâsı köydür. Rüstem Paşa'nın 1545 tarihli cami, han, hamam, çeşmesi ve 10 dükkânı vardır. Çorlu, Sekbanlı, Kınıklı, Silivri, Büyük Çekmece, Küçük Çekmece'den Istanbul'a geldim. Yanımda 3.000 kuruş (1.000 altın), 16 at ve çok çeşitli mal vardı. 16 da köle getirmiştim. Sağlıcakla evime indim.

3 hizmetkârımla Istanbul'dan ayrıldım. Küçük Çekmece yakınında Küçük Nakkaşlı köyü ile Osman Ağa, Rıdvân Ağa, Yûsuf Kedhudâ Çiftliklerini, Çatalca, Kovukdere, İlbasan, Kadıköyü, Sohrab Mehmed Paşa Çiftliği, Haraççı, Fener, Küçükkılıçlı, Sekbanlı, Kösdemir, Kurtulmuşlu, Çavuşlu, Kör Ali Ağa Çiftliği, Saray (Ayas Paşa'nın Camii var), Çakıllı, İskender Baba Tekkesi, Örenli, Tatarlı, Vize, Binbir Oklu Tekkesi, Pınarhisar, Kırklareli, Karadereli, Paşaköyü, Çime, Karagündüz, Akalan, Haf-

tan (Köprülü-zâde'nin amcasının zeâmetidir), Evliyâlı, Esedli, Üçobalı, Paşa, Hüseyinkoca, Yanbolu, İbrâhimli, Tavşanlı, Yeniköy, Babaköy, Tahtalı, Dedeler, Yeniköy, Yenice, Kademli Baba Tekkesi, Muradlı, Karagöz. Kayacık, Manastır. Tasmanlı, Kayalı, Bavur deresi, Kozluca, Kırkçeşme, Hacı Arslan Çiftliği, İstavroz şehir, kasaba ve köylerini geçip Edirne'ye döndüm.

Dördüncü Mehmed'in Huzûrunda

Edirne'de sadâret kaymakamı 3. Vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kedhudâsı İbrahim Ağa'ya gittim. Beni paşasına götürdü. O da padişaha (IV. Mehmed) gönderdi. Av ağaları : «böyle sungur ve toygun görmedik» diye benim padişaha gönderdiğim kuşları öğünce Sultan Mehmed : «tez bunu kim getirdiyse başkalarını da getirsin» demiş. Bunun üzerine Merzifonlu Paşa beni huzûr-ı hümâyûna çıkardı. Yer öptüm. Başka avcı kuşum olmadığını, diğerlerinin Çerkesistan'da öldüklerini söyledim. Allah râzı olsun Hâce-i Sultânî Vânî Efendi :

— Hunkârım, dedi; bu Evliyâ Çelebi, Melek Ahmed Paşa zamânından beri kavline sâdık bir seyyâh-ı âlemdir, kuşları olsa esirgemezdi.

— Ben de bilirim, dedi IV. Mehmed; çocukluğumuzda Kaya Sultan yanında bize çok hizmet etti.

İki kere yer öptüm. Tatarca (Doğu Türkçesi) duâlar ettim. Padişahın seyahatlerimi sorması üzerine Moskof, Çerkes, Dağıstan, Kalmık diyarlarını, yatsı namazının (hava kararması dolayısıyle) kılınmadığı yerleri anlattım. Hesapsız ihsanlar alarak huzûr-ı hümâyûndan çıktım. Kara Mustafa Paşa, beni ağaları arasına almak istedi. Yer öpüp: «Girit cengine gidiyorum, yedi yıldır Tatarlar'la Allah yolunda gazâ ettim, beni bu Girit gazâsından alıkoyma» dedim. «Evliyâ Çelebi, var imdi Girit'e git, gazâda bizi duâdan unutma» dedi. Girit'e götürmem için 70-80 mektub ve 200 altın verdi; ayrıca hizmetkârlarıma da ihsanda bulundu.

Edirne'den çıktım. Yeniköprü'den geçtim. Tunca'yı takib ederek Arda üzerindeki köprüyü atladım. 150 hâne, camili, hanlı, hamamlı Emirli'den, Ece ve Kapıcı köylerinden geçip Meriç kıyısını takib ederek Dimetoka'ya geldim.

Dimetoka

Meriç'in batı kıyısına yakın ve Edirne'nin güneyindedir. Kalesinde 100 Rum evi ve bir kilise vardır. Rumeli eyaletinde, Edirne bostancıbaşısının mes'uliyetinde ve Bâyezid Han vakfıdır. 150 akça kazâdır. Yukarı kalede I. Murâd'ın yaptırdığı muhteşem bir saray-ı hümâyûn vardır. Kale çevresi 2.500 arşındır. Sûrları iki katlı ve 2 kulelidir. Hendeği yoktur ama batı tarafı Kızıldeli deresine bakar, bu su da delice akar. Saray-ı Hümâyûn da hisar gibi tahkim edilmiştir. 6 kat olan kalenin 3 kapısı vardır. Kasabada 600 kiremit damlı ev ve konak vardır. Yıldırım Bâyezid Han selâtıyn Camii ile 11 mescidi, kurşun kubbelidir. 4 medreseden ikisi Yıldırım Bâyezid ve Oruç Paşa'nındır. 5 tekke, 5 mekteb, 2 imâret (Yıldırım Han ve Nasûh Bey), 2 han, 2 kervansaray, 3 hamam, 70 konak

hamamı, 100 dükkân, 200 çömlekçi dükkânıdır. Koca Solakbaşı'nın konağı meşhurdur. Kasaba kaldırımlı, havası güzeldir.

Meriç'i Dimetoka'dan güneye doğru batı kıyısından takib ederek Karageyikli, Hisarcık, Saltık, Menderler, Sofulu, Karapınar, Vakut, Yelkenci, Kuyueri'nden geçtik. Çoğu Türkler'le, bazıları Bulgar ve Rumlar'la meskûn yerlerdir.

Ferecik, Güvercinlik

Ferecik de Meriç'in batı kıyısına yakın, Enez'in kuzeyinde, Ege Denizi yakınındadır. Rumeli Fâtihi Gazi Süleyman Paşa fethedip kalesini yıktırmıştır. 7 mahalle, 500 hâne kasabadır. Süleyman Paşa Camii kiliseden çevrilmedir. Mûsâ Çelebi, İbrâhim Ağa Camileri, 4 mescid, 2 medrese, 5 mekteb, 2 tekke, 5 han, 100 dükkândır. Çarşı içinde Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa Hanı mükelleftir. Ferecik, Bâyezid Han vakfı, 150 akçalık kazâdır. 50 köyü, müftüsü, sipahi kedhudâyeri, yeniçeri zâbiti, harâc emini, kedhudâsı, bir nahiyesi vardır.

Şehzâde Sultan Mustafa ve Nefes Sultan

Güvercinlik kalesini Ece Yâkub fethedip yıktırmıştır. Ece Yâkub, Süleyman Paşa'nın kumandanlarındandır. Beş köşeli harâbe halinde, şimdi keçilerin otladığı bir kaledir. Burası da II. Bâyezid vakfıdır. 500 hâneli bir Bulgar kasabasıdır. Karakayalı, II. Bâyezid vakfı Türk köyüdür. Şapçılar, 200 hâne küçücük bir kasabadır. Buradan çok şap çıkar. Türk, Bulgar ve Rum vardır. Şâhinli'den Nefes Sultan Tekkesi'ne geldik. 40-50 dervişli, Vezir Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa yapısı kurşun damlı dergâhtır. Aşağısında IV. Murâd'ın getirdiği bir ılıca vardır. Nefes Sultan denen veli dört köşeli, kurşun kubbeli bir türbede yatar. IV. Murad Han bu türbeyi saygıyle ziyaret ettikten sonra beraberindekilere şu garip sözleri söylemiştir: «Bu Nefes Sultan, Hânedân-ı Âl-i Osman'dan Yıldırım Bâyezid Han oğlu 'Düzmece' denen Mustafa Çelebi'dir. Bu tekkede âlemden uzak zevk-u safâda idi. Sonra 'Düzmece Mustafa' adıyle biri çıktı, onu Edirne'de Uzunçarşı'nın başında astılar ve 'Şehzâde Mustafa derdinden kurtulduk' dediler. Ama o burada, 'Nefes Dede' adıyle bu tekkede idi».

Güneyde büyük koru ve çayırlık, devletin 40.000 atına mahsustur. Kimse odun kesemez. Harab kaleli Marin Hıristiyan köyünden geçtik. Mekri kalesine geldik (bir Mekri de Anadolu'da Rodos'un karşısındadır).

Mekri (Dedeağaç)

150 akçalık kazâdır. Gazi Evrenos Bey fethetmiştir. Ege Denizi sahilindedir. Çevresi 1.000 arşın, dört köşe kalesi vardır. 10 küçük köylüyle beraber II. Bâyezid vakfıdır. Mekri de 200 hâne küçücük kasabadır. Evleri kiremit damlıdır. 2 cami, 3 mescid, 5 han, bir hamam, bir tekke, bir medrese, bir mekteb, 20 dükkândır. Yıldırım Bâyezid Camii, kalededir. Kalede dizdar ve muhâfızlar vardır. Türk ve Rum karışıktır. Dut, zeytin, nar, incir çoktur. Açığında Semâdirek adası vardır. Mûsâ Çelebi (Şehid Mûsâ) köyünden, Erçay ve Karacaoğlan derelerinden geçtik.

Gümülcine

45 metre irtifâdadır. Sahilde değildir. Dedeağaç'la Yenice arasındadır. Gazi Evrenos Bey fethidir. Rumeli eyaletinde 150 akça kazâdır. 200 köyü vardır. Burada bir de devletçe resmen tanınmış Çingene beyi bulunur, Gümülcine'de oturur. Çingeneler, Müslüman geçinirler ama, imamlar cenaze namazlarını kılmazlar ve Müslüman mezarına gömülemezler. 16 mahalle, 4.000 bağlı bahçeli evli mühim şehirdir. Kalga Çayı, şehrin doğusundan akar. 16 cami ve 11 mescid, 7 tüccar ve 10 yolcu hanı, 400 dükkânı, 5 medrese ve 7 mektebdir. Gazi Evrenos ve Yeni Hamamları, Gazi Evrenos Tekke ve İmâreti, bir imâret daha vardır. Kavala, Vaşlak ve Drama'da durmayıp geçtik.

Orhâniye ve Sidrekapsi

Rumeli eyaletinin Selânik sancağında 150 akça kazâ merkezi. Küçük Beşik, Büyük Beşik, Beşik Gölü'nden Yenipazar nahiyesi. Sokollu Camii, mescidler, medrese, mekteb, hamam, tekke, imâret, han, çarşısı var.

Sidrekapsi, Selânik sancağının kazâlarından. Gümüş mâdenleri ve darbhânesiyle meşhur. Her biri üç adam kolu kalınlığında üç damardan devamlı gümüş çıkarılır. Dağlar, inanılmaz büyüklükte ağaçlarla doludur ve bu ağaçları kesmek, ağır cezâlarla yasaklanmıştır. Yalnız gümüş eritmek için bu ağaçları devlet kesebilir. Yılda 11 kantar gümüş elde edilir. Devletin 47 darbhânesinden biri buradadır ve bu 47 darbhânede de kesilmiş çeşitli padişahlar adına sikkelerin hepsi koleksiyonumda mevcuttur.

Sonra Aynaroz nahiyesi gelir. Athos Dağı'ndaki (2.030 metre) Ortodoks Rum manastırı ile meşhurdur. Bu dağ, Halikidikya yarımadasından ayrılan üç yarımadanın en doğudaki olan Aynaroz yarımadasının nihayetindedir. Aynaroz yarımadasının doğusu Orfani, batısı da Aynaroz (Hagion Oros) Körfezi'dir.

Lanzaka Gölü, Serez'le Sidrekapsi arasındadır. Rum ve Bulgar Keferesi, kışın gölde biriken kaz, ördek, kuğu, balıkçıl, saka, karabatakları tüfekle avlayıp geçinirler. Gölün yanında Lanzaka nahiyesi, Gazi Evrenos Bey fethidir. Kubbeli ılıcası meşhurdur.

Avrathisârı ve Doyran

Avrethisârı, Selânik sancağında 150 akçalık kazâdır. Türk, Rum, Bulgar, Sırp vardır. Selânik'ten 2 konaktır. Kalesi haraptır. Kâgir kiremit damlı evleri, bağları, bahçeleri, camileri, kervansaray, medrese, mekteb, han, hamam, çarşı, tekkesi vardır. Doksanbuz kasabası, nahiyesidir.

Doyran(Toyran), Selânik sancağında 150 akça başka bir kazâdır. Camileri, mescidleri, medreseleri, mektebleri, tekkeleri, bağ ve bahçeleri, hamamı ve çarşısı vardır. Doyran Gölü'nün yanındadır (bu gölün yarısı şimdi Yugoslavya'nın Makedonya Cumhuriyeti'nde, yarısı da Yunanistan'ın Makedonya eyaletinde kalmaktadır). Strumiça'nın güneyindedir. Türk'ü az, Rum ve Bulgar'ı (Makedon) çoktur. Sonra Ayvasıl Gölü'ne ve kasabasına geldik. Bu gölün karasazan ve turnası çok olur. Köseşâban

kasabasından Gümülcine'ye döndüm. Akpınar, Eşekçelebi, Sindelli Geçidi, Çilli, Ahırpanlı, Müslümanlı köylerini geçerek gene Gümülcine'den batıya yol aldım. Misina Hisârı, Kerpiçli, Susığırlığı, Babalı, Yassı köylerini, Bori kalesini geçip Kızılcaköy kasabasına geldim. Ahmed Çelebi'nin konağına indim. Burada birer cami, hamam ve han var.

Yenice (Karasu Yenicesi)

Gümülcine ile Kavala arasında, denizden (Ege) az uzaktadır. Gazi Evrenos Bey fethidir. Selânik sancağında 150 akça kazâdır. İskeçe suyu üzerindedir. 4 mahalledir. Vezir Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa Camii ve Kervansarayı, muhteşem binalardır. Mescidler, bir medrese, 3 mekteb, 2 tekke, bir hamam, 10 han, 50 dükkân, 20 debbağhâne vardır. 1.000 hâne küçücük şehirdir. Rumlar ve Türkler oturur. 500 hâneli kasaba olan Karasu, Yenice'nin nahiyesidir. Türk ve Rum halk oturur. Bir cami, 3 mescid, bir hamam, bir medrese, 2 han, 2 tekke vardır. Karasu'yu, Köprülü-zâde'nin geçenlerde yaptırdığı yeni köprüden geçtik. Ahmedâbâd nahiyesine geldik. Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa tarafından kurulduğu için bu ad verilmiştir. Daha hayır eserleri inşâ hâlindedir. Bir cami, bir mescid, 2 han, 25 dükkân, 200 hâne küçücük kasabadır. Kuşlukbaba'dan Sarışâban nahiyesine geldik. 200 hâne, bir cami, 2 han, bir hamam, bir medrese, bir mekteb, 50 dükkân, bir tekke olup voyvodalıktır.

Kavala

Ege üzerinde liman ve kaledir. Burası artık Batı Trakya değil, Makedonya'dır. Karşısında Taşoz adası yer alır. I. Murad fethidir. Rumeli eyaletinde deryâ sancak beyi tahtıdır. Deryâ sancak beyi, 2 kadırga ile deniz seferine katılır. Hassı 240.000 akçadır. Sancakta 12 zeâmet ve 235 tımar vardır. 2.000 asker çıkar. 7 kazâdır. Sancak beyinin ayrıca yılda 7.000, kadı'nın 2.000 kuruş tahsisatı vardır (3.500 ve 1.000 altın). Kalede dizdâr ve 300 muhâfız bulunur. Kasabada her türlü resmî görevli vardır. Kalede 50 top, 200 hâne, Alaca, Bey ve Suhte (Softa) Camileri, bir mescid ve bir kilise, şehirde (kale dışı = varoş'ta) 500 hâne, 5 mahalle, Makbûl İbrahim Paşa Camii, mescidler, imâret, medrese, mektebler, tekkeler, hanlar, çeşmeler, sebiller vardır. Şehirdeki bu hayır eserlerinin hemen hepsi Makbûl İbrahim Paşa'nındır.

Vaşlak, Kavala merkez kazâsının nahiyesidir. 200 ev, 15 dükkân, 2 han, bir cami vardır. Previşte de Kavala'ya bağlı nahiye ve voyvodalıktır. 300 hâne, birer cami, mescid, hamam, 4 handır. Rahova da aynı şekilde nahiye ve voyvodalık olup 300 hâne, 2 han, birer cami, mescid, hamamdır. Bereketli, Kavala'nın kazâsı ve voyvodalıktır. Cami, mescidleri, hanları, hamamı vardır. Bütün bu kasabalarda halk Türk ve Rum'dur. Bereketli'nin eriği bütün Osmanlı imparatorluğunda meşhurdur ve kurutularak padişah sarayına bile sevkedilir. Filibecik de bütün bu kasabalar gibi Gazi Evrenos Bey fethidir. Kalesi boştur. Kayalıklardan billûr gibi su fışkırır, yazın buz gibidir, yekpâre mermerlerden yapılmış havuzlarda toplanır. Poyraz, Bulgar köyüdür. Doksat, Drama'nın nahiyesi, 300 hâne, bir kaç han, birer cami hamamlıdır.

Drama

Kavala'nın az kuzeybatısındadır. Gazi Evrenos Bey fethidir. 150 akça kazâ merkezidir. Çevresi 2.000 arşın, hendeksiz ve harap kalesi kare şeklinde, orman içindedir. Kalede 200 ev ve Bey Camii vardır. Kale dışı ise 7 mahalle, 600 ev ve konaktır. Kasabada 12 câmi, 7 mescid, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke, 10 han, bir hamam, 300 dükkân, bir köprü, Çarşı içinde yüksek bir saat kulesi vardır. Eski Câmi, II. Bâyezid'in selâtıyn câmiidir. Salâ, Büyük Tekke, Küçük Tekke, Ak Mehmed Ağa Camileri de güzeldir. Eski Cami, kasabanın ortasındadır. Önünde, göl kadar büyük havuz vardır. Havuzun kenarına şehnişinler, köşkcükler, maksûreler, sofalar, fıskıyeler yapılmıştır. İçi ve dışı saf beyaz mermerdir. Hanımlar ve çocuklar için nezih gezinti yeridir. Çocuklar salıncaklarda sallanırlar. Bazan hânendeler, sâzendeler toplanıp açık havada fasıl yaparlar. Havuzda yüzenler de vardır. Drama'nın çok ince gömleklik keten bezleri de çok makbuldür, vezirler bu dokumayı tercih edip giyinirler. Halk Türk, Rum, Bulgar'dır. Az Çingene ve Yahudi vardır.

Torkohori ve Ispança sularını, Oyalgori, Raçani, Aysıratı, İskalanos köylerini geçtik.

Zihne ve Serez (Siroz)

Selânik sancağında 150 akçalık kazâdır. Gazi Evrenos Bey fethidir. Sultan Süleyman vakfıdır. Harâba yüz tutmuş kalesi vardır. 2 mahalle, 200 hâne, bir cami (II. Bâyezid'in Eski Cami'i), bir mescid, bir medrese, bir mekteb, bir tekke, bir hamam, 2 han, 50 dükkânlı, iyi havalı küçücük kasabadır. Porya, Sarmısaklı, Topolyan köylerinden sonra Serez'dir.

Serez, 50 metre irtifâda, Struma ırmağının az doğusunda, Kavala ile Selânik arasındadır. Selânik sancağında 300 akçalık kazâ merkezidir. Darbhanesi vardır, zira dağlarından çok gümüş çıkartılır. Büyük şehirdir. Türk'ten başka azınlık olarak Rum, Bulgar, Yahudi, Ermeni, hattâ Sırp ve Katolik Hırvat vardır. Kalesi boştur, içinde harabe hâlinde bir kaç kilise görülür. 6.000 hâne büyük şehirdir. Kale çevresi 4.040 arşındır. 30 mahalle Müslüman, 10 mahalle azınlıktır. Evleri bağlı bahçeli, havuzlu fıskıyeli müreffeh hâne ve konaklardır. 12 cami ve 78 mesciddir. Kitâbesinde 787 (1385) târihi okunan Eski Câmi, Vezir-i âzam Çandarlı-zâde Hayreddin Paşa eseridir. Ahmed Paşa Camii, fevkalâde san'atlıdır. Avlusu, Cennet'ten misaldir. Her biri bir cemâata gölge veren ulu ağaçları, şakıyan kuşlar meşheridir. Mekremeli, Alaca, Selçuk Sultan, Pür Envâr, Koca Mustafa Paşa, Kara Ahmed, Kara Hüsam, Abdi-zâde Ali Bey Camileri, Namazgâh Musallâsı vardır. 30 medrese ve tekkeden Ahmed Paşa, Selçuk Sultan Medreseleri, Saçlı Emir Sultan Halveti Tekkesi meşhurdur. 21 mektebinden Ahmed Paşa, Koca Mustafa Paşa, Selçuk Sultan Mektebleri güzel yapılardır. 70 çarşı sebilinden Selçuk Sultan ve Kayabalı Sebilleri meşhurdur. 717 çeşme ve musluk, 2.000 dükkân, 2.060 kuyu, 9 kubbeli ve dört kısımlı büyük bedesten, 5 çarşı hamamı ve 1.060 ev hamamı vardır. Eski Hamam, Çandarlı-zâde Hayreddin Paşa'nındır. Dabbağlar ve Şeyh Efendi Hamamları, Ak ve Alaca Hamamlar, letâfetli binalardır. 50 konağı, sarayımsı ihtişamdadır. 17 tüccar ve 9 yolcu hanı, kâgir ve san'-

atlı Ahmed Paşa Köprüsü vardır. Serez, Rumeli'nin en büyük şehirlerindendir ve çok Yürük (Türkmen) yaşar. Caddeleri, tamamen kaldırımlı ve 4 araba yanyana geçecek genişliktedir. Cadde ve meydanlar, servi, söğüt ağaçları ve asmalarla süslenmiştir.

Serez'in bir de sayfiyesi vardır, dağ yaylasındadır. Burada 2 han, bir medrese, mektepler, bir tekke, 500 dükkân vardır. Bu sayfiyede 6 ay oturmak mümkündür.

Timurhisar, Selânik sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalıktır. Timurtaş Paşa, I. Murad devrinde fethetmiştir, onun adını taşır. Beş köşeli kalesi boştur. 1.600 kiremit damlı kâgir evi bulunan büyük kasabadır. Serez'e döndüm. Demirci, Kabayani, Yaycılar'a geldik. Bu sonuncusu, 500 hâne kasabadır. Türk ve Bulgar karışıktır. Camii ve hanı vardır. Geveze, Voyvodalı, Ekno, Lenbit köylerinden Selânik'e geldik.

Selânik

Selânik Körfezi'nin üzerinde limandır. Vardar ırmağının az doğusuna düşer. Halkidikya yarımadasının kuzeybatı ucundadır. Burası Makedonya'nın güneyidir. Önce Yıldırım Bâyezid fethetmiş, gene Bizans'a geçtikten sonra II. Murad kesin şekilde almıştır. Rumeli eyaletinde sancak merkezidir. Deryâ sancak beylerine (tümamirallere) verilir. Hassı 280.382 akçadır. Sancakta 31 zeâmet ve 262 tımar mevcuttur. Sancaktan 6.000 asker çıkar. 12.000 gönüllü elde etmek de mümkündür. Selânik kadılığı, 500 akça mollalara verilir. 360 manastırlı Aynaroz, Selânik'in kazâsıdır. Yürükler üzerinde sancak beyi pâyesiyle bir âmir daha vardır. Selânik'te devamlı şekilde birer oda(bölük) yeniçeri, cebeci ve topçu bulunur. Bunlar Istanbul'dan gelir ve bir müddet sonra gene Istanbul'a gönderilip başka birliklerle değiştirilirler. Bu sûretle Selânik sancağında her zaman cem'an 40.000 asker bulunur. Kalesinin çevresi 11.500 arşındır. Büyük kaledir. 150 kule ve 4.000 mazgaldır. Her akşam kalenin 5 ayrı yerinde mehter çalınır. Kaleyi Kaanûni Sultan Süleyman, yeniden inşâ edercesine tamir ettirmiştir. Kitâbesinde 1545 tarihi okunmaktadır. Kalenin dörtte bir kısmı olan Vardar Hisârı, 300 nefer ve yüzlerce topla muhâfaza edilir. Esed (Kelemriye) Kalesi, Süleyman Han tarafından yapılmış, 150 muhâfızlı, 50 arşın yüksekliğinde, uzun mesâfeli toplarla techiz edilmiştir, bir çok cephâne ve zahire mahzeni, Süleyman Han Câmii vardır. Hepsi Mimar Sinân eseridir. Diğer bir hisâr olan Yedikule'nin kapısı dışında meşhur Selânik Mevlevî-hânesi yer alır. Liman önünde, 500 dükkânlı Mısır Çarşısı, 300 antrepo, 50 keresteci ve 100 debbağ dükkânı, kaleye bitişik Abdurraûf Efendi Camii görülür. Büyük limandır. Selânik Körfezi o kadar büyüktür ki (100 mil uzunluk) 10.000 tekne gelse alır. Lodosa açıktır ama demir tutar. Liman derinliği 50 kulaçtır. Her zaman limanda gerek Türk, gerek pek çok Avrupa bandırası görmek mümkündür. Tekir, kaya, iskorpit, uskumru, lüfer boldur.

Şehirde 150 cami ve 150 kadar mescid bulunmaktadır. Ayasofya Camii, en meşhurlarıdır. Kiliseden çevrilmedir. Istanbul Ayasofyası'na benzer ama, ondan küçüktür, Trabzon Ayasofyası kadardır. 175 X 125 arşındır. Sol taraftaki kürsü, yeşil somakidendir ve yeryüzünde örneği yoktur. Avlusunda ulu ağaçlar vardır. Eski Cami, Ayasofya Camii'nden az büyük,

200 X 110 arşındır. Kubbe, 24 mermer sütuna oturtulmuştur. Sultan Camii'nin kubbesi, hayret verecek büyüklüktedir. 1580'de kiliseden çevrilmiştir. Vezir Cezeri Kasım Paşa Camii, en büyük mâbeddir. 220 X 150 arşındır. İrili ufaklı 150 somaki sütuna oturtulmuştur. Ala İmâret, Hamza Bey, 1644 târihli Süleyman Paşa, Sinan Paşa, İkilüle, İki Şerefeli, Akça, Sâkıye, Kara Ali Bey, Topal, Eski Saray, Dâvud Paşa, Seyfullah, Eski Saray Camileri de seyre değer.

Medrese, mekteb, tekke ve diğer binaların sayısı pek çoktur. Mevlevî-hâne, büyük bir dergâh ve Vezir Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa'nın hayır eseridir, vakıfları çok zengindir (en büyük Türk tarihçisi olması muhtemel bulunan meşhur Müneccimbaşı Ahmed Dede, bu yıllarda bu dergâhtan yetişmiştir, dergâhın kültür seviyesini gösterir). Dergâh, çok güzel bir bahçe içindedir. Çarşı hamamları 11'dir. 3 tanesini II. Bâyezid yaptırmıştır. 300 konakta da hususi hamam bulunmaktadır. Paşa Sarayı, Molla Sarayı, Yahyâ Ağa Sarayı, Mehmed Ağa Sarayı, çok mükellef binâlardır. 16 büyük tüccar hanının en azametlisi II. Bâyezid'in Sulu Han'ıdır. Bir kaç kervansaray, 70 han(otel), 64 çeşme, bir kaç sebil-hâne vardır. II. Bâyezid ve Ekmekçi-zâde Çeşmeleri meşhurdur. 3.060 dükkân, kâgir, kurşun kubbeli, demir kapılı bir bedesten vardır. Bedestendeki altın ve gümüş şakırtısından insana hayret gelir. Şehirde 300 geniş cadde ve her birinde küçük bir pazar mevcuttur. 340 meyhâne, 20 bozahâne, 17 mükellef kahvehâne vardır, her biri saz ve söz, hânende ve sâzende, gazelhan ve meddah, mukallid ve hünerbâz doludur. Bilhassa şâirler, dinlenmiye değer.

48 Türk ve 57 Yahudi mahallesidir. Rum ve başka azınlıklar da vardır. Evler bir kaç katlı, kiremit damlı, bir kaç geniş sofalı müreffeh hâne ve konaklar hâlindedir. Çingene, Avrupalı ve her milletten yabancı görülür. Bir kaç konsolos vardır. Selânik, Avrupa'nın en büyük şehirlerindedir. Çardaklı, kameriyyeli binaları güzeldir. Selânik sancağında 500.000 insan yaşar ve bunun mühim bir kısmı şehirdedir. 300 işçi çalışan Baruthâne'si, devletin en büyük barut fabrikalarından biridir. Çok değirmen vardır. Türkçe, Rumca, Bulgarca, Yahudice (İspanyolca) birden bilen çok adam bulunur. Hekimlerinin ve cerrahlarının şöhreti büyüktür. Halkı eğlenceye düşkündür ama, sofuları da çoktur. Zengini ve hayırseveri boldur.

Vardar'ı ve Söğütlü'yü geçip, Söğütlü çayı ile Yenice Gölü arasındaki Yenice'ye geldik.

Vardar Yenicesi (Yenice-i Vardar)

I. Murad devrinde Gazi Evrenos Bey fethetmiştir. Selânik sancağında 300 akça kazâdır. 17 mahalle, 1.500 kâgir hâne küçük şehirdir. 17 cami, 5 mescid, bir medrese, 7 mekteb, 3 imâret, 740 dükkân, 4 küçük bedesten, 2 hamam, 9 han, 2 kervansaray, 20 çeşme, 41 sebildir. Medrese, kervansaray, hamam, mescid, imâret yaptırarak Evrenos Bey şehri imar etmiştir. En büyük cami, İskender Bey Camii'dir. Yenice'nin de bir yaylağı (sayfiyesi) vardır, Evrenos Bey vakfıdır, burada cami, mescidler, han, hamamlar vardır. Vardar Yenicesi Gölü mahsulleri de aynı vakfa aittir. Gazi Evrenos Bey Türbesi, şehrin büyük ziyaret yeridir. İkiyürekli Gazi

Ali Bey ile Gazi Îsâ Bey de babaları Gazi Evrenos Bey'in yanında yatmaktadır. Gazi Evrenos 760 şehir, kale, kasaba ve köy fethetmiştir.

Eskici, Kadı, Hisarbeyi, Yoğunice, Sendilli'den Vodine'ye geldik.

Vodine

Selânik sancağında 150 akça kazâ merkezi 1.060 kiremit damlı hâneli kasabadır. 9 Türk, 3 Hıristiyan mahallesidir. Hıristiyanlar, Rum'dur ve Yahudi yoktur. Husrev Efendi, Nûreddin Efendi, Yeni, Hasan Ağa, Tekke, Öteyaka, Bine, Zafer Ağa Camileri, 11 mescid, bir medrese, 4 mekteb, bir tekke, bir hamam, 10 han, 300 dükkân, bir imâret, 7 kilise, bâkire kızların bulunduğu bir Ortodoks manastırı vardır. Koprevnik, Kopena köyleri ve Avusdos suyundan sonra Karaferye'nin nahiyesi olan Avusdos kasabasına geldik. Gazi Evrenos fethi ve vakfıdır. Hola, Deli Mano, Horapan, Yagariçe, Torkohor, Kavata köylerinden sonra:

Karaferye

Aliakmon çayının kuzey kıyısına yakındır. Selânik'in güneybatısında, Selânik sancağının 300 akçalık kazâsıdır. Evrenos Bey fethidir. 4.000 kiremit damlı hâneli şehirdir. Bekir Efendi Sarayı, Mustafa Efendi Sarayı meşhurdur. 16 Türk, 2 Yahudi, 15 Hıristiyan mahallesidir. Hıristiyanlar'ı Rum, biraz Bulgar, çok az Sırp'tır. Yahudiler, Karayit Mûsevileri'dir (Türk asıllı Kırım = Hazar Mûsevileri). I. Murad, Mûsâ Çelebi, Kazancı Câmileri, kiliseden çevrilmedir. Müftü, Mehmed Efendi, Emir Çelebi, Çelebi Sinan Bey Camileri, Osmanlı yapısıdır. 19 mescid, 3 medrese, 10 mekteb, 5 tekke, 5 çifte hamam, 70 konak hamamı, 3 imâret (Çâşnigir Bey, Sinan Bey ve Mehmed Bey İmâretleri), 600 dükkân, bir bedesten, 15 han, 300 değirmendir. 1586 tarihli Sinan Bey Köprüsü güzeldir. Havlu, silecek, ipek çarşaf, gömleklik gibi dokumaları, vezirlere hediye gider. Nar, pirinç, buğdayı meşhurdur. Meşhur şâir Âhî (Benli Hasan) burada yatar. Lozviçe, Beşker, Domyat, Özice, İnobası, Örenli, Memi Baba Sultan Tekkesi, Çarşanba Pazarı, Karasu ırmağı, Serfiçe, Çiftlik'i geçtik.

Alasonya ve Tırnovi

300 akça kazâ ve padişah hassıdır. 352 asker, beş köşeli kalesini bekler. 7 mahalle Türk ve Rum'dur. 655 kiremit damlı evi olan kasabadır. Dört köşe, kuleli konakları güzeldir. Muharrem Paşa, İmâret, Tekke, Gazanfer Ağa Camileri, 7 mescid, bir medrese, bir mekteb, bir tekke, bir han, bir hamam, 80 dükkân, Olimpos suyu üzerinde bir köprü vardır. Temmuz ayında burada bir panayır olur ki, İran ve Arabistan'dan bile gelirler. 15 gün Alasonya, âdem deryâsı olur. Tırhala sancak beyi gelip, kargaşalık olmamasına bizzat dikkat eder. Dükkânlar, Tarhan Vâlide-Sultan vakfıdır.

Tırnovi, nahiyedir. Vaktiyle köy olduğu halde şimdi 3.500 hânelik şehir hâline gelmiştir. Sokakları dar ve pis Gâvur beldesidir. Tamamen Rum'dur. Yalnız bir mahalle Rum'dan dönme Müslüman vardır. Kara-

dere, Karacaören, Kavaklar, Beykatarı köyleri geçilip Alasonya'dan buraya gelinir. Bir câmi, bir mescid, bir hamam, 11 han, 1.060 dükkân, çevrede 16 kilise, 2.000 râhib ve keşiş barındıran manastırlar, 37.000 bağ ve bahçe ve çiftlik vardır. Dükkânların çoğu Gazi Turahan Bey vakfıdır. Rumlar, bez dokumakla geçinirler. 40.000 yeniçeri için astar burada dokunur.

Yenişehir (Larissa)

Tırhala (Tesalya) sancağında 500 akça ve 80 kese tahsisatlı mollalar yollanan kazâ merkezidir. Pintos çayının güney kıyısında, 67 metre irtifâdadır. Olimpos Dağı (2.911 metre), epey kuzeyinde kalır. 400 askerli Kalesini Gazi Turahan Bey yıkmıştır. 200 köy, bu kazâya bağlıdır. Şehirde 200 bekçi her gece gezer. 22 cami, 49 mesciddir. Köprübaşı'nda Hasan Bey Camii, muhteşemdir. İlerisinde 50.000 adam alır namazgâh vardır. Musallâ'ya yakın Turahanoğlu Ömer Bey Camii minaresinin yapısıyle dikkati çeker. Hacı Bayram Paşa, Aziz Efendi, Akçalı, Türbe, Burmalı, Şeyh, Ömer Ağa, Muharrem Paşa, Eski, Saat Camileri, 8 medrese, 22 mekteb vardır. 10 tekkesinden Mevlevî-hâne'si meşhurdur. 5 hamamından Pirî Paşa Çifte Hamamı ve Ağa Hamamı, güzel yapılardır. Konakların da 400 kadarı hamamlı imiş. 880 dükkân, 21 han, Küstüm(Pintos) ırmağı üzerinde 10 ayrı köprü vardır. Köprülerin çoğu Gazi Mustafa Bey'in hayır eseridir. 300 sebil ve musluk, 3.160 kuyu vardır. 1.000 ev ve konaklı büyük kasabadır. Halk Türk'tür, Rum azdır. Çevrede 30 mesire yeri ve 20.060 üzüm bağı bulunur. Nüfus daha fazlaydı. Fakat bir kaç yıl önceki tâunda Tesalya'da 20.000 kişi ölmüştür, Yenişehir kadısı Hısım-zâde Abdülbâkî Efendi söyledi.

Yenişehir'de bir ay kaldım. 500 parça gemi alır limana sâhip, câmi, mescid, medrese, mekteb, han, hamam, dükkânları olan Ermiye nahiyesine geldim. Sonra Yoruz limanına vardık. Tırhala sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalıktır. Kalesinde 300 muhâfız vardır. Kesendire kasabasından Velesin'e geldik. Tırhala sancağında 150 akça kazâdır. Sonra Çatalca (Farsala) mâmur kasabasına geldik. Tırhala'nın güneydoğu ve Yenişehir'in güneybatısındadır.

Tırhala

Rumeli eyaletinde sancak merkezidir. Yenişehir'le Yanya arasında, 111 metre irtifâda, Küstüm (Pintos) ırmağının az kuzeyindedir. Sancak beyi hassı 850.885 akçadır. 37 zeâmet, 522 tımardır. 3.000 asker çıkarır. Büyük sancaklardandır. Kadısının tahsisatı günde 300 akça ve yılda ayrıca 10 kese akçadır. Kalesinde bir cami ve bir saat kulesi vardır, çevresi 2.100 arşındır. Dört köşesinde dört kulesi, cephâne ve yiyecek anbarları vardır ama, fazla tahkim edilmemiştir. Zirâ lüzumu yoktur, iç ülkedir. 16 Türk ve Rum mahallesi, 2.300 hâne kiremit damlı, bağlı bahçeli ev ve konaklı küçük şehirdir. Abdülfettah Paşa, Bey, Kadı, Hasan Ağa, Zaîm-zâde, Kedhudâ Konakları, saray gibidir. Mimar Sinan yapısı Sultan-zâde Osman-Şâh Camii, görülecek eserdir. Irmak kıyısındadır ve Istanbul'daki Sultanselim Camii'nin küçültülmüş örneğidir. İmâreti, med-

resesi, mektebi, hanı, hamamı, her şeyi olan, büyük hayır eseri külliyedir. Külliyeyi yaptıran Osman-Şâh, Yavuz Sultan Selim'in kızının oğludur. 1520'de Tırhala(Tesalya) sancak beyi olmuş ve Istanbul'dan uzak tutulmak için ölünceye kadar bu görevinden alınmamıştır. Osman Şâh'ın babası Vezir Kara Mustafa Paşa, Lala Paşa, Gazi Turahan Bey, Akça, Alaca (İskender Bey), Ömer Bey Camileri'nden başka daha 8 mescid, 6 medrese, 9 mekteb, 8 tekke, 3 hamam, 70 konak hamamı, 8 gözlü çok sanatkârâne yapılmış Osman-Şâh Köprüsü vardır.

Fener (Yenişehr-i Fenâr = Tesalya Feneri)

Tırhala (Tesalya) sancağında kazâ ve voyvodalıktır. Kalesini 40 muhâfız bekler. 110 Türk ve 50 Rum evi olan küçük yerdir ama, buradan ünlü ulemâ yetişmiştir. 5 mahalle, 5 cami, 3 mescid, bir medrese, bir mekteb, bir tekke, bir hamam, 2 han, 20 dükkândır. Hamza Bey ve Evliyâ Hâtun Camileri, kale içindedir.

Kardiçe, nahiye ve zeâmettir. 9 cami, 8 mescid, bir mekteb, bir tekke, 3 han, bir hamam, 100 dükkân, kiremit örtülü 1.000 evli, büyük kasabadır. Halk Türk ve Rum'dur. Çarşı içinde Kasım Çavuş Camii ve önündeki Abdülbâki Çeşmesi güzeldir. Yakınlarında Maşklor Panayırı meşhurdur. Makbûl İbrahim Paşa vakfıdır. Her yıl panayır zamanı 200 asker gelip âsâyişe dikkat eder. Cum'a kasabası da Yenişehir'in nahiyesidir ve voyvodası vardır. 7 mahalle, Ömer Bey ve Ali Bey Camileri, 5 mescid, bir medrese, bir hamam, 2 mekteb, 3 tekke, 2 han, 20 dükkândır. Zeâmettir. Hâdim Ağa ve Mûsâ Ağa Konakları vardır. Dimoko kalesi, Çatalca kazâsının nahiyesidir. 100 evli büyük köydür. Halk Rum ve Türk'tür. Bir cami, 50 dükkân, 2 handır. Kalesi harabdır.

Evliyâ Çelebi bundan sonra Attika, Mora, Ağrıboz, Girit ve diğer Yunan adalarını tasvir etmektedir. Bu kısımları «Akdeniz Adaları» bahsinde vereceğim. Epir'in kıyı bölgeleri (Karlıili Sancağı) da aynı bahiste verilecektir. Bundan sonra Epir'in iç bölgesinin (Yanya Sancağı) tasviri gelmektedir :

Narda (Arta)

Yanya sancağının en güneyidir. Preveze'nin kuzeydoğusunda, Narda (Arta) körfezi'nin kuzeyinde, Arahtos çayının doğu kıyısındadır. 150 akça kazâ merkezi ve padişah hassıdır. Körfezden bir saat mesafede dağ dibinde, dörtgen bir kaledir. 2.000 bağlı bahçeli, şadırvanlı evi olan küçük bir şehirdir. 10 Rum, 4 Yahudi ve 3 Türk mahallesi vardır (Ortodoks Arnavutlar, Rum sayılıyor). Katolikler de vardır. II. Bâyezid ve Tekke Câmileri, Yûsuf Bey Sarayı yanında Baba ve Dizdâr Mescidleri, 3 medrese, 5 mekteb, 3 tekke, bir han, hanın önünde saat kulesi, kaldırımlı sokakları, çoğu papuççu olmak üzeer 400 dükkânı, 11 kilise vardır. Yarım konak kuzeydeki dağlık yerde su üzerinde 2.050 arşın uzunluğunda bir zencir köprü yapılmıştır. Salıncak gibi sallanır ve geçmek cesaret işidir.

Kapıağası Hanı, Derbend, Beşkuyu, Bâbur Paşa Çiftliği'nden (burada bir han var) geçtik. Kuzeye çıkıyorduk.

Yanya

Arathos çayının batısında kalır. Kuzeydoğusunda Pindus Dağları üzerindeki Katara Geçidi 1.705 metredir. Sancak beyi tahtıdır. Beyinin hassı 460.260 akçadır. Sancakta 62 zeâmet ve 345 tımar, 4.000 asker vardır. Kadısının tahsisatı günde 300 akça ve ayrıca yılda 6.000 kuruş (3.000 altın)'dur. Beyinin de ayrıca yılda 20 kese tahsisatı vardır. Sancağın 22 kazâsı vardır. Kalesi, küçük Yanya Gölü'nün kenarında ve beş köşelidir. Yalçın kaya üzerinde, çevresi 3.000 arşındır. İki büyük kapısı vardır ve kale içine araba giremez. Güneye bakan Uğrun Kapı'dan göle, yüz basamakla inilmektedir. Göl tarafından sûr yoktur. Kalenin 8 küçük kapısı daha vardır. Kale içindeki 4 Arnavut ve Türk mahallesi 800 bahçesiz evdir ve kale içinde asla Hıristiyan yoktur. Hepsi kâgirdir ve göle bakan evler içinde büyük konaklar seçilmektedir. İç kalede mehter takımı ve dizdar (kale kumandanı) bulunur. Kale içinde Kaplan Paşa, Hüseyin Paşa, Gazi Arslan Paşa ve Mustafa Bey Camileri vardır. Arslan Paşa Camii'nin minaresinin şerefesine 85 basamak merdivenle çıkılmaktadır. Bu cami henüz (1666) yapılmıştır. Mustafa Bey Camii avlusunun batısındaki köşkün ise inşası şimdi bitti (1670), iki ayrı tarih düşürdüm. Bir de II. Bâyezid'in kiliseden çevrilme Fethiye Câmii vardır. Kale dışında 18 Müslüman (Arnavut ve Türk), 14 Rum, 4 Yahudi mahallesi, bir Çingene mahallesi vardır. Bu sûretle bütün şehir 23 Müslüman olmak üzere 41 mahalledir. Kale dışı 4.000 hânedir. Yanya, mühim şehirdir. Arslan Paşa-zâde Bâbur Paşa Sarayı muhteşemdir; 300 küsur odası, 3.000 at alır ahırı, divân-hâneleri (büyük resm-i kabûl salonları), kilerleri, mutfakları, hamamları, ayrıca Harem kısmı vardır. Kaplan Paşa, Pehlevan Paşa, Murad Paşa, Mustafa Paşa, Şâhin Paşa, Ali Paşa Sarayları da büyük yapılardır. Bu saraylar gece gündüz her çeşit misafire açıktır. Misafir, derecesine göre ama mutlaka ağırlanır. Rum kadınları yüzleri açık gezerler. Arnavutlar ise o kadar mutaassıbdır ki, kadınları çarşıya bile çıkıp alış veriş edemezler, her tarafları kapalıdır, esasen sokakta pek görünmezler. 18 cami, 12 mescid, 16 medrese, 11 mekteb, 7 tekke, 3 han, 2 hamam, 845 konak hamamı, 1.900 dükkân vardır. Hunkâr, Mustafa Efendi, Behram Paşa, Ali Ağa, Balı Bey, İlyâs Efendi, Yûsuf Ağa bin Kılıç - Arslan Camileri güzeldir. Hunkâr Camii önündeki Büyük Han'la Kanlıpınar Çeşmesi dibindeki Bâbur Paşa Hanları, kervansaray gibidir. Çarşı içindeki süslü kahvehânesi 5.000 adam alır acâyip yerdir. Saz ve söz âlemleri yapılır. Terzileri ve kuyumcuları boldur. 4.400'den fazla kuyu vardır. Gölün suyu içilebilmektedir. 43 mezarlık bulunur. Sokaklar kaldırımlıdır. Şehir 2.500 X 2.200 arşındır. Sokaklarda söğüt, çınar, kavak, asma boldur. Bilgini, şâiri boldur. Ali Paşa Pazaryeri, 3.000 arşın boyunca uzanan 360 dağınık dükkândır. Gölde Kefere Adası ve yılan, sazan, turna balıkları vardır.

Ustorni, Yolna, Valşa, Mecanis, 100-200 evli iri Rum köyleridir. Sonda Vaçka gelir. 200 evli küçücük kasabadır. Yanya ileri gelenlerinin 70 çiftliği vardır. Buradan her yıl Yanya'da saray sâhibi görevli ve eşrâfın sarayına 20-30 bin tavuk, 5-10 bin kaz ve güvercin, binlerce araba odun, yüz kantar şeker gelir. Padişahın emirlerini, Vaçka'da bulduğum Yanya sancak beyi Diyarbekirli Samancı-zâde Paşa'ya bildirdim. Bir kese akça, 3 at, 10 top kumaş ve başka hediyeler verdi. Sarında, Potamo, Deresonò, zeâmet olan Zerovac köyünü geçtim.

Aydonat

Delvine sancağında 150 akça kazâ ve padişah hassıdır. Yer yıl buradan padişah sarayında çok zeytin gider. Kalesi iki katlı, 1.060 arşın, iki demir kapılı, sarnıçlıdır. Kalede 40 ev ve II. Bâyezid Camii vardır. Kasabada 800 bağçeli ev vardır. Mustafa Paşa, Beko Paşa Câmileri, 3 mescid, 3 medrese, 6 mekteb, 3 tekke, 2 hamam, 17 çeşmedir. Müslüman Arnavut kasabasıdır. Aydonat'ın suyu ve zeytini, bütün dünyada meşhurdur. Sularını kumkumalara doldurup Venedik'e ihrâc ederler ve oradan Avrupaya yayılır. Çinko kaplara konarak her yere giden Aydonat suyu, Gümüş ve Aya Nikola kaynaklarından çıkar. Zeytinliklerinin hepsi padişah hassıdır. Her yıl saray-ı hümâyûndan beyaz külâhlı 10 kilerci gelip zeytinlerin tamamını toplar, sahiplerine paralarını ödedikten sonra Istanbul'a götürür. İnciri de meşhurdur. 4 ilâ 6 incir bir okka çeker. Derisi yok, üzerinde duman gibi bir zarı vardır. Hararetten balı akar. Hazmı kolaydır, ne kadar yense karnı şişirmez. Kasabanın her tarafı ulu çınar ve servilerle doludur. Yakındaki Hamamlı Çiftliği, Hüseyin Paşa'nındır. Kasabada az Rum vardır.

Margaliç

Delvine sancağında 80 akça kazâ ve voyvodalıktır. 40 köyü, beş köşeli çevresi 870 arşın küçük kalesi, kalede 200 muhâfızla dizdâr, 100 hâne, Hunkâr (II. Bâyezid) Camii vardır, hendeksizdir. Kasaba ise 1.200 hâne, 6 mahalle, 2 cami, 7 mescid, bir medrese, 2 mekteb, 2 tekke, 2 han, bir hamam, bir çeşme, 17 dükkândır.

Parga kalesinin çevresi 500 adımdır. 60-70 ev ve 7-8 dükkânlı küçük yerdir. Korfu adasının karşısında ve deniz üzerinde olup şimdi Venedik elindedir (meşhur Makbûl İbrahim Paşa, burada doğmuştur). Sayada 160 hâne, bir killiseli Ortodoks Arnavut köyüdür, deniz üzerinde iskelesi vardır. Müslüman olmadığı için camii yoktur. Dalyan kalesi de deniz üzerinde küçük kaledir. Korfu seferinde Sultan Süleyman üzerine bir birlik göndermiş, fethedememiş, geçenlerde Beko Paşa fethetmiş, fakat devlet kaleyi, Venedik'e iâde etmiştir. Karşıda Venedik'e âit Kôrfus (Korfu) adası görülür.

Delvine

Ergeri'nin az güneyinde, Rumeli eyaletinde sancak beyi tahtıdır. Bir kaç defa el değiştirmiş, II. Bâyezid fethetmiş, bir ara gene Venedik eline geçmiş, Korfu sefer-i hümâyûnunda Vezir-i âzam Ayas Paşa kesin şekilde fethetmiştir. Sancak beyinin hassı 157.132 akçadır. 24 zeâmet, 155 tımar, 2.200 askerli sancaktır. 180 akçalık kadılar gönderilir. Beş köşeli, 600 arşın çevresi olan küçük kalesinde mescid, cephane ve zahire anbarları ile sarnıç vardır. Büyükçe bir köy gibi olan Delvine, kalenin doğusunda 100 hânedir. Bir cami, 2 mescid, 3 medrese, 2 mekteb, 3 tekke, 3 han, bir hamamdır. Memo Paşa Sarayı büyüktür. 10 çeşme vardır. Limon, turunç, incir, zeytin, nar, servi hesapsızdır. Halk Arnavut'tur.

Delvine ile Ergeri arasında Galata ve Jolad kaleleri vardır. Bu ikincisi nahiye ve voyvodalıktır. Delvine beyinin hassıdır. Saman örtülü 200 fakir evdir. Kalesinde 150 muhâfız vardır. Sonra 150 hâne, bir cami olan Kardik kalesi, Terbük, Latova, Kakos köyleri gelir; Memo Bey'in köyleridir.

Ergeri

Ergeri Kasrı (Argyrokastro), 322 metre irtifâda, Delvine'nin az kuzeyinde Viyosa ırmağı üzerindedir. Bir kaç defa alınıp verildikten sonra II. Bâyezid kesin şekilde fethetmiştir. Delvine sancağında 180 akça kazâ merkezi ve sancak beyinin hassıdır. Sancak beyi bazan Delvine yerine burada oturur. Müftü, sipahi kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti, harâc ağası, mimar ağası, subaşısı, dizdârı, kedhudâsı, bâcdârı, muhtesibi ve her türlü resmi memuru vardır. Kalesi 1.400 arşın ve 200 muhâfızlıdır. Kalede 400 ev ve II. Bâyezid Camii vardır. Kale dışında şehirde Küçük Varoş'ta 200 hâne Ortodoks Arnavut oturur, 40 da dükkân vardır. Büyük Varoş'ta ise (Memi Bey Varoşu) 150 Müslüman Arnavut konağı mevcuttur, hepsi mükellef binalardır. Diğer varoşlar da kalabalıktır. Şehirdeki 8 camiin büyüğü, II. Bâyezid Camii'dir. Cami önüne bir sütun dikilmiş ve şu kitâbe konmuştur : «Bu şehirden Kandiye gazâsında 700 bey-zâde Arnavut zâbiti ve 7.000 nefer şehit düşmüştür». Öylesine bir gaziler yatağıdır. Şehit Arnavut beylerinin karılarını akrabaları veya kedhudâları almışlardır. Hızır Ağa, Hacı Ferhad, Tekke, Memi Paşa, Polur ve Votoş Camileri, 7 mescid, biri Halveti olmak üzere 8 tekke, Bâyezid Han ve Memi Paşa Medreseleri, 5 mekteb, 5 han, 200 dükkân vardır. Şehir halkı Müslüman Arnavut'tur, Türk de vardır, Arnavut beylerinin hepsi Türkçe de bilirler. Ortodoks Arnavut da mevcuttur. Şehirde hâlen Bükâyi, Figaani, Nâlişi, Sükûni, Fezâi adlı güzel Türkçe şiirler yazan ve Bektâşi tarikatinden şâirler yaşamaktadır.

Ergeri'ye bağlı 68 köy vardır. Pogonya ise, ayrı kazâ merkezidir. Peskopi, 300 hâne küçük kasabadır, Memi Paşa Camii güzel bina edilmiştir. Valtoz ve Zarovina köylerinden sonrası artık Delvine sancağı değil, Yanya sancağıdır. Delonak, 400 hâne, 50 dükkân, 10 kilise, 3 hanlı küçük kasabadır, Kapdân-ı Deryâ hassıdır, Ortodoks Arnavut'tur. Lipveova, 200 hâne küçücük kasabadır, halk Müslüman Arnavut'tur; bir cami, bir mescid, bir han, bir hamamdır. Kakos, Karayan, Laboya, Terpuk köylerini geçtikten sonra, Yenice ile Ergeri (Viyosa) sularının karıştığı yerde Lekel ve Kurat köylerine geldik ki, az ötesi Tepedelen'dir. Burası artık Avlonya sancağıdır.

Tepedelen

Ergeri ile Avlonya arasındadır. Son defa Vezir-i âzam Gedik Ahmed Paşa, Venedik'le birleşen âsi Arnavutlar'dan fethetmiştir. Avlonya sancağında 150 akçalık kazâ ve voyvodalıktır. 80 köy bu kazâya bağlıdır. Kalesinde bir dizdâr ve 80 muhâfız vardır. 40 arşın yüksekliğindeki kale, Ergiri suyu kıyısındadır. 240 hâne küçük kasabadır. Bir cami, bir han, bir

hamam, bir medrese, bir mekteb, 6 dükkândır. Halk Müslüman ve Hıristiyan Arnavutlar'dır.

Damız, Kaşıt, Marican, Kalçoklar adlı Hıristiyan Arnavut köylerini geçtik.

İskarapar

Avlonya sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir. Son defa Gedik Ahmed Paşa, II. Bâyezid'in ilk zamanlarında fethetmiştir. Kalesinde dizdâr ve 50 muhâfız vardır. 47 köy, bu kazâya bağlıdır. Hâlen Istanbul'da sadâret kaymakamı olan Vezir İbrahim Paşa, bu 45 hâneli köydendir. Bâyezid Han Camii vardır.

Sadrâzamlar, Vezirler Çıkaran Köyler

Vijkar, Tırpan köylerinden Premedi kalesine geldik. 150 hâne, bir cami, bir mescid, bir medrese, bir mekteb, bir tekke, bir han, 6 dükkân, bir kaç ev hamamı olan bahçeli bir büyük köydür. Sonra gelen Jotom, Sen Gotar meydan muhârebesinde boğularak şehîd düşen yeniçeri ağası Vezir Mustafa Paşa'nın köyüdür. Bu köyün karşısında bir dere aşırı Lavdani köyü de, IV. Murâd'ın son ve İbrahim Han'ın ilk vezîr-i âzamı Kara Mustafa Paşa'nın köyüdür. Birbirine yakın bu 3 köyden böylece 2 sadrâzam ve 2 vezir çıkmıştır. Zirâ ikinci bir sadrâzamın, meşhur Köprülü Mehmed Paşa'nın doğduğu Roşnik köyü, az ötede, kasabaya benzer bir köydür. Köprülü burada cami, medrese, mekteb, tekke, hamam, dükkânlar yaptırmıştır; havası ve suyu güzeldir. Köprülü bu köyde doğmuş, fakat Amasya ile Samsun arasında Köprü kasabasına yerleştiği için «Köprülü» denmiştir. Bu Köprü kasabası Mehmed Paşa'yı çıkardığı için «Vezirköprüsü» olmuştur. Daha ileride 150 hâne büyük Dobrone Hıristiyan Arnavut köyü gelir.

Berat (Arnavud Belgradı)

Osmanlı devletinde 4 Belgrad vardır: En meşhurları Tuna Belgradı'dır, Sırbistan'la Macaristan arasında, Budin eyâletinin Semendire sancağındadır. Sonra gene Budin eyaletinde, Macaristan'da «İstolni Belgrad= İstûni-i Belgrad» denen Macar Belgradı'dır (Székesfehérvar). Diğeri Erdel Belgradı'dır, Transilvanya'da, voyvodanın taht şehridir (Alba Julia). Diğeri «Berat» da denen bu Arnavud Belgradı'dır. Ayrıca Istanbul'un köylerinden Belgrad köyü ve yakınında Belgrad ormanı, Istanbul sürlarında da bir Belgrad kapısı bulunur. İki yerde de «Belgradcık» kasabası vardır; biri Vidin, diğeri Hersek sancağındadır.

Arnavud Belgradı veya Berat, Osum çayının Semeni ırmağına döküldüğü yere yakındır. Avlonya ile Görice arasındadır. Son defa Gedik Ahmed Paşa fethetmiştir. Avlonya sancak beyinin taht şehridir. Sancak beyi bazan Avlonya, daha çok burada oturur. Hassı 229.000 akça ve tahsisatı 30 kesedir. Kadısının maaşı, 300 akça ve tahsisatı 6 kesedir. Sancakta 28 zeâmet, 489 tımar, 4.000 asker vardır. 120 köy bu merkez kazâsına bağlıdır. Bütün Avlonya sancağı, 9 kazâdır. Kalesinde II. Bâyezid Han

Camii, 6 top, dizdâr, sarnıçlar, dış hisarda başka bir Bâyezid Han Camii, 8 kilise, 200 Ortodoks Arnavut evi, 70-80 Müslüman Arnavut evi, 80 dükkân vardır. Osum çayına 1.060 ayak merdivenle inilir. Kale dışı, büyük bir şehirdir ve Rumeli'nin en kalabalık şehirlerinden biridir. 7 tepe üzerinde, bağlı bahçeli takriben 5.000 hâne ve konaktır. Şimdiki sancak beyi Çatalbaş Osman Paşa'nın ve Hüseyin Paşa'nın sarayları büyüktür. Osman Paşa'ya, pâdişâhın fermânını verdim. Bir hıl'at giydirip, bir kese altın, bir at, bir köle verdi. Bir mahalle Yahudi, 10 mahalle Hıristiyan Arnavut, 19 mahalle Müslüman Arnavut'tur, Türkler de vardır. Arnavud beylerinin hepsi Türkçe bilir. 30 camiinin büyüğü II. Bâyezid Han selâtiyn Camii'dir. Özkurlu, Gazi Murad Paşa, yeğeni Çelebi Hüseyin Paşa Camileri ile kiliseden çevirme Hunkâr veya Fethiye (II. Bâyezid) Camileri de güzeldir. Mahkeme yanında Muşka Camii bulunur. Böylece II. Bâyezid burada 4 cami yaptırmıştır. 17 mescid, 5 medrese, pek çok mektebi vardır. II. Bâyezid ve Özkurlu Medreseleri, II. Bâyezid ve Özkurlu Mektebleri, Şeyh Aziz Mekteb ve Tekkesi meşhurdur. 2 tekke daha vardır. Tabakhâne ve Özkurlu Hamamları letâfetlidir. 170 konakta hamam vardır. Meşhur Mimar Kasım Ağa, 1644'te Özkurlu Hamamı önünde hayır eseri olarak bir çeşme yaptırmıştır. Saraçhânebaşı'nda Kasım Ağa'nın bir çeşmesi, 9 aded de başka çeşme vardır. Saraçhâne, hafâfhâne, debbağhâne, kazancılar çarşısı, çay kenarında 100 dükkânlı Hüseyin Paşa Çarşısı ve içinde bir saat kulesi vardır; saati öğleyin on defa vurur ve çanının içine on adam sığar. Çarşı yanında 6 kahvehâne mevcuttur. 5 tüccar ve 6 yolcu hanı, 3 imâreti vardır. Kuru Varoş, şehrin banliyösüdür. Burada 200 bahçeli Hıristiyan Arnavud evi mevcuttur. Bütün şehir böylece 5.480 hânedir. Çevrede 77 mesire yeri, çay üzerinde 9 gözlü bir köprü, Kurudağ'da 2 kilise, çevredeki dağlarda her çeşit hayvan ve böcek vardır. Elbasan'a 5 saatte gidilir. Simit, nohutlu çörek, tavuklu börek, komşukvar peyniri, yumurtalı tava böreği, kaymak baklavası, bâdemli samsası, lâl renkli kaynamış şırası —ki «reyhâniye» derler—, darı bozası, kelle kadar büyük narı, zeytin ve inciri meşhurdur. Halk ekseriya ticaret ve sanayi ile meşhurdur. Mallarını bir çok şehre satarlar.

Pedihundi, Döşemenek, Laperda, Sineba, Bobat, Muhtar Bey'in çiftliği olan Frakol gibi 500-600 hâne kasabalardan sonra Ergeri üzerinde Mikat köyünden gemilerle geçtik. Zift mâdenine geldik. Yılda devlete 70 yük (7 milyon akça) vergi getirir. Cevherina, Akçakilise köylerinden sonra Kanye kalesine geldik ki İtalyanlar «Pokrondar» derler, nahiyedir. Kalede 320 ve kale dışında 300 evi olan kasabadır. Evler kâgirdir. Kale içinde Fâtih Sultan Mehmed Camii ve Sinan Paşa Sarayı vardır. Bu saraydan bütün Avlonya Körfezi ayaklar altında görülür. Kale dışında Sinan Paşa Camii ve Tekkesi vardır. Kalede 400 muhâfız bulunur.

Avlonya

Berat'ın güneybatısında, bir körfez ve diğer yanı bir göl üzerindedir. Viyosa ırmağı, kuzeyinden akar. Açığında Sazan adası vardır. Burası Yunan (İyonya) ve Adriya Denizleri'ni bağlıyan geniş Ortanto Boğazı'dır ki, İtalya ile Arnavutluk arasında en dar yer Avlonya - Otranto'dur ve İtalya'daki Otranto'yu Türkler, biri Fâtih, biri Kaanûni devrinde Avlonya'dan hareket ederek iki defa fethetmişlerdir.

Avlonya sancağının merkezidir. Sancak beyi bazan burada, bazan «Arnavud Belgradı» denen Berat'ta oturur. Kalesi 20 arşın yüksekliğinde ve 10 arşın kalınlığındadır. Sekiz köşede sekiz tabya, her tabyada 7 balyemez top vardır. Bu tedbirler, Venedik Keferesi içindir. Kale çevresi 900 arşındır. İç kaleye «Süleyman Han Kalesi» derler, Mimar Sinan yapısıdır. Kalede bir de Süleyman Han Camii bulunur. Dış hendeğin eni 50 arşındır. Kaleyi bir dizdâr, 12 subay ve 400 muhâfız bekler. Kale içinde 300 kiremit damlı ev bulunmaktadır. Kale dışı 1.000 hâneli büyük kasabadır. Avlonya'ya 300 akça pâyeli kadılar gönderilir. Mimârı, liman kedhudâsı, şehir kedhudâsı, gümrük emini, harâc emini, bâcdârı, muhtesibi ve her türlü memuru vardır. Kale dışında 1542 tarihli çok güzel bir Sultan Süleyman selâtıyn Camii, Çarşı içinde Mumcu-zâde, Tabaklar başında Hüseyin Ağa ve Kale Camileri, 5 mescid, 3 mekteb, Yâkub Efendi, Mumcuzâde ve Hüseyin Ağa-zâde Medreseleri vardır Yâkub Efendi Dergâhı, Celveti tekkesidir, 100 dervişi mevcuttur. Baba Kuzgun Bektâşi Tekkesi, hamamı ve karşısında mahkeme, 400 dükkân, 4 han, 8 çeşme, İlyas Paşa Çeşmesi ve başka eserler vardır. Sulh zamanında Avlonya'ya çok Venedik gemisi girer, mal alır ve mal bırakır. Onun için en nâdîde eşyayı bulmak mümkündür, ama bedesteni yoktur. Reyhângir denen içkisi, limonu, turuncu, zeytini, üzümü, inciri, fevkalâde lezzetlidir. Civarda alçıtaşı ve demir mâdenleri işletilir. Nefis kokan balını da anmadan geçmek olmaz. Limanı rahatça 1.000 gemi alır. Körfezi kapatan Sazander adası şimdi Venedik elindedir. Avlonya'da daima 10 parça Türk firkatesi (harb gemisi) yatar ki, Venedik'ten zarar gelmesin.

Avlonya yakınlarında 150 hâne Arvore köyü, büyük bir Hıristiyan Arnavud köyüdür, tuz çıkarır. Cerkona köyü, padişah hassıdır. Ergeri nehri kuzeye doğru buradan geçilip Mezakye ovasına çıkılır ve Baştovasan kalesi görünür. Fâtih zamanında Semendireli Balı Bey fethetmiştir. Kaleyi bir dizdâr ve 70 muhâfız korur. Dört köşedir ve çevresi 700 arşındır, dibinden İşkombi ırmağı akar.

Draç ve Kavaya

Adriya Denizi üzerinde limandır. Elbasan ve Tiran'ın limanıdır. Avlonya'nın hayli kuzeyindedir. Elbasan sancağında 150 akça kazâ merkezi ve voyvodalıktır. Hass-ı hümâyûndur. Buradan padişah hazinesine yılda 30 yük akça (3 milyon akça) gider. Büyük tuz mâdeni vardır. Dört köşeli kalesini II. Bâyezid yaptırmıştır. Dizdâr ve 150 muhâfız bekler. 11 topu ve bir camii mevcuttur. Draç'ın kale dışına «Kavaya» derler. 73 köy bu kazâya bağlıdır. 400 evi ve mükemmel konakları vardır. Kalede de 150 ev mevcuttur. Kasabada 4 mahalle, 4 cami, 4 mescid, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke, 200 dükkân, 2 han, 40 kadar konak hamamı, geniş çarşı ve dut ağaçları vardır. Kavaya, Draç kalesinin güneydoğusunda, deniz üzerinde ve kaleye uzakçadır.

Bekin

Elbasan sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir. 500 arşın çevresinde, dört köşesinde birer kuleli, hendeksiz, 12 arşın yüksekliğinde küçük kalesi vardır. Kalede 5 şâhî top, dizdâr, 70 muhâfız, bir cami, bir namaz-

gâh, 30 ev, kale dışındaki küçük kasabada 400 bahçeli, havuzlu, şadırvanlı, kâgir ev, 7 mahalle, 4 cami, 7 mescid, 3 medrese, 5 mekteb, 2 tekke, 7 çeşme, bir hamam, çoğu papuççu olan 200 dükkân, 2 tüccar hanı vardır. Kandiye fethinde yeniçeri ağası olan Vezir Abdurrahman Paşa'nın yeni camii, en büyük binadır. Hâris-zâde Camii de 1666'da yapılmış çok yeni mâbeddir. Yukarıda sayılan hayır eserlerinin çoğunu Abdurrahman Paşa yaptırmıştır, zirâ buralıdır (vezir yetiştiren bir kasaba daha). Abdurrahman Paşa, Buruşukoğulları'ndandır ve dayısı Çelebi Mustafa Kedhudâ, 1648'de kul kedhudâsı (yeniçeri generali) idi. Abdurrahman Paşa Hanı da çok güzeldir. Velhâsıl bu kasabacığı mâmûr etmiştir. Az ötedeki Çiycul köyü, Abdurrahman Paşa'nın doğduğu yerdir. Orada Kandiye'de tanıştığım Abdurrahman Paşa'nın kardeşi Mahmûd Ağa, beni bir hafta konağında misafir etti, hayli zevk-u safâ ettik. Peşkem, Payova, Lolan, Kurs, Berdaşiş köylerinin hepsi zeâmet ve tımardır. Elbasan yolu üzerinde buralardan geçtik. Elbasan şehri dışında Hısım Mehmed Paşa Çiftliği'ne giderek padişah fermânını verdim.

Elbasan

Aslı «İlbasan»dır. Draç ve Tirab ile Ohri arasında, İşkombi çayının kuzey kıyısındadır. Rumeli eyaletinde sancak beyi tahtıdır. Şehre bu adı Fâtih Sultan Mehmed vermiştir. Beyin hassı 201.963 akçadır. 18 zeâmet, 128 tımar, 4.600 asker çıkaran sancaktır. Kadının pâyesi 300 akçadır. Baştova, Mezakye, Draç ve daha bir kaç kazâ, 526 köy, bu sancağa bağlıdır.

İşkombi kenarında dört köşe kalesinin yüksekliği 15 arşın, çevresi 2.400 arşındır. Sûrların kalınlığı 50 arşındır. 3 demir kapısı, 50 burcu, 4 metreye yakın derinlikte hendeği vardır. Büyükçe kaledir. Kalenin üzerinde Fâtih Sultan Mehmed Han Hazretleri'nin tuğrây-ı hümâyûnu vardır. Kale içinde Hunkâr (Fâtih Mehmed) Camii, yüksek bir saat kulesi, 460 ev vardır.

Elbasan, mühim şehirdir. İki üç katlı, şehnişinli, kiremit damlı, bahçeli, havuzlu, fıskıyeli, şadırvanlı evleri, konakları, sarayları vardır. Hısım Mehmed Paşa, Mustafa Ağa, Mehmed Ağa, Cemâli-zâde, Kara Osmân Ağa, Hısım Mehmed Ağa, Hısım Hasan Ağa, Bıçakcı-zâde, Paşa-zâde, Sipâh-zâde Konakları, saray ihtişâmı içindedir. Hepsinin kapısı, her çeşit misafire gece gündüz açıktır, derecesine göre ikrâm eder, bir ay kalsa istiskal etmezler, bayramsa bir kat elbise hediye ederler. Misafiri olmıyan ve misâfirine ikrâm etmiyen konak sâhibi olmaz, şerefsizlik sayılır. 18 Müslüman Arnavut ve Türk, 10 Ortodoks Arnavut, bir Katolik Arnavut mahallesidir. Hepsi 29 mahalledir. Başka azınlık yoktur. 46 cami, 24 mescidlidir. En büyükleri Fâtih Sultan Mehmed Han selâtıyn Camii'dir. Gazi Sinan Paşa, Hasan Balı-zâde (1608), tahıl pazarında Bıçakcı-zâde, mahkeme yanında Sinan Bey Camileri'nin de cemâati boldur. Hayli medrese, pek çok mekteb, 11 tekke vardır. Sinan Paşa Dergâhı, Celveti tekkesidir. Hunkâr Camii ve Hacı Hasan Tekkeleri de büyüktür. Hunkâr (Fâtih), Sinan Paşa, Tekke İmâretleri, 11 tüccar hanı, 900 dükkânı, sarachânesi, gazazhânesi, kuyumcular çarşısı, şâirler ve musikişinaslar meşheri olan 7 mükellef kahvehânesi (klüb), 47 hekimi (en meşhurları

Muhyi Çelebi'dir), 3 göz hekimi (kehhâl), cerrahları, ok ve yay sanâyii meşhurdur. En büyükleri Sinan Paşa'nınki olmak üzere 3 çarşı hamamı, 160 konak hamamı, 430 çeşme ve musluğu vardır, 40'ını Sultânahmed mimarı Mehmed Ağa yapmıştır. 9 yolcu hanı bulunur. Müslüman Arnavudlar'ın büyük kısmı Türkçe de bilirler. Ticaretle uğraşanlar Rumca ve İtalyanca da konuşurlar. 2.060 kuyu açılmıştır. Armut, elma, kiraz, ayva, kızılcık, kestane, şarap, hardaliye ve reyhâniye müsellesleri, bal, boza bol ve meşhurdur. Çevrede 21.000 bağ ve bahçe vardır. Kaynak suları çok lezzetlidir. Bilhassa Büyük Seng mesiresinden kaynıyan su enfestir. Burası on binlerce insan alan, alış veriş edilen, eğlenilen, büyük mesire yeridir.

Banya, Arnavut, Rum, Bulgar Hıristiyan köyüdür. Çevre de öyledir. Banya dağından itibaren Elbasan sancağı biter, Ohri sancağı sınırı başlar. Usturka kalesi, Ohri sancağındandır. Dizdârı ve 200 muhâfızı vardır. Gazi Evrenos Bey, I. Murad devrinde fethetmiştir. 400 evli küçük kasabadır. Ohri merkez kazâsının nahiyesidir. 3 mahalledir. Müslüman Arnavut-Türk, Ortodoks Arnavut ve Bulgar mahalleleridir. 4 cami, 3 mescid, bir medrese, bir mekteb, bir imâret, 5 han, 40 dükkândır. Yılda bir defa 40-50 bin adamın toplandığı büyük panayır olur. Halil Ağa ve Ömer Efendi, İmâm Efendi konakları vardır.

Ohri

Ohri Gölü'nün kuzeydoğu kıyısındadır. Kara Drin ırmağı, Ohri'nin az batısında bu gölün kuzeyine dökülür. Gölün derinliği 695 metredir. Ohri, Elbasan'la Manastır arasındadır. Gölün çevresi 15 mildir ve 24 saatte devredilir. Çevresinde Ohri'den başka Usturka, Nagrados kaleleri, bir kale daha vardır. Yılan balığı boldur. Ohri, Rumeli eyaletinde sancak beyi tahtıdır. Beyinin hassı 235.299 akçadır. Sancakta 60 zeâmet, 342 tımar, 7.000 asker vardır. Şehre 300 pâyeli kadılar gönderilir. Merkez kazâsı, 3 nahiyedir, ikisi Usturka ve Resne'dir.

Ohri kalesi, gölün kuzey kıyısında, beş köşeli, çevresi 4.400 arşın, yüksekliği 45 arşın, iki kapılıdır. Kalede bir mescid, 160 Hıristiyan evi vardır. Göl kenarında Paşa Sarayı, 300 odalı, hamamlı, geniş avluludur. Yanında Ayasofya Camii vardır. Şehir ise 10 Müslüman Arnavut ve Türk, 7 Rum, Ortodoks ve Katolik Arnavut, Bulgar (Makedon) mahallesidir. 17 cami ve 17 mesciddir. 15.000 ev ve 400 muhteşem konak vardır. Rumeli'nin en büyük şehirlerinden, muazzam bir beldedir. Göl kenarında Ohrizâde Sarayı, seyre değer ihtişamdadır. 3 medrese (biri Sultan Süleymân'ındır), 7 mekteb, 3 han, 2 çarşı hamamı (birisi Vezîr-i âzam Gazi Hüseyin Paşa'nın) ve başka her türlü bina vardır. Âhû-zâde Konağı'nda ziyafete gittiğimde, 26 çeşit hoşaf çıkardılar. Hoşaftan şehid olayazdım. 3 imâret, 12 mesire vardır. Bu büyük şehirde darbhâne de vardır.

200 hâne Çeribaşı kasabacığından sonra Büyük Ustuk yaylasına geldim. Burada Ohri-zâde Bey'in 70.000 koyunu otluyordu. Kaymak, yoğurt, teleme peyniri, ağız, kölemez, hoşmerim, ballı kaymak, ballı kaygana, taze peynir, kuzu kebabı, alabalık, çilek, vişne yiyip bal şerbeti ve buz gibi menbâ suyu içtik. Yayla sünbül, müşg-i rûmî, lâle, zerrîn, nergis, gül doluydu. Parni köyünden Resne nahiyesine geldik. Ohri merkez kazâsına bağlıydı. 2 mahalle, 180 hâne büyük köydür. Yarısı Müslüman, yarısı Ortodoks Arnavut'tur. Ramazan Bey ve Hacı Mehmed Camileri, birer

medrese, mekteb, tekke, hamam, hanı, 20 dükkânı vardı. Her pazar büyük pazar olur. Geri Ustuk yaylasına, Çeribaşı'na ve Ohri'ye döndük. Pogradas nahiyesine geldik. 600 hâne büyük kasabadır. 4 mahalle, 4 cami, 2 mescid, bir medrese, 2 mekteb, bir tekke, 3 han, bir hamam, 150 dükkândır. Göl kenarındadır. Her gece kadınlar gölde balık tutarlar.

Astrova ve Presba

Ohri sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir. Voyvodası, 70 köyü, 400 evi, 4 mahallesi, 2 cami, 2 mescid, bir medrese, bir mekteb, bir tekke, 100 dükkân, 3 han, bir hamamı olan, bağ ve bahçeler içinde küçük bir kasabadır. 2 mahalle Müslüman Arnavut, 2 mahalle Bulgar'dır.

Paz köyünden sonra gelen Presba (Persepe), aynı adı taşıyan gölün kıyısındadır. Göl, Ohri Gölü'nün az güneydoğusunda, 853 metre derinliğindedir. Kuzeydoğusunda 2.600 metrelik Perister Dağı, Manastır'ın hemen güneybatısındadır. Ohri sancağında 150 akça kazâ merkezi ve voyvodalıktır. 40 köy bu kazâya bağlıdır. Derbend ve Kovat köylerinden Manastır şehrine geldim. Dostum Ömer Ağa-zâde Zaîm'e misafir indim. Besler Bulgar, İştib'in nahiyesi olan Varye Müslüman Arnavut köylerinden, İştib'den geçtik.

Ardovişte, Tikveş ve Valandiva

Ardovişte, Köstendil sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 60 Bulgar köyü bu kazâya bağlıdır. 5 mahalle, 400 hâne küçük kasabadır. 5 cami, 2 mescid, bir mekteb, bir tekke, bir hamam, 3 han, 150 kadar dükkân, 2 kahvehânedir. Halk Müslüman Arnavut, Türk ve Bulgar'dır.

Tikveş, Köstendil sancağında 150 akça kazâ merkezi ve voyvodalıktır. Sancak beyi hassıdır. 70 köy bu sancağa bağlıdır. 300 hane küçük kasabadır. 3 câmî, 2 mescid, bir mekteb, bir hamam, 2 han, 70 dükkândır. Beyaz abası meşhurdur. 4 mahalledir. Halkın çoğu Bulgar, bir kısmı Müslüman Arnavut ve Türk'tür.

Çeribaşı ve Radoş köylerinden sonra Valandiva'dır. Bulgar, biraz Müslüman Arnavut ve Türk yaşar. Köstendil sancağında, 40 köyü olan 80 akça küçük kazâ merkezidir. Halkı aba yapıp satar. Abanın 16 arşınlık topu 60 akçadır. Bir cami, bir mescid, bir medrese, bir mekteb, bir hamam, 2 han, 50 dükkân, bağ ve bahçedir. Bulgar kızları başlarına, gerdan ve göğüslerine sikke altınlar dizip açıkta gezerler.

Ustrumca (Strumiça)

İştib'in güneydoğusunda, I. Murad fethidir. 150 akça kazâ merkezidir. Kalenin çevresi 2.300 arşın, beş köşelidir, 3 kapısı vardır, ama şimdi harabdır, zira böyle iç ülkede kaleye lüzum yoktur. 1.000 evli büyükçe kasabadır. 14 mahalle Türk (çok az Arnavut), bir mahalle Yahudi'dir. Halk hemen tamamen Türkmen'dir. 14 cami ve mescid, 12 çeşme, 500 dükkân, bir medrese, 6 mekteb, 7 han, 6 yolcu hanıdır.

Ustrumca'nın az güneyinde Doyran Gölü ve kasabası vardır. Vardar ırmağının doğusu ve Selânik'in epey kuzeyindedir. Burada her yıl 40 gün 40 gece panayır yapılır. Avretler bile gizli metâlarını âşikâre satarlar. Bütün oyunbâz, hokkabâz, sürâhibâz, cânbâz, kumârbâz, sûretbâz, kâsebâz, gürzbâz, kûzebâz, zorbâz, resenbâz, şûlebâz, kuklabâz, şebbâz, hayâlbâz, hilebâz, perendebâz, sinibâz, şişebâz, âteşbâz, taşbâz, kadehbâz, çenberbâz, şemşirbâz, ayıbâz, maymunbâz, keçibâz, hırmârbaz, matrakbâz, kemendbâz, yılanbâz, kuşbâz, kayışbâz. kâğıdbâz, âylnebâz, çanakbâz, kellebâz, perendebâz, mukallid, meddâh, gazel-hân, pehlevân, kemâni, hânende, sâzende ve her türlü veled-i zinâ toplanır ki, seyredilecek şeydir. Sonra Maçko Bulgar köyü gelir.

Petriç ve Vetirne

Petriç 150 akça kazâ ve voyvodalık, Rumeli beylerbeyisinin vezir hassıdır. 2 mahallede 240 bahçeli evli küçük kasabadır. Bir cami, bir mescid, bir medrese, bir mekteb, bir tekke, 2 han, bir hamamdır. Halk Türk ve Bulgar'dır. Çevresi ormandır; hayrete değer ulu çınar, meşe, kavak, pelit, gürgen, karaağaç, kestâne ağaçları vardır. Menlik, Petriç'in nâhiyesi ve hepsi Köstendil sancağıdır. 2 cami, 2 mescid, 2 medrese, 3 mekteb, bir han, bir tekke, 2 hamamdır. Halk Türk ve Bulgar'dır. Sarbin, Bulgar köyüdür.

Vetirne, 48 köylü kazâ ve voyvodalıktır. 5 Bulgar (biraz Rum ve çok az Sırp) mahallesi vardır, gerisi Türk'tür. Vetirne tütünü, Yenice tütününden daha güzel kokuludur. Camileri. mescidleri, medreseleri, mektebleri, hamamları, hanları, çeşmeleri, sebilleri vardır. Avcıyurdu, bir mescidli, 50 hâne Türkmen köyüdür. Kiliseli, 80 hâne Bulgar köyüdür.

Stanimaça

Filibe'nin az güneydoğusunda, Meriç'in epey güneyindedir. Filibe sancağına bağlı 150 akça kazâ merkezidir. I. Murad fethidir. 40 köy, bu kazâya bağlıdır. Kalesi harabdır. 300 hâne Bulgar mahallesi ile 100 hâne ve konak Türk mahallesinden ibaret küçük kasabadır. Bir cami, 2 mescid, bir mekteb, 2 tekke, bir hamam, 17 dükkândır. Müslüman mahallesi, Bulgar mahallesi gibi dar ve karanlık değil, geniş, ferah, aydınlık ve bahçeler içindedir. Sonra Arnavud, Çervina, Yukarı Tahtalı, Aşağı Tahtalı, Büyük Arnavudlu köyleri gelir. Bu sonuncusu, Vezîr-i âzam Mevlevî Sofu Mehmed Paşa'nın oğlu Süleyman Bey'in zeâmetidir. Papas Bulgar ve Bardakçılar, Yenice Türk köylerinden sonra Kuyumcu Şapı Mâdeni gelir. Sonra 40 hâne küçük, bir camili, dört tarafı orman Türk köyü vardır, zeâmettir. İlyas da Türk köyüdür.

Osman Baba Bektâşî Dergâhı

Yahyâ Paşa-zâde Gazi Mehmed Paşa'nın hayır eseridir. Galata kulesine benzer muhteşem bir binadır. Tavan direksiz durmaktadır. İçinde her biri iki adam boyu şamdanlar, gülâbdân ve buhurdânlar vardır. Dervişleri çok güzel san'atlı sadef kaşık, kâse, keşkül, kaşağı yapıp ileri ge-

lenlere hediye eder, ihsân alırlar. Şeyh Ali Baba, ocak başındaki postunda vekarla oturur. Tekkeyi I. Murad yaptırmış, bugünki muhteşem hâle Kaanûnî'nin hala oğlu Mehmed Paşa, vezir ve Budin beylerbeyisi olmadan önce, sancak beyi iken getirmiştir, kapısındaki kitâbede yazılıdır. Osman Baba, kurşun kubbeli bir türbede yatmaktadır. Pâdişahlar, vezirler, Kırım hanları, dergâha nice mücevherli, altın, gümüş kandiller, âvizeler, üstad hattatların yazdığı *Kur'ân-ı Kerîm*'ler hediye ederek türbeyi süslemişlerdir. Sandukasının başucunda Osman Baba'nın papuçları, hırkası, seccâdesi, alemi, tuğu, sancağı, nefiri, nekkaaresi, tablı, tesbihi, bozdoğanı, nâlinleri, keçe külâhı asılmıştır.

Paşa, Hisarlı, Anabacı, Âl-i Abâ Tekkesi (Bektâşî), Kuruşlu, Fındıklı, Döngeli, Derbend köylerini geçtik. Çoğu Türk, bir ikisi Rum ve Bulgar köyleridir. Cisr-i Mustafapaşa'dan Çirmen'e, Hamza Baba Sultan Tekkesi'ni geçip Edirne'ye geldim.

Edirne'de Son İmar Hareketleri

Bunca yerden mektup getirmiştim. Kapdân-ı Deryâ Köse Ali Paşa'nın kedhudâsına indim. Beni derhal Vezir-i âzam Köprülü-zâde Fazıl Ahmed Paşa'ya götürdü. Yer öpünce, elini —öpmem için— uzattı: «bre safâ geldin Evliyâ'm» dedi. Gezdiğim yerlerde bilhassa Manya mıntakasında 77 yerin resmini çizmiştim. Mektuplarla beraber bunları da verdim. Hayretle seyretti. Beni alıp huzûr-ı hümâyûna götürdü. IV. Mehmed Han da resimlerimi seyretti. 300 altın ihsân-ı şâhâne aldım. Gece sadrâzamın sarayında yattım. Bir samur hıl'atle bir kat değerli kumaştan elbise hediye etti. Bunları giyip bir hafta içinde iki defa daha padişah huzûruna çıkıp nedimlik ettim. Sadrâzamla her gece sohbet ediyorduk.

Edirne'yi son terkedişimden beri şehirde 8 cami, 40 mescid, 7 saray, nice ev ve dükkân yapılmış, 4 hamam tamir edilmiş. Öyle imar olunmuş ki, tarife gelmez. Alipaşa Çarşısı'nda bir dükkâna kimse 10 akça (225 TL.) kira vermezken, bu dükkânların kirası şimdi bir, iki kuruşa (yarım - bir altın = 375-750 TL.) kiralamak için sıraya girmişler (kiralar, gündelik hesabıyledir, aylık kira için rakamları 30'la çarpmak lâzım).

Kürte ovasından, Hundî Türk köyünden Hayrabolu kasabasına geldim.

Hayrabolu

Edirne ile Tekirdağ arasındadır. Rûmeli Fâtihi Şehzâde Gazi Süleyman Paşa fethidir. Rumeli eyaletinin Edirne sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir. Fetihten sonra Süleyman Paşa kalesini yıktırmıştır. Camileri, mescidleri, 2 medresesi, 3 mektebi, tekkeleri, hanları, hamamları, yolcu hanları, çeşmeleri, dükkânları, türbeleri ve bir kervansarayı vardır.

Tekfurdağı (Tekirdağ)

Marmara sahilindedir. Gazi Süleyman Paşa, babası Sultan Orhan zamanında fethedip kalesini yıktırmıştır. Rumeli eyaletinde sancak beyi tahtıdır. Bu sancak, daima Türkmen (Yürük) beylerine verilir. Beyinin

hassı 600.000 akçadır. Kadısı 150 akçalıdır. Vergisi yılda 70 yük'tür (7 milyon akça). Edirne'nin başlıca iskelesidir. Limanı büyüktür. Bağ, bahçe ve gülistanlı bayırlar içinde şehirdir. 70 konağı vardır. Dâmâd Rüstem Paşa Camii, çarşı içinde ve Sinan yapısıdır. Sâlih Ağa Camii, yeni yapılmıştır. Pek çok câmi ve mescidi ve medrese, 42 mekteb, pek çok han, hamam, imâret, 44 çeşme, 70 sebil vardır. Rüstem Paşa Kervansarayı ve Çeşmesi meşhurdur. Saraçhâne, gazâzhâne, bezhânesi, bezir yağı kârhâneleri (fabrikaları), Mısır Çarşısı'na benzer Aşağı Çarşı'sı, gümrükhânesi, yağ kapanı, un kapanı, ipek kapanı, 300 antreposu, 7 kilisesi, çevresinde 21.000 bağ, her bağda küçük bir köşk, 11 mesiregâh vardır. Kilimi, seccadesi, keçesi, saraçlık işleri çok beğenilir. Mahir tabibleri, cerrahları, şâirleri (bu arada Nâti Çelebi) vardır; Nâti'nin kasideleri güzeldir ama, dili uzundur, herkesi zalimce hicveder. Halk Türk, bilhassa Türkmen'dir, çok fasih Türkçe konuşulur. İleri gelenler kışın samur kürk giyerler. Zengin yerdir. Son yıllarda şehrin imar, ticaret durumu bir kat daha gelişmiştir, öyle söylediler. Bu yıllar içinde Tekirdağ ve çevresine Tokat, Sıvas, Kayseri, Konya, Kütahya'dan 20.000 kişi gelip yerleşmiş. Şehirde azınlık olarak hayli Ermeni (mübalâğa değilse 10.000 dediler), bir mıkdar Rum, biraz Bulgar ve Yahudi vardır.

Ereğli (Marmara Ereğlisi)

Marmara kıyısında, Tekirdağ ile Silivri arasında, Çorlu'nun güneyinde ve onun limanıdır. Gazi Süleyman Paşa, babası Orhan Gazi çağında fethetmiştir. Limanı 1.000 gemi alır. Halk Türk ve Rum'dur. «Tekfurdağı Ereğlisi» de denir. Zirâ «Karaman Ereğlisi» ve «Karadeniz Ereğlisi» de vardır. Ereğli ile Silivri arasında 300 hâne, bir cami, bir büyük han, hesapsız bağ ve bahçeli küçük Urumca kasabası vardır. Silivri, Büyükçekmece, Küçükçekmece'den, 6 arkadaşım ve 3 kölemle 28 aralık 1670 günü Istanbul'a geldim (Evliyâ'nın Avrupa tarafına yaptığı son seyahatten dönüşüdür, bundan sonra yalnız Asya ve Afrika ülkelerine gidecektir).

Evliyâ Çelebi'yi çok kısa çizgilerle hulâsa ederken, onun bazı geçmiş tarihe ait hatalarını, coğrafi pozisyon târiflerini düzelttim ve ufak ilâveler yaparak anlaşılır hâle getirmiye çalıştım. Şimdi GÖÇ başlığıyle yeni bir bahis açıyor ve şu mısrâlarla başlıyorum:

Balkan şehirlerinde geçerken çocukluğum
Her lahza bir/alev gibi hasretdi duyduğum

Aldım Rakofça kırlarının hür havâsını
Duydum, akıncı cedlerimin, ihtirâsını

Her yaz şimâle doğru asırlarca bir koşu
Bağrımda bir/akis gibi kalmış, uğultulu

Mağlûbken ordu yaslı dururken bütün vatan
Rûyâma girdi her gece bir fâtihâne zan

Hicretlerin bakıyyesi hicranlı duygular
Mahzun hududların/ötesinden/akan sular

Yahyâ Kemal

XII

GÖÇ

Rumeli ve Göç

Nâmık Kemal: «Osmanlı devletinin tabiî hudûdu Tuna hattıdır (çizgisidir); Tuna elden giderse, vatan elden gider» demiştir (*Sabâh*, 5.XI.1912). Tuna çizgisi XIV. asrın son çeyreğinde kesin şekilde tutulmuştu ve bu çizgi, devletin vaz geçilmez, asgarî Avrupa sınırı olarak telâkki ediliyordu.

Mükrimin Halil Yınanç'ın fikri şöyledir: «Târîhimizin en büyük kaybı, Rumeli'ni elden çıkarmamızdır» (A. Çankaya, IV, 1.707).

Geçen bahsimizde anlattığım Rumeli toprakları üzerinde bugün Bulgaristan ve Arnavutluk'un tamamı, Yunanistan ile Yugoslavya'nın yarıları, Romanya'nın Dobruca, Rusya'nın Moldavya ve Güney Ukrayna eyaletleri vardır. Ve daha Rumeli'nin tamamını anlatmadım. Diğer bahislerde, Yugoslavya ile Yunanistan'ın geri kalan yarılarını, Macaristan ve Romanya'yı, Slovakya'yı tasvîre çalışacağım.

Orta Asya, Türkistan, Tûrân, ne derseniz deyin ki, Türk'ün anayurdu olan büyük ülkedir, Anadolu'nun doğuya, Pasifik'e kadar ötesidir, çok sınırlarsak Hazar'la Çin, Sibirya ile Tibet arasıdır, Türk'ün ikinci anayurdu olan Anadolu'yu doğurmuştur. Aslında Ege ile Hazar, Kafkaslar'la Irak arası Anadolu'dur. Bu ikinci anayurt 1071'den itibâren açılmıştır. Rumeli de bu ikincisinin mevlûdudur, 1352'den itibaren açılmıştır. Selçukoğlu Süleyman-Şâh'a «Anadolu Fâtihi», Osmanoğlu Süleyman Paşa'ya da «Rûmeli Fâtihi» diyoruz. 3 asır arayla iki Gazi Süleyman...

Bir Cihan Devleti ki, hükümdârının unvânı «sultânü'l-bahreyn ve hâkaani'l-berreyn = İki Deniz'in Sultânı ve İki Kıt'a'nın Hâkaanı»dır, yani Akdeniz'le Karadeniz'in ve Anadolu ile Rûmeli'nin çifte imparatorudur, bu ikisinden birisi düştüğü an, ortalıkta imparatorluk bile kalmamaktadır.

Gelibolu'dan Çekoslovakya'ya, Adriyatik'ten Kırım'a kadar Rûmeli'nin nasıl şehir şehir, kasaba kasaba, köy köy Türk olduğunu, XVII. asrın 3. çeyreğindeki durumuyle Evliyâ Çelebi'den naklettim. Ve Anadolu'yu gene Evliyâ Çelebi ağzından anlatırken, arada hiç bir fark olmadığı görülecektir. Aynı Türkçe'leşmiş coğrafya adları, aynı Türk'leşmiş beldeler, her yerde binlerce, milyonlarca Türk bayındırlık eseri. Ve her birinin kitâbesi üzerinde tuğray-ı hümâyûn...

Bir ırkın 500 yıllık üçüncü vatanı nasıl ortadan kalkar, on milyonlarca Türk'ün yattığı topraklardan Türk nasıl sürülür, bir inanılmaz hikâyedir. Bugün Rumeli'nden Türk'ün elinde sadece Doğu Trakya kalmıştır. Balkanlar'da hâlâ bir buçuk ilâ iki milyon Türk yaşamaktadır ama, bunlar artık Bulgaristan'da azınlık, Yugoslavya, Romanya, Yunanistan ve Arnavutluk'ta azınlığın azınlığıdır, Macaristan'da hiç kalmamıştır. Bu iş nasıl olabilmiştir?

Siyâsî târih kısmında nasıl olduğunu anlattım. Bu bahsimizde, Rumeli'nden Büyük Göç'ü ele alacağım. 93 Bozgunu'ndan sonraki 1877-78 büyük göçünü. Balkan Bozgunu'ndan sonraki 1912 büyük göçüyle de artık Balkan Türklüğü mahvolmuş, Adriyatik'ten Meriç'e çekilmiştir. 1912'den bugüne kadar, her yıl, bir kaç bin Türk, Balkanlar'dan Türkiye'ye gelmişler ve gelmektedirler. Ama hâlâ bitmemiştir. Türk bayındırlık eserleri hâlâ tamamen imhâ edilememiştir. Bugün 93 ve Balkan Harbi ve sonraki yıllarda Balkanlar'dan gelen milyonlarca Türk, Türkiye'nin her ilinde, her ilçesinde, her bucağında mevcuttur. Çocukları, torunları, her yerde yaşamaktadır.

«Hicret» ve bugün «Göç», «Muhâcir» ve bugün »göçmen» denilen mefhumlar, son bir asırlık Türk tarihinin, en hazin tablosudur. Yalnız 93 Faciası'nı ele alarak, bu işin ne dehşetli bir şey olduğunu ifade etmiye çalışacağım.

Önce, Rumeli'ni nasıl savunduğumuzu, Avrupalı, bize yabancı müşâhidlerin ağzından vermek istiyorum. Plevne'yi sunmak istiyorum.

Avustralyalı Bir Doktor Plevne'yi Anlatıyor

Charles S. Ryan, Türk ordusunda operatör binbaşı olarak hizmet eden, IV. Osmânî, IV. Mecîdî, Plevne ve Harb Madalyası kazanan Avustralyalı (Melbourne'lü) bir doktordur. 93 Harbi (1877-78 Türk-Rus Savaşı) sırasında önce Plevne, sonra Erzurum'da hizmet etmiştir. Sonradan General Sir Charles Ryan olmuş, Avrupa'daki (Fransa) Avustralya kuvvetleri başhekimi ola-

rak (1918) Birinci Cihan Harbi'ne katıldığı zaman, hususî müsaade ile, düşman Türkiye'nin Plevne madalyasını göğsünde taşımaya devâm etmiş, gençliğinden beri yalnız bu madalyayı bir an göğsünden çıkarmamıştır. En öğündüğü madalya idi. 23 ekim 1926'da Melbourne'deki evinde öldü. Evinin bahçesi, tohumlarını Plevne'den getirdiği çiçek ve bitkilerle doluydu. Türk askerinin vasıfları hakkında şöyle der *(Plevne ve Erzurum'da*, Ali Rızâ Seyfioğlu tercümesi, 1962, Millî Eğitim Bakanlığı, eserin aslı : Melbourne, 1897, s. 8, 18, 28-9, 63-71, 76-9, 117, 140) :

«Plevne'de Osman Paşa'nın kumandası altında savaşmış askerden daha cesur bir askerin Avrupa kıt'asında bulunmadığına eminim. Her gün gördüğümüz Türk askerinin muhteşem vücudünün ve gürbüz bünyesinin başlıca iki sebebi olduğuna inanıyorum : Birincisi, Türk eri asla alkole elini sürmez. İkincisi, Türk ictimâî hayâtı ve kadınlar üzerinde mevcûd olan şiddetli himâye ve vesayet onları, başka Avrupa milletlerine tesir etmiş olan korkunç zührevî hastalıklardan korumuştur...

«Ameliyat yaptığım asker, diz kapağı bir top mermisiyle parçalanmış olduğu halde Aleksinaç'tan getirilmiş bir Türk piyade eri idi. Er, kloroform ile bayıltılmak istemedi. İbtâl edici bir ilâç almaksızın, ameliyat sırasında sesini bile çıkarmadı. İş bitinceye kadar elindeki sigarasını içmeye devâm etti. Hastahaneyi idare eden Türk yüzbaşısı, yaralıların künyeleri yazılı bir defterle ameliyat sırasında geldi. Ben erin kesilmiş bacağının derisini kalan kısma kaplayıp dikerken er, yüzbaşının sorduklarına sükûnetle ve ameliyatı duymuyormuş gibi cevap verdi. Bu, hayretlere değer bir tahammül ve metânet gösterisi idi. Pek yakında Rus süngüleri üstüne o derece muhteşem bir şecaatle atılışlarını görecek olduğum askerin, ne değerde adamlar olduğunun parlak bir örneği idi...

«Niş'te Mehmed Ali Bey adında bir Türk binbaşısı tanıdım. Aleksinaç üzerine son Türk taarruzunda 7 Sırplı'yı kılıcıyle öldürmüştü. Ben bütün hayâtımda bu kadar muhteşem bir vücûde rastlamadım. Bu subay, son derecede yakışıklı olduktan başka, insanı şaşırtan bir beden düzgünlüğüne ve kuvvetine sahipti. Ona tesadüfümden 3 gün önce öyle bir kahramanlık göstermişti ki, Niş'te herkesin dilindeydi :

«Başkumandan Abdülkerim Nâdir Paşa, bir sabah cepheyi teftiş ederken, karşısındaki âsî Sırb askerinden bir esir almak istemişti. Paşanın sözünü işiten Mehmed Ali Bey, atını ileri sürdü; başkumandanı selâmlıyarak bir esîr almak için iznini istedi. Abdülkerim Paşa hayret ederek izni verdi. Mehmed Ali Bey, tek söz

söylemeksizin atına bir çark yaptırdı. Üzengileri hayvanın böğrüne saplıyarak Türkler'in önünden geçti. En yakında bulunan Sırb ileri karakol erinin bulunduğu yere doğru atıldı. Mehmed Ali Bey, Sırb hatlarına yaklaşırken, altı yedi tüfek patladı. Sırb ileri karakolları, onu at üzerinde vurup düşürmek ümidiyle ateş açmışlardı. Fakat atını zigzag süren Mehmed Ali Bey, dört nala ilerledi. Sırb nöbetçisi tüfeğini bu pervâsız süvarinin üzerine boş yere boşalttı. Kurşunu bitince de içeriye doğru kaçmıya başladı. Mehmed Ali Bey, Sırb erinin üzerine —serçeye hücum eden bir şâhin gibi— süzüldü. Eğerin üzerinden eğildi. Sırb'ı demir pençesiyle yakasından kavradı. Kendisini hiç sakınmadan herifi kaldırıp eğerinin üzerine, kendi önüne attı. Atının boynuna doğru eğilerek düşman kurşunlarından korunuyordu. Kurşun ıslıkları arasında dört nala geriye döndü. Şaşırıp kalmış esiri Türkler'in sevinç gösterileri arasında başkumandanın önünde yere bıraktı. Bu fevkalâde kahramanlığı yapan Türk kurmay binbaşısı Mehmed Ali Bey, sonra Lom'a gitti. Müşir Mehmed Ali Paşa'nın kurmay hey'etine dâhil oldu. Avrupa'nın en iyi süvârî kumandanı sayılan İngiliz Generali Baker da Mehmed Ali Paşa'yı tanımıştır, kitabında ondan ideal bir asker (beau ideal of a soldier) diye bahseder, fevkalâde zeki ve bilgili bir subay olduğunu söyler. Mehmed Ali Bey'in içgüdüsü de hayrete şâyandı. Düşmanın ne harekette bulunacağını önceden anlayıp, ona göre taktik değiştiriyordu...

«Gazi Osman Paşa : 'Oğlum, dedi; bir asker ne zamân uyuyabilirse, o zamân uyur, çünki bir daha nerede ve ne zamân uyuma fırsatı bulabileceği belli değildir'.

«Plevne'ye gidiyorduk. 1.700 kişilik Türk ileri birliği bu gece yürüyüşe geçti. Son hızla ilerliyerek Plevne mevzilerini tutması emri verilmişti. Osman Paşa önce Plevne'ye değil, Niğbolu'ya gitmek istiyordu. Fakat Niğbolu'nun düştüğünü telgrafla haber alınca vaz geçti. Bunun üzerine Velçiderma köyünde idik ki, 69 mil mesafede bulunan Plevne'ye gitmeye karar verdi. Oh! Bu yürüyüşün hiç değişmiyen korkunçluğu ve meşakkati nasıl dile getirilebilir? Yeniden yola çıkmak emrini aldığımız zaman, zaten ölü gibi yorgunduk. Asker bütün gece, önünü ardını görmeden karanlıklar içinde düşe kalka yürüyordu. Yakınlarda bulunması muhtemel Rus keşif birliklerine mevcûdiyetimizi sezdirmemek için değil türkü söylemek, fısıltıyla konuşmak bile yasak edilmişti. En ileride giden alay, uykusuz, ayakları yaralanmış, açlıktan hasta ve susuzluktan baygın haldeydi.

«Ertesi akşam asker o kadar yorulmuştu ki, açık ovada iki saatlik mola vermek mecburiyetinde kaldık. Bunu yapmasa idik, as-

kerin artık yürüme imkânı kalmamıştı... Ertesi gün güneş vurmasından 6 kişi kaybettik... Âdetâ hiç su içmiyorduk. Askerin çektiği azâb korkunçtu. Bir çok erin ayak derileri soyulmuş, kızıl bir et parçası hâline gelmişti. Böylesine cebrî bir yürüyüştü. Ayaklarında çarık olan erlerin durumu daha iyiydi. Fakat ayakkabılı olanların ayaklarında hayır kalmamıştı. Yürüyüşün korkunçluğu üzerine fazla şey söylemek istemem: En önde giden alay 1.700 kişi olarak yürüyüşe başlamıştı, Plevne'ye varıldığı zaman 1.300 kişi kalmıştı. 400 kişi Plevne yolunda dökülüp kalmış, arkadan gelen ana kuvvetin arabaları tarafından yollardan toplanmıştı. Osman Paşa'nın tek gayesi vardı ve bu gayeye ulaşmak için yapmıyacağı şey yoktu: Bir vakıt önce, Ruslar ele geçirmeden, Plevne'ye erişmek... O akşam İsker deresini atladık. Su, askerin omuzlarına kadar yükseliyordu. Tüfekli ellerini havaya kaldırarak asker, dereyi böyle geçti. Ben, önde giden alayda idim. En büyük ıztırâbı çeken birlikte... Ah bu Vidin-Plevne yürüyüşü!... Vidin'den çıktığımızın 6. günü idi ve 120 mil yol yürümüştük. Bunun son 70 milini 3 gece ve 2 gün içinde âdetâ hiç durmadan yürümüştük. Askerî tarihin kaydettiği en büyük cebrî yürüyüştü. Bu yürüyüşte asker, günde yalnız iki peksimet yemişti ve su, çok azdı. Her erin sırtında bir tüfek, 70 fişek ve tam teçhizat vardı. Teçhizatını —yürüyüşte kolaylık sağlamak için— bırakmanın cezası, kurşuna dizilmekti. Osman Paşa'nın emri bu idi. 6. günün sonu ve askerin hepsi hâlâ güleryüzlü idi. Temmuzun 18. gününün sabahı Vid deresi üzerindeki köprüden geçmiye başladık. 3 mil uzakta artık Plevne'nin nârin minareleri görünüyordu. Tek adım atacak tâkat kalmamıştı. Köprüyü geçen, yerlere seriliyordu. Bir müddet dinlendik. Plevne'de 3 taburluk bir piyade alayı ile sair birlikler bizi bekliyordu. Plevne kumandanı Âtıf Paşa, emri altında bulunduğu Osman Paşa'nın ilk alayının şehre girişini heyecanla bekliyordu. İlk alay girince müsterîh oldu. Artık Ruslar'ın taarruzla Plevne'yi düşürmesi zorlaşmış ve büyük kuvvetlere ihtiyaç gösterir hâle gelmişti. 18 temmuz günü saat on birde Plevne'ye girdim. Doğru bir hana inip bir Türk hamamı yaptım...

«Plevne, askerî birlikler hariç, 17.000 nüfuslu küçük bir şehirdir. 8 camii ve 2 Ortodoks kilisesi vardır. Türk imparatorluğunda bir kazâ merkezidir... Bu küçük mevkiin adını, bu savaştan önce kimse işitmemişti. von Moltke'nin Türk imparatorluğunun savunma durumunu inceliyen kitabında bile Türk kaleleri arasında adı geçmez. Zîrâ gerçekte Plevne'de kale yoktur. Toprak tabyalar vardır. Bugün ise Plevne adını bütün dünyada okul

çocukları bile bilmektedir. Bütün dünyada bu adın söylenmesi, vatan savunmasının ne demek olduğunu hatırlatmakta ve her duyanın tüylerini ürpertmektedir...

«Bu sırada Niğbolu'yu ele geçiren Ruslar, hızla Plevne'ye doğru akıyorlardı. Bunu haber aldığı içindir ki Gazi Osman Paşa, bize bu korkunç cebrî yürüyüşü yaptırmıştı. Vidin ve Sofya, Türkler'in elinde olduğu için, kuzeybatı tamamen Türkler'e açıktı. Saat birde ilk Rus topunun sesi, Plevne'de duyuldu. Türk bataryaları hemen karşılık verdi. Osman Paşa'nın acelesinin ne kadar haklı sebeplere dayandığı ortaya çıktı...

«Birinci Plevne Muhârebesi'nde ilk yaralılar, hastahaneye gelmiye başladı. Üçüncü Türk erine bakıyordum, bir şarapnel, karnını parçalamıştı; bir ayak uzunluğunda barsak parçası dışarı sarkıyordu. Vurulduğu yerden hastahaneye kadar bu durumda getirilmişti. Dışarı sarkan barsağı yıkadım, yarayı açtım, barsağı yerine koyup karnı diktim. İki hafta sonra bu er iyi oldu, ayağa kalktı ve müdafaa hattındaki bölüğüne gitti...

«O sabah baktığım Türk yaralıları arasında, başından vurulmuş çok yakışıklı bir Türk eri vardı. Ruslar'ın kullandığı İngiliz yapısı Berdan tüfeğinin konik mermisi, erin tepe noktasından iki parmak kadar sağından kafa tasını sol yandan delerek girmiş, düz hat istikameti çizerek başın öte yanından çıkmıştı. Erin başındaki fesin iki yanında da merminin girip çıktığı iki delik görülüyordu. Mermi tabiî beynin üst kısmında da delik açmıştı. Böyle olduğu ve kan kaybından perişan bulunduğu halde Türk eri, muhâkemesini hiç kaybetmemişti. Başındaki deliğe bir şırınga yaptım. Beynin parçalanmış kısımlarını karbolik mahlûlü ile yıkadım. Sonra başı antiseptik yastık ve bağ ile sardım. 6 hafta sonra er iyi oldu, birliğine gitti, bir daha görmedim...

«İnsanoğlunun bazan ne derece büyük bir hayâtiyet kuvveti gösterebileceğini anlatan bir olaya şâhid oldum : İki er, genç bir Çerkes'i hastahaneye getirip yere yatırdılar. Zîrâ hastahanenin bütün yatakları dolu idi. Genç Çerkes, bir ölü gibi bembeyaz kesilmişti. Yanına gittim, göğsünde korkunç bir yara açılmıştı. Önce çok büyük bir şarapnel yarası sandım. Fakat yakından bakınca anladım : Delikanlının göğsündeki fişekliğe bir tüfek kurşunu isabet etmiş, fişeklikteki bir kaç mermiyi patlatmıştı. Bu patlayış, Çerkes'in göğsünün büyük kısmını parçalamıştı. Kalb olduğu gibi açıkta idi ve hâlâ attığı görülebiliyordu. Göğüsteki boşluğu elimden geldiği kadar kapadım ve sardım. Yaralı hastahanede 4 gün hiç şuûrunu kaybetmeden yaşadı. Her gün muhârebenin nasıl gittiğini candan bir merakla soruyordu. Beşinci

gün bir fişek kovanının pirinç kısmının kalb adalelerinden birine gömülmüş olduğunu gördüm. Kovanı çıkarıp yarayı tekrar sardım. Fakat az sonra yaralı öldü...

«Arabalar, kaldırım taşları üzerinde sarsıla sarsıla, devamlı yaralı getiriyorlardı. Bir an boş durmaksızın ben ve diğer doktor arkadaşlarım vücude saplanmış kurşunları çıkarıyor, yaraları dikiyor, kırılmış kol ve bacakları birleştirip deyneklere sarıyorduk. Bazı arabalar avluya girdiği zaman, içindekilerin hangilerinin ölü, hangilerinin yaralı olduğu fark edilmiyordu. Birbirlerinin üstüne denecek şekilde sıkışık düzende yerleştirilmişlerdi. Öğleden sonra saat üçte hastahane başhekimi Dr. Hasîb Bey geldi, geçici hastahâne hâline getirilmiş başka bir yere gitmemi emretti. Burası hastahaneden çeyrek mil mesafede idi. Tuceniçe deresinin öbür kıyısında bir bina idi. Binaya girdim. Çoğu subay olmak üzere 100 kadar yaralı vardı. Sabahın erken saatlerinden beri orada bakımsız yatıyorlardı. Zîrâ 20 kadar doktor, asıl hastahanede çalışıyor, bir an durmadığımız halde gene yetişemiyorduk. Bu geçici hastahânedeki yaralılara iki Türk operatörü ilk müdahalede bulunduktan sonra, oraya yatırmış, sonra acele muhârebe hattına koşmuşlardı.

«Geçici hastahanede ilk baktığım yaralı, kurşunla iki çene kemiği de yaralanmış bir Türk albayı idi. Kurşun dilin tâ dibini kesip geçmişti. Onun için zavallı adam söz söyleyemiyordu. Ağzını alabildiğine açmıştı ve ağızdan kan akıyordu. Kırılmış çene kemiğinin parçalarını çıkararak çeneyi yerinde tutmak üzere yarayı sardım. Sonra başka bir subayın başına koştum. İki Türk operatör daha geldi. Onların yardımıyle geceye kadar çalıştım...

«İkinci Plevne muhârebesi, Türkler için, birincisinden çok daha büyük bir zafer olmakla beraber, çok daha kanlı idi. Başkumandan Müşîr Osman Paşa'nın altında üç at vurulup ölmüştü. Varın diğer Türk askerlerinin durumunu düşünün. Üçüncü Plevne zaferi ise, ikincisini bile gölgede bıraktı. Rus ordusu perişan oldu. Ama Türkler de artık gayretlerinin sonuna yaklaşmışlardı. Üçüncü muhârebede biz doktorlar, artık yaralılara yetişemiyorduk... Önüme bir er getirdiler ki, tek kurşundan tam altı yara almıştı. Kurşun, sağ kolunun dış tarafından dirsekle omuz arkasında bir noktadan vurmuş, koldan, göğsün etli kısmından, sol koldan geçerek altı ayrı delik açmıştı. Bunların hepsini yıkayıp bağladım. Er çabucak iyi oldu. Hastahanede iki hafta kaldı, siperine döndü. Yiyecek de azalmıştı. Fakat çorba, süt

ve peksimet hâlâ boldu. Bu peksimetler çok yüksek kalite idi; ıslatılınca çok gıdalı bir yiyecek oluyordu».

Gazeteci Dilinden Plevne'de Türk ve Rus Orduları

Rupert Furneaux, Plevne'ye harb muhâbiri olarak katılan tarafsız devletlerin gazetecilerinin o zamanlar gazetelerine gönderdikleri günü gününe haberlerle bir *Plevne Müdâfaası* yazmıştır. Batılı gözüyle Türk ve Rus orduları için mühim müşahedeler vardır. Bu kitaptan bazı parçaları alıyorum; 1877 yılındayız:

«Türk ve Rus orduları arasındaki en mühim fark silâhlarındaydı. Türkler'in Krupp çeliğinden yapılmış 8 ve 9 santimlik topları, en son silâhlardı. Hassasiyet, menzil ve hedef bakımlarından, Ruslar'ın tunç toplarından çok üstündü. Küçük çaplı ateşli silâhlarda da Türkler çok üstündü. Türk ordusunda 500.000 adet 45 kalibre Martini tüfeği vardı. Amerikan yapısı bu silâhlar, 1877'nin en üstün tüfekleri idi. Mermi hızları saniyede 450 metreydi. Rus ordusunda ise iki tip tüfek bulunuyordu: 60 kalibre Krenck tüfekleri ki hızları saniyede 300 metre idi, ve 42 kalibre Berdan tüfekleri ki saniyede hızları 480 metre idi. Her iki Rus ordusu tüfeğinin şarjörleri sık tutukluk yapan markalardı. Plevne'nin düşmesinden sonra General Skobelev, Türk ordusundan alınan Martini tüfeklerini, birliklerine dağıttı. Rus ordusunun şerefiyle mütenâsib olmadığı iddiasıyle çok tenkid edildi ama, Türk ordusunun tüfeklerinin bâriz üstünlüğünden de Plevne savaşlarında çok çekmişti ve Martini'lerin değerini biliyordu. Giyim kuşama gelince, her iki ordunun üniformalarında da gösterişten çok rahatlığa ve hareket serbestliğine ehemmiyet verilmişti. Rus askeri mâvi pantalon ve ceket, beyaz gömlek, dizlere kadar uzun çizme, kalın kaput, kulakları da örten başlık giyiyordu. Türk askeri ise ipekli gömlek, işlemeli cebken, külot pantolon, tozluk, postal, sarık veya fes giyiyor, beline kalın ve uzun kuşak sarıyor, kuşağında tabanca ve bıçak taşıyordu. Binâenaleyh Türk askerinin ekserisinde yalnız üstün Amerikan Martini tüfeği değil, tabanca da vardı(*). Türk süvarisi, kısa Winchester tüfeği, tabanca, kılıç ve kama ile silâhlıydı. Çerkes süvarilerinde ise, bu silâhlardan başka bir ikinci tüfek daha var-

(*) Türk ordusunun üstün durumu ve silâhları, Sultân Aziz'in büyük şahsî ihtimam ve fedakârlığı ile gerçekleşmişti. Böyle bir ordu, Rus harbinde mahvedilecektir. Donanma da öyle.

dı; bu, aileden kalma, kabzası gümüş kakmalı, fitilli, yerli malı tüfekti. Türkler'in Çerkes ve Ruslar'ın Kazak süvarilerinin kılıkları, biribirine çok yakındı. İkisi de vahşî, merhametsiz, çapula düşkün kavimlerdi. İkisi de fişeklerini göğüslerine çaprazlama dizmişlerdi. Çerkesler, uzun ceket, kürk kalpak giyiyorlardı; ceketlerinin kolları, ellerini göstermiyecek kadar uzundu. Kendilerini Kuzey Kafkasya'daki ata yurdlarından kovan Ruslar'a diş biliyorlardı. Mutaassıb Müslüman'dılar. İş görüyorlardı, fakat Türk generalleri Çerkesler'den memnun değildi, bunlara «başıbozuk» diyorlardı, aslında gönüllü idiler, asıl Türk askerinin disiplin ve tokgözlülüğünden yoksundular. Fakat Türk piyadesi kadar gözleri pekti. Türk piyadesi sivile asla dokunmadığı halde Çerkesler, Hıristiyan sivilleri hiç esirgemiyorlardı. Aynı başıbozukluk, Rus Kazakları'nda da vardı...

«Gerçek harb muhabirliği 1861 - 65 Amerikan İç Savaşı'nda başlamış, 1870-71 Fransa-Prusya savaşında gelişmiş, bu 1877-78 Türk-Rus harbinde çok tekâmül etmiştir. Telgraf sayesinde harbin akışını bütün dünya günü gününe öğrenebiliyordu. İkinci Plevne Muhârebesi'ni ertesi gün, bütün Londra ve New York gazeteleri, manşette ve şu başlıklarla vermişlerdi : 'Ruslar Mutlak Bir Mağlûbiyete Uğradılar', 'Savaşın Talii Türkler Lehine Değişti', 'Plevne Ne Bahasına Olursa Olsun Ele Geçirilmelidir', 'Ruslar'ın Bu Türk Ordusunu Gerilerinde Bırakarak İlerlemelerinin Mümkün Olmadığı Anlaşıldı' vs....

«İkinci Plevne Muhârebesi, Ruslar için, birincisinden çok büyük bozgundu. Osman Paşa'nın peşlerinde olduğunu sanan Rus birlikleri, panik hâlindeydi. Ertesi gün Ziştovi'de Rus bozgunu duyulmuş ve bütün Bulgarlar, Yahudiler ve Kazaklar, süriler hâlinde Tuna köprüsünden geçerek Romanya'ya can atmışlardı. Korku, Bükreş'e kadar yayılmıştı. Rus umumî karargâhının Tırnova'yı terketmesi, paniği arttırdı. Geri çekilen Rus birlikleriyle dolu olan yollar, kaçışan Bulgarlar'la da dolunca, yürünemez hâle geldi...

«Rusya'dan yeni kuvvetler gelmedikçe yeni bir taarruza geçilemiyeceğinde bütün Rus subayları müttefikti. Rusya'da yeniden 188.000 kişi silâh altına alındı. Bunların bir kısmı olsun Tuna'yı geçmeden savaşa devâma imkân yoktu. Bir çok Rus subayı, gerçekten dindaşları, kendileri gibi Ortodoks ve Slav olan Bulgarlar'ı Müslüman Türkler'in zulmünden kurtarmak için heyecanla Tuna'yı geçmiş ve savaşa girmiş, şimdi bütün heyecanlarını kaybetmişti. Zîrâ gerçeği gözleriyle görmüşlerdi. Türkler'in 'Tuna Vilâyeti', Ruslar'ın 'Bulgaristan' dedikleri toprak-

larda entelektüel Rus subayı, baskı altında, sefalet içinde, din hürriyetinden yoksun, mal, can ve ırz emniyetleri olmıyan Bulgarlar olduğuna, panslavistler tarafından inandırılmıştı. Bulgarlar'ı bolluk ve refâh içinde, Rus köylüsünden değil, İngiliz gazetecisi Forbes'in yazdığı gibi İngiliz köylüsünden dahi zengin görünce, şaşırdılar. Bu köylü, Rus köylüsü ile uzaktan bile mukayese edilemiyecek derecede iyi durumda idi. Tarlaları ekin doluydu. Bulgar köy evleri, Rus mujik kulübelerinin yanında saray gibi kalıyordu. Dinî hürriyete gelince, her yerde kilise vardı ve Türkler, kilisesine giden Bulgarlar'a yan gözle bakmak değil, ehemmiyet bile vermiyorlardı. Bu durumda bir çok Rus subayı için savaşın 'Haçlı Seferi' vasfı kalmamıştı. Fakat Plevne, Rus ordusunun gurur ve şerefini kırmıştı. Bu uğursuz kasabayı mutlaka almak icab ediyordu. İkinci Plevne bozgunu, Rusya'da soğuk tesir yaptı ve vatanseverliği tahrik etti. Sürü sürü Rus, orduya katılmıya başladı. 22 ağustos 1877'de, Moskova ile Urallar arasında, Volga kıyısında, Simbirsk (bugün : Ulyanovsk) şehrinde, bir çocuk, Türkler'e karşı Kutsal Savaş'a giden Rus askerlerini, kapısının önüne çıkmış, seyrediyordu. O gün 7. yaş günü idi. Bu manzarayı hiç unutmıyacak ve ileride yazacaktır. Çocuğun adı 'Vladimir İliç' idi, ileride 'Lenin' diye meşhur olacaktır...

«Şıpka'da da Ruslar, çok tehlikeli durumda idiler. General Gurko, Çar'ın hassa alayını bile Türk cephesine getirmek için, Petersburg'a (Leningrad) gitti... Rus umumî karargâhında Çar II. Aleksander —ki bu harbi iç âleminde hiç de istememişti— omuzları düşük, devamlı bir aşağı, bir yukarı dolaşıyor, elleri arkasında volta atıyordu. Osman Paşa'nın çok üstün Rus kuvvetlerini yenmesini onuruna yedirememişti. General İgnatiyef,savaşın gerçek hazırlayıcısı ve panslavistlerin lideri, Çar'ın huzûrunda idi. Durum ciddî idi, Süleyman Paşa, Şıpka'yı alırsa, vahîm olacak, Ruslar, üç ateş arasında (Osman Paşa, Süleyman Paşa, Mehmed Ali Paşa) kalacaklardı...

«Bir kaç gün sonra Çar'ın bezginliği arttı. Rus ordusunun talihsizliği, hükümdârın yüzünden okunuyordu... Bu harbin, Avrupa'nın yarısının istikbalini tayin edeceğini biliyordu...

«Plevne'deki Osman Paşa'ya gelince, sadece zaman kazandığını biliyordu. Ruslar'ın yakında çok daha kalabalık olarak geleceğinin, temmuzdaki İkinci Plevne Muhârebesi'nin bu yenisinin yanında çocuk oyuncağı gibi kalacağını hesâb ediyordu. Temmuz taarruzuna karşı Osman Paşa'nın yalnız kuzeybatıda iki tabya ile bir kaç yerde topçu istihkâmı yapabilecek vakti olmuştu. Şimdi, bunları çok daha tesirli müdafaa hatları hâline getirmesi icab

ediyordu. Kuzeyde 6 yeni tabya yaptırdı. 'Âtıf, Araba, İbrahim, Çorum, Ömer, Tâhir' adları verilen bu tabyalar, birer askerî inşaat hârikasıydı, çok yüksek istihkâm bilgisiyle yapılmışlardı. İç kısımlarına askerler için koğuşlar, malzeme ve cephâne için depolar inşa edilmişti. 6 metre kalınlığında ve 7 metre yüksekliğinde olan duvarlar, 5 metre genişliğinde ve 3 metre derinliğinde hendeklerle çevrilmişti. Her tabya 10.700 m² idi. Ön ve arka tarafları, dar ve derin siperlerle muhafaza ediliyordu.

«Temmuzda Plevne'nin güneyinde sadece bir kaç istihkâm vardı. Şimdi burada, 6 büyük tabya yükseliyordu : Kavanlık, Îsâ, Bağlarbaşı tabyaları, Plevne'ye yakındı ve şehri örtüyordu. Milâs, Tal'at ve Yûnus tabyaları ise Krişnin yakınlarına düşüyordu. Bir diğer tabya da, batıda Vid suyunun üzerindeki köprünün karşısında yapılmıştı.

«Kuzeyde Griviçe, güneyde Krişnin tabyaları, istihkâmların kilit noktaları idi. Rudişevo karşısındaki orta tabyalar ise, daha alçak seviyede idiler. Kuzey ve güneydeki yüksek tabyalara, ancak ateş altında tırmanarak erişmek mümkündü. Bu dik ve çıplak yamaçlara tırmanmak da, çok pahalı bir işti...

«Havalar çok güzeldi. Plevne'de yiyecek de boldu. Fakat tütün sıkıntısı vardı. Türkler de çok tiryâki idiler...

«Üçüncü Plevne taarruzunu bizzât tâkıyb edebilmek için, Çar'ın karargâhı, Plevne'ye ve muhârebe meydanına hâkim yüksek bir tepeye kurulmuştu... Çar karargâhında, Avrupalı gazeteciler dışında, 3 de Amerikalı gazeteci vardı... Çar ve kardeşi Başkumandan Grandük Nikolay, devamlı muhârebe sahasını gezip hazırlıkları takib ediyorlardı... Rusya'nın her yerinden, yeni kuvvetler gelmişti. Kuzey Buz Denizi üzerindeki Arhangelsk'ten bile bir alay vardı... Toprak istihkâmlar, muhârebede yeni kullanılan bir usuldü. Amerika İç Savaşı'nda kullanılmış ve tüfek ateşine karşı mükemmel sığınaklar teşkîl ettikleri görülmüştü... Üçüncü Plevne taarruzundan önce Rus topçusu, 4 gün 4 gece Plevne'yi dövdü. Türkler'in üzerine 96 saat içinde 30.000 top mermisi atıldı...

«Rus ordugâhında 150.000 askerin içinde yalnız bir kaç kişi, üçüncü Plevne taarruzunun gününü biliyordu. 11 eylûl, Çar'ın isim günüydü. Taarruzun bu uğurlu gün başlamasına karar verildi. Çar, ordusunun Plevne'ye girişini görmek üzere, şehrin karşısına gelmişti.

«Rus istihkâm birlikleri, Çar'ı ve kardeşi başkumandanı korumak için, Türk topçu ateşinin erişemiyeceği yerde, yüksek bir platform inşa etmişlerdi. Büyük bir çadır kurulmuş ve çadırda

büyük bir masa hazırlanmıştı. Masada en üstün yiyecek ve şaraplar vardı...

«Çar'dan başka herkes büyük iştiha ile yiyip içiyordu. II. Aleksander ise, taarruz günü tek lokma yemedi ve tek yudum şarap içmedi. Aklı fikri, ordusunun taarruzunda idi. Bütün gün yorgun gözlerle ve dürbünle, Rus birliklerinin Türk tabyalarının kaygan satıhlarına tırmanma gayretlerini takib etti. Bayırlar, kan deryâsına dönmüş ve devamlı akan kan, sathı çok kaygan hâle getirmişti. Rus askeri, bastıkça kayıyorlardı.

«Türk hatları, dev bir orak şeklindeydi ve Ruslar'ı gerçekten biçiyordu. Orağın ucu, kuzeyde Bukova'da, bükülen orta kısmı doğuda Griviçe'de idi. Sapın ucu güneyde Krişnin'e uzanmakta, sapla bıçak kısmının birleştiği yer Lofça-Plevne yolu üzerinde idi. Plevne'den üç büyük tepe, kuzeydoğuya uzanıyordu. Biri, Griviçe tabyasının koruduğu Yanıkbayır'dı. Güneydoğu ve güneybatıdaki tabyalar da, şehre giren yolları kesiyordu.

«Plevne'nin batısı, Namazkulesi Bayırı ve Vid Suyu ile tabiî şekilde muhafaza altındaydı. Üç tepe de, çok güçlü müstahkem mevkı'ler hâline getirilmişti, hem de bir ay içinde. Şehri düşürmek için, üç tepeden asgarî birinin Ruslar'ın eline geçmesi şarttı. Griviçe, Radişevo ve Krişnin köylerinin her biri, Plevne'nin merkezine 5'er kilometre idi ve Türkler'in elindeydi.

«Üçüncü Plevne taarruzuna Ruslar, 3 kolordu, Romenler 1 kolordu ile katılıyorlardı. Ayrıca müstakil birlikler, bilhassa Kazaklar vardı. Askerî okullarda okutulan tâbiye kaidelerine göre, bir taarruzda belli bir zâyiat vererek bir müstahkem mevkii düşürmek mümkündü. Bu kaide, ağızdan dolma ateşli silâhlar devri, bir kuşak öncesi için şüphesiz doğru idi. Fakat seri ateşli silâhların savunduğu müstahkem mevkı'ler için değerini kaybetmişti. Rus genel kurmayı, temmuzdaki İkinci Plevne Bozgunu'ndan hiç ders almamıştı. 10-15 yıl önce Amerika İç Harbi, seri ateşli silâhlarla savunulan toprak istihkâmların aşılmasının fevkalâde zâyiatla ve zorlukla mümkin olabileceğini fiilen göstermişti. Rus genel kurmayı, Amerikan İç Harbi'ni hiç incelememişlerdi. Türkler'i küçümsemekte de devâm ediyorlardı. Ama Osman Paşa, Amerika İç Savaşı'nı ya çok iyi tetkik etmişti, yahut toprak istihkâm savunmasını, siper muhârebesini kendi keşfetmişti. Her iki ihtimal de, çok uyanık bir kurmay olduğunu gösteriyordu. Üstelik Türkler, asırlardan beri, gerek inatçı savunma muhâribi, gerekse istihkâmcılığı muhârebe taktiğine tatbik edebilmek ustası olarak meşhurdular...

«Nitekim Üçüncü Plevne Muhârebesi'nde yalnız Griviçe I Tabyası önünde ve bir kaç saat içinde Romenler 58 subay, 2.511 er, Ruslar 19 subay, 1.019 er ölü vererek doğrandılar... Rus karargâhında İngiliz askerî ataşesi Kurmay Albay Wellesley, *The Times* gazetesinin askerî mütehassıs olarak gönderdiği General Grant, Forbes ve Villers gibi askerî muhâbirler, Rus taarruzunun kırılmasını heyecan içinde seyrediyorlardı...

«General Skobelev'in açtığı ateşle, piyade taarruzu başladı. İki taraf ancak 5 dakika ateş dengesini koruyabildi, 6. dakikada Türk ateşinin üstünlüğü derhal fark edilmiye başlandı. Bu ateşe dayanamıyan Rus alayları, saflarını muhafaza edemeden, panik hâlinde ric'ate başladılar. General Şnitnikov, hazırlık ateşinin tamamlanmasını beklemeden taarruza kalkmak gibi büyük bir hata yapmıştı ve kuvvetlerinin tam yarısını kaybetti... Gazeteci MacGahan'ın gazetesine bildirdiğine göre, havada, zeminden bir kaç metre yükseğe kadar olan sahada öylesine kesif şekilde kurşun yağıyordu ki, bu ateşin arasında «bir tavşanın kaçabileceği» bir kaç santimlik bir boşluk bile mevcut değildi...

«Sırtta General Kirilov ve General Zotov, her dakika, irtibat subaylarından daha kötüleşen haberler alıyorlardı. Zâten Türk tabyasından mermi falan uçuşmuyor, fırın ağzı gibi alev püskürüyordu, Türk ateşi o derecede yoğun ve kudretliydi. Bu durum, dürbünle, açıkça seyredilebiliyordu... Fecî bir sahneydi. Zîrâ tabyaya tırmanan Rus askeri, şıpır şıpır dökülüyordu. Az sonra, çılgın bir panik hâlinde ric'at eden Rus askeri, taarruza gidenlerden çok azdı. Çoğu, tabyanın önünde kalmışlardı...

«Yalnız Radişevo tabyası önünde iki saf taarruzda Ruslar, 110 subay ve 5.200 er ölü verdiler... Durumu gören Türk piyadesi, tabyadan çıkarak Ruslar'ı kovalamıya başladı. Skobelev, birliklerini bir kaç yüz metre geride durdurarak saf hâline getirebildi ve 100 metre yaklaşıncaya kadar asla Türk piyadesine ateş açılmamasını emretti. Türk piyadesi 100 metreye gelince Ruslar, dehşetli bir ateş açtılar. Bu kadar yakın mesafeden ateşe dayanmak mümkün değildir. Türk piyadesi, kırılmaya başladı ve tabyasına geri döndü...

«Bunu gören General Skobelev, tabyayı düşürebileceğini hesapladı. Beyaz üniforması ve beyaz atı dolayısıyle Türk erlerinin «Ak Paşa» dedikleri Skobelev, tabyayı düşürmenin insanüstü bir gayretle olabileceğini biliyordu. Erlerinin arasına girdi ve her birine bir kaç cümle söylemiye başladı :

«— Haydi arslanlarım, şeref meydanı artık sizin. Bu işi hiç bir asker sizden iyi başaramaz!

«— Sen, oradaki, nerelisin?

«— Vitebsk'den (Beyaz Rusya'nın kuzeyi, Moskova ile Litvanya arası) Ekselans!

«— Türkler sadece senin çehreni görseler korkularından sinerler!

«— Yarın göğüslerinizde birer Sen Jorj nişanı olmadan sizleri görmiyeyim, anladınız mı?

«— Gözünüzü açın, ateş ettiğiniz hedefi görerek tetiğinizi çekin, siperlere kadar mermi yakmadan ilerleyin, süngünüzü kullanın!

«— Hey sen, yaşlı şövalye, Sıvastopol'u unutma, nerede aldın göğsündeki o Sen Jorj'u?

«— Malakov'da (Kırım Harbi) Ekselans!

«— Seni şapkamı çıkararak selâmlıyorum. Göster bu gençlere bir Rus askerinin nasıl döğüşüp nasıl öldüğünü! Sen yüzbaşı, muharebeden sonra sağ kalırsa bu ihtiyarı bana getir, mükâfatlandıracağım onu!

«— Askerlerim, burunlarınız ateşin kokusunu aldı. Hepiniz nasıl döğüşüleceğini biliyorsunuz. Size Türk tabyasının içinde randevu veriyorum, muzaffer olunuz!

«Ama Skobelev, son alayını da sürdüğü anda, Türk tabyası henüz düşmemişti... Tepeden trampetler vuruyordu. Rus askeri yayılarak ilerliyor ve her bir kaç metrede bir ardında bir kaç yüz ölü bırakıyordu. Türk hatlarından yaylım ateşi, bir saniye, bir sâlise kesilmiyordu. Bir Rus subayı, dörtnala tepeye çıktığında, hem kendisi, hem atı vuruldu. Tabyanın siperlerinin üzerinde, yoğun bir duman ve ateş yükseliyordu. Sanki ateş kusan bir canavardı. Ama artık Türk askeri seçilmeye başlamıştı. Süngüler parıldadı. Bir kısım Türk piyadesi, süngüsüne davranmıştı. Siperlerin önü, tepeleme ölü yığını idi.

«Skobelev, taarruzun gevşediğini hissetti. En hayâtî andı. Ama elinde Türk siperlerine sürmediği sadece 2 nişancı taburu kalmıştı. Bu taburları bizzât alarak, tabyaya doğru ilerlemiye başladı. 'Düşmanın nasıl tepelendiğini görmek isteyen beni takib etsin' diye bağırıyordu. Beyaz atıyle Skobelev, tepeye yaklaştı. Bir hendeği atlarken atı vuruldu. Yere kapaklanan general, ayağa kalktı. Haykırarak ön saffa geldi. Bu anda Ruslar, Türk tabyasına girmişlerdi. Gözyaşları içinde sevinçle haykırıyorlardı. Plevne'nin savunma noktalarından biri, artık Ruslar'ın elindeydi...

«Skobelev, insanüstü gayreti neticesinde Türk hatlarını yarmış, Plevne müdâfaa sistemine kama gibi girmişti. Bunun için, bütün kuvvetlerinin tam dörtte birini kaybetmişti...

«Muhârebe, diğer kesimlerde sona ermiş, Yeşil Tepeler'de devâm ediyordu. Çar, gece saat 9'a kadar, cesetlerle dolu bayırları seyretti. Gece için ateş kesildi.

«Osman Paşa, Plevne dışında mevzilenmişti. Elinden düşmiyen dürbünüyle Yeşil Tepeler'i tarıyordu. İki tabyanın üzerinde Rus kartalının(*) dalgalandığını görüyor ve bunun Plevne için ne büyük tehlike teşkîl ettiğini biliyordu. Yanında emir subayı, çevresinde ufacık atlarına binmiş 30 kadar Çerkes süvarisi vardı, bunları haberci olarak kullanıyordu. Yandaki telgraf istasyonundan, Türk mareşalini, Plevne'nin üç ayrı savunma hattına bağlı üç ayrı telgraf hattı uzanıyordu... Yûnus Tabyası dayanıyordu ve bu tabyanın düşmesi, Plevne'nin düşmesi olarak kabûl edilebilirdi. Yûnus Tabyası'nın kumandanına telgrafla verdiği emirde Osman Paşa, mevziini terkedecek her askerin derhal vurulmasını ve tabyanın mutlaka elde tutulmasını emretti... Rus birlikleri ise bağlar arasından ilerliyor, Bağlarbağı Tabyası'na yaklaşıyordu... Tabyanın gerisi, yüzlerce Türk şehîdinin cesediyle kapanmıştı...

«Bu sırada bir Türk ve bir Rus mangası, o taraftaki kaynaktan su almak için ilerlerken ansızın karşılaştılar. Kimse silâhına davranmadı. İşaretlerle anlaşarak beraber damacanalarını doldurdular ve derhâl uzaklaştılar. Sularını içip biribirlerini öldürmiye başlıyacaklardı. Geceyarısı büyük bir alev, muhârebe meydanını aydınlattı. Bulgarlar, Türk cephaneliğinin yerini Ruslar'a göstermek için, cephâneliğe yakın bir saman deposuna ateş vermişlerdi. Alev az sonra söndürüldü. Semâ, tekrar gri rengini aldı. Gece soğuktu. Yağmur 24 saat aralıklı yağmış ve toprağı bataklık hâline getirmişti... Osman Paşa, dördüncü gece'yi de yatağa girmeden, karşı taarruz planlarını hazırlamakla geçirdi. Düşmüş tabyaları behemehal geri alması lâzımdı. Biri arkadan, biri önden çifte taarruzla tabyalarını istirdâd etmeyi düşünüyordu. Meşhur kumandan çaresizlik içindeydi. Ruslar'ın taarruza devâm edip etmiyeceklerini bilmemenin rahatsızlığı içindeydi. Sonunda kararını verdi: Yeni bi aarruz olsa da, olmasa da, tabyaları geri almak için sabah saat 6'da —çizdiği plan mucibince— taarruz emretti. Bu iş için elinde sadece 20 tabur kalmıştı.

(*) Çarlık Rusyası'nın bayrağında, koskocaman Bizans Kartalı vardı.

«Ruslar'a gelince, işgal ettikleri tabyada yağmur alanında çok zor bir gece geçirdiler. Tabyanın açık olan kesimini tahkim edecek vakıt yoktu. Onun için Türk ve Rus cesetlerini karmakarışık yığarak acele bir savunma hattı yaptılar. Et, kemik ve kandan müteşekkil bir savunma hattı. Arkalarındaki Yûnus Tabyası, Türkler'in elindeydi ve kendilerini tehdîd ediyordu. İkinci ve Üçüncü Tepeler'e çıkarılıp Türk siperlerini döğen Rus toplarını muhafaza edebilmek için Skobelev, geri hatlardan acele 1.000 asker topladı. Rus cephane arabaları tabyaya devamlı mermi taşıyordu. Fakat Rus alaylarında tek tip değil, iki tip tüfek vardı, Krenk ve Berdan tüfekleri. Çapları aynı olmadığı için, aynı mermiler kullanılamıyordu. Gelen cephâneler içinde Berdan mermileri gönderilmemişti. Bir Kazak çavuşu, 20 süvari ile geri hatlara gidip atlarının yem torbalarıyle bulabildikleri Berdan mermilerini toplayıp getirdiler. Tabya, yardım gelmediği takdirde düşeceğini biliyor, endişe dolu bakışlarla Lofça yoluna bakıyordu.

«Skobelev, General Zotov'dan acele yardım istedi. Ancak Zotov, gönderebileceği tek askeri olmadığını bildirdi. Başkumandan Grandük Nikola da, ne bahasına olursa olsun tabyayı elinde tutmasını, yardım gönderemiyeceğini bir emir-nâme ile haber veriyordu. 30 saattir çarpışan General Skobelev, en güzîde alaylarının gözleri önünde eridiğini görmüştü. Sinirleri çelik kadar sağlam ve tecrübeli bir asker olmasına rağmen, yardım alamıyacağını anlayınca, gözlerinden sicim gibi yaşlar akmıya başladı.

«Çevresindeki subaylara : 'Tek bir alay da mı gönderemiyorlar?' diye bağırdı, 'Plevne'nin anahtarı elimizde. Osman Paşa'nın mahvedilmesi, bu tabyada tutunmamıza bağlı.' Ama umûmî karargâhtan gelen subay, bir alay değil, bir erin bile gelemiyeceğini, zâyiâtın dehşetli olduğunu tekrarladı.

«Tabyayı geri almak için Türk taarruzu başladı. Türk taburları, Rus ateşi altında yavaş, fakat daima mesafe alarak, tepeyi tırmanıyorlardı. Aşağıda bütün Plevne halkı sokaklara ve pencerelere üşüşmüş, Türk taarruzunun gelişmesini seyrediyordu. Ön siperler Türkler'in eline geçti. Bir saat sonra ikinci, ondan bir saat sonra da üçüncü siperler düştü. Osman Paşa, o anda tabyaya umumî taarruz emretti. Bu iş için 5.000 asker ayırmıştı. Yaylım ateş karşısında Türkler 500 şehit verdiler. Osman Paşa, iki tabur daha gönderdi. General Dobrovolski vuruldu ve derhâl öldü. General Skobelev, en değerli kurmay subaylarından Kropotkin'i bir Türk top mermisinin tesiriyle bayılmış buldu (Kropotkin bu bâdireden sağ çıkacak, 1904 Japon-Rus harbinde Mançurya ordusu başkumandanı olacaktır). General Kirilov, Başkuman-

dan'ın izni olmaksızın, şahsî insiyatifiyle Şuyski alayından geri kalan 1.000 askeri, tabyaya imdada gönderdi... Türkler beş defa taarruz ettiler ve beş defa püskürtüldüler. Fakat her seferinde, tabyayı savunan Rus askerinin sayısı azaldı. Rus topları bile imhâ edilmişti. Tabyaya cephane getiren bir Rus arabası infilâk etti. Bu infilâkte pek çok Rus arasında General Trebyanik de öldü. Su kaynaklarını tutan Türkler, su almak için gelen Ruslar'ı her seferinde esir ettiler, mukavemet edenleri öldürdüler. Öylesine merhametsiz bir vuruşma idi. Osman Paşa, büyük bir hesapla, tabyanın ön ve arka tarafına, lüzumlu gördüğü anlarda yeni birlikler sürüyordu.

«Sabah 6'da başlıyan Türk taarruzu 10,5 saattir bir dakika durmamıştı. Akşam saat 4,30'da Osman Paşa, hücum borusu çaldırdı. 5.000 Türk, 'Allah Allah' sesleriyle tabyaya doğru akmıya başladı. Ruslar artık bir nihâî taarruzu durduracak güçte değillerdi. Bunu saatlerdir bekliyen Osman Paşa, tam zamanında hücum emri vermişti, ne bir dakika acele etmiş, ne bir dakika geç kalmıştı. Tabyaya o kadar Türk girdi ki, kımıldayacak yer kalmadı. Tüfek ateşliyecek, hattâ bıçak çekecek mesafe kalmadığı için, Türk ve Rus askerinin silâhlarını atıp biribirlerini gırtlakladıkları görüldü. Bir Rus askeri ölürken, dişlerini bir Türk askerinin omuzlarına geçirmişti, ancak kafasına dipçikle vurularak ağzı açıldı... Kırım Harbi'nde Malakov'da Sen Jorj almış olan yaşlı Rus askeri, ölenler arasındaydı...

«Türkler'in «Allahü Ekber» nâralarıyle zaferlerini ilân eden seslerine, yaralıların ıztırap dolu feryatları karışıyordu. Rus kartalı tabyadan indirildi, Türk ay-yıldızı dalgalanmaya başladı. Türkler, taarruz muhârebesinde de müdafaada olduğu kadar yetişkin olduklarını göstermişlerdi. Osman Paşa tabyaya geldi. Üç taraftan kuşatılmış olmasına rağmen, çok üstün kuvvetlere Plevne'yi teslim etmeyi aklından geçirmemiş, bunun mükâfatını görmüş, ikincisini gölgede bırakan Üçüncü Plevne muhârebesini kazanmış, tabyasını geri alarak ve Ruslar'da artık taarruz gücünün zerresini bırakmıyarak zaferini düğümlemiş, tarihin büyük serdarları arasına geçmişti. 'Allah'a şükürler olsun' derken tabyaya askerinin gözyaşları arasında girerken, yaptığı işin ehemmiyetini biliyordu. Karşı tepeden Çar, dürbünle onu seyrediyordu. Bütün dünya başkentleri, telgraf başında, Üçüncü Plevne Muhârebesi'nin son haberini bekliyordu...

«Gecenin sessizliği, bitkin Türk ve Rus orduları üzerine çöktü. Günlerce uyumayıp savaşan muhâribler uykuya daldılar. Türk tabyalarının önünde 15.000 Rus ve Romen askerinin ölüsü

yatıyordu. Plevne tarlaları kan içinde vıcık vıcıktı. Kuzgunlar, neş'e içinde çirkin çirkin vıyaklıyorlardı. Uzaktan kurt sesleri duyuluyor, kışın yaklaştığını da haber veriyordu.

«Skobelev, zor canını kurtarmıştı. MacGahan, Londra'da gazetesine gönderdiği telgraf haberinde Rus generalini şöyle tasvîr ediyordu: Üniforması pislik ve çamur içindeydi. Boynundaki Sen Jorj nişanı tersine dönmüştü. Yüzü duman ve baruttan simsiyah kesilmiş, sesi bağırmaktan kısılmış, gözleri yorgunluktan ve ümitsizlikten kanlanmıştı... 'Elimden geleni yaptım' diyordu İngiliz gazetecisine, 'daha fazlasını hiç bir asker yapamazdı, alaylarım gözlerimin önünde imhâ edildi, Türk taarruzu inanılmaz bir inatçılıktaydı, böyle bir taarruzu ne gördüm, ne işittim, ne de askerî tarihte okudum'...

«Çar için bu, büyük bir felâketti. Yeis içindeydi, ağzını bıçak açmıyordu. Plevne'ye dördüncü bir taarruz olmıyacağını, açlıktan teslim olması için muhasaranın tamamlanmasını ve kuş uçurulmamasını emretti. 'Bir tek alayım, bu sefil kasabadan çok değerlidir' diyordu, halbuki bu sefil kasaba için harcanan Rus alaylarının artık hesabı tutulamıyordu.

«*Standard* gazetesinin muhâbiri Boyle, Skobelev'in bu uğursuz Krişnin tabyasını ele geçirmesi üzerine Plevne'nin sonu geldiğine kanaat getirmiş, Türkler'in taarruzla tabyayı geri alabileceklerini aklından geçirmemişti. Bu kanaatini acele olarak gazetesine telledi ve rezîl oldu. Daha tecrübeli ve askerlikten anlıyan bir gazeteci olan Forbes ise, gazetesine doğru haberi verdi: Rus-Romen ordusunun mağlûbiyeti kesindi ve artık Plevne'yi düşürmek istemek delilik olur, Osman Paşa'ya sadece Dördüncü Plevne Zaferi'ni te'mîn ederdi. Zîrâ Türk ordusunun mânevî kuvveti, son derece yükselmişti. Gazetesinde şöyle yazıyordu: 'Türk askerinin Ruslar'dan her bakımdan üstün ve daha iyi yetiştirilmiş olduğu artık kesin şekilde ortaya çıktı, gözlerimle gördüm. Strateji bakımından her iki taraf da zayıf ve bir sürü hata yaptılar. Fakat muhârebe taktiğinde Türkler, Ruslar'la mukayese edilemiyecek derecede üstün. Türk generalleri, Rus generallerinin çoğu gibi salon adamı değil, mesleklerini çok iyi biliyorlar'.

«Rus mağlûbiyeti, Avrupa'da ve dünyâda, bomba gibi patladı. Nisbetsiz şekilde zayıf bir Türk ordusunun, güçlü Rus ordularını durdurabildiğine zorlukla inanıldı. Fakat ertesi gün gelen tafsilâtlı haberler, Türkler'in Üçüncü Plevne Muhârebesi'ni de kazandıklarını doğruladı. Türk zulmü hikâyeleriyle şartlanmış İngilizler'in ağzını bıçaklar açmıyordu. Rus düşmanı İngilizler ise seviniyor, Ruslar'ın derslerini aldıklarını söylüyor, pa-

dişahı tarafından 'Gazi' unvânı verilen Osman Paşa'nın en üstün kumandan olduğunu konuşuyorlardı. Bir İngiliz lordu, o günlerde doğan oğlunu 'Osman' adıyle vaftiz ettirdi.

«Çar, harbe devâm edebilmek için, Avrupa bankalarından büyük meblağda borç istemişti. Üçüncü Plevne üzerine bir çok banka, Rus hükûmetinin kredi talebini reddetti. Rus rublesi, Avrupa piyasasında, değerinin üçte birini kaybetti. Ruslar, tedariksiz bir kış savaşı ile karşı karşıya idiler. 50.000 ölü, 100.000 yaralı vererek Tuna'yı geçebilmiş, eylûle kadar gelebilmişlerdi.

«Osman Paşa'nın karargâhındaki *Daily Telegraph* muhâbiri Drew Gay, arkadaşı Alman ressamı Lauiri ile beraber Osman Paşa'dan izin aldı, Plevne'den çıktı. Çok tehlikeli bir yolculuktan sonra 5 gün içinde Istanbul'a geldi. Yanındaki Alman ressamı Lauiri, çağdaş harb foto muhâbirlerinin öncüsü veya ağababası idi, görevi muhârebe sahnelerini çizip gazetesine yollamaktı.

«Plevne'den gelen İngiliz gazetecisini II. Abdülhamîd, usul dışı ve bekletmeden kabûl etti. Türk askeri ve Osman Paşa hakkında saatlerce ardı arkası kesilmiyen sorular sordu. Herşeyi bilmek istiyordu : Birliklerinin mânevî durumunu, kılık kıyafetini, mevzilerini ve her şeyi. Haritalar açıldı ve uzun müddet de haritalar üzerinde konuşuldu. Padişah, yorgunluktan ölen Gay'e ancak gece yarısı izin verdi ve bir kaç gün sonra da kendisine gümüş Plevne madalyası verdi.

«Bütün dünya efkâr-ı umûmiyesi, Plevne ile birinci derecede ilgileniyordu. *Daily News* gibi gazeteler, sabah nüshalarında Plevne haberlerini manşette verdikten sonra, bir de akşam *Harb İlâvesi* çıkarıp büyük tafsilâta girişiyorlardı. Plevne planları ve Tuna eyaleti (Bulgaristan) haritaları kitapçılardan gazete bâyîlerine düştü. Osman Paşa, manşetten inmiyordu ve büyük kahraman olmuştu. Tiyatrolarda Plevne temsilleri oynanmaya başladı. Plevne'den gelen gazeteciler, Avrupa'da Plevne üzerine konferans vermeleri için, peşlerinde bütün müesseselerin olduğunu gördüler. Paris'te Madame Tussaud'nun müzesine hemen balmumundan bir Osman Paşa heykeli yapılıp kondu. Türkiye'de de heyecan daha az değildi. *Tuna nehri akmam diyor* türküsü, şehirlerden kasabalara ve köylere yayıldı. 'Şânı büyük Osman Paşa'nın 'Plevne'den çıkmam' dediği terennüm ediliyordu...

«Ruslar'a gelince, teknik üstünlükle Türkler'i yenmek için az ümitleri kalmıştı. İnsan gücüyle Plevne'yi çökerteceklerdi. Son mujik'i Türk cephelerine sürmeye, harbi behemehal kazanmaya kararlı idiler. Kış harbine hazırlanıyorlardı. Tuna'yı devamlı açık tutabilmek için buz kırma gemileri getirtmişlerdi.

Ordularının menzil teşkilâtını temin için de Simniçe'ye kadar demiryolu döşemiye başlamışlardı...

«Çar, her gece kurmay subaylarını, bazan tarafsız devletlerin askerî ataşelerini çağırtıp, onlarla harbin gidişi üzerinde sohbet ediyordu. Padişah ise Yıldız'daki telgraf merkezinin başında geceliyordu. İngiliz basını, Ruslar'ın canını sıkacak, hattâ tehdîd-âmîz şekilde yön değiştirmişti. Çar, İngilizce bilirdi, bir büyük tirajlı Londra gazetesinin şu satırlarını teessürle okudu: 'Rusya, Hıristiyan halkın acısını küstahça olduğu derecede riyâkârca bahane ederek, Türk imparatorluğuna yarım milyon asker soktu. Bunlar Türk topraklarında ne yaptılar? Üç defa Plevne'de dayak yediler. Başka ne yaptılar? Türkler'i katliâm ettiler, ırzlarına geçtiler, Türk şehirlerini yakıp yıktılar, yağma ettiler. Bu rezaletler, Çar'ın, kardeşi başkumandan grandükün ve Romanya prensinin hemen gözleri önünde cereyan etti. Kutsal olduğunu iddia ettiği bu harbde Rusya'nın gayesi, Türkler'in Hıristiyan tab'alarına zulmetmelerine engel olmak olsaydı, Rusya bu işe önce Polonya'da başlıyabilirdi(*)' İngiltere'nin renk değiştirmiye başladığı haberleri her taraftan geliyordu(**). Çar, bu kışın çok kayıp vermiş Rus ordusunu dinlendirmekle geçirilip baharda büyük taarruza geçilmesini istiyen generallerini değil, harbi duraklatmanın vehâmetinden bahseden diplomatlarını dinledi. Bu kış, behemehal Türkiye'nin işi bitirilmeliydi...

«Osman Paşa'nın durumu şöyleydi: Eylûlün ilk günü 56.000 askeri vardı. Bir günde 4.000 askeri şehîd düşmüş veya artık savaşamıyacak şekilde ağır yaralanmıştı. Kuvveti 52.000'e inmişti. Ama eylûl ve ekim içinde 8.000 takviye aldı. Kuvveti 60.000'e yükseldi. Bu kuvvetin iâşesi kolay değildi. Yalnız yiyecek için haftada 250 araba erzâka ve 1.000 baş sığıra ihtiyaç vardı. Levâzım reisi Şevket Paşa, bunların muntazam te'mîni için büyük gayret gösteriyordu. Şevket Paşa, 18 eylûlde Orhâniye'den çıktı. Civardan külliyetli cephane ve yiyecek toplamış, bunları 1.500 arabaya yerleştirmiş, büyük bir konvoy hâlinde Plevne'nin yolunu tutmuştu. Konvoyu 12.000 Türk askeri muhafaza ediyordu. Sofya, hâlâ Türkler'in elindeydi ve büyük gayretlere rağmen

(*) Polonya'nın en büyük kısmı bir asra yakın zamandan beri Rusya imparatorluğuna aitti. Ruslar, kendileri gibi Slav olmalarına rağmen, Hıristiyan Polonyalılar'a çok ağır zulüm yapıyorlardı.

(**) Bu sırada II. Abdülhamid, İngiltere üzerinde korkunç bir baskı ve propagandaya girişmişti. Rusya, Akdeniz'e indiği takdirde, İngiltere imparatorluğunun başına gelecekleri izah ediyor, diğer taraftan Avusturya-Macaristan'ı, Rusya'nın panslavist siyasetiyle korkutuyordu.

Ruslar, ne Sofya'yı düşürebilmiş, ne Sofya-Plevne yolunu kesebilmişlerdi. General Kirilov, 2 gün sonra, 20 eylûlde, Rus Kazakları ile, Şevket Paşa'nın 2 kilometre uzunluğundaki muazzam konvoyuna saldırdı. Ancak Rus süvarisi, Türk piyadesinin çok kesîf ateşiyle dökülmiye başladı. Konvoyun tecavüze uğradığını öğrenen Osman Paşa, dakika geçirmeden Plevne'den bir tugay çıkarttı. İki ateş arasında kalan General Kirilov, ağır zâyiat vererek çekildi. Konvoy, 22 eylûl gecesi Plevne'ye girdi. Rus saldırısı sırasında konvoyun bazı arabaları tahrîb edilmiş veya kaçırılmıştı. Bunların arasında tıbbî malzeme dolusu bir kaç araba vardı. Bu, Plevne'deki Türk doktorlarını son derecede müteessir etti. İlâç sıkıntısı vardı. Plevneli yerli Türk kadınları, hastahanelerde, gece gündüz Türk yaralılarına bakıyorlardı. Yaralıların çoğunu Osman Paşa, Sofya'ya göndermişti ama, Plevne'de hâlâ büyük sayıda yaralı ve hasta vardı. Şevket Paşa, civardaki kasaba ve şehirlerden ne bulduysa yeniden toplamaya başladı ve bunları 12 ekimde, tek arabasını Ruslar'a kaptırmadan Plevne'ye sokmaya muvaffak oldu. Bu, Plevne'ye gelebilen son konvoydu ve artık Ruslar yolları tamamen kesmişlerdi. Son konvoyda ise daha çok yiyecek getirilebilmişti. Çok az cephâne ve ilâç te'mîn edilebilmişti(*). Zâten bu konvoy, büyük tehlike atlatarak Plevne'ye varabilmişti. Ruslar, konvoy daha Orhâniye'den hareket ettiği an haber almışlar, fakat ancak Plevne yakınlarında yetişmişler, Plevne'den çıkan Türkler, Ruslar'ı püskürtmüşlerdi. Konvoyu Plevne'den 70-80 kilometre uzakta yakalıyabilselerdi, topçu ateşiyle imhâ etmeleri mümkündü...

«Ruslar, plandan ve hareketten mahrumdu. MacGahan gazetesine 'böyle mükemmel bir ordunun bu derece ümitsiz durumu târihte görülmemiştir' diye yazıyordu. 19 ekimde Romen tümenleri, Plevne'ye yeniden taarruza geçtiler. 10 metre yüksekliğindeki duvarlara merdivenlerle tırmanmaya çalıştılar. 1.000 ölü verince geri çekildiler. Bu Osman Paşa'nın belki Dördüncü Plevne Zaferi sayılabilir.

«Ekim ortasında kara kış başladı. Yağmurla karışık kar, devamlı Plevne üzerine yağıyordu. Yollar geçilmez durumdaydı. Rus iâşesi tâ Ziştovi'den öküz arabalarıyle yapıldığı için, Ruslar da Türkler derecesinde sıkıntıda idi. Rus istihkâmcıları, Tuna üzerinde mükemmel köprüler yapmışlar, fakat Tuna ile Plev-

(*) 1859'da Harbiye'den çıkan Şevket Paşa, ferik (korgeneral) idi. Vezir Hüseyin Paşa'nın oğludur. 1908'de senatör oldu. 1911'de öldü. Güzel konuşması ve şakacılığı ile meşhurdu.

ne arasına ne demriyolu döşiyebilmiş, ne sağlam satıhlı yol yapabilmişlerdi. Yüzlerce araba ve bir çok konvoy, çamurlara ve kar yığınlarına saplanıp kaldı. Plevne'yi muhasara eden büyük Rus ordusunda 20.000 asker, hastalıktan yatıyordu.

«General Kirilov, Plevne'ye devamlı konvoy girmesine mani olamadığı için azledildi. Yerine bir süvari kolordusunun başına geçirilen General Gurko geldi. Gurko, Şıpka'yı ansızın işgal, Süleyman Paşa'yı Şıpka'dan geçirtmemek ve Eğri Zağra'daki büyük Türk katliâmı ile çok meşhurdu. Plevne çepeçevre kuşatılamamıştı. Şevket Paşa, Orhâniye'de kumandandı ve Sofya - Plevne yolunu kontrolü altında tutuyordu. Gorni Dubnik'te de 8.000 asker ve 4 topla Hıfzı Paşa vardı. Ruslar, bu sonuncu mevzii düşürmeye karar verdiler. Plevne'yi sürekli bombardımanla oyalarken Gorni Dubnik'e taarruz ettiler. Şevket Paşa, 20 taburluk mühim bir kuvveti olmasına rağmen, kuvvetlerini imhâ ettirmek korkusuyle Orhâniye'den çıkıp Hıfzı Paşa'nın imdâdına yetişemedi. Hıfzı Paşa'nın mukavemeti, korkunç oldu.

«24 ekimde Ruslar, 35.000 piyâde, 10.000 süvârî ve 60 topla, Gorni köyündeki Hıfzı Paşa'nın 8.000 piyâde ve bir batarya topuna taarruza geçtiler. Türk tugayı, karşı koymaya kararlı idi. Saat 8'de Rus topçu ateşi başladı ve 2 saat sürdü. 10'da, Türkler'in kâfi derecede top mermisi yediğine kanaat getiren Ruslar, taarruza geçtiler. Dört kol hâlindeydiler. Bu dört ayrı yöndeki kollara General Ellis, General Baron von Zeddeler, General Rosenbach (bunların üçü de Alman asıllı idiler) ve Albay Çerevin kumanda ediyorlardı. İlk Türk tabyası düştü, fakat ikincisinde toplanan Türkler, dehşetli ateş açtılar. 2'si albay olmak üzere pek çok Rus subayı öldü. General Zeddeler ve General Rosenbach yaralandılar.

«50.000 kişilik —içlerinde hassa birlikleri de bulunan— çok seçkin bir kolordunun sefil bir köyü alamadığını ve büyük zâyiat verdiğini haber alan General Gurko, önce, Sofya yolu üzerinde diğer bir Türk müstahkem mevkii olan Telis'e taarruz etti. Bu sefil köyde de 1.000 ölü ve pek çok yaralı veren Ruslar, Telis'i düşüremediler. Öylesine çabuk ric'at ettiler ki, Türk siperlerinin önünde düşen 300 yaralılarını da götüremeyip Türkler'in insafına terkettiler. Telis'i alamıyan Gurko, Gorni Dubnik'te Ahmed Hıfzı Paşa'ya karşı savaşan kudretli Rus kolordusuna yardıma gitmeye karâr verdi. Bütün endîşesi, Şevket Paşa'nın Orhâniye'den çıkması idi, fakat böyle bir şey olmadı. Gurko, Gorni Dubnik'e üç defa taarruz etti ve üç Rus taarruzu da Hıfzı Paşa tarafından püskürtüldü. Akşam saat 5'te Gurko, ya zafer, ya

ölüm emrini verdi. 60 Rus topu, Gorni Dubnik'teki Türk tabyasına ölüm kusuyor ve bir an ateş kesmiyordu. 5.000 Çar hassa piyadesi, tabyaya yürümeye başladı. Dökülenlere hiç ehemmiyet verilmedi ve yürüyüş, topçu himayesi altında devâm etti. Türkler'in sadece 4 topu olduğu için, müşkil durumda idiler. Saat 6'da güneş batârken, 3.500 şehit veren Hıfzı Paşa, beyaz bayrağı çektirdi. 2.235 yaralı askeriyle beraber, onları kılıçtan geçirtmemek için, teslîm oldu. Dünyaca ünlü Rus hassa alaylarına 4.000 ölü ve binlerce yaralı verdirmiş, görevini yapmıştı. Bir kaç gün sonra Telis de teslîm oldu. Plevne, bu defa tamama yakın şekilde muhâsaraya alınmış ve açlığa mahkûm edilmişti. Fakat hâlâ Sofya yolu kapatılabilmiş değildi. Zîrâ yol üzerinde Orhâniye kasabahında 20 taburuyle Şevket Paşa vardı ve Sofya da Türkler'in elindeydi. Kuzeyde Ruslar, Müşir Mehmed Ali Paşa'nın ordusunu âtıl hâle getirmişler, fakat imhâ edememişlerdi...

«Ruslar, 48 kilometrelik bir çenber hâlinde Plevne'yi sarmışlardı. Bu kadar geniş bir çenberin her noktasına hâkim olmak ve kuş uçurtmamak kolay değildi. Fakat artık Osman Paşa'nın erzak ve cephane alamadığı kesindi. Bir kaç haftalık ömrü kalmıştı Plevne'nin. Osman Paşa ya teslim olacak, ya hurûc (çıkış, yarma) hareketine geçerek Plevne'den çıkmaya mecbur kalacaktı. Birkaç hafta daha sabredilirse, Plevne meyvesinin kendiliğinden kucaklarına düşeceği, Çar'a bildirildi. Ruslar, Plevne'nin dışarısıyle irtibâtını kesmek için, şehrin çevresindeki siperlerde mevzilenmişlerdi. Osman Paşa, Grandük Nikolay'a gönderdiği mesajda, 8 aylık erzak ve malzemesinin bulunduğunu, Ruslar'ın kar altında ıslak siperlerde rahatsız uyudukları için teessür duyduğunu bildiriyor, Türk askeri, refah içinde olduğunu göstermek için, Rus siperlerinde yarım gıdadan avurtları çökmüş Rus mujiklerine bakraç bakraç hâlis yoğurt atıyorlardı. Muhârebe, siper savaşına dönüşmüştü. Tabiî Osman Paşa'nın 8 aylık değil, 8 haftalık erzakı bile yoktu ve Grandük Nikolay, bunu çok iyi biliyordu. Bu haftalarda, Sıvastopol istihkâmlarını yapan ve Avrupa'nın en büyük istihkâmcısı sayılan emekli orgeneral meşhur Todleben (bu da Alman asıllıdır) Rusya'dan getirilmiş ve Plevne'yi çepeçevre kuşatmak için kendisine çok güzel istihkâmlar yaptırılmıştı. Plevne'yi muhâsara eden Rus ordusu, 180.000 muhâribden ibaretti. 7 Rus ve 1 Romen kolordusuna ayrılmıştı. Kolordulara General Çernat (3 Romen tümeni) (kuzeyde, 28 tabur, 28 bölük süvârî, 78 top), General Krudener (IX. Kolordu, doğuda, 18 tabur, 4 süvari bölüğü, 80 top), General Zotov (IV. Kolordu, güneydoğuda, 13 tabur, 4 süvârî bölüğü,

48 top), General Skobelev (güneyde, 27 tabur, 6 bölük süvârî, 96 top), General Kataley (Hassa Kolordusu, güneybatıda, 16 tabur, 2 bölük süvari, 54 top), General Ganetsky (Humbaracı = Grenadier Kolordusu, batı ve kuzeybatıda, 30 tabur, 22 bölük süvari, 126 top), General Karzov (Lofça'da, 34 tabur, 4 süvari bölüğü, 136 top), General Gurko (Orhâniye'de Şevket Paşa karşısında, 38 tabur, 84 bölük süvari, 76 top). Toplam: 204 tabur piyade, 154 bölük süvari, 694 top, istihkâm ve başka yardımcı birlikler...

«10 ve 11 ekimde Skobelev, yeniden Plevne'ye taarruz etti, kendi kesimindeki bâzı Türk siperlerine girdi. Fakat Başkumandanlık, bu siperlerin muhafazasının Türk ateşine açık olduğu için imkânsız olduğunu bildirerek tahliye edilmeleri için emir verdi. Bu kargaşalıktan Türkler faydalandı: Skobelev'le Zotov'un kolorduları arasına giren Türkler, burada derhal siper ve tabyalar inşâ ederek yerleştiler. Bu sûretle iki Rus kolordusunun bağlantısını kestiler. Tulçeniçe deresinin sarp yamaçlarına dayandıkları için, Ruslar tarafından atılamadılar da. Arazi bilgisinde Türkler, daha üstündüler...

«Gorni Dubnik'le Telis'in düşmesi ve Orhâniye'de Şevket Paşa ile irtibâtın Gurko tarafından kesilmesi, Osman Paşa'yı müşkül durumda bıraktı. Ama ümitsizliğe sebeb olmadı. Hâlâ kuzeyde Müşir Mehmed Ali ve güneyde Müşir Süleyman Paşalar'ın ordularının geleceği sanılıyordu. Halbuki bu iki müşîr, Osman Paşa'yı delice kıskanıyorlardı. Her ikisi de sırayla Tuna orduları başkumandanı oldukları halde (şimdi bu sıfat Süleyman Paşa'da idi), «Gazi» unvânını alamamışlardı. Önceleri kıskançlıkla Osman Paşa'yı kaderine terkettiler. Sonra Mehmed Ali Paşa gerçekten Plevne'yi kurtarmak istediyse de, artık iş işten geçmişti. 30 ekim 1877'de Başkumandan Grandük Nikolay, Poradim umumî karargâhından, Osman Paşa'ya şu mektubu gönderdi:

«'Mareşal Hazretleri,

«'Ekselansları'na aşağıdaki hususları arz etmekle şeref duyarım:

«'Gorni Dubnik ve Telis'teki Osmanlı kuvveti esîr alınmış, Rus orduları, Osikovo ve Vraça'daki mevzileri ele geçirmiştir. Plevne'yi muhâsara eden Rus ordusu ise, hassa ve humbaracı kolorduları ile güçlendirilmiştir. Bu sûretle Rus Batı Ordusu, büyük güce erişmiştir. Şehrin ulaştırma hatları tamamen abluka altındadır. Yiyecek ve içecek ikmali imkânsızdır. İnsanlık adına daha fazla kan dökülmemesi için direnmekten vaz geçip teslim şartlarını aramızda görüşebileceğimiz bir yeri bildirmenizi istir-

hâm ederim. Aksi takdirde dökülecek kanların mes'uliyeti, Ekselansları'na ait olacaktır. Mareşal Hazretleri, hürmetlerimin lutfen kabûlünü rica ederim. Nikolay, Avrupa Rus Orduları Başkumandanı.

«Osman Paşa, bu Fransızca mektubu getiren 6 Kazak süvarisine mükemmel yemek yedirterek, Plevne'de yiyeceğin bol olduğunu göstermek istedi. Şu Fransızca mektubu ellerine vererek yolladı :

«'Plevne Umumî Karargâhı, 12 Kasım 1877

«'İmparatorluk Altesleri'nin tarafıma göndermek lutfunda bulundukları 30 ekim 1877 tarihli mektubu aldım. Emrim altındaki Orduy-ı Hümâyûn, her vesilede gücünü ve mukavemet kudretini isbat etmiştir. Bugüne kadar yapılan muhârebelerin hepsini kazanmıştır. Bu sebeple, beyan buyurduğunuz gibi, Majeste Çar Hazretleri, hassa kolordusu ile humbaracı kolordusunu, yani Rusya'nın en seçkin iki birliğini Plevne önüne yollamak zorunda kalmışlardır. Gorni Dubnik ve Telis'in düşmesi, buradaki kuvvetlerimin esir alınması, bütün ulaştırma yollarımın kesilmesi, ordumu teslim etmem için kâfi sebebler değildir. Birliklerimin hiç bir şeye ihtiyacı yoktur ve Osmanlı ordusunun şerefini savunmak için gereken her şeyi henüz yapmış oldukları kanaatinde değillerdir. Bugüne kadar imanımız ve vatanımız için kanımızı seve seve döktük. Teslim olmaktansa, daha fazlasını vermiye hazırız. Dökülen kanların mes'uliyetine gelince, bu mes'uliyet, dünyada ve âhırette, bu harbi kışkırtmış ve yaratmış olanlara âittir. İmparatorluk Altesleri'nden, hürmetlerimin kabûlünü istirhâm ederim.

Gazi Osman
Plevne Ordusu Kumandanı

«Kasımda kış, şiddetini arttırdı. Türk tabyaları çevresinde nöbet 4 saatten 2 saate, sonra sâdece bir saate indirildi. Bir saat nöbet bile feci idi. Nöbetçiler, bir buçuk metre derinliğinde bir çukurda vücûdü donarken, başı buzdan soğuk rüzgâra karşı bekliyorlardı. Hava —10° idi. Bu soğuğa karşı asker de, gittikçe yetirsiz gıda alıyordu.

«Rus bombardımanı, her gün bir kaç saat, bazan da geceleri Plevne'yi döğüyordu. Askerler mahfuz tabyada idiler. Onun için top mermileri, daha çok sivillere ve hastahanelerdeki yaralı ve hastalara zarar veriyordu. Bir kaç dakika ara ile Rus muhâsara toplarının büyük gümbürtüsü, arkasından tren katarı gibi yaklaşan merminin yol aldığı, hemen sonra da patlamanın ve

yıkılan duvarların sesi duyuluyordu. Bazan sokakta patlıyan mermi, bir kaç kadınla çocuğu parçalıyordu. Bombardıman başlayınca Türk ve Bulgar halkı, cami ve kiliselere sığınıyorlardı. Oralarda döşekleri, tencereleri ve her şeyleri vardı...

«Her ev, hissesine düşen yaralı ve hastayı barındırıyordu. Zîrâ artık hastahâneler yaralı ve hastalara yetmiyordu. İlâç ve sargı bezi tükenmişti. Ölülerin gömleklerinden sargı bezi kesiliyordu. Hastalık ve bombardımandan her gün o kadar ölen oluyordu ki, artık ölene acıma duygusu yok olmuş gibiydi. Sivil halk, daha da gıdasız, avurtları çökmüş, gözlerinin feri kaçmış, oradan oraya koşuşuyordu.

«Soğuk, büyük ıztırap kaynağı idi. Odun tükenmişti. Türk askeri, bir müddet asma kütüklerini keserek ısındı, sonra onlar da bitti.

«Osman Paşa, asker tayınının günde 250 gram ekmek ve 250 gram ete indirilmesini emretti. Ekmek, yarı yarıya buğday ve mısır unundan pişiriliyordu. Kahve, çay ve tütün tükenmişti. Şeker çok azalmıştı. Bir yumurta için akıl almaz para isteniyordu. Sabun yoktu. At ve öküz kesilmesi kesin şekilde yasaklanmıştı. Çünkü bir çıkış hareketinde bu hayvanlar orduya lâzımdı. Erâtın üniformaları, ayakkabıları parçalanmıştı. Ayağına çuval sarmaya, kaputlarının altına Rus ve Romen üniforması giymeye başlıyanlar vardı. Şartlar çok ağırlaşmıştı. Buna rağmen Plevne garnizonundan ancak 200 firar vak'ası oldu. Bunların hepsi de 'başıbozuk' denilen gönüllülerdi. Her Türk askeri hâlâ 'teslim olmıyacağız' diyordu.

«Plevne'yi dışarıya bağlıyan telgraf hatları çoktan kesilmişti. Yalnız şehrin içinde çeşitli tabyalar arasında telgraf hatları vardı. Onun için Osman Paşa, dış dünyadan ve harbin gidişinden de az ve geç haber alıyordu. Kasım ortalarında Ruslar, 5 Türk esiri ile Osman Paşa'ya *The Times* ve *Daily News* gibi Ruslar'ı pek tutmıyan İngiliz gazetelerinin son nüshalarını yolladılar. Burada Kars'ın düştüğü ve harbin Türkler'in aleyhine geliştiği gibi haberler vardı. Gene bu gazetelerde Ruscuk, Silistre, Varna, Şumnu ve Sofya'daki Türk ordularının ilerliyemez, âtıl duruma getirildiği ve Plevne'deki gibi muhâsara altına alınmalarının yakın olduğu bildiriliyordu. Osman Paşa, Grandük'e bir mektup göndererek, gazetelere teşekkür etti, 'uzun kış günlerinde lutfen inâyet buyurduğunuz bu gazeteleri okuyarak vakıt geçireceğim' diyordu. Skobelev de, Türkçe olarak Kars'ın düştüğünü büyük ışıklı levhalarla Türk siperlerine karşı koydurttu. Türkler, ateş ederek levhaları düşürdüler. Sofya ve Vidin, hâlâ

Türkler'in elindeydi ve mukavemet ediyordu. Mehmed Ali Paşa, 22 ekimde Orhâniye'ye gelip Şevket Paşa ile birleştiyse de, Plevne'ye geçemedi. Böylece son ümit de kayboldu. Ruslar, Türkler'in yiyecek ve malzeme sıkıntısını biliyorlardı. Osman Paşa'nın bir kaç haftası kalmıştı. Ya teslim olacak, ya yarma hareketine geçip Rus hatlarından fırlayıp geçmek istiyecekti. Rus genel kurmayı, Osman Paşa'nın teslim olacağına ihtimal vermiyordu. O halde ikinci ihtimâlin gerçekleşmesini çok uyanık şekilde beklemeleri icab ediyordu.

«Plevne hâlâ harb muhâbirleriyle dolu idi. Bir kısmı gitmiş, fakat MacGahan, Millet, Frédéric Villiers, Coningsty ve Irving Montagu kalmışlardı. Bu sonuncusu, *Illustrated London News*'un harb ressamı idi. Kurtlar artık, siperlere, çadırlara kadar iniyorlardı.

«Aralık 1877'nin birinci günü Osman Paşa, bütün paşaları ve albayları toplantıya çağırdı. Kumandanlardan şu hususu danıştı : Yiyeceğimiz çok azaldı, bitinceye kadar Plevne'den çıkmayıp, bitince teslim mi olalım? Yoksa Rus ablukasını yarıp geçmeyi mi tecrübe edelim? Hepsi ikinci fikirde olduklarını, askerlerinin de bu fikirde olduğunu söylediler. Osman Paşa : 'benim de fikrim bu' dedi, 'fakat kendimizi aldatmıyalım, böyle bir hareketin muvaffakıyet ihtimali azdır ve çok kan dökülecektir. Fakat askerî şerefimiz, bizi bu şekilde hareket etmeye zorlamaktadır.

«Tek şanslı görünen çıkış yolu, Vid Köprüsü'nden Rus hatlarını zorlamaktı, kuzeybatıdan. Çıkış muvaffak olursa, İsker suyunu takib ederek Sofya'ya gidilecek, Sofya'daki Türk ordusu ile birleşecekti. Vidin'deki kuvvetler de çağırılınca, Osman Paşa'nın emrinde 150 piyade taburu, süvari ve topçu kuvvetleri ile bir ordular grubu teşekkül edecekti. Ruslar, bu kuvveti ardlarında bırakıp, Edirne'ye uzanamazlar, Istanbul'a yaklaşamazlardı. Istanbul'un kaderi, tâ Tuna kıyılarında münakaşa ediliyordu. Zîrâ I. Murad devrinden, XIV. asır sonlarından beri Türkiye'nin tabiî sınırı Tuna idi...

«10 aralık 1877 gecesi çıkış hareketine karar verildi. Osman Paşa, yaralı ve hastaları Plevne'de bırakmıya mecburdu. Bulgar papazlarını çağırttı. Haç öptürerek ve *İncil* üzerine yemin ettirerek, bu zavallılara bir şey yapılmıyacağına dâir söz aldı. Bakalım Bulgarlar, 500 yıldan beri Türkler'den gördükleri şefkati onlara karşı gösterebilecekler, çok nüfuzlu ve dindar olan Ortodoks râhibleri, Türk yaralı ve hastalarına kötü bir muameleyi önliyebilecekler miydi?

«Her subaya seri ateşli bir Winchester karabini ile birer tabanca, her ere 130 mermi ve 6 günlük peksimet dağıtıldı. Çerkes süvarileri, tüfeklerini, tabancalarını, kamalarını, mızraklarını mükemmel hâle getirdiler. Arabalara cephane, su, çadır, battaniyeler yüklendi. Her tabura 60 yük beygiri, 12 öküz arabası verildi. Arabaların ve topların tekerlekleri yağlandı, saman ve paçavra sarılarak ses çıkarmaları önlendi. Son kalan yiyecek maddeleri, tuz, şeker, kinin, ilâç, çizme, çarık ve sargı bezleri, birliklere dağıtıldı.

«Tabya ve siperlerin boşaltılmış olduğu belli olmasın diye, kukla askerler kondu. Doktorlar, yürüyebilen ve araba sürebilen hasta ve yaralılardan 6.000'ini seçtiler. Ancak kalkamıyacak durumda olanlar, Plevne'de bırakıldı. Bunların sayısı 1.000 kadardı ve Plevne'deki bir kaç yabancı doktora emanet edildiler.

«Plevne Türkleri, sivil ahali de, ihtiyar, kadın, çocuklar dahil, çıkışa katılıyorlardı. Asla Plevne'de kalmak istememişler, çıkışa katılmak için Osman Paşa'yı zorlamışlardı. Ruslar şehre girince başlarına gelecekleri biliyorlardı. Gurko'nun Eski Zağra katl-i âmını duymuşlardı. Bu siviller için 300 araba ayrıldı. Subaylar her arabayı kontrol ederek, hayatî lüzumu olmıyan eşyayı dışarı attılar. 9 aralık sabahı askere, Osman Paşa'nın çıkış günü için emri okundu. Her alay ve her tabura, ayrı pozisyonlar tayin ediliyordu...

«Akşam başlarken birlikler, bu kadar savundukları tabya ve siperlerinden çıktılar. Şehrin kuzeybatısında toplanmıya başladılar. Ayaz, dondurucu idi ve hava, kar bulutları ile kaplı bulunuyordu. Az sonra kar başladı. Şehir sessizdi. Çok az araba gıcırtısı bu sessizliği ihlâl ediyordu... Kadınlar, 500 yıllık yurdlarını terkettikleri için ağlaşıyorlardı. Çocukların bir şeyden haberi yoktu. Arabaların arasında, kar içinde oynaşıyorlardı. Türk subayları, yaralı ve hastaların bulundukları hastahane ve evlerin kapılarına Fransızca 'il n'y a que des blessés dans cette maison = burada yalnız yaralılar vardır' cümlesini havi kâğıtlar yapıştırıyorlardı. Kâğıtların üzerine kızılhaç işareti konmuştu...

«Kurmay subaylar, hükûmet konağındaki (Plevne, bir kazâ merkezi idi) ve karargâhtaki vesikaları topladılar, bir kısmını yaktılar. Herbert, bu sırada Osman Paşa'yı gördü : Gözleri hırs ve azim dolu, alnı kırışık, yanakları çökmüş, çehresinin ifadesi gergin ve kaygılı idi. Onbinlerce Türk ve Rus'un savunmak ve almak için can verdikleri Plevne tabya ve siperleri, şu anda bomboştu..

«General Skobelev, gece saat 3.30'da emir subayı tarafından uyandırıldı. Plevne'den bir Polonyalı Yahudi casus(*) kaçmıştı, şu haberi getiriyordu : 'Osman Paşa askerine 3 günlük tayın ve birer çift çarık dağıttı; Türk ordusu Vid Köprüsü yakınında toplandı; Skobelev'e karşı olan siper ve tabyalar Türkler'ce boşaltıldı'. Skobelev, Yahudi'ye, bir Rus keşif birliğini Türk siperlerine kadar götürüp götüremiyeceği ve siperler boş değilse Ruslar tarafından süngülenmeyi göze alıp almadığını sordu. Yahudi kabûl etti ve keşfe çıkıldı. Santim santim ilerliyerek Türk siperlerine yaklaşıldı. Çıt sesi duyulmuyordu. Rus müfrezesi, sürünerek ilerliyordu. Birinci hat Türk siperleri gerçekten boştu. İkinci ve üçüncü hat siperlerde de tek Türk yoktu. Keşif müfrezesi nihayet Krişnin tabyasına geldi. Bu tabyada daima 1.000 Türk askeri bulunuyordu. Ruslar tabyayı tırmandılar ve bomboş olduğunu gördüler. Koşarak döndüler ve General Skobelev'e durumu bildirdiler.

«Skobelev, durumu telgrafla Bogot'taki Grandük Nikolay'a ve General Todleben'e bildirdi. Bir kaç dakika içinde bütün Rus hatları boyunca trampetler çalmaya başladı. Alarm veriliyordu. Bütün Rus ordusu ayağa kalktı, uyuyan tek kişi kalmadı. Bu arada Romenler de, kendi hatlarında, Türkler tarafında hareket eden ışıklar görmüşlerdi. General Todleben, Türk yarma hareketinin muhtemelen General Ganetsky'nin kesiminde olacağını generale bildirdi ve Ganetsky'yi desteklemek üzere topçu ve büyük birlikler gönderdi.

«Bu sırada Türk topçu ve piyade ateşi başlamıştı, Osman Paşa Ruslar'ı yarma hareketine başlamış, düşman çenberini kırmaya çalışıyordu. Gün ağarıyordu. Ganetsky'nin kesiminin önündeki vâdî ve tepeler, yığın yığın ve hareket hâlinde Türkler ve arabaları ile dolmuştu. Türk piyâdesi, Vid Köprüsü üzerinden geçmemekte, âdetâ akmaktaydı. Arabalar da geçiyordu. Vid üzerindeki diğer küçük köprüler de Türkler'le dopdoluydu. Derhal Rus ateşi başladı. 100 top ve 5.000 Berdan tüfeği, Türkler'i döğüyordu. Köprüler üzerindeki insan katarının durakladığı ve dağılmaya başladığı görüldü.

«Son Plevne muhârebesi başlamıştı. Yürüyen Türkler'le Ruslar'ın arasında, Plevne boğazının huni gibi açıldığı geniş bir vâdî vardı. Vâdî, eteklerinden Vid suyu geçerek dik ve kayalık tepelerde son buluyordu. Bu tepeler şimdi ateş içindeydi...

(*) Bu, Rus zulmünden Türkiye'ye kaçmış binlerce Yahudi'den biriydi. Bu Polonya Yahudileri'nin en büyük kısmını bu olaydan 63 yıl sonra Hitler imhâ etmiştir.

«İngiliz harb muhâbiri MacGahan, Ruslar tarafından muhârebeyi bütün rûhuyle takib ediyordu : İleride 20.000 Türk askeri, korkunç bir vuruşmaya girişmişti. Arkadan, iki kanadı korumaya çalışan 20.000 Türk askeri daha, ateş ederek ilerliyordu. Daha arkadan da 500 kadar araba geliyordu. Türkler öyle sür'atli ilerliyorlardı ki, Rus hatlarına varıncaya kadar topçuları ancak bir kaç atım ateş edebilmişti. Fakat Türkler ilerledikçe, Rus ateşi yoğunlaşıyordu.

«Osman Paşa, çok öndeydi. II. Abdülhamîd'in hediyesi kestâne renkli şâhâne bir ata binmişti. Türkler, 'Allah Allah' sadâsıyle yeri göğü inletiyorlardı. Bir Sibirya alayına tesadüf eden Türkler, sadece bir kaç dakika içinde bütün alayı imhâ ettiler. Türkler, Rus siperlerini aşmışlar, siperlerin gerisindeki Rus topçusuna erişmişlerdi. Toplarını savunan Rus askerleri derhal öldürüldü ve Rus topları susturuldu. Rus çenberi kırılmış ve yarılmıştı. Saat henüz sabah 8.30 idi.

«Bu anda Rus 2. humbaracı tümeni, bütün gücüyle Türkler'in üzerine taarruza geçti. 50.000 Türk ve Rus askeri gırtlak gırtlağa geldiler. Bir müddet boğuşuldu. Fakat arkadan Türk birlikleri dar vâdîden zamanında yetişemediği için, ön saftaki Türk tümeni, düşmanın üstün sayısı ve ateşi karşısında bocalamaya başladı ..

«Bu sırada Osman Paşa, bir tümenini daha ileri hatta sürmeye, Ruslar'ı dağıtıp Sofya'ya doğru açılmaya hazırlanıyor, acele ediyordu, o anda bir kurşunla bacağından ciddî şekilde yaralandı. Plevne 5 aydır, Osman Gazi senbolü ile ayakta dimdik duruyordu. Osman Paşa'nın vurulduğu, mübalağalı şekilde Türk hatları arasında yıldırım gibi yayıldı. Herkes 'Osman Gazi şehit düştü' diye biribirine haykırıyordu. Panik başladı. Türkler, geriye, Plevne'ye doğru ric'ate başladılar. 300 arabayı siper yaparak Vid suyu kenarında mevzîlendiler ve üzerlerine gelen düşmana ateşe başladılar. Bundan sonra tam 4 saat, Ruslar, Türkler'le dolu vâdîyi top ve tüfek ateşiyle cehenneme çevirdiler.

«Türk hurûcunu öğrenen Çar ve kardeşi Grandük, Radişevo'daki Rus tabyasına gelmişler, Ruslar'ın Türk siperlerine aktıklarını seyrediyorlardı. Çar'a her dakika başı telgrafla haber geliyor, Rus ve Türk zâyiâtı ve durumu hakkında bilgi veriyordu. Romen kolordusu, Yanıkbayır'da ilerlemiye başladı. Opaneç'teki Türk tabyasının ateşini susturan Romenler, saat 9'da tabyaya girdiler ve 2.000 Türk'ü esîr aldılar. Güneybatıdan ilerliyen General Kataley de Rus Hassa Kolordusu ile, Türkler'in sol kanadını koruyan 120 subay ve 3.734 erden müteşekkil Türk birliğini esîr etti.

«Bir Rus kolordusuna karşılık bir Türk alayı, nihayet bir Türk tugayı muhârebe ediyordu. Savaş tamamen dengesizdi. Önden ve arkadan çevrilen Türkler'in Plevne'den çıkma şansı artık yok olmuştu. Üstelik tekrar Plevne'deki tabya ve siperlerini elde etmelerine de imkân yoktu. Çoğu Ruslar tarafından işgal edilmişti.

«Türkler, çenber içindeydi. Tam 3 saat, aralıksız Rus ateşi yediler. Devamlı Rus takviyesi geliyor ve Ruslar artık Plevne sokaklarında dolaşıyordu.

«Öğleden sonra saat 1'de, iki tarafın ateşi de azalmıya başladı ve sonra tamamen durdu. Türkler, her taraftan sarılmışlar ve pek üstün düşmana karşı, târihte az görülen bir cesâretle vuruşmuşlardı. 143 gündür bütün dünyayı büyülemiş olan efsane, son dakikalarını yaşıyordu. Türkler için artık yapılabilecek tek şey vardı: Teslim olmak.

«Ateş kesilince, Vid Köprüsü'ne giden yolda beyaz bir bayrak yükseldi. Osman Paşa, teslîm oluyordu. Bayrağı gören Rus birlikleri sevinç çığlıkları atmıya başladı. Bu çığlıkları duyan ve mânâsını kavrıyan daha gerideki Rus birlikleri de çığlığa katıldı ve çığlıklar, Çar'a kadar ulaştı...

«Ruslar, Osman Paşa'ya Fransızca bir mektup yazdılar, bir Türk subayının eline tutuşturdular. Mektupta 'Ekselans' deniyordu, 'Korgeneral Ganetsky, ancak zât-ı âlîlerini şahsen temsîl eden bir Türk subayını kabûl edecektir, kendileri, yaralı olduğunuzu biliyorlar'.

«Skobelev, yanında gazeteci MacGahan'la köprünün başına geldi. Bir Türk subayı geliyordu. Ruslar arasında 'Osman Paşa'nın kendisi geliyormuş' haberi çalkalanıyordu. Skobelev, yanındaki İngiliz gazetecisine 'Osman Paşa büyük bir askerdir ve bütün askerî tarihte bu sıfatla kalacaktır, memleketinin şerefini kurtardı' dedi.

«MacGagan, en büyük heyecân içindeydi. Paşa ile karşılaşacakları bu tarihî ânı en hurda teferrüâtına kadar hâfızasına nakşetmek için gözlerini dört açmıştı. Çevre, ölüler ve yaralılarla doluydu. Az ileride arabası devrilmiş bir at can çekişiyor ve bir öküz, yarasından ağır ağır boşalan kanla yavaş yavaş can veriyordu. Yanda, kafası kopmuş bir Türk eri yatıyordu. Soldaki çukurda dört Türk eri, gittikçe donuklaşan gözlerle semâyı seyrediyor, en küçük bir şikâyet sesi çıkarmadan sükûnet içinde ölümü bekliyordu. Bir kaç yüz metre ilerideki Rus siperleri ise, cesetlerle dolup taşıyordu. Nihayet bir Türk paşası at üzerinde göründü. Ama Osman Paşa değil, kurmay başkanı Mîrlivâ Tevfik Paşa idi. Rus-

lar 'Osman Paşa değil bu, Tevfik Paşa' diye mırıldandılar. Tevfik Paşa, General Skobelev'e yaklaştı ve Fransızca 'Osman Paşa yaralandı' dedi. Korgeneral Skobelev, 'ümîd ederim ki' dedi, 'yaraları ağır değildir'. Paşa 'Bilmiyorum' diye cevap verdi...

«Bu sırada Çar'ın karargâhından General Strokov geldi. Tevfik Paşa, Osman Paşa'nın yaralandığı için gelemediğini, bir kulübede bulunduğunu, burada Korgeneral Ganetsky'yi beklediğini, Türk ordusunun teslîm olduğunu söyledi. Rus subayları ve gazeteciler, sükûnet içinde, kendisine haber uçurulan Ganetsky'yi beklemiye başladılar. Çevre, silâhlı Türkler'le çevriliydi. Asabiyetle patlıyan bir tek tüfek, herşeyi altüst edebilirdi. Ganetsky de aynı endişeyi taşıyor ve rastgele bir Türk kurşunundan korkuyordu. Fakat Osman Paşa'nın yanına gitmek için Çar'dan emir almıştı.

«Genç General Strokov, diğer Rus subaylarını yolladıktan sonra, atının üzerinde, Türkler'in arasına daldı. Türk birlikleri yol vermek için açılıyor, Rus generaline ne kindar, ne senpatik, tamamen hissiz şekilde bakıyorlardı. Strokov, yolunun üzerinde yığılmış Türk cesetlerini çiğnememek için atına mâhirâne mânevralar yaptırarak yavaş yavaş ilerliyordu. Nihâyet bir kulübeye vardı. Kulübenin önünde Türk paşaları, kurmay subayları, yâverler, kolu Kızılay bandajlı Türk doktorları vardı.

«General Strokov, atından indi, yularını kendisini takib eden Kazak süvarisine verdi. Barakaya girdi. Kapıyı açtı. Burası yaralılarla dolu bir ahırdı. İkinci kapıyı açtı. Alçak sesle konuşan Türk subaylarının bulunduğu bir oda idi. Üçüncü kapı, yandaki ufak odaya açılıyordu. Subaylar, Strokov'u bu odaya aldılar. İki ufak pencereden giren ışık altında Strokov, Gazi Osman Paşa'yı gördü. Tahta bir sıraya oturmuş, yaralı bacağını boş bir cephane sandığının üzerine dayamıştı. Yüzü soluk, kaşları çatıktı. Bakışlarında büyük zekâ eseri ve sükûnet vardı. Ordu başhekimi Mîralay Dr. Âsaf Bey, paşanın yarasını temizliyordu. Bir kaç yaşlı paşa, ayakta duruyordu. Osman Paşa, güçlükle doğrularak, General Strokov'a elini uzattı. Strokov: 'lutfen rahatsız olmayınız mareşalim' dedi, adını ve rütbesini bildirdi ve esas duruşta durdu. Osman Paşa oturmasını söyledi. General, oturmadı ve esas vaziyette durarak, Ganetsky'nin Çar'dan henüz herhangi bir emir gelmediği için, kayıtsız şartsız teslimini istediğini bildirdi ve Fransızca konuşmasını: 'Her şey sâdece Tanrı'nın elindedir Ekselans' diye bitirdi. O anda Korgeneral Ganetsky, odaya girdi. Osman Paşa'yı selâmladıktan sonra şapkasını çıkardı, elini sıktı, tebessüm ederek: 'Tebrik ederim mareşalim' dedi, 'yaptı-

ğınız müdafaa ve taarruzlar fevkalâdeydi, lutfedin, emir buyurun, artık askerleriniz silâhlarını bıraksınlar'.

«Osman Paşa'nın işareti üzerine Âdil Paşa, yanına General Strokov'u alarak, teslimi görüşmek üzere odadan çıktı. Ondan sonra Osman Paşa, kılıcını çıkardı, vedâlaşır gibi bir an baktıktan sonra, Ganetsky'ye uzattı.

«Dışarıda Ruslar, Vid Köprüsü'ne yığılmış Türk ordusunu ve sivillerini, gittikçe yaklaşarak iyice çenber içine almışlardı. Bu sırada Âdil Paşa, bir tepenin üzerinde göründü. Ellerini kaldırarak, askere, silâhlarını bırakmasını söyledi. Ortalığı, korkunç bir sessizlik kapladı. Türkler sanki taş kesilmişlerdi, hareket etmek değil, nefes almıyorlardı. Silâhını atan tek Türk de görülmedi. Bunun üzerine Türk subayları, birliklerini teker teker dolaşarak, artık karşı koymanın faydası olmadığını, silâhlarını yere atmalarını söylediler.

«Asker, ağır ağır, büyük bir isteksizlikle, silâhlarını ve kütüklüğünü sökerek fişekleri yere bırakmıya başladı. Bazılarının asabiyetle yerdeki fişekleri çiğnediği görüldü.

«Başkumandan Grandük Nikolay, ordunun arasına girmişti. Rus askerini tebrîk etti ve şapkasını çıkararak 'yaşasın Çar' diye bağırdı. Bütün Ruslar'ın aynı mealdeki bağırışı, vâdîyi doldurdu. Bu sırada Osman Paşa, açık fayton içinde Grandük'e doğru geliyordu. Grandük, atını faytona doğru sürdü. Osman Paşa, Dr. Âsaf Bey'in yardımıyle faytonda ayağa kalktı, körüğüne tutunarak Çar'ın kardeşini karşıladı. Grandük Nikolay, Paşa'ya elini uzattı: 'Plevne'yi muhteşem bir şekilde savundunuz, bu müdafaa askerî tarihte çok mühim bir yer tutacaktır' dedi. Osman Paşa, acı bir gülümsemeyle teşekkür ederken, Rus subayları 'bravo 'diye bağırarak Paşa'yı alkışlamaya başladılar. Bu sırada Romanya prensi (sonra ilk kralı) Karol geldi, Paşa'nın elini sıkarak tebrik etti ve askerce selâmladı.

«Bu sahneleri seyreden Fransız askerî ataşesi Albay Gaillard, yanındaki İngiliz gazetecisi MacGahan'a: 'Osman Paşa' diyordu, 'çok büyük bir kumandan, şahsıyle karşılaşınca sukut-ı hayâle düşmekten korkuyordum, şimdi kendisini görünce müsterîh oldum, tam hayalimde yaşattığım şahsiyet!».

«Yanlarında bulunan Korgeneral Skobelev de 'büyük bir askerin çehresini taşıyor, sonunda onu gördüğüme çok memnunum' diyordu. Grandük, generallerini teker teker Türk mareşaline takdîm etti. Bütün generaller paşayı selâmlayıp çekiliyorlardı. Osman Paşa, kendisine Skobelev takdîm edilince, yalnız ona eli-

ni uzattı, gülümsiyerek : 'bir gün Rus orduları başkumandanı olacağınızdan emînim' şeklinde iltifât etti.

«Osman Paşa, Plevne'ye götürüldü. Geceyi doktoru ve emirberleriyle bir Bulgar evinde geçirdi. Aynı gün Çar da Plevne'ye geldi ve geceyi, şehirde geçirdi. Ertesi gün Osman Paşa'yı, öğle yemeğine dâvet etti. Bu sırada Grandük'ün emriyle Bükreş yoluna çıkarılan Osman Paşa, geri döndü. Geri dönmesi için Çar, kendi arabasını göndermişti. Çar'ın bulunduğu evin kapısında 300 kadar Rus subayı kendisini 'bravo Osman' diye şapkalarını çıkararak alkışladılar. Paşa, bir tarafında Dr. Âsaf Bey, diğer tarafında yâveri, eve girdi. Çar, kapıda Osman Paşa'yı bekliyordu. Elini sıkarak odaya aldı. Odada, kılıcını iâde etti. Sofra, Çar'ın aşçısı tarafından itina ile hazırlanmıştı. Osman Paşa, aylardan beri böyle mükemmel yemek yüzü görmemişti. Çar'la başbaşa saatlerce konuştular. Çar, Rusya'ya gönderileceğini, mütârekeye kadar kalacağını, kendisine karşı hiç bir şekilde hürmette kusûr edilmiyeceğini söyliyerek Paşa'yı uğurladı.

«Paşa, Ukrayna'da Harkov'a, arabayla hareket etti. Önce Çar karargâhına geldi. Burada kendisine defne dalından bir çelenk verilerek, bundan böyle kendisinin ve esir alınan ordusunun Rusya imparatorluğunun düşmanları arasında bulunmadığı söylendi...

«O gece Rus ordusu, Plevne'yi tamamen işgal etti. Çar ertesi öğle, binlerce Rus'un almak için öldüğü, fakat Türkler'in kahramanca müdâfaaları sonunda düşüremediği Griviçe tabyasında yapılan büyük dinî törene katıldı.

«Tabyanın girişinde Grandük Nikolay, ağabeyi Çar'ı bekliyordu. Çar'ı ve peşindeki Romanya Prensi'ni Rus toplarının salvosu karşıladı. Arabadan inen Çar, kardeşi başkumandanın iki yanağını öptü. Boynuna Sen Jorj nişanı taktı. Orgeneral Todleben'e, Orgeneral Prens İmeretinski'ye ve başka kumandanlara da nişanlar verdi. II. Aleksander, 2 gün sonra Petersburg'a (Leningrad) döndü. Plevne askerî valiliğine, Korgeneral Skobelev'i getirmişti...

«Downing Street'te dünyanın birinci adamı, İngiltere başbakanı Disraeli (Lord Beaconsfield), Plevne'nin düştüğünü bir kaç saat geçmeden öğrendi. Şimdi Ruslar, Istanbul'a doğru akacaklardı. Disraeli, 12 aralıkta kabineyi fevkalâde toplantıya çağırdı. Harbin başında antitürk olan Londra basını, şimdi Ruslar'a karşı idi. *Morning Post,* Rusya durmadığı takdirde İngiltere'nin harb ilânına mecbur olduğunu yazacak kadar ileri gidiyordu. 17 ocakta Avam Kamarası toplandı. Gündemde tek konu

vardı : Rus-Türk harbi. Parlamento, hükûmetin ordu için istediği 6 milyon altın ek tahsisatı aynı gün kabûl etti. Londra'da ve İngiltere'nin diğer şehirlerinde tiyatro, müzikhol ve sirklerde hâlâ en gözde mevzu, Plevne müdafaası idi.

«Çar'ın Petersburg'da karşılanışı, muhteşem oldu. Kazan Katedrali'ndeki yerlerini sağlama bağlamak istiyen halk, geceyi mermerlerin üzerinde geçirmişti. Tören, halka açıktı. Hânedâna mensup bir subayın yanında bir köylü, bir prensesin yanında bir mujik kadını görünüyordu. Çan sesleriyle katedralin kapıları açıldı. Top sesleri, çan seslerine karıştı. Çar, Kutsal İkon'u öptü. Kalabalıktan, adım adım yürüyebiliyordu. İngiliz gazetecisi Archibald Forbes'a göre, Plevne alınmadan avurtları çökmüş, endişeli bir adam olarak gördüğü II. Aleksander, şimdi neş'eli idi.

«Plevne'nin kahraman ordusundan 10 paşa, 130 Türk albay, yarbay ve binbaşısı, 2.000 yüzbaşı ve teğmen, 40.000 piyâde ve topçu, 1.200 süvari, toplam 43.340 kişi esir düşmüştü. Son Plevne hurûcunda 6.000 Türk ve 2.000 Rus ölmüş, pek çoğu yaralanmıştı. 75 Türk topu ve 70.000 tüfeği, Ruslar'ın eline geçmişti. Türk esirleri Plevne'de açıkta, buzlar üzerindeydi. Kendilerine yiyecek de verilmiyor, hasta ve yaralılara bakılmıyordu.

«Türk esirleri, Rus ölülerinin buraya atılması sebebiyle Vid suyundan su da içemiyorlardı. Yakacak ve ilâç yoktu. Ruslar, kırık Türk arabalarının tahtalarını akıl almaz fiatlarla Türk esirlerine satıyorlardı. Ancak cebinde parası olan esir yaşıyabiliyordu. Yahudiler, bir dilim ekmek ve bir patates için inanılmaz fiat istiyorlardı. Ruslar, Türk subaylarının eşya ve erzakını almışlardı. Bu eşkıyâlığa râzı olmayıp malını vermiyen Türkler'i öldürüyorlardı. Osman Paşa'nın şahsî eşyasını bile, vermek istemiyen Türk erlerini süngüliyerek almışlardı. Plevne'de Türk esirleri 2 hafta, tam 14 gün kaldılar. Bu müddet içinde 4.000'e yakını öldü. Bu müddet içinde kendilerine yalnız 8 defa birer dilim ekmek dağıtılmıştı...

«Plevne'de Osman Paşa, önce 1.000 hasta ve yaralıyı, Bulgar papaz ve ileri gelenlerine yemin ettirip dokunmıyacaklarına söz alarak bırakmıştı. Fakat çıkış sırasında şehirde kalan Türkler'in sayısı 4.000'e yükseldi. Bunların çoğu, Bulgarlar tarafından boğazlandı. Bunlara bir şey yapmıyacaklarına Tanrı adına and içmiş olan Bulgarlar, gene bunları, Tanrı aşkına parçaladılar, gözlerini oydular. Böylece 3.000 kişiyi öldürdüler. Geriye 1.000 Türk hasta ve yaralısı kaldığı, bunlar öldürülmeye vakıt bulunamadığı zaman, Ruslar durumu öğrendiler. Ruslar'la Plevne'ye giren gazeteci Frank Millet, üç gündür aç, susuz, pansu-

mansız, hasta odalarını gezdiği zaman, bunların çoğunun kendiliklerinden öldüğünü görmüştü, gazetesine gönderdiği haberde 'en geniş hayal gücü olanlar bile bu manzaranın korkunç acısının binde birini tasavvur edemez' diye yazıyordu...

«Plevne kahramanları, böylece, insanın insana olan insafsızlığının kurbânı olarak yok olup gittiler.

«Osman Paşa, kendisine refakat eden Kazak şeref birliği refakatinde lüks bir araba ile Rus büyük karargâhının bulunduğu Bogot'a geldi. Burada 2 hafta kaldı. Burada Alman doktor ve hemşîreler tarafından tedavi edildi. Dr. Âsaf Bey de daima yanındaydı. Pek az harb esirine tarihte Osman Paşa kadar itibar edilmiştir. İkameti için Ukrayna'nın Harkov şehrinde pek güzel bir köşk tahsîs edilmişti. Her geçtiği yerde, Rus halkı tarafından alkışlandı, askerî merasimle karşılanıp uğurlandı.

«Osman Paşa ile esir düşen Türk ordusuna yapılan muamele ise, bu ordunun kumandanına yapılanın tam tersi idi. Bunlar, esir düştükten 2 hafta sonra Rusya'ya sevk edildiler. Plevne'den Sibirya'ya doğru, akıl almaz meşakkatlerle dolu korkunç bir yürüyüş başladı. Hepsi yaya yürütülüyordu. Isı —15° idi. Esirler aç, bir çoğu yarı çıplaktı. Ayakkabısı olanlar azdı. Düşenler, kafileyi takib eden kuşlar ve kurtlar tarafından yeniyordu. Plevne ile Bükreş arasında 5.000 kişi öldü. Rusya'da yürüyüş, daha da meşakkatli oldu. Bu sûretle, Plevne'den yola çıkan 43.000 Türk askerinin ancak 15.000'i Rusya'da esir kamplarına varabildi, diğerleri öldü. Esir kamplarında da 3.000 kişi öldü. Sulhtan sonra ancak 12.000 Plevne gazisi, Türkiye'ye dönebildi. Bu harbde bütün cephelerde Ruslar'ın eline esir düştükten sonra meşakkatten ölen Türk askerinin sayısı 50.000'dir. Frédéric Villiers adlı Fransız ressamının 'Türk Esirlerinin Ölüm Yürüyüşü' adlı tablosu, bu faciayı canlandırır...

«Plevne ordusu esir düştükten sonra da Türkiye'nin yalnız Avrupa'da daha 175.000 askeri vardı. Harbin başından beri Türkler, 75.000 şehid ve 75.000 esir vermişlerdi. Ama Rus zâyiâtı da daha hafif değildi. Fakat Rus nüfûsu, Türk nüfûsundan çok fazlaydı. Rus kıt'aları, ölenlerin yerine devamlı doldurulabiliyordu... 18 aralık 1877'de Bulgaristan'da ısı —30°'ye düştü ki, Balkanlar'da bile nâdir soğuklardan biriydi. Nihâî harb, Plevne'den sonra, böyle bir ıklimde, buzlar içinde yapılacaktı. Rus askeri ise, Türkler'den çok fazla soğuğa tahammüllüydü. Buna karşılık Türkler, sıcağa çok tahammüllü idiler ama, bu harbde bu meziyetin hiç bir rolü yoktu. Zîrâ muhârebe sahaları Tuna boyu, Balkanlar ve Kafkasya idi...

«General Gurko, Türkler'in hiç ummadıkları bir yürüyüşü başararak, Plevne'den ansızın çıktı. Buzlar içinden geçerek 2 ocak 1878'de Sofya ovasına indi. Sürprizle karşılanan Türkler, 4 ocakta Sofya'yı Ruslar'a teslîm ettiler. Skobelev ise, Orta Asya'dan getirdiği develere mühimmâtını yükliyerek, 1.000 askeri donarak ölmesine rağmen, Plevne'den güneydoğuya doğru aktı. Ancak Aya Stefanos köyünde (Yeşilköy) durduğu zaman mütâreke imzâlanmıştı.

«Bu zafer üzerine Skobelev, orgeneralliğe yükseldi. Rusya'da millî kahraman oldu. 1881'de Türkmenistan'ı, Hazar Denizi'nin doğusundaki büyük Türk ülkesini fethedince, milletlerarası şöhret kazandı. Türkmenler'e büyük zulüm yaptı. Beyaz Rusya (Minsk) umumî valisi oldu. 7 haziran 1882'de 39 yaşında Moskova'da öldü. 5 yıl önce Plevne'de bir şarapnel, kalbini zedelemişti. Doktorları böyle söylediler...

«1879'da bir Bristol gazetesinde şu haber görüldü : '30 ton insan kemiği Plevne'de Bulgarlar'dan satın alınarak Bristol limanına getirilmiştir'. Mütevazı bir Balkan kasabasını, fethinden 500 küsur yıl sonra savunmak için hayatlarını verenlerle bu kasabayı onlardan almak istiyenlerin kemikleri, İngiliz topraklarını gübrelemekte kullanıldı. Bulgarlar'ın bu kemikleri İngiliz tacirlerine ne fiata sattığı tesbît edilemedi».

Azîz-i vakt idik â'dâ zelîl kıldı bizî

Yukarıdaki mısrâ, 93 Felâketi'nde Eski Zağra müftüsü olan Hüseyin Râcî Efendi'nindir ve bu facia için söylenmiştir («vakt» kelimesini «kavm» olarak da gördüm, her iki şekil de mânâlı ve güzeldir. «Azîz-i vakt», «çağın sevgilisi, seçilmişi»; «azîz-i kavm» ise «milletler içinde (Tanrı tarafından) seçilmişi ve sevgili kılınanı» demektir; «â'dâ», «düşmanlar», «zelîl» ise «hor, aşağılanmış, düşkün» demektir).

Anavatan'ın Rûmeli yarımını bırakan milyonlarca Türk, bu mısraın ne demek olduğunu bilir. 500 yılın toprağını, evini, barkını, konağını, çiftliğini, çubuğunu, hanını, kervansarayını, camiini, servetini, sâmânını, îtibârını, şânını, şerefini, hâtırasını, zaferini, ıklimini bırakmak, masal değildir. Babasının, dedesinin, dedesinin dedesinin, onun dedesinin, onun dedesinin dedesinin dedesinin yattığı, her karışı için şehit kanı dökülmüş, her arşınının

umran ve imarı için ter, altın, zevk, gelenek akıtılmış toprakları bir anda, bir gecede terk etmek, hikâye değildir. Tek ferdinin düşman kılıcından kurtuluşunu Cenâb-ı Hakk'ın büyük lutfu sayan aileler, kocaman, saltanatlı, «hânedan» denen, «eşraf» denen, «âyan» denen, saraylı, konaklı, yüz hizmetkârlı, o toprağın fâtihi ailelerin durumunu anlatabilmek için tarihçi olmak yetmemektedir. Refik Hâlid, *Gözyaşı* adlı hikâyesinde bunun ne demek olduğunu tasvîre çalışmıştır. Rumeli medeniyetinin ne demek olduğunu, Reşad Ekrem Koçu, 100 yıl öncesi Eski Zağra'sını tasvîr eden bir tefrikasında anlatmıya gayret etmiştir. Bunlar yetmez. Bir Türk Tolstoy'u yetişmesi lâzımdır. Tolstoy, Türk olacaktı da, *Harb ve Sulh*'u Türk kırımı için yazacaktı. Napolyon'un Rus kırımı, Rus'un yaptığı Türk kırımı yanında, silip götüren tayfuna nisbetle lodos gibidir. Her kuşakta en az bir ferdini şehîd veren 500 yıllık «Evlâd-ı Fâtihân = Rumeli Fâtihleri'nin Torunları» denen şanlı ailelerin nasıl kırıla kırıla sürüldüğünü, beylerin, efendilerin, ağaların nasıl «azîz-i vakt» iken «zelîl-i vakt» hâline geldiğini unutmak ve unutturmak doğru değildir. Hatırlamak lâzımdır ki Rumeli, Istanbul'dan ve Trabzon'dan önce fethedilmiştir.

Politik baskılarla, bu facianın hazırlayıcılarına medhiye düzmek, millî şuûru şaşırtır, bunaltır ve bir gün çıldırtır. Anavatanın bir yarısından Türk'ü mahrûm eden yalnız Rus değildir. Aynı zamanda Türk'tür.

Bozgun içinde Göç, Almanya'ya veya Libya'ya, Amerika'ya veya Avustralya'ya çalışmaya gitmeye, oralarda yerleşmiye benzemez. Bunlar da iyi şeyler değildir ama, henüz irâde, kişinin elindedir. Bozgun içinde Göç, ancak şudur :

«O gün kişi, kardeşinden, annesinden, babasından, karısından ve oğullarından kaçar; o gün herkes, kendi derdine düşer» *(Kur'ân, Abese Sûresi,* 34-37).

Yani Bozgun içinde Göç, Kıyâmet'ten nişan verir, belki ayn-ı Kıyâmet'tir, hiç değilse Cenâb-ı Hakk'ın yeryüzünde zaman zaman yaptığı bir Kıyâmet provasıdır.

General Gurko'nun kılıçtan geçirdiği Eski Zağra Türkü'nün durumunu, o günlerin Eski Zağra'sını, şehrin müftüsü Râcî Efendi *Târîhçe-i Vak'a-i Zağra*'sında anlatır. İşte bazı satırlar :

«Halk, başına gelen felâketle çıldırmıştı. Hicrete karar vermişti. 'Bize artık ev, mal ve mülk lâzım değildir, gidiyoruz' diyerek her tarafa ateş verdiler. Yer yer tüfek sesleri içinde gece, her taraftan alevler fışkırıyordu. Büyük Çarşı, Saat Kulesi, bütün varoş, benim evim dahil, ateşler içindeydi. Sıcak dehşetliydi. Yollar toz içindeydi ve su azdı. Âlâ faytonlara binmek için nâz eden

kişi-zâde Türk beyleri, sünbülî havada şemsiyesiz gezmiyen nazlı Türk hanımları, toz toprak içinde, arabalarını sürmek için, öküzlerin yedeğine koşulmuştu. Bir ân içinde ne servet-ü sâmân, ne kadr-ü îtibâr, kalmıştı. Yüz hizmetkâr kullanan aileler tek başınaydı. Herkes, ancak kendi derdine düşmüş, belki yalnız çocuğunu düşünebiliyordu. Bir kaç yüz senelik atalardan hânedân olan, yalnız mutfak takımlarını 40-50 araba kaldırabilen paşalar, beyler, efendiler, ağalar, ancak tek araba ve tek çekmece alabilmişlerdi. İhtiyarlar ve hastalar yürümüyor, sürünüyor; yolun şurasında veya burasında kalıyorlardı. Arabacı köyünden tanıdığım 70 yaşında bir Türk kadını: «Ali, oğlum Ali, bre Ali» diye boş yere oğlunu mu, torununu mu, öyle birini çağırıyordu. Üstelik şehir halkı araba kullanmasını bilmiyordu. Çok araba yollarda kaldı. 9 saatlik yol olan Karapınar'a, ancak 3 günde ulaşılabildi. 36.000 nüfuslu mâmur şehir yoktu artık. Ne tarafa bakılsa, Kıyâmet alâmetleri, kan, gözyaşı, alev görülüyordu. 10 gün içinde Ruslar ve ayaklandırdıkları Bulgarlar, şehirden 1.500 ve kazâya bağlı köylerden 1.800 kişiyi öldürmüşlerdi...

«Trende yer bulmak... İmkânsızın ötesinde gibi bir şeydi. Zağra'dan geçen Türk trenleri ancak askerî malzeme taşıyabiliyordu. Halkın durumunu ağlıyarak seyreden Türk subayları, ancak Zağra'nın çok ötesinden ve ancak çok küçük göçmen kafilelerini, tıka basa vagonlara doldurup meccânen Edirne'ye sevk edebiliyorlardı. Vagonların yalnız içinde değil, damında, evet damında da yer yoktu. Kaç kişi vagon damlarından düştü ve kaç kişi dondu...

«Her kafilenin peşinde Kazak süvarileri dört hala geliyordu Kaç kadını gördüm ki, uzaktan bebeğini karların üzerine attı; zira o anda artık şuur yoktu. Sonrası, şuurlu olduğu için daha feci geçti: Bir çok anne ve baba, düşman eline geçmemesi için çocuklarını Meriç'e fırlatıp attılar. İki yaşında çocuklardan gelinlik kızlara kadar ne kadar Türk yavrusu, Meriç'in buz tutmuş sularında kayboldu. Hasben'Allaahü ve nîmel vekil!

«Telgraf hatlarını Ruslar kestiği için, hiç bir yerden doğru haber almak mümkin değildi. Tek ferdini Edirne ve Istanbul'a ulaştırabilen aile, en talihli olanlardı...

«Sirkeci Garı, Ayasofya, Sultânahmed, Yeni Camî, Nûruosmâniye ve emsali, ağzına kadar göçmenle dolmuştu. Yetmedi. Mektebler, resmî binalar doldu. Yetmedi, pek çok Istanbullu aile, bir göçmen ailesini, hiç değilse tek göçmeni evine aldı. Mütevazı bir Istanbul ailesine sığınan paçavralar içinde ve bir dilim

ekmeği hırsla kemiren bir adamın, Rumeli'nde binlerce dönüm toprağın sahibi olduğu öğreniliyordu.

«Ve Cenâb-ı Hakk'ın hikmeti, kar, yağmur ve fırtına dinmek bilmiyordu. Tuna'dan Istanbul'a kadar dehşetli bir kış vardı.

«En zengin paşalardan, yoksul Türkler'e kadar pek çok Istanbullu'nun Sirkeci Garı'nda göçmen treni beklediği görüldü. Konaklarına, evlerine, fakir-hânelerine birkaç göçmen ailesi, hiç olmazsa tek bir göçmen alıp götürmek için bekliyorlardı. Bu iş, her Tanrı'ya inanan, yurdunu seven Türk için, serhadde gazâ kadar mübârek işti, sevapların sevâbı idi. Onurlu, hattâ mağrur Rumelililer'in dâvetsiz kimsenin evinin kapısını çalmadıkları duyulunca, Istanbullular, sokaklara çıkarak göçmen aramağa başladılar. Ve her taraftan toplayıp getirdiler.

«Hilâl-i Ahmer (Kızılay) ve İngiliz yardım cemiyetleri de gece gündüz çalışıyorlardı. Istanbullu bütün Müslüman erkekler, 'asâkir-i milliyye' adıyle milis kuvvetine yazılmıştı. Bir taraftan Ruslar girdiği zaman şehri savunma tertibatı alıyor, diğer taraftan göçmenlerin her türlü işiyle uğraşıyorlardı. En kibar Istanbullu ailelerin erkeklerini gördüm ki, sırtlarında, hastalıktan, açlıktan, yorgunluktan bitmiş ihtiyar ve çocuk göçmenleri taşıyorlardı.

«Ve sonra iş, Istanbul'u da aşacak hacme ulaştı. Dedeağaç, Gelibolu, Tekfurdağı, Istanbul'dan kalkan gemiler, göçmenleri Anadolu'ya, Arabistan'a, Mısır'a taşımaya başladı. Yemen'e ve Trablusgarb'e (Libya) iskân edilen göçmenler vardır...

«Hastalık da başlamıştı. Tifo, tifüs, kolera, Rus kılıcından ve kardan sonra Rumeli Türkü'nü bir kırımdan daha geçirdi. Aileler öylesine dağıldı ki, babasını, evlâdını, karısını, kocasını bulamıyanların sayıları binlere vardı. Âile ferdlerinin bir kısmı imparatorluğun bir tarafına, bir ikisi başka tarafına gönderilmişlerdi. Kıbrıs'a göçmen götüren bir gemi de Kıbrıs açıklarında batıp 400 kişi boğuldu. Hâsılı asırlardır görülmemiş felâketti. Harb meydanında ölenler hariç, en az yarım milyon göçmen öldü, milyonlarcası Rumeli'ni bırakıp Asya'ya geçti. Ülkeler kaybedildi. On milyonlarca altınlık servetler, mal ve mülk mahvoldu».

93 ve Balkan felâketlerinin müsebbiblerinin bir kısmı ve en başta gelenleri bugün, kahraman sayılmaktadırlar, heykeli dikilenler vardır. Bu felâketlere sebeb olmaksızın 30 yıl devleti idare eden II. Abdülhamîd, kötü adam gösterilmektedir. Böyle yutturmaca bir manzara, tarihçiyi çılgına çevirir. Fakat çok daha kötüsü, millî şuûru bozmuştur.

93 Felâketi'nde Balkanlar'dan göçen Türkler'e ait Fransız ve İngiliz arviş vesikalarının bir kısmını Bilâl Şimşir, 2 büyük cilt olarak, Fransızca ve İngilizce, neşretmiştir. İlk cilt 1877-78'i, ikincisi 1879'u içine almaktadır. Nâşir, bu harekete haklı olarak «Turkish Exodus» demektedir. Bu 900 kadar vesikadan bazı nakiller yapacağım :

Avrupa Arşiv Vesikalarına Göre 93 (1877 - 78) Harbi'nde Rumeli'ndeki Türk Sivil Halkına Yapılan Zulümler

Şumnu'da bulunan Avrupa'nın en büyük 19 gazete ve dergisinin muhabirlerinin müşterek imza ile gönderdikleri vesikaya göre (s. 151) : Razgrad ve Şumnu'da Ruslar ve ayaklandırdıkları Türk tab'ası Bulgarlar, Türkler'e karşı katliâma girişmişlerdir. Türk çocukları, kadınları ve ihtiyarlarındaki mızrak, süngü, dipçik ve mermi yaralarını gözlerimizle gördük. Bir çok Türk köyü tamamen kılıçtan geçirildi ve yağma edildi. Türkler'e yapılan zulümleri anlatmayı doğru bulmuyoruz.

Bazı tarih kitaplarında bu katliâm ve zulümlerin Slav barbarlığı olarak gösterilmesi doğru değildir. Aynı zamanda öyledir ama, eksiktir : Bu, panslavist Ruslar'ın planladıkları ve Rus hükûmetinin desteklediği bir projedir : Balkanlar'da mümkin olduğu kadar Slav olmıyan ırk bırakmamak, hele Müslümanlar'ı, hele imparatorluk sahibi Türkler'i tamamen imhâ etmek, Tuna ile Marmara, Karadeniz'le Adriyatik arasında Türk bırakmamak, o tarihe kadar Türk nüfusunu azaltarak Slav devletler teşekkül ettirmek. İşgal altındaki Tuna Vilâyeti'ne yâni Bulgaristan'a Ruslar'ın mülkî işler âmiri yânî sivil umumî vâlî tâyîn ettikleri ve Çar'ın yakınlarından olan Prens Çerkasky, bu harbin «bir ırklar ve imhâ harbi» olduğu üzerinde Rusya harbiye nâzırı Milyutin'in dikkatini, 20 temmuz 1877 tarihli resmî yazıyle çekmiştir. Çerkasky, «Bulgaristan» dediği Tuna Vilâyeti'nde Türk istemiyordu (s. 170; *Russkaya Starina*, LXXXIII, 31). Prens Çerkasky, Tırnova'da kurduğu idarede, harbin daha ilk günlerinde. kim kazanacağı bile bilinmiyen haftalarda, ele geçirilen bölgelerden Türk halkını sürmüş ve bütün toprak ve mallarına el koymuştur (no. 102, 103).

Balvan, Tuna vilâyetinin Tırnova sancağında 250 hâneli ve 1.900 nüfuslu bir Türk köyü idi. 7 temmuz 1877'de Ruslar bu köye girdiler. Ertesi gün istisnasız bütün köy halkını öldürdüler. Yalnız 75 yaşında Mehmed oğlu Osman kurtuldu. Balvan katliâmına dair Varna'daki İngiliz konsolosu Reade ile Fransız konso-

losu Aubaret'nin nezâretlerine gönderdikleri raporlar için bk. s. 143.

Bu işler, o zamanki milletlerarası hukuka ve anlaşmalara tamamen aykırı idi ve sivil halkın öldürülmesi, bütün anlaşmalara göre yasaktı. Fakat Türkler'e karşı yapıldığı için Avrupa, buna sessiz kalmış, Londra'dan, Paris'ten, şuradan buradan, bu gazete ve dergiden, zayıf itirazlar yükselebilmiştir. Hâriciye nâzırı Ârifî Paşa, Rus katliâmını durdurmak için İsviçre cumhur başkanına müracaat etmiş, fakat netice alamamıştır (s. 159). 1864 Cenevre Konvansiyonu'nu harekete geçirmek için İsviçre devlet başkanına telgrafla yaptığı müracaatın Fransızca aslı: s. 162-3. Başkumandan Mehmed Ali Paşa; Kurmay Albay İzzet Bey'i, harb içinde beyaz bayrakla Rus başkumandanı Grandük Nikolay'a göndererek, Cenevre Konvansiyonu ve sivil Türkler'in katliâmı üzerinde kendisinin dikkatini çekmiştir. II. Abdülhamîd de, Almanya büyükelçisi Reuss Prensi Heinrich'i saraya çağırtarak, Türkler'in katliâmı üzerinde Kayzer'in teşebbüse geçmesini istemiştir (s. 197).

Ruslar, Tuna'yı atlar atlamaz, Türk ordusu derecesinde, Tuna güneyindeki Türk halkını hedef almışlardır. Bunu derhal müşahede eden Bâb-ı Âlî, bütün milletlerarası teşebbüslerde bulunmuştur. Avrupa devletleri, önce bunu Türk propagandası sanmış, fakat Tuna vilâyetinde bulunan kendi konsoloslarından bu hususta rapor üzerine rapor gelmiye başlayınca uyanmıya başlamışlardır. Ruslar'ın hareketini tasvîb etmemiş, fakat bir harekete de geçmemişlerdir. Rusya'da da bu sistematik Türk'ü yok etme mes'elesinde ittifak yoktu. Bu tutumda olan panslavistlerle, bunu kınayan Ruslar karşı karşıya idiler. Fakat savaşı çıkarmak şerefini(!) taşıyan ve savaşın kendi bildikleri gibi yürütülmesini istiyen panslavistler, duruma hâkimdi. Çar bile onların baskısından korkuyordu. Zîrâ savaş, Balkanlar'ı Slav'laştırmak için açılmıştı. Rusya hâriciye müşaşarı Jomini, nâzırı: «imhâ harbi diyorlar ama, Osmanlı imparatorluğundaki 25 milyon Türk'ü nasıl imhâ edeceğiz?» diye ikaz ediyordu *(Russia in the East, 1876-1880,* Leiden, 1959, s. 65).

Harbin en kızgın ânında Müşir Mehmed Ali Paşa'nın, Cenevre Konvansiyonu hükümlerine dâvet etmek üzere Grandük Nikola'ya gönderdiği Kurmay Albay İzzet Bey, Çar'ın kardeşi ve başkumandanı ile, mühim bir görüşme yaptı. Türk halkının katliâmına dair o kadar delil ileri sürdü ki, Grandük bunaldı: «Bunları Bulgarlar yapıyor ve Bulgarlar'ın barbar olduklarını biliyorum» dedi (Fransızca konuşuyorlardı). Ama İzzet Bey, katliâma Bul-

garlar'ın katıldıklarını, fakat Ruslar'ın ileride olduğunu belirtmiş, Bulgarlar'ın uzun Kazak mızrağı ve süvari kılıcı olmadığını, Şumnu ve Razgrad katliamlarında ise bu iki silâhın kullanıldığını söylemiştir (s. 200).

II. Abdülhamîd ise, Almanya büyükelçisi Prens Reuss'e, 7 yıl önceki Alman-Fransız savaşında, bugünki Rus-Türk savaşındaki gibi katliam, tecavüz ve işkencelerin hiç duyulmadığını, buna devletler elbirliği ile tedbîr almazlarsa, zamân içinde hepsinin zarar göreceklerini söylemiştir (s. 201-2).

İngiltere'nin Istanbul büyükelçisi Layard'ın dikkati de çekilmiş, Layard: «bu haksız harbin sebeb olduğu ıztıraplar ve can kayıpları hiç bir zaman tamâmen bilinemiyecektir» demiştir. Bâzı Türk göçmen kafilelerinin varlığı, tesadüfen medenî dünya tarafından öğrenilmiştir. 150.000 kişilik bir Türk göçmen kitlesinin Tatarpazarcığı civarında toplandığını, Edirne tarafına can atmak için yol aradığını *Daily Telegraph* muhâbiri Gay, bütün dünyâya bildirmiştir. 1877 kışında Burgaz civarında toplanan 20.000 kişilik başka bir Türk göçmen kafilesinin yol bulamadıkları (yollar düşman tarafından kesilmiştir) için «sinekler gibi kırıldığı» gene tesâdüfen haber alınmıştır. Temmuz 1877'de Bela ormanında gizlenen büyük bir Türk göçmen kafilesinin ise Rus Kazakları tarafından tamâmen katliâm edildiğini, bizzât Grandük Nikola ağzından kaçırarak bütün dünyaya öğretmiştir (s. 204-5).

Prens Çerkasky'nin harb daha bitmeden Bulgaristan'daki bulabildiği Türk mal, mülk ve toprağını derhal senet vererek Bulgar halka, Rus ileri gelenlerine veya hükûmetine devretmesi ve bunu tarihte eşi görülmedik biçimde geniş tutmasını, Fransız ve Rus hukukçuları da kınamışlar ve devletler hukukuna aykırı görmüşlerdir (G. Valbert ve D. G. Anuçin'in 1877 ve 1895'teki görüşleri için bk. s. 227). Bugünki komünist Rus ve Bulgar tarihçileri ise Çarkasky'yi öğmekte ve Türkler'den gasbedilen mal ve mülkleri, sınıf kavgası ve toprak ihtilâli (agrarnıy perevorot) olarak sunmaktadırlar.

Tuna vilâyetinin batısında yaşıyan Türkler'se, 1877 aralığında, doğudan ilerliyen Rus ordusu, batıdan ilerliyen âsî Sırb ordusu ve her taraftan saldıran silâh edinmiş Bulgarlar arasında üç ateş içinde kalmışlardır (s. 257). Çetin kış içinde bu büyük göçmen kafilesi üçe bölünmüştür. Bir kol, Köstendil'den Üsküb veya Selânik'e, diğer kol da Filibe yoluyle Edirne'ye inmiştir. Üçüncü kol ise Şıpka taraflarında iken, henüz selâmet yoluna ulaşmadan Rus ordusuna rastlamış ve tamamen imhâ edilmiştir (burada

bahsedilenler yalnız sivil halk, kadın ve çocuktur, bu bahsimizde Türk ordusundan ve askerinden asla misal vermiyorum).

Filibe mutasarrıf vekîli Nâfiz Bey, Edirne valisi Cemil Paşa'ya gönderdiği 12 ocak 1878 tarihli telgrafta, 15.000 kadar kadın, çocuk ve ihtiyarın 3 günden beri istasyonda karlar içinde yattıklarını, Edirne'ye sevk edilmeleri için vagon yollanmasını yalvarmaktadır (s. 267). Edirne - Tatarpazarcığı üzerinde işliyen bütün lokomotif ve vagonlara, Başkumandan Müşir Süleyman Paşa'nın emriyle elkonulmuş ve Albay Cevad Bey, trenlerle yalnız asker, asker yaralı ve askerî malzeme nakledileceği, eldeki vagonların buna da kifayet etmediği için dikkatli davranması emrini almıştı. Ancak bu emir, tatbik edilemedi. Bir çok tren, göçmen kafileleri tarafından zabtedildi (s. 268). Zaten Sadrâzam Edhem Paşa, Süleyman Paşa'ya, Tatarpazarcığı'na çektiği telgrafta, bu emrini geri almasını emretti ve yüz binlerce göçmenin düşmanın ayakları altına terkedilemiyeceğini bildirdi (s. 269).

Osmanlı Parlamentosu'nda, Meclis-i Meb'ûsân (Millet Meclisi) ve Meclis-i Âyân'da (Senato), 19 ocak 1878'de, gündemde tek madde vardı : Göçmenler meselesi (s. 270).

Tuna Cephesi'nin 3. ve sonuncu başkumandanı Müşir Süleyman Paşa ise, 19 ocak 1878'de sadrâzama çektiği telgrafta şöyle diyordu *(Umdetü'l-Hakaaık,* VI, 48-9) :

«Kıyâmet'e kadar unutulamaz mesâib, muhâcirînin başına gelmiştir... Bulgar ve Kazak havanesinin tû'-i şemşîr-i gadr-ü ihâneti olmuş ve Filibe'den Hâsköy'e doğru mümtedd olan o vâdî-i cesîm, etfâl ve nisvân-ı Müslimîn (Müslüman kadınları ve çocukları) ve aceze-i mazlûmîn na'aş-hûnîni (kanlı cesetleri) ile dolmuştur... Bunların bir çoğu evlâd-ü ıhvânını gaaib ederek, yürekler pârelenir sûretde feryâd etmekde ve bir takımı açlıkdan ve bir azı şiddet-i burûdetden ve barınacak yer bulamamasından nâşî donup gitmektedir. Ekser zükûru (erkekleri) Ruslar tarafından ahz-ü girift olunmuş idüğünden, muhâcirînin hemân kısm-ı â'zamı (en büyük kısmı) nisvân ve sıbyân (kadın ve çocuk) gürûhudur ...Filibe'deki mecrûhîn-i askeriyyeye gelince, bunlar, Filibe'nin İngiltere konsolosu ta'ahhüdüyle Cenevre mukaavele-nâmesi'ne müsteniden Stafford House kumpanyası'nın taht-ı himâyesine terk olunmuş olduğu hâlde, Filibe muhâfazasına me'mûr fırkanın (Türk tümeninin) istasyon mevkı'ini terk eylemelerini müte'âkıb petrol ve sâir vesâit-i muhterika ile istasyonun ân-ı vâhidde tutuşturulması, derûnunda terk olunan mecrûhîn-i askeriyyenin cayır cayır yanmış olmasına ve istasyonda bulunduğu Filibe kumandanlığının ifâdesinden anlaşılan sekiz on kadar aceze-i nis-

vân-ı müslime'nin ve hattâ içlerinde o aralık vaz'-ı haml etmiş (doğurmuş) bulunan bir bî-çârenin bile, mecrûhîn ve mağdûrin-i mûmâileyhîn ile birlikde Bulgar ve Rus engizisyonu'na uğradıklarına hükm edilmekde olduğu, ağlıya ağlıya arz olunur. İşde asr-ı hâzır Hıristiyanlığı'nın himâye-i mazlûmîn unvân-ı riyâ-kârânesi ile hakkımızda revâ gördüğü mezâlimden, ekaalim-i sâirede bulunan ıhvân-ı dinimizi hemân, Cenâb-ı Hâfız-ı Hakıykıy masûn-ü mahfûz buyursun, âmîn.

Müşîr Süleymân»

Paris'in *Les Débats* muhâbirinin gazetesinin 25 ocak 1878 tarihli nüshasında çıkan haberi, artık tarih falan değildir, Tânrı'nın insanlara gazab ettiği Resuller Devri'ne ait bir kıssa'dır:

«Cet immense exode est effrayable; il a des proportions bibliques: c'est la fuite d'Egypte, c'est la chute de Ninive ou celle de Babylon!...». Bunu ve devamını Türkçe'ye tercüme ediyorum (Fransızca metin: s. 285):

«Bu sınırsız umûmî göç, ürkütücü bir şey. Kutsal Kitaplar'ın anlattığı ölçüye erişmiş durumda: Mûseviler'in Mısır'dan ric'atine, Ninova yahut Bâbil'in düşmesine benziyor. Düşman korkusu ile çıldıran halk kitleleri, kendini yollara atıyordu. Çocuklar ve kadınlar, yolu zorlayıp açabilir, geçip ulaşabilirlerse, kendilerini vagonlara, ama çok defa vagonlar tavanlara kadar balık istifi olduğu için vagonların damlarına atıyorlardı. Ama daha fazla yolda düşüp kalıyor, soğuğa yeniliyor, arkadan gelenler, düşenlerin üzerinden geçiyordu. Böyle bir göçmen treninin durduğunu gördüm: 10 kadar kadın ve çocuk soğuktan ölmüşlerdi, trenden cesetleri çıkarılabildi. Diğerlerinin hayatta oldukları kesin şekilde iddia edilemezdi».

19 ocak 1878'de 50.000 kişilik bir göçmen kafilesi, Harmanlı'ya kadar gelmiye muvaffak olmuşlar, Edirne'nin kapısına yaklaşmışlardı ki, Plevne'den serbest kalan General Skobelef'in kolordusuna rastladılar. Ruslar, büyük kafilenin yarısından fazlasını öldürdüler ki, çoğu kadın ve çocuktu (*Guerre d'Orient*, Paris, 1878, 875).

Soğuğun tahribatı, Kazak ve Bulgar palasından sonra geliyordu. 6 gün içinde Çorlu istasyonunda 250 göçmen ölüp gömülmüştü (*Aynı Eser*, 871).

1878 yılı girerken Rumeli Türklüğü'nün büyük kısmı Marmara sahillerine dökülmüştü, Anadolu'ya geçmek için yol arıyordu (s. 297). Istanbul'daki Fransız maslahatgüzârının Fransa hâriciye nâzırı Waddington'a yazdığı 22 ocak 1878 tarihli yazıya göre her

akşam Edirne'den gelen bir tren, Istanbul'a bir kaç bin göçmen getiriyordu (s. 299). Ve Avrupa'daki Türk sefâretleri, günde 24 saat çalışıyordu. Bütün Türk büyükelçileri ve elçileri, bulundukları hükûmet nezdinde Türk halkına yapılan katliâmı durdurmak için, her türlü faaliyette bulunuyorlardı. Bir diplomatın başka çarelere tevessül etmesi mümkün değildi. Tanzimat'ın yetiştirdiği en güzîde diplomatlar, ellerinden gelen her şeyi yapmışlardı. Netice alamadılarsa, bu, Avrupa'nın duygusuzluğundandır ve Rusya'nın lâf anlamamasındandır. Zîrâ bir çok Avrupa devleti, çeşitli tonlarda, Türk halkına yapılanları Petersburg'da protestoya başlamıştı. Ama Çar'a bile hâkim olan panslavistler, Balkanlar'ı Slavistan hâline getirmeye kararlı idiler. Balkanlar'da Tûrânî, hele Ortodoks olmıyan kavim istemiyorlardı. Türk-Rus savaşı değildi bu, Slav-Tûrân savaşı idi. Türkler gibi Tûrân ırklarından olan Macaristan'da, bu gaye teşhis edilmişti; Rusya'ya karşı çok büyük gösteriler düzenleniyordu. İngiltere hâriciye nâzırı, Rusya hâriciye nâzırına resmen müracaat ederek, Rus ordularına sivil halka dokunulmaması, öldürülmemesi ve göçe zorlanmaması için emir verilmesini, bir diplomat tarafından kullanıldığı takdirde tehdîd-âmîz sayılacak tonla istedi. Rusya hâriciye nâzırı, cevâbî notasında, Rus ordularına böyle bir emir verilemiyeceğini bildiriyordu.

Yalnız 14-24 ocak 1878 arasındaki 10 günde Istanbul'a 80. 000 göçmen daha geldi (s. 303). Çoğunluğu, kış için yetersiz derecede giyimli ideler (insuffisamment vétus). Kışlalar, kervansaraylardan, camiler ve evlerden sonra kiliseler de göçmenle doldu. Pâdişah, Dolmabahçe dışında diğer saraylarını göçmenlere açtı. Çorlu'da hâlâ 8.000 göçmen bekliyordu (24 ocak) ve Tekirdağ, Aydos, Burgaz'dan gelen haberler elem vericiydi. Trenlerde ölen kadın ve çocuklar muhafaza edilmiyor, tren hareket hâlindeyken naaşları pencereden karlara atılıyordu (Türk Göçmenleri'ne Yardım Milletlerarası Komitesi'nin raporundan, s. 303). Ocağın 3. haftasında Istanbul'da 200.000 göçmen birikmişti. Devamlı şekilde Istanbul'dan Anadolu'ya göçmen sevk edildiği halde, bu rakam düşürülemiyor, şehrin iâşesi gittikçe zorlaşıyordu.

Mütâreke imzalanmıştı. Fakat mütârekeye rağmen Rus orduları hem ilerliyor, hem yüz binlerce göçmeni sürüyorlardı. Mütâreke şartlarının, bilhassa göçmenler ve sivil halk için tatbikini istiyen Türk delegeleri, devamlı şekilde atlatılıyordu. Grandük Nikola, şifâhen söz vermesine rağmen, sivil halka dokunulmaması için ordusuna yazılı emir gönderemiyordu (s. 329). Rus[illegible]r'ın, Slav olmıyanlara, Ortodoks olmıyanlara karşı bu tutum-

ları, Avrupa devletlerini ürkütmüştü. Kendi tab'alarını korumak için İngiltere, Fransa ve İtalya, Selânik limanına harb gemileri göndermişlerdi. Selânik, Ruslar'ca alınamamıştı ama, bu şehre de çok büyük sayıda Türk göçmeni yığılmıştı (s. 333). Selânik'teki Fransız konsolosunun nâzırına yazdığına göre (s. 334) 6 şubatta Kavala'da 10.000 göçmen birikmişti ve 20 ilâ 25.000 göçmenin de Kavala'ya yaklaşmak üzere bulunduğu haber alınmıştı. Şubatta, Selânik'ten Istanbul'a kadar bütün Kuzey Ege ve Kuzey Marmara sahilleri, Türk göçmenleriyle dolmuştu. Türk hükûmeti, bunları Anadolu'ya göndermek için büyük zorluklar çekiyor, gemileri yetişmiyordu. Bir tek Avrupa devleti, bu zavallıları nakletmek için tek yolcu gemisi göndermemişti. Fakat pek çok Avrupa devletinin harb gemileri, Türk sularında dolaşıyordu. Belki Türkler mukaabele-i bi'l-misl olarak Hıristiyanlar'a bir şey yaparlar diye. Halbuki Türkler'in mizâcında Hıristiyanlar'a bir şey yapmak olsaydı, zâten Türk ırkının başına bu haller gelmezdi.

Bundan önce de devlet, göç ve göçmen felâketlerini görmemiş değildi. Kırım'ın, Rusya tarafından istilâsından sonra yüz binlerce Kırım Türkü, Karadeniz yalılarına akmış, çoğu kırılmış, azı Osmanlı ülkesinde şuraya veya buraya yerleşmişti. Kuzey Kafkasya'yı Rus istilâsından sonra da öyle olmuştu. 1863/64 kışında Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'da Dağlılar'ın direnişi kırılınca, yüz binlerce Çerkes ve diğer Kuzey Kafkasyalı, kırıla kırıla Osmanlı topraklarına akmıştı. İşin hazin tarafı, bunların bir kısmı Tuna vilâyetine yerleştirilmişti ve 14 yıl sonra şimdi buradan, Tuna boylarından da kovuluyorlardı. Gene Ruslar tarafından. Macaristan, Sırbistan ve Mora'dan Osmanlı Türkü'nün çekilişi de büyük facia idi. Büyük göçmen meseleleri doğurmuştu. Fakat bu 93 Felâketi gibisi, devletin başına asla gelmemişti (s. 337).

12 şubat 1878'de Filibe'deki Fransız viskonsülü Boysset, raporunda şunları yazmaktadır: Filibe düşünce, Bulgarlar ve Ruslar, şehri tamamen yağma etmiş, pek çok Türk'ü öldürmüş, kadınlara tecavüz etmişlerdir. Bu işlere Rus subaylarının da karıştığını gözlerimle gördüm. Türk kırımı o derecede büyüktü ki, şehirdeki General Gurko'ya, sonra geçici vali tayin edilen General Brock'a müracaat ederek, insanlık nâmına bu katliam ve yağmaya son verilmesini istedim, hiç bir netice alamadım. Bir Türk evinde 37 ölü birden bulundu. 10.000 Türk, şehri terkederek kaçtılar. Diğerleri aç halde. Ruslar yiyecek vermiyorlar ve Türkler, açlıktan büyük zâyiat veriyorlar. Pek çok genç kıza tecavüz edil-

di. Harmanlı ile Hasköy arasında Kazaklar'ın yaklaştığını gören bir Türk göçmen kafilesi, kendi elleriyle kadınlarını ve çocuklarını öldürdükten sonra, Rus süvarileri ile ümitsiz bir vuruşmaya giriştiler. Silâhsız ve yaralı Türk askerleri de, bulundukları yerde, gene milletlerarası anlaşmalara rağmen, esir alınmıyor ve derhal öldürülüyor. Kanoniçe'de böyle yaralı 5 Türk askerini Bulgarlar, Filibe'de 9'unu da Ruslar öldürdü (s. 339-40).

Istanbul'daki İngiltere büyükelçiliği baştercümanı Hugo Marinitch'in, Büyükelçi Layard'a sunduğu 12 şubat 1878 tarihli rapordan (s. 342-3) : Sirkeci'den Edirne'ye gelirken bu yol boyunca 15 Türk treni görüldü. Hepsi ağzına kadar mülteci taşıyor ve Istanbul'a geliyordu. Her biri 40 kadar vagondan müteşekkildi. Göçmenler, vagonlara istif edilmişlerdi, açlık, yorgunluk ve soğuktan yarı ölü halde idiler. Istanbul - Edirne yolu, trene binemiyen ve düşman yetişmeden Istanbul'a erişmek istiyen sayısız yaya göçmenle doluydu. En katı kalbi kanatacak bir manzara teşkil ediyordu (ce spectacle aurait pû faire saigner le coeur le plus dur). Çorlu ile Kızanlık arası, yani Balkan Dağları'na kadar olan bütün yol, Türk cesetleriyle doluydu. Kadınların ve çocukların erkeklere nisbetle çok büyük ekseriyet teşkil ettikleri görülüyordu. 30.000 kadarının soğuk ve açlıktan öldüğü hesaplanmaktadır. Eski Zağra'yı gördüm. 15 camili, sayısız Türk bayındırlık eserleriyle donatılmış, zengin, müreffeh, mühim, kalabalık Türk şehri idi, harbden önceki durumunu biliyordum, şimdi sadece harabelerinin üzerinde dumanlar tütüyor, karga seslerinden başka bir şey duymadım. Bir ân için kendimi bir Ortaçağ savaşının (aux guerres du moyen âge) ortasında sandım. Kızanlık'a gittim. Orası da demir ve ateşten geçirilmişti. Halkının üçte ikisi kılıçtan geçirilmişti. Üçte birisi ise, kaçmak için yollara düşmüştü. Her yerde cesed yiyen köpekler görülüyordu.

Hâriciye nâzırı Safvet Paşa'nın yüzüne karşı Rus delegesi Nelidof, bundan böyle Tuna vilâyetinde Türkler'in yaşıyamıyacağını açıkça söyledi (s. 346). Burada Rus, panslav esprisi görülmektedir : Gücü yettiği kadar dünya toprağından başka otokton ırkları kovarak orayı Slav toprağı yapmak. Bu işi Ruslar, Sibirya'da, Kırım'da, Bulgaristan'da ve daha pek çok ülkede yaptılar. İkinci Cihan Harbi'nden sonra Almanlar'ı, bin yıllık ülkelerinden kovdular ve Südetler'den Memel'e kadar olan muazzam bir arazideki bütün Almanlar'ı göçe zorlıyarak bu ülkelerde bir tek Alman bırakmadılar, yerlerine Rus ve Rus piyonu diğer Slav kavimleri yerleştirdiler. Binâenaleyh, unvânı «Kont» veya «Yoldaş» olsun, Rus politikası aynı şekilde yürütüldü. Türk ülkelerinin yağması ve

Türk ırkının kırımında Ruslar'a göz yuman, bazan onlarla işbirliği yapan Almanlar'ın başına da aynı hâl geldi. 93 Fâciası'nda Almanya'nın, belki Avrupa'nın hâkimi, «Demir Şansölye» denen Prens Bismarck idi. Doğduğu Doğu Prusya topraklarının bugün Rusya'ya ait olduğunu ve burada bir tek Alman bırakılmadığını bir kâhin 67 yıl önce kendisine bildirseydi, acaba ne yapardı? Panslavizmin tarihini bilmiyenler, bugünki milletlerarası Rus komünizmini anlıyamazlar. Bu anlıyamıyanların başında 1940'lardan bugüne kadar Birleşik Amerika gelmiştir. Cahil, duygusuz ve mağrur Amerikalı diplomatlar, Türkiye ve Almanya ve Avusturya imparatorluklarının başına gelenleri hiç bilememektedirler.

1878 baharında, diğer facia başladı: Göçmenler arasında salgın hastalık. Edirne'de göçmenler arasında ölüm, günde 160 kişiye yükseldi. Yalnız Gümülcine'de 20.000 kadar göçmen öldü (s. 354).

Durumu aydın şekilde görebilen, Ruslar'ın maksadının Tuna Vilâyeti'ni «Bulgaristan» hâline getirmek, Türkler'i bu ülkeden uzaklaştırıp Rus kuklası bir Slav ülkesi yaratmak olduğunu anlıyan Batılı diplomatlar da vardı. Bunlardan biri, Fransa'nın Istanbul büyükelçisi Fournier idi. Bu hususta 4 mart 1878 tarihli raporu ile hâriciye nâzırı Waddington'u ikaz etmişti (s. 358-9). Ancak bu sırada Fransa Cumhuriyeti, İmparatorluk Fransası değildi, korkunç bir Prusya darbesi yemişti. Kara Avrupası'na hâkim olan Bismarck ise, İngiltere ve Fransa'dan ayırabilmek için, Rusya'ya karşı en yumuşak politikayı takib ediyor, Avusturya-Macaristan'ı da aynı politikaya zorluyordu. Fournier raporunda, bunun bir panslavist harb olduğunu, 1856 Paris Muâhedesi'nin «Avrupa Muâhedesi», 1878 Ayastafanos Muâhedesi'nin ise bir «Rus-Slav Muâhedesi» olduğunu belirtiyordu.

Mart ortalarında Deliorman'da, Şumnu'da, ekseriyeti kadın, çocuk ve ihtiyar (chiefly women, childern and old men) olmak üzere 220.000 Türk göçmeni birikmişti ve en acınacak şartlar (in the most deplorable condition) içinde hayatlarını devâm ettirmeye çalışıyorlardı (s. 381).

Ruslar'ın 1862'de yurdlarından kovdukları ve Bâb-ı Âlî'nin Tuna Vilâyeti'ne yerleştirdiği Çerkesler ve Tatarlar (Kırım Türkleri) ise, 1878'de bir göç felâketine daha mûruz kaldılar. Bu zavallılar, Osmanlı Türkleri gibi 500 küsur yıldan beri Tuna Vilâyeti'nde yaşamıyorlar, yeni yerleşmiye çalışıyorlardı. Bunlardan 8.000'ini Bâb-ı Âlî, vapurla Trâblusşâm'a gönderdi ve oradan Suriye ve imparatorluğun diğer Arab ülkelerine gitmek üze-

re develerle yola çıkarıldılar (s. 404). Bilindiği gibi Ürdün hassa alayı sonradan, bu Çerkesler'in torunlarından kurulmuştur.

Yaz başlarken yalnız Edirne'de hâlâ 45.000 göçmen vardı, 16.000'i tifüse yakalanmış, 6.000'i kurtulmuş, 10.000'i ölmüştü (s. 409). Nisan ortalarında Istanbul şehrinde göçmen sayısı 160. 000 idi (s. 427). Bir ay önce bu sayı 238.000'di. Fakat bu müddet içinde 18.000'i hastalık ve sefaletten ölmüş, 60.000'i Istanbul'dan uzaklaştırılarak iskân edilmişti. 900'e yakın göçmen, tifüslü idi. Hastahaneler kâfi gelmediği için hastalar, camilere yatırılıp tedavi ediliyorlardı. II. Abdülhamîd, göçmen işleriyle ilgili komisyona Yıldız Sarayı'nı vermişti (bu sırada kendisi Dolmabahçe'de oturuyordu). Bu «İâne-i Muhâcirîn Encümeni»nin, fevkalâde geniş salâhiyetleri vardı (s. 439). II. Abdülhamîd, göçmenler meselesinde İngiltere'nin resmen yardımını istemişti (s. 451). İngiltere ilgi göstermiş, yardım etmiş, fakat radikal bir hal yoluna, Rusya'ya bir muâhede imzalatılarak göçmenlerin yerlerine dönebilmelerine muvaffak olamamışlar, Avrupa'da mümkün olduğu kadar az Türk görmek istiyen devletler, bu hususta Türkiye'ye yardımcı duruma gelmemişlerdir.

Göçmen mes'elesi yalnız Istanbul ve Edirne vilâyetlerinin (eyalet) başında değildi. Mes'ele, imparatorluğun bütün eyaletlerini ilgilendiriyordu. Meselâ 1877 sonbaharında Selânik ve Kosova (Üsküb) vilâyetlerine 300.000 göçmen sığınmıştı (s. 462). Bunların bir kısmı şuraya buraya iskân edildiği halde, 1879'da Kosova vilâyetinde hâlâ 100.000 göçmen bulunuyordu. Selânik'te toplananların çoğu Anadolu ve Suriye'ye gönderildi. Fakat Kavala kazâsında 1878 yılında, hâlâ büyük sayıda göçmen bulunuyordu. Diğer taraftan Bâb-ı Âlî, göçmenlerin hiç olmazsa bir kısmının yurdlarına dönmeleri için, Avrupa'da büyük ölçüde propaganda kampanyasına girişmiş ve Rusya'nın silâhı bırakmasından sonra, Rusya'yı da tazyika başlamıştı (s. 488). Nitekim mühimce sayıda göçmenin Bulgaristan'a dönmeleri sağlandı. Fakat bütün malları, mülkleri, resmen Prens Çerkasky idaresinde ellerinden alındığı, tapuları Bulgarlar'a geçirildiği için, artık bunlar fakir insanlardı, ancak ırgatlık yapabilirlerdi (s. 491). Çok azı evini ve toprağının bir kısmını geri alabildi. Şumnu çevresinde 300.000 ve Rodoplar'da 150.000 kişilik iki büyük göçmen kafilesi, her an Bulgarlar ve açlıktan imhâ edilmek tehlikesindeydiler. Bunlardan çok azına İngilizler yiyecek gönderebildi ve Berlin Kongresi kararıyle milletlerarası komisyonlar oralara giderek bunların hiç olmazsa Rus-Bulgarlar tarafından yok edilmesini engelledi (s. 517). Bulgaristan'a tayin edilen Rus impa-

ratorluk komiseri Prens Dondukof'la bu komisyonlar arasında, göçmen meselesinde, çok azı Türkler lehine halledilebilen çekişmeler devri başladı (s. 545).

Milletlerarası komisyonlar, durumu tesbît için raporlar da hazırlamıya ve yayınlanmıya başladılar. Meselâ Rodoplar'a gönderilen komisyonun 24 temmuz 1878 tarihli 4 numaralı raporunda tesbît ettiğine göre (s. 551), Harmanlı faciası şöyle olmuştu : 30-40.000 arabada bulunan 50-60.000 göçmen Türk'ten kadınlar önde gidiyor, yüzlerini Edirne istikametine vererek yürüyor, erkekler onları yetişmesi muhtemel düşmana karşı korumak için arkadan takib ediyorlardı. Kazaklar görülüp mızrakla taarruza başlayınca, kadınlar, Ruslar'ın eline geçmemesi için çocuklarını Meriç'e attılar. Meriç'e atılıp ölen çocukların sayısı 2.000 tahmîn edilmektedir. Büyük kafilenin çok azı kurtulabildi ve Kazaklar, tamamına yakınını imhâ ettiler. Ancak çocuklar ve genç kadınları Türkler kendileri öldürmüş veya nehre atmış oldukları için, onlara işkence yapmak zevkine erişemediler. Bu büyük kafilede tek Türk askeri yoktu, genç erkeklerin çoğu da asker olduğu için erkekleri bile ihtiyardı.

Deliorman'da Şumnu, II. Orduy-ı Hümâyûn'un merkezi idi. Ruslar Çatalca'ya girip Yeşilköy'e eriştikleri anda Şumnu ve Varna, hâlâ Türkler'in elindeydi. Tuna vilâyeti teşkilâtı da buraya çekilmişti. Ruslar, buradaki Türk birliklerini imhâ edecek kuvvet ayıramamışlar, bütün güçlerini Istanbul yolu üzerinde toplamışlardı. Onun için Varna, Şumnu ve bu taraflar, ancak Berlin anlaşmasından sonra Ruslar'a verildi ve Türk birlikleri, silâhlarıyle çekilip gittiler. Buraları zâten kesif Türk bölgesiydi (bugün bile, 1975'te Deliorman denilen bu bölgede Türkler ekseriyettedir), üstelik Ruslar'dan kaçan 300.000 göçmen de buraya Türk askerinin kanadına sığınmıştı. Bunların durumu çok vahîmdi, çünki kuşatılmış olan bölgede kıtlık, açlığa dönüşmüştü. Burada Türk birlikleri bile doğru dürüst beslenemiyordu. Berlin Muâhedesi'ne göre Türkler, Şumnu ve Varna kalelerini boşaltırken, buraya sığınmış göçmenler mes'elesi üzerinde çok duruldu. Boşaltma günü yaklaşırken, göçmenler arasında panik baş gösterdi ve Türk askerleri, çok müşkül durumda kaldılar. Bunların bir kısmı, kaçtıkları yerlere geri gönderilmiş, fakat oralarda evlerini, topraklarını işgal etmiş bulunan Bulgarlar'ın zulmü ile karşılaşmışlardı (s. 564).

1878 ağustosunda Edirne, hâlâ Rus işgalindeydi ve Türkler'in üçte ikisi Edirne'den kaçtıkları için Edirne halkından sadece 42.000 nüfus şehirde kalmıştı (s. 571). Ama bu 42.000 nüfusa bir de 45.000 Türk göçmeni yüklenmişti. Şehirde 25.000 Rus askeri de

vardı. Tifüs dehşet saçıyordu ve Allah'ın hikmeti, —çok pis olan— Rus askerinin üzerinde de büyük tahribat yapmıştı: Yerli Edirneliler'in 4.000'i tifüse yakalanmış 400'ü ölmüştü, göçmenlerin 16.000'i tifüse yakalanmış 10.000'i ölmüştü. Ruslar'ın 4.500'ü yakalanmış 2.500'ü ölmüştü.

Bu sırada Ruslar, «Bulgaristan»» dedikleri Tuna Vilâyeti topraklarına Avrupa komisyonlarını sokmuyor, bu ülkeyi kapalı bölge hâlinde tutup, dışarıya bilgi sızmasını önlüyor, içeride her şeyi yapıyorlardı (bugün Demir Perde gerisinde olduğu gibi). Bazı komisyonlar Filibe'ye falan erişmişti ama, Ruslar onlara çok az yeri gösteriyorlardı (s. 581).

Rus işgali sona erdikten ve Bulgaristan tâbî prensliği kurulduktan sonra da Ruslar, milletlerarası komisyonların bu topraklara girip çalışmasına izin vermediler (s. 583). Savaş bittikten sulh imzalandıktan sonra bile 1878 ağustosu sonunda Rus birlikleri, Rodop Dağları'na sığınmış ve en zavallı şartlar altında yaşıyan Türk göçmenlerini takib ediyor, bulduklarını öldürüyorlardı. Bunu öğrenen ve dehşetli Rus düşmanı olan İngiltere hâriciye nâzırı Lord Salisbury, durumu protesto ediyordu (s. 591). Edirne şehrinde ise göçmen sayısı bir ara 55.000'e kadar yükseldi (s. 600). Filibe şehrinde ise 10.000 göçmen birikmiş, 400'ü sefaletten ölmüştü (s. 603). Razgrad, Eskicum'a, Osmanpazarı, Ruscuk gibi çok büyük Türk ekseriyetinin yaşadığı Deliorman şehirlerinden kaçan Türkler'in bir kısmı, Şumnu ve Varna'dan buralara dönmüşler, mallarına el koyan Bulgarlar'la çarpışmışlar, zâyiat vermişler, mallarını geri alamamış, fakat 500 yıldan beri yaşadıkları şehirlerinden de çıkmamışlardır. Bu durumu da Lord Salisbury, insanlık adına, Çar'a ve Rusya hâriciye nâzırına bildiriyordu (s. 606). Merkezi Filibe olarak kurulan Doğu Rûmeli eyaletindeki göçmenler mes'elesi, 1878'in son aylarında kış yaklaşırken, Bâb-ı Âlî kadar Büyük Devletler'i de düşündürecek bir büyüklük arz ediyordu (s. 611). Türk evlerini işgal eden Bulgarlar'ı buralardan çıkarmak, Doğu Rumeli'nde bile mümkün olamıyordu (s. 612). Durum o kadar pervâsızdı ki, Büyük Devlet temsilcilerinden kurulu Rodop Komisyonu'nun gözleri önünde bir Rus birliği bir Türk köyüne —sulh yapıldıktan bunca zaman sonra— taarruz etmişlerdi (s. 618). Bu sırada Rusya hâriciye nezâreti, her devletin notasına verdiği karşılıkta, Bulgaristan'da Türkler'e zulmedildiğini reddediyordu (s. 619). Panslavist Rus için, çarcı olsun, komünist olsun, ne muâhede, ne tutulan söz, ne doğru beyan bahis konusu değildir.

Milletlerarası Rodop Komisyonu'ndaki Fransız delegesi Konsolos Challet raporunda durumu «bir ırkın imhâsı» (extermination d'une race) ibâresiyle bildiriyordu (s. 624). Aynı komisyonda Avusturya - Macaristan delegesi olan Albay von Raab ise (s. 625) şunları söylüyordu : Burada tablo karanlıktır. Rodop Dağları'ndan Edirne'ye, Istanbul'a, Ege'nin kuzey kıyılarına, Makedonya'ya can atanlar kendilerini şanslı sayıyorlar. Fakat dağlarda sıkışıp kalan göçmenlerin hâli, tasvîr edilemiyecek kadar acıklıdır. Binlerce zavallı dulun, raşetik çocukların, her yerde düşüp ölenlerin, yiyecek yaprak arıyanların, kar altında titreşenlerin manzarasına yürek dayanmıyor. Hastalığın her türlüsü var. Kendilerine ancak çok az mıkdarda arpa ekmeği dağıtabiliyoruz. Bir tek doktor yok. Ve durumları gittikçe kötüye gidiyor.

Rumeli'nden akan göçmen mes'elesi 1878 aralığında hâlâ çok büyük ve halledilmemiş bir mes'ele idi. 22 yaşında, 4 yıllık evli bir Kavalalı prensesi, o sırada ölmüş bulunan Yeni Osmanlılar'ın eski lideri Prens Mustafa Fâzıl Paşa'nın büyük kızı Prenses Nazlı, Fındıklı'daki yalısını, deniz üzerindeki bahçesiyle, göçmenlerle doldurmuştu. Nesi var nesi yoksa, aç ve hasta göçmenlere harcamış, pek çok değerli eşyasını satmıştı. Gelen göçmenlerin üzerlerinde getirdiği bahâda ağır yükte hafif eşyanın ise, Istanbul'un açıkgöz ve vicdansız azınlık esnafının elinde yüzde bire kadar değer düşüşü ile satıldığı görülüyordu. Rumeli'nde mâlikânelerinde asırlardan beri yüzlerce hizmetkâr içinde yetişmiş ihtiyar ve genç Türk hanımefendilerinin, açlık, hastalık, yokluk, kayıp gibi her türlü felâket karşısında tek kelimeyle şikâyet etmediklerini, aralarında gezen bir İngiliz Lady'si bize anlatıyor (Lady Brassey, *Sunshine and Strom in the East*, Londra, 1881, s. 409).

Göç'ün Bilânçosu

Bu 93 Felâketi'nde bugünki Bulgaristan'daki Türk nüfus zâyiâtının sayısı nedir? 500.000'i öldürülmüş, 100.000'i hastalık, soğuk ve açlıktan kırılmış, 900.000'i göçe zorlanmıştır. Bu 1,5 milyon nüfusun çok büyük kısmı Osmanlı (Batı = Oğuz) Türkü ve Evlâd-ı Fâtihân'dır. Çok küçük bir kısmı «Tatar» denen Kırım ve çevresi Türkü ile 12 yıl önce Kuzey Kafkasya'dan gelen Çerkes (bir mıkdar Abaza, Lezgi vs.)'dir. 900.000 göçmenin 300.000 kadarı Rumeli'nin Bulgaristan dışında kalan yerlerine, Selânik ve Kosova (Üsküb) vilâyetlerine, yani Makedonya'ya, 400.000'i Anadolu'ya, bunun küçük bir kısmı Istanbul ve Edirne şehirlerine, 100.

000 kadarı da Anadolu dışındaki Türk ülkelerine, Suriye'ye, Lübnan'a, Ürdün'e, Filistin'e yerleştirilmiştir, Libya ve Yemen'e, Hicâz'a ve Mısır'a iskân edilenler de vardır.

Bunların dışında 300.000 göçmen, Varna ile Şumnu'ya birikmiştir. Fakat onlar gene bugünki Bulgaristan topraklarında kaldıkları için hesâba dahil etmiyorum.

Bu sırada bugünki Bulgaristan topraklarının nüfusu 3.600.000 kadardır (300.000 nüfuslu Dobruca'yı saymıyorum). 1,5 milyon Türk nüfus çıkarılırsa 2.100.000 nüfus kalmış olur. Bunun üçte biri gene Türk'tür. Bugün Bulgaristan nüfusu yuvarlak 9 milyondur ve bunun 1 milyonu Türk'tür. Bugün Bulgaristan, Deliorman ve Güney Dobruca'nın (Silistre) Türk bölgesi olduğunu kabûl etmiştir. Bu bölgeyi tecrîd etmiştir. Fakat Türkiye sınırı üzerinde Cisr-i Mustafapaşa - Hasköy - Mestanlı - Kırcaali bölgesi ve daha kuzeyde Rodoplar'a ve Filibe'ye doğru uzanan Türk nüfustan dehşetli tedirgindir. Bunları Bulgar'laştırmak, Türkçe'yi ve İslâm dinini unutturmak için yaptıkları, devamlı şekilde dünya basınına aksetmektedir.

1878'den 1912'ye kadar Bulgaristan'da rahat edemiyen bir çok Türk daha Türkiye'ye göçmüş, Türk nüfus nisbeti düşmüştür (bu sırada, 1908'e kadar Bulgaristan, Türkiye'ye tâbî bir prensliktir). 1908'de Bulgaristan, Türkiye'den tamamen ayrılıp istiklâlini ilân edip hükümdârının unvânı prenslikten krallığa çıkınca, baskı artmıştır. 1912-13 Balkan bozgununda Türkler, yeniden çok kötü muamele görmüşlerdir. O tarihten bu güne kadar Bulgaristan'dan devamlı göçmen gelmiştir.

Ancak 1912'de, Rumeli'nin Adriyatik'e kadar uzanan diğer kesimi de kaybedilmiş, aynı felâkete Makedonya Türkleri uğramışlardır. 1912-13'te Bulgarlar, Sırplar, Karadağlılar ve Yunanlılar, çok Türk'ü imhâ etmişler, pek çoğunu göçmeye zorlamışlardır. Millî Mücâdele zafere ulaşınca, Yunanistan'daki Türkler'in çoğu —Batı Trakya ve Rodos'takiler hariç— Türkiye'ye getirilmiştir. Yugoslavya ve Romanya'da kalanlar da Cumhuriyet devrinde her yıl göçmüşlerdir.

Türkler'le beraber, Müslüman oldukları için Arnavutlar ve Boşnaklar da aynı eziyeti görmüşlerdir. 93 Harbi'nde âsî Karadağ, genişlemiş ve harbden sonra istiklâlini alarak —Sırbistan ve Romanya ile berâber— Türkiye'den ayrılmıştır. Karadağ, 93'te el koyduğu Antivari ve Kraya gibi nahiyelerdeki Arnavutlar'ı ve Türkler'i, göçe zorlamıştır (s. 633). Doğu Rûmeli eyaletindeki Türk komiseri Âsım Paşa, Sadrâzam ve hâricive nâzırı Safvet

Paşa'nın emriyle ve II. Abdülhamîd'in teşvikıyle, bu bölgedeki göçmen meselesi üzerinde çok çalışmıştır (s. 667).

Osmanlı imparatorluğunun felâketi, Rumeli Türklüğü ile beraber Boşnaklar ve Arnavutlar için de facia olmuştur. Bosna - Hersek, 1918'de teşekkül eden (Sırbistan'ın yerine) Yugoslavya'-ya verilince, Boşnaklar büyük baskı görmüş ve Bosna-Hersek'te Sırp ve Hırvatlar'a nisbetle azınlık hâline getirilmek için her şey yapılmıştır.

1913'te bir Arnavudluk müsveddesi kurulmuştur. Arnavud halkının yarısı bu minik devlete verilmiş, diğer yarısı, Sırbistan'a (Yugoslavya) ve bir kısmı da Yanya bölgesi ile Yunanistan'a bırakılmıştır. Arnavudluk'un bugün dünyaya küskün hâlinin sebebi budur. Zira yarı Arnavud nüfus hâlâ Yugoslavya'nın Kosova ve Makedonya eyaletlerinde, bir kısım da Yunanistan'ın Epir eyaletinde yaşamaktadır. Gerçekte bugünki Arnavudluk'un durumu, ikiye ayrılmış Almanya ve Kore gibidir.

II. Abdülhamîd'in diplomatik zaferi olan Berlin Muâhedesi, Doğu Rûmeli eyâletini teşekkül ettirmiş, fakat bu eyâletin Bulgaristan prensliği ile birleşmesi gayesinde Rusya'nın bütün çalışmalarına Avrupa devletleri —kendi imzaladıkları muâhedeye rağmen— sessiz kalmışlardır. Bazı Fransız diplomatlarının Doğu Rûmeli'nin Bulgaristan tarafından yutulması ve Rusya'nın nüfuzuna düşmesinde Balkanlar'da nasıl denge bozulacağı hakkında yaptıkları ikazlar (s. 683-4) neticesiz kalmıştır. Büyük Devletler, Doğu Rûmeli'nde Türk nüfusu yokmuş gibi bir tutumun içine girmişlerdir.

13 kasım 1878 tarihli bir İngiliz raporunda (s. 695) hâlâ son 2 ay içinde Istanbul'a 70.000 yeni göçmenin geldiğinden, Varna ve Batum limanlarından da 120.000 Türk'ün Türkiye'ye nakledildiğinden bahsedilmektedir. Ruslar, bu harbde ele geçirdikleri Kars, Artvin ve Batum'dan da Türklüğü silmek için, aynı gayretin içine girmişlerdi. Üstelik buraları (Elviye-i Selâse = 3 Sancak) doğrudan doğruya Rusya'ya katılmıştı. 1879 yılı girerken Türkiye'de kalan Makedonya'da hâlâ 60.000 aile eski Tuna Vilâyeti'nden gelen göçmen açıktadır (s. 737). 1879 yılına girilirken, Bulgaristan'da hâlâ kış ortasında bazı Türkler'in toptan sürülmek istendiğine dair vesîkalar vardır (s. 739).

1879'da göçmen mes'elesi devâm etti. İngiltere'nin Filibe başkonsolosu Michell, hâriciye nâzırı Lord Salisbury'ye gönderdiği raporda (10 eylûl 1879'da, c. II, s. 435), göçmenlere yapılan muamelenin Doğu Rûmeli'ni Türkler'den temizlemek siyasetinin neticesi olduğu, göçmenlere, Fransız delegesinin gayretlerine

rağmen yardım dağıtılamadığı, Rus komiserinin bunu engellediği açıklanmaktadır. Âşikârdır ki maksat, Türkler'i Türkiye'ye doğru kaçırmak veya sefaletten öldürmektir.

Doğu Rûmeli Milletlerarası Komisyonu Fransız delegesi de Ring ise, hâriciye nâzırı Waddington'a şunları bildiriyordu (11 eylûl, II, 436) : Bulgarlar, geri dönen Türkler'e mallarını asla geri vermiyorlar, evlerine sokmuyorlar, çok zulmediyorlar. Bir vakıt önce açlıktan ölmeleri için, onlara yiyecek verilmemesi için her türlü tedbiri alıyorlar. Filibe içinde bile bunlar oluyor ve Filibe dışında daha fecîleri oluyor. Türkler'in sefaletini ben tasvîr edemem, bunun için Victor Hugo'nun kalemi lâzım. İslimye ve Hasköy'de Türkler, ümitsizlik içinde her şeyi yapacak durumda. Tatarpazarcığı'nda kalan Türkler'in evlerini her gece Bulgar kundakçılar sistemli şekilde yakıyor. Panslivast Rus komiseri Tzeretlew, göçmenlere en küçük insanî yardımın yapılmasını engelliyor ve açıkça «Doğu Rûmeli'nde Türkler ancak ölür» diyor. İngiltere başkonsolosu Michell, benimle beraber Türkler'e yardım etmek için çok çalışıyor, fakat bir şeye muvaffak olamıyoruz. Doğu Rûmeli'ne Bâb-ı Âlî'nin vâlî gönderdiği Vezîr Aleko Paşa'yı buradan bir ân evvel def etmek şart. Zîrâ Ruslar'ın elinde oyuncaktan başka bir şey değil.

10 eylûl tarihli yazısında de Ring (II, 444), Aleko Paşa'yı ikaz ediyor, Burgaz'da Türkler'in fecî halde olduklarını bildiriyor. Doğu Rûmeli Türk Göçmenleri, Fransa Cumhurbaşkanı'na bir dilekçe gönderiyorlar (II, 448). Böyle bir dilekçe Kraliçe Victoria'ya ve Berlin Muâhedesi'ni imzâlıyan diğer devletlerin başbakanlarına da gönderilerek, muâhede şartlarının tatbîkı isteniyor. Halbuki Vitalis Paşa'ya dilekçe veren bir Türk göçmeni bile derhal tevkif ediliyor (II, 455).

26 kasım tarihli Karlovalı bir Türk göçmeninin Aleko Paşa'ya verdiği dilekçe (II, 631) ilgi çekicidir. Zavallı Türk, elkonulan mallarının hiç olmazsa geçimine medâr olacak birkısmını istemektedir, tabiî boşuna. İşte el konulan mallarının listesi : 2.978 dönüm büyüklüğünde 2 çiftlik, 35 çayır, 142 tarla, 8 gülbahçesi, 4 bağ, 13 koru, 4 sebze bahçesi, 3 meyve bahçesi, 10 değirmen, 75 ceviz ağacı, bir konak, bir pazar, bir işhanı, 10 mağaza.

Bu kadar malı yağma edilen ferdlerin oluşturduğu bir millet nasıl servetini muhafaza edebilir, nasıl zengin olur?

13 kasım 1879 tarihli bir vesikada (II, 582), Berlin Muâhedesi'ni imzalıyan Büyük Devletler'in Bâb-ı Âlî'yi bu anlaşmanın şartlarını tatbika zorladıkları, fakat anlaşmadaki Türkler lehine olan şartların ne Bulgaristan'da, ne Doğu Rûmeli'nde, ne Sır-

bistan'da, ne Karadağ'da asla tatbik edilmediği, oralarda kalan Türkler'e son derece kötü muamele olunduğu, yalnız yeni teşekkül eden müstakil Romanya'nın (zîrâ Slav değildir ve Slavlık'tan ürkmektedir) Türkler'e iyi muamelede bulunduğunu okuyoruz. İngiltere'nin Selânik başkonsolosu Blunt bile, Istanbul büyükelçisi Sir Henry Layard'ı, Berlin Muâhedesi'nin azınlık hâlinde kalan Türkler için hükümlerinin uygulanmadığı hakkında ikaz etmektedir.

Aynı olaylar, 1912'de tekerrür edecektir.

Bugünkü Balkan Türklüğü

Tuna Vilâyeti'nin 6 sancağı üzerinde, merkezi Sofya olmak üzere Bulgaristan Emâreti kuruldu. Harbden önce 1876'da bu 6 sancağın nüfusu 1.130.000 Bulgar + 1.120.000 Türk = 2.250.000'den fazla idi (bir kaç bin başka kavim vardı). Edirne Vilâyeti'nin 2 sancağı (Filibe ve İslimye) üzerinde ise merkezi Filibe olmak üzere Şarkî Rûmeli Mümtâz Eyâleti kuruldu. Harbden önce burada nüfus 483.000 Bulgar + 681.000 Türk = 1.164.000'den fazla idi. Sonradan birleşecek olan 1876'da 3,5 milyon nüfuslu (1.613.000 Bulgar, 1.801.000 Türk) anılan 8 Türk sancağı bu sûretle 1908'de Bulgaristan Krallığı hâline gelerek Türk imparatorluğundan ayrıldı. 1876'da 1.801.000 Türk yaşıyan bu 8 sancakta 1887'de yapılan sayımda 676.215 Türk olduğu ortaya çıktı. Nüfus artışı da hesaba katılırsa takrîben 1.300.000 Türk'ün eksildiği ortaya çıkar. Bunun 300.000 kadarı 93 felâketinde kılıçtan geçirilmiş veya Göç sırasında hastalık, açlık, soğuktan ölmüş, bir milyon kadarı da göçmen olarak imparatorluğun her tarafına iskân edilmişti. 1926 Bulgaristan sayımına göre Türk sayısı 825.774'tür. Bu artış, yalnız nüfus artışı değildir. 1913'te Balkan Harbi'nden sonra Türkiye'nin bu devlete yeniden verdiği Edirne ve Selânik vilâyetlerine bağlı kazâlardaki Türkler de eklenmiştir. Bu sûretle 1878'e kadar bugünki Bulgaristan'da Türk nüfusu % 53 idi. 1876'da bu 8 sancakta orta öğretim veren 45 Türk okulu ve 2.255 Türk ilkokulu vardı. Bulgar cemaat okulları hâriçtir. Bulgaristan kurulunca, Türk okulları devlete bağlanmadı, Türk cemaat okulları hâline geldi. Bu okullarda 1949/50 ders yılında bile 100.376 Türk okuyordu (1.199 okul, 3.037 Türk öğretmen). Bulgaristan Krallığı devrinde Türk bayındırlık eserlerinin sistematik imhâsı vardı ama, Türk cemaatine baskı, 1945'ten sonraki komünist idâreye göre çok hafifti. 19 şubat 1946'da Bulgaristan Komünist Partisi birinci sekreteri ve baş-

bakan Georgi Dimitrov aynen şu talimatı verdi: «Balkanlar'ın yalnız Balkanlılar'a ait olmasını ve Slavlar'ın Balkanlar'da başlıca rol oynamasını te'mîn etmeliyiz. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'a hükmettiği geçmiş zaman nişâneleri, tamâmiyle silinmelidir». Bu, Türkler'in yok edilmesi emri demekti. Irk ve din farkı gütmeksizin beynelmilel kardeşlik esasına dayandığı söylenen komünizmin tatbikatı, Rusya'da, Çin'de neyse, Bulgaristan'da da o oldu: Hâkim milletin lehine diğer milletleri eritmek. Bu emir üzerinedir ki 1950-51'de 156.000 Türk, Bulgaristan'dan Türkiye'ye mecbûrî göçe zorlanmıştır. Gene bu emre göre 12 ekim 1946 günü, Bulgar Eğitim Kanunu'na bir madde eklenerek, Türk cemâat okullarının hepsi, bir gün içinde devletleştirildi. Bütün Türk okulları, binaları, malzemeleri, eğitim sistemleri ile, Bulgar hükûmetinin ve komünist rejimin eline geçiverdi. Türk okullarında Türkçe öğretimin yerine Bulgarca öğretim kondu ve Türkçe ancak —yabancı dil gibi— haftada sadece 2 saat okutulmıya başlandı. Bugünki rejim de budur ve Türkçe ancak aile içinde konuşulan bir dil derekesine düşürülmüştür (B. Şimşir, *Türk Dünyası Elkitabı*, 1.070 v.dd.). Zamanla daha da ileri gidildi. 28 mayıs 1962'de Bulgaristan Komünist Partisi birinci sekreteri ve başbakan Todor Jivkov, Deliorman'ın Razgrad kazâsının Habîbler Türk köyünde şu talimatı verdi: «Şimdi Bulgar ve Türk çocukları, beraber eğitim görüyorlar. Sosyalizmin ve komünizmin iyi kurucuları olmak için beraberce hazırlanıyorlar. Genç ve yaşlı Türk halkı, Bulgarca öğreniyor. Bulgaristan Halk Cumhuriyeti, çok milletli bir devlet değildir». Bu şekilde Bulgaristan'ın, Rusya ve Yugoslavya yahut Çin gibi çok milletli federal bir cumhuriyet olmadığını dikkat ve tehdîd ile belirterek, nüfusun onda birinden fazlasını teşkîl eden Türk cemaatini inkâr ediyor ve onların yok edilmesi direktifini tekrarlamakla kalmıyor, Türkler'in yüzüne karşı «yok olunuz, Bulgarlaşınız veya ölünüz» diyordu. Bugün Bulgaristan'da 150.000 kadar Türk çocuğu, yalnız Bulgarca eğitim görmekte, Türkçe'yi sadece evinde konuşabilmektedir. Türkiye'den Bulgaristan Türk okullarına öğretmen ve kitap gönderilmesini ise Bulgaristan, daha 1934'te bu devlette faşist diktatörlük devri başlayınca yasaklamıştı. Zamanla gayrı resmî olarak Türk basın ve yayınının Bulgaristan'a girmemesi için de bütün tedbirler alındı. 1878 - 1908 arasında Bulgaristan, Türkiye'ye tâbî prenslik iken çeşitli Bulgar şehirlerinde Türkçe 15 gazete ve 12 dergi çıkıyordu. Bu sayı 1908 - 1944 müstakil krallık zamanında 28 gazete ve 38 der-

giye yükselmişken, bugün sadece 3 Türkçe gazete ve bir dergi, komünist propagandası yapmak şartıyle yayınlanabilmektedir.

93 felâketinde Romanya'ya geçen Türk topraklarında da Türkler'in durumu iyi olmadı. Fakat Bulgaristan şartlarına göre ehvendi. Zîrâ Romenler, Slav değil, bir Latin kavmidir. Berlin Muâhedesi'nin 44. maddesi, Tuna Vilâyeti'nin 2 sancağını da (Köstence ve Tulça), Romanya'ya bırakıyordu. Bu sûretle Tuna Vilâyeti'nin 6 sancağı tâbî Bulgaristan'a, 2 sancağı Berlin Muâhedesi ile Türkiye'nin istiklâl verdiği Romanya'ya, bir sancağı (Niş) da gene istiklâl verilen Sırbistan'a bırakılıyordu. Romanya'ya bırakılan bu 2 sancağa «Dobruca» denmektedir. 1868 sayımına göre bu 2 sancakta 125.945 Türk ile bir mıkdar Romen (Ulah) ve Bulgar yaşıyordu. 1930 Romen sayımına göre Dobruca'da Türk nüfusu 345.720'ye yükselmiş, 1965'te 250.000'e düşmüştür (ancak İkinci Cihan Harbi'nde Güney Dobruca = Silistre, 150.000 nüfusu ile Bulgaristan'a geçmiştir). Dobruca'dan da Türkiye'ye, Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca, büyük sayıda Türk göçü olmuştur (Romanya'daki Türkler'in hepsi Osmanlı değil, bir kısmı «Tatar» denilen Kırım Türkü'dür).

Sırbistan (Yugoslavya) Krallığı, Türk kültürü altındaki Müslüman Arnavut, ve çok kesif Türk kültürü altındaki Müslüman Boşnak tab'asına radikal baskılar yapamadığı (bazı kriz yılları hâriç) halde, Türkler'i Türkiye'ye göç ettirmek için sistemli çalıştı, bugün de buna çalışmakta ve Yugoslavya'da Türkçe konuşan kimse bırakmamak istemektedir. Osmanlı bayındırlık eserleri buna rağmen ve ekseriyeti ortadan kalkmakla beraber, en iyi Yugoslavya'da korunmuş ve korunmaktadır. Bugünki Yugoslavya topraklarında yalnız tesbît edilebildiğine göre Osmanlılar, başlıca şu sayıda bayındırlık eseri yaptırmış ve bunların ayakta kalmasını sağlıyacak vakıflar kurmuşlardır (E. H. Ayverdi, *Yugoslavya'da Türk Âbideleri, VD,* III) : 3.500 cami ve mescid, 1.500 mekteb, 300 medrese, 400 tekke, 1.000 umumî çeşme, 500 han, 200 umumî hamam, 25 misâfir-hâne, 50 türbe, 40 saat kulesi, 15 bedesten, 6 imâret, 40 kervansaray, 15 kütübhâne, 1.000 sebil, 100 köprü, 50 kale, 25 dârülhadîs, 25 dârülkurâ.

Türkistan'da Katliâm ve Tehcîr

Katl-i âm ve tehcîrde Doğu Türkü'nün kaderi de Rumeli Türkü'nden farklı olmadı.

Türkistan'ın istilâsı sebeplerinden biri de pamuk mes'elesidir. Türkistan (bilhassa Fergana), büyük pamuk müstahsili idi. Rus

fabrikaları yüksek fiatla Amerikan (A.B.D.) pamuğu alıp işliyordu. Türk (Mısır) pamuğu alamıyordu; çünki Mısır pamuğunun tamamına yakınını İngiltere satın alıyordu. 1861-65 Amerika İç Harbi'nde bunu tâkib eden pamuk işçisi milyonlarca Zenci'nin âzâd edilmesiyle verimin düşmesinde Birleşik Amerika, dışarıya pamuk satamaz hâle geldi. Sanayici bir çok ülke, bu arada Rusya, müşkil durumda kaldı. Mısır pamuğunun fiatı fırladı ve Hıdîv İsmail Paşa, bir çok bayındırlık eserini bu furyada yaptırabildi. Rusya, Türkistan'dan yüksek fiatla pamuk almıya başladı. Bu pamuğu, bedava eline geçirmek çarelerini düşünmiye başladı. Türkistan'ı istilâ planlarına öncelik verdi. Bu sûretle Türkistan'da biribirine düşmüş hanlar ve kabîleler, çakmaklı tüfekleri, bakır topları, kılıç ve mızrakları, vuruşkan, fakat askerlik kaidelerini unutan muhâribleri ile Türkistan, hazır Rus lokması hâlinde idi. 19 mart 1884'te Merv'in düşmesi ile Türkistan'ın Ruslar'ca istilâsı tamamlandı. Yalnız Hıyve(Harzem) ve Buhârâ Hanlıkları (krallıkları), Rusya'ya tâbî olmakta devâm ederek hayatlarını 1920'ye kadar uzatabildiler. 1874, 1876 ve 1879 Rus taarruzlarını kırıp düşmanı püskürten Türkmenler, 1884'te teslim oldular. Bu sûretle Batı Türkistan'ın en batısı, bugünki Türkiye'nin yarısından büyük bir katıksız Türk ülkesi olan Türkmenistan, Rusya'ya ilhâk edildi. 9 eylûl 1879 Göktepe kalesinde Türkmenler'in Rus ordusunu püskürtmeleri, Doğu Türkleri'nin son kahramanlık destanlarından biri olarak tarihe geçti. 1880'de Ruslar, demiryolu döşiyerek Göktepe'ye tekrar geldiler ve Tıkma Serdâr'ın savunduğu Türkmen kalesini, 19 gün içinde, lâğımlar açıp topla döğerek, kanlı vuruşmalardan sonra ele geçirdiler. Akmescid, Çimkent, Taşkent de kendisini bu şekilde savunduktan sonra düşmüştür. Ruslar yerli halkı sindirmek için katliâma, ırza tecavüze ve her türlü baskıya başladılar. Zîrâ Türkler, aslâ Hıristiyan idaresi görmemişlerdi ve itaatleri kolay olmadı. Türkistan'da Türk ihtilâlleri, 1950'lere kadar devâm etti. Göktepe, 6.500 Rus askeri öldükten sonra vire ile alınmış, milletlerarası harb kaidelerine göre teslîm olan düşmana bir şey yapılamıyacağı halde Ruslar, silâhdan tecrîd ettikten sonra Göktepe'deki 8.000 Türkmen'i öldürmüşlerdir (Richard Pierre, *Russian Central Asia, 1867 - 1917*, Los Angeles, 1960, 40-2).

Rus idaresine geçtikten sonra Türkistan, Birinci Cihan Harbi'nde istiklâline kavuşmak için baş kaldırdı. Türkistan umumî valisi Kuropatkin, 16 ağustos 1916'da 14,5 tabur piyade, 33 süvari bölüğü, 42 top, 69 ağır makineli tüfekle Türkler'in üzerine yürüdü. İlkel silâhlı Türk kuvvetlerini ezdikten sonra Türkler'i kı-

lıçtan geçirmeye başladı. Bu hengâmede ihtilâle katılanlar katılmıyanlardan ayrılmaksızın bir milyonun üzerinde Türk öldürüldü (yalnız Kazaklar'dan 673.000 kişi, Yedisu vilâyetinde yaşıyan Türkler'in % 30'u). 300.000 Kazak ve Kırgız da Çin idaresindeki Doğu Türkistan'a göçtü. Bu süretle bilhassa Kazakıstan Türk nüfusu çok sarsıldı ve buralara Rus nüfus akmıya başladı. Türk toprakları, mülkleri, sürüleri, bunlara verildi *(Türk Dünyası El-kitabı*, 1.177).

Doğu Türkistan'daki Çin zulmü, bundan asla aşağı kalmadı. Çin'de komünist - milliyetçi (Kuomintan) iç harbi başlayınca, 1931'de Mao, yayınladığı anayasada Çin'deki Çinli olmıyan milletlerin istedikleri takdirde, müstakil devlet kurarak Çin'den ayrılabileceklerini ilân ederek Türkler, Mançular, Tibetliler, Moğollar ve Döngenler'i (Müslüman Çinliler) yanına almıya çalıştı. 1945'te Mao, biraz dil değiştirdi; Çinli olmıyan milletlerin ayrılabilecekleri vâdini unuttu, fakat bu milletlere çok iyi muamele edileceğini beyân etti. İşlerini yoluna koyduktan sonra 1952'de yayınladığı anayasada ise, bu yabancı milletlerin yaşadığı ülkelerin, «Çin'in ayrılamaz birer parçası» olduğunu ilân etti.

XIII

BOSNA

Bosna-Hersek'in Husûsiyetleri

Bosna-Hersek, Rumeli'nin bir parçasıdır. Önce Rumeli eyaletinde sancak iken, birden fazla sancağın teşekkülünden sonra, Kaanûnî devrinde, eyalet (beylerbeyilik) hâline gelmiş ve Rûmeli eyaletinden ayrılmıştır.

Bosna-Hersek, kuzeybatıda Almanya imparatorluğunun, batıda da (Dalmaçya), Venedik cumhuriyetinin tehdidinde ve serhaddir. Eyalette hâkim unsur, «Boşnak» denen, XV. asırda Müslüman olmuş Hırvatlar'dır ve bunlar, Türkler derecesinde «Osmanlı» sayılmakta, koyu Türk kültürünün içine girmekte, çok mutaassıb Müslüman olmaktadırlar. Yalnız «Boşnakça» denilen ve çok büyük ölçüde Türkçe kelimelerle dolu Hırvatça konuşmaktadırlar (Hırvatça ile Sırpça, aynı dilin iki lehcesidir, Hırvatlar Katolik'tir ve Latin alfabesi kullanırlar, Sırplar Ortodoks'tur ve Slav (Kiril) alfabesi kullanırlar, Boşnakça ise Arab harfleri ile yazılır). Boşnaklar'ın bilhassa bey takımı, ikinci dil olarak Türkçe'yi de konuşmaktadırlar. Türkçe'de çok iyi şiir söyliyen pek çok Boşnak şairi vardır. Boşnakça arûz ile şiir yazanlar da vardır. Boşnaklar, Bosna-Hersek'te, Katolik Hırvatlar ve Ortodoks Sırplar'la beraber yaşarlar. Eyalette bunlardan başka küçük sayıda Türk (Hersek'te, Bosna'nın büyük merkezlerinde) ve daha küçük sayıda Arnavut gibi başka Müslüman unsurlar da vardır.

Bosna'yı, büyük kısmı Venedik'in elinde bulunan Adriya Denizi sahilleri (Dalmaçya denmektedir), denizden ayırmaktadır. Ancak eyaletin Hersek sancağında, Türkiye himayesindeki Dubrovnik ticarî cumhuriyetciğinin kuzeyindeki Adriya sahili, denizi görmektedir. Zaman zaman Türkler, Dalmaçya'nın büyük parçalarını Venedik'ten alıp daha geniş ölçüde denize çıkarmaktadırlar. Dalmaçya, Hırvat'tır. Fakat pek çok İtalyan da buraya yerleşmiştir. Halk gemici, kozmopolit, Katolik ve âsî ruhludur.

Hersek'le Arnavutluk arasında Ortodoks Sırplar'ın yaşadığı küçük Türk arazisine «Karadağ» denmektedir.

Eyaletin kuzeyinin sınırları da Almanya ile Türkiye arasında, ileri geri çekilmektedir. Bu sınırlar, bugünki Bosna sınırlarını —Türkiye lehine— epey kuzeye doğru tecavüz etmekte ve Hırvatistan'ın mühim kısmı Türkiye'de kalmaktadır. Eyaletin kuzeybatısında durum böyledir. Kuzeyinde ise Budin eyaleti uzanmaktadır. Doğusu ve güneyi, Rumeli eyaletidir.

XIV. asrın sonlarında Bosna'ya giren Türkler, XV. asırda eyaletin en büyük kısmını fethettiler ve kitle hâlinde Bosnalılar ihtidâ etti. Bir Bosna krallığı vardı ve Macaristan krallığına tâbi gibiydi. Binaenaleyh Bosna, gerçekte Macaristan tâcından koparılıyordu. Türk idaresi altında ülke, madenleri en iyi işler, sanayii çok gelişir ve ticareti çok açık sahalara kavuşmuş halde, büyük refaha erişti (Martinovitch, 667). Ülkede iç savaş ve çekişme sona erdi. Avrupa'nın en büyük ve en iyi teşkilâtlanmış devleti olan Türkiye'nin, bahtiyar bir parçası hâline geldi *(Aynı Eser,* 668). Toprak esîri hâlindeki köylü, hürriyetine kavuştu. Kaanûnî Sultan Süleymân'ın bu toprak reformu, ülkeyi canlandırdı. Türkler'in büyük imar hareketi başladı ve sayısız bayındırlık eserleri yapıldı. Köylü, Osmanlı idaresine minnetdâr oldu ve bir çoğu İslâm dinine girdi. Çağın şartlarına hârikulâde şekilde uydurulan Bosna, henüz fethedilmemiş Hırvat toprakları için imrenilecek bir örnek hâline geldi *(Aynı Eser,* 668).

Ülke, imparatorluğun değerli eyaletlerinden biri hâline geldi. Hersek sancağının merkezi olan Mostar'da 1678'de 36 cami, 2 Ortodoks Sırp ve bir Katolik Hırvat kilisesi bulunuyordu *(Vakıflar Dergisi,* VII, 215).

Yenipazar Sancağı, bazan eyalete bağlanıyor, bazan Rumeli'ne veriliyordu (biz de Rumeli'nde inceledik). Tanzimat'tan sonra da Kosova (Üsküb) eyaleti sancaklarından biri oldu. XIX. asır başlarında eyalet Bosnasarayı merkez, Travnik, İzvornik, Banyaluka, Bihke, Yenipazar, Hersek (Mostar) sancaklarından müteşekkildi.

Merkez 1550'ye kadar Bosnasarayı, 1550-1583 arasında daha kuzeybatıda olan Travnik, 1583 - 1684 arasında daha da kuzeybatıda olan Travnik, 1583 - 1639 arasında daha da kuzeybatıda olan Banyaluka, sonra gene Bosnasarayı, 1684 - 1850 arasında gene Travnik, sonra gene Bosnasarayı oldu. Fakat beylerbeyinin çok defa Bosnasarayı'nda oturduğu görülüyordu. Eyaletin en büyük şehri ve kültür merkezi burası idi. Nüfusun üçte ikisi Müslü-

man Boşnak (bunun bir kısmı Türk), üçte birinden biraz fazlası Hıristiyan Bosnalı (Katolik Hırvat ve Ortodoks Sırp) idi.

Eyâletin Târihçesi

Osmanlı Türkleri, Bosna-Hersek'e ayak bastıkları zaman, Bosna, bir krallık ve Hersek de bir dukalıktı. Bosna, yeni krallık olmuştu. 1353'te Bosna dukası olan I. Tvrtko, 1377'de Papa tarafından —Bosna'daki râfızîleri temizlemek şartıyle— kral yapıldı. Bu hükümdar, 1391'de ölümüne kadar tahtta kaldı. Macaristan bu Katolik kralı, himâye ediyordu. Halbuki Ortodoks olan Sırbistan, bu devirde prenslikti. Eskiden krallık olan Sırbistan'ın kraliyet tâcı, Bosna'ya geçmişti. Türkler'in gelmesine takaddüm eden devirlerde ülkenin mezheb coğrafyası şöyle idi : Katolik Hırvatlar, Ortodoks Sırplar ve Bogomil mezhebinden olanlar. Hepsi aynı Sırp-Hırvat dilini konuşuyorlardı. Türk fethini kolaylaştıran hususlar şu idi : Müslümanlık'tan bâzı esaslar alan ve Papa tarafından râfızî (dinden sapıtmış) telâkki edilerek kılıçtan geçirtilen Bogomiller'den kılıç artıkları, tabîatiyle, din ve mezhep farkına hiç kulak asmadıklarını duydukları Türkler'i bekliyorlardı. Ülkedeki Ortodoks Sırplar da, kılıçtan geçirilip ateşte yakılmamakla berâber, bu Katolik krallıkta ikinci derecede vatandaş olmaları bakımından, Türk fethini beklemiyor idiyseler bile, kendileri için Bosna kralı ile pâdişâhın tab'aları olmak eşitti, belki Türk tab'ası olmak mezheb, can ve mal emniyeti getirdiği için tercîhe şâyandı. Şu halde Bosna Kralı, ülkesini savunmak için, ancak Katolik Hırvatlar'a güvenebilirdi. Katolik Hırvat olan Hersek dukalığında da durum aynı idi.

Türkler, 1392'de Üsküb'ü alarak, Makedonya'dan sonra Kosova'ya da ayak bastılar. Arnavut ve Sırp prensleri de Türkiye'ye tâbî oldu. Üsküb sancak beyliği kuruldu. İlk sancak beyi Paşa Yiğit Bey, onu tâkıyb eden oğlu İshak Bey, ondan sonra gelen onun oğlu Îsâ Bey, Üsküb sancağının sınırlarını pek çok genişlettiler. Türkler, Bosna topraklarına girdiler ve ülkenin bâzı parçalarını fethettiler. Bu sırada Bosna tahtında Kral II. Tvrtko (1420 - 1443) bulunuyordu. Onu Styepan Tomaş (1443 - 1461) tâkıyb etti. Türkler, bugünki Bosnasarayı şehrini —önce «Sarayovası» adlı bir mütevâzı kasaba olarak— kurdular. Devamlı olarak Bosna ülkesinin parçalarını ellerine geçirdiler. Son Bosna kralı Styepan Tomaseviç (1461 - 1463)'tir. Fakat son krallar, bugünki Bosna'nın ancak küçük bir kısmında hüküm sürüyorlardı. Son kralın daha velîahd

iken Sırbistan prensesi ile evlenmesi, durumu değiştiremedi. Macaristan, Sırbistan gibi Bosna'yı da Türkler'e karşı savunamadı. 1459'da Fâtih Sultan Mehmed, Semendire şehrini alıp sancak yaparak, Sırbistan muhtâriyetine son verdi. Ardından aynı şey Bosna'ya yapıldı. Üsküb sancağından ayrılan Bosna, Rûmeli eyâletinin bir diğer sancağı oldu. 1463'te Fâtih, Yayçe'yi de aldı. Sava'ya karışan Vrbas suyunun batı kıyısında olan bu mühim kale, Bosna'nın kuzey-batısındadır; Banyaluka'nın güneyindedir. Bu sûretle Bosna'nın 2 sancağı Macaristan'da, en büyük kısmı Türkiye'de kaldı. Çok geniş Bosna sancak beyliği bu ülkeyi idâre ediyordu. Eski sancaklar, sonraki eyâletler derecesinde geniş ülkelerdi. Macarlar, Bosna'nın kuzey-batısında ellerinde bulunan topraklarda 2 ban'lık kurdular. Macaristan kralı Matthias Corvinus, Yayçe'yi Türkler'den geri aldı. Yayçe ve Srebrenik banlıkları üzerinde ismî bir Bosna krallığı bile kurduysa da, 1476'da bundan vaz geçti.

Üsküb sancağından ayrılarak kurulan Bosna sancağı da Rûmeli beylerbeyiliğine bağlı idi. İlk sancak beyi Minnetoğlu Mehmed Bey'dir. 1470'te Hersek sancağı kuruldu. 1482'de Hersek'in son parçaları da fethedildi. 1512'de Srebrenik banlığı fethedildi. Yayçe de Banyaluka ile berâber Mohaç'tan az sonra, 1526'da Türkiye'ye katıldı. Bosna-Hersek'in tamâmı, Osmanlı imparatorluğuna dâhil oldu. Bosna eyâleti kurularak, bu topraklar, Rûmeli eyâletinden ayrıldı. İlk Bosna beylerbeyisi, Sokollu Ferhad Paşa'dır. 1583'de eyâlet merkezi, Travnik'ten, Bosnasaray'dan 120 km. daha kuzey - batıdaki Banyaluka'ya nakledildi. Büyük, çok mâmur ve tamâmen Türk'ün eseri bir Bosnasarayı'ndan sonra, Banyaluka da çok îmâr edildi. Eyâlet, 8 sancak (vilâyet) idi : Banyaluka merkez, Bosna (Bosnasarayı), Hersek (Mostar), Klis, Krka, Pakrac, Zvornik ve Pojega. Eyâlet, bugünki Bosna-Hersek ülkesini epey taşıyordu. Pojega, Klis ve Krka sancakları, Bosna - Hersek'in dışındadır: Pojega sancağı, Hırvatistan'ın Sava kuzeyindeki ve Macaristan güneyindeki Slavonya ülkesi, Klis ve Krka sancakları ise Hırvatistan'ın «Dalmaçya» denen Adriya Denizi sâhilidir. Asıl Hırvatistan ve Slovenya'nın zaman zaman Almanya hâkimiyetinden ayrılıp Türkiye'yi metbû tanıyan Slav banları ise, Bosna beylerbeyisi tarafından kontrol ediliyordu. Eyâlet, bugünki Sırbistan'ın, Drina çayı doğrusunda kalan bir şeridini de içine alıyordu. XVII. asır başlarken Kanije eyâleti, Budin eyâletinden ayrılan bâzı sancaklar üzerinde kurulunca, Bosna eyâletinin Pojega sancağı da bu yeni eyâlete verildi.

Başta Bogomiller olmak üzere Bosna-Hersekliler, Müslüman olmıya başladılar ve Osmanlı terminolojisinde bunlara «Boşnak» dendi. Sür'atli İslâmlaşma XVI. asırdadır. 1489'da, henüz sancak olan ve sonraki Bosna eyâletinin ancak 2 sancağını ihtivâ eden Bosna'da 330.000 Hıristiyan + 68.000 Müslüman = 398.000 nüfus yaşıyordu *(Tapu Defteri,* no. 24, Başbakanlık Arşivi).

1592'de Beylerbeyi Telli Hasan Paşa, Bosna'nın Hırvatistan sınırındaki —Almanya'nın elinde bulunan— son kasabasını da aldı. 1639'da eyâlet merkezi, tekrar Bosnasarayı'na alındı. Zâten Bosnasarayı, Banyaluka merkez iken de eyâletin en büyük şehri ve kültür merkezi olma sıfatını muhâfaza etmişti. Banyaluka'nın merkez durumu 59 yıl devâm etti. XV. asırda Macaristan kralı Büyük Matthias Corvinus'un bir birliği, Bosnasarayı'nı 3 gün için işgal edebilmişti. Bunun dışında şehir, eyâletin çok içinde, sınırdan çok uzak kalıyordu.

XVIII. asırda merkez Bosnasarayı'ndan Travnik'e götürüldü (Travnik, Bosnasarayı ile Banyaluka arasındadır). Sancak sayısı da 6'ya indirildi: Travnik merkez, Bosna (Saray), Hersek (Mostar), İzvornik, Klis ve Bihaç. Klis, Güney Dalmaçya'yı içine alan sancaktı. Bir müddet sonra Bihaç sancağı ilga edilip kazâ olarak merkez sancağına bağlandı. 1718 Pasarofça Muâhedesi ile eyâletin kuzeyinden bir şerit Almanya'ya ve batısından bir şerit de Venedik'e bırakıldıysa da, 1739 Belgrad Muâhedesi ile bu topraklar, Almanya'da kalan Furyan kalesi hâriç, tamâmen geri alındı. 1791 Ziştovi Muâhedesi ile Almanya'ya eyâletten bir nâhiye verildi.

Bir ara Hersek sancağı, müstakil sancak olarak eyâletten ayrıldı ise de 1850'de birleştirildi. Bosna 6 ve Hersek 3 kazâya, 1866'da da eyâlet 7 sancağa ayrıldı. 1872'de eyâlette ilk demiryolu hattı açıldı (Banyaluka-Novi). 1860'da eyâlet resmî matbaası kuruldu.

Abdülazîz Hân'ın devrinde (1861 - 1876), Bosna eyâleti de çok belirgin olan kalkınma ve yenileşmeden nasıybini aldı. Bosnasarayı'nda bir Mekteb-i Hukuuk-ı Şâhâne (Hukuk Fakültesi) açıldı. 1876'da eyâlette 28 rüşdiye (ortaokul), 917 mekteb (ilkokul), 42 medrese (orta dereceli dinî okul), bir yüksek medrese (Bosnasarayı'nda Gaazî Husrev Bey Medresesi) vardı. 1878-1908 arasında eyâlet, Türkiye'nin hükümranlığı devâm etmekle berâber, Avusturya - Macaristan işgal ve yönetiminde kaldı (Berlin Kongresi hükümleri). 1909'da eyâlette ilkokul sayısı 1.092'ye yükselmişti. Bütün bu okul sayıları, Müslümanlar içindir. Ortodoks Sırplar ve Katolik Hırvatlar için cemâat okulları, bu sayı-

ların dışındadır. Eyâlet müftüsü, Istanbul'da şeyhulislâm tarafından seçilmekte devâm ediyor ve Avusturya - Macaristan'ın tepkisine rağmen, pâdişahtan (II. Abdülhamîd) emralıyordu. Mostar Müftüsü, Istanbul'da II. Abdülhamîd tarafından da kabûl edildi. 1908'de Meşrûtiyet'ten sonra Bosna-Hersek'in Türkiye'den koparılıp Avusturya - Macaristan imparatorluk - Krallığı tarafından ilhâkı, siyâsî târih kısmında görüldüğü üzere, Istanbul'da çok sert tepkilere mâruz kaldı ise de, netîce vermedi. 1918 sonunda Avusturya - Macaristan imparatorluğu dağılınca, Bosna-Hersek, Yugoslavya krallığına verildi. Bugün de öyledir. «Boşnak» denen, Sırp - Hırvatça konuşan, fakat Arab alfabesi ile yazan ve derin Türk kültürü içinde yaşıyan Müslümanlar ve eyâletteki Türkler ve az sayıda Arnavut, oldukça geniş ölçüde, son asır içinde, Türkiye'ye göçmen olarak geldi. Netîcede bugün Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti'nin bir federe cumhûriyeti olan Bosna-Hersek'te Müslüman nisbeti azaldı (1953 sayımı : % 42,6 Müslüman Boşnak, % 35,1 Ortodoks Sırp, % 21,5 Katolik Hırvat, % 0,9 Türk, Arnavut, Çingene vs.).

Bosna-Hersek'te Türk Kültürü

Bosna'da Türk kültür ve medeniyetinin gerçek kurucusu Gazi Husrev Bey'dir ama, ona takaddüm eden zamanlarda da bu iş başlamıştı. Paşa-Yiğit Mehmed Bey-zâde Gazi İshak Bey'in oğlu mâruf akıncı kumandanı Gazi Îsâ Bey, Makedonya ve Bosna-Hersek'i ihyâ edenlerdendir. Yalnız bu zât, Bosnasarayı'nda büyük Hunkâr Camii, Üsküb'de medrese, çifte hamam, 38 km. uzunluğunda bir kemer ve tünel şebekesine mâlik muazzam bir su tesisatı, gene Bosnasarayı'nda iki han, bir tekke, bir hamam, büyük bir köprü, Kalkandelen'de bir hamam gibi, hayrete şâyan hayır eserleri bıraktı. XVI. asırda zâtî servetinden bu tip hayır eserleri yaptıranlar çoğaldı ve en büyük ölçüye erişti. Ganîmet hisseleri, Hânedân üyelerini, büyük kumandan ve devlet adamlarını çok zenginleştirmişti. Bu sûretle devleti îmâr etme ve hayır işleme nosyonları çok yükselmişti. Tarım, sanayi ve ticaretin pek çok gelişmesi, müreffeh toplum ve şahıslar ortaya çıkarmıştı. Gazi İshak Bey'in Üsküb'deki bedesten ve çarşısı, 2.150 dükkânı muhtevî başlı başına bir kasaba gibiydi. Bu muhteşem kapalı çarşı, şehirdeki zenginliği ve faaliyeti göstermiye kâfidir. Şehirdeki saat kulesi de meşhurdur (XVII. asrın 2. yarısında Üsküb : Evliyâ Çelebî, V, 553 - 63). Üsküb'de bu devirde 70 mekteb ve 20 tekke bulunuyordu. Ve unutmamalıdır ki, o devirde, Bal-

kanlar'ın pek büyük şehirleri arasında değildi. Aynı devirde gene orta çapta bir şehir olan Manastır'da 70 cami, 9 medrese, büyük bir kapalı çarşı, 900 dükkân vardı (V, 572). Belgrad, Bosnasarayı'ndan büyük ve kalabalıktı (Evliyâ, V, 370 vdd.). Belgrad'da 217 cami, 160 saray ve sarayımsı büyük ticaret hanı, şehrin civarında 600 değirmen vardı. Bugün mütevazı bir kasaba olan Drina ile Çehotina'nın iltisak noktasındaki Foça'da 17 cami bulunuyordu (Evliyâ, VI, 430). Daha XIX. asır sonlarında bile Foça, 12.000 nüfuslu ve 12 camili büyük ve mâmur bir kasaba iken *(Kaamûsü'l-Â'lâm,* V, 3.443), 1934'te 4.600 nüfuslu küçük bir kasaba hâline düşmüştür (Pelletier, *Sarajevo,* 242). Bugün gene mütevazı bir kasaba olan Vişgrad'da, XVII. asrın 2. yarısında 10.000 at alabilen muazzam bir kervansaray bulunuyordu (Evliyâ, VI, 542). Bu şehrin o devirde ne mühim bir konak yeri olduğu istidlâl edilebilir. Vişgrad'a pek yakın Drina üzerindeki Mimar Sinân'ın köprüsü ise, Türk mimarisinin yüzünü ağartan şâheserlerden biridir. Bu muazzam köprünün uzunluğu 179 metre, eni 4,30 metredir. Adriya Denizi üzerindeki Nove (Castelnuovo) ise, 46 cami ve mescid, 2 medrese, 7 mektebli bir canlı şehirdi (Evliyâ, VI, 455); bugün, küçük ve zavallı bir kasabadır.

Bosnasarayı'nda 47 tekke vardı. Bunlardan Mevlevî-hâne, 70 odalı muazzam bir dergâhtı. Şehirde 100 küsur çeşme ve 300 küsur sebil, 670 küsur konak hamamı, 23 ticaret hanı, 8 yolcu hanı bulunuyordu (Evliyâ, V, 427-8). 1939'dan önce Bosnasarayı'nda 108 câmî vardı. 1955'te bu sayı 87'ye düşmüştür. Bosna-Hersek şehir ve kasabalarında cami sayısı 1939'dan önce bile 1.173 idi.

Bir çok dinî ve lâ-dinî binada, sıcak su te'sîsâtı bulunuyordu. Bu, yalnız sıhhî maksatla değil, ısıtma (teshîn) maksadıyle de kullanılıyordu. Netretva kıyısındaki Koniçe kasabası 8 cami, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke idi ve kasaba civarında büyük köprüler bulunuyordu (Evliyâ, VI, 247). 1934'te burası, 2.500 nüfuslu pek küçük bir kasaba hâline düşmüştür (Pelletier, 246). Bosna kuzeyindeki Livno'da 13 cami, 3 medrese, 6 mekteb, 6 tekke vardı (Evliyâ, V, 485). Burası uzun müddet, Kilis (Klis) sancak beyliğinin merkezi idi. 1934'te nüfus 2.200'ye düşmüş küçük bir kasaba hâlindedir (Pelletier, 247).

Şehirlerden uzak kuytu ovalarda ve hattâ dağ başlarında, ticaret yolları üzerinde olmak şartiyle, büyük kervansaraylar bulunurdu. Meselâ Bosna'daki Şâhinpaşa kervansarayına günde 1.000 atlı girer ve 1.000 atlı çıkardı (Evl. Çel., V, 426). Drina sâhilindeki İzvornik'de 18 câmî, 8 tekke, 3 medrese, 7 ilk-mekteb

bulunuyordu (Evl. Çel., VI, 493). XIX. asır sonlarında bile burası 12.000 nüfuslu büyük bir kasaba iken *(Kaamûsu'l-Â'lâm,* II, 852), 1934'de 3.500 nüfûslu küçük bir kasaba hâline sukuut eylemişdir (Pelletier, 254). Travnik şehrinde ise, bâzan Bosna beyler-beyisi bile otururdu; XVII. asrın son yarısında 20.000 kadar nüfûsu, 17 câmii, müteaddid medrese ve ilk-mektebleri, tekke ve hamâmları ve başka umûmî Türk yapısı eserleri vardı. Bosna şimâlinde olup, Fâtih'in son verdiği Bosna krallığı'nın pây-i tahtı Yayçe'ye gelince, Evliyâ Çelebî'nin dayısı vezîr-i âzam Melek Ahmed Paşa, Bosna beylerbeyisi iken, bütün Bosna'yı, bilhassa Yayçe'yi îmâr etmişdir. Beylerbeyi olup Bosnasarayı'na gelir gelmez ileri gelenleri etrâfına toplıyan Paşa : «beni sevenler tîz bir imâret (yâ'nî umûmun menfâ'atine hâdim binâ) yapsınlar!» demişdir (Evl. Çel., V, 501-2). Dâmâd Melek Ahmed Paşa, yalnız Yayçe'de, kendi parasından câmî, medrese, mekteb, hamâm, hân, tekye ve çeşme yaptırmışdır. Bunlar, o devirlerde Türkler'de olan îmâr aşkının bir ibtilâ hâlinde olduğunu gösterecek mâhiyettedir. Bu devirde Kuzey Bosna'daki Banyaluka, mühim bir Türk şehri olup, 37.000'den fazla nüfûsu muhtevî idi. 45 câmîi vardı. XVI. asrın sonlarında Ferhâd Paşa burasını ihyâ etmiş, bir saray, bir câmî, bir hamam, bir kapalı çarşı, bir imâret ve başka hayrât binâ etdirmişdir (Budin beylerbeyisi iken 1590'da vefât eylemişdir) (krş. Evl. Çel., V, 505-6). 1934'de 5.000 nüfuslu orta büyüklükde bir kasaba olan Kradişka'da 26 câmî bulunuyordu (Evl. Çel., V, 509). 1957'de ise bir tek mescid kalmış bulunuyordu. Mitroviçe'de ise 12 câmî bulunuyordu (Evl. Çel., VI, 174). Çernik'de (hep Bosna'da) 11 câmi, 1 tekye, 3 ilk - mekteb, yakınlarında Hersek sancak - beyi Sinân Bey'in hayrâtından bir kervansaray vardı (Evl. Çel., V, 517). Burada verilen medrese ve mekteb adedleri, bu müesseseler yalnız Müslümanlar'a mahsûs olduğuna göre, o şehirlerdeki nüfûsun Türk ve Müslüman olan kısmının ehemmîyetini göstermek bakımından çok alâkabahşdır. Hırvatistân'daki Türk şehirlerinin en mühimmi olan Osek'de ise 46 câmî vardı (Evl. Çel., VI, 183) (fakat bu şehir o zamân Macaristân'dan mâ'dûd idi). Bu 46 câmî'e, 40 mescid dâhil değildir. 4 medresesi, 4 tekkesi, büyük bir kapalı çarşısı ve daha sayılamıyacak kadar bol Türk eserleri bulunuyordu. Osek köprüsü ise, muazzam bir eser olup, vezîr-i âzam Dâmâd Makbûl İbrâhîm Paşa'nın hayrâtındandır.

1939'da yalnız Bosna-Hersek'de 1.173 aded câmî olduğu hâlde, sâdece 18 yıl sonraki bir târih olan 1957'de bu aded 635'e inmişdir. Bundan, Türklük eserlerinin nasıl sistemli bir şekilde ka-

zıldığı anlaşılır. Gene 1957'de bütün Yugoslavya'da Müslümanlar'a âid 1.514 câmî, 745 ilkokul, 143 medrese, 211 tekke, 306 çeşme, 232 han, 104 hamam, 12 misâfirhâne, 38 kapalı türbe, 20 saat kulesi, 10 bedesten ve kapalı çarşı, 32 imâret, 18 kervansaray, 8 kütübhâne, 900 sebil, 42 köprü, 16 kale, 12 dârü'l-hadîs, 12 dârü'l-kurâ kalmışdır *(Vakıflar Dergisi,* III, 218-9). Evliyâ Çelebî ise, yalnız uğramış olduğu şehirlerde şu mıkdâr Türk yapısı eser saymaktadır: 3.500 câmî, 1.500 ilk-mekteb, 350 medrese, 400 tekye, 500 hân, 200 umûmî hamâm, 2.000 umûmî çeşme, 25 misâfir-hâne, 50 türbe, 40 saat kulesi, 15 kapalı çarşı, 65 imâret, 40 kervan-saray, 15 kütüb-hâne, 100 köprü, 50 kale v.s. Şübhesiz seyyâhın ziyâret etmediği yerlerdeki Türk eserleri de çok mühim bir yekûn tutmakdadır. Ancak bugünki şu vaz'ıyet bile târîh nâmına bir tâlî eseridir. Çünki Yugoslavya'da vazıyet bu olmakla berâber, Bulgaristan ve hele Yunanistan'da hâl çok daha fecîdir; zîrâ bu iki memleket ve bilhassa ikincisinde hertürlü Türk eseri, sistemli ve metodlu bir şekilde yok edilmektedir. Romanya ve Macaristan'daki Türk eserlerinden ise bugüne kadar kalabilenler mahduddur. Arnavudluk'dakiler, en iyi muhâfaza edilmiş olanlarıdır; fakat burası küçük bir memleketdir.

Bosnasarayı, kesin şekilde 1436'da II. Sultan Murad zamanında feth edildi ve Bosna-Hersek sancağına merkez oldu ki, bu vilâyetlerin fethi, Fâtih Sultan Mehmed devrinde itmâm olunmuşdur. 1583'de burası beyler-beyilik hâline yükseltildi; fakat daha evvelce de bâ'zan sancak-beyi'ne beyler-beyi rütbesi verildiği oluyordu. Zîrâ Kaanûnî'nin fütûhâtındanberi Hırvatistan'ın —Budin'e â'id olmıyan— en mühim bir parçası da buraya bağlanmışdı. Beylerbeyiler, Travnîk ve Banyaluka'da otururlardı ki, bu, Hırvatistan'a daha iyi nezâret etmek için olacakdır. Bilhassa XV. asır ortalarında Bosna sancak - beyi olan İshak Bey ile oğlu büyük akıncı kumandanı Îsâ Bey, çok iyi bir siyâsetle, eyâleti fevkalâde kalkındırmışdır. Dâmâd vezîr-i â'zam Melek Ahmed Paşa da Bosna beyler-beyisi iken büyük ölçüde îmâr harekâtına muvaffak olmuşdur. Şehirde gayr-i Müslim ahâlînin nisbeti gitgide azalmışdır. Zîrâ Türkler feth etdiği zamân burası pek ibtidâ'î ve küçük bir kasaba idi; az zamân sonra ise, hakiki bir büyük şehir vazıyeti arz etmeye başladı ve tamâmen Müslümân ahâlî ile iskân ve dâimî bir şekilde î'mârına devâm edildi. Öyle ki, XVII. asrın ikinci yarısında şehrin 400 mahallesinin 390'ında Müslümânlar, 10'unda ise Sırplar meskûn idi. 177 câmî'nin 77'si, cuma namâzı kılınan mühim mâbedlerdi (Evliyâ Çel., V, 427 v.dd.). Şehirde, Milyaka nehrini geçen 7 aded köprü vardı.

1628'de şehirde 115 belli-başlı câmî, 12.000 dükkân, en az 150.000 nüfus varken, 1655'de nüfus 200.000'e yükselmiş ve 1697'den evvelki senelerde birkaç yüz bine varmışdı. Prens Eugene, bu târîhde ânî bir akın hareketiyle şehre âteş vermişdir ki, bu büyük felâketde 160 câmî ve 6.000 ev yanmış, şehir bundan sonra aslaa kalkınamamış ve Hırvatistân'ın kaybı üzerine de bu mühim merkezin ehemmîyeti azalmışdır. Fakat Bosnasarayı'nı ihyâ eden asıl Kaanûnî'nin hala-zâdesi büyük akıncı kumandanı Mohaç kahramânı Gaazî Husrev Paşa'dır. Hâlâ bu şehirdeki türbesi bir mukaddes mahal yer mu'âmelesi gören bu büyük asker ve idâre adamının hayrâtının listesi, hakîkaten tâ'dâdı müşkil derecede yüklüdür. Yalnız senelerce oturduğu bu şehirde kendi parası ile yaptırdıklarından birkaçını zikr edelim : kapalı çarşı, büyük bir ticâret hânı, 45 odalı başka bir ticâret hânı, çok büyük bir Halvetî dergâhı, şehrin en büyük câmii olan Gaazî Husrev Bey Câmii vs. vs. Şehirde XVII. asrın ikinci yarısında 47 tekye vardır; bunlardan Gaazî Îsâ Bey'in yaptırdığı Mevlevî-hâne muhteşem bir yapıydı. 1878 senesinde bile şehirde 50 büyük ticâret hanı ve kervansaray bulunuyordu.

Bosnasarayı'nı çok büyük Türk kültür merkezi ve mâmûre hâline getiren, Gaazi Husrev Bey'dir (M. T. Okiç, *N. Lugal Armağanı*, T.T.K., 463-90) :

Gazi Husrev Bey, Dâmâd Ferhad Bey'le Selçuk Sultân'ın oğludur. Selçuk Sultan, II. Bâyezîd'in kızı, Yavuz'un kızkardeşi, Kaanûnî'nin halasıdır. Ferhâd Bey, Hersek'in Trebinye kasabasındandır. Sultan-zâde Gazi Husrev Bey bu şekilde ana tarafından II. Bâyezîd'in torunu, Yavuz'un hemşîre-zâdesi yani yeğeni ve Kaanûnî'nin hala zâdesi yani birinci derecede kuzenidir (Kaanûnî ile Husrev Bey, kardeş çocuklarıdır). Babası Serez sancak beyi iken 1480'de orada doğduğu için, Kaanûnî'den 15 yaş büyüktür. 1541'de 61 yaşında Bosnasarayı'nda ölmüş ve oradaki meşhur türbesine gömülmüştür. 1495'te Dâmâd Ferhâd Bey, Adana'da Memlûkler'le vuruşurken şehîd düşünce, oğlu Husrev Bey'i, dedesi II. Bâyezid, Saray'a, Mekteb-i Enderûn-ı Hümâyûn'a almıştır. Kaanûnî, Enderun'da çeyrek asır tahsil, terbiye ve hizmet gören halasının oğlunu, 1521 Belgrad sefer-i hümâyûnuna beraber götürmüş, Husrev Bey, Belgrad'ın fethinde bulunduktan sonra, 41 yaşında Semendire yânî Belgrad sancak beyliğine getirilmiştir (tümgeneral). Çeyrek asır Enderûn-ı Hümâyûn'da tahsil ve terbiye gören bir sultan-zâdenin nasıl bir kültür ve dünyâ anlayışı edinmiş olacağını şimdi buyurun, berâberce görelim :

Husrev Bey, Belgrad'da çok az kalmış, 1521 sonunda Bosna sancak beyliğine getirilmiştir. 1522'de Knin ve Skradin'i, 1523'te Ostroviça'yı fethederek, Bosna vilâyetinin sınırlarını —Almanya imparatorluğu aleyhine— genişletmiş, 1526'da Mohaç meydan muhârebesine katılmış, bu büyük zaferde, her ikisi de kardeş çocuğu olan Kaanûnî ve Gazi Balı Bey'den sonra, 3. mühim rolü oynamıştır. 1527'de Obrovaç, 1528'de Yayçe ve Banyaluka, 1536'da Pojega, 1537'de Klis ve Goryan'ı fethetmiştir. 1533 sonunda Bosnasarayı'ndan alınarak 2. defa Semendire (Belgrad) sancak beyi olmuş, 1536 baharında tekrar Bosna'ya gönderilerek, ölümüne kadar —2 defada cem'an— 17 yıl bu ülkede valilik yapmıştır. Almanya ve Venedik topraklarına pek çok akın hareketlerine kumanda etmiş, devrin en ünlü akıncı beylerinden biri olarak şöhret yapmıştır.

Gazi Husrev Bey'in Bosnasarayı'nda gazâ serveti parasıyle yaptırdığı eserler şunlardır: Medrese. Bu medrese, ortaokul ve lise derecesinde değil, Istanbul, Edirne gibi büyük şehirlerdeki gibi yüksek okul mahiyetinde, yani üniversitedir. 1960'lara kadar Gazi Husrev Bey Medresesi, ortaokul mezunu alarak 8 yıllık eğitimden sonra yüksek okul diploması vermişken, son yıllarda bu tedrisat ortaokuldan sonra 5 yıla indirilerek, medresenin üniversite karakteri bozulmuştur. Mezunları ulemâ yetiştirirken, şimdi ancak imam, hatib ve vâiz yetiştirmektedir.

Mekteb. Burası medresenin ilk ve orta kısmı olup 7 yıllık bir tahsilden sonra medrese kısmına geçilmektedir.

Hânkaah (Halvetî dergâhı) (Paşa'nın bu tarîkatten olduğu anlaşılıyor), İmâret, Kervansaray, Saat Kulesi, Muvakkıt-hâne, Hamam, Kütübhâne (bugün 6.456 Türkçe, Arabca ve Farsca yazma ile 14.000 çeşitli dilde basmayı ihtivâ etmektedir), Türbe, Şadırvan, Bedesten, 73 dükkân, bir mutâf fabrikası, Taclı Han, İmâret Hanı, Hân-ı Cedîd, İkinci Hân-ı Cedîd, Koluk Hanı, Cami. Camii, Bosna ülkesinin en muhteşem âbidesidir.

Bosnalı ve Bosna tarihi mütehassısı Prof. Tayyib Okiç'in (Ankara Üniversitesi), verdiği bilgilerden bâzılarını naklediyorum:

Husrev Bey(Paşa) Türbesi'nin penceresi ile kapısı arasında duvara bağlı bir vitrin içinde emânât-ı mukaddese bulunmaktadır. Bir küçük şişe içinde lihye-i şerîfe'den (peygamber'in sakalı) bir kaç kıl ve Kâbe örtüsünün bir parçasından ibarettir bu Kutsal emânetler. Bu iki parça ufak eşya, 1876'da Sultân Abdülazîz

tarafından İbrahim Paşa'ya Istanbul'da merasimle teslim edilmiş, Paşa, bu eşyayı 4 tabur askerle Istanbul'dan Bosnasarayı'na bugünki 4 devletin topraklarını aşarak ve haftalarca yeri yerinden oynatarak getirmiştir. Alay Sancağı açmış Türk süvari alayının muhâfaza ettiği iki parça eşya şehre girerken, kaleden atılan 101 pâre topla selâmlanmıştır. 27 ağustosta Husrev Bey Camii önünde Bosna - Hersek valisi Vezir Nazif Paşa, emânetleri büyük askerî ve dînî merâsimle teslîm alarak câmie götürmüştür; ertesi gün Türbe'deki yerine konulmuş ve ilk resmî ziyaret, başta vali paşa olmak üzere bütün ricâl ve eşrâf tarafından yapılmış, sonra günlerce, bütün şehir, bütün sancak, bütün eyalet Müslümanları gelip ziyaret etmişlerdir. 1876'dan 1966'ya kadar her Kadir Gecesi, terâvih namazından sonra, akıl almaz bir kalabalık, ertesi güne de şâmil olmak üzere, büyük merasim ve huşû içinde bu ziyareti yapmıştır. Hacca gidemiyen her Boşnak, hayatında en az bir defa bu ziyarette bulunmuştur. 1966'da bu merasimi Yugoslav hükûmeti yasaklamıştır. Şimdi sadece alelâde günlerde ziyaret yapılabilmektedir.

Bir «imparatorluk san'atı» vardır ki, küçük milletler, böyle bir hünerin mevcûd olduğunu bile bilmezler.

Bu muazzam hayrâtı ebediyete kadar en iyi şartlarda yaşatmak, asırlarca, binlerce, yüz binlerce, milyonlarca yolcuyu, fakiri, talebeyi yedirip içirmek, giydirip barındırmak için, bakınız Husrev Paşa, neler vakfetmiştir:

Makedonya'da Zihne kazâsında Kromişte ve Vitaçişte köyleri, Drama kazâsında Neşi, Dâvud ve Zigosti köylerinin 8'de 7 hissesi, Serez yakınlarında 4 çiftlik, 3 çayır ve içinde bulunan bütün hayvanlar, Bosnasarayı'nın Yablanovo köyü ve Butila çayırı, Zırmanya (Zrmanja) suyu üzerindeki değirmenler, Bosnasarayı'nda 60 dükkân, bir îmâlâthâne ve başka gayrı menkuller; Teşne (Teşanj), Yayçe (Jajce), Klyuç, Ostrojatz (Ostozac) kazâlarında çeşitli mülkler, Kaanûnî devrinde basılmış 1.575.000 akça (84.550.000 TL.), 150.000 duka altını (344.000.000 TL.), Tuna Dede Menzili (bir ev, bir yazlık ev, bir ahır, bir bahçe, bir mağaza, bir kasap dükkânı), Calış Hoca Menzili (bir ev, bir yazlık ev, bir bahçe, 9 dükkân), Frenk Çarşısı veya Latinlik'de 2 dükkân, 2 ev, bizzât kendi yaptırdığı 2 ev daha, Çavşuka kızı Duya'dan satın aldığı bir ev ve bir yazlık ev; gene diğer bir vakfiye-nâme ile fâizle işletilmek üzere bırakılan 300.000 akça (16.200.000 TL.), Teşne kazâsında 122.000 dönüm çiftlik, tarla, mer'a, bağ ve bahçe.

Teşne kazâsındaki 122.000 dönüm Husrev Paşa Vakfı arazinin 113.000 dönümüne Yugoslavya krallığı el koymuş, 9.000 dönüm bırakılmış, Tito idaresi de 8.700 dönümü almış, bugün 300 dönüm kalmıştır.

Medrese ve kütübhâne ile kitapların inşası ve satın alınması için Husrev Bey, 400.000 akça (20.250.000 TL.) harcamıştır. Geri kalan inşaat için ne kadar para gittiğini bununla kıyas ediniz.

Vakıf-nâmelere göre bu hayır eserlerinde 93 personel çalışacaktır (bugün bu sayı 74'e düşmüştür).

Bu kadar değil. Paşa, ölümünde aşağıdaki şu değerli eşyasının satılarak vakıflarına ilâve edilmesini vasiyet etmiş, öyle yapılmıştır :

Altın ve gümüş kap kaçak, 62 iri inciden dizilmiş bir gerdanlık (kolye), 13 yâkuttan dizilmiş bir kolye, 100 parça inciden dizilmiş bir tesbih, 70 inciden dizilmiş başka bir kolye, bir çok değerli taş (pırlanta, zümrüt, yâkut, fîrûze, gökyâkut), murassâ (mücevherli) kılıçlar, murassâ ve altın bıçaklar ve hançerler, yâkut ve zümrüd yüzükler.

Câmiin planını Mîmar Sinan çizmiştir, inşââtı kimin yaptığı bilinmiyor. Minaresi 43 metredir. Cami, 1530'da yapılmıştır. Bey Camii (Boşnakça : Begova Gzamija) denmektedir. Şehrin ve çarşının tam ortasındadır. Türk mimarlarının, bu gibi eserleri yapmak için nasıl en güzel mevkı'leri seçtikleri bilinmektedir. Camiin mermer kitâbesi, 3 beyitli bir Arabca şiirdir.

Bosna Sancak Beyi, Beylerbeyi ve Valileri

Gaazî Paşayiğit Mehmed Bey-zâde Gaazî İshak Bey (1436), Gaazî İshak Bey-zâde Gaazî İsâ Bey (1439), Minnetoğlu Mehmed Bey (1463), Nasûh Bey (1465), Gaazî İsâ Bey (1466), İlyas Bey (1469), Sinan Bey (1471), Dâvud Bey (1473), Gaazî İskender Bey (1475), Dâmâd Gaazî Yahyâ Bey (1480),

Gazi Yâkub Bey (1483), Gazi İskender Bey (2. defa : 1485), Sinan Bey (2. defa : 1486), Yûnus Bey (1487), Sokollu Mehmed Bey (1489), Mihal-zâde Gazi Mehmed Bey (1492), Kara Osman Bey (1496),

Sultan-zâde Gazi Husrev Bey (1521 sonu), Hasan Bey (1533 sonu), Sultan-zâde Gazi Husrev Paşa (2. defa : 1536 baharı), Mihal-zâde Gazi Mehmed Bey (2. defa : 1541), Mehmed Han (1543), Hâdim Ali Bey (1544), Sofu Mehmed Bey (1547), Hâdim Ali Bey (2. defa : 1551), Gazi Malkoç Bey (1553), Kara Osman Bey (1556), Hamza Bey (1563), Hasan Bey (2. defa : 1566),

Sinan Bey (1568), Hasan Bey (3. defa: 1573), Mehmed Bey (1573),

Sokollu Gazi Ferhâd Paşa (1581, paşa: 1583), Kara Ali Paşa (1587), Şehsüvar Paşa (1588), Gazi Ferhad Paşa (2. defa: 1590), Halil Paşa (1590), Sofu Mehmed Paşa (1591), Hersekli Gaazî Şehîd Telli Hasan Paşa (1593),

Mustafa Paşa (20.VI.1593), Hasan Paşa (1595), Hüseyin Paşa (1595), İsmail Paşa (1596), Hudâverdi Paşa (1597), İdris Paşa (1598), Tiryâkî Hasan Paşa (1598), Dukagin-zâde Ahmed Paşa (17.VIII.1599), Derviş Paşa (1601), Sofu Sinan Paşa (1601), Tatar Mehmed Paşa (1601), Celâlî Hasan Paşa (1601), Hasan Paşa (2. defa: 1602), Hâdim Husrev Paşa (1603),

Gürcü Mehmed Paşa (1605), Sofu Sinan Paşa (2. defa: 1607), Kurşuncu Mustafa Paşa (1608), Sokollu-zâde Sultân-zâde İbrahim Han (1609), Kurşuncu Mustafa Paşa (2. defa: 1610), Karakaş Mehmed Paşa (1612), Gazi İskender Paşa (1613), Abdülbâki Paşa (1614), Gazi İskender Paşa (2. defa: 1614),

Kurşuncu Mustafa Paşa (3. defa: 1620), İbrahim Han (2. defa: 1621), Baltacı Mehmed Paşa (1622), Bayram Paşa (1622), Deli İbrahim Paşa (1622),

Bayram Paşa (2. defa: 1626), Gazi Mustafa Paşa (1627), Ebû-Bekir Paşa (1628), Abaza Mehmed Paşa (1628), Hersekli Murad Paşa (1631), Arnavut Mustafa Paşa (1632), Hasan Paşa (1633), Süeyman Paşa (1633), Deli İbrahim Paşa (2. defa: 1634), Mostarlı Sâlih Paşa (1635), Mehmed Paşa (1637), Bosnalı Şâhin Paşa (1639),

Kurşuncu Mehmed Paşa (1640), Deli Hüseyin Paşa vezîr-i âzam) (II. 1642) Ahmed Paşa (1643), Bosnalı Varvar Ali Paşa (1644), Ömer Paşa (1645), Gabelalı İbrahim Paşa (1645), Tekeli Mustafa Paşa (1647), Derviş Paşa (1648),

Sarhoşoğlu Hasan Paşa (1649), Defterdâr-zâde Mehmed Paşa (1650), Maglaylı Fâzıl Paşa (1651), Siyâvuş Paşa (vezîr-i âzam) (1652), Fâzıl Paşa (2. defa: 1653), Süleyman Paşa (vezîr-i âzam), (1655), Fâzıl Paşa (3. defa: 1656), Topal Hasan Paşa (1658), Seydî Ahmed Paşa (1659), Dâmâd Melek Ahmed Paşa (vezîr-i âzam) (1659), Ali Paşa (15.XI.1660), Bosnalı İsmail Paşa (1664), Arnavut Mustafa Paşa (1665), Bosnalı Muharrem Paşa (1666), Mehmed Paşa (1666), Kör Ali Paşa (1667), Çeşnalı İbrahim Paşa (1667), Müfettiş Mehmed Paşa (1670), Maglaylı Mahmud Paşa (1671), Canbulad Hüseyin Paşa (1672), Koca İbrahim Paşa (1673), Kara Mehmed Paşa (1674), Hacı Bekir Paşa (1677), Defterdâr Ahmed Paşa (1677), Arnavut İbrahim Paşa

(1678), Koca Halil Paşa (1678), Defterdâr Ahmed Paşa (2. defa: 1679), Abdurrahman Paşa (1682), Hızır Paşa (1683), Osman Paşa (1684), Hersekli Osman Paşa (1685), Fındık Ahmed Paşa (1685), Siyâvuş Paşa (1686), Livnolu Mehmed Paşa (1687),

Topal Gazi Hüseyin Paşa (1688), Büyük Câfer Paşa (1691), Bosnalı Gazi Mehmed Paşa (1692),

Bosnalı Sarı Ahmed Paşa (1697), Daltaban Gazi Mustafa Paşa (vezîr-i âzam) (1698), Defterdâr Köse Halil Paşa (1699), Bosnalı Seyfullah Paşa (1702), Hacı İbrahim Paşa (1703),

Dâmâd Sirkeci Osman Paşa (1705), Doğramacı Mehmed Paşa (1705), Banyalukalı Kapdan Mustafa Paşa (1708), Bosnalı Seyfullah Paşa (2. defa: 1709), Karayılan Ali Paşa (1711), Sarı Ahmed Paşa (1712), Arnavut Ali Paşa (1713), Köprülü-zâde Dâmâd Nûman Paşa (vezîr-i âzam) (1714), Bosnalı Sarı Mustafa Paşa (1715), Hacı Yûsuf Paşa (1716), İbrahim Paşa (1716), Şabaçlı Ahmed Paşa (1717), Kara Mustafa Paşa (1717), Nûman Paşa (2. defa: 1717), Defterdâr Osman Paşa (1718), Topal Osman Paşa (sadrâzam) (1720), Muhsin-zâde Abdullah Paşa (vezîr-i âzam (1721), Topal Osman Paşa (2. defa: 1727), Gazi Ahmed Paşa (1728), Kabakulak İbrahim Paşa (vezîr-i âzam) (1729),

Sirkeci Osman Paşa (2. defa: 1731), Muhsin-zâde Abdullah Paşa (2. defa: 1732), Hekimoğlu Ali Paşa (vezîr-i âzam) (1736), Muhsin-zâde Abdullah Paşa (3. defa: 1740), İvaz Mehmed Paşa (vezîr-i âzam) (1741), Yeğen Mehmed Paşa (vezîr-i âzam) (1742), Hekimoğlu Ali Paşa (2. defa: 1745), Bostancı Süleyman Paşa (1745), Hekimoğlu Ali Paşa (3. defa: 1746), Muhsin-zâde Abdullah Paşa (vezîr-i âzam) (1749), Hacı Ebû-Bekir Paşa (1749), Şerîf Abdullah Paşa (1750), Köprülü-zâde Ahmed Paşa (1751), Koca Hacı Mehmed Paşa (1752),

Ahmed Kâmil Paşa (1755),

Koca Hacı Mehmed Paşa (2. defa: 1758), Malovanlı Ali Paşa (1764), Kapdan Mehmed Paşa (1765), Köprülü-zâde Ahmed Paşa (2. defa: 1766), Silâhdâr Mehmed Paşa (sadrâzam) (1767), Muhsin-zâde Mehmed Paşa (2. defa: 1770), Topaloğlu Osman Paşa (1772), Dağıstanlı Ali Paşa (1773),

İvaz-zâde Ali Paşa (1774), Silâhdâr Mehmed Paşa (2. defa: 1775), Dağıstanlı Ali Paşa (2. defa: 1776), Silâhdâr Mehmed Paşa (3. defa: 1778), Seyyid Mustafa Paşa (1779), Bosnalı Defterdâr-zâde Silâhdar Abdullah Paşa (1780), (7.II.1785'te Travnik'te öldü), İsmail Paşa (25.VII.1785'te öldü), Moralı Ahmed Paşa (1785), Selim Paşa (1786), Ebû-Bekir Paşa (1788),

Arslan Paşa (1789), Bosnalı Mîr-Alem Paşa (1790), Hacı Sâlih Paşa (1790), Yûsuf Paşa (vezîr-i âzam) (1791), Hacı Sâlih Paşa (2. defa : 1791), Perîşan Mustafa Paşa (1796), Vanlı Mehmed Paşa (1798), Ebû-Bekir Paşa (2. defa : IX.1801), Yenişehirli Mustafa Paşa (1803), Mehmed Husrev Paşa (1806),

İbrahim Hilmi Paşa (vezîr-i âzam) (IV.1808), Silâhdâr Ali Paşa (vezîr-i âzam) (1813), Hurşid Paşa (Sadrâzam) (1.IV.1815), Bosnalı Süleyman Paşa (I.1816), Derviş Mustafa Paşa (I.1818), Mehmed Rüşdü Paşa (27.VII.1819), Celâleddin Paşa (1820), Selim Sırrı Paşa (sadrâzam) (27.XI.1822), Belenli Hacı Mustafa Paşa (1826), Abdurrahman Paşa (1827), Moralı Ali Nâmık Paşa (1829), Vidinli İbrahim Paşa (1831), Mehmed Hamdi Paşa (1831), Dâvud Paşa (1833), Mehmed Vecîhî Paşa (1835),

Samakovlu Mehmed Husrev Paşa (1840), Mühendis Kâmil Paşa (1843), Osman Nûri Paşa (1844), Hacı Halil Kâmilî Paşa (1845), Çengeloğlu Mehmed Tâhir Paşa (1847), Çerkes Hâfız Mehmed Paşa (1850), Hayreddin Paşa (1850), Giridli Veliyyeddin Paşa (Sadrâzam Nâilî Paşa'nın oğlu) (1851), Mehmed Hurşid Paşa (1852), Mehmed Reşid Paşa (1857), Mehmed Kâni Paşa (1858), Arnavud Mehmed Âkif Paşa (1858), Mehmed Kâni Paşa (2. defa : 1859), Bosnalı Osman Paşa (1859),

Topal Şerîf Osman Paşa (1861), Ömer Fevzi Paşa (1868), Topal Osman Paşa (2. defa : 1868), Safvet Paşa (1869), Mehmed Âkif Paşa (2. defa : 1871), Mehmed Âsım Paşa (1871), İbrahim Derviş Paşa (1872), Mehmed Reşid Paşa (2. defa : 1872), Mustafa Âsım Paşa (1872), Mustafa Paşa (1872), Mustafa Âsım Paşa (2. defa : 1872), Mehmed Âkif Paşa (3. defa : 1873), İbrahim Derviş Paşa (2. defa : 1873), Ahmed Hamdi Paşa (sadrâzam) (1874), Raûf Paşa (1874), İbrahim Paşa (1875), Nazif Paşa (1876), Ahmed Mazhar Paşa (1879).

1878'de Avusturya - Macaristan'ın idaresine bırakılan Bosna - Hersek, 1908'de Türkiye'den ayrılarak Avusturya - Macaristan'a katılmış, 1918 sonunda «Yugoslavya» adını alan Sırbistan'a verilmiştir. Bosna - Hersek'in 1908 sonunda Türkiye'den ayrılması ve Avusturya - Macaristan tarafından ilhâkı, bilindiği gibi, 1914 Cihan Harbi'nin başlıca sebepleri arasında sayılmaktadır.

Evliyâ Çelebî ile Bosna-Hersek Seyahati

Evliyâ Çelebî, V. cildinin sonlarına doğru Bosna'yı şu şekilde anlatmaya başlar (XVII. asrın 3. çeyreği) (çok kısa özet) :

Serebence kalesi, 6 mahalledir. 6 cami ve mescid, bir tekke, 3 mekteb, bir han, 70 dükkândır. En büyük cami, II. Bâyezid'inkidir. Ravna yaylağı, bir hanı olan Poçine köyü, Şâhinpaşa Kervansarayı, Maçkosa (Kedi) Hanı ve köyü, Klasinça ve Mokra Hanı'ndan sonra Bosnasarayı'na geldik.

Bosnasarayı

Bosnasarayı (Saraybosna, Bosnasaray, kısaca : Saray, Sırp – Hırvatca : Sarajevo – Sarayevo), eyaletin güneydoğusu ile ortası arasındadır. 537 metre yüksekliktedir. Sava'ya dökülen Bosna suyu üzerindedir. Güneybatısındaki Byelaşnika tepesi 2.070 metredir. Eyaletin en büyük şehri ve Rumeli'nin en büyük şehir ve kültür merkezlerinden biridir. 1436'da Bosna'da sancak beyi olan meşhur akıncı kumandanı Gazi İshak Bey'in yaptırdığı hükûmet sarayı (ki bugün de Yugoslavya'da Bosna - Hersek Cumhuriyeti hükûmet konağı olarak kullanılmaktadır) ile «Bosna Sarayı» adını alan şehir, Türkler gelmeden önce bir kaç bin nüfuslu bir kasabacıktı.

Kale içinde Fâtih Sultan Mehmed Han Camii, doğuya bakan büyük demir kapı vardır. Melek Ahmed Paşa efendimiz bu eyalete vali (beylerbeyi) olunca, kaleyi tamir ettirmiştir. Eyalet 8 sancaktır ve ekseriya vezir pâyesindeki beylerbeyilere verilmektedir. Beylerbeyi hassı yılda 600.050 akçadır. Bosnasarayı, Klis, Hersek, İzvornik, Krka, Pahoviçe ve Arhudçese sancaklarından ibarettir. Hazîne defterdârının zeâmeti 56.000 ve defter kedhudâsınınki 46.000 akçadır. Eyâletten 15.000 kadar asker çıkmaktadır. Devletin Rumeli, Budin, Özü, Mısır, Anadolu gibi en büyük eyâletlerinden değildir. Fakat Venedik ve Almanya gibi devletin en kavi iki düşmanı ile de uzun sınırı olması dolayısıyle çok mühimdir. Eyalette 773 kale, hisar ve palanga mevcuttur. Bosnasarayı kadısı, 500 akçalık mollalar arasından tayin edilir. Kadı'nın ayrıca yılda 40 kese, beylerbeyinin yılda 200.000 kuruş (100.000 altın) tahsisâtı vardır. Seydi Ahmed Paşa'nın beylerbeyiliğinde tahsisat 400.000 kuruştu. Melek Ahmed Paşa, 1659-60 arasında, Köprülü Mehmed Paşa sadâretinde Bosna beylerbeyiliğinde bulunmuştur. Ben de kendisiyle beraberdim. Eyalette cizye ödiyen ergin Hıristiyanlar'ın sayısı 73.000'dir (demek 385.000 civarında Sırp ve Hırvat var).

Bosnasarayı şehri, 104 mahalledir, 92'si Müslüman (Boşnak, bir mıkdar Türk, çok az Arnavut)'dır. 2 Yahudi ve 10 Ortodoks mahallesi vardır. Ortodokslar'ın çoğu Sırp, çok azı Bulgar ve Romen'dir. Hırvatlar, Rumlar, Ermeniler, Avrupalılar, mahalle teşkil etmiyecek kadar azdır. Şehir 17.000 çift katlı, kâgir, kiremit veya tahta şendire damlı mâmur ev ve konaktır. Çok büyük şehirdir (170.000 nüfus). Paşa Sarayı çok mükemmeldir. Beylerbeyi paşa, isterse Bosnasarayı'nda, isterse Banyaluka'da oturur. Banyaluka, Alman sınırına yakındır.

77 cami, 93 mesciddir. Sultan Paşa, Ferhad Paşa, Husrev Paşa, Gazi Ali Paşa, İsâ Paşa Camileri, en büyükleridir. 18 medreseden Gazi Husrev Bey (Paşa)'inki, yüksek medrese tahsili vermektedir. 180 mekteb (ilkokul) vardır. 47 tekkesi içinde Mevlevi-hânesi mâruftur. 100 çeşme, 300 kadar sebil vardır (musluksuz, daima kendiliğinden akar suyu olan çeşmeye «sebil» denmektedir). Ferhad Paşa, Husrev Paşa, Murad Paşa,

Gazi İsâ Bey Sebilleri, mükelleftir. 700 su kuyusu, çevrede 176 değirmen, 5 çarşı ve 670 kadar konak hamamı, 3 kervansarayı, 23 büyük tüccar hanı, 8 yolcu hanı, 1.080 dükkânı, bedesteni, Malaçka çayı üzerinde 7 köprüsü vardır.

Şehirde hemen herkes Boşnakça ve Türkçe bilir. Sırpça ve Hırvatça, Boşnakça'ya yakındır. Latince ve Bulgarca da anlaşılır dillerdendir. Cariyelerin çoğu Hırvat, bir kısmı Sırp ve Bulgar'dır. Bir sinagog, bir kaç Ortodoks ve Katolik kilise ve manastırı vardır. 7 imâretinin en büyükleri Husrev Bey, Ferhad Paşa ve Koca Mehmed Paşa'ya âit olanlardır. Medrese talebesine ve yolcularla yemek isteyen fakirlere muntazam yemek çıkarırlar. Çevrede bol sulu 26.000 bağ ve bahçe vardır. Tekkecik Mesiresi Korusu, Saray Nehri Mesiresi, güzel yerlerdir. Birer okka gelir alabalık avlayıp hemen kebap yapılıp yenir. Keyif ehilleri, buralarda çadır kurarlar.

Eyalette başlıca 9 maden vardır. Altın madeni de varsa da, Beylerbeyi Ferhad Paşa, masrafı gelirinden fazla olduğu için kapattırmıştır. Serepençi'de gümüş çıkar. Zengin lâciverd taşı, kurşun, bir mıkdar bakır, Kovinçe dağlarında son derecede zengin demir madenleri işletilmektedir.

Şehir gittikçe büyümektedir. Günde 2.000 koyun yenmektedir ve diğer istihlâki ona göredir. Her yıl 40.000 koyundan pastırma yapılmakta, ayrıca bir kaç bin sığırdan da pastırma imal edilmektedir. Yüz binlerce lahana, her yıl turşu için salamura edilmektedir. Her yıl baharda 100.000 fıçı sarı keçi sütünden peynir yapılır. Muhtesib ağanın defterine göre şehir ve yakın çevresinde günde 600.000 ekmek yenmektedir. Bu derece âdem deryâsı bir şehirdir. İnsanları cesur, bahâdır, pervâsızdır. Hepsi Budin'de, Eğri'de, Kanije'de vuruşmuş gazilerdir.

En büyük ziyaret yeri, Gazi Husrev Paşa Türbesi'dir, her Müslüman mutlaka ziyâret eder. Bosna eyâletinde 41 câmi yaptırmış, 300'den fazla mülkünü vakfetmiştir.

300 hâne Müslüman - Hıristiyan kasabacığı Ekşisular'dan, Bosnasarayı'nın nahiyesi olan Pusovaçe'ye geldik. 700 hâne kasabadır.

Travnik

Bir vakit eyalet merkezi idi. Bosnasarayı'nın kuzeybatısında, Zenica ile Yayçe arasında, 504 metre yükseklikte, Vrbas ve Bosna çaylarının arasında kalan havzadadır. Beylerbeyi hassıdır. Vaktiyle sancak merkezi idi. Şimdi merkez sancağına bağlı 150 akça kazâ merkezi ve voyvodalıktır. 11 mahalle, 2.000 çift katlı ve konaklı küçük bir şehirdir. 17 cami ve mesciddir. Yeteri kadar mekteb, han, hamam ve başka hayır eserleri vardır.

Gazi İsmail Baba Türbesi, Gazi İbrahim Baba Türbesi, Oburca kasabası (500 hâne, bir cami), nahiye olan Üsküpye Vakfı'na geldik. Burası 2.000 hâne şehirdir. Evleri çift katlı, kiremit veya tahta şendire damlıdır. 30 cami ve mescidin en büyüğü Malkoç-zâde İbrahim Bey Camii'dir. Halk zengin ve cömerttir. 100'den fazla dükkânı, hanları, hamamları, mektebleri vardır. Vrbas ırmağı üzerinde, Travnik'in az güneybatısındadır. Beylerbeyi hassıdır.

Akhisar

Bosnasarayı'nın batısındadır (bugünki adı : Dolnji-Vakuf = Aşağı Vakıf). 1501'de Mustafa Paşa, sonra Gazi Husrev Bey fethetti. Klis sancağında 150 akçalık kazâ ve voyvodalıktır. Kalesinde 300 muhâfız vardır ve muntazam mehter çalar. Bu kaleyi de Melek Ahmed Paşa Efendimiz, tamir ettirdi. 8 mahalle, 800 iki katlı, kâgir, kiremit veya tahta şendire damlı, bağ, bostan ve gülistanlar içinde geniş ve mâmur evlerdir. Kale içinde de 80 hâne vardır. 8 cami ve mescid, 3 tekke, 3 mekteb, bir hamam, 80 dükkân, 2 medrese, bir imâret, bir handır. Halveti Dergâhı ve imâretle medrese, han ve bir mektebi 1612'de Şeyh Kâfi, en büyük camiini de 1616'da Haydar Kedhudâ yaptırmıştır. Câfer Bey-zâde Zaim'in konağında her gece 300-400'e kadar misafir yemek yer.

Köyrüz köyü ve yaylası, Estercan Köpek Kalesi, Şuveçse küçük kasabası geçildi. Bu sonuncusu 300 hâne, bir câmi, bir handır. Fatma Sultan'la evlenen Dâmâd Vezir Koca Yûsuf Paşa, bu kasabada doğmuştur. Hep Klis sancağıdır.

Helvine

Klis sancağının merkezi şimdi bu şehirdir. 1646'da Klis, Venedikliler'in eline geçince, sancak merkezi, buraya nakledilmiştir. Burası da Gazi Husrev Bey fethidir. Sancak beyi hassı 111.425 akçadır. Venedik sınırı üzerindedir (bu sancak bugün Bosna-Hersek'te değil, Hırvatistan'da kalmaktadır). Sancakta 48 zeâmet, 927 tımar, 2.000 asker vardır. Buraya Istanbul'dan 150 akça pâyeli kadı gönderilir. Kalede 600 asker bulunur. Istanbul'dan buraya yeniçeri ve cebeci bölükleri gönderilip arada değiştirilir. Mimarbaşısı ve her türlü görevlisi mevcuttur. Kaleyi henüz Melek Ahmed Paşa tamir ettirmiştir. Tek taşının oynamasına gelmez, zira Venedik serhaddidir.

Kalesi güzeldir. Rone dağı eteğinde kırmızı yalçın kaya üzerinde kayalar oyulup tıraş edilerek yapılmıştır. Bâdem şeklindedir. Kalenin zirvesinde bir kule vardır. Kale önündeki tophâneyi (top tamirhânesi), Melek Ahmed Paşa yaptırdı. Kale içinde 300 ev, 3 buğday anbarı, bir Hunkâr(Kaanûni) Camii vardır. Kale dışındaki büyük kasaba ise 9 mahalle, 1.100 kâgir ve çok katlı evdir. 7 cami, 6 mescid, 3 medrese, 6 mekteb, 6 tekke, bir hamam, bir büyük han, 300 dükkân, 13 değirmen, hayli çeşme mevcuttur. Sipahi Mehmed Camii 1564'te, Lala Paşa Camii, 1568'de, Dukatoğlu Hacı Ahmed Camii 1588'de yapılmıştır. Bir de 11 X 10 arşın güzel havuz vardır, 1586'da yapılmıştır, meraklılar yüzerler.

Bu sırada Beylerbeyi Vezir Melek Ahmed Paşa, Helvine'yi teftişe gelmişti. Kaledeki akıncılar da Venedik üzerine akından dönmüş 1.335 kelle getirmişlerdi. Akıncılardan birinin, Venedikli bir kâfiri evinde sakladığını işiten Paşa kızdı. Akıncıyı da, esirini de karşısına getirip : «tez cellâd!» diye bağırınca akıncı, kâfir esirin boynuna sarıldı ve şu sözleri söyledi :

— Aman koca vezir, ceng yerinde ben bu kâfire dinimi verip, anın dinini dahi ben aldım, bu esirle karındaş oldum. Eğer bizi katledersen benim dinimle o Cennet'e, onun diniyle ben Cehennem'e gideriz, bana yazık olur!

Hayatında böyle şey duymamış olan Melek Ahmed Paşa, şaşırdı, çevresindeki akıncı beylerine: «bre gaziler, bu iş nedir?» deyince, beylerden biri izah etti:

— Paşam, bu serhadlerimizdeki bazı bunaklarımız Kâfir'e esir oldukları vakıt, bir kâfirle anlaşıp anı esir düşerse kurtarmaya ahd eder. Bir kâfir bize esir düşerse, bir Türk bulursa aynı şeyi yapar. Kan yalaşıp, din kardeşi olurlar. Dinlerini biribirlerine verirler. İşte şimdi bu gazinin kan kardeşi onun dinini, gazi de kâfirin dinini almış. Bu kâfir, bu gaziyi vaktiyle esirlikten kurtarmış, şimdi o da mukaabele etmek ister. Böyle ahvâl için iman değiştirdikleri için, şimdi kâfirin imanı gazide, gazinin imanı kâfirdedir. Kâfir katledilse, İslâm imânını aldığı için Cennet'e, gazi katledilse, Hıristiyan imanını aldığı için Cehennem'e gider diye inanırlar. Kâfir ülkesinde de bazı kâfirler buna —aksi istikamette, fakat aynı mahiyette— inanmışlardır. Böyle şey ne bizim dinimizde, ne Hıristiyan dininde yoktur. Ammâ bu serhadlerde böyle çok garâbetler olur, zirâ kelleler, her zaman koltuk altındadır.

Bunun üzerine Paşa, ikisini de serbest bıraktı (tabii bu, karşılıklı bir çeşit sigorta mahiyetindedir ve bundan sonraki Macaristan bahsinde göreceğimiz serhad hayatının inceliklerinden biridir).

Sin (Sinj)

3 top ve 50 muhâfızlı Loveporlok kalesinden, 500 arşın uzunluğunda ve 13 gözlü, Gazi Husrev Bey'in yaptırdığı Ahmed Baba Köprüsü'nden geçerek Sin kalesine geldik. Klis'in kuzeyinde ve Cetina çayının batısındadır. Beş köşeli bir kaleydi, harâb olmıya yüz tutmuştu. Melek Ahmed Paşa derhal tamir ettirdi. Bir kese altın sarfetti. Kaleyi Husrev Bey yaptırmıştı. Dizdârı ve 300 muhâfızı vardı. Klis'ten bir saat uzak, 150 akça kazâ merkezidir. Yarım saat ötesi Venedik toprağıdır.

Klis

Dalmaçya'da, denize çok yakındır. Split (Spalato)'in çok az kuzeydoğusundadır, bir mıkdar doğusundan Cetina ırmağı akar (Ahmed Baba Köprüsü'nden bu ırmağı geçmiştik). Çok sarptır.

Klis kalesini 1536'da Gazi Husrev Paşa fethetmiş, fakat 8 eylül 1647'de Venedikliler'in eline geçmiştir. Bu olay, Tekeli Mustafa Paşa'nın Danilova'da bozulmasından sonra olmuş, kale düşmüştür. Onun için şimdi gene Klis sancağı vardır ama, merkezi Helvine'dir ve sancağa adını veren Klis, Venedik elindedir. Camilerinin hepsi kilise yapılmıştır. Bu feci hâdiseyi Sultan İbrahim'e vezir-i âzam «Bosna hududunda bir kilise kâfirin eline geçti» diye bildirmiştir ki, büyük ihanettir. Kalenin düşmesi şöyle olmuştur:

Tekeli (Antalyalı) Mustafa Paşa, Şebeniko (Şibenik) kalesini Venedik'ten almak için boş yere muhâsara ederken, üzerine gelen bir Venedik ordusuna yenilmiş, otağı dahil, bir çok ağırlıklarını düşmana bırakmıştı. Venedik generali, birliklerine Türk üniformaları giydirip Paşa'nın otağını da getirip Klis kalesi açıklarına kurdurmuştur. Klis kalesindeki Türkler, Bosna beylerbeyisinin kale açığında otağ kurduğunu sanarak kale

kapılarını açmış, karşılamıya çıkmışlardır. Hepsini esir eden Venedikliler, kaleye girmişlerdir. Anlaşma mûcibince Türkler, Klis'i boşaltıp, çekilip gitmişlerdir (Serhad hayatında bu gibi hilelerin ne kadar çok olduğunu, bir sonraki Macaristan bahsimizde göreceğiz).

Split, Kamanlar, Verlika

Klis'in çok az kuzeybatısında, Adriya üzerinde liman ve kaledir (İtalyanca : Spalato, Türkçe bazan : İspelet). Burası Hırvatistan'ın Bosna'nın bütün batısını kaplıyan Dalmaçya şerididir.

Klis'le beraber Trogir kalesi de düşman eline geçmiştir. Trogir, Klis'le bu Split arasındadır. Nice defa muhâsara edilmiş, bâzan alınmış, fakat Venedik elinde kalmıştır, şimdi de öyledir.

Sonra Kamanlar kalesine geldik. 1533'te Gazi Malkoç Bey fethetmiş, sonra düşman istilâ etmiştir. Şimdi Venedik elindedir. Allah'ın inâyetiyle bu seferde kaleyi yeniden fethettik. Bosna serdengeçtileri, İsmail Alaybeyi başlarında olduğu halde «Allah Allah» feryadlarıyle ve Venedik kâfirini kıra kıra kaleye girdik (bu sırada Girit harbi dolayısıyle Türkiye ile Venedik uzun müddetten beri harb hâlindedir). Şu mısraı hemen tarih düşürdüm : *Dedim du'â ile târih «mübârek ôla gazân»* (1070 = 1660).

Buradan gaziler ordusu ile Verlika (Vrlika) kalesine geldim. Sin ile Knin arasında, Cetina çayının batı kıyısına yakındır. 50 hâne, bir cami kaledir. Klis sancağıdır. Dizdârı, 40 muhâfızı, şâhî topları vardır. Buradan kuzeyi artık Klis sancağı değil. Kerka sancağıdır (Klis ve Kerka sancakları bugün Bosna - Hersek'te değil, Hırvatistan'ın Dalmaçya bölgesinde kalıyor).

Knin, Skradin ve Nadin

Şibenik (Şebeniko)'in kuzeydoğusunda, Zara'nın doğusundadır. Kerka (Krka) çayı üzerindedir. Bu çay, Şibenik'in az kuzeyinde Adriya Denizi'ne dökülür ve sancağa adını veren bu sudur. Knin'in az doğusunda Dinar Alpleri'nin iki zirvesi yükselir (Dinara 1.831 metre ve Troglav 1.913 metre). Fâtih zamanında Hersekoğlu Ahmed Bey 40 gün muhâsara etmiş alamamış, Kaanûnî zamanında 1553'te Gazi Malkoç Bey, 3 yıl ablukadan sonra vire ile teslîm almış, anahtarlarını bir mücevherli kutuya koymuş, Istanbul'a pâdişâha göndermiştir. 1647'de Klis'le berâber Venedik eline düşmüş, fakat geri alınmıştır. Şimdi Kerka (Krka) sancağının merkezidir. Beyinin hassı 200.000 akçadır. Zeâmet, tımar ve sancak beyinin askerlerinin yekûnu 3.300'dür. Buraya Istanbul'dan, 150 akça pâyeli kadı gönderilir. Dehşetli sarp bir kaledir. Süleyman Han Camii ve diğer binalar vardır.

Batıya giderek Sarıorman'a, Karaova'ya, Otuz köyüne, oradan Skradin kalesine geldik. Şibenik'in çok az kuzeyinde Krka suyu üzerindedir. Batısında küçük bir göl vardır. Denize az mesafededir. 1531'de Gazi Bektaş Bey fethetmiştir. Bundan önce Nadin kalesi vardır ki, 1537'de Gazi Husrev Paşa fethetmiş, 1647'de Venedik istilâ etmiş, geri alınmış, fakat kalesi yıkılmıştır. Sonra Sedd-i İslâm kalesine geldik. Gazi Husrev Paşa fethetmiş ve kalesini yeniden yapmıştır. Sonra İvranya kalesidir. 1536'da

Husrev Paşa'nın muâvini Gazi Murad Bey fethetmiştir. Önce Klis, sonra Kerka sancağına bağlanmıştır.

Obroça ve Zadra (Zara)

Obroça (Obrovac), Zara'nın kuzeydoğusundadır. Knin'le Zara arasındadır. Nehir yoluyle Morlak Körfezi (Kanalı)'ne açılır. Gene Gazi Murad Bey fethidir. Kaanûnî devrinde ayrı sancak merkezi idi. Şimdi kalesi tahrib edilmiştir. Buraları hep Dalmaçya ve Kerka sancağıdır.

Sonra Husrev Paşa fethi Posedarye kalesine, 1539'da Gazi Memi Bey'in fethettiği Zemonik kalesine geldik. İkisi de şimdi harab, fakat Türk toprağıdır. Sonra 1534'te Gazi Murad Bey'in fethettiği Ozrin kalesine vardık. Bu Murad Bey, efendisi Husrev Paşa'nın Bosnasarayı'ndaki türbeciğinde gömülüdür. 1647'de bu kaleyi Venedik tahrib etmiştir. Şimdi Türk toprağıdır ama, kalesi yoktur. Sonra Prodin kalesine geldik. 1534'te Gazi Husrev Paşa fethetmiştir. Şimdi Kerka sancağındadır, lâkin dört köşe kalesi harabdır. Prodin'den yarım saat sonra Venedik toprağıdır.

Prodin'den bir saat ötede, Venedik kâfirinin Zadra (Hırvatça : Zara, İtalyanca : Zadar) kalesidir. Adriya Denizi üzerinde limandır. Kuzeyinde küçük bir köy, karşısında Ulyan Paşman adası vardır. Çok ince, uzun olan bu ada ile Zara arasındaki denize «Zara Kanalı» denmektedir. Zara'dan Venedik 275 kilometredir.

Başımızda Melek Ahmed Paşa, Mura kalesinden Zara kalesine geldik. Venedik kâfiri korktu ama, sağlam hisardı. Maksadımız kale almak değil, akındı. Zara'dan Zemonik kalesine geldik. Oradan Knin'e döndük. Gazi Husrev Paşa fethi Verne kalesi, Çoltaroğlu köyü, Klariçe vâdisi, Usturupça kalesine uğrayıp gene Knin'e döndük. Oradan Karaorman kalesine geldik ki, Gazi Husrev Paşa yapısıdır ve bu kaleyi yaptırarak Knin'i fethetmiştir. Helvine'ye döndük. Şuruçşe kasabası, Külbi kalesi, Köyrüz yaylasına geldik.

Bu yaylada Hersek sancak beyi Tekeli(Antalyalı) Mustafa Paşa, askeriyle geldi. 13 yıl önce Bosna beylerbeyiliğinde bulunduğu için vezir rütbesindeydi. Sonra İzvornik sancak beyi Cengiz Paşa, Çernik sancak beyi Praçalı Mustafa Paşa, Kerka sancak beyi Şehlâ Hüseyin Paşa, Pojega sancak beyi Sarhoş-zâde İbrahim Paşa, Klis sancak beyi Sarı İbrahim Bey, askerleriyle geldiler. Hepsi, eyalet beylerbeyisi Melek Ahmed Paşa'nın emrine girdiler. 31.600 asker olduk.

Bismillâh ile yayladan kalktık. Şupiçse kasabasına, Helvine'ye geldik. Çetina üzerinde Husrev Paşa yapısı Baba Ahmed Köprüsü'nden bütün ordu geçti. Vrbas (Vırba) ırmağını geçtik. Koruvırba ve Verpolse ile Karakolhâne'de konakladık. Şibenik (Sebenico) limanına inip kaledeki Venedikliler'i korkuttuk. Sonra gene Venedik'in Rinçse kalesine, Danilova'ya, Mandalina kalesine geldik. Kaanûnî devrinde fethedilen bu sonuncusu, şimdiki kâfir elindedir.

Marina kalesine geldik. Bir kaç defa Venedik'le alınıp verilmiş, son defa 1659'da Gazi Seydi Ahmed Paşa fethetmiş, fakat az zaman önce gene Venedik eline düşmüştür. Sonra, 1536'da Gazi Murad Bey'in aldığı Kamin kalesine gelindi. Kerka sancağında Türk kalesidir. Driniş kalesi ise 1537'de Husrev Paşa fethidir. 1647 bozgununda 70 gün dayanmış, ka-

le harâb olmuş ve elden çıkmıştır. Halbuki mâmur İslâm beldesiydi. 300 konak sahibi eşrâfı vardı ve her yıl buradan 100-150 kişi hacca giderdi.

Baba Ahmed Köprüsü, Helvine, Köyrüz'den geçtik. Akıncılar, ganimetin beşte birini, kanun mûcibince, Melek Ahmed Paşa'ya teslim ettiler. Soviçse'den Done kasabasına geldik. Klis sancağında 400 kâgir hâne, bir hân, bir cami, bir hamam, 10 dükkândır. Muşkobilat, Helvine, Sin yoluyle Solin'e geldik.

Solin (Salona) kalesi, Split (Spalato)'le Klis arasındadır. Her iki kaleye de uzaklığı 5'er kilometre kadardır. 1536'da Husrev Paşa fethetmiş, 1646 bozgununda Venedik eline geçmiştir. Kalenin altına geldiğimiz zaman, buranın kilisesinde çok büyük bir çan vardı, Venedik kâfiri, bizi rahatsız etmek için durmadan çalmıya başladı. Biz gazilere «hoş geldiniz» makamında da kaledeki 40 Venedik balyemez topu, üzerimize gülle yağdırmaya başladı. Çevremizdeki kayalar döküldü, bize bir şey olmadı. Bu kaleden yarım saat ötesi Türk toprağıdır.

İspelet (Split = Spalato)

Sonra Adriya Denizi üzerinde Split kalesine misâfir girdik. Venedik generali bu misafirlikten hoşlanmadıysa da, korkusunu belli etmedi. 1.000 parça top attırarak güyâ geldiğimiz için şenlik yaptırdı. Maksadı, gözümüzü korkutmak ve kalesinin gücünü göstermekti. 46 kişi idik. General bizi ayakta karşıladı. Bosna beylerbeyisinin yeğeni ve habercisi olduğumu, kendisinden mektup getirdiğimi söyledim. Beni karşısındaki iskemleye oturttu. Nâmeyi okuyup tercüme ettirdikten sonra bana, 5 aydan beri bir çok Venedik toprağını çiğnediğimizi, yağma ettiğimizi, 1.000 Venedik askeri öldürüp 43.000 Venedikli'yi esir alıp ülkemize sürdüğümüzü söyledi. Ama Melek Ahmed Paşa'nın gönderdiği seccâde ve kumaşları görünce mesele çıkarmak istemedi. Ahmed Paşa, Split kalesinde esir bulunan 9 Türk'ün verilmesini istiyordu, hepsi neferdi. General, bunları teslim etti. O vesileyle Split'i gezdim.

Split'i vaktiyle Gazi Husrev Paşa fethetmişse de, Venedik geri almıştır. 200 harb gemisi alır limanı vardır. Kalesi en büyük toplarla tahkim edilmiştir, fethi bir zor iştir.

Kalamuç ve Papiçse

Kalamuç kalesi Fâtih zamanında alınmış, Venedik geri almış, 1538'de Husrev Paşa gene fethetmiştir. Klis sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalıktır. Dizdârı, 70 muhâfızı, camii, kalede 50 evi, kale dışında camii, mescidleri, bir hanı vardır.

Vinças kalesi, Kalamuç'la Papiçse arasındadır. 1527'de Gazi Husrev Paşa fethetmiştir. Deryaz suyu kenarındadır. Süleyman Han Camii vardır.

Papiçse kalesini Fâtih fethetmiş, 1461'de Venedik geri almış, 1527'de Husrev Paşa kesin olarak Bosna'ya katmıştır. Husrev Paşa bu fethi, Sultan Süleymân'a Hüsam Kapdan'la bildirmiştir. 150 akça kazâ merkezidir ve nahiyeleri vardır. Kale içi ve dışı 1.800 hânedir. 1.000 hânesi kale içindedir. Büyük kasabadır. Kalede kiliseden çevirme Süleyman Han Camii'n-

den başka Melek Ahmed Paşa'nın camii, medresesi, mektebi, tekkesi, hanı, hamamı, yani küçük bir külliyesi vardır. Kalede 80 kadar dükkân bulunur. Vrbas'a karışan Pliva çayı üzerinde bulunan kasabada bir köprü ve civarda 50 değirmen mevcuttur.

Gölhisârı ve Varsal

Gölhisârı, nahiyedir. Fâtih tarafından fethedilmiş, Venedik geri almış, sonra Husrev Paşa kesin şekilde ilhâk etmiştir. 600 aded iki katlı, bağlı bahçeli, tahta şendire damlı evi vardır. Kasabada bir cami, 8 mescid, bir hamam, 50'ye yakın dükkân, bir kaç mekteb ve bir kaç han vardır.

Banyaluka

«Banaluka» da derler. 163 metre irtifâda, Sava'ya dökülen Vrbas ırmağı üzerinde, Yayçe'nin kuzeyindedir. Eyaletin Bosnasarayı'ndan sonraki 2. büyük şehridir, 3.'sü Hersek'te Mostar'dır. Gazi Ferhad Paşa fethetmiş, eski kalenin karşısında yeni kale yaptırmıştır, ikisinin arasında 2.000 arşın mesafe vardır. Sancak merkezidir. Beylerbeyinin de burada oturduğu olur. 300 akça ve 6.000 kuruş (3.000 altın) tahsisatlı kadısı ve her türlü görevlisi vardır. Sancak beyinin de hassından başka yılda 10-12. 000 kuruş tahsisatı vardır.

45 mahalle, 3.700 hânedir. Ev ve konaklar kiremit veya tahta şendire damlı, müreffeh meskenlerdir. Ferhadpaşa ve Saray mahalleleri çok kalabalıktır. Ferhad Paşa Sarayı, büyük yapıdır. 45 cami ve mesciddir. Gazi Ferhad Paşa Camii, selâtıyn camileri kadar muhteşemdir. Eski Cami de iyi binadır. Medreselerinin meşhuru, Ferhad Paşa Medresesi'dir. Ferhad Paşa'nın hamamı, imâreti, mektebi, hâsılı tam külliyesi vardır. 11 mekteb, bir kaç hamam, bir ılıca, bir kâgir ve demir zencirli bedesten, 300 dükkânlı bir çarşı mevcuttur. Ferhad Paşa Bağı, güzel yerdir. Gazi Halil Paşa, Malkoç Paşa Türbeleri, ziyaret yeridir. Banyaluka'da, Melek Ahmed Paşa efendimizle beraber, Gazi Ferhad Paşa-zâde Mehmed Bey'in konağında muhteşem bir ziyafete katıldık.

Kradişka, Kostaniçse ve Koknovi

Kradişka, Gazi Husrev Paşa fethidir. Banyaluka sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalıktır. 8 cami, 18 mesciddir. Hunkâr (Süleyman Han), Hacı Bekir, Kapudan Camileri güzeldir.

Yasanovçse kalesi, Una'nın Sava'ya karıştığı yerdedir. Palanganın içinde Süleyman Han Camii, mehterhâne kulesi, 50'ye yakın ev, dizdâr ve 150 muhâfız, palanga dışında câmi, hamam, küçük bir çarşı vardır. Dobriçse kalesi, Banyaluka'nın nahiyesi ve voyvodalıktır. Süleyman Han Camii, 110 ev, asma köprü ve hendek vardır.

Kostaniçse (Kostajnica), Banyaluka'nın 150 akça kazâsıdır. 40 köy bu kazâya bağlıdır. Una ırmağı kuzeyindedir. Geldiğimiz zaman kadısı, gazâda yaralanmıştı. Sisek'in (Siska) güneydoğusundadır. Burası Bosna değil, Hırvatistan'dır.

Koknovi de Banyaluka sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalıktır. 1532'de Memi Paşa fethetmiş, Almanlar geri almış, 1539'da Husrev Paşa gene fethetmiştir. Una kıyısında yükselen dört köşe üç tarafı hendekli güzel bir kalesi vardır. Dizdârı ve 200 muhâfızı, 100 kadar tahta şendire damlı evi, bir camii vardır.

Bihke (Bihaç)

Una üzerinde, Banyaluka'nın epey batısındadır. Buradan ötesi Hırvatistan'dır. Telli Hasan Paşa fethetmiştir. Banyaluka sancağına bağlı 150 akça kazâ merkezidir.

Una ırmağını kuzeydoğuya doğru çıktık. Lika kalesi, Ferhad Paşa'nın Krka sancak beyi Rüstem Bey fethidir. Una kıyısında dört köşeli şirin kaledir. Dizdârı, 300 muhâfızı, câmii, mahzenleri, 300 evi vardır. Kale çevresi derin hendektir. Sonra gelen Odvine kalesi de Krka sancağında ve Una üzerindedir. Gene Rüstem Bey fethetmiştir. Dizdârı, 200 muhâfızı, camii ve diğer yapıları vardır.

Yenihisar (Bosanski Novi) ve Siska

Una'dan Sana çayının ayrıldığı iltisak noktasındadır. Kostaniçse'nin güneybatısındadır. Una'nın öteki sâhili Hırvatistan'dır. Rüstem Bey zamanından beri sancak merkezidir. Sonra Siska (Sisak, Sissek) kalesi gelir ki, Krka sancağında kazâ merkezidir. Burası Hırvatistan'dır ve Türkiye - Almanya sınırıdır. Grina çayının Sava ile birleştiği yerde, 99 metre irtifâdadır. Rüstem Bey, 11 günde fethetmiştir. Zagreb'in güneydoğusundadır.

Zagreb

Zagreb (Almanca : Agram), Almanya toprağıdır, açığından geçtik. Hırvatistan'ın merkezi ve en büyük şehridir. 135 metre irtifâda, Sava'nın kuzey kıyısındadır. Türkler'le Almanlar arasında bir kaç defa alınıp verilmiştir. Osmanlı idaresinde Krka sancağına bağlanmıştı. Çok defa da Osmanlı idaresine alınmamış, fakat Osmanlı'ya vergi verir ban'lar tarafından idare edilmiştir.

1595'te Gazi Rüstem Paşa, Zagreb'i gene almış, üzerine gelen 150.000 kişilik bir Alman ordusunun 20.000'ini yok ettikten sonra şehit düşmesi üzerine, Zagreb gene düşmana geçmiştir.

Zagreb'den sonra Sava vâdisini kuzeybatıya doğru geçtik (yani Hırvatistan'dan Slovenya'ya geçiyor). Aşağı ve Yukarı Oburca kalelerine geldik ki, vaktiyle Ferhad Paşa fethetmişti. Sonra Podak kalesi geldi. Burası da Kaanûni devrinde fethedilmişti. Zrin kalesi ise, 1536'da Gazi Mehmed Paşa'ca alınmıştı. Karam kalesini de aynı zât, Velim kalesini ise Gazi Husrev Paşa fethetmişti. Daha ileride Rakınca kalesini ve Korlad kalesini, 1532'de Gazi Bektaş Bey fethetmişti. Bu suretle Slovenya ve Hırvatistan'dan Bihke'ye döndük. Kostaniçse ve Yasanovçse'den Çernik'e vardık.

Çernik

Bosna eyaletinde sancak merkezidir. 1539'da Yahyâ Paşa-zâde Sultan-zâde Gazi Mehmed Bey (Paşa) fethetmiştir. Sava kuzeyindedir (burası bugün Bosna'ya dahil değildir, Hırvatistan'ın «Slavonya» denen bölgesidir). Sancak beyi hassı 170.000 akçadır. 3 zeâmet ve 103 tımarı vardır. Buraya Istanbul'dan 150 akça pâyeli kadılar gönderilmektedir. Kalesinde Süleyman Han Camii, asma köprü ve hendek, dizdâr ve 200 muhâfız vardır. Kale dışında 3 cami, 18 mescid, 3 mekteb, 2 han, bir hamam, 150 kadar dükkân vardır. Çarşı Camii güzeldir. Kasabanın evleri iki katlı ve tahta şendire damlıdır.

Az ötede Verlika (Velika) kalesi vardır. Çernik'in nahiyesi ve voyvodalıktır. Bunu da Gazi Mehmed Paşa fethetmiştir. Pojega'nın az kuzeyindedir. Kalesini 300 muhâfız bekler. Bunun kuzeydoğusunda Blostina kalesi vardır. 1524'te, Viyana muhâsarasından sonraki büyük akında şehid olan meşhur Malkoçoğlu Kasım Bey, Osiyek'ten gelip fethetmiştir. Dört köşeli kalesinde 170 muhâfız ve bir cami vardır. Sonra Pakriçe kalesine geldik.

Pakriçe

Çernik sancağında 150 akça kazâ merkezi ve voyvodalıktır. Gazi Bektaş Bey, Kaanûnî zamanında fethetmiştir. Kalesini 600 muhâfız bekler. Pakra çayı üzerindedir. Cami ve mescidleri, 6 mektebi, 2 tekkesi, 2 hanı, bir hamamı vardır.

Sonra gelen Japçe kalesi de Kasım Bey fethidir. Kapudan köyünden sonra gelen Serçe kalesini de o almıştır. Kalesinde 100 ahşab ev, bir cami ve toplar vardır. Sonra gelen İstopçense kalesi, Gazi Mehmed Paşa fethidir. Dört köşeli güzel kalesinde şâhî toplar ve bir cami bulunur. Sonra Dobroke kalesi gelir. Vezir Sarhoş İbrahim Paşa'nın dedesi Gazi Memi Paşa fethetmiştir. Orman içindeki kaleyi 100 muhâfız bekler. Buradan az ötede Çernik sancağı biter ve Pojega sancağı başlar. Vokin kalesi, Memi Paşa fethi ve Pojega sancağıdır. Virovniçe kalesini ise Gazi Mehmed Paşa fethetmiştir. Sonra gelen Maslovine kalesi de aynı zâtın fethidir. Drava kıyısındadır, karşı sahil Macaristan'dır.

Pojega

Pojega (Pozega), Pakra suyu üzerinde, Slavonya'dadır. Sancak merkezidir. Bu sancak Bosna eyaletine bağlı iken, 1600'de Kanije eyaleti kurulunca Bosna'dan ayrılarak bu yeni eyalete verilmiştir. Şimdi de Kanije beylerbeyisine bağlıdır. Yahyâ Paşa-zâde Gazi Mehmed Paşa (Gazi Balı Paşa'nın kardeşi) fethetmiştir ki, ana tarafından II. Bâyezid'in torunudur. Hırvatistan toprağında, daima Almanlar'la gazâ yapan mühim sancaktır. Beyinin hassı 616.230 akça ve ayrıca yıllık tahsisatı 13.000 kuruştur (6.500 altın). Buraya Istanbul'dan 300 akça pâyeli sancak kadısı gönderilir. Kadı'nın ayrıca yılda 3.000 kuruş (1.500 altın) tahsisatı vardır. Sancakta 4.000 tımarlı sipahisi ve bey askeri bulunmaktadır. Kalesi 6 köşelidir. Kiliseden çevrilme Fethiye Camii, camilerinin en mükellefidir.

Rahovîçe

Burası da sancak merkezidir. Bosna eyaletine dahilken, Kanije eyaleti kurulunca, oraya bağlanmıştır. Gazi Mehmed Paşa fethidir. Beyinin hassı 700.000 akçadır. Sancakta 15 zeâmet ve 100 tımar vardır. Sancakta 5.000 asker mevcuttur.

Sonra gelen Yakova kalesini, şimdi içinde mükellef sarayda oturan Vezir Sarhoş İbrahim Paşa'nın dedesi Gazi Memi Paşa fethetmiştir. Sonra gelen Prut kalesi de onun fethidir ve Sava'nın kuzey kıyısındadır. Bu kale, Pojega sancağındadır. Kalede 300 muhâfız ve kiliseden çevirme Süleyman Han Camii vardır. İbrahim Paşa'ya vedâ ettikten sonra Vokin kalesine, sonra Dorofiçe kalesine geldim.

Alman Serhaddi

Bundan ötesi Alman serhaddidir. Burası Hırvat Zrinoğulları'nın irsî ban'lığını yaptıkları topraklardır. Zrinoğulları, Almanlar'ı sevmezler, daha çok Osmanlı'ya tâbîdir. Fakat zaman zaman Almanlar, burayı pençelerine alırlar. Burası Hırvatistan'ın en kuzeyi ve Slovenya'dır ki, ötesi Avusturya'dır. Bu topraklarda Türkler, Almanlar'la devamlı boğuşurlar.

Bu topraklara 800 seneden beri bu Zrinoğulları hâkimdir. Katolik'tirler. «Varda» dedikleri haberci kulelerini, biribirini görecek şekilde yapmışlar, hepsini askerle doldurmuşlardır. Hangi taraftan asker girse, kuleden top atılıp biribirine haber ulaştırılır. Türkler için de, Almanlar için de böyle yapılır. Her iki devlet de burasını kendilerine ait sayarlar, akın yapar, fakat fethetmeyi düşünmezler. Çünki bu tarafta böyle tampon bir bölge, Alman'ı da, Osmanlı'yı da rahat ettirir ve işlerine gelir. Daha çok akıncılar burayı tarar. Ama kolay iş değildir. Akıncı ordusu girdiği an, 367 parça kuleden toplar atılır, bütün Hırvatlar toplanıp az zamanda âdem deryâsı olur. Akıncılar da böyle toplu kuvvetlerle vuruşmaktan hoşlanmazlar, zira gayeleri meydan muhârebesi değildir, bu, tımarlı sipahisinin işidir. Akıncılar, ülkenin bir tarafından hileyle asker gösterip, bütün düşmanı o tarafa çektikten sonra, hiç beklenmedik başka bir taraftan asıl akıncılar ülkeye girip yağma eder.

Buraya Osmanlılar «kırıntılık» derler. Zirâ düşman, akıncı atları tökezlesin diye yollara yüz binlerce ağaç devirmiştir. Elimizde beyaz vire bayrakları olarak bu ülkeye girdik. Yanımda epey asker vardı. Geçtiğimiz kulelerden bana : «Bre Türk, bu kadar askerle nereye gidersin?» diye sorup alay ediyorlardı. Zirâ bu kadar askerle akın yapmak mümkin değildi. «Zrinoğlu'na elimizdeki malları hediye götürürüz» deyince şaşırdılar. Türk'ten peşkeş almıya hiç alışmamışlardı. Bu hediyeleri, Zrinoğluna esir düşen Bihke kalesinden bir Türk binbaşısı için götürdüğümü öğrenince : «Hey gidi Türkler hey!» dediler, «kendi adamlarını kurtarmıya nasıl gelirler! Biz olsak, kimse kurtaramayıp, Türk'ün elinde ölürüz». Bu şekilde Maslovino kalesine geldim. Vaslon köyünden Çakakorna kalesine geldim ki, zaman zaman akıncılar gelip varoşunu (kale dışını) yağma ederler (burasının «Cakovac» olması muhtemeldir, Varadin'in az kuzeyinde, Drava ve Mur nehirleri arasındadır). Buraya 400 atlı ile girdim.

Zrinoğlu beni kabûl etti. Melek Ahmed Paşa'nın selâmını söyledim ve maksadımı bildirdim. Ban (Slav dukası) Zrinoğlu dedi ki : Geri istediğiniz Türk subayı, bizden 8.030 canı toprağa düşürdü. Kendi askerinden ise sadece 110 Türk öldü. Esir oluncaya kadar yalnız kendi eliyle 5 binbaşımı öldürdü. Sonra şişman olduğu için atından düştü, yerde kendisini esir almak istiyen 3 askerimi daha kılıcıyla öldürdü. Sonunda bağlayıp esir ediverdik. Derhal zencire vurdurdum. Bir tehlikeli akıncı subayı idi.

Ama Zrinoğlu ile epey sohbet ettik. Bihkeli akıncı binbaşısının fidyesini altın olarak ödedikten sonra mükellef bir seccade, bir halı, bir samur kürkü Zrinoğlu'na verdim. Kürkün yakasını öpüp : «Vezir babanızdandır» deyip gâvurun sırtına kendi elimle giydirdim. Kâfir sevindi. Top attırdı. Sonra sarayını ve şehri gezdim. Bir gün gene Zrinoğlu ile sohbet ederken bir haberci gelip, Kanije beylerbeyisi Sohrâb Mehmed Paşa'nın akıncılarının Mur nehri kenarında 300 Hıristiyan'ı kılıçtan geçirip 200'ünü esir alıp götürdüklerini söyledi. Zrinoğlu çok kızdı. Halbuki geçenlerde Kanije Beylerbeyisi'nin oğlunu öldürüp 300 Türk'ü kılıçtan geçirmişti. Bu akının, onun karşılığı olduğu âşikârdı. Bunu kendisine söyleyince: «Bre Evliyâ Ağa» dedi, «bu serhaddimizin bütün ahvâlini bilirsin, sana lâf yetişmez». Sonra Lagradcık kalesine geldik ve av partisine katıldım. Sonra bazı hediyeler vererek, yanıma da 10 Türk esiri katarak beni uğurladı, «Paşa'nın uğruna âzâd ettim» dedi.

Jen kasabasından Banyaluka'ya gelerek Melek Ahmed Paşa ile buluştum. Elini öpüp Zrinoğlu'nun hediyelerini verdim, o da ağalarına dağıttı. Fakat «her biri onar, yirmişer senedir esaret belâsını çekerlermiş, Zrinoğlu sultânıma (Paşa'ya) muhabbetinden âzâd eyledi» deyince çok memnun oldu. Bihkeli binbaşıyı sordu, onun da Bihke'ye gittiğini, yarın öbür gün Banyaluka'ya gelip ayağını öpeceğini söyledim. Ertesi gün akıncı subayı Bihke'den geldi, paşaya teşekkür etti, 10.000 kuruşluk da (5.000 altın) hediye getirmişti. Sonra Paşa, benimle beraber akıncı zâbitinin de Istanbul'a gidip Köprülü Sadrâzam'a Zrinoğlu vilâyetinde gördüklerimi anlatmamı emretti.

Banyaluka'dan çıktım. Gölhisârı, Uskunye, Ösek (Osiyek), Bosnasarayı, Vişgrad, Dubrovne, Yeni Varoş, Mitroviçe, Vulçitrin, Priştine, Kaçanik, Üsküb, Sofya, İhtiman, Tatarpazarcığı, Filibe, Edirne, Burgaz yoluyle 9 günde Banyaluka'dan Istanbul'a geldim. Zindanda uzun müddet hırpalanmış olan akıncı zâbiti, böylesine geceli gündüzlü dört nala yolculuğa katlanamamış, iki gün dinleneceğini söyleyip Sofya'da kalmıştı. Köprülü Sadrâzam beni : «Evliyâ hoş geldin, Bosna'dan çıkalı kaç gündür?» diye karşıladı. Melek Paşa'nın mektubunu verdim, okuttu. Sonra Bosna ve Zrinoğlu vilâyetinin son durumunu anlattım. Zara kalesinin dışındaki tabyaları düşürdüğümüzü, ama kaleyi fethetmek için Istanbul'dan himmet lâzım geldiğini anlattım. Zara ve Şibenik'e kadar olan yolları düşmandan temizlediğimizi, denize kadar olan yolları düzeltip kaleleri tamir edip köprüler yaptırdığımızı söyledim.

Köprülü beni Üsküdar bahçesinde kabûl etmişti. Ertesi sabah padişah huzûruna çıkardı. IV. Sultan Mehmed Han beni Revân Köşkü'nde kabûl etti. 3 saat de padişaha aynı şeyleri anlattım. Bir hil'at ve bir kese altın ihsân-ı hümâyûn aldım. Dışarıda keseyi açıp saydım, 170 altın çıktı. Padişahla görüşürken Köprülü Vezir de beraberdi. Huzûr-ı hümâyûn-

dan çıktıktan sonra : «İlâhî Evliyâ, ber-hurdâr ol, çok yaşa, aceb yek-pâre cevablar verdin ki, her biri devletin işine yarar birer merhem-i Süleymânî'dir» diyerek iltifât etti. 200 altın da o ihsân etti. Sadrâzamın ortanca oğlu Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Bey'le, reisülküttâb (dış işleri bakanı) Şâmî-zâde ile, silâhdâr ve Çukadâr ağalar ile de görüştüm. Aynı şeyleri anlatıp her birinden ihsân aldım. Nişancı da benimle görüşmek isteyip serhad ahvâlini sordu. Dinledikten sonra 2 güzel yazma kitap ihsân eyledi. Ertesi günü Bihkeli subay geldi. Padişah onu da benimle beraber kabûl etti. Padişahın elini öperken : «Evliyâ Çelebî beni Zrinoğlu'nun pençesinden kurtardı» diye ağladı. Padişah müteessir oldu, dinledi ve 300 altın verdi. Akıncı : «Padişahım sefer lâzımdır» diyerek 2 saatlik sohbeti bitirdi.

Istanbul'dan Bosna'ya götürmek için 170 parça mektup aldım. Istanbul'dan Helvine'ye 11 günde döndüm. Paşa buradaydı. Istanbul ahvâlini anlattım. Sonra 50 adamımla İzvornik ve Tuzla'ya gittim. Melek Ahmed Paşa, Banyaluka'daki Ferhad Paşa Sarayı'nda 7 ay kaldı. Melek Paşa, 15 kasım 1660'da Bosna eyaletinden alınarak Rûmeli beylerbeyiliğine gönderildi. Yerine Varad Fâtihi Vezir Ali Paşa, Bosna beylerbeyisi oldu.

Rumeli eyaletine geçmek üzere Paşa ile beraber Banyaluka'dan çıktık. Varsal Vakfı, Gölhisârı, Yayçe, Sancar, Uskupya, Travnik, Vetiz, Ekşisu, Baliş, Bosnasarayı, Mokra, Zakova Hanı yoluyle Višegrad'a geldik.

Višegrad ve Drina Köprüsü

Bosnasarayı'nın doğusundadır. Sava nehrine akan Drina ırmağı üzerindedir. Hersek sancağında kazâ merkezi ve Sokollu Mehmed Paşa vakfıdır (Sokollu, Boşnak'tır). Buraya Istanbul, 100 akça pâyeli kadılar gönderir. Kalesinde dizdâr (kale kumandanı) ve 70 muhâfız bulunur. Yumurta şeklinde ve beş kenarlı kaledir. Kalede bir küçük cami ve başka binalar vardır. 700 evli kasabadır. 10.000 hayvan alır ahırlı kale gibi kervansarayı, camii, hamamı, çeşmeleri, 300 dükkânı ve diğer hayır eserleri, hep Sokollu'ya aittir. Sokollu'nun Sinân'a yaptırdığı Drina Köprüsü ise, on bir gözdür. Her kemeri samanyoluna benzer. Üstâd'ın öyle bir eseridir ki, akıl hayrette kalır. Büyük hendese bilgisine dayanılarak cür'etli bir mühendislikle yapılmıştır (çağdaş romanlara konu veren bu eserden, mimârî kısmında bahsedildi), Drina, çok hırçın akar. Nitekim geçenlerde köprünün bir gözünü yıkmış, Sokollu vakfının gelirinden 77.000 kuruş (38.500 altın) harcanarak tamir edilmiştir.

Dobron kalesini Fâtih devrinde Hersekoğlu Ahmed Paşa fethetmiştir. Çok güzel ve çok bakımlı kaledir. Yalnız Süleyman Han Camii harâb idi, Melek Ahmed Paşamız tamir ettirdi. Sonra Pripoy kalesi gelir. Fâtih Sultan Mehmed, bizzât fethetmiştir.

Priboy ve Yeni Varoş

Bosnasarayı merkez sancağına bağlı 150 akça kazâ merkezidir. Lim ırmağının doğu kıyısında ve Višegrad'ın güneydoğusundadır (şimdi Bosna dışında, Sırbistan'da kalıyor). 300 hâne küçük kasabadır, evleri kiremit örtülüdür. Bir camii, 3 hanı vardır.

Yeni Varoş, aynı merkez sancağının 150 akça diğer bir kazâ merkezidir. 2.000 küsur hâne şehirdir. Priboy'un güneydoğusunda, Lim ırmağının doğusundadır (Novi Varoş, bugün burası da Sırbistan'da kalıyor). Ötesi artık Rûmeli eyaletidir.

Bosna Eyaletinin Başlıca Kaleleri

Bosna eyaletinin en mühim kaleleri şunlardır :

Kuzeyde Çernik sancağında : Çernik, Velga, Polsta, Feryaçsa, Serçe, Ustupcansa, Dobrakoke, Zatça, Zagreb, Hüseyn.

Pojega sancağında (bu sancak şimdi Kanije eyaletine bağlanmıştır): Dukim, Brovinçe, Maslovan, Rahoviçe, Pojega, Ösiyek, Yakova, Gradişka, Bosaboça, Dobniçe, Kostaniçe, Bihke (Rahoviçe, sonradan ayrılıp müstakil sancak olmuştur).

Krka ve Klis sancaklarında : Ordonyo, Likaviki, Sika, Korpa, Oborun, Budak, Dersiak, Zidin, Velin, Rafitiçe, Korlad, Rojay; Dalmaçya tarafında olanlar : Porlok, Baba Ahmed, Radorya, Omuş, Sim, Klis (şimdi düşman elinde), Knin (Krka sancağı merkezi), Tromiz, İspelet (bu da düşmanda), Kamin, Yerlika, Nadin, Skradin, Sedd-i İslâm, İvranya, Karin, Perdarya, Zemonik, İstorviçe, Karaorman, Helvine (Klis sancağının merkezi), Galamuç, Riçse, Şibenik, Mandalina, Şibenik yakınında Marniya, Kamingrad, Solin.

Bosnasarayı (Saray) ve Banyaluka sancağında : Done, Kelp (bu ikisi şimdi harabdır), Akhisar, Papiçe, Gölhisar, Banyaluka, Travnik, Nonyak, Višegrad, Višeko, Erciş, Bosnasarayı.

İzvornik sancağında : Klefe, Sokol, Serebeniçe, Koltak, İzvornik, Tuzla, Beline, Raça.

Hersek sancağında : Loposka, Permorye, Omoçka, Koniçe, Lepente, Mostar, Bolgay, Yoğ[illegible]el, Gabile, Novin, Koryi, Prezor, Aslina, Nova, Rosa, Komporesna, Verika, Podgoriçe, Kotur, Dobra (bu ikisi şimdi Venedik elindedir), Kleyok, Vipve, Nikşik, Batkan, Tırnak, Dodonyak, Gaçka sahrâsında Koloç, Loben, Alaea, Novesin, Alun, Yılıhkoca, Koline, Çanca, Taşlıca, Melesaray, Prepol, Kabin, Rodanik, Kızlar, Mitroviçe.

Yukarıdaki bilgiler, *Seyahat-Nâme*'sinin V. cildinden alınmıştır. VI. cildinde de bilhassa Hersek sancağını anlatan büyük bir bahis vardır. Şimdi bu bahsi çok kısaca özetliyeceğim. İlk Bosna seyahatinden 3 yıl kadar geçmiştir.

Belgrad'dan Özİçe'ye

Macaristan'dan Belgrad'a geldim. 19 mart 1664'te Belgrad'dan ayrıldım. Dojay, Prebo, Lebsovik, Baroşoca, Pestertçse, Treboşna, Kuvaç, Dodocan, Lâve, Maraviçe, Banya, Novoçin, Koşkonik, Dorozonik, Goynagoz, Dona Berina, Hotan, Dobrodo, Trodik, Suvelino'dan geçtim.

Özice ve Roda

Özice (Uzice), Visegrad'ın doğusunda, 422 metre irtifaındadır (Sırbistan). Budin eyaletinin Semendire (Belgrad) sancağında 150 akça kazâ merkezi, voyvodalık ve sancak beyi hassıdır. Deçina suyu kenarındaki dört köşe kalesinde 41 kule ve 4.000 mazgal vardır. Sûr yüksekliği 47 arşındır. 4.800 kiremit ve tahta şendire damlı ev ve konaktır. Bu mühim şehirde bir mahalle Yahudi, 3 mahalle Hıristiyan vardır, gerisi Türk, Arnavut ve daha çok Boşnak'tır. Hıristiyanlar'ı Ortodoks Sırp ve Bulgar'la Katolik Hırvat'tır. 34 cami, 29 mescid, 5 medrese, 11 mekteb, 9 Bektâşî tekkesi, bir büyük Halveti dergâhı, 2 hamam, 3 köprü, bir bedesten, 1.140 dükkân, 11 tüccar hanı, bir kervansaray, çevrede 1.060 bağ mevcuttur. Deçina kıyısında çevresi 2.000 arşın olan namazgâh, Alaybeyi, Hüseyin Ağa, Hasan Efendi, Çeribaşı Camileri, Koca Mustafa Paşa Kervansarayı, 5 kahvehânesi, 1628'de yapılan Mehmed Ağa Köprüsü, güzel yapılardır. Bu şehirde üstad divitçiler, hattatlar ve mücellidler vardır ki, eserleri Istanbul'da da çok beğenilir. Özice kazâsına 7 köy bağlıdır. Lim kıyısında, 400 iki katlı, kâgir, tahta şendire damlı, bağ ve bahçeli, hepsi soba hamamlı güzel ev ve konaktır. Kasabada 4 mahalle, 4 cami, 3 mekteb, 2 tekke, 2 han, bir hamam, 50 dükkân vardır. Roda, eyâletin Hersek sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Lim Kıyısında, 400 haneliktir. Beher hane iki katlı, kâgir, tahta şendire damlı, bağ ve bahçeli hepsi soba hamamlı güzel ev ve konaktır. Lim üzerindeki Büyük Köprü'nün 5 gözünden geçerek Perboy'a geldik, Roda'ya döndük, oradan Marjik Manastırı'na geldik ki, Lim karşısında tepe üzerinde beş köşeli kubbeleri kurşun kaplı kale gibi manastırdır. İçinde 500 Ortodoks papaz vardır. Her yolcuya günde üç öğün yemek verirler. I. Murad devrinden beri kanunları böyledir. Vakıfları çoktur. Manastır. altın ve gümüş kandillerle aydınlatılmış. Bir sehbâda cildi mücevherli bir *İncil-i Şerif* gördüm. Değerini 50.000 kuruştan (25.000 altın) ziyade tahmin ettim. Büyük manastırın içinde daha küçük bir manastır var. Orayı da görmek istedim. Fakat beni gezdiren delikanlı râhib izin vermedi. Sonra I. Murâd'ın fethettiği Kovin kalesine geldik.

Pripol (Priyepolye)

Lim ırmağının doğu kıyısı üzerinde, Özice'nin güneyindedir. Hersek sancağında 300 akça kazâ merkezidir. 536 müreffeh ev ve konaklı kasabadır. Fâtih Köprüsü başındaki mahalle, İbrahim Paşa vakfıdır. Paşa burada cami, 2 büyük tüccar hanı, bir hamam, bir tekke, bir medrese, bir mekteb, 10 dükkân yaptırmıştır. Tamamı 10 mahalledir. 6 Müslüman (Boşnak, biraz Arnavut ve Türk), 4 Hıristiyan (Sırp) mahallesidir. Evleri kâgir, bağlı bahçeli, tahta şendire damlıdır. Eski Budin beylerbeyisi Vezir İsmail Paşa Sarayı, Hüseyin Paşa Camii, Sokollu-zâde Kasım Paşa Hanı, pek mükellef binalardır. 2 Halveti, bir Kaadiri, bir Bektâşî tekkesi, 3 medrese, 4 mektebi, 100 dükkânı, 11 cami ve mescidi vardır.

Sonra Miloşove kalesine geldik. 100 hâne, 150 muhâfız, Fâtih Sultan Mehmed Camii, bir cami daha, bir han, 10 dükkân ve başka yapılar vardır. Miloşove suyu, bu kale dibinde Lim ırmağına karışır.

Taşlıca

Taşlıca (Plevlje), şimdi Hersek sancağının merkezidir. Kalesi yoktur. Çevre, billûr gibi beyaz taştır. Meşhur şair Taşlıcalı Yahyâ Bey, buralıdır. Sancak beyinin hassı 100.515 akça ve tahsisatı 70 kesedir. Kadı tahsisatı günde 150 akça ve ayrıca yılda 7 kesedir. 70 parça köy, merkez kazâsına bağlıdır. Sancakta 24 zeâmet, 224 tımar, 3.000 asker vardır. 5 mahalle Müslüman (Boşnak, Arnavut, Türk), 5 mahalle Ortodoks Hıristiyan'dır (Sırp).

Kasaba 700 hânedir. Evleri bahçesiz, kiremit veya tahta şendire damlıdır. Hasan Paşa, Hacı Hüseyin Efendi, Hacı Rıdvan, Hacı Ali, Odabaşı, Ahmed Bey Camileri, 4 mescid, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke, birer imâret ve hamam, 3 büyük tüccar hanı, 200 dükkânlı bir çarşı vardır. Berzinçe kıyısındaki Paşa Sarayı güzeldir. Şehirdeki hayır eserlerinin çoğu, Kaanûnî devrinde Hasan Paşa tarafından yapılmış ve güzelleri de Hasan Paşa Camii'dir. Vezir Hasan Paşa, Taşlıcalı'dır ve Mısır beylerbeyiliğinde bulunmuştur. Adam boyu kadar câmî alemleri, 10.000 altın eritilerek yaldızlanmıştır. Minberi, mihrâbı, parmaklıkları, minaresi çok güzeldir. Bu kadar güzel cami, Istanbul'da da azdır.

Çanîçe

Hersek sancağında Taşlıca'nın nahiyesi, voyvodalık ve padişah hassıdır. 700 hâneli kasabanın evleri, Istanbul'da Cihangir Yokuşu'ndakiler gibi biribiri üzerinde, kâgir, kiremit veya şendire damlıdır. Büyük konaklar da vardır. 5 Müslüman (Boşnak, biraz Arnavut ve Türk), 3 Hıristiyan (Sırp, biraz Hırvat) mahallesidir. Müslüman mahalleleri Sinan Paşa, Türbe, İmâret, Karşı Dere ve Aşağı Dere'dir. 10 cami, 5 mescid, 11 tekke, 3 medrese, 5 mekteb, bir hamam, bir imâret, 3 han, 7 mesiredir ve Taşlıca ile arası yarım saattir. Onun için, Taşlıca'nın uzak bir mahallesi gibidir. Sokollu Mehmed Paşa dâmâdı Sinan Paşa Camii, İmâreti, Medresesi, Hacı Balı Camii, Sinan Paşa ve oğulları Türbesi, büyük binalardır. Çok san'atlı olan camiin kitâbesi Karahisârî Hasan Çelebi'nin ve 1565 tarihli, yani Süleyman Han zamanına aittir. Taşlıca - Çanîçe arasındaki yolda Sinan Paşa Çeşmesi vardır. Hâlen Sadrâzam Köprülü-zâde'nin tezkirecisi meşhur şâir Mezâkî (Mezâkıy) Efendi, bu kasabalıdır ve ben de 3 gün onun evinde kaldım. Bu kasabada çok iyi balta, külünk ve at bukağısı yapılır.

Foça

Taşlıca ile Bosnasarayı arasında, Taşlıca'nın kuzeybatı ve Saray'ın güneydoğusunda, üç akarsuyun iltisak noktasında, 355 metre irtifaındadır. Kesin şekilde 1464'te bizzât Fâtih Sultan Mehmed fethetmiştir. Hersek sancağında 300 akçalık kazâ merkezidir. Sancak beyinin hassıdır, voyvodası da vardır. 10 Müslüman (Boşnak, az Türk), 8 Hıristiyan (Sırp, Hırvat, biraz Bulgar) mahallesidir. Bir mahalle de Yahudi ile 19 mahalle şehirdir. 2.166 bahçeli, kiremit damlı ev ve konaktır. Kadı-zâde Mustafa Efendi, Beko, Başıaçık, Serdar Konakları, saray ihtişâmındadır. 17 cami ve bir kaç mescidinden II. Bâyezid, Fatma Sultan, Defterdâr Paşa, Osmân

Ağa, Şeyh Pîrî Efendi, Kadı Osmân Efendi Camileri güzeldir. Köprü başında da halkın «Alaca Cami» dediği Hasan Paşa Camii vardır ve pek güzeldir. Sinân'ın talebesi Ramazân Ağa yapısıdır. Minber, mihrab, pencere, müezzin mahfili, beyaz mermerden çok san'atkârâne oyulmuştur. 1637'-de Budin'de ölen Yûsufoğlu Hasan Paşa'nın türbesi, camii'nin yanındadır. Câfer Efendi ve Süleyman Bey Camileri, daha aşağıdadır. 19 Tekke, 6 medrese, bir çok mekteb, 540 dükkânlı çarşı, 3 hamam, 2 imâret, bir büyük namazgâh mevcuttur. Fatma Sultan, Sultan Bâyezid ve Sipâhiler Halifesi Mustafa Efendi Hamamları, Bâyezid Baba Tekkesi, Hasan Paşa ve Bâyezid Han İmâretleri güzeldir. Bu şehri Anadolu'daki Foça'dan ayırmak için «Hersek Foçası» da derler.

Ustikolina

Hersek sancağında 80 akçalık küçük kazâ merkezidir. 175 hâne, bir cami, bir mescid, bir tekke, bir han, bir hamam, 10 dükkân, çevrede pek çok bağ bulunan büyük bir köydür. Sonra geldiğimiz Dobrokol, 300 hâne küçük kasabadır. Peşteriçe kıyısındadır ve çaydan bol alabalık çıkar. Palaç kalesinden, nahiye merkezi olan Zagor'a geldik. Burada Cengi-zâde Paşa'nın 300 odalı, 2.000 ay alır ahırlı, hamamlı, divân-hâneli (büyük resm-i kabûl salonu) sarayında misafir kaldım ve Paşa'dan bir de küheylan hediye aldım. Sonra gene nahiye merkezi ve voyvodalık olan Oluk'a geldim. 150 hâne büyük köydür. 3 mahalledir. Şeştokullu Mehmed Bey Camii; 2 mescid, bir han, bir hamam, 5 dükkân vardır.

Nevesin (Nevesinye)

Hersek sancağında 300 payeli kazâ merkezidir. 70 köy, bu kazâya bağlıdır. Voyvodası da bulunur. Mostar'ın güneydoğusundadır. Bu büyük kasaba, son zamanlarda epey devlet adamı yetiştirmiştir: İbrahim Han'-ın vezir-i âzamlarından Sâlih Paşa. Defterdâr Koca Mustafa Paşa, IV. Murâd'ın rûznâmecisi İbrahim Efendi. kardeşi Ali Efendi, Sâlih Paşa'nın kardeşleri Zulfekar Ağa ve Murtazâ Paşa, Hazinedâr İbrahim Paşa ve daha bir kaç vezir.

1.500 kadar kâgir, bahçeli ev ve konaktır. 4 mahalle Müslüman (Boşnak, az Türk), 2 mahalle Hıristiyan'dır (Sırp, Hırvat). 11 câmi ve 8 mesciddir. II. Bâyezid, 1515'te yapılmış Veli Ağa, Kadı Sinân Efendi Camileri, Veli Ağa ve II. Bâyezid Medreseleri, İbrahim Efendi ve kardeşi Ali Efendi Medreseleri güzeldir. 6 mekteb, 3 tekke, II. Bâyezid İmâreti, bir han, Veli Beyoğlu Hamamı vardır.

Sonra Predol kasabası gelir. Bir cami, 2 mescid, bir tekke, bir hamam, bir han, 15 dükkândır.

Ustulca ve Lobin

Hersek sancağında 150 akça kazâ merkezi ve voyvodalıktır. 280 bahçeli evli küçük kasabadır. Bir cami, 3 mescid, bir hamam, bir han, 20 dükkândır. Halk Boşnak'tır.

Lobin, Hersek sancağında 150 akçalık başka bir kazâ ve voyvodalıktır. 200 çift katlı, bahçeli, kâgir evli kasabacıktır. II. Osmân'ın dârüssaâde

ağası Mustafa Ağa'nın camii ve Hacı Ahmed Ağa'nın mescidi, bir medrese, bir mekteb, 2 tekke, bir hamam, büyük bir han, 10 dükkândır. Halk Boşnak ve Hırvat'tır.

Sonra Lobomir nahiye merkezine, İslana'ya geldik. Nehir üzerinde Sultan-zâde Gazi Husrev Paşa'nın yaptırdığı hayrete şâyan kuleyi gördük ki, içinde 30 muhâfız, şâhî toplar, tüfekler ve cephâne vardır. Nehrin ötesi Dubrovnik toprağı olduğu için, orayı gözler. Bandaşka'dan geçip Dubrovnik'e geldim.

Dubrovnik

Dobrovenedik (Hırvatça: Dubrovnik, İtalyanca: Ragusa), Adriya Denizi kıyısında limandır. Kuzeyinden denize paralel akan Trebinçika ırmağı, Dubrovnik'le Hersek sancağı arasında hududdur. Üç taraftan Hersek sancağı, bir taraftan denizle çevrilmiştir. Burası bir Latin (Katolik) Hırvat ticarî Cumhuriyeti olup, I. Murad zamanından beri Osmanlı devletine tâbidir ve yıllık maktû vergi verir. Deniz ticaretiyle geçinir. Büyük harblerde bâzan Osmanlı tarafından aman verilmiş Akdeniz'de gezen tek Hıristiyan bayrağıdır ve Hıristiyan olduğu için Avrupa devletleri ve Malta Şövalyeleri de dokunmazlar. Bilhassa İtalya ile sıkı ticaret yapar ve şehirde çok kişi İtalyanca, hattâ Latince bilir. Buraya Türk tacirleri de gelir.

Dubrovnikliler, Osmanlı devletine asla baş kaldırmamışlardır ve bütün işleri sulh ve sükûna bağlıdır. Beni alayla karşılayıp bir saraya misafir ettiler. Kalesinde 700 kadar top gördüm. Şehirde siyaset (agora) ve pazar meydanları ile 22 manastır vardır. Ermeni, Rum, Yahudi, Avrupalı, Türk, Acem tacirleri çoktur. Serbest pazardır. Cumhur reisinin sarayı 300 odalı, 5 katlı ve kâgirdir. Duvarlarında geçmiş beylerinin tabloları asılıdır. Abaza Mehmed Paşa, Bosna beylerbeyisi iken, san'ata ve modaya çok meraklı olduğu için bu saraya gelip tabloları görmek istemiş. Dubrovnikliler hemen 100.000 duka altını takdîm edip lutfen şeref vermekten vaz geçmesini, zira kendisinden sonraki beylerbeyilerin başka maksatlarla da gelebileceklerini söylemişler.

Minik şehri 12 bey idare eder. Bana tesadüf ettikçe eflâtun şapkalarını çıkarıp selâm veriyorlardı. 12 bey, 40 yaşını bitirmiş, zengin, asil, tanınmış, yerli tacirler arasından seçilir ve birbirlerine eşittir.

Dubrovnik'ten Mirniçe'ye geldim. Venedik elindedir. Sonra 1.300 hâne Çine limanına geldim, Dubrovnik elindedir. Çikero Venedik kalesinde ise 40-50 kâfir gemisi yatıyordu. Buglipe köyünden sonra Dubrovnik toprakları bitti. Dubrovnik topraklarında limon, turunç, zeytin, incir, nar, servi bol, fakat tahıl yoktu. Her yıl Hersek'ten 40.000 kilo buğday alıp yiyorlardı. Ama bu bahane ile yüz binlerce kilo buğday satın alıp —yasak olmasına rağmen— Venedik kâfirine satar, kâr ederler.

Nove (Hersegnovi)

Adriya Denizi üzerinde, Kattaro Körfezi'nin kuzeybatısındadır. Körfezin öbür ucunda Kattaro vardır. Şehrin kuzeyinde Orjen Dağı, 1.900 metredir (bugün burası Karadağ'dır). Fâtih fethetmiş, Venedik geri almış, Kaanûni zamanında Rûmeli beylerbeyisi Husrev Paşa yeniden fet-

hetmiştir. Hersek sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Yeniçerisi, cebecisi, topçusu, mimarbaşısı, muhtesibi ve her türlü görevlisi vardır. Aşağı ve yukarı kalelerinde iki ayrı dizdârın emrinde 1.900 asker bulunmaktadır. Halkı Boşnak, Arnavut, bir kısmı Türk'tür ve Cezâyir kıyafetinde, daracık cepken ve baldırı çıplak gezerler. Sırp ve Hırvat Hıristiyan da vardır. Çok levend vardır ve İspanya'ya kadar bütün Akdeniz'de korsanlık yaparlar. Herkes silâh kullanmasını bilir. İki saat mesafede kıble tarafındaki Kotani kasabası 500 hâne, bağlı bahçeli yerdir. İleride Grilat Ovası vardır ki, zengin tuz madenidir ve devlete yılda 70 yük akça gelir sağlardı, şimdi Venedik elindedir.

Nove kalesi hendekli ve asma köprülüdür. Kâgir, kiremit damlı 3.080 ev ve konaklı şehirdir. Ömer Ağa ve Hacı Süleyman Konakları mükelleftir. 5 mahalledir. II. Bâyezid ve Aşağı Hisar Camileri güzeldir. Hepsi 44 cami ve mescid, 2 medrese, 7 mektebdir, fakat vakıfları zayıftır. Çeşmeler, tekkeler, hamamlar, 300 dükkânlı çarşı mevcuttur. Liman içinde Abaza Paşa kalesi vardır.

İslana, Namye Belke'den Kotur'a (Cattaro) geldik ki, Venedik elindedir. Az güneydoğusunda Çetine vardır. Sonra 150 hâne, 200 muhâfızlı Resna kalesine vardık. Sonra Piyove nahiyesi gelir, halk Karadağlı Ortodoks Hıristiyan'dır. Sonra Nikşik'e geldik. Burası da nahiyedir. Karadağ'ın ortasıdır. Sonra Bankân ve Dorniya nahiyelerinden, Kolibork sahrâsından geçtik. Burada Hersekoğlu Ahmed Paşa fethi bir kale ve 150 kadar muhâfızı vardır, voyvodalık ve nahiyedir. Köylüç kalesi de Hersekoğlu fethidir, nahiyedir. Çereniçse kalesi de nahiye ve voyvodalıktır. 350 hâne küçük kasabadır. Bir cami, 6 mescid, bir medrese, 2 mekteb, bir tekke, bir han, bir hamam, 18 dükkânlı, bağsız bahçesiz, kasâvetli yerdir, ama havası ferah vericidir. Gaçka sahrâsı, Karakoyuh köy, Zalum yaylası, Nove ve Novesin'den Polgay kalesine geldik.

Polgay

Hersek sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Bizzât Fâtih fethetmiştir. Kalesinde 50 kadar muhâfız vardır. Bona suyu kıyısında 5 mahalle, bağlı bahçeli, kiremit damlı 450 hâne küçük kasabadır. Fâtih Sultan Mehmed Han Camii, 4 mescid, 2 han, 10 dükkân, birer hamam, tekke, medrese ve mektebdir. Tekke, Halveti dergâhıdır. Kasabada bir büyük havuz da vardır.

Poçetel kalesi, Polgay'ın nahiyesidir. Burada Vezir-i âzam Efendimiz Fâzıl Ahmed Paşa'nın kethudâsı İbrahim Ağa'nın sarayı vardır. Fâtih zamanında Koca Mustafa Paşa fethetmiştir. Kalesini 50 muhâfız bekler. 150 hâne büyük köydür. Bazı konaklarında silâhlı kuleler vardır. Kethudâ İbrahim Ağa'nın atalarından Mûsâ Ağa'nın oğlu Hacı Ali Ağa, burada 1564'te bir cami yaptırmıştır. Kardeşi Hacı Ömer Ağa da bir imâret inşa ettirmiştir. Birer medrese, mekteb, han ve hamam bulunmaktadır. Sonra Popova sahrâsından Gabela'ya geçtik.

Gabela

Narenta (Neretva) ırmağı üzerinde ve Adriya Denizi'ne yakındır. Mostar'ın güneyindedir. Hersek sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Az ötesinde Metkoviç kasabası vardır (güneyde). 180 hâne büyük köydür. Rüstem Paşa Camii, 2 mescid, bir tekkedir. Irmak üzerinde buraya bağlı silâhlı iki adet firkate vardır ki, Melek Ahmed Paşa, Bosna valisi iken tezgâhtan indirip buraya koymuştur. Neretva kenarında dört köşe kalesinde mimar, gümrük emini, harâc emini dahil, her türlü memuru mevcuttur. Kaleyi Fâtih yaptırmıştır, zira Venedik serhaddidir. Kalede Fâtih Camii vardır. Kırmızı fesli levendler Gabela'da dolaşır ve Sicilya'ya kadar yağmaya giderler. Nehrin üst tarafında Kaanûni'nin yaptırdığı küçük tersâne ve dâimâ hazır duran 3 kadırga vardır. Irmak üzerinden kolayca Adriya Denizi'ne çıkılır. Az ötede Metkoviç küçük kasabasına «Gabela Çiftliği Kasabası» denir. 300 hâne, bâzıları kuleli ev, 3 mahalle, bir cami, 2 mesciddir.

Sonra Kor kalesine geldik. Fâtih devrinde Koca Mustafa Paşa yaptırmıştır. Gabela Çiftliği kasabası, onun vakfıdır. Irmağa bakan büyük topları vardır. Dizdârı ve 80 muhâfızı mevcuttur. 3 saat ötede Norin kalesi de Mustafa Paşa yapısıdır. 7 katlı, kule şeklindedir. Hendekli ve köprülüdür. Biz burada iken levend gaziler, esir ettikleri, bayrakları baş aşağı indirilmiş bir kâfir teknesini kalenin altına getirdiler. Teknede 20 Pulyalı İtalyan gemici, tuz, deri, çuha, kumaş, yapağı, karabiber, zencefil vardı. Bir firkate idi. Levendlerden yaralı olan iki bahâdıra fazla ganimet payı verildi. Narenta ağzında Loboşka kalesi ise 7 toplu, bir camilidir. Buradan kuzeye gidip Mostar'a geldik.

Mostar

Bosnasarayı'nın güneybatısında, 59 metre irtifâda, Narenta nehri üzerinde, Hersek'in en meşhur şehridir. Hersek sancak beyi bazan burada, bazan Taşlıca'da oturur. Boşnakça'da «Köprülü Şehir» demektir. Istanbul'dan buraya 300 akça pâyeli kadılar tayin edilir. Voyvodası, mimarbaşısı ve her türlü görevlisi vardır. Kalesini Sultan Süleyman yaptırmıştır. Araları Mostar Köprüsü olan iki parçalı kaledir. İki tarafında demir kapıları, 160 muhâfızı, burçlar üzerinde nehre bakan bir dizdâr köşkü, Süleyman Han Mescidi, muhâfızlar için bir kahvehâne vardır.

Mostar Köprüsü'nü, Süleyman Han fermânıyle Mimar Koca Sinân Ağa yapmıştır. Bir dağdan bir dağa atılmış, ortasına nehir akar bir köprüdür ki, emsalini görmedim. Gökkuşağı gibidir. 100 arşındır ve eni 15 arşındır. Yeryüzünde emsalsizdir (mimari bahsinde bu köprüden bahsedildi). Rûznâmeci İbrahim Efendi, bu köprünün üzerinden su getirterek şehre vermiştir. Mostar Köprüsü'nün kitâbesinde şu kıt'a okunur :

Kavs-i Kuzah'ın/ayni bû köprû binâ oldu
Var mi bu cihân içré mânendi hey Allaah'ım
İbretle bakıp dédi târihini bir/â'rif
«El geçdiği köprüden biz dé geçeriz Şâh'ım» (974 = 1566)

Bu köprü, bir letâfet, zarâfet ve mimari san'atının nümunesidir ki, evvelki mimarlardan hiç biri muvaffak olamamıştır. Şehrin cesur çocuk-

ları, köprü üzerinden uçar gibi kendilerini ırmağa bırakıp yüzerler. Kimi başaşağı, kimi bağdaş kurarak, kimi takla atarak atlarlar ve ileri gelenlerden ihsân alırlar. Nehirle köprü arasının yüksekliği 87 kulaç ve nehrin derinliği 87 arşındır. Nehir içinde hamam kubbesi kadar taşlar vardır. Nehir, bu taşlara vura vura, yıldırım gibi gürleyip akar.

Şehir 53 mahalle, 3.040 kâgir ve kiremit damlı evdir. Hersek sancağının en büyük şehridir. 45 cami ve mesciddir. Defterdâr Paşa Camii (1608), Kusku Mehmed Paşa Camii (1618), İbrahim Ağa Camii (1634), Çarşı Camii (1473), Hacı Mehmed Bey Camii (1558), Rûznâmeci İbrahim Efendi Camii, Hacı Ali Ağa Camii (1607), en güzelleridir. Medreselerinin en büyüğü Rûznâmeci İbrahim Ağa'nınkidir. 127 konak hamamı vardır. Büyük bir tabakhâne (deri fabrikası) ve onun çevresinde ve uzağında 18.060 bağ vardır. 350 kâgir dükkânlı bir çarşısı, 20 dükkânlı başka bir çarşısı, dağınık dükkânları, imâretleri, hanları, hamamları, çeşmeleri vardır. İncir, üzüm ve narı meşhurdur. Kayısı ve şeftalisi nefistir. Servi ağaçları boldur.

Halkın çoğunluğu Türkçe, daha azı Boşnakça konuşur ama, her iki dili de güzel konuşanlar çoktur. Hıristiyan azınlık, Hırvatça konuşur ve Katolik'tir.

Mostar'dan sonra gelen Lebte kalesini 50 muhâfız bekler, 5 şâhî topu, büyük kuleleri, mahzenleri vardır. Bu kaleyi Köprülü-zâde kedhudâsı İbrahim Ağa, kendi parasıyle hayır eseri olsun diye yaptırmıştır.

Koniçe (Konyika)

Mostar-Bosnasarayı yolunun ortasındadır. Narenta ırmağı üzerindedir. Hersek sancağında paşa hassı 150 akça kazâ merkezi ve voyvodalıktır. Irmak üzerinde köprüsü vardır. İki tarafta 6 mahalle, 8 cami ve mescid, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke, 2 han, bir hamam, 75 dükkândır. Büyük konakları vardır. Burada çok iyi kılıç yapan ustalar vardır. Zira dağlarında demir ve kömür çoktur. Halk ticaret ve demircilikle uğraşır.

Koniçe'den sonra Hersek sancağı biter. Bu sancak kuzeyde Bosnasarayı sancağı, doğuda Dukagin sancağı, güneyde İşkodra sancağı, güneybatıda Dubrovnik Cumhuriyeti ile sınırlıdır.

Biyele, Abdi Ağa, Koşil, Rakniçe, Aksular, Persince yoluyle kuzeye doğru giderek Bosnasarayı'na vardım. Bir müddet sonra gazâ niyetiyle Saray'dan çıktım. Kokre, Kalas köylerinden geçtim.

Yenikasaba

Bosnasarayı sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Bu kasabayı IV. Murad vezirlerinden Mûsâ Paşa yapmıştır. Hass-ı hümâyûndur (padişah hassı). 170 hâne büyük köydür. 3 mescid ve mahalle, 2 tekke, 2 han, bir hamam, 18 dükkân, hep Mûsâ Paşa hayrâtıdır. Yadar suyu üzerinde Büyükçekmece Köprüsü kadar köprü kurulmuştur. İleride 150 hâne Konevnik büyük Boşnak köyü ve burada Fâtih'in şeyhlerinden Hindi Hamza Baba'nın türbe ve dergâhı vardır. İzvornik fethinde bulunmuş, buraya getirilip gömülmüştür. Sonra Kolşad kalesi gelir. Fâtih Camii, 5 şâhî topu, 29 muhâfızı vardır. Kaleden Yadar suyuna 500 basamak merdivenle inilir.

İzvornik (Zvornik)

Drina ırmağının batı kıyısında, Bosnasarayı'nın kuzeydoğusundadır. Drina'nın doğu kıyısı artık Bosna değil, Rûmeli eyaletinin Semendire (Sırbistan) sancağıdır.

Fâtih Sultan Mehmed Han fethidir. Bosna eyaletinde sancak beyi tahtıdır. Beyinin hassı 345.793 akçadır. 13 zeâmeti, 674 tımar, 2.000 asker vardır. Sancağın 18 kazâsı vardır. Buraya Istanbul'dan 400 akça pâyeli sancak kadısı gönderilir. Mimarı dahil, her türlü görevlisi mevcuttur. Irmak kenarında dört köşeli çok yüksek bir kaledir. İçinde Fâtih Camii vardır. Bundan başka bir Aşağı Kale, bir de «Nârin Kale» denilen iç hisar mevcuttur. İç kalede 11 balyemez topu vardır. Kalede 180 muhâfız bulunur. 3.800 küsur evli şehirdir. Evler kâgir, bahçeli, ekserisi şendire damlıdır. 150 dükkân cephane doludur. 18 cami, 8 mescid, 8 tekke, 3 medrese, 7 mekteb, bir hamam ve sair binalardır. Fâtih ve Fethiye Camileri büyüktür, ikincisi Süleyman Han tarafından kiliseden çevrilmiştir. Halk Boşnak, birazı Türk'tür. Az Sırp vardır.

Drina ve Sava mecraları temizlenmiştir ve çok bakımlı tutulur. İzvornik'le Belgrad arası —büyükçe mesafe olmasına rağmen— devamlı küçük gemiler işler. İzvornik, işlek nehir limanıdır. İzvornik yeşil, suyu bol, havası güzel bir yerdir. Erik, elma, kiraz, sığır gönü, koyun yapağısı, çam ve meşe kerestesi, sattığı başlıca mallardır.

Tuzla ve Byelina

Tuzla, İzvornik'in kuzeybatısında, 916 metre irtifâda, İzvornik sancağında 150 akça kazâ merkezi ve voyvodalıktır. Bu şehirde kalamadım. Kuzeye doğru 8 saat sonra Kozluk nahiyesi gelir. Bir cami, 2 han, bir kaç dükkânlı kasabacıktır.

Byelina, Tuzla'nın kuzeydoğusunda, Drina'nın batı sahili yakınında, İzvornik sancağında 150 akça kazâ merkezi ve voyvodalık, paşa hassıdır. Burası Bosna eyaletinin en kuzeydoğusudur. 5 mahalle, 500 hâne kasabadır. Cengî-zâde Ali Paşa Konağı, mükelleftir.

Raça (Brçka)

Byelina'nın kuzeybatısında, Sava'nın güney kıyısındadır. Sava'nın karşı kıyısı Slavonya ve Kanije eyaletidir. 150 akça kazâ ve voyvodalıktır. Vezir-i âzam Makbûl İbrahim Paşa fethidir. İzvornik sancağında iken, şimdi Sirem sancağına bağlanmıştır. 7 Müslüman ve 4 Hıristiyan mahallesinde 550 çift katlı evdir. Kasabada Müslümanlar, Boşnak ve Türk'tür. Hıristiyanlar ise, Sırp ve biraz Bulgar'dır, ikisi de Ortodoks'tur. Kış günleri çamur deryâsı olduğu için, sokakları tamamen tahta döşenmiştir. 5 camidir, mescid yoktur. 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke, 2 han, bir hamam, Sava üzerinde bir köprü ve daha küçük bir kaç köprü vardır. Sava taşınca, bağ ve bahçelerini su örter. Ahali Sava üzerinde gemicilik yapar.

Moravaç ve Nemse

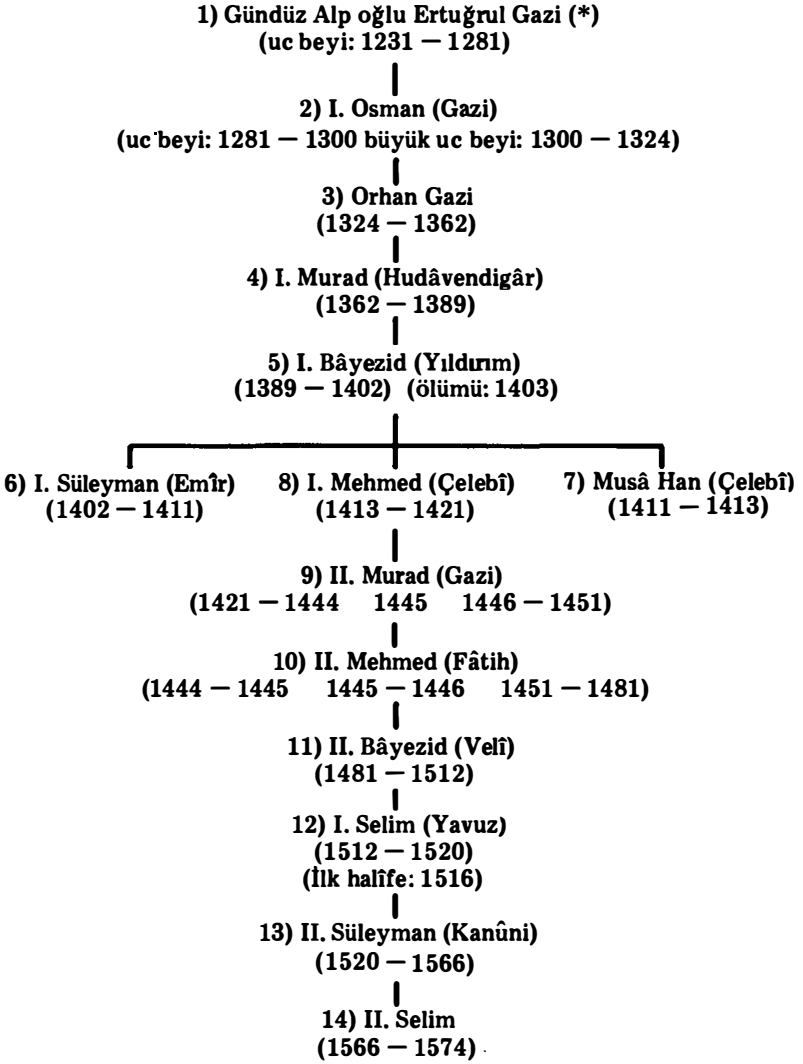
Moravaç kalesini Sarı Rüstem Paşa fethetmiştir. Sirem sancağında 150 akça kazâ merkezi ve voyvodalıktır. 250 hâne, şendire damlı küçük kasabadır. Halkı Boşnak, azı Türk'tür. 2 mescidi vardır.

Nemse, Sirem sancağında 150 akça kazâ merkezi ve voyvodalıktır. 1040 iki katlı evli büyük kasabadır. Kuzeyinde 4 saat mesafede Mitroviçe vardır. 6 mahalle Boşnak ve Türk, 3 mahalle Sırp ve biraz Bulgar'dır. Camileri, mescidleri, 2 mektebi, 3 tekkesi, 110 dükkânı vardır. Medrese ve çarşı hamamı yoktur. Bolluk kasabadır, halk ticaretle uğraşır. Ekmeği, yağı, balı, beyaz kirazı meşhurdur. Sava üzerinde işlek iskeledir.

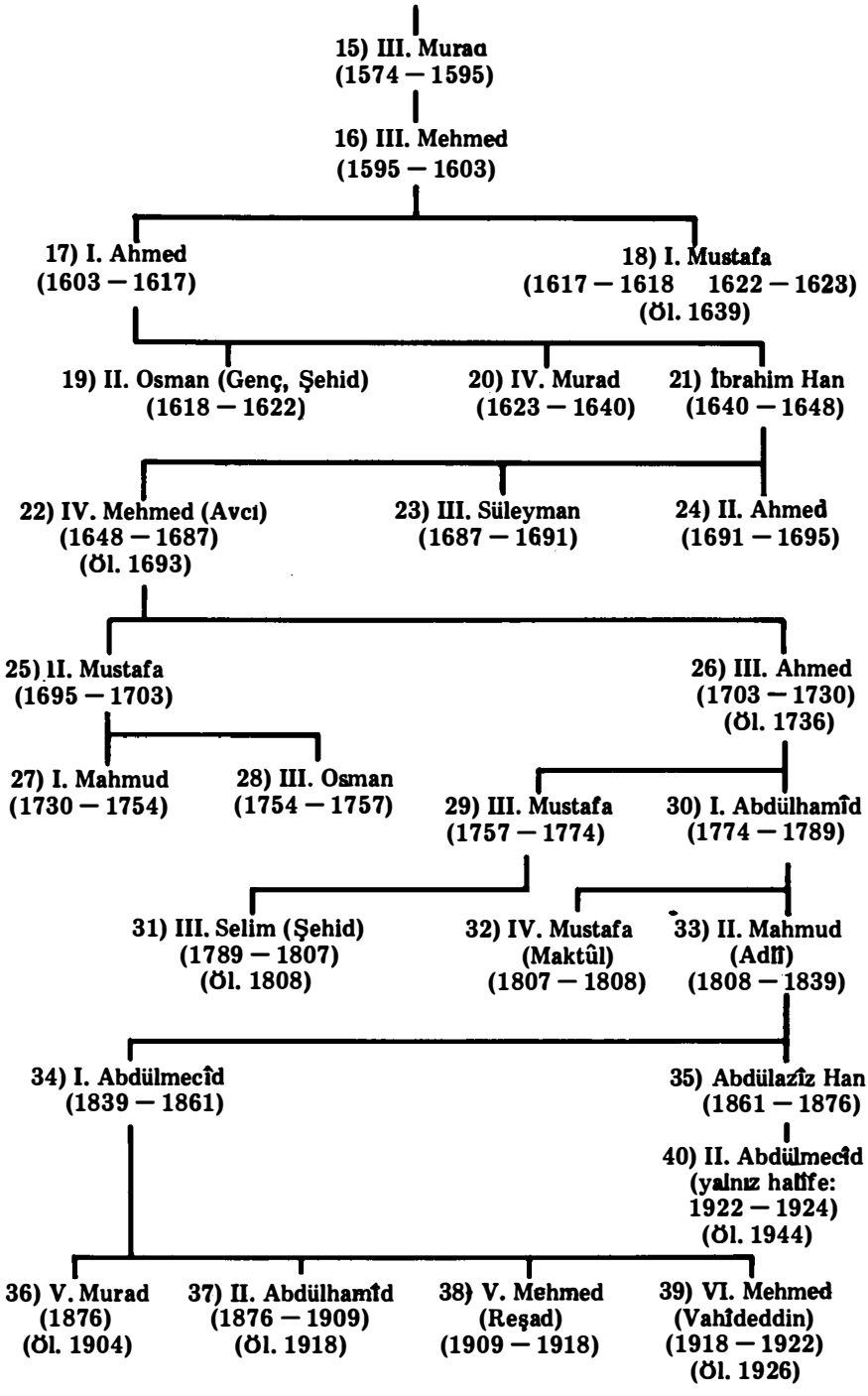
Sonra Travnik, Sotin, Volkvar yoluyle Ösek'e geldik (bundan ötesini gelecek Macaristan bahsimizde vereceğim).

ONİKİNCİ CİLDİN SONU

OSMANOĞULLARININ SOY KÜTÜĞÜ VE SALTANAT TARİHLERİ

(*) Muhtemelen: Kayı Alp oğlu Sarkuk Alp oğlu Gök Alp oğlu Kaya Alp oğlu Gündüz Alp oğlu Ertuğrul Bey.

15) III. Murad
(1574 — 1595)
16) III. Mehmed
(1595 — 1603)
17) I. Ahmed
(1603 — 1617)
18) I. Mustafa
(1617 — 1618 1622 — 1623)
(Öl. 1639)
19) II. Osman (Genç, Şehid)
(1618 — 1622)
20) IV. Murad
(1623 — 1640)
21) İbrahim Han
(1640 — 1648)
22) IV. Mehmed (Avcı)
(1648 — 1687)
(Öl. 1693)
23) III. Süleyman
(1687 — 1691)
24) II. Ahmed
(1691 — 1695)
25) II. Mustafa
(1695 — 1703)
26) III. Ahmed
(1703 — 1730)
(Öl. 1736)
27) I. Mahmud
(1730 — 1754)
28) III. Osman
(1754 — 1757)
29) III. Mustafa
(1757 — 1774)
30) I. Abdülhamîd
(1774 — 1789)
31) III. Selim (Şehid)
(1789 — 1807)
(Öl. 1808)
32) IV. Mustafa
(Maktûl)
(1807 — 1808)
33) II. Mahmud
(Adlî)
(1808 — 1839)
34) I. Abdülmecîd
(1839 — 1861)
35) Abdülazîz Han
(1861 — 1876)
40) II. Abdülmecîd
(yalnız halîfe:
1922 — 1924)
(Öl. 1944)
36) V. Murad
(1876)
(Öl. 1904)
37) II. Abdülhamîd
(1876 — 1909)
(Öl. 1918)
38) V. Mehmed
(Reşad)
(1909 — 1918)
39) VI. Mehmed
(Vahîdeddin)
(1918 — 1922)
(Öl. 1926)